

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 3 (48)

2023
КИЇВ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У 2011 Р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

СИМОНЕНКО О. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ГОРБАНЕНКО С. А., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний за випуск

ПАВЛЕНКО С. В., Інститут археології НАН України

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ

БИРКЕ В., доктор археології, Інститут археології та історії мистецтв Академії наук Румунії

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГОЛДЕН П., професор, Університет Ратгерс, США

КУЛАКОВСЬКА Л. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОТУЗАЙТЕ-МАТУЗСВІЧЮТЕ Г., доктор філософії, Інститут історії Литви

НАЙМАРК А., професор, Університет Хофстра, США

ОЛЬБРИХТ М., професор, Жешувський університет, Польща

ПОЛТОВИЧ-БОБАК М., професор, Жешувський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАССАМАКІН Ю. Я., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

САПОЖНИКОВ І. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С. А., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ХАЗАНОВ А. М., професор, Університет Медісон — Вісконсін, США

ХАНСЕН С., доктор хабілітат, Німецький археологічний інститут, ФРН

ХОХОРОВСКИ Я., професор, Ягеллонський університет, Польща

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ШЕНКАР М., професор, Єврейський університет в Єрусалимі, Ізраїль

У ВИПУСКУ:

СТАТТІ

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

АРХЕОЛОГІЯ Й ПРОСТІР

ІСТОРІЯ ОДНОГО МІСТА

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

ДИСКУСІЇ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Науковий журнал з проблем археології та давньої історії

У журналі публікуються результати досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців, скіфів та сарматів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

The results of research on the archaeology and ancient history of Ukraine are published in the journal. The issues of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, the pages of the history of the Cimmerians, Scythians and Sarmatians, material and spiritual culture of the Greeks in the Northern Pontic region, ethnogenesis and early history of the Slavs, development of the cities and villages of Ancient Rus, material culture of the Medieval and Modern periods are observed. New archaeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This journal is intended for the archaeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in the early history of Ukraine.

Засновник та видавець:

Інститут археології
Національної академії наук України

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ:

КВ № 17659-6509Р від 29.03.2011

Адреса редакції:

Україна, 04210, Київ 210,
просп. Володимира Івасюка, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: secretaradiu@gmail.com

Офіційний сайт журналу:

<https://adiu.com.ua/index.php/journal>

Офіційна сторінка журналу:

Сайт «Спілка археологів України»
[<http://www.vgosau.kiev.ua>] —
Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України»
[<http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/adiu>]

Надруковано за постановою
редакційної колегії журналу

Усі права застережено. Передрук можливий
зі згоди редакції та авторів статей

alt > bank

більше ніж просто банк

Виходить за фінансової підтримки Акціонерного товариства «АЛТБАНК».

Банківська ліцензія № 106
+380 44 364 41 11, 0 800 211111

<https://altbank.ua>, e-mail: contact@altbank.ua

Літературні редактори

А. І. Радченко,
І. Г. Тарасенко

Рисунки
авторські

Комп'ютерна верстка

С. А. Горбаненка

Виходить за інформаційної підтримки
Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952 (Print)
ISSN 2708-6143 (Online)

Усі матеріали рецензовано

© Інститут археології НАН України, 2023

Підписано до друку 20.10.2023. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.
Друк офс. Ум.-друк. арк. 33. Обл.-вид. арк. 35,5. Тираж 50 екз. Зам.

Тираж видруковано ФОП О. О. Євенок, 10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А, тел.: 0412-422-106,
email: bookovych@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції України серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.

СТАТТІ

- Володарець-Урбанович, Я. В.* Серезки «дунайсько-пастирського» кола на півдні Східної Європи: ареал та хронологія 5
- Бібиков, Д. В.* Дерев'яні конструкції в курганах райковецької культури: генеза, аналогії, семантика 24
- Дяченко, Д. Г.* Поховальні комплекси 70 і 71 могильника Острів: до питання про етнокультурні компоненти некрополя 53

ПУБЛІКАЦІЯ
АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ

- Білинська, Л. І., Володарець-Урбанович, Я. В.* Прикраси та предмети озброєння з ранньосередньовічних пам'яток Сумщини: до укладення каталогу знахідок 73
- Аксонов, В. С.* Салтівський набірний пояс IX ст. (за матеріалами катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів) 92
- Квітковський, В. І., Свистун, Г. Є.* Матеріали ординського часу з багатопарового поселення Кицівка I 104

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

- Плавінський, М. О.* Нові дані про поховальний обряд населення культури смоленсько-полоцьких довгих курганів (за матеріалами розкопок курганного могильника Ахремівці (Бельмонт)) 112
- Войтюк, О. П., Прищеп, Б. А.* Підсумки досліджень середньовічного городища в селі Хотин на Горині 123
- Петраускас, А. В., Козюба, В. К., Тимошенко, В. І.* Слідами Поліської експедиції 1932 р.: новітні обстеження рудень XVII—XIX ст. на Малинщині 135

ARTICLES

- Volodarets-Urbanovich, Ya. V.* Earrings of the «Danube-Pastyrsk» Circle in the South of Eastern Europe: Area and Chronology 23
- Bibikov, D. V.* Wooden Constructions in the Barrows of the Raiky Culture: Genesis, Analogies, Semantics 52
- Diachenko, D. H.* Assemblages of the Graves 70 and 71 of the Ostriv Burial Ground: to the Question of the Ethno-Cultural Components of the Necropolis 72

PUBLICATION
OF ARCHAEOLOGICAL
MATERIALS

- Bilynska, L. I., Volodarets-Urbanovich, Ya. V.* Adornments and Arms from the Early Medieval Sites from Sumy Region: Compiling of the Catalog of Findings 91
- Aksonov, V. S.* Saltiv Culture Ceremonial Belt of the 9th Century (Based on Materials from the Catacomb Burial Ground Near the of Verkhni Saltiv Village) 103
- Kvitkovskiy, V. I., Svystun, H. Ye.* Materials of the Golden Horde period from the multilayered settlement of Kitsivka I 111

RECENT RESEARCH

- Plavinski, M. O.* New Data on the Burial Rite of the Population of the Smolensk-Polack Long Barrows Culture (Based on the Excavations of the Barrow Cemetery Achremaŭcy (Bialmonty)) 122
- Voitiuk, O. P., Pryshchepa, B. A.* Research Results of the Medieval Settlement in the Village of Khotyn in Horyn 134
- Petrauskas, A. V., Koziuba, V. K., Tymoshenko, V. I.* Following Polissia Expedition of 1932: Newest Exploration of Mineries of the 17th—19th Centuries on the Malyn Region 147

АРХЕОЛОГІЯ Й ПРОСТІР

-
- Тарабукін, О. О.* Пам'ятки VIII—X ст. на Житомирщині (матеріали до археологічної карти) **148**
- Томашевський, А. П., Борисов, А. В., Гнера, В. А., Король, А. В., Мисак, В. М.* Змієві вали. Сучасність: проблеми, завдання, перспективи **166**
- Пшеничний, Ю. Л.* Дубенська волость у структурі земель-князівств XI—XIII ст. **177**
- Tarabukin, O. O.* The Sites of the 8th—10th centuries in Zhytomyr Region (the Materials for the Archaeological Map) **165**
- Tomashevskiy, A. P., Borysov, A. V., Hnera, V. A., Korol, A. V., Mysak, V. M.* The Zmiievi Valy. The Present: Scientific Problems, Tasks and Perspectives **176**
- Pshenichniy, Y. L.* Volost of Dubno in Structure of the Lands-Principalities in the 11th—12th Centuries **181**

ARCHEOLOGY AND SPACE

ІСТОРІЯ ОДНОГО МІСТА

-
- Павленко, С. В.* Середньовічні Народичі **182**
- Білецький, Н. Р.* Документи до історії Народичів (публікація джерел) **228**
- Pavlenko, S. V.* Narodychi in the Middle Ages **227**
- Biletskyi, N. R.* Documents on the history of Narodychi (Publication of the Sources) **245**

THE HISTORY OF ONE TOWN

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

-
- Сергеева, М. С.* Первинна обробка деревини у Київській Русі (за матеріалами Середнього Подніпров'я) **246**
- Куштан, Д. П., Горбаненко, С. А.* Господарчий комплекс початку XV століття з Черкаського Подолу **257**
- Sergeeva, M. S.* Wood Raw Materials and Their Primary Processing in Kyivan Rus (Based on Materials from the Middle Dnipro Area) **256**
- Kushtan, D. P., Gorbanenko, S. A.* Utility Complex of the Beginning of 15th Century from Cherkasy Podil **267**

ARCHAEOLOGY AND NATURAL SCIENCES

ДИСКУСІЇ

-
- Сорокін, С. О., Ситий, Ю. М.* Ще раз про «сіверянський» Чернігів **268**
- Козубовський, Г. А.* Про грошові одиниці в графіто 25 із Софії Київської **276**
- Sorokin, S. O., Sytyi, Yu. M.* Further Thoughts about the «Siverians» Chernihiv **275**
- Kozubovskiy, H. A.* On the monetary units in the Grafito 25 from St. Sophia Cathedral in Kyiv **284**

DISCUSSIONS

Я. В. Володарець-Урбанович

СЕРЕЖКИ «ДУНАЙСЬКО-ПАСТИРСЬКОГО» КОЛА НА ПІВДНІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ: АРЕАЛ І ХРОНОЛОГІЯ

У статті зібрано і проаналізовано інформацію про серезки дунайського та пастирського кола із пам'яток півдня Східної Європи. Описана територія їх поширення та хронологія.

Ключові слова: серезки «дунайсько-пастирського» кола, скарби раннього середньовіччя, Пастирське городище, раннє середньовіччя, південь Східної Європи.

Вступ. Серезки даного кола є досить цікавою та поширеною категорією знахідок епохи раннього середньовіччя на півдні Східної Європи (Жилина 2003—2004, с. 36—40; 2007, с. 86—89; Рябцева 2005, с. 23—27). Однак у літературі немає єдності щодо назви цієї групи прикрас. Їх називають «візантійські», «дунайські», «пастирські», «харівські» чи «волинцевські». За цим ховаються інтерпретації дослідників цих виробів щодо хронології та етнокультурного контексту. Назва «пастирські» є поширенішою, оскільки їх значна колекція походить із одноіменного городища. Хоча частина знахідок із теренів сучасної України, Росії та Білорусії може походити із території Подунав'я. Тому в роботі для позначення цієї категорії прикрас використано термін «дунайсько-пастирські», адже не завжди можна чітко визначити їхнє походження. Однак ця назва досить умовна: під «пастирськими» слід все ж розуміти загалом місцеві вироби, не обов'язково такі, що були виготовлені чи походять із самого городища. Адже можливі сліди виробництва таких серезок виявлені не лише на Пастирському. Крім того, ці прикраси загалом мають дунайсько-візантійське походження. На Пастирському городищі їх почали виготовляти, наслідуючи форму та технологію. Тобто тоді на пам'ятці мали бути і власне дунайсько-візантійські серезки, які слугували прототипами. Однак чітко розділити ці

© Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ, 2023

прикраси на дві групи неможливо, тому в роботі розглядаємо їх разом.

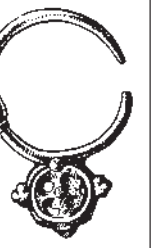

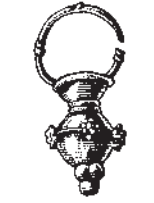

Історія вивчення¹. Першим ґрунтовним дослідженням цих речей стала робота О. І. Айбабіна (табл. 1), яка охоплює матеріали, відомі на початку 1970-х рр. Проілюстровані лише деякі прикраси. Як результат, не завжди зрозуміло, які знахідки навіть із теренів півдня Східної Європи належать до тих чи інших типів і підтипів. Та й «типологічне різноманіття» є значно більшим за представлене в його роботі. О. І. Айбабін датує такі вироби кінцем VII—VIII ст. (Айбабін 1973). Не обійшлося і без плутанини, зокрема, серед місцезнаходжень згадано пункт Солгутів. О. І. Айбабін відносить прикрасу із цієї пам'ятки до типу 1, підтипу 5. Однак за формальними ознаками ця серезка до нього не належить. Проте інші дослідники і донині як аналогію нових знахідок ставлять Солгутівську в один ряд із іншими.

Цікаво зазначити, що В. І. Бідзіля, який досліджував цю пам'ятку, прив'язав її до села, хоча в публікації називає її «металургійний центр між м. Гайворон і с. Солгутів» (Бідзіля 1963). О. М. Приходнюк назвав цей пункт «Гайворонівський металургійний центр» (Приходнюк 1975). У результаті таких перейменувань у роботах деяких дослідників послідовно фігурують обидві назви як різні пункти (Солгутів із посиланням на О. І. Айбабіна та Гайворон із посиланням на О. М. Приходнюка) із знахідками абсолютно різних серезок (напр.: Рябцева 2011).

О. М. Приходнюк неодноразово звертався в своїх дослідженнях до цього кола прикрас. Зокрема, спочатку датував такі серезки VI—VIII ст. (Приходнюк 1980, с. 110, 111, рис. 68: 4), згодом переглянувши датування в межах кінця VII — сере-

1. Розгляд всієї історіографії дослідження цих прикрас виходить за рамки пропонованої статті.

Таблиця 1. Типологічна таблиця «пастирських» сережок, за О. І. Айбабіним

Тип	Підтип					
	1	2	3	4	5	6
I						
II		—	—	—	—	—
III				—	—	—

Таблиця 2. Типологічна таблиця «пастирських» сережок, за О. М. Приходнюком

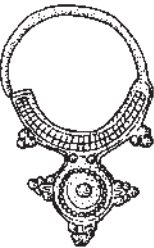

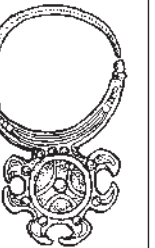

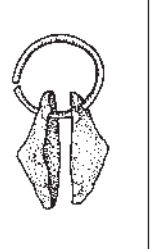

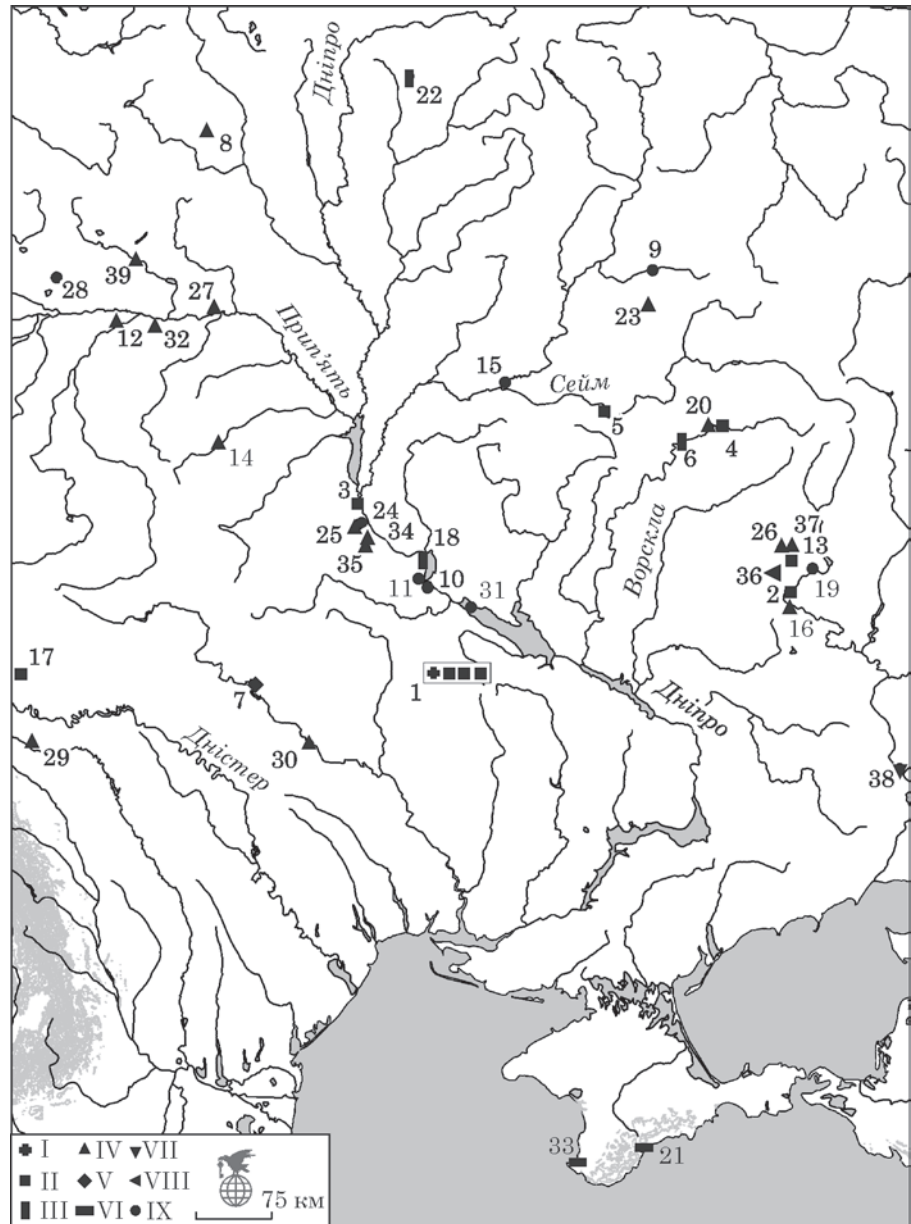
Група	Підтип					
	А	Б	В	Г	Д	Є
I						—
II						
III			—	—	—	—

Рис. 1. Карта поширення серезок «дунайсько-пастирського» кола на пам'ятках півдня Східної Європи. Умовні позначення: I — Пастирське городище; II — скарби другої хронологічної групи чи близькі до них; III — городища; IV — поселення; V — металургійний центр; VI — могильник; VII — поховання; VIII — скарб салтівської культури; IX — випадкові знахідки. Пам'ятки: 1 — Пастирське городище; 2 — Зайцівський скарб; 3 — Київський скарб 1896 р.; 4 — Уланиківський скарб; 5 — Харівський скарб; 6 — Битиця; 7 — Гайворон-Солгутове; 8 — Гарадзішча; 9 — Городище; 10 — Григорівка; 11 — Грищинець; 12 — Давид-Городок, уроч. Старе Сало; 13 — Другий циркунівський скарб; 14 — Іскоростень; 15 — Загребелля; 16 — Задонецьке; 17 — Заліський скарб; 18 — Княжа Гора; 19 — Кочеток; 20 — Курилівка 2; 21 — Лучисте; 22 — Нікодівово; 23 — Новоямське 1; 24 — Обухів; 25 — Обухів II; 26 — Олешки; 27 — Петриків 2; 28 — Плотніца; 29 — Рідківці, уроч. Стара Рогатка; 30 — Семенки; 31 — Середне Подніпров'я; 32 — Хачень; 33 — Херсонес; 34 — Ходосівка, уроч. Заплава, розкоп II; 35 — Ходосівка, уроч. Козаків Яр; 36 — Хорошеве; 37 — Циркуни 13; 38 — Ясинувата; 39 — Яськовичі 1

дини VIII ст. для території Середнього Подніпров'я (Приходнюк 2005, с. 74). Досить ретельно дослідник розглянув технологію виготовлення цих прикрас шляхом штамповки (Приходнюк 1995) та походження даної групи серезок (Приходнюк 1996), багато уваги приділивши цим знахідкам у монографії про Пастирське городище (табл. 2). Проблемою цією роботи є те, що вона стосується лише прикрас, пов'язаних із самою пам'яткою. Інші взяті дотично, але не завжди можна погодитися із їх згадуванням як аналогій (Приходнюк 2005).

Багато уваги вивченню цих прикрас присвятили О. М. Приходнюк та В. М. Хардаєв щодо Харівського скарбу (Приходнюк, Хардаєв 1998; Приходнюк, Хардаєв 1998).

Пам'ятки, комплекси та регіони поширення. Нині відсутній єдиний каталог, який би враховував усі відомі серезки цього кола для теренів півдня Східної Європи. Слід наголосити, що останнім часом були опубліковані нові прикраси із регіонів, де раніше такі вироби були невідомі, і які змінюють

наші уявлення про їхню типологічне різноманіття, поширення та хронологію. Отже, систематизації та узагальнення даних про поширення подібного роду виробів і присвячене це дослідження.

У роботі використано матеріали з городищ, поселень, могильників, скарбів і випадкових знахідок. Загалом розглянуто матеріали із 39 пунктів (рис. 1; додаток)¹. Деякі пам'ятки та комплекси потребують спеціального розгляду, тому їх аналіз дано у вигляді висновків.

Серед цих пунктів:

1) сім скарбів другої хронологічної групи, за О. О. Щегловою (Щеглова 1990) — три Пастирських (1892, 1949, 1992 рр.), Зайцівський, Київський 1896 р., Уланиківський і Харівський. Приблизно цим часом датовано інші скарби — Заліський та Другий циркунівський, хоча можливо вони «заходять» і в другу половину VII ст.;

1. Тут і далі: нумерація на карті (рис. 1) і в додатку збігається. Посилання на літературу див. у додатку.

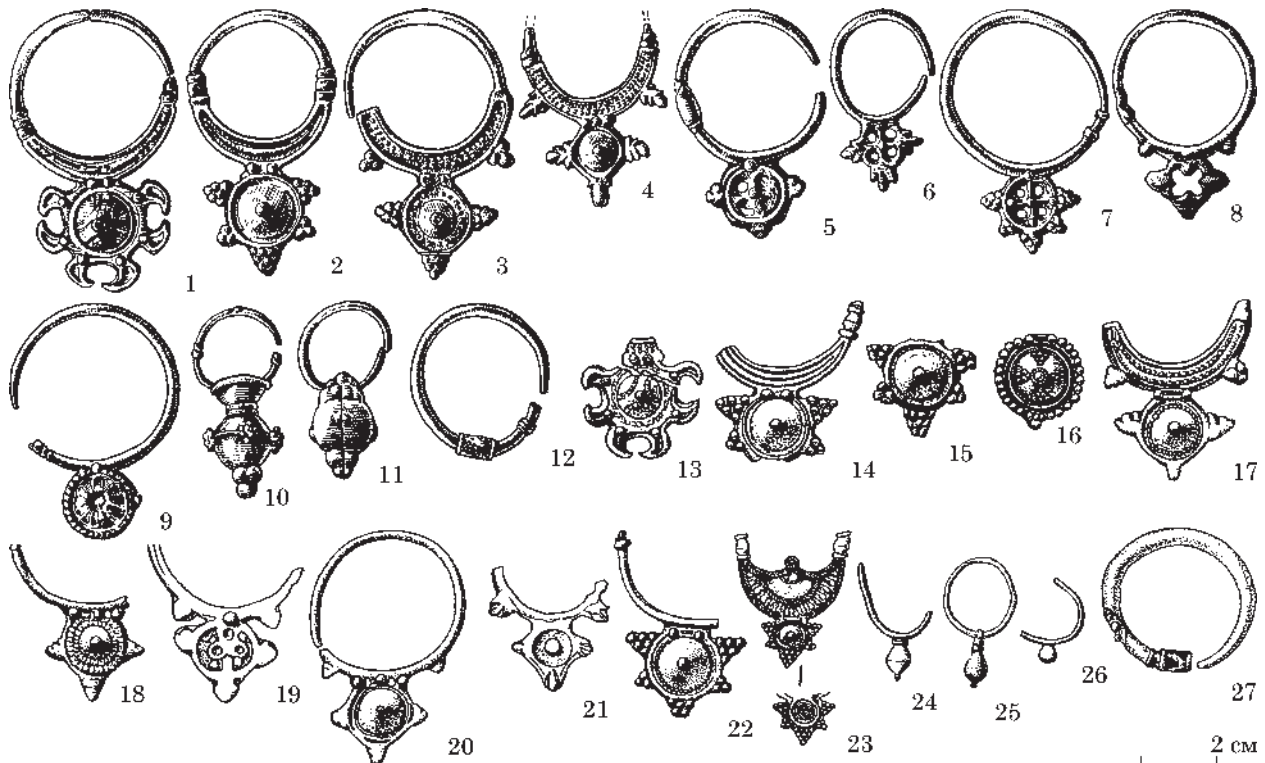

Рис. 2. Знахідки сережок «дунайсько-пастирського» кола із Пастирського городища із «дореволюційних колекцій» (за Корзухина 1996)

2) чотири городища — Княжа гора, Пастирське, Нікодімово та Битиця. Лише із Княжої Гори знахідки походять із неперифікованих зборів і придбань колекціонерів дореволюційних часів. Із Пастирського — як із різного роду зборів, так і стаціонарних археологічних розкопок, із Битиці та Нікодімово — лише із археологічних досліджень;

3) 15 поселень — Давид-Городок, уроч. Старе Сало, Задонецьке, Іскоростень, поселення біля городища 1, Курилівка 2, Новоямське 1, Обухів II, Олешки, Петриків 2, Рідківці, уроч. Стара Рогатка, Семенки, Хачень, Ходосівка, уроч. Заплава, Ходосівка, уроч. Козаків Яр, Циркуни 13 та Яськовичі. Не зрозуміло чи знахідка із Гарадзішча (територія Білорусії) походить із городища чи поселення, що є одним археологічним комплексом;

4) один металургійний центр — Гайворон-Солгунів;

5) два могильника із Криму — некрополь Херсонесу та Лучисте;

6) одне поховання — Ясинувата;

7) скарб салтівської культури (?) — Хорошеве;

8) дев'ять випадкових місцезнаходжень — Городище, Григорівка, Грищинець, Загребелля, Кочеток, Обухів, Плотніца, Середнє Подніпров'я.

Звісно, цікаво було б розглянути культурну належність цих пам'яток. Однак досить часто досліджувані прикраси походять із багатошарових (у межах другої половини I тис. н. е.) пам'яток, інтерпретації інших є досить дискусійними. Доволі багато виробів походить із культурного шару, зборів із пам'яток чи взагалі є випадковими знахідками, що унеможливує такий аналіз.

Можна виділити кілька регіонів концентрації (рис. 1): Дністровсько-Прутський регіон (2 місцезнаходження), басейн Прип'яті (5), Південне Побужжя (2), Середнє Подніпров'я (10), Південний Крим (2), Нижнє Посейм'я (2), Брянське Подесення (2), Верхів'я Псла (3) і басейн Сіверського Дінця (7). Інші знахідки розкидані по теренах Східної Європи і не складають якихось груп.

Кількість виробів. Загальну кількість прикрас, які походять із цих місцезнаходжень, визначити неможливо. Насамперед це стосується матеріалів *Пастирського городища*. Важко визначити, скільки таких прикрас походить із пам'яток із «дореволюційних» колекцій. І не всі сережки, виявлені на пам'ятці, належать до «пастирського» кола. За даними Г. Ф. Корзухіної, власне «пастирського» кола з пам'ятки походить 30 екземплярів (рис. 2); за даними О. М. Приходнюка — 45 екз. (рис. 3). Колекція Пастирського розкидана по різних музеях і країнах, більша частина знахідок втрачена. У каталозі Г. Ф. Корзухіної немає даних щодо колекцій, із яких ці вироби надходили до музеїв, на відміну від монографії О. М. Приходнюка, що ускладнює порівняння. Речі в обох роботах промальовані іноді по-різному, тому не завжди є впевненість, що йдеться про одну і ту саму знахідку, а не однотипні, але з різними орнаментальними мотивами, конструктивними особливостями та станом збереженості.

Із вже стаціонарних досліджень Пастирського городища після Другої світової війни походить сім виробів (рис. 4). Однак дві майже однакові сережки із досліджень М. Ю. Брайчевського (рис. 4: 1, 2), імовірно, мають кримське походження, при-

Рис. 3. Знахідки серезок «дунайсько-пастирського» кола із Пастирського городища із «дореволюційної колекції» (за Приходнюк 2005): 1—17 — колекція В. В. Хвойки; 18—32 — колекція Б. І. та В. І. Ханенків; 33, 34 — колекція О. О. Бобринського

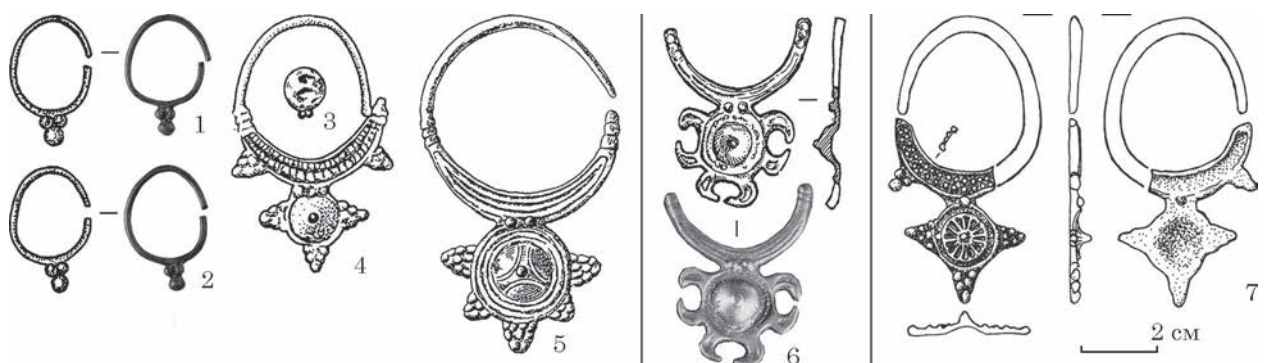

Рис. 4. Знахідки серезок «дунайсько-пастирського» кола із Пастирського городища із археологічних досліджень після Другої світової війни: 1—5 — М. Ю. Брайчевського; 6 — О. М. Приходнюка; 7 — А. В. Скиби

найміні аналогії знаходять на могильниках Скалисте та Лучисте (Веймарн, Айбабин 1993; Айбабин, Хайрединова 2008; 2014; Казанский 2014, с. 68). Хоча схожі прикраси є і в Подунав'ї (Fiedler 1992, Abb. 38: 7—20; Рашев 2014, табл. LXXX). Знахідка, що була передана О. М. Приходнюком (рис. 4: 6) до Черкаського обласного краєзнавчого музею, первісно зберігалась у шкільному музеї

с. Пастирське (Приходнюк 2005, с. 41). Ця серезка безперечно пов'язана з городищем, але де точно вона була виявлена, не зрозуміло.

Невідома кількість виробів із Битиці (рис. 7: 1). В Олешках зафіксовані напівфабрикати (рис. 9: 4). На поселенні Циркуни 13 (рис. 9: 3) виявлено єдину кам'яну ливарну формочку для виготовлення прикрас цього кола. У Другому

Рис. 5. Знахідки сережок «дунайсько-пастирського» кола із пам'яток півдня Східної Європи: 1 — Битиця; 2 — Гайворон-Солгутове; 3 — Гарадзішча; 4 — Городище; 5, 6 — Григорівка; 7, 8 — Грицинець; 9, 10 — Давид-Городок, уроч. Старе Сало; 11, 12 — Іскоростень; 13 — Загребелля; 14 — Задонецьке; 15 — Княжа гора; 16 — Кочеток; 17 — Курилівка 2; 18 — Лучисте, склеп 35, шар 4; 19 — Нікодімово; 20—23 — Новоямське 1; 24 — Обухів; 25 — Петриків 2, житло 2; 26 — Плотніца; 27—33 — Рідківці, уроч. Стара Рогатка; 34 — Семенки, поруч із ямою 4; 35 — Семенки, господарська споруда 6; 36—38 — Середнє Подніпров'я; 39 — Хачень; 40 — Херсонес; 41 — Ходосівка, уроч. Заплава, розкоп П; 42 — Ходосівка, уроч. Козаків Яр, п. м., знахідка 2013 р.; 43 — Ходосівка, уроч. Козаків Яр, яма 29/1988 р.; 44 — Хорошевський скарб; 45 — поховання із Ясинуватої; 46 — Яськовичі (1 — без масштабу)

Циркунівському скарбі виявлено інструменти для штамповки (рис. 9: 1).

Із семи **скарбів другої хронологічної групи** — Пастирський 1892 (1 екз.), 1949 (12 екз.) та 1992 рр. (7 екз.), Київський 1896 р. (1 екз.), Зайцівський (3 екз.), Уланиківський (1 екз.), Харівський (11 екз.) — походить 36 екземплярів (рис. 5, 6, 10, 11). Це і цілноліті, і ті, що складаються із кількох частин, із порожнистими кульками. І лише в трьох

комплексах цієї групи такі знахідки відсутні — Самгородський (Корзухина 1996, с. 374—375, табл. 23: 4, 5), Вороб'ївський (Корзухина 1996, с. 359, табл. 7) та Коробовохуторський (Колода 2016а; 2016б; 2017). Знахідки із Заліського скарбу фрагментовані, можливо, в його складі було чотири чи п'ять виробів. Із інших пунктів походить 48 прикрас.

Серед поселенських пам'яток у семи випадках такі сережки виявлені в комплексах — Іско-

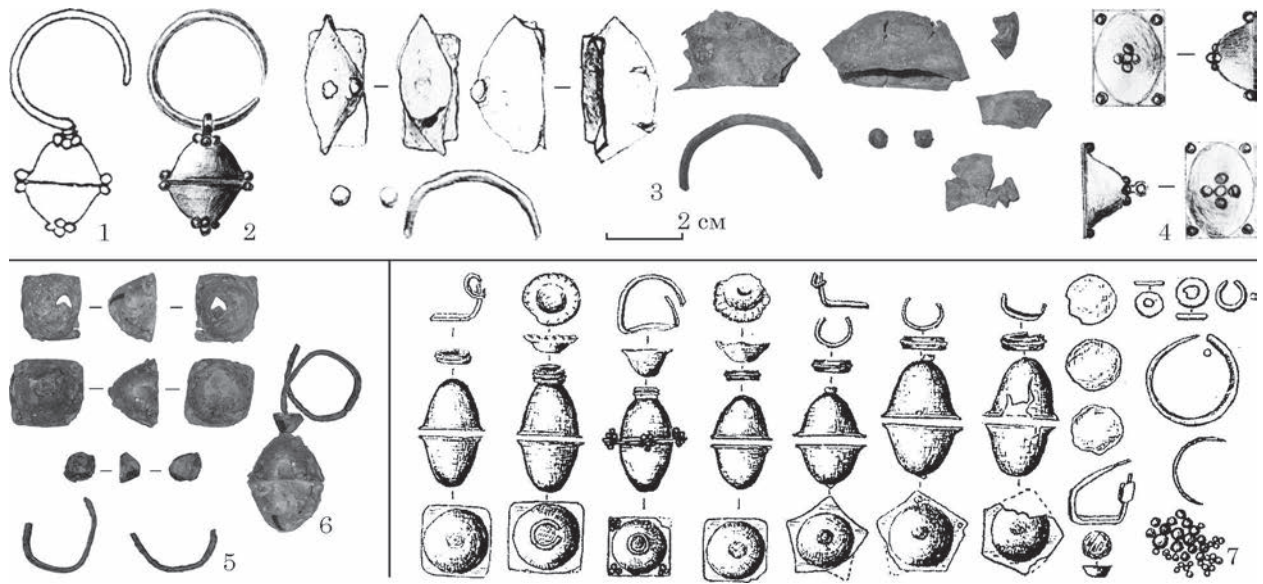

Рис. 6. Стан збереженості та реконструкція сережок «дунайсько-пастирського» кола: 1—4 — Обухів II, житло 31; 5, 6 — Ходосівка, уроч. Козаків Яр, об'єкт 2/2020 р.; 7 — Битиця, супровідний інвентар із поховання (за: 1 — Абашина 2004; 2—4 — Р. Г. Шишкіним, архів Археологічної лабораторії (2 — графічна реконструкція; 3 — реальний стан збереженості; 4 — реконструкція порожнистої кульки, деталі); 5 — стан збереженості деталей; 6 — реконструкція)

ростень, поселення біля городища 1, будівля 1; Обухів II, житло 31; Олешки, господарське приміщення («яма 2»); Петриків 2, житло 2; Семенки, господарська споруда 6; Ходосівка, уроч. Козаків Яр, яма 29 / 1988 та об'єкт 2 / 2020 р. Цей список може бути не повним, бо для деяких пам'яток поки що не визначено контекст знахідок — Пастирське¹, Битиця, Нікодимово та Гардзішче.

Варто зупинитись на сережках із *Криму*. Їх дві, одна походить із депаспортизованої колекції із Херсонесу (рис. 7: 40). Коло аналогій досить широке: такі прикраси характерні від Подунав'я до Дніпровського Лівобережжя (Айбабин 1973; Fiedler 1992, s. 178; Котигорошко 2005, рис. 6: 18—21; Приходнюк 2005, с. 41—44; Рашев 2014, табл. LXXXI). На теренах півдня Східної Європи знахідка має найближчі аналогії із Ходосівки, уроч. Заплава, розкоп II (Готун, Гаскевич, Казимір, Лисенко, Петраускас, Петраускас 2007, с. 179—180, рис. 107: 1) та одна із Рідківців, уроч. Стара Рогатка (Пивоваров, Калініченко 2019). Близькими можуть бути і сережки із Пастирського городища (Корзухина 1996, табл. 38: 11), Курилівки 2 (Родинкова 2016, с. 75, рис. 6), Новоямського 1 (Недоля 2011, с. 147, рис. 1: 2), Плотніці (Бяліцкая 2020, мал. 1: 5), Рідківці, уроч. Стара Рогатка (Ільків, Калініченко, Михайлина, Пивоваров 2017, рис. 1: 15; фото 2: 8) та Ходосівки, уроч. Козаків Яр, знахідка 2013 р. (Готун, Казимір, Синиця, Непом'ящих, Колосов, Шахрай, Лозниця, Квітницький 2014, рис. 1: 2). Цікаво, що у тому ж таки Херсонеському некрополі виявлено ще кілька прикрас дніпровського походження, але вони характерні для скарбів Мар-

1. Лише знахідка із досліджень 2017 р. походить із заповнення (засипки) внутрішнього рову.

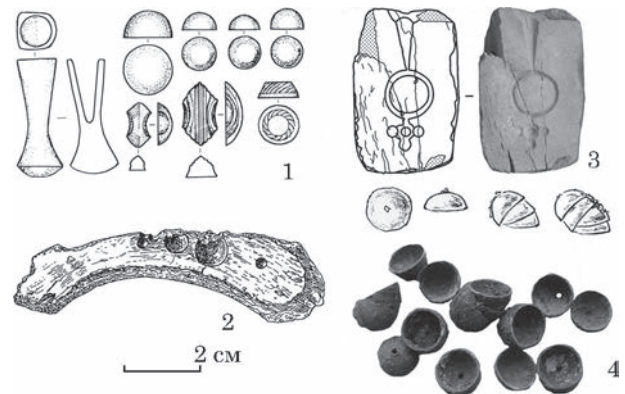

Рис. 7. Інструменти для виготовлення сережок «дунайсько-пастирського» кола та напівфабрикати із пам'яток півдня Східної Європи: 1 — Другий Циркунівський скарб; 2 — кістяна пластина із Пастирського городища; 3 — формочка із поселення Циркуни 13; 4 — напівсферичні бляшки із поселення Олешки, «яма 2» (господарське приміщення)

тинівського кола — дві умбоноподібні підвіски та браслет (Якобсон 1959, с. 280—281, рис. 144).

Зокрема, аналогії умбоноподібних підвісок, одна з яких сильно фрагментована і перероблена, відомі в складі Суджанського (Корзухина 1996, табл. 67: 6—8; 68), Козіївсько-Новоодеського (Корзухина 1996, табл. 52: 15—17), Курилівського (Родинкова 2010, рис. 4: 1—4), Острогжського (Березуцький, Золотарев, Куцев 2017, рис. 2: 3, 5—9), Гапонівського (Обломський 1996, рис. 20: 1—7; 21: 1—7) скарбів і на поселенні Каменеве 2 (Родинкова 1996, рис. 104: 8). Відомі вони і на могильнику Лучисте із іншими речами дніпровського походження: склеп 38, шар 3, поховання 9 — друга чверть VII ст. (Айбабин, Хайредінова 2008, рис. 19; табл. 144: 1—4) та склеп 54,

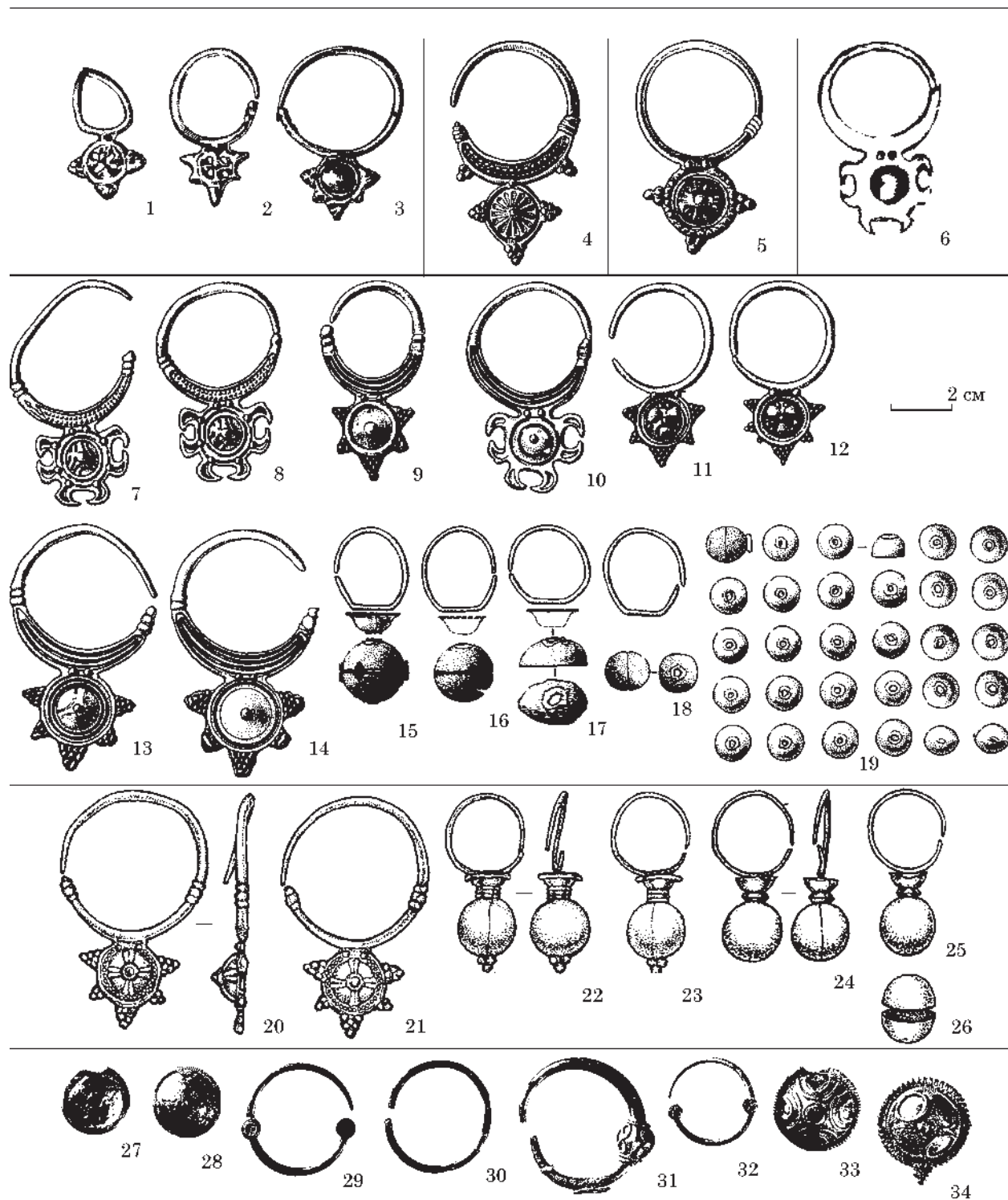

Рис. 8. Знахідки сережок «дунайсько-пастирського» кола зі скарбів: 1—3 — Зайцівський; 4 — Київський 1896 р.; 5 — Пастирський 1892 р.; 6 — Уланиківський; 7—19 — Пастирський 1949 р.; 20—26 — Пастирський 1992 р.; 27—34 — Заліський (27—34 — без масштабу)

шар 3, поховання 20 — перша чверть VII ст. (Айбабин, Хайрединона 2014, табл. 74: 1, 2).

Браслет зі сплюсненими розширеними кінцями, орнаментованими гравірованими лініями, може належати до типу V, за В. С. Родінковою (Родінкова 2003, с. 68—69). Однак визначити підтип неможливо, адже не зрозуміла форма перетину кінців виробу.

Інша сережка цього кола походить із могильника Лучисте, склеп 35, шар 4 (рис. 7: 18; Айба-

бин, Хайрединона 2008, с. 100, табл. 105: 1). Вона не має прямих аналогій серед прикрас із Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя, лише дуже віддалено нагадує матрицю із формочки із поселення Циркуни 13 (Володарець-Урбанович, Буйнов 2017, с. 59—61, рис. 1: 7; 2: 1). Близьчі аналогії — дві прикраси із могильника Пятра-Фрекецей (Piatra-Frăcăței), поховання E 143 (Fiedler 1992, Abb. 4: 13, 14) в Подунав'ї. Хоча, в шарі 4 склепу 35 відомі знахідки дніп-

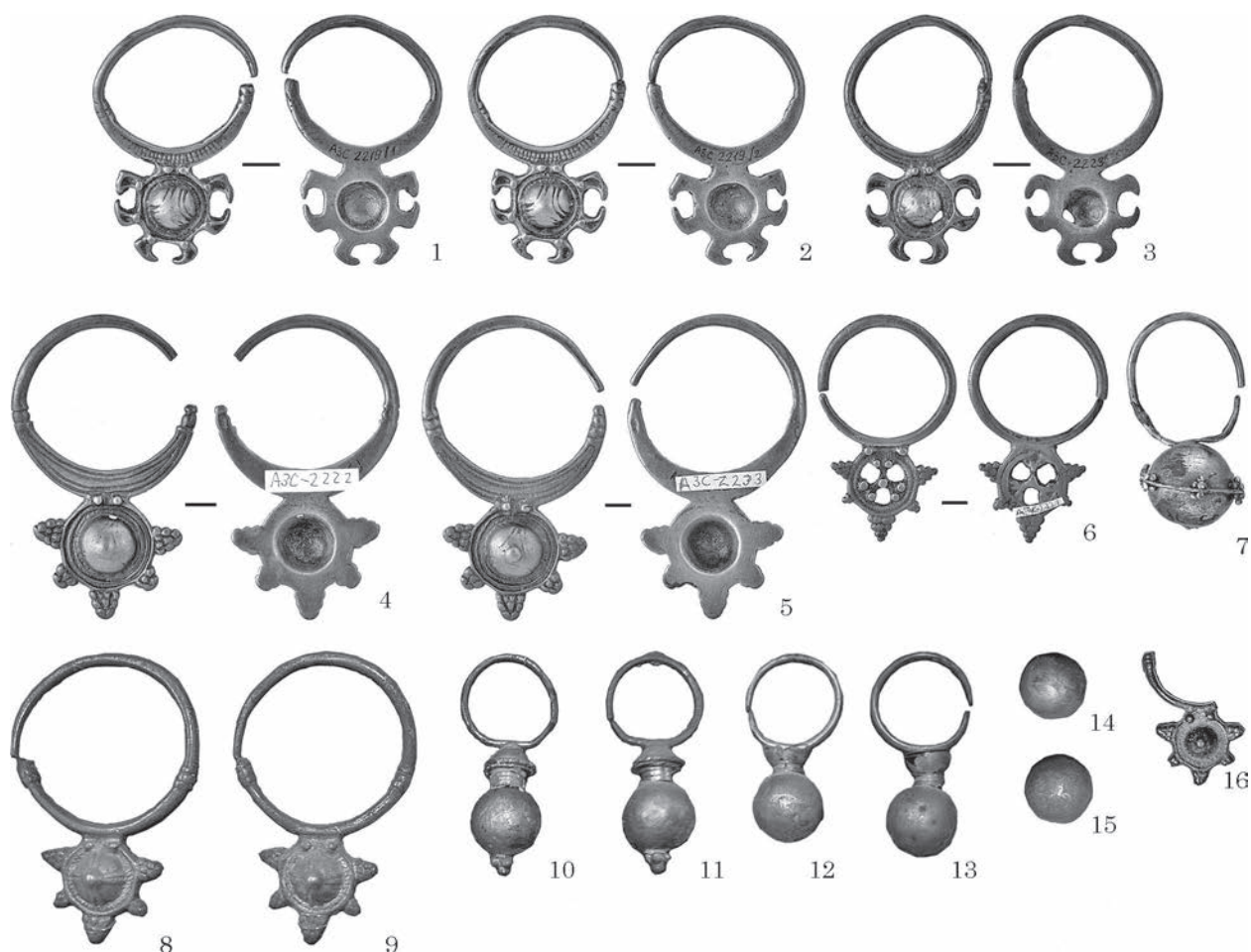

Рис. 9. Знахідки серезок «дунайсько-пастирського» кола із Пастирського городища: 1—7 — Пастирський скарб 1949 р.; 8—15 — Пастирський скарб 1992 р.; 16 — знахідка із колекції В. В. Хвойки, Львівський історичний музей

ровського походження (Айбабин, Хайрединова 2008, с. 100, табл. 105: 12—14): ланка від ланцюжка, що імітує дротову спіральну завивку, двоспіральна підвіска, два браслети із кінцями у вигляді «змійних голівок» і фрагмент С-подібного скроневого кільця. Ці прикраси характерні для скарбів Мартинівського кола.

Так, ланка від ланцюжка, що імітує спіральну завивку (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 105: 12), має аналогії серед матеріалів могильника Ескі-Кермен, склеп 257, поховання 6 із іншими речами дніпровського походження — друга половина VII ст. (Айбабин 1982, с. 184—188, рис. 9; 10; 1990, рис. 18: 1, 6) в Криму. Аналогічні ланцюжки чи їхні окремі ланки виявлені в Козіївсько-Новоодеському скарбі (Корзухина 1996, табл. 45: 8), похованні біля с. Мохнач (Аксенов, Бабенко 1998, с. 114, рис. 3: 3) та на поселенні Кривець 4 (Обломський 2012, рис. 22: 7).

Двоспіральна підвіска (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 105: 13) має численні аналогії серед слов'янських старожитностей. Але найближчі за розмірами прикраси походять із поселення Звонецьке, могильника на острові Кизлевий (Бодянский 1960, с. 276, рис. 1: 3; 4: 10) та одна — із Суджанського скарбу (Корзухина 1996, табл. 66: 2). Також близького розміру вироби походять із поховання 16 склепу 54 (середина VII ст.) могильника

Лучисте із речами дніпровського походження (Айбабин, Хайрединова 2014, с. 73—74, табл. 64—67).

Два браслети із кінцями у вигляді «змійних голівок» (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 106: 3, 4) належать до типу 1, за В. Є. Родінкової (Родінкова 2003, с. 67). Повний перелік виробів наведено в попередній публікації автора (Володарець-Урбанович, Сидоренко 2021, с. 373, рис. 12).

Фрагмент С-подібного скроневого кільця (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 105: 14) занадто малий для пошуку близьких аналогій, адже ці вироби у слов'ян різняться розмірами (Родінкова 2003, с. 26—29). Однак його належність до цього кола прикрас не викликає заперечень.

Дунайські знахідки. Цікаво, що в кількох випадках, імовірно, маємо справу із дунайськими зразками. Принаймні вони суттєво відрізняються від власне «пастирських» серезок, натомість мають аналогії тільки в Дунайському регіоні.

На поселенні Задонецьке Б. А. Шрамко 1969 р. виконав невеликі археологічні розкопки і серед керамічного комплексу виявив фрагменти ліпного посуду слов'янського гатунку, іноді із пальцевими вдвудленнями та насічками по вінцю, що належать пенківській культурі, та уламки гончарного посуду салтівської (Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977, с. 74, 153). Також на поселенні під час перших

обстежень (1953 р.) було виявлено бронзову сережку з порожнистою кулькою (рис. 7: 14). Багато дослідників вказують, що ця прикраса належить до виробів Пастирського городища (Приходнюк 1998, с. 57; Скирда 2021, с. 110) чи є варіацією розвитку (наслідуванням) цих сережок (Приходнюк 1996). На жаль, рівень графічної ілюстрації знахідки та її збереженість перешкоджають однозначній інтерпретації. Прикраса сильно відрізняється системою кріплення порожнистої кульки до дужки від виробів «пастирського» кола. Хоча схожі вироби із таким кріпленням є в Подунав'ї (Fiedler 1992, s. 178, Abb. 39: 3, 4).

На поселенні Петриків 2 у житлі 2 виявлено бронзову сережку (рис. 7: 25; Варгей, Трымер 2003, с. 152, рис. 12). Керамічні матеріали об'єкта належать до пізніх пражських (Варгей 2016) чи райковецьких (Касюк 2016) старожитностей. В. С. Варгей вказує, що ця прикраса має аналогії серед матеріалів Пастирських скарбів і Харівки. Згодом цю знахідку називали сережкою «пастирського» кола (Бяліцкая, Байкоўская, Харьгановіч, 2019, с. 547—548; Бяліцкая 2020, с. 49). Однак таких виробів серед скарбів другої хронологічної групи немає, знахідка суттєво відрізняється від них за конструктивними особливостями. Хоча дещо схожі сережки, датовані в межах VIII ст., походять із Криму (Амброз 1971, рис. 8: 18, 19), та із Подунав'я (Fiedler 1992, s. 178, Abb. 39: 3, 4).

На поселенні Яськовичі 1 виявлено сережку (рис. 7: 46), певні аналогії якої можна вбачати у знахідках із Тарнова Мааре, Ведень Васлуй та ін. (Fiedler 1992, Abb. 39: 14, 15; Рябцева 2011, с. 256, рис. 1: 7, 8; Рашев 2014, с. 169, табл. LXXXI: 7, 8).

Виготовлення прикрас. Ці вироби мають різну технологію виготовлення — лиття та штамповка (Приходнюк 1995). Сліди виробництва таких сережок зафіксовані на трьох пам'ятках та в одному скарбі.

Для Пастирського це кістяна (із рогу оленя) пластина довжиною 16 см з чотирма круглими луночками різного діаметру (рис. 9: 2). Була знайдена 1949 р. в напівземлянці розкопу XIV (Брайчевський 1955, с. 71, рис. 6) і призначена для тиснення півкульок із ідеально сферичною поверхнею (Приходнюк 1994, с. 69).

Цікаво, що низка слідів виробництва зафіксовані в одному мікрорегіоні — нижній течії р. Харків. Так, на поселенні Циркуни 13 виявлено єдину поки що формочку, в якій могли виготовляти варіації сережок цього кола (рис. 9: 3). Зовсім поруч, на поселенні Олешки в господарському приміщенні виявлено бронзовий штамп у вигляді розетки діаметром 1,5 см і висотою 0,8 см та 21 бронзову напівсферичну штамповану бляшку діаметром 0,9—1,0 см, висотою 0,5—0,7 см із наскрізним отвором для кріплення. Останні могли бути заготівками для порожнистих кульок (рис. 9: 4).

2021 р. В. В. Дідик опублікував Другий циркунівський скарб ювеліра, де зафіксовані інструменти для штамповки. Їх могли використовувати зокрема для виготовлення порожнистих сережок (рис. 9: 1).

Хронологія. Враховуючи дискусійність хронології побутування досліджуваних прикрас, слід ще раз зупинитись на цьому питанні (табл. 3), розглянувши спочатку самі пам'ятки та комплекси із подібними знахідками.

У межах існування пражської культури (середина V—VII ст.) відомий один комплекс — Семенки, господарська споруда 6. Дослідники звичайно датують цей комплекс за знахідкою сережки, вказуючи аналогії на Пастирському городищі чи Нікодівому. Проте на цих пам'ятках повних аналогій немає. Сережка із Семенок може мати і дунайське походження, і не бути пов'язана із місцевим виробництвом. Керамічний комплекс об'єкта належить до пражських старожитностей. Знахідки кераміки із Гайворона-Солгута можна датувати в загальних межах пенківської культури — V—VII ст. Із усіх пам'яток одна датується VII ст. — Нікодівому (Обломский 2016, с. 55). Один комплекс теж можна датувати в межах VII ст. — Лучисте, склеп 35. Принаймні всі вироби цільнолітні. Хоча з такою технологією трапляються знахідки і VIII—X ст.

Хронологічні межі існування Пастирського городища — це середина VII — середина VIII ст. (Приходнюк 2005, с. 70—85). Імовірно, цим самим часом можна датувати Заліський і Другий циркунівський скарби.

Цікавим є питання про датування поховання із Ясинуваті. В комплексі виявлено сережку, фібулу пастирського кола — тип IX-Д, за О. М. Приходнюком (Приходнюк 2005, с. 39) чи III. 2, за В. Є. Родінковою (Родінкова 2006, с. 55, рис. 6), та тордоване двокриле вістря стріли. Подібні фібули лише в трьох випадках виявлені в комплексах: крім Ясинуваті, це поселення Ханска, житло 20 (Рафалович 1972, с. 199—200) і могильник «Баклінський овраг», підбійна могила 11, жіноче поховання (Айбабин, Юрочкин 1996, с. 128, рис. 22). На жаль, комплекс із Хански описано лише словесно, він не опублікований, тому можливостей перевірити чи уточнити запропоновані датування (кінець VII — початок VIII ст.) немає. Жіноче поховання із підбійної могили 11 із «Баклінського оврагу» датовано в межах другої половини VII ст. Подібна сережка, як в Ясинуваті, виявлена у складі Київського скарбу 1896 р. (Корзухина 1996, с. 352, табл. 1: 2), що належить до підгрупи скарбів Па, за І. О. Гавритухінін та О. О. Щегловою (Гавритухин, Щеглова 1996, с. 53, рис. 61: 17—18). Більшість дослідників фібулу із цього комплексу датують другою половиною VII ст. (Амброз 1993, рис. 3; Приходнюк 2005, рис. 97; Родінкова 2006, рис. 1). Наконечник стріли із Ясинуваті має досить широкі хронологічні та територіальні межі побутування (Панікарський 2014а, с. 119; 2014b, с. 150). Отже, підстав для точного датування поховання із Ясинуваті немає, лише в загальних межах побутування речей «пастирського» кола — друга половина VII — перша половина VIII ст., можливо, лише друга половина VII ст. (Володарець-Урбанович 2018, с. 140).

Таблиця 3. Хронологія побутування серезжок «дунайсько-пастирського» кола на пам'ятках півдня Східної Європи

Хронологія, ст.	Пам'ятка	Комплекс	Усього
V—VII	Гайворон-Солгутове	Семенки, господарська споруда 6	2
VII	Нікодімово	Лучисте, склеп 35, шар 4	2
2 пол. VII — 1 пол. VIII	Пастирське	Ясинувата; Другий циркунівський скарб; Залський скарб	4
V—VII і VIII	Ходосівка, уроч. Заплава, р. II; Циркуни 13	—	2
V—VII— поч. IX	Курилівка 2	—	1
VII—X	Задонецьке	Петриків 2, житло 2	2
VIII—X	Яськовичі; Рідківці, уроч. Стара Рогатка	Хорошевський скарб	3
VIII	—	Обухів II, житло 31	1
1 пол. VIII	—	Зайцівський; Київський 1896 р.; Пастирський 1892 р.; Пастирський 1949 р.; Пастирський 1992 р.; Уланиківський; Харівський; Олешки, господарське приміщення («яма 2»)	8
2 пол. VIII — поч. IX	Битиця	—	1
IX—X	—	Іскоростень, поселення біля городища 1, будівля 1; Ходосівка, уроч. Козаків Яр, об'єкт 2/2020 р.	2
Невідомо	Гарадзішче; Городище; Григорівка; Гришинець; Давид-Городок, уроч. Старе Сало; Загребелля; Княжа гора; Кочеток; Новоямське 1; Обухів; Плотніца; Середне Подніпров'я; Хачень; Херсонес	—	14

Дві пам'ятки в загальних межах мають шари V—VII та VIII ст. — Ходосівка, уроч. Заплава, розкоп II та Циркуни 13. Одна пам'ятка датована від V—VII (колочинська) до початку IX ст. (волинцевська) — Курилівка 2. Один комплекс датовано від VII до X ст. — Петриків 2, житло 2. Матеріали поселення Задонецьке можна датувати від V—VII ст. (пеньківська) до середини VIII — перших десятиліть X ст. (салтівська). Дві пам'ятки — від VIII до X ст. — Яськовичі 1 та Рідківці, уроч. Стара Рогатка.

Усім часом існування салтівської культури можна датувати Хорошевський скарб — від 740—750 рр. (Комар 1999) — перші десятиліття X ст. (Плетнева 1967, с. 143).

У межах всього VIII ст. можна датувати житло 31 із поселення Обухів II. Н. М. Кравченко відносила даний об'єкт до «комплексів п'ятого типу» (Кравченко 1979, с. 87—88, рис. 5), Н. С. Абашина датує його в межах VIII ст. (Абашина 2004, с. 283), І. О. Гавритухін — першою половиною VIII ст. (Гавритухін 1996, с. 137—138, рис. 105). Хоча О. В. Комар синхронізує серезжку із цього комплексу із «Битицьким горизонтом» волинцевських пам'яток, тобто останньою чвертю VIII ст. — початком IX ст. (Комар 2012, с. 147, 161). Принаймні аналогії серезжі можна знайти на Пастирському городищі, у Харівському скарбі та Битиці. Сама прикраса із цього комп-

лексу дуже фрагментована. Тож, фактично, даний об'єкт можна датувати за керамічним комплексом.

Першою половиною VIII ст. можна датувати сім скарбів другої хронологічної групи, за О. О. Щегловою. Хоча, можливо, Київський 1896 р. та Пастирський 1892 р. скарби можуть належати до другої половини VII ст. До першої половини VIII ст. належить господарське приміщення («яма 2») із поселення Олешки.

Серединою VIII ст. — початком IX ст. можна датувати Битицьке городище.

IX—X ст. — два комплекси — Іскоростень, поселення біля городища 1, будівля 1, також із трьох прикрас із поселення Ходосівка, уроч. Козаків Яр, лише знахідка із об'єкта 2/2020 р. має більш чи менш надійне датування — до IX—X ст. включно.

Для 13 місцезнаходжень визначити хронологію неможливо — Городище, Григорівка, Гришинець, Давид-Городок, уроч. Старе Сало, Загребелля, Княжа гора, Кочеток, Новоямське 1, Обухів, Плотніца, Середне Подніпров'я, Хачень і Херсонес. Ще для одного пункту, можливо, це стане зрозуміло після уточнення походження знахідки — Гарадзішче.

Тож загалом такі вироби побутували на півдні Східної Європи в епоху раннього середньовіччя до X ст., основний етап їхнього побутування припа-

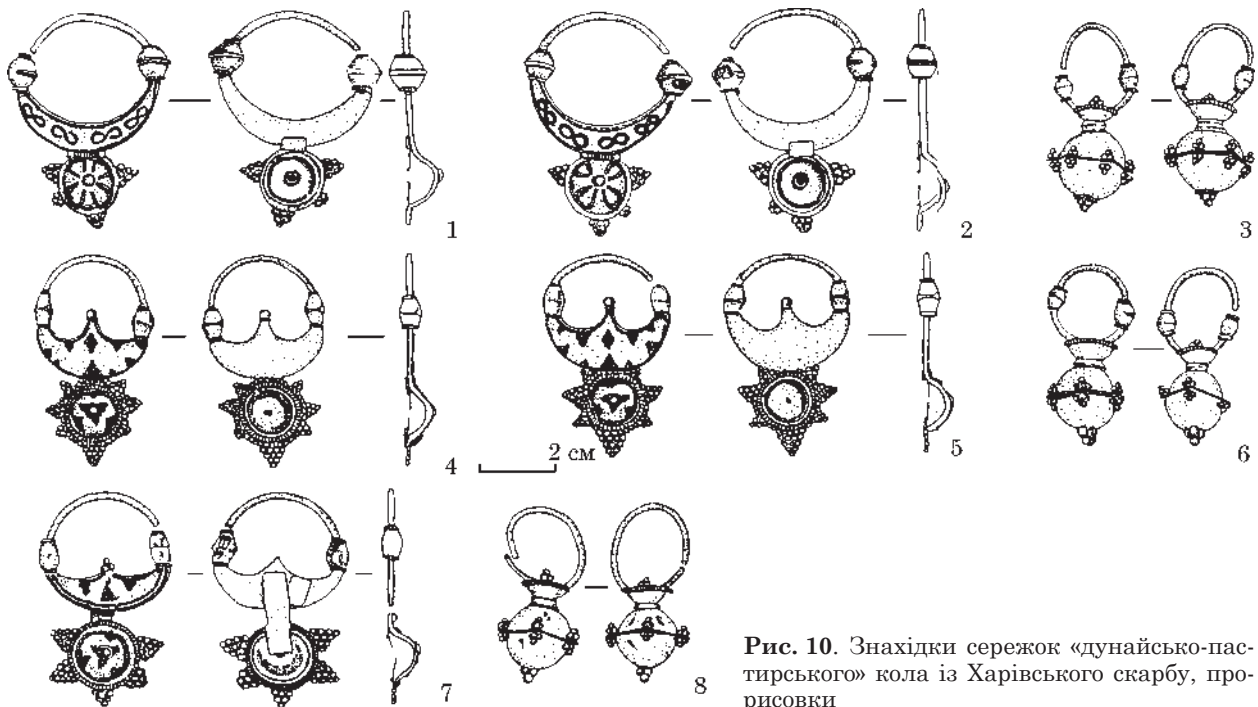

Рис. 10. Знахідки сережок «дунайсько-пастирського» кола із Харівського скарбу, прописовки

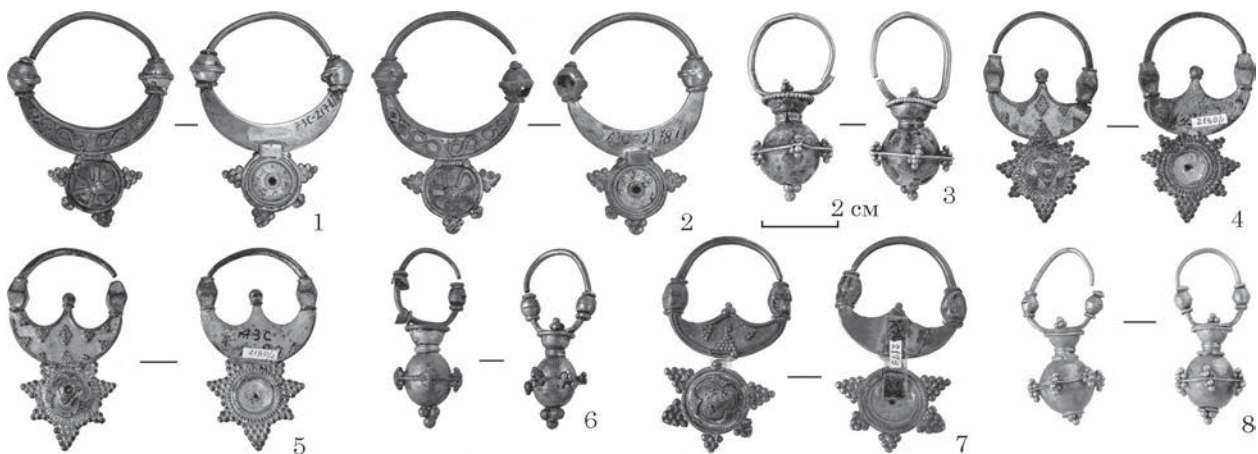

Рис. 11. Знахідки сережок «дунайсько-пастирського» кола із Харівського скарбу, фото

дає на VIII ст., хоча невелика кількість комплексів не дає змоги скласти однозначні твердження.

Висновки. Отже, на сьогодні створено каталог знахідок із 39 пунктів, до якого увійшли матеріали городищ, поселень, могильників, скарбів і випадкових знахідок.

Серед цих пунктів — сім скарбів другої хронологічної групи, за О. О. Щегловою, і приблизно синхронні з нею Заліський та Другий циркунівський, хоча можливо вони «заходять» і в другу половину VII ст. Чотири городища та 15 поселень, один металургійний центр та один скарб салтівської культури. Матеріали археологічного комплексу із Гарадзіпча (територія Білорусії) потребують уточнення. Два могильника із Криму — Лучисте та некрополь Херсонесу, одне поховання — Ясинувата. Для дев'яти місцезнаходжень тип пам'ятки невідомий.

Можна виділити кілька регіонів концентрації: Дністровсько-Прутський регіон, басейн Прип'яті, Південне Побужжя, Середнє Подніпров'я, Півден-

ний Крим, Нижнє Посейм'я, Брянське Подесення, Верхів'я Псла та басейн Сіверського Дінця. Інші знахідки розкидані по теренах Східної Європи.

Загальну кількість прикрас, які походять із цих місцезнаходжень, визначити неможливо. Насамперед це стосується матеріалів Пастирського городища. Важко визначити, скільки таких сережок виявлено на пам'ятці із «дореволюційних» колекцій. Із вже стаціонарних досліджень городища після Другої світової війни походить сім виробів.

Кількість знахідок із Битиці до повної публікації матеріалів невідома. В Олешках зафіксовані напівфабрикати. На поселенні Циркуни 13 виявлено кам'яну формочку для виготовлення сережок цього кола. Із Другого Циркунівського скарбу походять інструменти для штамповки.

У семи скарбах другої хронологічної групи виявлено 19 екземплярів. Знахідки із Заліського скарбу фрагментовані. Із інших пунктів походить 48 знахідок.

Сліди виготовлення таких прикрас зафіксовані на трьох пам'ятках — Пастирське, Олешки, Циркуни 13, та в одному скарбі — Другий циркунівський.

Загалом описані вироби побутовали на півдні Східної Європи в епоху раннього середньовіччя до X ст. Основний етап їхнього побутування припадає на VIII ст., але невелика кількість комплексів не забезпечує підстав для однозначних тверджень.

Подяки. Висловлюю щире вдячність Л. І. Білинській, І. О. Гавритухіну, І. А. Готуну, С. А. Заднікову, А. Ф. Касюк, А. М. Обломському, О. В. Петраускасу, Ю. Б. Полідовичу, В. Є. Родінковій, Є. В. Синиці, А. В. Скибі, Р. Г. Шишкіну, І. Б. Шрамко та О. О. Щегловій за надані зауваження та консультації.

Додаток

КАТАЛОГ ЗНАХІДОК СЕРЕЖОК «ДУНАЙСЬКО-ПАСТИРСЬКОГО» КОЛА НА ПАМ'ЯТКАХ ПІВДНЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

ПАСТИРСЬКЕ ГОРОДИЩЕ¹

1. Пастирське городище (Україна, Черкаський р-н і обл.). Городище, ранньосередньовічні матеріали пам'ятки дослідники датують в межах другої половини VII — першої половини VIII ст. В різних джерелах вказана різна кількість виробів у дореволюційних зібраннях / колекціях. За даними Г. Ф. Корзухіною подібних прикрас нараховувалося 30 екземплярів, в той час як О. М. Приходнюк зазначав, що їх було 45. Вдалося визначити (рис. 2; 3), що із колекції В. В. Хвойки походить 17 виробів, із колекції Б. І. та В. І. Ханенків — 15, графа О. О. Бобринського — дві сережки. Під час досліджень М. Ю. Брайчевського (рис. 4) на городищі було виявлено три сережки даного кола. О. М. Приходнюк одну знахідку, що зберігалася у шкільному музеї с. Пастирське, передав до Черкаського обласного краєзнавчого музею. Ще одну сережку було виявлено в 2017 р. на городищі під час досліджень А. В. Скиби (Корзухина 1996; Приходнюк 2005; Скиба, Баранов 2019, рис. 12: 1).

СКАРБИ ДРУГОЇ ХРОНОЛОГІЧНОЇ ГРУПИ

2. Зайцівський скарб (Україна, хут. Зайців, Чугуївський р-н Харківської обл.). Скарб, випадкова знахідка — 3 екз. (рис. 5: 1—3); перша половина VIII ст. (Корзухина 1996, с. 420, табл. 106: 1—3).

3. Київський скарб 1896 р. (Україна, м. Київ). Скарб, випадкова знахідка — 1 екз. (рис. 5: 4); перша половина VIII ст. (Корзухина 1996, с. 352, табл. 1: 2).

1. Пастирський скарб 1892 р. (Україна, Черкаський р-н і обл.). Скарб, випадкова знахідка, імовірно походить із городища — 1 екз. (рис. 5: 5); перша половина VIII ст. (Корзухина 1996, с. 375, табл. 24: 2).

1. Пастирський скарб 1949 р. (Україна, Черкаський р-н і обл.). Скарб, випадкова знахідка, походить із городища — 12 екз. (рис. 5: 7—19; 10: 1—7); пер-

ша половина VIII ст. (Корзухина 1996, с. 376—377, табл. 26: 1—13).

1. Пастирський скарб 1992 р. (Україна, Черкаський р-н і обл.). Скарб, дослідження О. М. Приходнюка — 7 екз. (рис. 5: 20—26; 10: 8—15); перша половина VIII ст. (Приходнюк 1998, рис. 2; 6; 7).

4. Уланиківський скарб (Росія, Суджанський р-н Курської обл.). Скарб, випадкова знахідка — 1 екз. (рис. 5: 6); перша половина VIII ст. (Щеглова 2012).

5. Харівський скарб (Україна, с. Харівка, Конотопський р-н Сумської обл.). Скарб, випадкова знахідка, походить із поселення — 11 екз. (рис. 6: 1—8; 11).

ПАМ'ЯТКИ РАННЬОГО СЕРЕДНЬО- ВІЧЧЯ ПІВДНЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

6. Битиця (Україна, Сумський р-н і обл.). Городище, датоване в межах другої половини VIII — початком IX ст. Дослідженнями О. В. Сухобокова виявлено поховання із низкою таких прикрас (рис. 7: 1; 8: 7). Знахідки фрагментовані, імовірно, їх нараховувалося 7 екз. (Комар 2012, рис. 3: 3; Сухобоков, Юренко 2003, рис. 10).

7. Гайворон-Солгутове (Україна, Голованівський р-н Кіровоградської обл.). Металургійний центр. Матеріали керамічного комплексу належать до пеньківської культури. Більшість дослідників датують пам'ятку VII ст. В культурному шарі виявлена одна сережка (рис. 7: 2; Бідзіля 1963, с. 139, рис. IV: 1).

8. Гарадзішча (Білорусь, Червенський р-н Мінської обл.). Археологічний комплекс, що складається із городища та поселення. На жаль, за публікацією неможливо визначити звідки походить знахідка сережки (рис. 7: 3; Іоу, Варгей 2012, с. 92, мал. 61: 9).

9. Городище (Росія, Брасовський р-н Брянської обл.). Одна випадкова знахідка (рис. 7: 4; Недоля 2011, с. 147, рис. 1: 5; Блошенкова, Недоля, Самофалова 2012, с. 27—28, рис. 3: 1—4).

10. Григорівка (Україна, Черкаський р-н і обл.). Дві випадкових знахідки (рис. 7: 5, 6; Корзухина 1996, с. 354, табл. 91: 8—10).

11. Гришинець (Україна, Черкаський р-н і обл.). Дві випадкових знахідки (рис. 7: 7, 8; Корзухина 1996, с. 354, табл. 91: 6; 94: 20).

12. Давид-Городок, уроч. Старе Сало (Білорусь, Столинський р-н Брестейської обл.). Поселення 5, дві знахідки із культурного шару (рис. 7: 9, 10; Бяліцкая 2020, мал. 1: 3, 4).

13. Другий циркунівський скарб (Україна, Харківський р-н і обл.). Скарб ювеліра із інструментами для штамповки. Орієнтовне датування VII—VIII ст. (рис. 9: 1; Дідик 2021).

14. Іскоростень (Україна, Коростенський р-н Житомирської обл.). Поселення біля городища 1. В будівлі 1 IX—X ст. (не пізніше першої половини X ст.) виявлено дві сережки (рис. 7: 11, 12; Звіздецький, Петраускас, Польгуй 2004, с. 70, рис. 16: 1).

15. Загребеля (Україна, Корюківський р-н Чернігівської обл.). Одна випадкова знахідка (рис. 7: 13; Виноградський 1955, рис. 2: 4; Корзухина 1996, с. 408, табл. 91: 1).

16. Задонецьке (Україна, Зміївський р-н Харківської обл.). Поселення, одна знахідка із культурного шару (рис. 7: 14; Приходнюк 1998, с. 57).

17. Заліський скарб (Україна, Чортківський р-н Тернопільської обл.). Скарб другої половини VII — початку VIII ст., із його складу походить чотири чи п'ять сережок (рис. 5: 27—34; Казанський 2011, рис. 8).

1. Без урахування знахідок із Пастирських скарбів 1892, 1949 та 1992 рр. Вони подані в каталозі окремо.

18. Княжа Гора (Україна, Черкаський р-н і обл.). Городище, одна випадкова знахідка (рис. 7: 15; Корзухина 1996, с. 356, табл. 91: 5).

19. Кочеток (Україна, Чугуївський р-н Харківської обл.). Одна випадкова знахідка (рис. 7: 16; Свистун, Боков 2018).

20. Курилівка 2 (Росія, Суджанський р-н Курської обл.). Поселення із матеріалами VII—початку IX ст. Сережка походить із підйомного матеріалу (рис. 7: 17; Родинкова 2016, с. 75, рис. 6).

21. Лучисте (Україна, Алуштинська міська рада, Автономна республіка Крим). Могильник, в шарі 4 склепу 35 виявлена сережка. Склеп датується в межах VII ст. (рис. 7: 18; Айбабин, Хайрединова 2008, с. 100, табл. 105: 1).

22. Нікодимова (Білорусь, Городецький р-н Могилевської обл.). Городище VII ст. За публікацією неможливо визначити обставини знаходження сережки (рис. 7: 19; Обломский 2016, рис. 40: 19).

23. Новоямське 1 (Росія, Севський р-н Брянської обл.). Поселення. Чотири випадкових знахідки (рис. 7: 20—23; Недоля 2011, с. 147, рис. 1: 1—4; Блошенкова, Недоля, Самофалова 2012, с. 27—28, рис. 3: 5).

24. Обухів (Україна, Обухівський р-н Київської обл.). Одна випадкова знахідка (рис. 7: 24; Корзухина 1996, с. 353, табл. 91: 4).

25. Обухів II (Україна, Обухівський р-н Київської обл.). Поселення із матеріалами празької та волинцевської культур. В житлі 31 (VIII ст.) виявлено одну сережку (рис. 8: 1—4; Абашина 2004, с. 288, рис. 4: 3; 8).

26. Олешки (Україна, Харківський р-н і обл.). Поселення, імовірно, першої половини VIII ст. В господарському приміщенні («яма 2») виявлено 21 заготовку — половинки порожнистих кульок (рис. 9: 3; Задніков, Володарець-Урбанович 2020).

27. Петриків 2 (Білорусь, Петриківський р-н Гомельської обл.). Багатошарове поселення, в житлі 2 виявлено сережку. Об'єкт різні дослідники датують по різному, але загалом датування вкладається в межі VII—X ст. (рис. 7: 25; Варгей, Трымер 2003, с. 152, рис. 12).

28. Плотніца (Білорусь, Столинський р-н Брестейської обл.). Одна випадкова знахідка (рис. 7: 26; Бяліцкая 2020, мал. 1: 5).

29. Рідківці, уроч. Стара Рогатка (Україна, Чернівецький р-н і обл.). Із поселення IX—X ст. походить сім сережок (рис. 7: 27—33; Пивоваров, Ільків 2014, рис. 1: 1, 2; Ільків та ін. 2017; Пивоваров, Калініченко 2019).

30. Семенки (Україна, Тульчинський р-н Вінницької обл.). На поселенні виявлено дві сережки. Перша — поруч із ямою 4 (рис. 7: 34; Хавлюк 1963, с. 320—350), друга — в господарській споруді 6 (рис. 7: 35; Хавлюк 1963, с. 320—350; Гавритухин 2005, с. 434, 452, рис. 25).

31. Середнє Подніпров'я (Україна). Умовна прив'язка чотирьох депаспортизованих випадкових знахідок (рис. 7: 36—38; Корзухина 1996, табл. 91: 2, 3, 7).

32. Хачень (Білорусь, Житковицький р-н Гомельської обл.). Знахідка сережки із культурного шару поселення (рис. 7: 39; Бяліцкая 2020, мал. 1: 2).

33. Херсонес (Україна, м. Севастополь). Із некрополю походить знахідка однієї сережки. Точні обставини знаходження невідомі (рис. 7: 40; Якобсон 1959, с. 280, рис. 143: 12).

34. Ходосівка, уроч. Заплава, розкоп II (Україна, Обухівський р-н Київської обл.). Знахідка сережки із культурного шару поселення (рис. 7: 41; Готун, Гаскевич, Казимір, Лисенко, Петраускас, Петраускас 2007, с. 179—180).

35. Ходосівка, уроч. Козаків Яр (Україна, Обухівський р-н Київської обл.). на поселенні в різні роки вияв-

лено три знахідки. Перша походить із ями 29 1988 р., дослідження В. О. Петрашенко (рис. 7: 43; Комар 2018, рис. 10: 24). Інші знахідки виявлені експедицією під керівництвом І. А. Готуна. Друга знахідка із пам'ятки походить із обстеження 2013 р. (рис. 7: 42; Готун, Казимір, Синиця, Непом'ящих, Колосов, Шахрай, Лозниця, Квітницький 2014). Третя виявлена в об'єкті 2 2020 р., датована до IX—X ст. (?) (рис. 8: 5, 6; Готун, Володарець-Урбанович, Гунь, Чалий 2022, рис. 5).

36. Хорошеве (Україна, Харківський р-н і обл.). Скарб, випадкова знахідка. В його складі присутня одна сережка. Комплекс можна датувати в межах VIII ст. (рис. 7: 44; Аксенов 2022).

37. Циркуни 13 (Україна, Харківський р-н і обл.). Поселення VII—VIII ст. Із зборів походить кам'яна ливарна формочка для виготовлення сережок (рис. 8: 4; Володарець-Урбанович, Буйнов 2017).

38. Ясинувата (Україна, Донецький р-н і обл.). Випадкова знахідка поховання другої половини VII — першої половини VIII ст. Серед супровідного інвентарю одна сережка (рис. 7: 45; Швецов 2010, с. 94—95, рис. 1).

39. Яськовичі 1 (Білорусь, Солигорський р-н Мінської обл.). Поселення VIII—X ст. Із культурного шару походить знахідка сережки (рис. 7: 46; Касюк 2021, с. 226, рис. 12: 1).

ЛІТЕРАТУРА

Абашина, Н. С. 2004. Ранньослов'янські житла поселення Обухів II. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали*. Київ, с. 277-300.

Айбабин, А. И. 1973. К вопросу о происхождении серёжек пастырского типа. *Советская археология*, 3, с. 62-72.

Айбабин, А. И. 1982. Погребения конца VII — первой половины VIII в. в Крыму. В: Амброз, А. К., Эрдели, И. Ф. (ред.). *Древности эпохи великого переселения народов V—VIII веков*. Москва: Наука, с. 165-192.

Айбабин, А. И. 1990. Хронология могильников Крыма позднеантичного и раннесредневекового времени. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, I, с. 3-86, 175-241.

Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2008. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1977, 1982—1984 годов*. 1. Симферополь; Керчь: АДЕФ-Украина.

Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2014. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1984, 1986, 1991, 1993—1995 годов*. 2. Киев: Майстер Книг.

Айбабин, А. И., Юрочкин, В. Ю. 1996. Могильник «Баклинский овраг» (по материалам раскопок 1992—1993). В: Могаричев, Ю. М., Храпунов, И. Н. (ред.). *Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма*. Симферополь: Таврия, с. 125-235.

Аксенов, В. С. 2022. Клад кузнеца-ювелира середины VIII в. с территории Харьковщины. *Российская археология*, 1, с. 153-165.

Аксенов, В. С., Бабенко, Л. И. 1998. Погребение VI—VII века н. э. у села Мохнач. *Российская археология*, 3, с. 111-122.

Амброз, А. К. 1971. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. *Советская археология*, 2, с. 96-123.

Амброз, А. К. 1993. К происхождению днепровских антропо-зооморфных фибул. *Российская археология*, 2, с. 179-184.

Березуцкий, В. Д., Золотарев, П. М., Куцев, Е. А. 2017. Острогожский клад (последняя треть — конец VII в. н. э.). *Российская археология*, 1, с. 131-140.

- Березовець, Д. Т. 1952. Харівський скарб. *Археологія*, VI, с. 109-119.
- Бідзіля, В. І., 1963. Залізоплавильні горни середини I тисячоліття н. е. на Південному Бузі. *Археологія*, XV, с. 123-144.
- Блошенкова, М. В., Недоля, А. Н., Самофалова, Г. В. 2012. Новый киево-колочинский микрорегион на левобережье Средней Десны: очерки материальной культуры. *Вестник гуманитарного научного образования*, 9 (23), с. 25-29.
- Бодянский, А. В. 1960. Археологические находки в Днепровском Надпорожье. *Советская археология*, 1, с. 274-277.
- Брайчевський, М. Ю. 1955. Нові розкопки на Пастырському городищі. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 67-76.
- Бяліцкая, Г. М. 2020. Аб знаходках упрыгажэнняў пастырскага тыпу ў Прыпяцкім Палессі. В: Обломский, А. М. (ред.). *История вещей — история и вещи. К 60-летию юбилею И. О. Гавритухина*. Раннеславянский мир, 20. Москва: ИА РАН, с. 49-53.
- Бяліцкая, Г. М., Байкоўская, А. А., Харьгановіч, В. М. 2019. Паселішча каля в. Бярэжцы Жыткавіцкага раёна Гомельскай вобласці. В: Левко, О. Н. (ред.). *Славяне на території Беларусі в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Л. Д. Поболя*. 1. Минск: Беларуская навука, с. 514-555.
- Вяргей, В. С. 2016. Сучасны стан і праблемы даследавання пражскай культуры ў Беларусі. В: Левко, О. Н., Белевец, В. Г. (ред.). *Славяне на території Беларусі в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Леонида Давыдовича Поболя*. 2. Минск: Беларуская навука, с. 14-61.
- Варгей, В., Трымер, В. 2003. Раннеславянское поселение Петрыкаў 2 на р. Прыпяць. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 18, с. 151-187.
- Веймарн, Е. В., Айбабин, А. И. 1993. *Скалистый могильник*. Киев: Наукова думка.
- Виноградский, Ю. С. 1955. Археологические работы Сосницкого историко-краеведческого музея (к 35-летию со дня основания). *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 5, с. 86-93.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2018. Блажківський скарб: 115-річниця знахідки. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Старожитності Лівобережжя Дніпра*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 126-153.
- Володарець-Урбанович, Я. В., Буйнов, Ю. В. 2017. Литейные формочки с поселения Циркуны 13. *Stratum plus*, 5, с. 57-86.
- Володарець-Урбанович, Я. В., Сидоренко, О. В. 2021. Слов'янські прикраси раннього середньовіччя із полтавського Посулля: нові знахідки. *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 362-382.
- Гавритухин, И. О. 1996. Датировка начальных фаз культуры Луки Райковецкой. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 136-139.
- Гавритухин, И. О. 2005. Комплексы пражской культуры с датированными вещами. In: Kaszanowski, P., Parczewski, M. (eds.). *Archeologia o początkach Słowian. Materiały z konferencji, Kraków, 19—21 listopada 2001*. Kraków: Księgarnia Akademicka, с. 401-461.
- Гавритухин, И. О., Щеглова, О. А. 1996. Группы днепровских раннесредневековых кладов. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 53-57.
- Готун, І. А., Гаскевич, Д. Л., Казимір, О. М., Лисенко, С. Д., Петраускас, А. В., Петраускас, О. В. 2007. *Північна експедиція ІА НАН України. Матеріали і дослідження*. 1: Поселення між Ходосівкою і Лісниками: дослідження 2003 р. Київ: Стилос.
- Готун, І. А., Казимір, О. М., Синиця, Є. В., Непом'ящих, В. Ю., Колосов, Ю. Г., Шахрай, Д. О., Лозниця, Т. В., Квітницький, М. В. 2014. Дослідження поселення Козаків Яр у Ходосівці. *Археологічні відкриття в Україні 2013 р.*, с. 144-145.
- Готун, І., Володарець-Урбанович, Я., Гунь, М., Чалий, А. 2022. Слов'янське житло на поселенні Ходосівка-Козаків яр. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 104-112.
- Дідик, В. В. 2021. Про техніку штампування кольорових металів у ранньослов'янських племен кінця VII — першої половини VIII ст. (на прикладі ювелірних інструментів Другого Циркунівського скарбу на Харківщині). *Міхевські читання*, 2, с. 41-50.
- Жилина, Н. В. 2003—2004. Славяно-русская филигрань VIII—X вв. *Stratum plus*, 5, с. 21-170.
- Жилина, Н. В. 2007. Височные украшения славяно-русского убора: византийские влияния и собственные традиции. В: *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ, 11—13 грудня 2006 р. Київ, с. 86-101.
- Задніков, С. А., Володарець-Урбанович, Я. В. 2020. Ранньосередньовічні слов'янські пам'ятки із басейну р. Харків (за матеріалами пам'яток України). *In Sclavenia terra*, 3, с. 17-45.
- Звіздецький, Б. А., Петраускас, А. В., Польгуй, В. І. 2004. Нові дослідження стародавнього Іскоростеня. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст.* Київ: Корвін-Пресс, с. 51-86.
- Ільків, М. В., Калініченко, В. А., Михайлина, Л. П., Пивоваров, С. П. 2017. Лунниці та скроневі кільця з поселення VIII—X ст. в Рідківцях. В: Скиба, А. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Європейська археологія I тисячоліття н. е.: Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко*. Київ: ІА НАН України, с. 249-265.
- Іоў, А. В., Вяргей, В. С. 2012. *Старожытнае паселішча на Ясельдзе*. Мінск: Беларуская навука.
- Казанский, М. М. 2011. О центрах власти у славян: днестровские клады VII в. В: Шаров, О. В. (ред.). *Петербургский апокриф. Послание от Марка*. Санкт-Петербург; Кишинёв: Высшая антропологическая школа, с. 509-526.
- Казанский, М. М. 2014. Археологическая ситуация в Среднем Поднепровье в VII в. В: Обломский, А. М. (ред.). *Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов*. Раннеславянский мир, 15. Москва: ИА РАН, с. 138-177.
- Касюк, А. Ф. Беларуская Палессе ў канцы VII—VIII ст. і ў пачатку X ст. н. э. В: Левко, О. Н., Белевец, В. Г. (ред.). *Славяне на території Беларусі в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Леонида Давыдовича Поболя*. 2. Минск: Беларуская навука, с. 62-61.
- Касюк, Е. Ф. 2020. Поселение Долгое 1 на р. Случь в римский период и эпоху Великого переселения народов. В: Обломский, А. М. (ред.). *История вещей — история и вещи. К 60-летию юбилею И. О. Гавритухина*. Раннеславянский мир, 20. Москва: ИА РАН, с. 221-240.
- Колода, В. В. 2016а. «Антський скарб» з городища Коропові Хутори на Харківщині. *Вісник Інституту археології*, 11, с. 66-77.
- Колода, В. В. 2016б. Фібули «антських» часів на городищі Коропові Хутори. *In Sclavenia terra*, 1, с. 65-72.
- Колода, В. В. 2017. Место «антского клада» с городища Короповы Хутора в контексте взаимовлияния

пеньковской и салтовской культур. *Дриновски сборник*, X, с. 83-93.

Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. *Vita Antiqua*, 2, с. 111-136.

Комар, А. В. 2012. Поляне и северяне. *Древнейшие государства Восточной Европы, 2010 год*, с. 128-191.

Комар, О. В. 2018. Археологічне та археомагнітне датування волинцевських комплексів Ходосівського поселення. *Археологія і давня історія України*, 2 (28), с. 168-191.

Корзухина, Г. Ф. 1996. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, V, с. 352-435, 586-705.

Котигорошко, В. 2005. Населення Верхнього Потисся в VI—IX ст. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 8, с. 346-371.

Кравченко, Н. М. 1979. Исследования славянских памятников на Стугне. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне и Русь (на материалах восточнославянских племён и Древней Руси)*. Киев: Наукова думка, с. 74-92.

Недоля, А. 2011. Серьги пастырского типа с левобережья брянского течения Десны. В: *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали X Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 15—17 квітня 2011 р.)*. Чернігів: ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, с. 41-42.

Обломский, А. М. 1996. Женские украшения. В: Гавриутин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 11-14.

Обломский, А. М. 2012. Раннеславянские памятники Верхнего Подонья. Предварительные итоги исследования. *Тамбовские древности: Археология Окско-Донской равнины*, 3, с. 172-229.

Обломский, А. М. 2016. Колочинская культура. В: Обломский, А. М., Исланова, И. В. (ред.). *Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V—VII вв.)*. Раннеславянский мир, 17. Москва: ИА РАН, с. 10-113.

Панікарський, А. 2014а. Двокрилі вістря стріл зі слов'янських ранньосередньовічних пам'яток півдня Східної Європи. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 18, с. 111-127.

Панікарський, А. 2014б. Двокрилі вістря стріл з Малокопанського некрополя. *Наукові студії*, 7: Культурні та поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації, с. 148-158.

Пивоваров, С. В., Ільків, М. В. Рідківське поселення райковецької культури у Верхньому Попрутті. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Від венеців до Русі. Збірка наукових праць по пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття*. Київ; Харків: Майдан, с. 345-356.

Пивоваров, С., Калініченко, В. 2019. Нові знахідки ювелірних виробів з Рідківецького археологічного комплексу VIII—X ст. В: *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей III міжнародного наукового семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження відомого науковця Бориса Тимощука (м. Чернівці, 13 грудня 2019 р.)*. Чернівці: Технодрук, с. 106-108.

Плетнева, С. А. 1967. *От кочевий к городам. Салтово-Маяцкая культура*. Материалы и исследование по археологии СССР, 142. Москва: Наука.

Приходнюк, О. М. 1975. *Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.)*. Київ: Наукова думка.

Приходнюк, О. М. 1980. *Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е.* Київ: Наукова думка.

Приходнюк, О. М. 1994. Технологія виробництва та витоки ювелірного стилю металевих прикрас Пастирського городища. *Археологія*, 3, с. 61-77.

Приходнюк, О. М. 1995. Про технологію виготовлення порожнистих прикрас Пастирського городища. В: *Музейні читання. Тези доповідей наукової конференції Музею історичних коштовностей України — філіалу Національного музею історії України. Київ, грудень 1993 р.* Київ, с. 54-56.

Приходнюк, О. М. 1996. Про одну групу прикрас римсько-візантійської доби. В: *Музейні читання. Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті видатного українського археолога і поета Б. М. Мозолецького (1936—1993 рр.)*. Київ, лютий 1996 р. Київ, с. 40-42.

Приходнюк, О. М. 1998. Пастирський скарб 1992 року. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 94-99.

Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.

Приходнюк, О. М., Хардаєв, В. М. 1998. Харківський клад. *Archaeoslavica*, 3, с. 243-282.

Приходнюк, О. М., Хардаєв, В. М. 1998. Балкановізантійські прикраси Харківського скарбу. В: *Музейні читання: Матеріали наукової конференції Музею історичних коштовностей України — філіалу Національного музею історії України. Київ, 17—18 грудня 1996 р.* Київ, с. 55-57.

Рафалович, И. А. 1972. *Славяне VI—IX веков в Молдавии*. Кишинёв: Штиинца.

Рашев, Р. 2014. *Българската езическа култура VII—IX век*. София: Класика и стил.

Родинкова, В. Е. 1996. Раннесредневековые памятники Среднего Поднепровья и Днепровского Левобережья с датируемыми находками. В: Гавриутин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 155-162.

Родинкова, В. Е. 2003. *Культурные связи населения Среднего Поднепровья в VII в. (по материалам женского убора)*. Диссертация канд. ист. наук. ИА РАН.

Родинкова, В. Е. 2006. К вопросу о типологическом развитии антропоморфных фибул (сложные и двупластинчатые формы). *Российская археология*, 4, с. 50-63.

Родинкова, В. Е. 2010. Куриловский клад раннесредневекового времени. *Российская археология*, 4, с. 78-87.

Родинкова, В. Е. 2016. Работы на памятнике Куриловка 2 в Суджанском районе. *Археологические исследования в Центральном Черноземье 2015*, с. 74-75.

Рябцева, С. С. 2005. *Древнерусский ювелирный убор*. Санкт-Петербург: Нестор-История.

Рябцева, С. С. 2011. О находках украшений византийско-дунайских типов VIII—X вв. на территории Поднепровья и Поднестровья. В: Посохов, С. И. (ред.). *Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б. А. Шрамко*. Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина, с. 252-262.

Свистун, Г. Е., Боков, В. С. 2018. Звездчатая серьга с окрестностей пгт Кочеток Харьковской области. *Харьковский историко-археологический сборник*, 22, с. 4-10.

Скиба, А. В., Баранов, В. І. 2019. Пастирське городище: керамічний комплекс із засипки внутрішнього рову (за результатами досліджень у 2017 р.). *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 67-74.

- Скирда, В. В. 2021. Средневековые памятники в исследованиях Б. А. Шрамко. В: Посохов, С. (ред.). *Борис Андрійович Шрамко: сторінки біографії, підсумки досліджень, спогади про вченого*. Харків; Котельва: ХНУ ім. В. Н. Каразіна; Майдан, с. 110-120.
- Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 2003. До вивчення волинецьких пам'яток. В: Латишева, Л. С. (ред.). *Археологія та історія північно-східного Лівобережжя (I — початку II тис.)*. Суми: ІА НАН України; РВВ ГДПУ, с. 22-48.
- Хавлюк, П. И. 1963. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, с. 320-350.
- Швецов, М. Л. 2010. Новогригорьевское погребение и этническая ситуация в Приазовье IV—VII вв. В: Стащенко, Д. А. (ред.). *Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (вопросы межэтнических контактов и межкультурного взаимодействия)*. Самара: Офорт Самара, с. 93-102.
- Шрамко, Б. А., Михеев, В. К., Грубник-Буйнова, Л. П. 1977. *Справочник по археологии Украины: Харьковская область*. Киев: Наукова думка.
- Шрамко, И. Б., Задников, С. А. 2010. Поселение XIV века «Олешки» на Северском Донце. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 8: Золотоордынское время, с. 163-230.
- Щеглова, О. А. 1990. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье. В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Днепропетровского Левобережья*. Курск, с. 162-204.
- Щеглова, О. А. 2012. Маленький комплекс пастирского типа из окрестностей села Уланов (Суджанский район Курской области). В: Щеглова, О. А. (ред.). *Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Материалы Международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения И. И. Ляпушкина (1902—1968)*. Санкт-Петербург, 3—5 декабря 2012 г. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, с. 201-205.
- Якобсон, А. Л. 1959. *Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории материальной культуры*. Материалы и исследования по археологии СССР, 63. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Fiedler, U. 1992. *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*. I, II. Bonn: Dr. Rudolf Habelt.
- Akshenov, V. S. 2022. Klad kuzneta-iuvelira serediny VIII v. s territorii Kharkovshchiny. *Rossiiskaia arkheologiya*, 1, s. 153-165.
- Akshenov, V. S., Babenko, L. I. 1998. Pogrebenie VI—VII veka n. e. u sela Mokhnach. *Rossiiskaia arkheologiya*, 3, s. 111-122.
- Ambroz, A. K. 1971. Problemy rannesrednevekovoi khronologii Vostochnoi Evropy. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, s. 96-123.
- Ambroz, A. K. 1993. K proiskhozhdeniiu dneprovskikh antropo-zoomorfnykh fibul. *Rossiiskaia arkheologiya*, 2, s. 179-184.
- Berezutskii, V. D., Zolotarev, P. M., Kutsev, E. A. 2017. Ostrogozhskii klad (posledniaia tret — konets VII v. n. e.). *Rossiiskaia arkheologiya*, 1, s. 131-140.
- Berezovets, D. T. 1952. Khariivskiy skarb. *Arkheolohiia*, VI, s. 109-119.
- Bidzilia, V. I., 1963. Zalizoplavnyi horny seredyny I tysiacholittia n. e. na Pivdenomu Buzi. *Arkheolohiia*, XV, s. 123-144.
- Bloshenkova, M. V., Nedolia, A. N., Samofalova, G. V. 2012. Novyi kievo-kolochinskii mikroregion na levoberezhze Srednei Desny: ocherki materialnoi kultury. *Vestnik humanitarnogo nauchnogo obrazovaniia*, 9 (23), s. 25-29.
- Bodianskii, A. V. 1960. Arkheologicheskie nakhodki v Dneprovskom Nadporozhe. *Sovetskaia arkheologiya*, 1, s. 274-277.
- Braichevskiy, M. Yu. 1955. Novi rozkopky na Pastyrskom horodyshchi. *Arkheolohichni pam'iatky URSSR*, V, s. 67-76.
- Bialickaja, H. M. 2020. Ab znachodkach upryhazennia pastyrskaha typu ũ Prypiackim Paliessi. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Istoriia veshchei — istoriia i veshchi. K 60-letnemu iubileiu I. O. Gavritukhina*. Ranneslavianskii mir, 20. Moscow: IA RAN, s. 49-53.
- Bialickaja, H. M., Bajkoŭskaja, A. A., Charytanovič, V. M. 2019. Pasielišča kalia v Biarežyčy Žytkavickaha rajona Homielskaj voblasti. In: Levko, O. N. (ed.). *Slaviane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyi period: k 90-letiiu so dnia rozhdeniia L. D. Pobolia*. 1. Minsk: Belaruskaja navuka, s. 514-555.
- Viarhiej, V. S. 2016. Sučasny stan i prabliemy dasliedavania pražskaj kultury ũ Bielarusi. In: Levko, O. N., Belevets, V. G. (eds.). *Slaviane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyi period: k 90-letiiu so dnia rozhdeniia Leonida Davydoviča Pobolia*. 2. Minsk: Belaruskaja navuka, s. 14-61.
- Varhiej, V., Trymier, V. 2003. Rannieslavianskaje pasielišča Pietrykaŭ 2 na r. Prypiač. *Histryčna-archiealahičny zbornik*, 18, s. 151-187.
- Veimarn, E. V., Aibabin, A. I. 1993. *Skalistinskii mogilnik*. Kyiv: Naukova dumka.
- Vinogradskii, Iu. S. 1955. Arkheologicheskie raboty Sosnitskogo istoriko-kraevedcheskogo muzeia (k 35-letiiu so dnia osnovaniia). *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 5, s. 86-93.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2018. Blazhkivskiy skarb: 115-richnytsia znakhidky. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Starozhynosti Livoberezhzhia Dnipra*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, s. 126-153.
- Volodarets-Urbanovich, Ia. V., Buinov, Iu. V. 2017. Liteinye formochki s poseleniia Tsirkuny 13. *Stratum plus*, 5, s. 57-86.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Sydorenko, O. V. 2021. Slov'ianski prykrasy rannoho serednovichchia iz poltavskoho Posullia: novi znakhidky. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), s. 362-382.
- Gavritukhin, I. O. 1996. Datirovka nachalnykh faz kultury Luki Raikovetskoi. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moscow: IA RAN, s. 136-139.
- Gavritukhin, I. O. 2005. Kompleksy prazhskoi kultury s datiruiushchimi veshchami. In: Kaczanowski, P., Parczewski, M. (eds.). *Archeologia o początkach Słowian. Materiały z konferencji, Kraków, 19—21 listopada 2001*. Kraków: Księgarnia Akademicka, s. 401-461.
- Gavritukhin, I. O., Shcheglova, O. A. 1996. Gruppy dneprovskikh rannesrednevekovykh kladov. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moscow: IA RAN, s. 53-57.

REFERENCES

- Abashyna, N. S. 2004. Rannoslov'ianski zhytla poselenia Obukhiv II. In: Kozak, D. N. (ed.). *Arkheolohiia davnikh slov'an. Doslidzhennia i materialy*. Kyiv, s. 277-300.
- Aibabin, A. I. 1973. K voprosu o proiskhozhdenii serezhkek pastyrskogo tipa. *Sovetskaia arkheologiya*, 3, s. 62-72.
- Aibabin, A. I. 1982. Pogrebeniia kontsa VII — pervoi poloviny VIII v. v Krymu. In: Ambroz, A. K., Erdeli, I. F. (ed.). *Drevnosti epokhi velikogo pereseleniia narodov V—VIII vekov*. Moscow: Nauka, s. 165-192.
- Aibabin, A. I. 1990. Khronologiya mogilnikov Kryma pozdnerimskogo i rannesrednevekovogo vremeni. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, I, s. 3-86, 175-241.
- Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2008. *Mogilnik u sela Luchistoe. Raskopki 1977, 1982—1984 godov*. 1. Simferopol; Kerch: ADEF-Ukraina.
- Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2014. *Mogilnik u sela Luchistoe. Raskopki 1984, 1986, 1991, 1993—1995 godov*. 2. Kyiv: Maister Knyg.
- Aibabin, A. I., Iurochkin, V. Iu. 1996. Mogilnik «Baklinskii ovrag» (po materialam raskopok 1992—1993). In: Mogarichev, Iu. M., Khrapunov, I. N. (eds.). *Problemy arkheologii drevnego i srednevekovogo Kryma*. Simferopol: Tavriia, s. 125-235.

- Hotun, I. A., Haskevych, D. L., Kazymir, O. M., Lysenko, S. D., Petrauskas, A. V., Petrauskas, O. V. 2007. *Pivnichna ekspedyciia IA NAN Ukrainy. Materialy i doslidzhennia*. I: Poselennia mizh Khodosivkoiu i Lisnykamy: doslidzhennia 2003 r. Kyiv: Stylos.
- Hotun, I. A., Kazymir, O. M., Synytsia, Ye. V., Nepomiaschchikh, V. Yu., Kolosov, Yu. H., Shakhrai, D. O., Loznytysia, T. V., Kvitnytyski, M. V. 2014. Doslidzhennia poselennia Kozakiv Yar u Khodosivtsi. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2013 r.*, s. 144-145.
- Hotun, I., Volodarets-Urbanovych, Ya., Hun, M., Chalys, A. 2022. Slov'ianske zhytlo na poselenni Khodosivka-Kozakiv yar. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020 r.*, s. 104-112.
- Didyk, V. V. 2021. Pro tekhniku shtampuvannia kolo-rovykh metaliv u rannoslov'ianskykh plemen kintsia VII — pershoi polovyny VIII st. (na prykladi yuvelirnykh instrumentiv Druhoho Tsyrykunivskoho skarbu na Kharkivshchyni). *Mikheivski chytannia*, 2, s. 41-50.
- Zhilina, N. V. 2003—2004. Slaviano-russkaia filigran VIII—X vv. *Stratum plus*, 5, s. 21-170.
- Zhilina, N. V. 2007. Visochnye ukrasheniia slaviano-russkogo ubora: vizantiiske vliianiia i sobstvennye traditsii. In: *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Uvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. Kyiv, 11—13 hrudnia 2006 r. Kyiv, s. 86-101.
- Zadnikov, S. A., Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2020. Rannoserednovichni slov'ianski pam'iatky iz baseinu r. Kharkiv (za materialamy pam'iatok Ukrainy). In *Slavonia terra*, 3, s. 17-45.
- Zvzdetskyi, B. A., Petrauskas, A. V., Polhui, V. I. 2004. Novi doslidzhennia starodavnoho Iskorostenia. In: Motsia, O. P. (ed.). *Starodavni Iskorosten i slov'ianski hrady VIII—X st.* Kyiv: Korvin-Press, s. 51-86.
- Ilkiv, M. V., Kalinichenko, V. A., Mykhailyna, L. P., Pyvovarov, S. P. 2017. Lunnytsi ta skronevi kiltsia z poselennia VIII—X st. v Ridkivtsiakh. In: Skyba, A. V., Horbanenko, S. A. (ed.). *Yevropeiska arkheolohiia I tysiacholittia n. e.: Zbirnyk naukovykh prats na chest Liiany Vasylivny Vakulenko*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 249-265.
- Ioŭ, A. V., Viarhieŭ, V. S. 2012. *Starozhytnaje pasielyšča na Jasiel'dzie*. Minsk: Bielarusskaja navuka.
- Kazanskii, M. M. 2011. O tsentrah vlasti u slavian: dnestrovskie klady VII v. In: Sharov, O. V. (ed.). *Peterburskii apokrif. Slapanie ot Marka*. Sankt-Peterburg: Kishinev: Vysshiaia antropologicheskaja shkola, s. 509-526.
- Kazanskii, M. M. 2014. Arkheologicheskaja situatsiia v Srednem Podneprove v VII v. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Problemy vzaimodeistviia naseleniia Vostochnoi Evropy v epokhu Velikogo pereseleniia narodov*. Ranneslavianskii mir, 15. Moscow: IA RAN, s. 138-177.
- Kasiuk, A. F. Bielaruskaje Paliessie ŭ kancy VII—VIII st. i ŭ pačatku X st. n. e. In: Levko, O. N., Belevets, V. G. (eds.). *Slaviane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyi period: k 90-letiuu so dnia rozhdeniia Leonida Davydovicha Pobolia*. 2. Minsk: Belaruskaja navuka, s. 62-61.
- Kasiuk, E. F. 2020. Poselenie Dolgoe 1 na r. Sluch v rimskii period i epokhu Velikogo pereseleniia narodov. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Istoriia veshchei — istoriia i veshchi. K 60-letnemu iubileiu I. O. Gavritukhina*. Ranneslavianskii mir, 20. Moscow: IA RAN, s. 221-240.
- Koloda, V. V. 2016a. «Antskiy skarb» z horodyshecha Koropovi Khutory na Kharkivshchyni. *Visnyk Instytutu arkheolohii*, 11, s. 66-77.
- Koloda, V. V. 2016b. Fibuly «antskykh» chasiv na horodyshechi Koropovi Khutory. In *Slavonia terra*, 1, s. 65-72.
- Koloda, V. V. 2017. Mesto «antskogo klada» s gorodishcha Koropovy Khutory v kontekste vzaimovliianiia penkovskoi i saltovskoi kultura. *Drinovski sbornik*, X, s. 83-93.
- Komar, A. V. 1999. Predsaltovskie i rannesaltovskii gorizonty Vostochnoi Evropy. *Vita Antiqua*, 2, s. 111-136.
- Komar, A. V. 2012. Poliane i severiane. *Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Evropy, 2010 god*, s. 128-191.
- Komar, O. V. 2018. Arkheolohichne ta arkhomahnitne datuvannia volyntsevskykh kompleksiv Khodosivskoho poselennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (28), s. 168-191.
- Korzukhina, G. F. 1996. Klady i sluchainye nakhodki veshchei kruga «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. *Katalog pamiatnikov. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, V, s. 352-435, 586-705.
- Kotyhoroshko, V. 2005. Naseleння Verkhnoho Potyssia v VI—IX st. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 8, s. 346-371.
- Kravchenko, N. M. 1979. Issledovaniia slavianskikh pamiatnikov na Stugne. In: Baran, V. D. (ed.). *Slaviane i Rus (na materialakh vostochnoslavianskikh plemen i Drevnei Rusi)*. Kyiv: Naukova dumka, s. 74-92.
- Nedolia, A. 2011. Sergi pastyrskogo tipa s levoberezhia brianskogo techeniia Desny. In: *Serednovichni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy: Materialy X Mizhnarodnoi studentskoi naukovoi arkheolohichnoi konferentsii (Chernihiv, 15—17 kvitnia 2011 r.)*. Chernihiv: ChNPU imeni T. H. Shevchenka, s. 41-42.
- Oblomskii, A. M. 1996. Zhenske ukrasheniia. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moscow: IA RAN, s. 11-14.
- Oblomskii, A. M. 2012. Ranneslavianskie pamiatniki Verkhnego Podonia. *Predvaritelnye itogi issledovaniia*. Tambovskie drevnosti: *Arkheologiia Oksko-Donskoi ravniny*, 3, s. 172-229.
- Oblomskii, A. M. 2016. Kolochinskaia kultura. In: Oblomskii, A. M., Islanova, I. V. (eds.). *Rannesrednevekove drevnosti lesnoi zony Vostochnoi Evropy (V—VII vv.)*. Ranneslavianskii mir, 17. Moscow: IA RAN, s. 10-113.
- Panikarskyi, A. 2014a. Dvokryli vistria stril zi slov'ianskykh rannoserednovichnykh pam'iatok pivdnia Skhidnoi Yevropy. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 18, s. 111-127.
- Panikarskyi, A. 2014b. Dvokryli vistria stril z Malokopanskoho nekropolia. *Naukovi studii*, 7: Kultovi ta pokhvalni pam'iatky u Vislo-Dniprovskomu rehioni: problemy interpretatsii, s. 148-158.
- Pyvovarov, S. V., Ilkiv, M. V. Ridkivske poselennia raikovetskoi kultury u Verkhnomu Poprutti. In: Ivakin, H. Yu. (ed.). *Vid venediv do Rusi. Zbirka naukovykh prats na poshamu doktora istorichnykh nauk, profesora Denysa Nykodymovycha Kozaka z nahody yoho 70-littia*. Kyiv; Kharkiv: Maidan, s. 345-356.
- Pyvovarov, S., Kalinichenko, V. 2019. Novi znakhidky yuvelirnykh vyrobiv z Ridkivetskoho arkheolohichnoho kompleksu VIII—X st. In: *Arkheolohiia Bukovyny: zdobutky ta perspektivy: Tezy dopovidei III mizhnarodnoho naukovo seminaru, prysviachenoho 100-littiuu vid dnia narodzhennia vidomoho naukovtsia Borysa Tymoshchuka (m. Chernivtsi, 13 hrudnia 2019 r.)*. Chernivtsi: Tekhnodruk, s. 106-108.
- Pletneva, S. A. 1967. *Ot kochevii k goradam. Saltovo-Maiatskaia kultura*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 142. Moscow: Nauka.
- Prykhodniuk, O. M. 1975. *Slov'iany na Podilli (VI—VII st. n. e.)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Prykhodniuk, O. M. 1980. *Arkheolohichni pam'iatky Serednoho Prydniprovia VI—IX st. n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Prykhodniuk, O. M. 1994. Tekhnolohiia vyrobnytstva ta vytyky yuvelirnoho stylu metalivnykh prykras Pastyrskoho horodyshecha. *Arkheolohiia*, 3, s. 61-77.
- Prykhodniuk, O. M. 1995. Pro tekhnolohiiu vyhotovlennia porozhnytykh prykras Pastyrskoho horodyshecha. In: *Muzeini chytannia. Tezy dopovidei naukovoi konferentsii Muzeiu istorichnykh koshtovnosti Ukrainy — filialu Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*. Kyiv, hruden 1993 r. Kyiv, s. 54-56.
- Prykhodniuk, O. M. 1996. Pro odnu hrupu prykras rymsko-vizantiiskoi doby. In: *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii, prysviachenoj pam'ati vydatnoho ukrainskoho arkheoloha i poeta B. M. Mozolevskoho (1936—1993 rr.)*. Kyiv, liutyi 1996 r. Kyiv, s. 40-42.
- Prykhodniuk, O. M. 1998. Pastyrskiy skarb 1992 roku. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2, s. 94-99.
- Prykhodniuk, O. M. 2005. *Pastyrske horodysheche*. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Prykhodniuk, O. M., Khardaev, V. M. 1998. Khariivskii klad. *Archaeoslavica*, 3, s. 243-282.
- Prykhodniuk, O. M., Khardaev, V. M. 1998. Balkano-vizantiiskiy prykrasy Khariivskoho skarbu. In: *Muzeini chytannia: Materialy naukovoi konferentsii Muzeiu istorichnykh*

koshtovnosti Ukrainy — filialu Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. Kyiv, 17—18 hrudnia 1996 r. Kyiv, s. 55-57.

Rafalovich, I. A. 1972. *Slaviane VI—IX vekov v Moldavii*. Kishinev: Shtiintsa.

Rashev, R. 2014. *Balgarskata ezicheska kultura VII—IX vek*. Sofia: Klasika i stil.

Rodinkova, V. E. 1996. Rannesrednevekovye pamiatniki Srednego Podneprov'ia i Dneprovskogo Levoberezh'ia s datiruiushchimi nakhodkami. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moscow: IA RAN, s. 155-162.

Rodinkova, V. E. 2003. *Kulturnye svyazi naseleniia Srednego Podneprov'ia v VII v. (po materialam zhenskogo ubora)*. Dissertatsiia kand. ist. nauk. IA RAN.

Rodinkova, V. E. 2006. K voprosu o tipologicheskom razvitiu antropomorfnikh fibul (slozhnye i dvuplastinchatye formy). *Rossiiskaia arkhologiiia*, 4, s. 50-63.

Rodinkova, V. E. 2010. Kurilovskii klad rannesrednevekovogo vremeni. *Rossiiskaia arkhologiiia*, 4, s. 78-87.

Rodinkova, V. E. 2016. Raboty na pamiatnike Kurilovka 2 v Sudzhanskom raione. *Arkheologicheskie issledovaniia v Tsentralnom Chernozeme 2015*, s. 74-75.

Riabtseva, S. S. 2005. *Drevnerusskii iuvelirnyi ubor*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia.

Riabtseva, S. S. 2011. O nakhodkakh ukrasheniia vizantiisko-dunaiskikh tipov VIII—X vv. na territorii Podneprov'ia i Podnestrov'ia. In: Posokhov, S. I. (ed.). *Drevnosti Vostochnoi Evropy. Sbornik nauchnykh trudov k 90-letiiu B. A. Shramko*. Kharkov: KhNU im. V. N. Karazina, s. 252-262.

Svistun, G. E., Bokov, V. S. 2018. Zvezdchataia serga s okrestnostei pgt Kochetok Kharkovskoi oblasti. *Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii sbornik*, 22, s. 4-10.

Skyba, A. V., Baranov, V. I. 2019. Pastyrskie horodyshche: keramichniy kompleks iz zasyvky vnutrishnoho rovu (za rezultatamy doslidzhen u 2017 r.). *Arkheolohiia i davnii istoriia Ukrainy*, 1 (30), s. 67-74.

Skirda, V. V. 2021. Srednevekovye pamiatniki v issledovaniakh B. A. Shramko. In: Posokhov, S. (ed.). *Borys Andriiovych Shramko: storinky biohrafii, pidsumky doslidzhen, spohady pro vchenoho*. Kharkiv; Kotelva: KhNU im. V. N. Karazina; Maidan, s. 110-120.

Sukhobokov, O. V., Yurenko, S. P. 2003. Do vyvcheniia volynetsvskykh pam'iatok. In: Latysheva, L. S. (ed.). *Arkheolohiia ta istoriia pivnichno-skhidnoho Livoberezhzhia (I — pochatku II tys.)*. Sumy: IA NAN Ukrainy; RVV HDP, s. 22-48.

Khavliuk, P. I. 1963. Ranneslavianskie poseleniia Semenkii i Samchintsy v srednem techenii Iuzhnogo Buga. *Materialy i issledovaniia po arkhologii SSSR*, 108, s. 320-350.

Shvetsov, M. L. 2010. Novogrigorevskoe pogrebenie i etnicheskaia situatsiia v Priazove IV—VII vv. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kulturny evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiachetiia n. e. (voprosy mezhnatsionnykh kontaktov i mezhkulturnogo vzaimodeitviia)*. Samara: Ofort Samara, s. 93-102.

Shramko, B. A., Mikheev, V. K., Grubnik-Buinova, L. P. 1977. *Spravochnik po arkhologii Ukrainy: Kharkovskaia oblast*. Kyiv: Naukova dumka.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2010. Poselenie XIV veka «Oleshki» na Severskom Dontse. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 8: Zolotoordynskoe vremia, s. 163-230.

Shcheglova, O. A. 1990. O dvukh gruppakh «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. In: Terpilovskii, R. V. (ed.). *Materialy i issledovaniia po arkhologii Dneprovskogo Levoberezh'ia*. Kursk, s. 162-204.

Shcheglova, O. A. 2012. Malenkii kompleks pastyrskogo tipa iz okrestnostei sela Ulanov (Sudzhanskii raion Kurskoi oblasti). In: Shcheglova, O. A. (ed.). *Slaviane Vostochnoi Evropy nakanune obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva. Materialy Mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 110-letiiu so dnia rozhdeniia I. I. Liapushkina (1902—1968)*. Sankt-Peterburg, 3—5 dekabria 2012 g. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie, s. 201-205.

Iakobson, A. L. 1959. *Rannesrednevekovyi Khersones. Ocherki istorii materialnoi kultury*. Materialy i issledovaniia po arkhologii SSSR, 63. Moscow; Leningrad: AN SSSR.

Fiedler, U. 1992. *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*. I, II. Bonn: Dr. Rudolf Habelt.

Y. V. Volodarets-Urbanovich

EARRINGS OF THE «DANUBE-PASTYRSKE» CIRCLE IN THE SOUTH OF EASTERN EUROPE: AREA AND CHRONOLOGY

The paper presents consider of earrings of the «Danube-Pastyrsk» circle in the south of Eastern Europe. The catalog of this jewelry including 39 items from hill-forts, settlements, burial grounds, hoards and chance finds was compiled. This catalog includes seven hoards of Pastyrsk circle and roughly synchronous with them — Zalissia and Second Tsyrykuny hoards, although they could be dated to the second half of the 7th century as well. It also includes four hill-forts and 15 settlements, one metallurgical center and one hoard of the Saltiv culture. The materials of the archaeological assemblage from Haradzishcha (territory of Belarus) require clarification. Two cemeteries from the Crimea — Luchyste and the Khersones necropolis, one burial — Yasynuvata. For nine locations, the type of archaeological resource is unknown.

Several regions of concentration can be distinguished: Dniester-Prut region, Prip'yat basin, Southern Pobuzh'ia, Middle Dnieper, Southern Crimea, Nizhne Poseymya, Bryansk Podesenia, Verkhivya Psla and the Siversky Donets basin. Other finds are scattered across Eastern Europe.

It is impossible to determine the total number of this jewelry that come from these locations. First of all, this concerns the materials of the Pastyrsk hill-fort. It is difficult to determine how many such earrings from «pre-revolutionary» collections were found on the site. Seven items come from archaeological explorations of the site already after the Second World War.

The number of finds from Bytytsia hill-fort is still unknown until the complete publication of the materials. Semi-completed items were found in Oleshky. A casting mold for making earrings of this circle at the settlement of Tsyrykuny 13 was found. Instruments for stamping was discovered in Second Tsyrykuny hoard. 19 earrings of the «Danube-Pastyrsk» circle were found in seven hoards of Pastyrsk circle. Finds from Zalissia hoard are fragmented. 48 jewelry come from other locations.

Traces of the manufacture of such jewelry are recorded on four sites — Pastyrsk, Bytytsia, Oleshky, Tsyrykuny 13, and in one hoard — Second Tsyrykuny.

In general, such earrings were found in the south of Eastern Europe in the early Middle Ages until the 10th century although the main stage of their chronology falls on the 8th century. However, the small number of assemblages does not allow us to draw unequivocal conclusions.

Keywords: Earrings of the «Danube-Pastyrsk» circle, hoards of the early Middle Ages, Pastyrsk hill-fort, the early Middle Ages, south of Eastern Europe.

Одержано 30.01.2023

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

VOLODARETS-URBANOVICH Yaroslav, Ph. D., Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. ORCID: 0000-0003-1560-3608, e-mail: volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net.

Д. В. Бібіков

ДЕРЕВ'ЯНІ КОНСТРУКЦІЇ В КУРГАНАХ РАЙКОВЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ: ГЕНЕЗА, АНАЛОГІЇ, СЕМАНТИКА

Дерев'яні конструкції з курганів райковецької культури вперше розглядаються на тлі широкого кола аналогій зі Східної та Центральної Європи. Висловлюються гіпотези щодо генези та семантичного значення споруд різних типів.

Ключові слова: райковецька культура, поховальний обряд, дерев'яні конструкції, аналогії, семантика.

Історіографія та сучасний стан проблеми. Райковецьку культуру вважають основним джерелом формування матеріальної культури Давньоруської держави. Її носіями були слов'янські племена Правобережжя Дніпра, Волині та Подністров'я VIII—X ст. Поховальні пам'ятки райковецького населення на сьогодні вивчені недостатньо, навіть у порівнянні із синхронними культурами Східної та Центральної Європи. На тлі загалом маловиразних поховань виділяються кургани із рештками дерев'яних конструкцій різних типів, котрі можуть служити важливим джерелом вивчення язичницьких вірувань і етнокультурних зв'язків східних слов'ян. Такі комплекси трапляються практично на всіх достеменно райковецьких курганних могильниках (рис. 1).

Кургани, що достовірно належать до райковецької культури, вперше були досліджені Ю. В. Кухаренком поблизу с. Головне на Волині в 1957—1958 рр. Тоді ж в одному з насипів удалося виявити залишки дерев'яної огорожі (Кухаренко 1961, с. 32). Абсолютну більшість райковецьких курганів із дерев'яними конструкціями впродовж 1959—1979 рр. розкопала учениця Ю. В. Кухаренка, І. П. Русанова. У своїх узагальнюючих монографіях дослідниця звертала увагу наукової спільноти на ці конструкції, проте результати робіт подавалися дуже стисло (Русанова 1973, с. 29; 1976, с. 43).

На жаль, здобутий матеріал був переданий на зберігання до Інституту історії матеріальної культури Академії наук СРСР (з 1959 р. — Інститут археології АН СРСР; нині — Інститут археології РАН), який і представляли І. П. Русанова та Ю. В. Кухаренко, тож на сьогодні він є недоступним для опрацювання українськими науковцями.

Водночас вийшла друком стаття З. Д. Бесарабової (1973), в якій уперше було систематизовано та узагальнено дані про більшість тоді відомих дерев'яних споруд із ранньослов'янських поховань Східної Європи. Наводилися й окремі аналогії з території Польщі та Чехословаччини.

Використавши набутки З. Д. Бесарабової, Гелена Цолль-Адамікова (Zoll-Adamikowa 1979a; 1979b, s. 85—103) довела, що подібні споруди тією чи іншою мірою отримали поширення практично в усіх заселених слов'янами регіонах, де побутував курганний обряд: від Ельби на заході до Дону на сході. Спираючись на дані власних польових робіт, увесь корпус наявних писемних джерел і доробок попередників, знаменита польська археологиня суттєво переосмислила усталені погляди на поховальні практики ранніх слов'ян, зокрема і роль у цих практиках дерев'яних конструкцій.

На жаль, у подальшому західно- та східнослов'янська фунеральна археологія розвивалася, за великим рахунком, взаємно ізольовано. Відносно нещодавно Пржеміслав Сікора (Sikora 2011) опублікував статтю під назвою «Дерев'яні конструкції в ранньосередньовічних курганах східних слов'ян», у якій знову звернувся до питання паралелей між поховальними спорудами обох макрорегіонів. Однак увага дослідника була сфокусована передусім на пам'ятках із території Білорусі, котрі становили предмет його дисертаційного дослідження. У новітній українській іс-

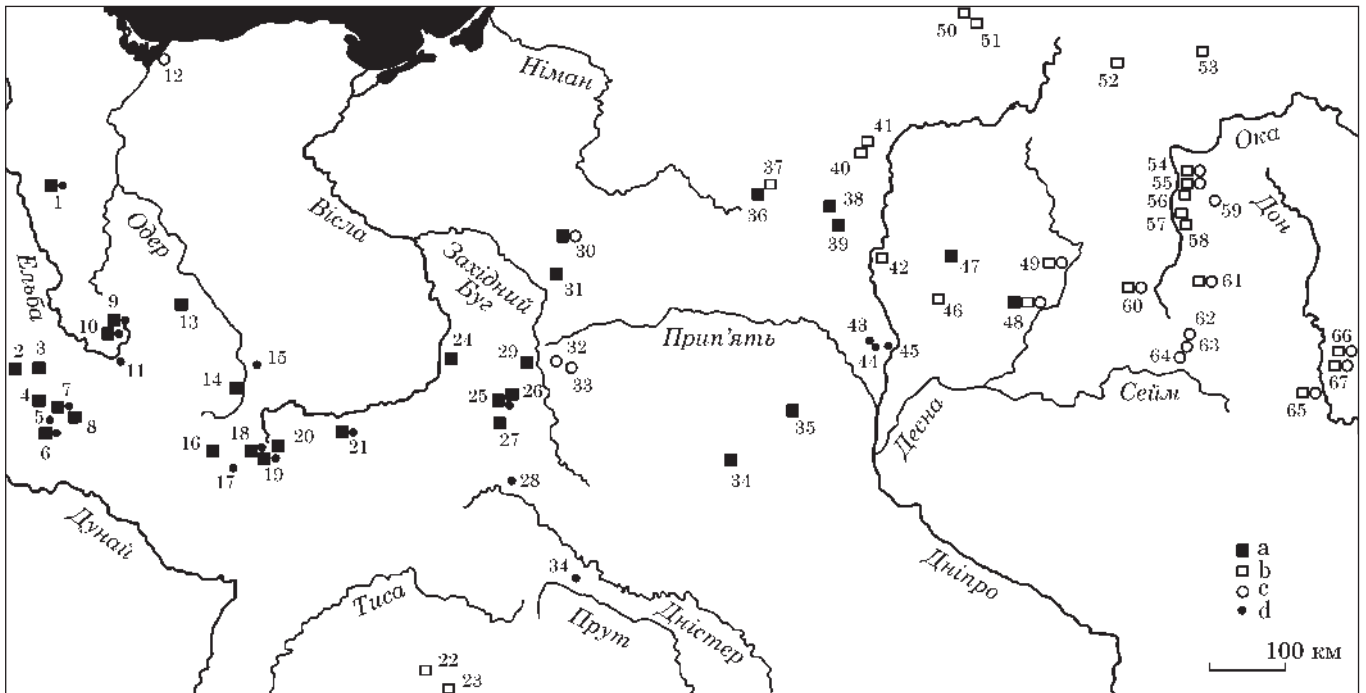

Рис. 1. Поширення дерев'яних конструкцій у слов'янських курганах VIII—X ст.: а — споруди типу Ліпско та типологічно подібні чотирикутні конструкції; б — чотирикутні конструкції інших типів; с — кільцеві огорожі; д — стовпові конструкції, пов'язані з похованням. 1 — Гаро; 2 — Беземін; 3 — Глоговічки; 4 — Пньовіце; 5 — Скоціце; 6 — Кожлі у Орліка; 7 — Вітейовіце; 8 — Вшехлапи; 9 — Праховські скелі; 10 — Надслав; 11 — Двакачовіце; 12 — Волін; 13 — Бедковіце; 14 — Рацібуж; 15 — Ізбіцко; 16 — Бойковіце; 17 — Свєрепец; 18 — Бітарова; 19 — Банова; 20 — Красняни; 21 — Корнатка; 22 — Нушфалеу; 23 — Сомешені; 24 — Ходлік; 25 — Гуцюв; 26 — Ліпско; 27 — Дахнув; 28 — Добростани; 29 — Городище; 30 — Біловезька пуца; 31 — Радасць; 32 — Головне; 33 — Миляновичі; 34 — Чорнівка; 34 — Велика Горбаша; 35 — Межирічка; 36 — Азярцо; 37 — Дроздава; 38 — Чирвони Берат; 39 — Вялікая Вольса; 40 — Арава; 41 — Сенчукі; 42 — Ветачка; 43 — Пажаркі; 44 — Малейкі; 45 — Сінск; 46 — Дзем'янки; 47 — Попова гора; 48 — Кветунь; 49 — Полуж'є; 50 — Торопец 2; 51 — Скраби; 52 — Акатово; 53 — Горишкіно; 54 — Доброе; 55 — Западная; 56 — Черепеть; 57 — Песковатое; 58 — Воронеж; 59 — Трізново; 60 — Лебьодка; 61 — Воротинцево; 62 — Переверзево; 63 — Мешково; 64 — Шуклінка; 65 — Боршево; 66 — Бєлая гора II; 67 — Лисая гора

торіографії, попри нову хвилю інтересу до райковецьких поховальних пам'яток, тема дерев'яних конструкцій піднімалася вкрай рідко (Михайлина 2008, с. 282—285; Ляска 2012, с. 502); практично не використовувалися напрацювання «західних» колег. Маловідомими широкому колу науковців залишаються результати польових досліджень останніх десятиліть, зокрема розкопок В. І. Шишака у Добростанах на Львівщині (Шишак, Ляска 2013, с. 116).

Тому у цій публікації ми вирішили ще раз звернутися до проблематики, пов'язаної з дерев'яними конструкціями в райковецьких похованнях, та на сучасному науковому рівні проаналізувати питання генези і релігійного значення поховальних споруд різних типів. Вирішення цих питань є неможливим без залучення якомога ширшого кола аналогій із суміжних територій, кількість яких від часів виходу класичних праць З. Д. Бєсаравової та Г. Цолль-Адамікової зросла на понад половину. Ретельний аналіз матеріалів попередніх розкопок дозволяє розширити й кількість безпосередніх об'єктів дослідження — райковецьких курганів зі слідами дерев'яних конструкцій. Отримані результати нашою хують на певні роздуми щодо характеру

поховального обряду райковецької культури загалом.

Основні принципи типології дерев'яних конструкцій. Першу спробу класифікації дерев'яних споруд зі східнослов'янських курганів другої половини I тис. н. е. здійснила З. Д. Бєсаравова (1973, с. 72—76). Дослідниця виділила три основні типи: а) поховальні камери (власитиві для боршевських курганів Середнього Дону та Верхньої Оки); б) стовпові огорожі (переважно кільцеві, разом із райковецькими); в) прямокутні огорожі у вигляді зрубів. До останнього типу ввійшли чотирикутні конструкції райковецької культури, котрі авторка трактувала саме як «огорожі».

Г. Цолль-Адамікова (Zoll-Adamikowa 1979a, s. 74—79; 1979b, s. 92) спробувала створити універсальну для всіх слов'янських теренів класифікацію, що базувалася передусім на розташуванні споруди в підкурганному просторі. Наступним за значенням критерієм виступав спосіб установки окремих елементів конструкції (вертикально чи горизонтально) і лише потім — її загальна форма в плані. Розміри споруди та окремих її частин, орієнтація за сторонами світу та наявність слідів вогню визнані третьорядними ознаками. За цим

принципом Г. Цолль-Адамікова виділила три типи дерев'яних поховальних споруд: I) стовпові конструкції на вершині або біля підніжжя курганів; II) поховальні камери; III) огорожі вздовж периметру насипів. Останній поділений на три підтипи: III А — огорожі з вертикальних елементів (стовпів, колів); III В — огорожі з горизонтальних та вертикальних колод (що нагадують каркасно-стовпову конструкцію); III С — чотирикутні конструкції у вигляді зрубів.

Л. П. Михайлина (2008, с. 280—282) розділив райковецькі поховання в курганах на п'ять видів. Перші два види відображають розміщення решток кремації у підкурганному просторі (в ямі чи на горизонті), третій — наявність поховальних урн, два інші — наявність дерев'яних споруд. За такого підходу в деяких курганах перелічені ознаки поєднуються. Що стосується безпосередньо дерев'яних конструкцій, то четвертий із виділених Л. П. Михайлиною видів (кільцеві огорожі) відображає їхнє функціональне призначення, п'ятий (конструкції прямокутної форми) — лише одну із зовнішньо-морфологічних ознак. У результаті споруда з Миляновичів була формально віднесена до «прямокутних», хоча типологічно вона також є огороженою.

Типологія будь-яких конструктивно-ритуальних елементів поховального комплексу має передусім орієнтуватися на їх обрядове призначення, реконструювати яке ми завжди можемо лише з певною долею гіпотетичності. Забігаючи наперед зазначимо, що аналіз усього наявного масиву ранньослов'янських поховань із дерев'яними конструкціями доводить, що під час зведення аналогічних споруд їх розташування всередині підкурганного простору та техніка спорудження могли суттєво відрізнятися (зокрема й у межах одного некрополя). Відтак, на перший план мають виходити морфологічні ознаки, за допомогою яких учасники поховальної церемонії відтворювали ту чи іншу сталу ідею. За цими ознаками райковецькі поховання чітко розподіляються на три типи.

- *Чотирикутні споруди* зведені з горизонтальних колод, що нагадують зрубну конструкцію жител. Відповідають типу III С, за Г. Цолль-Адаміковою.

- *Кільцеві огорожі* зведені переважно з вертикальних стовпчиків. Як буде показано нижче, спосіб спорудження таких огорож у східних слов'ян практично щоразу був індивідуальним, тому він не має першочергового значення. Розділяти їх на окремі підтипи на підставі наявності чи відсутності додаткових горизонтальних елементів, як це робила Г. Цолль-Адамікова (III А і III В), нема підстав, оскільки ці елементи могли просто не зберегтися.

- *Окремі стовпові конструкції* — рештки стовпів, що не пов'язані з огорожами (відповідають типу I, за Г. Цолль-Адаміковою). Ми вперше виділяємо цей тип за райковецькими матеріалами.

Чотирикутні споруди. Найбільшу кількість поховань першого типу виявлено біля с. Межи-

рчка в середній течії Тетерева на Житомирщині. В усіх трьох розкопаних курганах на рівні горизонту виявлені залишки ритуальних вогнищ завтовшки 5—20 см. На кострищах лежали обгорілі колоди — рештки прямокутних зрубних камер в одне вінце, орієнтованих «стінами» за сторонами світу (рис. 2: 1—3). У кутах конструкцій курганів 1 і 3 лежали великі камені (рис. 2: 1, 3), а в кургані 2 колоди були дещо заглиблені у материк (рис. 2: 2). Реконструйовані авторкою розкопок розміри камер становили 3,6 × 3,2; 2,6 × 1,8 і 4,4 × 4,4 м. Всередині цих камер на вогнищах містилися людські кістки та уламки гончарних горщиків (Русанова 1959, с. 15—16; 1973, с. 39). Некрополь слід датувати Х ст.

Подібна поховальна споруда з кургану 2 могильника Радасць (нині — Брестська обл., Білорусь) збереглася краще. В насипі простежено кілька вугільних прошарків, розділених між собою шарами піску. В другому такому прошарку простежено сліди обгорілих горизонтальних колод, що в плані утворювали орієнтований за сторонами світу прямокутник розмірами 3 × 2,6 м (рис. 2: 4). У південно-західному куті цього прямокутника — скупчення перепалених кісток. Під шаром піску на рівні горизонту зафіксований тонкий зольний прошарок, на поверхні якого вздовж периметру насипу простежено дев'ять окремих вугільних плям неправильної округлої форми (Русанова 1969, с. 8—9; 1973, с. 45). Датовано в межах IX—X ст. на підставі поєднання ліпної та гончарної кераміки.

Меншими розмірами (1,6 × 0,8 м) відрізнялася конструкція з кургану 1 біля с. Велика Горбаша на лівій притоці Случі, р. Церем. Вона була вдовжена за віссю захід—схід і розміщувалася, як і в попередніх випадках, у межах зольно-вугільної плями (рис. 2: 5). Всередині конструкції на рівні горизонту траплялися вуглики, фрагменти ліпної кераміки та перепалені кістки, крупніші з яких — уламки черепа та хребці — концентрувалися в її західній частині (Русанова 1961, с. 11—12; 1973, с. 41).

Отже, до першого типу належать п'ять достовірних поховань із трьох курганних могильників Полісся. Всі споруди за своєю конструкцією нагадували зруби з одного вінця й несли сліди вогню.

Можливо, до райковецької культури належить конструкція з березових колод, виявлена під час любительських розкопок 1882 р. біля с. Радзеж у верхів'ях Прип'яті, північніше Шацьких озер (Покровский 1895, с. 79—80). Наявні археологічні матеріали, імовірно, не відображають реального поширення чотирикутних поховальних споруд у райковецькому ареалі. На це вказує і факт появи в цьому регіоні пізніших поховань за обрядом часткової кремації, здійснених всередині аналогічних конструкцій (Горішні Шерівці № 3; Старожуків 2 № 5; Мохов № 278) (Мельник 1901, с. 520; Тимошук 1982, с. 63—64; Макушников, Курашова, Сычев 2007, с. 224).

Різноманітні поховальні споруди чотирикутної форми відомі у фіно-угрів, балтів і інших схід-

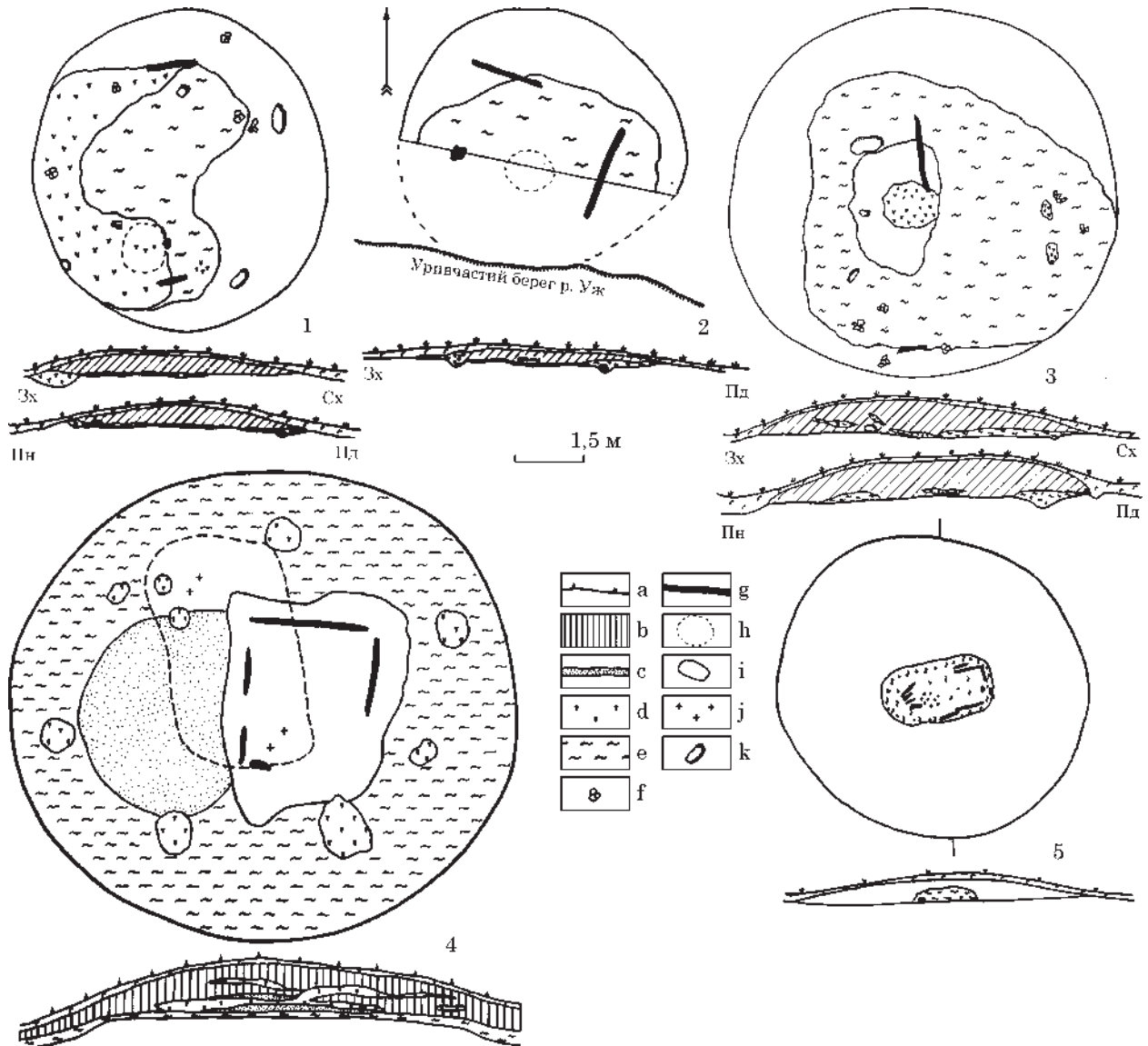

Рис. 2. Райковецькі кургани з чотирикутними конструкціями: 1—3 — Межирічка, кургани 1—3; 4 — Радасць, к. 2; 5 — Велика Горбаша, к. 1. Умовні позначки: а — дерн; б — сірий пісок; с — жовтий пісок; д — вугілля; е — зола; ф — скупчення каміння; г — обгоріле дерево; h — верхнє кострище; і — нижнє кострище; j — перепалені кістки; k — каміння (за: 1—3 — Русанова 1959; 4 — Русанова 1969; 5 — Русанова 1961)

ноєвропейських народів (Горюнова 1961, с. 78—82; Седов 1970, с. 89; Винников 1984, с. 159—165). Їхнє побутування у слов'ян, вочевидь, знайшло відображення в писемних джерелах і археологічно засвідчене в різних частинах слов'янської ойкумени. Найбільш ранні приклади таких споруд зафіксовані між сс. Миропіль і Вільха на р. Случ у курганній групі, названій С. С. Гамченком «Курганами по дорозі з Фастівського млину на шлях». У кургані 1 навколо поховання вздовж периметру насипу простежено до десятка ямок від стовпів, що за припущенням авторки розкопок І. П. Русанової утворювали прямокутник шириною 2,4 м. Краще збереглися дерев'яні конструкції з кургану 2, де між стовповими ямками простежені залишки обгорілих горизонтальних колод. На думку дослідниці, вони становили залишки чотирикутної споруди розмірами 2,4 × 2 м зі стовпами по кутах. Обидва кургани місти-

ли винятково ліпну кераміку празької культури (Русанова 1969, с. 3, рис. 6, 8).

Поховальні споруди, що цілковито відповідають реконструйованому І. П. Русановою вигляду конструкції з миропільського кургану 2, є характерними для культури карпатських курганів III — початку V ст. н. е. На підшві курганів зафіксовано по чотири стовпових ямки діаметром 0,2—0,75 м, глибиною 0,2—0,5 м, які в плані утворювали підпрямокутні фігури розмірами (2—4,15) × (1,5—3) м. Вони були заповнені деревним вугіллем; в одній або двох ямках кожного кургану містилися перепалені кістки (окрім основного скупчення), іноді — нижні частини поховальних урн із людськими рештками. Л. В. Вакулєнко (1997, с. 86—89; 2010, с. 70—73) нарахувала щонайменше 14 подібних поховань на семи карпатських могильниках (Пилипи 1, Пилипи 2, Грушів 1, Трач 1, Трач 2, Цуцулин,

Бранешти-Немцишор) і ще два — на синхронному карпатському некрополі Іза I, етнічна належність якого залишається невизначеною. За висновками дослідниці, стовпи є залишками чотирикутних споруд, спалених перед здійсненям поховання. У низці курганів (Пилипи 1 № 1 (?), 6; Трач 1 № 10; Бранешти-Немцишор № 30) подібні споруди прямокутних обрисів містилися від семи до одинадцяти ямок, аналогічно миропільському кургану 1. Хоча Л. В. Вакуленко (2010, с. 73) зараховує такі конструкції до іншого типу («огорожі»), за рештою конструктивно-обрядових деталей вони не відрізняються від чотиристовпних. Головна ж відмінність між похованнями всередині чотирикутних дерев'яних конструкцій Миропільського могильника та культури карпатських курганів полягає в тому, що останні здійснені за обрядом кремації на місці, хоча й тут є винятки (Пилипи 2 № 3). Носіїв культури карпатських курганів уважали то дакійцями (Смішко 1960, с. 148—152; Вакуленко 1977, с. 89; Магомедов 2001, с. 129), то германцями (Levinschi 1998, р. 95—101; Вакуленко 2010, с. 215—218), проте безсумнівним залишається факт їхньої поступової асиміляції слов'янами. «Поглинання» населення культури карпатських курганів празькою культурою особливо добре помітно на матеріалах прикарпатських поселень, таких як Кодин II, Гореча, Глибоке, Рогозна (Русанова, Тимошук 1984, с. 34—37, 41—43; Седов 1995, с. 16). Типологічно схожі поховальні споруди із залишками чотирьох стовпів зрідка трапляються і в курганах черняхівської культури. Наприклад, на південному некрополі біля с. Башмачка на Нижньому Дніпрі стовпові ями обмежували площу 4,6 × 2,8 м навколо поховального вогнища (Смиленко 1979, с. 13). Неподалік, поблизу с. Військове, також були виявлені сліди дерев'яної споруди із рештками стовпів, проте її конструкція залишається ще менш зрозумілою (Бодянский 1968, с. 173).

У подальшому, в останній чверті I тис. н. е., чотирикутні підкурганні конструкції набули значного поширення на теренах Східної, Центральної та Північної Європи. Попри те, що вони, найімовірніше, втілювали спільну генеральну ідею (пов'язану з «будинками померлих»), споруди належать до різних типів і відображають окремі культурні традиції. Такою специфічною групою пам'яток є поховальні камери боршевської культури. В басейні Верхньої Оки (Лебьодка, Западная, Воротинцево, Воронеж, Черепеть, Песковатое, Доброе) та Верхнього Дону (Боршево, Лисая гора, Белая гора II) відомо майже шість десятків курганів із подібними спорудами ближче до краю насипу. Камери прямокутної форми, зведені з колод, горбилів або плах, мали розміри (1—2,45) × (0,45—1,75) м, висоту 0,15—0,6 м (рис. 3: 1—6). Усі подібні поховання були колективними (родовими?) гробницями: з боку краю кургану більшість камер були відкритими для повторних захоронень (Ізюмова 1964, с. 154—157; 1970, с. 195—196; Бессарабова 1973,

с. 72—73; Винников 1984, с. 19—23, 57—60, 98—99, 156—158; 2012, с. 14—15). Поховання в невеликих зрубних спорудах зрідка виявляють в ареалі культури смоленсько-полоцьких довгих курганів (Акатово, Торопец 2, Скраби, Дербіж, Рапті-Наволоок) і псковських довгих курганів (Рисна-Сааре, Лаоссіна II) (Енуков 1990, с. 141, 161; Лесман 1987, с. 66—67).

На камерних гробницях, поширених навколо давньоруських протоміст X ст. (Київ, Шестовиця, Чернігів, Гньоздово, Тімерьово, Псков, Стара Ладога), немає сенсу детально зупинятися. Нині мало в кого з фахівців залишилися сумніви щодо їхнього скандинавського походження.

Півтора десятка чотирикутних дерев'яних споруд різної конструкції відомо північніше райковецького ареалу — у Гомельському Подніпров'ї (Ветачка), пониззі Сожу (Дзем'янкi, Попова гора), Середньому Подесенні (Кветунь, Полуж'є), Могилівському Подніпров'ї (Сенчукі, Арава) та басейні Березини (Вялікая Вольса, Чирвони Бераг, Азярцо, Дроздава). У низці курганів рештки кремації в урнах або без них були поміщені до обпалених «ящиків», розміри яких коливалися від 0,7 × 0,7 до 1,6 × 0,75 м (Арава II № 3, Ветачка V № 3, Дроздава № 9, Сенчукі № 2) (Соловьєва 1966, с. 154; Алексеев, Сергеева 1973, с. 50—51; Левко 1988, с. 79; Войтехович 2019, с. 26). Поховальні споруди іншого типу, що нагадували райковецькі, були обгорілими зрубними конструкціями з одного вінець розмірами від 2,4 × 1 до 4,2 × 3,5 м (Попова гора № 5, Кветунь — «курган із поясным набором», Вялікая Вольса б/№, Чирвони Бераг б/№, Азярцо II № 3) (Завитневич 1894, с. 135; Спицын 1896, с. 85; Падін 1976, с. 198; Штыхаў 1992, с. 173—174; Богомольников 2004, с. 33). На загальному тлі виділяється зрубна споруда з кургану 1 могильника Азярцо I (друга половина X ст.), що за розмірів 5 × 4,8 м зберіглася на висоту 1 м і складалася із п'яти вінець. Біля двох кутів цього зрубу, як і в Межиріччі, були покладені великі камені. Дії вогню він не зазнав (Штыхаў 1992, с. 173). Деякі конструкції (Дзем'янкi № 4, Полуж'є № 15, 18) містилися по кутам обпалені стовпи, нагадуючи каркасно-стовпові житла (Ляпушкин 1959, с. 86; Соловьєва 1967, с. 190; Бессарабова 1973, с. 75). В окремих випадках (Кветунь № 102) визначити конструктивний характер споруди складно (Падін 1976, с. 200).

Різні дослідники вважали чотирикутні поховальні споруди з території Білорусі та суміжних районів Росії характерною рисою поховального обряду дреговичів (Успенская 1953, с. 107—108), радимичів (Богомольников 2004, с. 25—26) або субстратного слов'яно-балтського населення (Седов 1970, с. 89); зближали із західнослов'янськими аналогами (Sikoga 2011, с. 465). Проте всі перераховані комплекси є хронологічно пізнішими й датуються в межах X (імовірно, другої половини) — початку XI ст. Абсолютна більшість із них містить винятково давньоруські матеріали і лише двічі поряд із ними траплялася ліпна

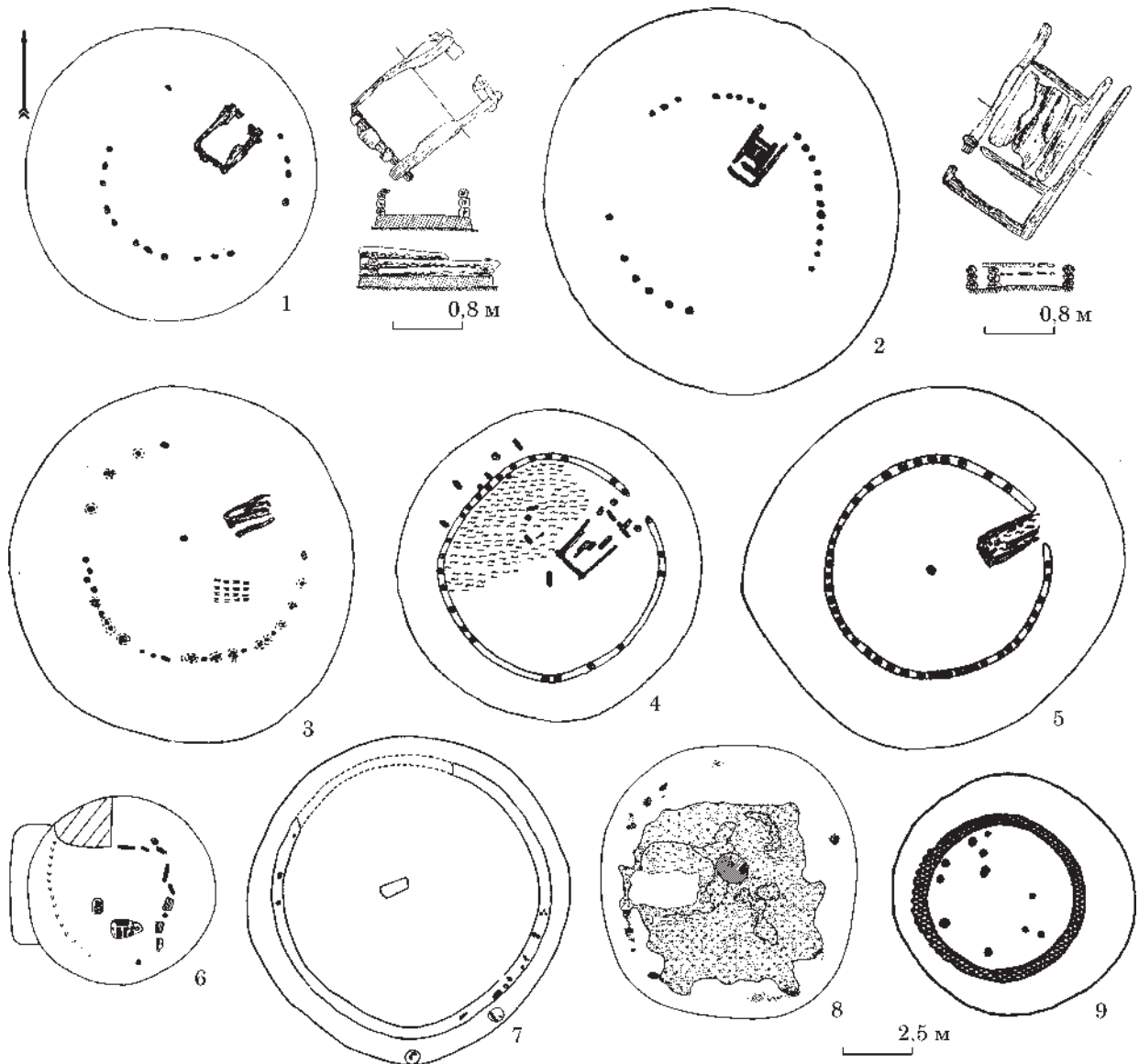

Рис. 3. Кургани боршевської культури: 1—5 — Боршево; 6 — Беляя гора II; 7 — Трізново; 8 — Доброс; 9 — Леб'юдка (за: 1—6 — Винников 1984; 7 — Изюмова 1961; 8 — Изюмова 1970; 9 — Бессарабова 1973)

кераміка. Датування та варіативність чотирикутних дерев'яних споруд у середовищі дреговичів і радимичів дозволяють розглядати їх як пізніші ремінісценції ідеї «будинку померлих». Цілком імовірно, що основним взірцем для них могли слугувати не ранньослов'янські прототипи, а камерні гробниці Середнього та Верхнього Подніпров'я (Войтехович 2013, с. 19—20; Бібіков 2020а, с. 218). Так, на Кветуньському некрополі поряд із указаними зрубними спорудами відомі як звичні камери з інгумаційними похованнями, так і схожі конструкції з рештками кремації всередині, зведені в могильних ямах розмірами (3—3,4) × (1,6—1,9) м, завглибшки 1—1,3 м (Падін 1976, с. 201—203; Богомольников 2004, с. 25—26). А наприкінці X—XI ст. у Верхньому Подніпров'ї набули поширення здійснені всередині зрубних конструкцій (т. зв. теремків) інгумаційні поховання, нерідко — у позі сидячи, типовій для камерних гробниць епохи вікінгів.

Натомість локальна традиція поховань у невеликих «ящиках», вочевидь, має місцеве коріння: наявні окремі приклади подібних споруд для останньої чверті I тис. н. е. (напр., Вараніно № 11) (Солов'єва 1970, с. 99). Проте можна припустити й певні впливи християнства: «ящик» із Дроздава за своїми параметрами (1,6 × 0,74 × 0,15 м) цілком нагадує труну (Левко 1988, с. 79).

Л. П. Михайлина (2008, с. 282—285), а слідом за ним А. В. Войтехович (2013, с. 19; 2019, с. 30) зближують указані поховальні споруди райковецької культури з дерев'яними конструкціями, виявленими на могильниках Нушфалеу та Соменені на території румунської Трансільванії-Семиграддя. Біля с. Соменені у центрі п'яти із семи розкопаних курганів були зафіксовані ями прямокутної чи квадратної форми розмірами (1,8—3,2) × (1,4—1,85) м, завглибшки 0,35—0,6 м, орієнтовані за віссю захід—схід (рис. 4: 1—4). Кожну з ям на рівні давнього горизонту

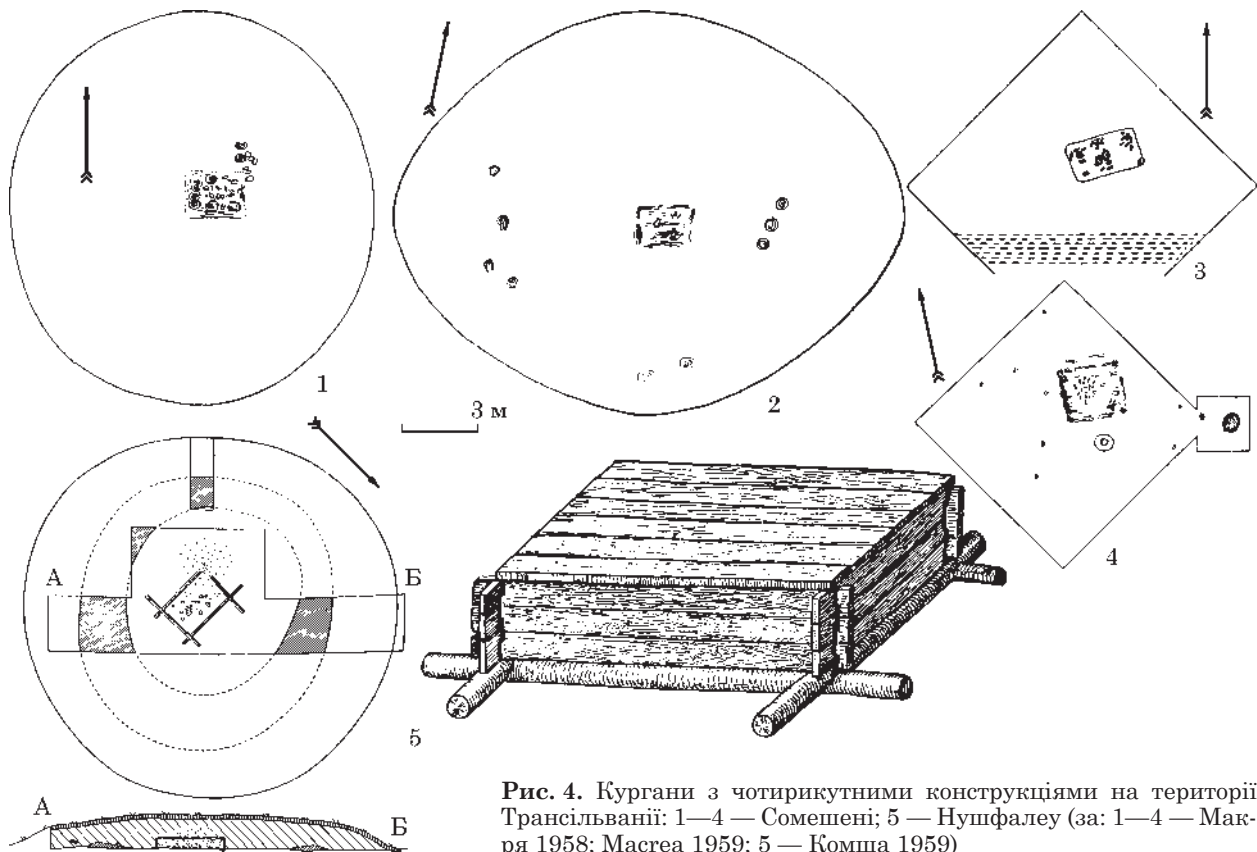

Рис. 4. Кургани з чотирикутними конструкціями на території Трансильванії: 1—4 — Сомешені; 5 — Нушфалеу (за: 1—4 — Макря 1958; Масреа 1959; 5 — Комша 1959)

перекривав дерев'яний настил, що в деяких випадках підтримувався на вертикальних стовпах (рис. 4: 3, 4). Найкраще зберігся настил із кургану I, що складався з поперечних дощок, а по краях був облямований більш товстими рівно обтесаними колодами (рис. 4: 1). На настилах розміщували рештки кремації, іноді зібрані в урни залишки тризни та поховальний інвентар. Самі дерев'яні конструкції не несли слідів вогню. Могильник орієнтовно датований межею VIII—IX ст. (Макря 1958, s. 354—363; Масреа 1959, s. 515—520). Щонайменше в чотирьох курганах із Нушфалеу (VIII — початок IX ст.) було виявлено споруди іншого типу — зведені на рівні горизонту зрубні конструкції, розміри яких коливалися від $2,1 \times 1,2$ до $3,67 \times 3,05$ м. Основу зрубів складали колоди, заглиблені нижче рівня давньої поверхні. Зверху на них були покладені дошки, що утворювали стіни поховальної споруди. В кургані II з розкопок 1958 р. збереглося пласке верхнє перекриття зрубу з товстих дощок (рис. 4: 5), а в кургані III такими ж дошками було викладено підлогу. Споруда з кургану III, на відміну від інших, була обвугленою. Всередину зрубів були зсіпані перепалені кістки небіжчиків і поміщений поховальний інвентар (Комша 1959, с. 527—533). У цілому, як бачимо, з твердженням щодо подібності чотирикутних конструкцій з територій Трансильванії та Полісся погодитися важко. Натомість М. Комша (1978, с. 96—100) та Г. Цолль-Адамікова (1982, s. 87—88) відзначали спільні риси між описаними спорудами та дерев'яними камерами боршевської

культури й навіть висловлювали припущення про переселення з Дону в Карпатську котловину групи населення, котра певний час зберігала попередній обряд. Щоправда, це припущення також не знайшло одностійної підтримки (Винников 1984, с. 159).

Куди більш характерними чотирикутні дерев'яні конструкції є для синхронних пам'яток західнослов'янського ареалу. Так, на території Польщі Г. Цолль-Адамікова виділила 13 подібних комплексів (котрі іноді називають «курганами типу Ліпско»; Szymański 2004) на семи могильниках (Бедковіце, Рацібуж, Корнатка, Біловезька пуца, Дахнув, Ёцюв, Ліпско; рис. 5: 1—4; 8: 2). Завдяки розкопкам останніх десятиліть (Ходлік, Городище) цей перелік можна розширити до 16 позицій із десяти некрополів (Szymański 2004; Каляга 2009, с. 73—74; Miechowicz 2020, s. 26; 2021b, s. 268). Більше половини перерахованих некрополів розміщені в басейнах Вепша, Західного Бугу та Середньої Вісли, тобто найближче до райковецького ареалу (рис. 1: а). Ще більшого поширення чотирикутні дерев'яні споруди набули на території чеської Богемії (Праховські скелі, Надслав, Пньовіце, Вшехлапи, Кожлі у Орліка, Беземін, Вітейовіце, Глоговічки та ін.) та, меншою мірою, Моравії (напр., Бойковіце; рис. 5: 5—12; 8: 7, 8). Починаючи з кінця 1930-х рр. такі конструкції виявлені майже в усіх добре розкопаних курганах; М. Лутовські (Lutovský 2006, s. 71; 2013, s. 68) навіть припускає, що їхня відсутність у низці випадків пов'язана з низькою якістю методики розкопок

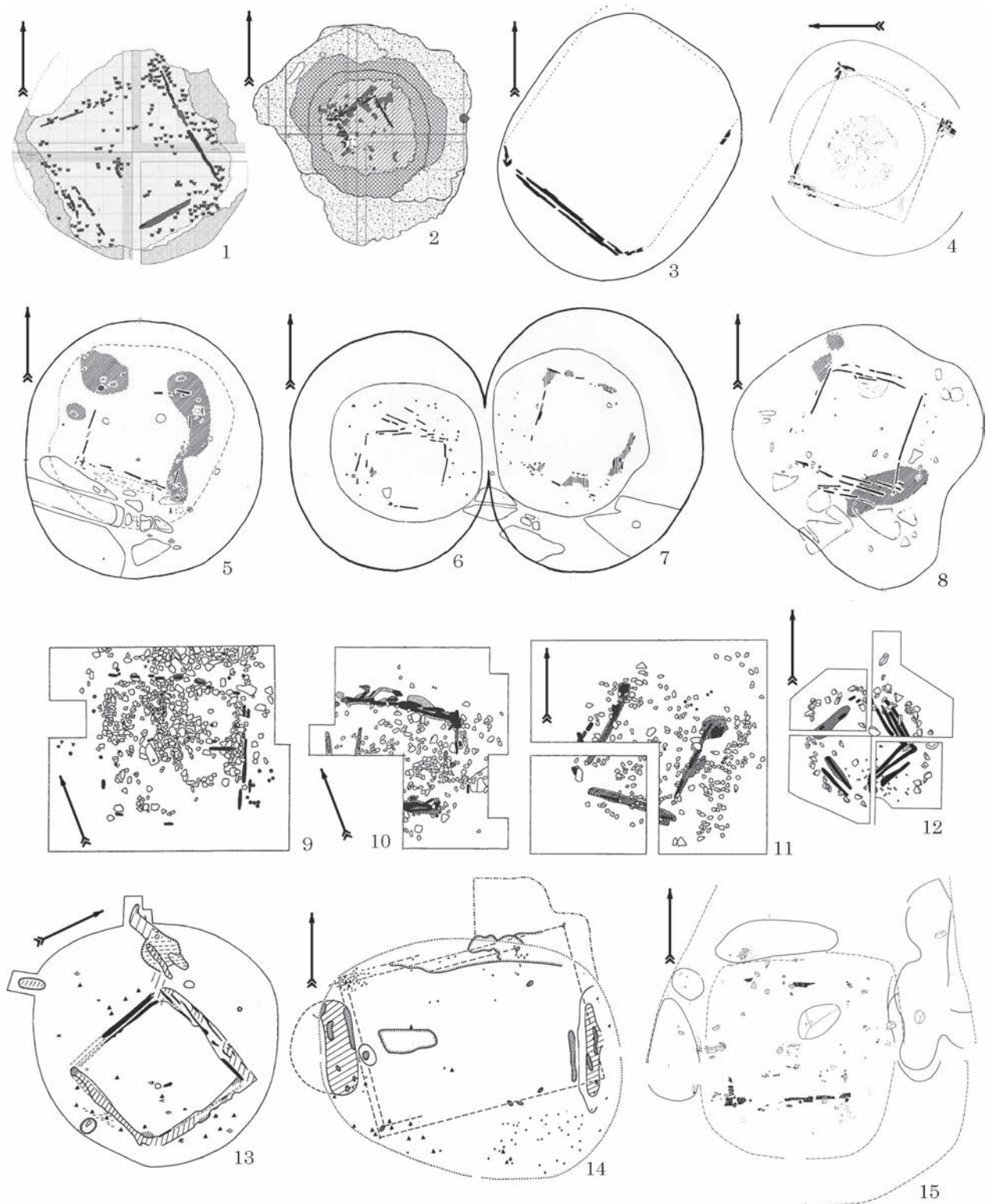

Рис. 5. Кургани з чотирикутними конструкціями типу Ліпско (масштаб довільний): 1, 2 — Ліпско; 3 — Біловезька Пуща; 4 — Карнатка I; 5—8 — Праховські скелі; 9—11 — Кожлі у Орліка; 12 — Вітейовіце; 13, 14 — Бітарова; 15 — Гаро (за: 1, 2 — Miechowicz 2021a; 3 — Zoll-Adamikowa 1979a; 4 — Zoll-Adamikowa 1968b; 5—8 — Turek 1946; 9—11 — Lutovský 2006; 12 — Lutovský 2013; 13, 14 — Petrovský-Šichman 1970; 15 — Wetzel 1979)

або ж із тим, що частина споруд не була обпаленою і просто зотліла. Понад десяток курганів VIII—IX ст. із залишками обпалених чотирикутних конструкцій із колод, дошок або прутів розкопано в прилеглих до Моравії районах Пів-

нічно-Західної Словаччини (Бітарова, Банова, Красняни) (рис. 5: 13, 14; Petrovský-Šichman 1970, s. 194—202; Slaná 2013, s. 39—40). Відомі вони й на західній околиці слов'янського світу — в Лужиці, зокрема на могильнику Гаро (рис. 5:

15; 8: 9; Wetzel 1979, s. 131—132, 134—135; 2012, p. 228—229).

Розміри споруд сильно коливалися від 2×2 до $10,5 \times 9,8$ м і залежали від площі підкурғанного простору, переважно займаючи більшу його частину. В середньому ж довжина «стін» становила 3—4 м. Споруди здебільшого були орієнтовані стінками за сторонами світу з певними відхиленнями; при цьому конструкції, виявлені на одному некрополі, як правило, мали ідентичну орієнтацію (рис. 5: 5—8, 9—12). Всі подібні конструкції знаходили обвугленими, а поверхня під ними була сильно пропеченою. У низці курганів із території Словаччини та Чехії пропеченим виявився і довколишній ґрунт: отже, споруди засипали землею ще тліючими (Kudrnáč 1951, s. 188; Petrovský-Šichman 1970, s. 194—202). Рештки кремації могли міститись як усередині споруди, так і зверху на кургані.

Стінки споруд зводилися з колод, брусів або навіть гілок, причому інколи різні техніки спорудження можна спостерігати на одному некрополі. Засвідчено приклади використання дубу, тополі, сосни та ялиці. В багатьох випадках дерев'яні конструктивні елементи доповнювалися кам'яними. Як правило, конструкція західнослов'янських чотирикутних поховальних споруд нагадувала зрубну, проте в надзвичайно спрощеному вигляді. Це добре видно на прикладі некрополя 1 біля с. Корнатка неподалік Кракова (друга половина VII — межа VIII—IX ст.). У кургані 7 колоди, завширшки 10 см, по кутах були покладені внапустку, проте жодних слідів їхнього з'єднання в цілісну споруду виявлено не було (Zoll-Adamikowa 1968a, s. 320; 1968b, s. 144—146). Конструкція з кургану 1, розмірами $4,3 \times 4,2$ м, складалася з тонких (близько 5—6 см у діаметрі) обгорілих жердин, складених в оберемки (до п'яти в одному оберемку). Зверху вона була перекрита камінням, що повторювало її абрис (Zoll-Adamikowa 1968a, s. 311—314; 1968b, s. 142—144).

За даними Г. Цолль-Адамикової, жодна подібна споруда з території Польщі не була достовірно простежена на висоту більше одного вінця (Zoll-Adamikowa 1968b, s. 147; 1979a, s. 78; 1979b, s. 85). Подібних висновків деякі дослідники доходять і стосовно чеських матеріалів (Hejhal 2005, s. 91). У низці випадків (Вітейовіце, Пньовіце, Праховські скелі) уздовж кожної зі стінок споруди вдавалося фіксувати від двох до чотирьох обвуглених колод, проте стан деревини не дозволяв установити, чи були вони спочатку покладені одна на одну (рис. 5: 6, 8, 12; Beneš, Lutovský, Parkman 2007, s. 370; Lutovský 2013, s. 68). Натомість щонайменше з трьох вінець складався обвуглений дубовий зруб розмірами $2,5 \times 2,5$ м, виявлений у кургані 3 некрополя Гаро (Wetzel 1979, s. 134—135).

Перші чотирикутні підкурғанні конструкції в західнослов'янському середовищі фіксуються практично одночасно з появою самих курғанних насипів — у другій половині VII — на початку

VIII ст. Відмирає ця традиція з початком християнізації тих чи інших регіонів разом із обрядом кремації, деінде «доживаючи» до X ст. Наприклад, такі конструкції відомі в Глоговічках — на найбільш пізньому з відомих курғанних могильників у Богемії (Metlička, Menšík 2020, s. 136). На жаль, переважна більшість курғанів, які нас цікавлять, має досить широкий діапазон датування.

Чотирикутні споруди являли собою найпоширеніший тип внутрішніх конструкцій у курғанях західних слов'ян, який отримав розповсюдження на території Малої Польщі, Сілезії, Богемії, Моравії, Словаччини та Лужиці (Lutovský 2006, s. 71; Beneš, Lutovský, Parkman 2007, s. 370). Використавши запропоновану польськими дослідниками термінологію, можемо об'єднати їх під назвою «кургани типу Ліпско». Райковецькі захоронення з конструкціями цього типу за всіма деталями поховального обряду не відрізняються від західнослов'янських. Свого часу ще З. Д. Бесарабова (1973, с. 80) зближувала їх зі знайденими в Ліпско та Праховських скелях. Географія поширення поховальних споруд у вигляді зрубів з одного вінця цілковито співпадає з ареалом празької культури. Саме до цієї культури належать найбільш ранні приклади чотирикутних конструкцій (Міропіль — Вільха).

Кільцеві огорожі. Конструкції цього типу в райковецькому ареалі отримали найменше поширення. Їх залишки по одному разу фіксувалися на двох некрополях Північно-Західної Волині. В обох насипах траплялись уламки як ліпної кераміки, так і гончарної, що дає змогу датувати їх у межах IX—X ст. У кургані 1 біля с. Миляновичі в басейні р. Турія навколо решток поховання зафіксовано канавку шириною 0,1—0,3 м, завглибшки 0,1—0,15 м. Вона обмежувала підовальний (або прямокутний із заокругленими кутами) у плані майданчик розмірами $2,8 \times 2$ м, видовжений із заходу на схід (Русанова 1969, с. 7; 1973, с. 44—45). Свого часу ще П. М. Третьяков (1941, с. 50) установив, що подібні канавки слугували основою для дерев'яної огорожі, що добре простежено, наприклад, за матеріалами боршевської (рис. 3) та мощинської культур. З двох сторін канавка з Миляновичів мала розриви, утворюючи два окремі відрізки (з південного заходу) та стовпову ямку (?) (з північного заходу). Авторка розкопок пов'язувала ці розриви з поганою збереженістю решток конструкції, проте серед боршевських огорож відомі «комбіновані варіанти», коли частина стовпчиків укопувалася до спільної канавки, частина — до окремих ямок (Бесарабова 1973, с. 74). Навколо канавки з трьох боків лежало кілька великих каменів (рис. 6: 2).

Кільцева огорожа дещо відмінного типу була виявлена в кургані 2 біля с. Головне (північний захід Волині). На підшві кургану зафіксовано зольно-вугільний прошарок із кількома перепаленими кістками людини в центрі. Уздовж периметру насипу цей прошарок був оточений горілими колодами, а на стиках колод простежені залишки

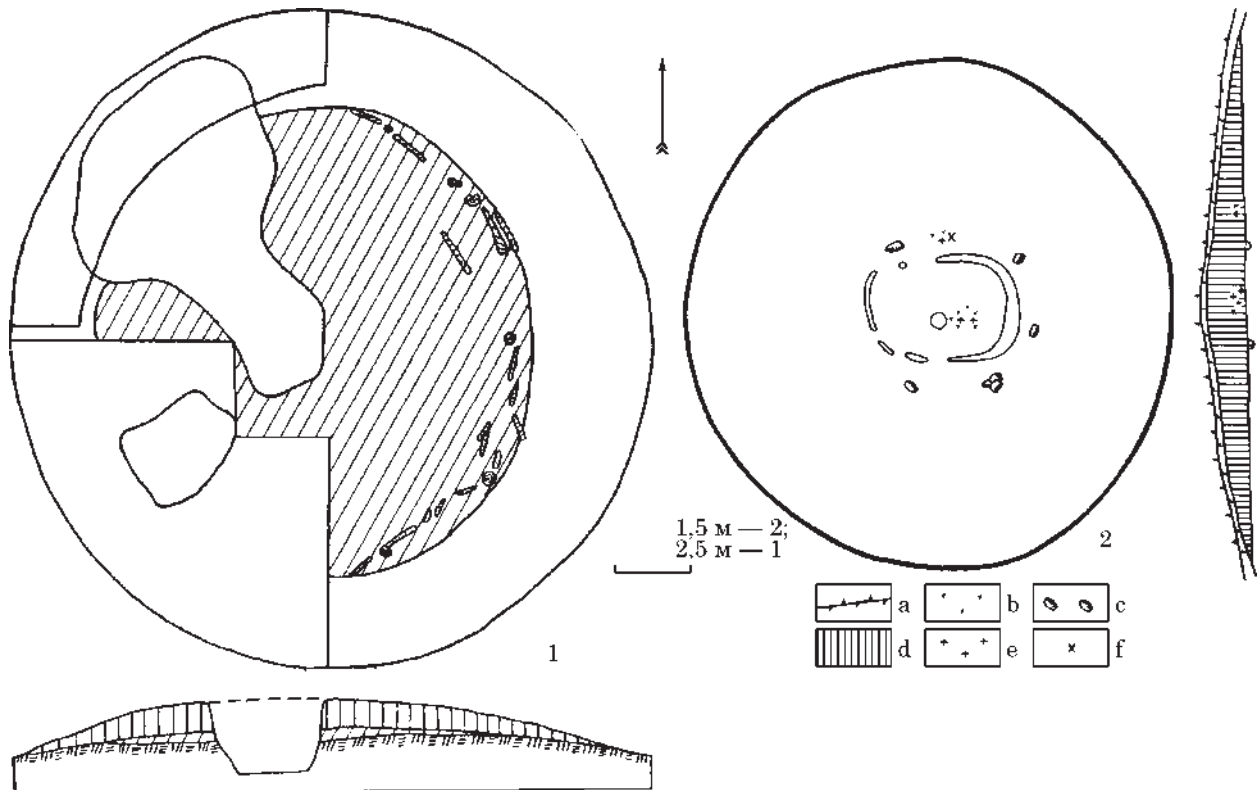

Рис. 6. Райковецькі кургани з кільцевими огорожами: 1 — Головне, к. 2; 2 — Миляновичі, к. 1. Умовні позначки: а — дерн; б — вугілля; с — каміння; d — гумусований шар; e — перепалені кістки; f — залізний ніж (за: 1 — Кухаренко 1961; 2 — Русанова 1969)

вертикальних стовпів, також перегорілих. Судячи з кресленика, діаметр огорожі становив близько 15 м (рис. 6: 1; Кухаренко 1958, с. 24—25; 1961, с. 32). Повних аналогій огорожі з Головного наразі не відомо. Не є цілком зрозумілим і спосіб кріплення вертикальних та горизонтальних елементів споруди між собою. Можливо, верхні частини стовпів були з'єднані за допомогою колод подібно до балюстради. Цілком можливий і варіант, зафіксований у кургані 4 могильника Кастики у верхів'ях р. Вілія на північному заході Білорусі. Курган містив поховання середини XI—XII ст. за обрядом інгумації на рівні горизонту. Згідно з реконструкцією авторів розкопок, він був облямований горизонтальними дошками чи плашками, поставленими на крайки та утримуваними за допомогою вертикальних стовпів. Ця конструкція, на їхню думку, мала укріпити схили кургану, запобігти їхньому оповзанню (Плавінські, Сцяпанова 2019, с. 73—75). Деякі поховальні споруди також вирізняються поєднанням горизонтальних елементів і стовпів, проте в плані вони могли бути радше чотирикутними. Одна з них була виявлена в кургані 161 (кінець VII — початок IX ст.) некрополя V біля с. Іуцзов у верхів'ях р. Вепш, в 100 км на південний захід від Головного (Zoll-Adamikowa 1974, s. 145, 149). На думку З. Д. Бесарабової, подібну конструкцію мали споруди з миропільських курганів 1 і 2 та курганів 15 і 18 з Полужжя (Бесарабова 1973, с. 75).

Загалом кільцеві поховальні споруди, на відміну від чотирикутних, на західнослов'янських

теренах поширення не набули. Серед поодиноких винятків можна назвати курган 81 некрополя Волін 9, де 36 обвуглених стовпчиків, забитих на відстані 1 м один від одного вздовж периметру курганного насипу, утворювали коло діаметром 18—20 м. Ймовірно, до ранньосередньовічного часу належать і кілька схожих конструкцій із Біловезької Пуці (Zoll-Adamikowa 1979b, s. 91).

Натомість на території Східної Європи кільцеві огорожі відомі вже на слов'янських некрополях третьої чверті I тис. н. е., хоча для цього періоду їх також вважають радше винятками (Синиця 2003, с. 97). Прикладом є канавка, що оточувала кремаційне поховання пражської культури в кургані 2 некрополя Семурадці на Середній Прип'яті. Вона мала діаметр 6 м, ширину 0,5 м, глибину від рівня материка 0,2—0,3 м (Поболь 1970, с. 233). У кургані 5 з уроч. Токовисько між сс. Миропіль і Вільха вздовж периметру насипу були розташовані шість стовпових ямок і два камені, на думку дослідниці кургану, — це залишки кільцевої огорожі (Русанова 1969, с. 4; 1973, с. 40). На могильнику колочинської культури Колос (лівий берег Дніпра) на підшві кургану виявлено зольно-вугільний прошарок із декількома перепаленими кістками та залишки огорожі з обвуглених кілочків (Богомольников 1975, с. 382).

Зрідка залишки аналогічних споруд удається простежити й на ґрунтових могильниках. Напівкруглою огорожею було з південного боку оточене поховання в урні з пражського горизонту

поселення Тетерівка I (Фролов 1967, с. 35). На колючинському ґрунтовому могильнику Картамишеве II на Верхньому Пслі навколо низки поховань виявлені канавки, що огорожували ділянки площею близько $3,5 \times 2,5$ м (Горюнов 1980, с. 51). Ще 1906 р. М. О. Макаренко та В. Ф. Беспальчев провели розкопки біля с. Малі Будки на Верхній Сулі, котрі пізніше визнають першими дослідженнями пам'яток волинцевської культури. В одному з трьох розчищених поховань біля поховальної урни виявлені дев'ять зотлілих товстих кілків, які оточували її півколом і були на $1/4$ аршина (близько 18 см) заглиблені в землю (Макаренко 1907, с. 50—51; Беспальчев 1912, с. 214). Очевидно, в межі розкопу потрапила лише частина кільцевої огорожі.

Пізніші кремаційні поховання, оточені кільцевими канавками діаметром 5—6,5 м, глибиною 0,25—0,6 м, відомі в Середньому Подесенні (Полуж'є № 1, Кветунь № 137, 141). Перші два містили слов'янські ліпні горщики VIII—X ст. (Ляпушкин 1959, с. 85; Падин 1970, с. 97), третій датовано давньоруською добою (кінцем X — початком XI ст.; Падин 1976, с. 200). На Шестовицькому некрополі навколо трьох поховань, здійснених за обрядом кремації на стороні (кургани 23, 88, 89), виявлені канавки діаметрами 4—6 м, завширшки 0,1—0,15 м, такої само глибини (Бліфельд 1977, с. 123, 166, 167). Аналогічні невеликі канавки фіксувалися в курганах із кенотафами (29, 43) та камерною гробницею (78) (Бліфельд 1977, с. 126, 141, 160—161). Якщо кремаційні поховання містили тільки залізні ножі, то в камерному — найдено багатий набір жіночих прикрас скандинавського кола. З огляду на незначну глибину канавок, важко сказати, чи призначалися вони для стовпових огорож (хоча в будь-якому випадку могли мати близький семантичний сенс; Бібіков 2020b, с. 295).

На дні рову сопки могильника Брод VI на Валдайській височині виявлено кільцеву канавку завширшки 0,55—1,4 м, заглиблену в материк на 0,4—0,7 м, зі слідами закріплених у ній стовпів. Очевидно, ця огорожа була споруджена після насипання сопки і спалена (Фролов 1994, с. 39—41). Кільцеві огорожі зрідка трапляються й на інших могильниках Новгородщини (напр., Ліпця IV № 4) (Фролов 1994, с. 45).

Особливого поширення поховання останньої чверті I тис. н. е. із кільцевими огорожами, чудово відомі в літературі, набули в басейнах Верхньої Оки та Верхнього Дону. Такими конструкціями була оточена більшість класичних боршевських поховань у камерах (Боршево, Белая гора II, Воротинцево, Западная, Лебьодка, Доброе), хоча на ранніх етапах досліджень, враховуючи недосконалість методики, їх не завжди вдавалося виявити (рис. 3: 1—6). На тих самих і деяких інших (Лисая гора, Трізново) могильниках відомі кургани з аналогічними огорожами, але без камер (рис. 3: 7—9). Загальна кількість подібних споруд нині доходить до п'яти десятків. Діаметр огорож становив 5—13 м, залежно

від розмірів насипу. Стовпчики робили з кілочків, колод або плах і зазвичай встановлювали на відстані 0,15—0,2 м один від одного вздовж периметру курганного насипу, нерідко — до спільної канавки (рис. 3). Іноді трапляються подвійні огорожі (Изюмова 1961, с. 252—256; 1964, с. 152—153; 1970, с. 191—193; Бессарабова 1973, с. 74; Никольская 1981, с. 28—32; Винников 1984, с. 23; 1995, с. 89; 2012, с. 14). Стосовно призначення цих конструкцій висловлювалися протилежні думки: огорожі позначали межі курганів (Рыбаков 1949, с. 29), запобігали їх оповзанню (Горюнова 1961, с. 210) або були пов'язані з культом сонця (Лавров 1951, с. 73; Изюмова 1964, с. 153).

Вочевидь, звичай спорудження кільцевих огорож слов'яни Верхньої Оки — літописні в'ятичі — перейняли у попереднього, балтського населення регіону — носіїв мощинської культури IV—VII ст. (Седов 2000, с. 78). Довгий час еталонні могильники цієї культури — Шаньково і Почепок із дореволюційних розкопок М. І. Буличова — також вважали в'ятицькими (Третьяков 1953, с. 240; Никольская 1959, с. 82, 84). Якщо теза про наявність у мощинських племен поховальних камер, подібних боршевським, була визнана хибною (Носов 1974, с. 9—12), то кільцеві канавки від огорож нині виявлені на п'яти некрополях (Массалитина 1994, с. 14), найбільш західним із яких є Дубосіще неподалік Смоленська (Седов 1960, с. 12). За спостереженням П. Н. Третьякова (1969, с. 89), ці конструкції нагадують подібні дерев'яні огорожі язичницьких святилиць східнобалтського населення Смоленщини. Іноді навіть важко встановити, до мощинського чи до боршевського етапу належать окремі кургани з огорожами (напр., Щурово на Середній Оці; Сыроватко 2010, с. 300).

У подальшому частина в'ятичів із Верхньоокського басейну переселилася на Дон, зберігши всі основні елементи свого поховального обряду (Винников 2012, с. 17). Окремі приклади кільцевих огорож із обвуглених дерев'яних плах відомі й на роменських могильниках басейну р. Тускар у Курському Посеймі (Шуклінка № 1 1952 р., Переверзево б/№, Мішково № 2). Їх справедливо розцінюють як свідчення контактів між суміжними групами сіверян і в'ятичів (Никольская 1959, с. 83; Седов 1982, с. 139; Григорьев 2000, с. 114).

Наприкінці X ст. починається слов'янська колонізація глибинних районів Пооччя, населених фіно-уграми. У басейні р. Москва, в Суздальському Опіллі, на Середній і Нижній Оці з'являються кургани з інгумаційними похованнями на рівні горизонту чи в ямах, оточеними кільцевими канавками близьких із боршевськими параметрів, проте, як правило, меншого діаметру. Загалом можемо нарахувати приблизно 60 подібних поховань (Стара Рязань, Суздаль, Гнезділово, Новосьолка, Вєськово, Подболот'євський могильник, Покров, Стрелково, Одіново, Бєсєди) (Аграфонов 1970, с. 337; Арциховский 1970, с. 104; Век-

слер 1970, с. 124; Юшко 1972, с. 186—190; Даркевич, Борисевич 1995, с. 359—360; Седова 1997, с. 149—150; Зеленцова, Милованов 2015, с. 122; Макаров, Красникова, Угулава 2021, с. 17). На курганному могильнику Доброе залишки огорож відкриті як навколо кремаційних, так і навколо інгумаційних поховань (Изюмова 1970, с. 191—193, рис. 4). Те саме стосується і некрополя Кремен'є, причому залишки трупоспалення XII ст., оточені невеликою (1 × 0,9 м по зовнішньому краю) овальною канавкою, містилися в міжкурганному просторі (Сыроватко, Свиркина, Клещенко 2019, с. 107—108, 113).

За межами «в'ятицького» ареалу давньоруські інгумаційні поховання XI—XII ст. з кільцевими огорожами нечисленні й відомі переважно на території Білорусі: в басейні р. Лань (Ясянец), у верхів'ях р. Вілія (Кастікі), на Нижній Прип'яті (Акулінка), у районі злиття Дніпра та Сожу (Мохав), у Смоленському Подніпров'ї (Матвеево, Колонья) (Русанова 1967, с. 46; Енуков 1990, с. 118; Плавінські, Сцяпанова 2019, с. 73—75; Макаров, Красникова, Угулава 2021, с. 17). На Дніпровському Правобережжі такі поховання наразі вдалося зафіксувати лише на двох могильниках. У кургані біля с. Ягнятина на р. Роставиця могильна яма розміщувалася у центрі огорожі діаметром близько 8,5 м із кількох десятків стовпчиків завтовшки 0,15 м (Махно 1952, с. 165—166). Кожен із семи курганів, розкопаних І. П. Русановою поблизу с. Буки на Верхньому Тетереві, містив канавку діаметром 4—5,7 м, завширшки 0,2—0,4 м, завглибшки до 0,2 м. На дні канавки з кургану 7 збереглися ямки від кілочків, забитих у її дно на глибину 0,1—0,15 м, на відстані 0,2—0,4 м один від одного (Русанова 1967, с. 43).

Отже, найвища концентрація поховань із кільцевими огорожами протягом другої половини I — початку II тис. н. е. спостерігається в басейні Верхньої Оки. На інших східнослов'янських землях такі поховання фіксуються досить рідко та спорадично, будучи віддаленими між собою як хронологічно, так і територіально. Водночас немає жодних підстав уважати появу таких огорож (до того ж конструктивно відмінних) у носіїв празької та райковецької культури свідченнями контактів із дніпровськими балтами чи в'ятичами. Тим паче традиція їх спорудження була відома безпосереднім попередникам празького населення. Так, щонайменше чотири кургани із залишками стовпових огорож відомо на некрополях культури карпатських курганів (Пилипи 1 № 7, Пилипи 3 № 1, 2, Трач 3 № 1) (Вакуленко 1997, с. 89—92; 2002, с. 115; 2003, с. 63, 65—66; 2010, с. 73). Навколо поховальних вогнищ зафіксовано 7—14 стовпових ямок діаметрами 0,25—0,6 м, глибиною 0,2—0,25 м, що обмежували округлу чи овальну площу діаметром від 6 × 5 м до 8,25 м. У кургані 1 в уроч. Микитинське біля с. Трач, крім «зовнішньої» огорожі зі стовпів, яма з рештками кремації була оточена десят'ю кілочками діаметром 5 см, розташованими від неї на відстані 0,65 м (Вакуленко 2002, с. 115).

Навколо ще восьми поховань (Нижній Струтинь, Печеніжин, Ганнів, Марківці, Перерісль) виявлено канавки з вуглистим заповненням діаметрами 4—7 м, завширшки 0,2—0,3 м, завглибшки 0,2—0,55 м (Вакуленко 2010, с. 78).

Загалом поховальні споруди у вигляді кільцевих огорож є малохарактерними для слов'янських некрополів Східної Європи другої половини I — початку II тис. н. е. На ранніх етапах вони зрідка трапляються не лише в курганах, але й у ґрунтових похованнях, а після Володимирового хрещення 988 р. — у курганах із інгумацією. Між собою огорожі різняться за конструкцією (суцільні канавки, кілочка чи окремі стовпчики, зрідка — в поєднанні з горизонтальними елементами), розмірами та розташуванням усередині підкурганного простору (у центрі насипів або вздовж їх периметру), роллю в ритуальних діях (зі слідами горіння чи без).

Одиничні стовпи. До останнього типу дерев'яних конструкцій відносимо залишки одиничних стовпів, представлені щонайменше в семи похованнях двох курганних некрополів. У п'яти насипах (кургани 1, 4—6, 9) Чорнівського могильника на Буковині виявлено по одній стовповій ямці діаметром 0,15—0,3 м, заглибленій у материк на 0,15—0,5 м. Усі ямки розміщувалися в західних частинах курганів; більшість із них була заповнена вугіллям і золюю (рис. 7: 1, 3—5). Можливо, слідами від стовпів є частина близьких за параметрами впускних ям, які дещо не доходили до материка (рис. 7: 2, 4, 5). По дві такі ями зафіксовані в курганах 3, 5 і 9, у деяких із них були знайдені перепалені кістки. При цьому важливо відзначити, що інших кісткових решток чорнівські кургани зі стовповими ямками (за винятком кургану 1) не містили. Серед керамічного матеріалу в більшості курганів переважав гончарний; лише в кургані 1 виявлено винятково ліпну кераміку (Русанова 1979, с. 8—10; Тимошук 1982, с. 188—190).

Більш повну картину вдалося зафіксувати на могильнику Добростани під Львовом (кінець IX—X ст.). У північно-східній частині насипу кургану 2 на рівні материка було виявлено стовпову ямку діаметром 0,25—0,3 м, завглибшки до 0,2 м. Перепалені людські кістки містилися на площі 1,3 × 0,75 м на північному краю насипу та поза його межами. За межами насипу, навколо стовпової ямки, фіксувалося й скупчення фрагментів гончарної кераміки. В кургані 3 скупчення кальцинованих кісток займало площу 3,2 × 2,1 м і також виходило за межі північно-східного краю курганного насипу. У південній частині цього скупчення було знайдено обвуглену колоду завдовжки 2 м, діаметром 0,1—0,2 м, та конструктивно пов'язану з нею стовпову ямку діаметром 0,3 м, укопану на материк на глибину 0,2 м (рис. 7: 6; Шишак, Ляска 2013, с. 112, 114).

Конструктивний елемент, що нас цікавить, майже завжди залишався поза увагою дослідників. Попри інтерес до Чорнівського могильника у вітчизняній історіографії, згадки про стовпові

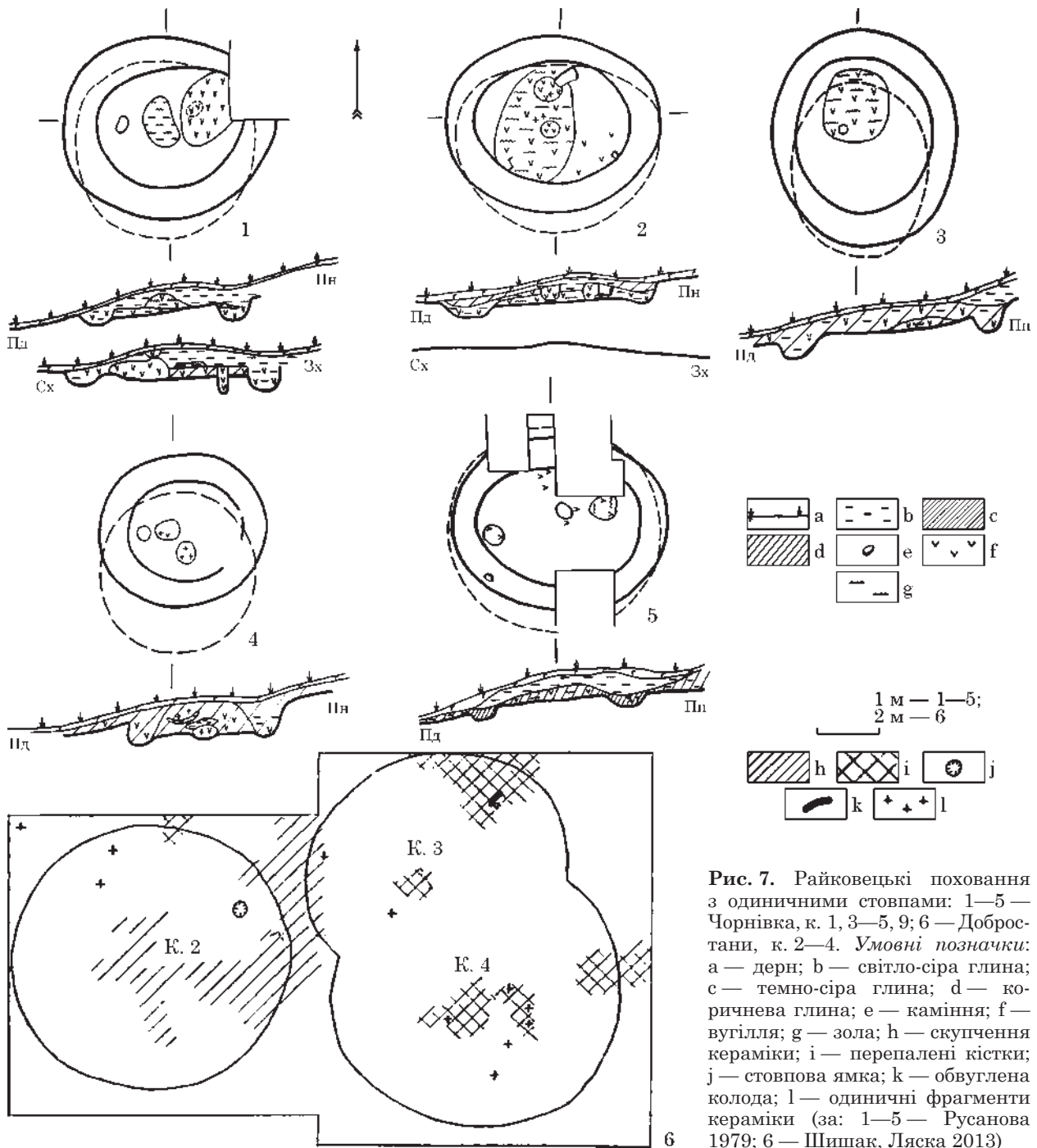

Рис. 7. Райковецькі поховання з одиничними стовпами: 1—5 — Чорнівка, к. 1, 3—5, 9; 6 — Добростани, к. 2—4. Умовні позначки: а — дерн; б — світло-сіра глина; с — темно-сіра глина; d — коричнева глина; e — каміння; f — вугілля; g — зола; h — скупчення кераміки; i — перепалені кістки; j — стовпова ямка; k — обвуглена колода; l — одиничні фрагменти кераміки (за: 1—5 — Русанова 1979; 6 — Шишак, Ляска 2013)

ямки на підшві курганів так і не вийшли далі сторінок звітної документації. Єдина спроба пояснити призначення стовпів у курганах із Добростанів крізь призму найближчих аналогій належить В. М. Лясці (Ляска 2012, с. 502; Шишак, Ляска 2013, с. 116). Незважаючи на це, стовпи досить широко застосовувались у конструкції східнослов'янських курганів.

Імовірні вказівки на існування подібних конструкцій містяться в середньовічних писемних джерелах. Так, згідно з недатованою частиною «Повісті временних літ», слов'яни-язичники ставили урну («судь малъ») «на стовпі на шляхах» («на столпѣ на путехъ») (Повість... 1990, с. 22). Щоправда, Б. О. Рыбаков розумів під літопис-

ним «стовпом» домовину — поховальну камеру на кшталт боршевських — і навіть співвідніс цю споруду з фольклорною «хатинкою на курячих ніжках» (Рыбаков 1987, с. 41—43). У пострадянських країнах це трактування домінує досі (Богомольников 2004, с. 25; Петрухин 2014, с. 311). Деякі інші вчені допускали, що «стовп» тут ужито в значенні курганного насипу (Котляревский 1868, с. 122—123; Григорьев 2012, с. 99), хоча традиційно літописці використовували для цього слово «могила».

Ще більше суперечок (див.: Niederle 1911, с. 327; Цолль-Адамікова 1998, с. 85, прим. 4) викликає обряд, згаданий у «Житті Оттона Бамберзького» авторства Ебона Міхельсберзького.

Під час опису місіонерської діяльності єпископа Оттона у Західній Померанії в 1120-х рр. йдеться про заборону помор'янам, з-поміж інших язичницьких звичаїв, поміщати «палки» («*fustes*») на могилах (у сучасному російськомовному перекладі — «ставити палки біля їх могил») (Жизнеописание... 2021, с. 171), що є більш далеким від оригіналу).

Перші спроби зіставити писемні дані з археологічним матеріалом були здійснені ще наприкінці XIX ст. Під час очолюваних О. В. Селівановим розкопок біригуального Борковського могильника під Рязанню між похованнями були виявлені напівзотлілі стовпчики заввишки близько 0,35—0,9 м, заглиблені в культурний шар. Керівник робіт припустив, що на них могли ставити поховальні урни, як це описано в літописі (Селиванов 1893, с. 88). Проте інші учасники розкопок відхилили таку точку зору, обстоюючи більш пізнє походження стовпів відносно некрополя (Черепнин 1895, с. 291—296; Городцов 1897). Основна ж частина самого могильника, як виявилось згодом, належала фіно-угорському населенню культури рязано-окських могильників. Куди більш надійні матеріали для зіставлення з літописним повідомленням вдалося здобути В. З. Завітневичу під час досліджень у Гомельському Подніпров'ї, проведених майже одночасно з розкопками в Борках. На цих матеріалах ми зупинимось детальніше трохи пізніше.

Під час виділення морфологічно подібних конструкцій треба розуміти, що у різних етнографічних груп слов'янства вони могли мати різне призначення. До того ж у деяких випадках важко сказати, чи не стосувалися стовпи якихось більш складних конструкцій. Як уже зазначалося, найбільш ранні слов'янські кургани зі слідами стовпів відомі на могильниках між сс. Миропіль і Вільха. Хоч, як правило, їх зараховують до конструкцій інших типів, необхідно відзначити, що в деяких стовпових ямках (уроч. «По дорозі з Фастівського млину на шлях» № 1, 2) містилися перепалені кістки з вугіллям, як добре видно на кресленнях (Русанова 1969, рис. 6, 8).

Залишки одного чи кількох обвуглених стовпів знаходили в центральній частині деяких курганів боршевської культури (Боршево, Трізново, Западная; рис. 3: 3, 5). А. З. Вінніков (1984, с. 23—24; 2012, с. 14) припускає, що такі стовпи могли розміщуватися і в інших насипах, але вище материка, що ускладнює їхню фіксацію. Іноді поруч зі стовпами містилися перепалені кістки (Западная № 17, 18), що дозволяє припускати певний їхній зв'язок із поховальним ритуалом (Ізюмова 1964, с. 160). Крім центральних стовпів, сліди вертикальних конструкцій, не пов'язаних із кільцевими огорожами, фіксувалися й на інших боршевських могильниках (Лебодка, Лисая гора; рис. 3: 9; Бессарабова 1973, с. 77). Великий Беседський курган на р. Москва містив на рівні горизонту три стовпові ямки діаметрами 0,2—0,25 м; слідів поховання виявлено не було (Арциховский 1970, с. 104).

Рештки стовпів, які оточували згадані раніше дерев'яні настили, було виявлено вздовж периметра курганів IV і V у Соменені в Трансільванії. Не маючи кращого пояснення, автор досліджень припустив, що ці стовпи підтримували дерев'яний паркан (Macrea 1959, s. 520), що є вкрай сумнівним, із огляду на безсистемність їхнього розташування (рис. 4: 2, 3). Рештки стовпа зафіксовані й у кургані III, який не містив решток поховання та інших знахідок (Macrea 1959, s. 515).

Останніми десятиліттями сліди від дерев'яних стовпів почали фіксувати в центрі підшви новгородських сопок, що пов'язано з удосконаленням методики розкопок (Заручев'є, Городіще, Стара Ладого-Победіще) (Петренко 1985, с. 141, рис. 7: 3; Конєцкий 1987, с. 55—66; 1995, с. 84; Булкин, Бугославский 1988, с. 87—88). Попри відносно незначну кількість фактів їх прямої фіксації, стовпи могли бути сталим елементом конструкції сопок (Конєцкий 1989, с. 143). Особливої уваги заслуговує сопка групи Брод VI. Стовп установлювали під час спорудження насипу, помістивши нижню частину до неглибокої ямки, й забутовували камінням. На вершині насипу, трохи південніше стовпа, у невеликій кількості містилися кальциновані кістки; інших знахідок сопка не містила (Фролов 1994, с. 38—39).

Маловиразні залишки обгорілих стовпчиків були виявлені в давньоруських кремаційних похованнях на території Білорусі (Дзем'янки № 9, Глінішча № 9, Пагошча № 8) (Соловьєва 1967, с. 192; Штыхаў 1992, с. 124; Плавінські 2017, с. 42, 45). Їхню появу в Брацлавському Поозер'ї іноді пояснюють проникненням у цей регіон південноруського населення (Плавінські 2017, с. 49). Залишки стовпчиків подекуди фіксуються в курганах XI ст. з інгумацією на рівні горизонту. В одному з них (Звезда № 5) на стовпчику стояв горщик (Войтехович 2019, с. 45), у чому ми вбачаємо імітацію більш раннього поховального обряду.

Найбільш цінні, з огляду на їхню чудову збереженість, матеріали для нашого питання вдалося здобути ще в позаминулому столітті. Мова йде про вищезгадані кургани, розкопані В. З. Завітневичем на трьох некрополях у межиріччі Дніпра та Нижньої Прип'яті (нині — Брагінський та Лоевський р-ни Гомельської обл. Республіки Білорусь). Майже в кожному з них на рівні горизонту були виявлені прошарки золи та дрібного вугілля, що, на думку автора розкопок, утворилися внаслідок спалення небіжчиків. Проте сам дослідник визнавав, що бодай незначні сліди перепалених кісток (і не обов'язково людських) у цих прошарках вдалося виявити лише двічі, що, звичайно, унеможливило подібну інтерпретацію (Завітневич 1892, с. 17—18).

Між сс. Малейки і Городище в кожному з семи розкопаних у двох курганних групах насипів було виявлено по одному чи два дерев'яних стовпи діаметрами близько 0,35 м. Вони починалися у верхніх шарах курганів і були заглиблені на

0,7—1 м нижче рівня горизонту. В одному випадку вдалося визначити породу дерева — сосна. Виязних людських решток знайдено не було. В. З. Завитневич згадав, що ознаки наявності таких само стовпів були раніше помічені ним в деяких курганах Сінського могильника, однак, зважаючи на гіршу збереженість і незвичність цього конструктивного елементу, були прийняті за зотлілі пеньки (Завитневич 1892, с. 18—20).

В уроч. Гірки біля Пашковки поблизу с. Пажаркі залишки стовпів вдалося зафіксувати в двох курганах із семи досліджених. В обох випадках біля їх верхніх країв зафіксовані невеликі скупчення перепалених кісток і фрагментів кераміки. Ще в одному насипі кістки почали траплятися від самої верхівки, а на глибині близько 0,5 м виявлено цілу поховальну урну. На цій підставі В. З. Завитневич слушно припустив, що спочатку посудина з кістками містилася на вершині кургану на стовпі, в міру тління котрого поступово опустилася в товщу насипу. Цією самою обставиною (накурганим похованням) пояснювалася повна відсутність людських решток у більшості курганів зі стовпами. Сам же обряд, представлений на Пажарському, Малейківському та Сінському могильниках, дослідник реконструював таким чином: на місці спалення померлого встановлювали дерев'яний стовп, навколо нього насипали курган, а на вершину кургану, на стовпі, ставили урну, котра, імовірно, залишалася відкритою (Завитневич 1892, с. 20—23).

Важливим є визначення культурно-хронологічної належності поховань. Тим паче межиріччя Дніпра та Нижньої Прип'яті іноді відносять до ареалу райковецької культури (Баран (ред.) 1985, рис. 20). У літературі прийнято зараховувати Пашковський, Малейківський і Сінський могильники до числа дреговичських (Солов'єва 1956, с. 144, 147; Успенская 1953, с. 102—103; Седов 1970, с. 85). Натомість один із провідних дослідників регіону О. А. Макушников поставив цей висновок під сумніви. З огляду на відсутність етноплемінних прикрас, відмінності в обряді та наявність предметів озброєння, дослідник об'рунтував зв'язок цих та деяких інших могильників із князівськими заставами давньоруського періоду (лише некрополь у Пажарках міг бути залишений місцевим населенням; Макушников 2009, с. 83, 93). Про поховальні урни В. З. Завитневич, на жаль, не повідомляє нічого. Керамічний комплекс усіх розкопаних ним у Прип'ятському Поліссі курганів він характеризує як *«горщики приблизно тієї ж форми, з якою і тепер доводиться зустрічатися в побуті місцевих селян»* (Завитневич 1892, с. 68). Зі значною долею імовірності можна лише припустити, що урни були гончарними. Також важливо зазначити, що у чотирьох інших курганних групах біля с. Пажаркі, одна з яких розташовувалася на відстані 200 кроків від описаної вище, виявлено винятково інгумаційні поховання в гробовищах (іноді — обпалених) на рівні горизонту, рідше — у підкурганних ямах (Завитневич 1892,

с. 23—26). Найімовірніше, що функціонування кремаційного могильника безпосередньо передувало християнізації регіону.

З огляду на незвичність описаного В. З. Завитневичем обряду, наступні покоління археологів уважали його унікальним для слов'янських теренів (Седов 1970, с. 85) або взагалі сприймали ці дані з недовірою (Успенская 1953, с. 103). Натомість польські дослідники не сумнівалися, що в межиріччі Дніпра та Нижньої Прип'яті були виявлені накурганні поховання «на стовпах», подібні до знайдених на території Польщі та Чехії (Zoll-Adamikowa 1979a, s. 80; Sikora 2011, s. 466). Матеріали західнослов'янських поховань значно доповнюють наявну картину й допомагають ще краще зрозуміти призначення стовпів у конструкції райковецьких курганів.

На території Польщі значну, можливо навіть більшу, частину поховань «племінного» періоду становили накурганні, тобто здійснені в уже насипаному кургані (Zoll-Adamikowa 1974, s. 136—137; 1979b, s. 130—131; Florek 2011, s. 64). Гіпотеза про їх існування, висунута на базі писемних джерел (Niederle 1911, s. 325—326), отримала матеріальні підтвердження після Другої світової війни завдяки польовим дослідженням М. Древка (Drewko 1954, s. 308; 1957, s. 165). Припускають, що рештки кремації могли поміщати на вершині насипу у легкій дерев'яній конструкції (Drewko 1954, s. 308) або висипати на поверхню кургану (Florek 2011, s. 65). До числа накурганних належать і поховання із залишками дерев'яних стовпів. Так, у кургані 11 некрополя I біля Іуцюва, який орієнтовно датується VIII—X ст., на зовнішньому краю курганного рівчака виявлено контури двох стовпів діаметрами 0,4 і 0,15 м (рис. 8: 3). Навколо них спостерігалася найбільша концентрація перепалених кісток; також у рівчаку виявлено фрагменти кераміки (Zoll-Adamikowa 1974, s. 124). П'ять стовпових ямок діаметрами 0,2—0,45 м, розташованих з інтервалом 0,3—0,6 м, зафіксовані в північно-західній частині рівчака кургану 15 поблизу с. Ізбїцько у Верхній Сілезії (VII—VIII ст.; рис. 8: 1). Основна маса перепалених кісток містилася вздовж периметра курганного насипу, тоді як у його центральній частині, як і в попередньому випадку, слідів поховання не виявлено (Pazda 1973, s. 223). У кількох курганах могильника Корнатка (1, 3, 4, 7) залишки обвуглених колод (іноді — у поєднанні із описаними вище чотирикутними конструкціями) також розміщувалися на краю курганних насипів поруч зі скупченнями кальцинованих кісток і фрагментами горщиків, інтерпретованих як поховальні урни (рис. 8: 2, 4; Zoll-Adamikowa 1968a, s. 306—320). Антропологічні аналізи свідчать, що кожен із перелічених курганів містив рештки кількох індивідів; вочевидь, поховання здійснювалися через певні часові проміжки. Насипи могли виконувати роль колективних родових гробниць (Zoll-Adamikowa 1968a, s. 320; 1979b, s. 97). В усіх випадках автори досліджень пов'язували стовпи з похованнями;

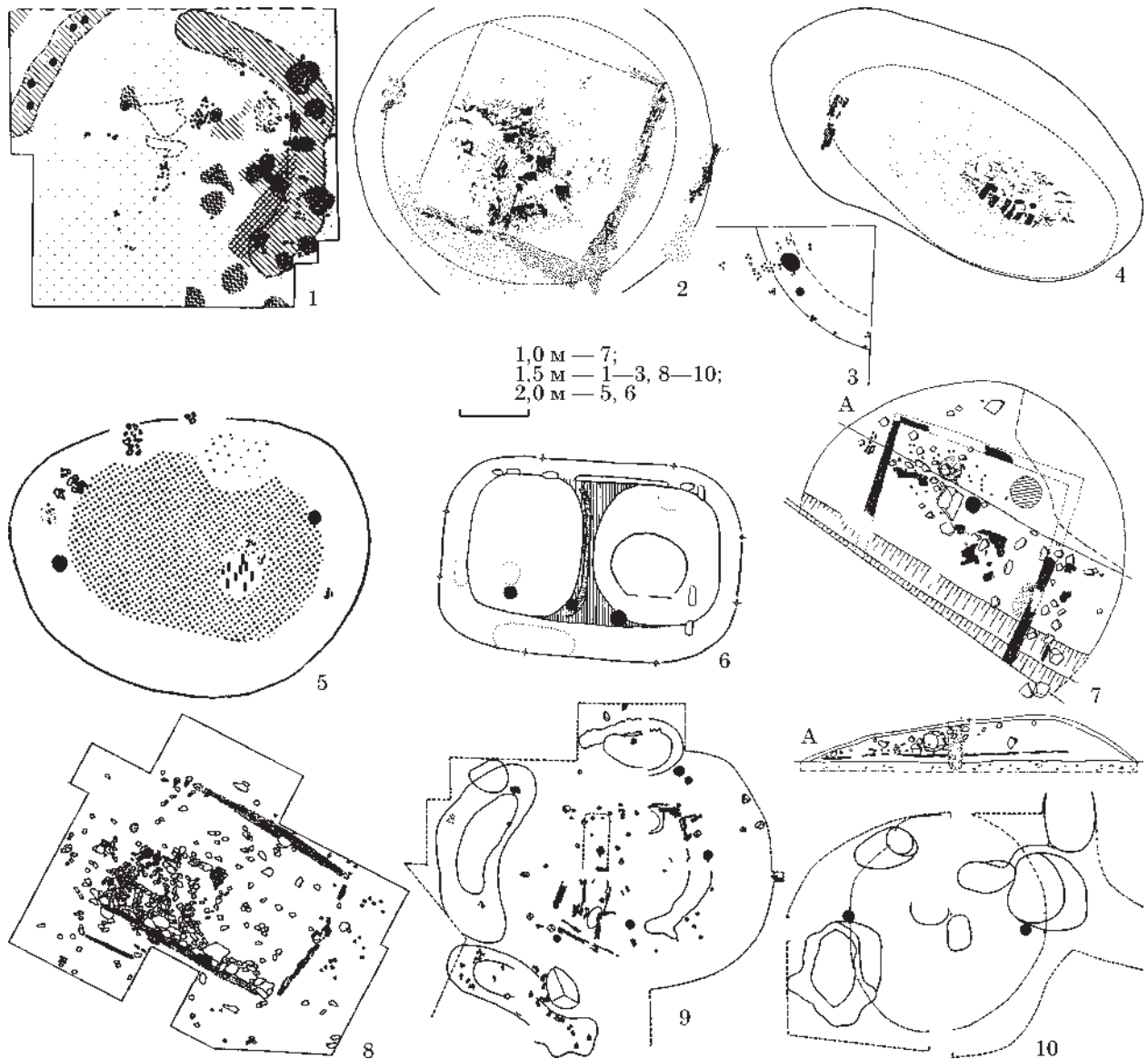

Рис. 8. Кургани зі стовповими конструкціями, пов'язаними з похованням: 1 — Ізбичко; 2 — Корнатка; 3 — Гуцов; 4 — Корнатка; 5 — Двакачовіце; 6 — Вшехлапи; 7 — Скочіце; 8 — Кожлі у Орліка; 9, 10 — Гаро (за: 1 — Pazda 1973; 2 — Zoll-Adamikowa 1968b; 3 — Zoll-Adamikowa 1974; 4 — Zoll-Adamikowa 1968a; 5 — Turčan 1984; 6 — Turek 1958; 7 — Lutovský 2006; 8 — Lutovský 2013; 9, 10 — Wetzel 1979)

зрештою Г. Цолль-Адамікова (Zoll-Adamikowa 1974, s. 124) дійшла висновку, що на них могли розміщуватися поховальні урни. Схожим чином реконструюють призначення стовпа в похованні 1 зі Сьвелюбе в Західному Помор'ї, котре належало до типу Альт Кебеліх (Łosiński 1993, s. 30).

Практично одночасно з Польщею перші на курганні поховання ранніх слов'ян були знайдені на території Чехословаччини (Nekvasil 1955, s. 76, 78). Ще раніше під курганными насипами на рівні давньої поверхні почали фіксувати стовпові ямки (Праховські скелі, Надслав, Вшехлапи, Двакачовіце; рис. 8: 5, 6), призначення котрих довгий час залишалось предметом суперечок (Turek 1946, s. 170; 1958, s. 43—45; Turčan 1984, s. 54—56; Frolík 1988, s. 88; Mařová, Menšnk 2011, s. 193—194). За сучасними висновками М. Лутовскі, у Моравії та Богемії в останній чверті I тис. н. е. поміщення поховальних

урн на вершину кургану, нерідко — на стовп, оточений курганом, також було найпоширенішим типом поховання. Дослідження останніх десятиліть демонструють, що стовп як місце поховання часто був закріплений у товщі курганного насипу, іноді — за допомогою каміння (Кожлі у Орліка, Скочіце; рис. 8: 7, 8). У порівнянні з територією Польщі, стовпи нерідко містилися в центрі курганів, а перепалені кістки разом із фрагментами кераміки — переважно на їх вершині. При цьому частину кісток могли поміщати під курганом на рівні давньої поверхні (Богемія) чи в ямці (Моравія). Були це розділені з певною ритуальною метою кістки одного небіжчика чи колективні поховання найчастіше визначити не вдається (Lutovský 2006, s. 71, 73; 2013, s. 67—70; Beneš, Lutovský, Parkman 2007, s. 370). Поховання «на стовпах» відомі й на території Словаччини (Бітарова, Банова, Сверепец;

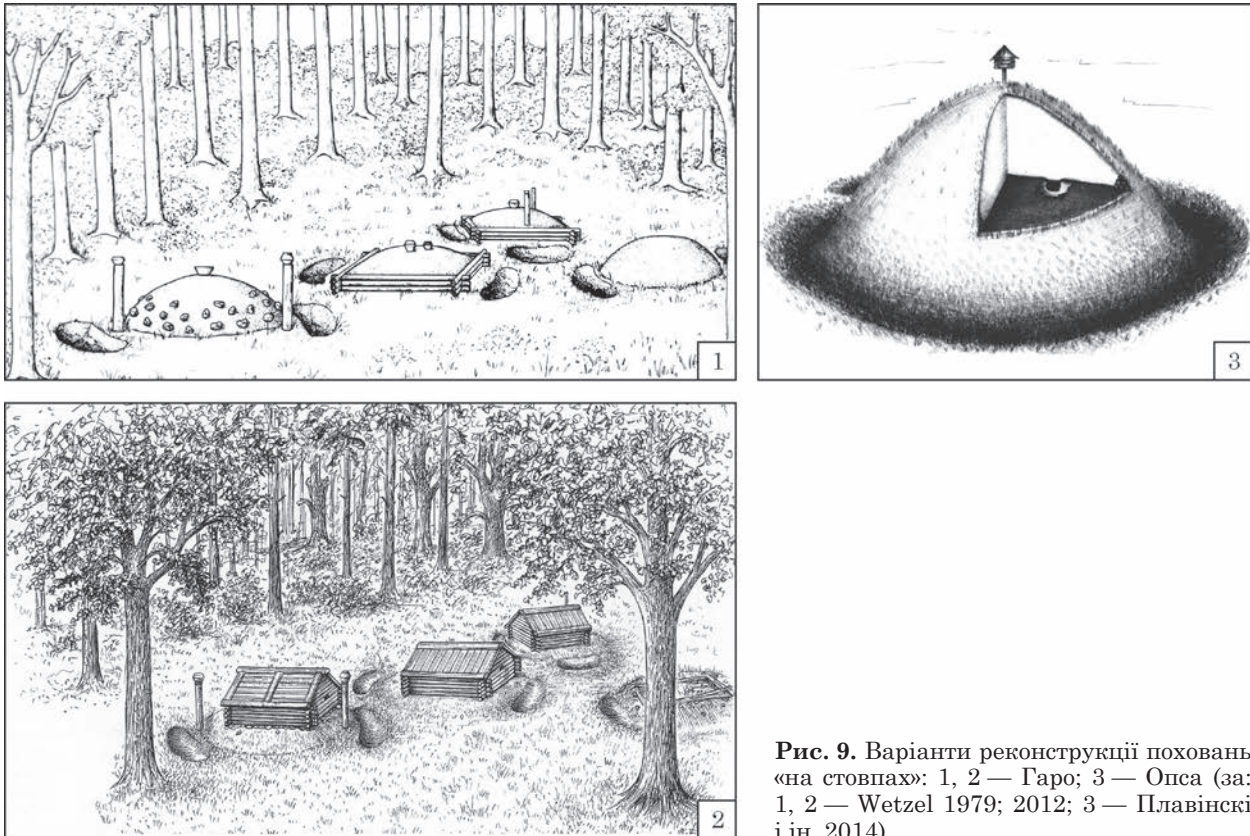

Рис. 9. Варіанти реконструкції поховань «на стовпах»: 1, 2 — Гаро; 3 — Опса (за: 1, 2 — Wetzel 1979; 2012; 3 — Плавінські і ін. 2014)

рис. 5: 13, 14). Деякі стовпові ямки були обкладені камінням (Petrovský-Šichman 1968, s. 8—9; 1970, s. 199—200). На некрополі Гаро в Лужиці в усіх трьох розкопаних курганах були виявлені на курганні поховання. По краях насипів двох із них (кургани 2 і 4) містилися сліди стовпів (п'яти та двох відповідно) поруч із уламками посудин і перепалених кісток (рис. 8: 9, 10; Wetzel 1979, s. 131—150; 2011, p. 228—229).

Деякі німецькі та польські дослідники висловлювали переконання, що в східнослов'янському середовищі на курганні поховання невідомі (Paddenberg 1999, s. 378). Перегляд матеріалів некрополів Східної Європи останньої чверті I тис. н. е. і даних писемних джерел переконує в хибності цього твердження. Згідно з Ібн-Русте, після спалення небіжчика слов'яни збирали попіл в урну, котру потім ставили на «пагорб» (Гаркави 1870, с. 264—265). Поховання на вершині курганів або в їхній верхній частині були одними з найбільш поширених у носіїв культури смоленсько-полоцьких довгих курганів (Седов 1970, с. 96; 1974, с. 19; Енуков 1990, с. 19, 22). Траплялися вони й у боршевських курганах Верхньої Оки (напр., Лебодка; Седов 1973, с. 12). До на курганних можна зарахувати поховання з урною у верхній частині насипу, що становили від 82 до 89 % кремаційних поховань роменської культури (Бібіков 2021, с. 143). Вважається, що їх не закопували на вершині кургану, а просто ставили на неї, злегка присипавши зверху (Григорьев 2012, с. 99). На території Полоцького князівства А. В. Войтехович (2019, с. 27, табл. 5) нараховує

щонайменше десяток курганів із перепаленими кістками безпосередньо на поверхні насипів (Гливин, Новия Валосавічи, Опса, Слабодка I) чи в невеликих впускних ямках (Бірулі, Нябишина I, Смалькі). Припускалося, що кістки могли міститися у встановлених на вершинах курганів поховальних урнах (Войтехович 2019, с. 27) або дерев'яних спорудах — «будинках померлих» (рис. 9: 3; Плавінські і ін. 2014, с. 101). Поховання решток кремації у верхній частині насипу трапляються й у сусідів східних слов'ян, зокрема у східнолитовського населення X—XII ст. (Седов 1987, с. 393), носіїв культури псковських довгих курганів (Седов 1974, с. 19—23) тощо.

Найвні археологічні дані разом із широким колом наведених аналогій, дозволяють упевнено говорити про існування у східних слов'ян і поховань із урнами (чи іншими ємностями для решток померлого), встановленими на дерев'яні стовпи. Саме до цього типу належать поховання щонайменше семи райковецьких курганів (Чорнівка, Добростани). Як і на території Польщі, стовпи встановлювалися ближче до краю насипів. У двох курганах із Добростанів навколо стовпів концентрувалися перепалені кістки; в кургані 2 — ще й фрагменти кераміки. Відносно нещодавно В. М. Ляска висловив обережне припущення, що на ці стовпи могли ставити поховальні урни, подібно до могильника в Ґуцзові (Ляска 2012, с. 502; Шишак, Ляска 2013, с. 116). Чорнівські кургани 3 і 5 містили достовірні залишки на курганних поховань, виявлені у впускних ямах (незалежно від того, чи були це ями

від стовпів). У курганах 1, 4, 6 і 9, де фіксувалися стовпові ямки, людських решток, за єдиним винятком, не виявлено взагалі. Ця деталь також може опосередковано свідчити про накурганні поховання (Drewko 1954, s. 308; Eisner 1966, s. 325) з огляду на їхню вразливість до природніх руйнівних процесів. На жаль, щодо локалізації керамічного матеріалу в чорнівських курганах збереглася лише дуже загальна інформація. Точну кількість курганів із похованнями «на стовпах» (зокрема й райковецьких) встановити ще більш важко, ніж чотирикутних споруд типу Ліпско. Дерево в подібних похованнях зберігається лише у виняткових випадках. За умови, якщо основа стовпів не доходила до рівня материка, як це засвідчено чеськими матеріалами, їхня фіксація під час археологічних розкопок викличе зрозумілі труднощі. Далеко не завжди належно мірою обстежувалися й курганні рівчаки, до яких, за польськими аналогіями, також могли встановлювати стовпи з урнами.

Таким чином, літописний вираз про урни «на столпѣ на путехъ» слід розуміти цілком буквально. Після ретельної верифікації наявних польових матеріалів географія поширення поховань цього типу на східнослов'янських теренах може бути розширена щонайменше за рахунок деяких новгородських сопок, боршевських і ранніх давньоруських курганів. Припущення, буцімто знайдені в цих насипах стовпи могли завершуватися скульптурами слов'янських божеств (Изьмова 1961, с. 257; Turčan 1984, s. 55—56) або містити ім'я померлого, як про це повідомляє Ібн-Фадлан (Соловьєва 1956, с. 143), нині складно розглядати всерйоз, попри їхню безумовну дотепність. Яскравим прикладом поховання «на стовпі», за нашим переконанням, є описана вище сопка групи Брод VI.

Яким саме чином поховальні урни чи інші контейнери з рештками кремації були конструктивно поєднані зі стовпами, ми достеменно не знаємо. Існування на вершинах стовпів додаткових дерев'яних споруд у вигляді «будиночків померлих» поки залишається в гіпотетичній площині (рис. 9: 3), не маючи під собою жодних археологічних підтверджень. На графічних реконструкціях, за відсутності конкретних альтернатив, урни, як правило, зображують поставленими безпосередньо на стовпи (рис. 9: 1, 2). Саме такий варіант має впливати зі слів літописця «...судь малъ и поставяху на столпѣ...», якщо схилитися до їх буквального розуміння.

Семантичне значення дерев'яних конструкцій. Внутрішня цілісність та гармонія обряду заперечувала можливість появи в його структурі якихось необрядових ланок, оскільки це може поставити під загрозу його ефективність (Ольховский 1993, с. 84; Синица 2001, с. 338). Охарактеризувавши дерев'яні конструкції райковецьких курганів різних типів, спробуємо з відомою долею гіпотетичності реконструювати семантичний сенс кожного з них.

Смислове значення чотирикутних конструкцій у західнослов'янській науці зазвичай пояс-

нюють роллю будинків, у яких «оселялися» небіжчики в потойбічному житті. Розмір споруди мав відображати соціальний або майновий статус померлого. До цієї версії спершу схилилась і Г. Цолль-Адамікова. Вона зближувала чотирикутні конструкції ранньослов'янських курганів із поховальними камерами Середнього Подніпров'я та навіть допускала можливість їхнього виникнення під північногерманським впливом (Zoll-Adamikowa 1968b, s. 151). Згодом дослідниця визнала імовірним бачення подібних споруд як огорож — символічного бар'єру, що відмежовував світ живих від світу мертвих (Zoll-Adamikowa 1979b, s. 98). Схожі версії висловлювалися й раніше (Götze 1929, s. 534; Kostrzewski 1960, s. 13). Разом із тим Г. Цолль-Адамікова (Zoll-Adamikowa 1979b, s. 99) наголошувала, що остаточне розв'язання проблем семантичного значення дерев'яних конструкцій неможливе без кількісного накопичення археологічних джерел.

На прикладі некрополя Гаро видно, як змінювалися погляди дослідників на чотирикутні підкурганні конструкції. Якщо раніше автор розкопок уявляв їх як своєрідні огорожі, що утримували всередині себе курганний насип (рис. 9: 1; Wetzel 1979, Abb. 13, 24), то на останніх реконструкціях можна побачити повноцінні зруби, споруджені на плоских курганах (рис. 9: 2; Wetzel 2011, р. 230). Нині трактування чотирикутних споруд як «будинків мертвих» залишається практично безальтернативним (Szumański 2004, s. 306; Beneš, Lutovský, Parkman 2007, s. 371; Florek 2011, s. 66; Lutovský 2013, s. 68; Dzik 2014, s. 97; Metlička, Menšík 2020, s. 136; Miechowicz 2021b, s. 268). Проти «розмежувальної» функції цих конструкцій, на думку М. Лютовські (Lutovský 2006, s. 71), виступають матеріальні свідчення ритуальних дій, які фіксують як усередині них, так і поза ними. Красномовним є факт наявності в куті однієї з таких споруд (Ліпско № 45) багаття, обкладеного камінням. Сучасні археологи розглядають знахідку як імітацію домашнього вогнища, типового для ранньослов'янських жител (Szumański 2004, s. 306; Miechowicz 2021b, s. 268).

На важливу роль ідеї «будинку померлих» у поховальній обрядовості середньовічних слов'ян указують кремаційні поховання типу Альт Кебеліх, у IX—XII ст. поширені на території Померанії та Польщі, зокрема — і на польсько-руському порубіжжі (Florek 2009, s. 61—62; Dzieńkowski 2020, s. 48—49). Ці заглиблені об'єкти, за формою та розмірами подібні до напівземлянок, служили родовими усипальницями. Іноді поруч споруджували невеликі печі (Schmidt 1981; Łosiński 1993, s. 17—20; Szmoniewski 2007, s. 336—339; Miechowicz et al. 2022, s. 166—167). Аналогічну функцію символічного житла деякі дослідники приписують прямокутним кам'яним вимоткам, що характерні переважно для курганів Північної та Східної Мазовії (див.: Dzik 2014, s. 96—98). Також імовірно, що роль «будинка по-

мерлих» міг виконувати й сам курганний насип (Szymbalski 2004, s. 307; Sikora 2011, s. 468), у зв'язку з чим варто згадати кургани чотирикутної в плані форми, котрі подекуди трапляються в західнослов'янському середовищі. Доповнюють картину дані писемних джерел, зокрема «Чеської хроніки». Йдеться про видану Бржетіславом II заборону якихось «scenes», що влаштовувалися селянами-напів'язичниками на перехрестях і роздоріжжях (Cosmae... 1783, p. 197). Традиційно більшість центральноєвропейських учених перекладають «scenes» як «будки», розуміючи під цим виразом певні наземні поховальні споруди у вигляді «будинків померлих»¹. Схоже лексичне значення, вочевидь, мало слово «бдин», неодноразово згадуване в давньоруській літературі (Житіє Константина Муромського, Слово Іоана Златоуста та літописна стаття про смерть княгині Ольги) (Котляревский 1868, с. 121; Niederle 1911, s. 325—326).

Як і чотирикутні споруди, кільцеві огорожі спорадично фіксуються в етнічно різних груп середньовічного населення: слов'ян, балтів, фіноугрів, скандинавів тощо (Русанова 1967, с. 47; 1973, с. 29; Седов 1973, с. 15—16). Попри суттєві відмінності в конструкції, вони, поза сумнівом, виражали спільну ідею. Схожий семантичний сенс мали т. зв. «вогняні кільця» у вигляді вугільних «валів» навколо інгумаційних поховань радимичів (Соловьева 1966, с. 154; 1967, с. 192—194; Богомольников 2004, с. 39). Надумку Г. Ф. Соловйової (1967, с. 198), вони є залишками кільцевих огорож на кшталт боршевських. Віддаленішими аналогіями є кам'яні кільця в підшвах новгородських сопок і псковських довгих курганів, які прийнято зближувати з дерев'яними огорожами півдня Русі за ритуальним значенням (Рыбаков 1949, с. 29; Русанова 1967, с. 47). Деякі зі згаданих в'ятицьких курганів біля с. Доброе замість традиційних стовпових огорож також містили навколо поховань кільця з невеликого каміння (Изюмова 1970, с. 193, 196, рис. 4). «Взаємозамінність» дерев'яних і кам'яних кільцеподібних конструкцій спостерігається й на окремих могильниках культури карпатських курганів (Мишин, Перерісль) (Смішко 1960, с. 28, 40; Вакулєнко 2010, с. 76—77).

Кільцеві конструкції з каменю відомі в багатьох культурах, котрі прийнято пов'язувати з індоєвропейцями, починаючи з пізнього енеоліту (ямна культура). У курганах скіфського кола широкого розповсюдження набули кам'яні кільця та крєпиди, в спорудженні яких убачають і сакральний зміст — передачу солярної символіки чи відділення світу живих від світу мертвих. Доведено, що скіфські кургани чудово зберіга-

ють свою форму, незалежно від наявності каміння, а самі «крєпиди» в більшості випадків не могли виконувати призначення, передбаченого під цим терміном (Мозолевский, Полин 2005, с. 278—287). За пізньоримської та середньовічної доби кільцеві поховальні споруди з каменю отримали широке розповсюдження у різних народів Центральної, Північної та Східної Європи, зокрема у східних балтів (Седов 1987, с. 359, 367, 371, 392, 405). Звернувши на це увагу, О. І. Горюнова (1961, с. 210) дійшла висновку, що дерев'яні чи кам'яні огорожі навряд чи можна вважати обрядовою рисою, притаманною будь-якій певній етнічній групі.

Кам'яні обкладки навколо новгородських сопок, як вважають, позначали символічні межі сакральної зони, де проводився обряд (Конецкий 1989, с. 143). Певно, під час поховальної церемонії люди намагались відгородити себе від світу мертвих. Значний етнографічний матеріал показує, що захист від зовнішньої, ворожої стихії у слов'ян осмислювався за допомогою символа кола, яким обводили себе чи житло. Окреслений таким чином простір стає іншим середовищем, ніж те, що розміщується поза колом (Попович 1985, с. 51—52). У спорудженні дерев'яних огорож навколо слов'янських курганів дослідники також вбачають прояв ідеї кола, ідеї кромлеха (Моця 1993, с. 21—22; Рыбаков 1949, с. 29). Як можна помітити зі знаменитої оповіді Ібн-Фадлана про поховання знатного руса, під час поховальної церемонії зона, в якій проводився поховальний обряд, уособлювала потойбіччя й відмежовувалась певними дерев'яними конструкціями. Мова йде про якісь дерев'яні «ворота» на місці майбутнього кургану, заглядаючи через які дівчина бачила померлих родичів і самого небіжчика, тіло якого було підготовлене до спалення (Ковалевский 1956, с. 144—145). Заслуговує на увагу припущення А. А. Фролова (1994, с. 46), котрий розглядає палаючі огорожі курганів як символ широко відомої зі слов'янської етнографії та фольклору «вогняної ріки», що розділяла два світи.

Страх перед світом мертвих, а відтак — бажання забезпечити себе від цього ворожого середовища, характерні для багатьох народів. Ці універсальні для індоєвропейців уявлення в різних регіонах знаходили відображення в типологічно близьких обрядових формах і поховальних спорудах. Якщо так, то виникає логічне запитання, чому лише незначний відсоток слов'янських курганів містив дерев'яні огорожі? На думку деяких археологів, аналогічну «захисну» функцію виконували курганні рівчаки, котрі крім практичного значення (як місця, звідки брали землю для насипання кургану), могли мати й символічне — як межі, що відділяла поховання від світу живих (Metlička, Menšík 2020, s. 132). У рівчаках часто розводили ритуальні вогнища, про що свідчать знахідки вугілля та попелу (Авдусин 1969; Моця 1990, с. 21—22).

При накурганному похованні попередньо насипаний курган виступав лише своєрідною сце-

1. Проте тлумачення цього слова не є однозначним: наприклад, у класичному російськомовному виданні «scenes» перекладено як «ігри» (Козьма Пражский 1962, с. 173), а в інтерпретації видатного польського лінгвіста С. Урбанчика (Urbańczyk 1962, s. 148) воно означає «хороводи».

ною, на якій розгорталася ритуальні дії. Ідею стовпа в насипі сучасні російські археологи співвідносять з образом «світового дерева» (Конецкий 1989, с. 144; Буров 1993, с. 35; Фролов 1994, с. 45; Петрухин 2014, с. 312) — ще однією міфологемою, відомою в багатьох індоєвропейських народів. Чеські дослідники пропонують схоже тлумачення, згідно з яким стовп у центрі кургану символізував вісь світу, котра зв'язує між собою земне і надприродне (Štajnoch 2001, s. 339; Lutovský 2006, s. 70). Якщо основа стовпа — «коріння дерева» — була заглиблена у материк — «нижній ярус Всесвіту», то його верхівка разом із поховальною урною спрямовувалась у «верхній ярус» (Фролов 1994, с. 45), символізуючи перенесення померлого до потойбіччя. Подібних висновків, спираючись на етнографічні та релігієзнавчі матеріали, дійшла О. Ю. Кузьміна (1977, с. 97—98) пояснюючи значення стовпів у курганах індоіранців-саків.

Незалежно один від одного дослідники доходять висновків, що у різних індоєвропейських народів курган був мініатюрною моделлю Всесвіту, котра відповідала їхнім космологічним уявленням (Кузьміна 1977, с. 98; Петрухин 1978; Равевский 1985, с. 4; Чмихов 1993, с. 14). Дерев'яні конструкції райковецьких курганів були складовими гармонійної системи, що відображає світосприйняття східних слов'ян переддержавного періоду.

Висновки. Дерев'яні конструкції є досить розповсюдженим елементом курганных поховань райковецької культури. Вони виявлені щонайменше в 14 із 24 достовірно райковецьких курганів (ми не враховуємо кілька десятків насипів із сумнівною атрибуцією, розкопаних на двох закарпатських могильниках (Червеньово, Знацьово)¹ та низці некрополів Житомирщини²). На протигагу іншим слов'янським землям, на кожному з некрополі представлені лише споруди якогось одного типу. Проте робити висновки щодо регіональної диференціації конструкцій

1. Хоча слов'янські пам'ятки Закарпаття VIII—X ст. традиційно прийнято зараховувати до райковецьких (ред. Баран 1985, с. 106; Баран 1972; 1998, с. 91; Михайлина 2007, с. 5; Абашина та ін. 2012, с. 237), їхня етнокультурна належність викликає серйозні сумніви. Демонструючи певну генетичну спорідненість зі східнослов'янськими матеріалами, ці пам'ятки знаходять більше аналогій на території Східної Словаччини (Budinský-Krička 1980; Котигорошко 1991, с. 195).

2. Про результати розкопок І. Ф. Левицьким окремих курганів на півночі Житомирщини, зокрема — біля с. Лозниця, збереглася лише вкрай уривчаста інформація в звітній документації. Відсутній будь-який ілюстративний матеріал, а самі кургани датовані «пізньонеолітичною» добою (Левицький 1926, с. 24—28). Спроби окремих науковців зарахувати їх до числа праязських (Русанова 1976, рис. 2; Петраускас 1993, табл. 2, с. 257) або ж райковецьких (Михайлина 2007, с. 232; 2008, с. 282; Абашина та ін. 2012, с. 240), на нашу думку, не мають під собою достатніх підстав (Бібіков, Дяченко 2022, с. 20).

різних типів (рис. 1) заважає недостатня кількість представлених у вибірці комплексів.

Чому одні райковецькі кургани мали дерев'яні конструкції, а інші — ні, наразі сказати важко. Принаймні розглянуті поховання не виділяються серед інших за рештою деталей поховального обряду, які можна було б трактувати як прояв соціальної стратифікації суспільства. Лише в двох із них (Миляновичі № 1, Чорнівка № 3) виявлено залишки поховального інвентарю — по одному залізному предмету. Розміри курганів із дерев'яними конструкціями суттєво варіюються, проте загалом також не вирізняються з-поміж інших райковецьких і загалом ранньослов'янських насипів.

Судячи з наявних матеріалів, дерев'яні конструкції є більш характерними для пізніх етапів райковецької культури. Хоча вузьке датування в більшості випадків наразі неможливе, з огляду на переважання гончарної кераміки над ліпною, більшість курганів належать до другої половини IX—X ст. У кургані 1 з Великої Горбаші було виявлено лише ліпну кераміку, проте сусідній курган 2 містив безінвентарне інгумаційне поховання на рівні горизонту.

Окрім споруд, добре відомих у літературі — чотирикутних зрубів з одного вінця та кільцевих огорож — вперше за райковецькими матеріалами виділено пов'язані з похованням конструкції у вигляді одиничних стовпів. Як і чотирикутні споруди, вони знаходять повні аналогії передусім на західнослов'янських землях. На нашу думку, це свідчить про єдність релігійних уявлень, котрі сформувалися ще на праязському етапі. Ці уявлення зі свого боку ґрунтуються на базових і спільних для усіх індоєвропейців міфологемах, втіленням яких із появою курганів у різних частинах слов'янської ойкумени і стали типологічно близькі поховальні споруди з дерева.

ЛІТЕРАТУРА

Абашина, Н. С., Козак, Д. Н., Синиця, Є. В., Терпиловський, Р. В. 2012. *Давні слов'яни. Археологія та історія: навчальний посібник*. Київ: Стародавній світ.

Авдусин, Д. А. 1969. Ровики славянских курганов. В: Евтюхова, Л. А. (ред.). *Древности Восточной Европы (к семидесятилетию Алексея Петровича Смирнова)*. Материалы и исследования по археологии СССР, 169. Москва: Наука, с. 11-15.

Аграфонов, П. Г. 1991. Могильники XI—XII веков у села Веськово Переславского района Ярославской области. В: Васильев, Ф. В. (ред.). *Памятники истории и культуры Верхнего Поволжья. Материалы 2-й региональной научной конференции «Проблемы исследования памятников истории культуры Верхнего Поволжья»*. Нижний Новгород, с. 336-340.

Алексеев, Л. В., Сергеева, З. М. 1973. Раскопки курганов в Восточной Белоруссии. *Краткие сообщения ИА СССР*, 135: Славяно-русские древности, с. 49-55.

Арциховский, А. В. 1970. Большой Беседский курган. В: Кухаренко, Ю. В. (ред.). *Древние славяне и их соседи*. Материалы и исследования по археологии СССР, 176. Москва: Наука, с. 102-105.

- Баран, В. Д. 1972. *Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю*. Київ: Наукова думка.
- Баран, В. Д. 1998. *Давні слов'яни*. Україна кризь віки, 3. Київ: Альтернативи.
- Баран, В. Д. (ред.). 1985. *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Киев: Наукова думка.
- Беспальчев, В. Ф. 1911. Поля погребений в Роменском уезде Полтавской губернии. В: Уварова, П. С. (ред.). *Труды XIV Археологического съезда в Чернигове*, III. Москва: Общество распространения полезных книг, с. 214-215.
- Бессарабова, З. Д. 1973. Славянские курганы второй половины первого тысячелетия н. э. с трупосожжением и деревянными сооружениями на территории Восточной Европы. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 15: Материалы по археологии Европейской части СССР от эпохи раннего железа до средневековья, с. 65-85.
- Бібіков, Д. 2020а. Давньоруські камерні гробниці та їх наслідування на території Дніпровського Лівобережжя. *City: History, Culture, Society*, 4, (11), с. 211-265.
- Бібіков, Д. В. 2020б. Конструктивні особливості камерних поховань доби вікінгів у Середньому Подніпров'ї. *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 294-299.
- Бібіков, Д. В. 2021. Ще раз про обряд поховання носіїв роменської культури. *Археологія і давня історія України*, 3 (40), с. 141-154.
- Бібіков, Д. В., Дяченко, Д. Г. 2022. Середньовічні кремаційні поховання Дніпровського Правобережжя: проблеми культурно-хронологічної атрибуції. *In Sclavenia terra*, 4, с. 17-27.
- Бліфельд, Д. І. 1977. *Давньоруські пам'ятки Шестовиці*. Київ: Наукова думка.
- Богомольников, В. В. 1975. Работы в Жлобинском районе. *Археологические открытия 1974 года*, с. 382.
- Богомольников, В. В. 2004. *Радимичи (по материалам курганов X—XII вв.)*. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины.
- Бодянский, А. В. 1968. Результаты раскопок черняховского могильника в Надпорожье. *Археологические исследования на Украине в 1967 г.*, с. 172-176.
- Булкин, В. А., Богуславский, О. И. 1988. Комплекс археологических памятников у деревни Городище на реке Сясь. В: Лебедев, Г. С. (ред.). *Тихвинский сборник: по материалам историко-географической конференции*, 1: Археология Тихвинского края. Тихвин, с. 86-89.
- Буров, В. А. 1993. Образ мировой горы у новгородских кривичей и словен. В: *Конференция «Истоки русской культуры (археология и лингвистика)»*. Тезисы докладов. Москва, 7—9 декабря 1993 г. Москва: ИА РАН, с. 32-35.
- Вакуленко, Л. В. 1977. *Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е.* Київ: Наукова думка.
- Вакуленко, Л. В. 1997. Дерев'яні конструкції в Карпатських курганах III—IV ст. н. е. В: Баран, В. Д. (ред.). *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян*. Київ, Львів: РАС, с. 86-96.
- Вакуленко, Л. 2002. Два курганні могильники поблизу с. Трач на Прикарпатті. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 8, с. 111-119.
- Вакуленко, Л. В. 2003. Курганний могильник IV ст. н. е. на Прикарпатті. *Археологічні студії*, 2, с. 63-69.
- Вакуленко, Л. В. 2010. *Українські Карпати в пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси)*. Київ: ІА НАН України.
- Векслер, А. Г. 1970. Семиверхние курганы вятичей в Одинцово под Москвой. В: Кухаренко, Ю. В. (ред.). *Древние славяне и их соседи*. Материалы и исследования по археологии СССР, 176. Москва: Наука, с. 122-125.
- Винников, А. З. 1984. *Славянские курганы лесостепного Дона*. Воронеж: ВГУ.
- Винников, А. З. 1995. *Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII — начало XI века)*. Воронеж: ВГУ.
- Винников, А. З. 2012. Юго-восточная окраина славянского мира в эпоху образования Древнерусского государства (Лесостепное Подонье в VIII — первой половине XI вв.). *Вестник Воронежского государственного университета. Серия: История. Политология. Социология*, 2, с. 14-20.
- Войтехович, А. В. 2013. Элементы деревянных конструкций в курганах с погребениями останков кремации на территории Полоцкой земли. В: Савицкі, Г. У. (ред.). *Віцебскія старажытнасці: матэрыялы навуковых канферэнцый*. Мінск: Нацыянальная бібліятэка, с. 18-20.
- Войтехович, А. В. 2019. *Погребальный обряд населения Полоцкой земли в X—XII вв.* Минск: Беларуская навука.
- Гаркави, А. Я. 1870. *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских*. Санкт-Петербург: ИАН.
- Городцов, В. А. 1897. О столбах, встреченных на площади Борковского могильника. *Археологические известия и заметки*, 12, с. 390-402.
- Горюнов, Е. А. 1980. Исследования в Курской обл. *Археологические открытия 1979 года*, с. 50-51.
- Горюнова, Е. И. 1961. *Этническая история Волго-Окского междуречья*. Материалы и исследования по археологии СССР, 94. Москва: АН СССР.
- Григорьев, А. В. 2000. *Северская земля в VIII — начале XI вв. по археологическим данным*. Труды Тульской археологической экспедиции, 2. Тула: Гриф и Ко.
- Григорьев, А. В. 2012. Население междуречья Днепра и Дона в VIII — первой половине XI вв. *Древнейшие государства Восточной Европы, 2010: Предпосылки и пути образования Древнерусского государства*, с. 94-127.
- Даркевич, В. П., Борисевич, Г. В. 1995. *Древняя столица Рязанской земли*. Москва: Кругъ.
- Енуков, В. В. 1990. *Ранние этапы формирования смоленско-полоцких кривичей: по археологическим материалам*. Москва: Курский государственный педагогический институт.
- Жизнеописание... 2021. *Жизнеописание Оттона Бамбергского в церковных сочинениях и преданиях*. Санкт-Петербург: Д. Буланин.
- Завитневич, В. З. 1892. Вторая археологическая экскурсия в Припетское Полесье. *Чтения в Историческом обществе Нестора летописца*, VI, с. 11-72.
- Завитневич, В. З. 1894. Археологические разыскания в бассейне реки Березины. *Отчёты Археологической комиссии за 1892 г.*, с. 124-153.
- Зеленцова, О. В., Милованов, С. И. 2015. Курганний обряд погребення в Нижнем Поочье в эпоху Середньовіччя. В: Гайдуков, П. Г. (ред.). *Города и веси средневековой Руси: археология, история, культура: к 60-летию Николая Андреевича Макарова*. Москва; Вологда: Древности Севера, с. 122-134.
- Изюмова, С. А. 1961. Курганы у дер. Тризново. *Советская археология*, 2, с. 252-258.

- Изюмова, С. А. 1964. Курганный могильник VIII—X вв. около деревни Западной. *Советская археология*, 2, с. 151-163.
- Изюмова, С. А. 1970. Курганы у с. Доброе Тульской области. *Советская археология*, 1, с. 191-201.
- Каляга, И. 2009. Курганные захоронения с трупосожжениями в бассейне Среднего Западного Буга. *Stratum plus*, 5, с. 71-83.
- Ковалевский, А. П. 1956. *Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Статьи, переводы и комментарии*. Харьков: ХГУ.
- Козьма Пражский. 1962. *Чешская хроника*. Москва: АН СССР.
- Комша, М. 1959. Курганный могильник с трупосожжением в Нушфалеу. *Dacia*, III, с. 525-534.
- Комша, М. 1978. Восточные элементы в погребальном обряде курганных могильников у с. Нушфалеу и Сомешени. В: Николаева, Т. В. (ред.). *Древняя Русь и славяне*. Москва: Наука, с. 96-100.
- Конечкий, В. Я. 1987. Раскопки сопок у д. Заручевье в бассейне р. Мста. В: *Археология и история Пскова и Псковской земли. Тезисы докладов научно-практической предстоящей конференции*. Псков, с. 55-56.
- Конечкий, В. Я. 1989. Новгородские сопки и проблема этнографического развития Приильменья VIII—X вв. В: Герд, А. С., Лебедев, Г. С. (ред.). *Славяне. Этногенез и этническая история*. Ленинград: ЛГУ, с. 140-150.
- Конечкий, В. Я. 1995. Некоторые аспекты источниковедения и интерпретации комплекса памятников в Перыни под Новгородом. В: Белецкий, С. В. (ред.). *Церковная археология*, 1: Распространение христианства в Восточной Европе. Материалы Первой всероссийской конференции. Псков, 20—24 ноября 1995 г. Санкт-Петербург; Псков: ИИМК РАН, с. 80-85.
- Котигорошко, В. Г. 1991. Славяне и авары. В: Гранчак, И. М., Червенияк, В. (ред.). *Древняя история Верхнего Потисья*. Львов: Свит, с. 179-198.
- Котляревский, А. А. 1868. *О погребальных обычаях языческих славян*. Москва: К. А. Попов.
- Кузьмина, Е. Е. 1977. *В стране Кавата и Афрасиаба*. Москва: Наука.
- Кухаренко, Ю. В. 1958. *Отчёт о раскопках на территории Полесья в 1958 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1958/28.
- Кухаренко, Ю. В. 1961. *Средневековые памятники Полесья*. Свод археологических источников, Е1-57. Москва: АН СССР.
- Лавров, Н. Ф. 1951. Религия и церковь. В: Каргер, М. К. (ред.). *История культуры Древней Руси*. 2: Домонгольский период (общественный строй и духовная культура). Москва; Ленинград: АН СССР, с. 61-113.
- Левицький, І. 1926. *Археологічні дослідження в Коростенській та Житомирській округах, року 1926 (коротке подання)*. НА ІА НАН України, ф. 4, спр. 3.
- Левко, О. Н. 1988. Дроздовский курганный могильник. В: *Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.»*. Тезисы докладов. Чернигов, 15—18 апреля 1985 г. Чернигов: Десна, с. 78-80.
- Лесман, Ю. М. 1987. Торопецкий могильник культуры длинных курганов. В: Седов, В. В. (ред.). *Археология и история Пскова и Псковской земли. Тезисы докладов научно-практической предстоящей конференции*. Псков, с. 66-67.
- Ляпушкин, И. И. 1959. Славянские памятники второй половины первого тысячелетия н. э. верхнего течения р. Десны. *Краткие сообщения ИИМК*, 74, с. 81-86.
- Ляска, В. 2012. Ранньосередньовічні поховальні пам'ятки на Розточчі (матеріали до каталогу). *Фортеця: Збірник заповідника «Густань»*, 2, с. 499-514.
- Магомедов, Б. В. 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Lublin: UMCS.
- Макаренко, Н. Е. 1907. Отчёт об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. *Известия Археологической комиссии*, 22, с. 38-90.
- Макаров, Н. А., Красникова, А. М., Угулава, Н. Д. 2021. Первые результаты раскопок могильника Гнездилово под Суздалем. *Археология Владимиро-Суздальской земли*, 11, с. 7-20.
- Макря, М. 1958. Славянский могильник в Сомешени. *Dacia*, II, с. 351-370.
- Макушников, О. А. 2009. *Гомельское Поднепровье в V—сердине XIII вв.* Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины.
- Макушников, О., Курашова, Н., Сычев, В. 2007. Раскопки средневековых памятников у д. Мохов на юго-востоке Беларуси. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 23, с. 223-224.
- Массалитина, Г. А. 1994. *Мошинская культура*. Автореферат канд. ист. наук. ИА РАН.
- Махно, Є. В. 1952. Ягнятинська археологічна експедиція. *Археологічні пам'ятки УРСР*, III, с. 154-168.
- Мельник, Е. Н. 1901. Раскопки в земле лучан. В: Уварова, П. С., Слуцкий, С. С. (ред.). *Труды XI Археологического съезда в Киеве*, I. Москва: Г. Лиснер и А. Гетель, с. 479-513.
- Михайлина, Л. П. 2007. *Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами*. Київ: ІА НАН України.
- Михайлина, Л. П. 2008. Могильники та особливості поховального обряду райковецької культури. В: Івакін, Г. (ред.). *Дньсело: Збірка праць на пошану дійсного члена НАН України П. П. Толочка з нагоди його 70-річчя*. Київ: Корвін-прес, с. 279-287.
- Мозолевский, Б. Н., Полин, С. В. 2005. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э.* Киев: Стилоос.
- Моця, А. П. 1990. *Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка.
- Моця, О. П. 1993. *Населення південно-руських земель IX—XIII ст. (за матеріалами некрополів)*. Київ: ІА НАН України.
- Никольская, Т. Н. 1981. *Земля вятичей: к истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX—XIII вв.* Москва: Наука.
- Никольская, Т. Н. 1959. *Культура племён бассейна верхней Оки в I тысячелетии н. э.* Материалы и исследования по археологии СССР, 72. Москва: АН СССР.
- Носов, Е. Я. 1974. К вопросу о происхождении домошин в курганах роменско-боршевской культуры. *Краткие сообщения ИА СССР*, 139: Славяно-русская археология, с. 8-12.
- Ольховский, В. С. 1993. Погребальная обрядность (содержание и структура). *Российская археология*, 1, с. 78-94.
- Падин, В. 1976. Кветунский древнерусский могильник. *Советская археология*, 1, с. 197-210.
- Падин, В. А. 1970. Ранние курганы Кветунского могильника. В: Кухаренко, Ю. В. (ред.). *Древние славяне и их соседи*. Материалы и исследования по археологии СССР, 176. Москва: Наука, с. 97-98.
- Петраускас, О. В. 1993. *История обряда кремации на территории Среднего Поднепровья в I тысячелетии н. э.* Диссертация канд. ист. наук. ИА НАН Украины.

- Петренко, В. П. 1985. Классификация сопок Северного Поволжья. В: Седов, В. В. (ред.). *Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования*. Москва: Наука, с. 123-146.
- Петрухин, В. Я. 1978. О картине мира у скандинавов-язычников (по «памятным камням» V—XI вв.). *Скандинавский сборник*, XXIII, с. 148-168.
- Петрухин, В. Я. 2014. *Русь в IX—X веках. От призвания варягов до выбора веры*. Москва: Форум; Неолит.
- Плавінскі, М. А. 2017. *Курганны могильник Пагошча ў кантэксце сінхронных старажытнасцяў Браслаўскага Паазер'я*. Мінск: А. М. Янушкевіч.
- Плавінскі, М. А., Сцяпанав, М. І. 2019. *Комплекс археалагічных помнікаў Кастыкі ў вярхоўях Віліі*. Мінск: Мінфін.
- Плавінскі, М., Дучыц, Л., Плавінскі, А., Шадыра, В. 2014. *Курганны могильник западу Браслаўскага Паазер'я (матэрыялы раскопак 1978—2010 гадоў)*. Мінск: Галіяфы.
- Поболь, Л. Д. 1970. Разложение первобытнообщинных отношений. Расселение славян в Белоруссии. Памятники VI—VIII вв. южной и юго-восточной Белоруссии. В: Исаенко, В. Ф., Митрованов, А. Г., Штыхов, Г. В. (ред.). *Очерки по археологии Белоруссии*. I. Минск: Наука и техника, с. 225-241.
- Повість... 1990. *Повість врем'яних літ*: Літопис (за Іпатським списком). Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. 1990. Київ: Радянський письменник.
- Покровский, Ф. В. 1895. *Археологическая карта Гродненской губернии*. Вильна: А. Г. Сыркин.
- Попович, М. В. 1985. *Мировоззрение древних славян*. Киев: Наукова думка.
- Раевский, Д. С. 1985. *Модель мира скифской культуры*. Москва: ГРВЛ.
- Русанова, И. П. 1959. *Отчёт о работе Правобережного отряда Черниговской экспедиции ИИМК АН СССР за 1959 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1959/20а.
- Русанова, И. П. 1961. *Отчёт о работе Древлянского отряда Днепровской археологической экспедиции Института археологии АН СССР за 1961 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1961/23.
- Русанова, И. П. 1967. Курганы XI—XII вв. у с. Буки Житомирской области. *Краткие сообщения ИА СССР*, 110: Славяно-русские древности, с. 42-47.
- Русанова, И. П. 1969. *Отчёт о работе Вольнской экспедиции Института археологии АН СССР за 1969 год*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1969/103.
- Русанова, И. П. 1973. *Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом*. Свод археологических источников, Е1-25. Москва: Наука.
- Русанова, И. П. 1976. *Славянские древности VI—VII вв. (культура пражского типа)*. Москва: Наука.
- Русанова, И. П. 1979. *Отчёт о работе Славянской экспедиции Института археологии АН СССР за 1979 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1979/93.
- Русанова, И. П., Тимошук, Б. А. 1984. *Кодын — славянские поселения V—VIII вв. на р. Прут*. Москва: Наука.
- Рыбаков, Б. А. 1949. *Древности Чернигова*. В: Воронин, Н. Н. (ред.). *Материалы и исследования по археологии древнерусских городов*. I. Материалы и исследования по археологии СССР, 11. Москва: АН СССР, с. 7-102.
- Рыбаков, Б. А. 1987. *Язычество Древней Руси*. Москва: Наука.
- Седов, В. В. 1960. К вопросу о классификации Смоленских курганов. *Краткие сообщения ИА СССР*, 81, с. 3-12.
- Седов, В. В. 1970. *Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья*. Материалы и исследования по археологии СССР, 163. Москва: Наука.
- Седов, В. В. 1973. Ранние курганы вятичей. *Краткие сообщения ИА СССР*, 135: Славяно-русские древности, с. 10-16.
- Седов, В. В. 1974. *Длинные курганы кривичей*. Свод археологических источников, Е1-8. Москва: Наука.
- Седов, В. В. 1982. *Восточные славяне в VI—XIII вв.* Археология СССР с древнейших времён до средневековья, 14. Москва: Наука.
- Седов, В. В. 1987. Балты. В: Седов, В. В. (ред.). *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*. Археология СССР с древнейших времён до средневековья, 17. Москва: Наука, с. 354-419.
- Седов, В. В. 1995. *Славяне в раннем средневековье*. Москва: ИА РАН.
- Седов, В. В. 2000. Голядь. In: Kazakevičius, V. (ed.). *Iš baltų kultūros istorijos*. Vilnius: Diemedžio leidykla, с. 75-84.
- Седова, М. В. 1997. *Суздаль в X—XV вв.* Москва: Русский мир.
- Селиванов, А. В. 1893. О раскопках Борковского могильника. В: Уварова, П. С., Слуцкий, С. С. (ред.). *Труды IX Археологического съезда в Вильне*, I. Москва: Э. Лиснер и Ю. Роман, с. 81-91.
- Синиця, Є. В. 2001. До проблеми інтерпретації поховальних пам'яток в археології. *Вісник Київського Національного лінгвістичного університету*, 5, с. 335-343.
- Синиця, Є. В. 2003. *Поховальний обряд слов'ян Південно-східної Європи V—VII ст.* Дисертація канд. іст. наук. КНУ імені Тараса Шевченка.
- Смиленко, А. Т. 1979. Погребения в с. Башмачка. В: Сыманович, Э. А. (ред.). *Могильники черняховской культуры*. Москва: Наука, с. 13-23.
- Смішко, М. Ю. 1960. *Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери*. Київ: АН УРСР.
- Соловьёва, Г. Ф. 1956. Славянские союзы племён по археологическим данным VIII—XIV вв. н. э. *Советская археология*, XXV, с. 138-170.
- Соловьёва, Г. Ф. 1966. Раскопки курганов в Белоруссии. *Археологические открытия 1965 года*, с. 152-154.
- Соловьёва, Г. Ф. 1967. Славянские курганы близ с. Демьянки. *Советская археология*, 1, с. 187-198.
- Соловьёва, Г. Ф. 1970. Памятники конца I тысячелетия н. э. в Верхнем Поднепровье. В: Кухаренко, Ю. В. (ред.). *Древние славяне и их соседи*. Материалы и исследования по археологии СССР, 176. Москва: Наука, с. 98-102.
- Спицын, А. А. 1896. Курганы, раскопанные П. М. Ерёменко в Новозыбковском уезде. *Записки Русского археологического общества*, VIII, 1—2, с. 84-95.
- Сыроватко, А. С. 2010. Реконструкция погребальных сооружений Шуровского могильника. *Краткие сообщения ИА РАН*, 224, с. 297-304.
- Сыроватко, А. С., Свиркина, Н. Г., Клещенко, Е. А. 2019. Биритуальность в погребальном обряде «вятичей»: парадоксы могильника Кременье. *Российская археология*, 4, с. 102-117.
- Тимошук, Б. О. 1982. *Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.)*. Київ: Наукова думка.
- Третьяков, П. Н. 1941. Северные восточно-славянские племена. В: Аргамонов, М. И. (ред.). *Этногенез восточных славян*. I. Материалы и исследования по

- археологии СССР, 6. Москва; Ленинград: АН СССР, с. 9-55.
- Третьяков, П. Н. 1953. *Восточнославянские племена*. Москва: АН СССР.
- Третьяков, П. Н. 1969. Об истоках культуры роменско-боршевской древнерусской группировки. *Советская археология*, 4, с. 78-90.
- Успенская, А. В. 1953. Курганы южной Белоруссии X—XIII веков. *Труды ГИМ*, 22, с. 97-124.
- Фролов, А. А. 1994. Сопка у дд. Брод-Лучки Валдайского р-на Новгородской области (результаты исследования и интерпретация). *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, 8, с. 36-49.
- Фролов, И. К. 1967. Поселение Тетеревка I (VII—VIII вв.). *Краткие сообщения ИА СССР*, 110: Славяно-русские древности, с. 30-35.
- Цолль-Адамикова, Х. 1982. Деревянные конструкции в курганах с трупосожжением у восточных и западных славян. *Советская археология*, 4, с. 82-90.
- Цолль-Адамикова, Х. 1998. Наземные погребения с трупосожжением у славян в свете письменных и археологических источников. *Российская археология*, 1, с. 84-90.
- Черепнин, А. И. 1895. Местная старина. Борковский могильник. *Труды Рязанской архивной комиссии*, X, 3, с. 285-373.
- Чмихов, М. О. 1993. *Кургани як явище давньої культури*. Київ: НМКВО.
- Шишак, В., Ляска, В. 2013. Ранньосередньовічний поселенський комплекс поблизу села Добростани на Розточчя. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 17, с. 95-124.
- Штыхаў, Г. В. 1992. *Крывічы: на матэрыялах раскопак кургану у Паўночнай Беларусі*. Мінск: Навука і техника.
- Юшко, А. А. 1972. Покровские и Стрелковские курганы. *Советская археология*, 1, с. 185-199.
- Veneš, J., Lutovský, M., Parkman, M. 2007. Výzkum raně středověké mohyly u Vitějovic na Prachaticku. *Archeologické výzkumy v jižních Čechách*, 20, s. 367-383.
- Budinský-Krička, V. 1980. *Královský Chlmec: záchranný výskum na slovanskom mohylníku*. Nitra: Archeologický ústav SAV.
- Cosmae ecclesiae Pragensis decani. 1783. *Chronicon Bohemorum*. Scriptores rerum Bohemicarum, I. Praga: Widtmann.
- Drewko, M. 1954. Wielki kurhan z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska we wsi Lipsko, pow. Zamość. *Wiadomości Archeologiczne*, XX, s. 307-309.
- Dzik, M. 2014. Uwagi o funkcji i symbolice konstrukcji wczesnośredniowiecznych grobów w obudowach kamiennych. In: Kurasiński, T., Skóra, K. (eds.). *Gryb w przestrzeni, przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania w dawnej obrzędowości pogrzebowej*. Acta Archaeologica Lodziensia, 60. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, s. 87-101.
- Dzieńkowski, T. 2020. Gródek-Wołyń i archeologia. Dom zmarłych, grób zbiorowy czy (nie) zwykły cmentarz? *Wiadomości Uniwersyteckie. Miesięcznik Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej*, 2 (262), s. 48-49.
- Eisner, J. 1966. *Rukovět slovanské archeologie: počátky Slovanů a jejich kultury*. Praha: Academia.
- Florek, M. 2009. Obrządek pogrzebowy w międzyrzeczu Wieprza i Bugu we wczesnym średniowieczu. In: Banasiewicz, E. (ed.). *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie*. Lublin: Wojewódzki urząd ochrony zabytków w Lublinie, s. 53-72.
- Florek, M. 2011. Uwagi o zróżnicowaniu słowiańskiego obrządku pogrzebowego w Małopolsce w okresie plemiennym (do końca X w.). In: Cygan, S., Glinianowicz, M., Kotowicz, P. N. (eds.). *In Silvis, Campis... Et Urbe». Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*. Rzeszów; Sanok: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, s. 59-78.
- Frolík, J. 1988. Archeologický materiál ze slovanských mohyl u Dvakačovic (okr. Chrudim). *Zpravodaj Krajského muzea východních Čech v Hradci Královí*, XV, 1, s. 80-94.
- Götze, A. 1929. Archäologische Untersuchungen im Urwalde von Bialowies. In: Stechow, E. (ed.). *Beiträge zur Natur- und Kulturgeschichte Lithauens und angrenzender Gebiete*. München: BADW, S. 511-550.
- Hejhal, P. 2005. Stav poznání raně středověkých mohyl v severovýchodních Čechách. In: Metlička, M. (ed.). *Archeologie doby hradištní v Čechách*. Plzeň: Západočeské muzeum v Plzni, s. 88-92.
- Kostrzewski, J. 1960. *Obrządek ciałopalny u plemion polskich i Słowian północno-zachodnich*. Warszawa: PWN.
- Kudrnáč, J. 1951. Slované v západních Čechách. *Archeologické rozhledy*, III, s. 185-190.
- Levinski, A. 1998. Карпобикач — Zosimos, IV, 34, 6. *Tyragetia*, VI—VII, p. 95-101.
- Łosiński, W. 1993. Groby typu Alt Käbelich w świetle badań przeprowadzonych na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w Świelubiu pod Kołobrzegiem. *Przegląd Archeologiczny*, 41, s. 17-34.
- Lutovský, M. 2006. Úprava prostoru pod raně středověkými mohylami (na příkladu Čech a Moravy). *Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV*, 39, s. 69-76.
- Lutovský, M. 2013. Raně středověké mohyly v Čechách. *Archeologie západních Čech*, 5, s. 63-81.
- Macrea, M. 1959. Şantierul arheologic Someşeni-Cluj. *Materiale și Cercetări Arheologice*, VI, s. 515-522.
- Mařová, E. Menšnk, P. 2011. Dokumentace raně středověkého mohylového pohřebiště u Bechyňské Smolče. *Archeologické výzkumy v jižních Čechách*, 24, s. 191-207.
- Metlička, M., Menšnk, P. 2020. Frühmittelalterliche Grabhügelfelder in Südwestböhmen. *Fines Transire*, 29, s. 131-138.
- Miechowicz, Ł. 2020. Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy w Kotlinie Chodelskiej na tle Małopolski okresu plemiennego (VIII—X w.). In: Maćzka, G. (ed.). *Kurhany na Wyżynie Lubelskiej*. Lublin: Gaudium, s. 13-38.
- Miechowicz, Ł. 2021a. Lipsko-Polesie, Katalog kurhanów. In: Borkowski, W. Brzeziński, W. (eds.). *Unikatowe wczesnośredniowieczne cmentarzysko kurhanowe w Lipsku-Polesiu, gm. Zamość*. Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne, XII. Warszawa: PMA, s. 49-118.
- Miechowicz, Ł. 2021b. Uwagi na temat wczesnośredniowiecznego obrządku pogrzebowego na cmentarzysku kurhanowym w Lipsku-Polesiu. In: Borkowski, W. Brzeziński, W. (eds.). *Unikatowe wczesnośredniowieczne cmentarzysko kurhanowe w Lipsku-Polesiu, gm. Zamość*. Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne, XII. Warszawa: PMA, s. 265-274.
- Miechowicz, Ł., Piątkowska-Małecka, J., Stanaszek, Ł. M., Stępnik, J. 2022. «Dom zmarłych» z Chodlika, gm. Karczmiska, woj. lubelskie. Przyczynek do studium nad grobami typu Alt Käbelich. *Slavia Antiqua*, LXIII, s. 153-178.

Nekvasil, J. 1955. Slovanské mohyly u Bulhar. *Archeologické rozhledy*, VII, s. 75-78.

Niederle, L. 1911. *Život starých Slovanů*. D. 1, sv. 1. Praha: Bursík & Kohout.

Paddenberg, D. 1999. Studien zu frühslawischen Bestattungssitten im nördlichen Deutschland. *Archäologische Informationen*, 22, 2, s. 373-379.

Pazda, S. 1973. Cmentarzysko kurhanowe pod Izbickiem, pow. Strzelce Opolskie, w świetle dotychczasowych badań wykopaliskowych. *Sprawozdania Archeologiczne*, 25, s. 213-233.

Petrovský-Šichman, A. 1968. Výskum slovanských mohýl vo Sverepci. *Vlastivedný Zborník Považia*, IX, s. 5-18.

Petrovský-Šichman, A. 1970. Výskum slovanských mohylníkov v okolí Žiliny. *Študijné Zvesti Archeologického Ústavu SAV*, XVIII, s. 193-210.

Schmidt, V. 1981. Slawische urnenlose Brandbestattungen in Flachgräbern aus dem Bezirk Neubrandenburg. *Zeitschrift für Archäologie*, 15, s. 333-354.

Sikora, P. 2011. Holzkonstruktionen in frühmittelalterlichen Hügelgräbern der Ostslawen. In: Biermann, F., Kersting, T., Klammt, A. (eds.). *Der Wandel um 1000*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas, 60. Wien: Beier & Beran, S. 463-470.

Slaná, A. 2013. Úprava priestoru pod mohylami vo včasnóm stredoveku na severozápadnom Slovensku. *Vlastivedný zborník Považia*, 26, s. 35-52.

Štajnochr, V. 2001. Funerální nádoby — smrt a život post mortem v mytické skutečnosti. In: Lorenzová, H., Petrasová, T. (eds.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 20. ročníku sympozia k problematice 19. století, Plzeň 9.—11. března 2000*. Praha: KLP, s. 334-347.

Szmoniewski, B. Sz. 2007. Metodyka eksploracji grobów typu Alt Käbelich na stanowisku 16 w Targowisku, woj. małopolskie. In: Bakaralska, L. (ed.). *Materiały z konferencji konserwatorstwa archeologicznego*. Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, s. 336-341.

Szymański, W. 2004. Dom żywych — dom umarłych w kulturze Słowian wczesnego średniowiecza. In: Libera, J., Zakościelna, A. (eds.). *Przez pradzieje i wczesne średniowiecze. Księga jubileuszowa na siedemdziesiątą piątą urodziny docenta doktora Jana Gurby*. Lublin: UMCS, s. 301-308.

Turčan, V. 1984. Slovanské mohyly v Dvakačovicach. *Archeologické rozhledy*, 36, s. 49-58.

Turek, R. 1946. *Prachovské skály na úsvitě dějin*. Praha: Klub čs. turistů.

Turek, R. 1958. *Slawische Hügelgräber in Südböhmen*. Fontes archaeologici Pragenses, 1. Pragae: Museum Nationale Pragae.

Urbańczyk, S. 1962. Wierzenia plemion prapolskich. In: Tymieniecki, K. (ed.). *Początki państwa polskiego. Księga tysiąclecia*. II: Społeczeństwo i kultura. Poznań: PWN, s. 137-153.

Wetzel, G. 1979. Slawische Hügelgräber bei Gahro, Kr. Finsterwalde. *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam*, 12, S. 129-158.

Wetzel, G. 2012. Slawische Gräber. In: Schopper, F., Dähnert, D. (eds.). *Archäologie in der Niederlausitz. Frühe Geschichte einer Region im Herzen Europas*. Cottbus: BLDAM, S. 228-231.

Zoll-Adamikowa, H. 1968a. Ciało palne kurhany wczesnośredniowieczne w Kornatce, pow. Myślenice, w świetle badań lat 1963—1965. *Sprawozdania Archeologiczne*, 19, s. 305-335.

Zoll-Adamikowa, H. 1968b. Czworokątne konstrukcje drewniane w kurhanach ciałopalnych z Kornatki,

pow. Myślenice. *Acta Archaeologica Carpathica*, X, s. 141-155.

Zoll-Adamikowa, H. 1974. Wyniki wstępnych badań wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Gućciowie, pow. Zamość. *Sprawozdania Archeologiczne*, 26, s. 115-169.

Zoll-Adamikowa, H. 1979a. Typy konstrukcji drewnianych w słowiańskich kurhanach ciałopalnych. *Acta Archaeologica Carpathica*, XVII, s. 73-119.

Zoll-Adamikowa, H. 1979b. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski*. II: Analiza. Wnioski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

REFERENCES

Abashyna, N. S., Kozak, D. N., Synytsia, Ye. V., Terpylovskiy, R. V. 2012. *Davni slov'iany. Arkheolohiia ta istoriia: nauchalnyi posibnyk*. Kyiv: Starodavnyi svit.

Avdusin, D. A. 1969. Roviki slavianskikh kurganov. In: Evtiukhova, L. A. (ed.). *Drevnosti Vostochnoi Evropy (k semidesiatiletiiu Alekseia Petrovicha Smirnova)*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 169. Moscow: Nauka, s. 11-15.

Agrafonov, P. G. 1991. Mogilniki XI—XII vekov u sela Veskovo Pereslavskogo raiona Iaroslavskoi oblasti. In: Vasilev, F. V. (ed.). *Pamiatniki istorii i kultury Verkhnego Povolzhia. Materialy 2-i regionalnoi nauchnoi konferentsii «Problemy issledovaniia pamiatnikov istorii kultury Verkhnego Povolzhia»*. Nizhnii Novgorod, s. 336-340.

Alekseev, L. V., Sergeeva, Z. M. 1973. Raskopki kurganov v Vostochnoi Belorussii. *Kratkie soobshcheniia IA SSSR*, 135: Slaviano-russkie drevnosti, s. 49-55.

Artsikhovskii, A. V. 1970. Bolshoi Besedskii kurgan. In: Kukhareno, Iu. V. (ed.). *Drevnie slaviane i ikh sosedi*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 176. Moscow: Nauka, s. 102-105.

Baran, V. D. 1972. *Ranni slov'iany mizh Dnistrom i Pryp'iatiu*. Kyiv: Naukova dumka.

Baran, V. D. 1998. *Davni slov'iany*. Ukraina kriz viky, 3. Kyiv: Alternatyvy.

Baran, V. D. (ed.). 1985. *Etnokulturnaia karta territorii Ukrainskoi SSR v I tys. n. e.* Kyiv: Naukova dumka.

Bespalchev, V. F. 1911. Polia pogrebenii v Romenskom uezde Poltavskoi gubernii. In: Uvarova, P. S. (ed.). *Trudy XIV Arkheologicheskogo sieezda v Chernigove*, III. Moscow: Obshchestvo rasprostraneniia poleznykh knig, s. 214-215.

Bessarabova, Z. D. 1973. Slavianskie kurgany vtoroi poloviny pervogo tysiacheletia n. e. s truposozhzhaniem i deruviannymi sooruzheniiami na territorii Vostochnoi Evropy. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 15: Materialy po arkheologii Evropeiskoi chasti SSSR ot epokhi rannego zheleza do srednevekovia, s. 65-85.

Bibikov, D. 2020a. Davnoruski kamerni hrobyntsi ta yikh nasliduvannia na terytorii Dniprovskoho Livoberezhzhia. *City: History, Culture, Society*, 4, (11), s. 211-265.

Bibikov, D. V. 2020b. Konstruktyvni osoblyvosti kamernykh pokhovan doby vikiniv u Serednomu Podniprovi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 294-299.

Bibikov, D. V. 2021. Shche raz pro obriad pokhovan- nia nosiiv romenskoi kultury. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (40), s. 141-154.

Bibikov, D. V., Diachenko, D. H. 2022. Serednovichni krematsiini pokhovannia Dniprovskoho Pravoberezhzhia: problemy kulturno-khronolohichnoi atrybutsii. *In Sclavenia terra*, 4, s. 17-27.

Blifeld, D. I. 1977. *Davnoruski pam'iatky Shestovytsi*. Kyiv: Naukova dumka.

Bogomolnikov, V. V. 1975. Raboty v Zhlobinskom raione. *Arkheologicheskie otkrytiia 1974 goda*, s. 382.

Bogomolnikov, V. V. 2004. *Radimichi (po materialam kurganov X—XII vv.)*. Gomel: GGU im. F. Skoriny.

Bodianskii, A. V. 1968. Rezultaty raskopok cherniakhovskogo mogilnika v Nadporozhe. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1967 g.*, s. 172-176.

- Bulkin, V. A., Boguslavskii, O. I. 1988. Kompleks arkheologicheskikh pamiatnikov u derevni Gorodishche na reke Sias. In: Lebedev, G. S. (ed.). *Tikhvinskii sbornik: po materialam istoriko-geograficheskoi konferentsii*, 1: Arkheologiya Tikhvinskogo kraia. Tikhvin, s. 86-89.
- Burov, V. A. 1993. Obraz mirovoi gory u novgorodskikh krivichei i sloven. In: *Konferentsiia «Istoki russkoi kultury (arkheologiya i lingvistika)». Tezisy dokladov. Moscow, 7—9 dekabria 1993 g.* Moscow: IA RAN, s. 32-35.
- Vakulenko, L. V. 1977. *Pam'iatky pidhir'ia Ukrainykh Karpat pershoi polovyny I tysiacholittia n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Vakulenko, L. V. 1997. Dereviyani konstruktii v Karpatykh kurhanakh III—IV st. n. e. In: Baran, V. D. (ed.). *Problemy pokhodzhennia ta istorichnoho rozvytku slov'ian.* Kyiv, Lviv: RAS, c. 86-96.
- Vakulenko, L. 2002. Dva kurhanni mohylnyky poblyzu s. Trach na Prykarpatti. *Materialy i doslidzhennia z arkheologii Prykarpattia i Volyni*, 8, s. 111-119.
- Vakulenko, L. V. 2003. Kurhannyi mohylnyk IV st. n. e. na Prykarpatti. *Arkheolohichni studii*, 2, s. 63-69.
- Vakulenko, L. V. 2010. *Ukrainski Karpaty v piznorymyskyi chas (etnokulturni ta sotsialno-ekonomichni protsesy).* Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Veksler, A. G. 1970. Semiverkhie kurgany viatichei v Odintsove pod Moskvoi. In: Kukharenko, Iu. V. (ed.). *Drevnie slaviane i ikh sosedi.* Materialy i issledovannia po arkheologii SSSR, 176. Moscow: Nauka, s. 122-125.
- Vinnikov, A. Z. 1984. *Slavianskie kurgany lesostepnogo Dona.* Voronezh: VGU.
- Vinnikov, A. Z. 1995. *Slaviane lesostepnogo Dona v rannem srednevekovie (VIII — nachalo XI veka).* Voronezh: VGU.
- Vinnikov, A. Z. 2012. Iugo-vostochnaia okraina slavianskogo mira v epokhu obrazovannia Drevnerusskogo gosudarstva (Lesostepnoe Podone v VIII — pervoi polovine XI vv.). *Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriia. Politologiya. Sotsiologiya*, 2, s. 14-20.
- Voitekhovich, A. V. 2013. Elementy dereviannykh konstruktii v kurghanakh s pogrebeniiami ostankov krematsii na territorii Polotskoi zemli. In: Savitski, G. U. (ed.). *Viciebskija starażytnasci: materyialy navukovykh kanfierencyj.* Minsk: Nacijanalnaia biblijateka, s. 18-20.
- Voitekhovich, A. V. 2019. *Pogrebalnyi obriad naseleniia Polotskoi zemli v X—XII vv.* Minsk: Belaruskaia navuka.
- Garkavi, A. Ia. 1870. *Skazaniia musulmanskikh pisatelei o slavianakh i russkikh.* Sankt-Peterburg: IAN.
- Gorodtsov, V. A. 1897. O stolbakh, vstrechennykh na ploshchadi Borkovskogo mogilnika. *Arkheologicheskie izvestiia i zametki*, 12, s. 390-402.
- Goriunov, E. A. 1980. Issledovannia v Kurskoi obl. *Arkheologicheskie otkrytiia 1979 goda*, s. 50-51.
- Goriunova, E. I. 1961. *Etnicheskaia istoriia Volgo-Okskogo mezhdurechia.* Materialy i issledovannia po arkheologii SSSR, 94. Moscow: AN SSSR.
- Grigorev, A. V. 2000. *Severskaia zemlia v VIII — nachale XI vv. po arkheologicheskim dannym.* Trudy Tulskei arkheologicheskoi ekspeditsii, 2. Tula: Grif i Ko.
- Grigorev, A. V. 2012. Naselenie mezhdurechia Dnepra i Dona v VIII — pervoi polovine XI vv. *Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Evropy, 2010: Predposylki i puti obrazovannia Drevnerusskogo gosudarstva*, s. 94-127.
- Darkevich, V. P., Borisevich, G. V. 1995. *Drevniaia stolitsa Riazanskoi zemli.* Moscow: Krug.
- Enukov, V. V. 1990. *Rannie etapy formirovaniia smolensko-polotskikh krivichei: po arkheologicheskim materialam.* Moscow: Kurskii gosudarstvennyi pedagogicheskii institut.
- Zhizneopisanie... 2021. *Zhizneopisanie Ottona Bambergskogo v tserkovnykh sochineniakh i predaniiakh.* Sankt-Peterburg: D. Bulanin.
- Zavitnevich, V. Z. 1892. Vtoraia arkheologicheskaia ekskursiia v Pripetskoe Polese. *Chteniia v Istoricheskoi obshchestve Nestora letopistsa*, VI, s. 11-72.
- Zavitnevich, V. Z. 1894. *Arkheologicheskie razyskaniia v basseine reki Bereziny. Otchety Arkheologicheskoi komissii za 1892 g.*, s. 124-153.
- Zelentsova, O. V., Milovanov, S. I. 2015. Kurgannyi obriad pogrebeniia v Nizhnem Pooche v epokhu Srednevekovia. In: Gaidukov, P. G. (ed.). *Goroda i vesi srednevekovoi Rusi: arkheologiya, istoriia, kultura: k 60-letiiu Nikolaia Andreevicha Makarova.* Moscow; Vologda: Drevnosti Severa, s. 122-134.
- Iziumova, S. A. 1961. Kurgany u der. Triznovo. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, s. 252-258.
- Iziumova, S. A. 1964. Kurgannyi mogilnik VIII—X vv. okolo derevni Zapadnoi. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, s. 151-163.
- Iziumova, S. A. 1970. Kurgany u s. Dobroe Tulskei oblasti. *Sovetskaia arkheologiya*, 1, s. 191-201.
- Kaliaga, I. 2009. Kurgannye zakhoroneniia s trupozozhzhenniami v basseine Srednego Zapadnogo Buga. *Stratum plus*, 5, c. 71-83.
- Kovalevskii, A. P. 1956. *Kniga Akhmeda Ibn-Fadlana o ego puteshestvii na Volgu v 921—922 gg. Stati, perevody i kommentarii.* Kharkov: KhGU.
- Kozma Prazhskii. 1962. *Cheshskaia khronika.* Moscow: AN SSSR.
- Komsha, M. 1959. Kurgannyi mogilnik s trupozozhzheniem v Nushfaleu. *Dacia*, III, s. 525-534.
- Komsha, M. 1978. Vostochnye elementy v pogrebalnom obriade kurgannykh mogilnikov u s. Nushfaleu i Somesheni. In: Nikolaeva, T. V. (ed.). *Drevniaia Rus i slaviane.* Moscow: Nauka, s. 96-100.
- Konetskii, V. Ia. 1987. Raskopki sopok u d. Zarucheve v basseine r. Msta. In: *Arkheologiya i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli. Tezisy dokladov nauchno-prakticheskoi predstoiashchei konferentsii.* Pskov, s. 55-56.
- Konetskii, V. Ia. 1989. Novgorodskie sopki i problema etnograficheskogo razvitiia Priilmenia VIII—X vv. In: Gerd, A. S., Lebedev, G. S. (eds.). *Slaviane. Etnogenez i etnicheskaia istoriia.* Leningrad: LGU, s. 140-150.
- Konetskii, V. Ia. 1995. Nekotorye aspekty istochnikovedeniia i interpretatsii kompleksa pamiatnikov v Peryni pod Novgorodom. In: Beletskii, S. V. (ed.). *Tserkovnaia arkheologiya*, 1: Rasprostranenie khristianstva v Vostochnoi Evrope. Materialy Pervoi vserossiiskoi konferentsii. Pskov, 20—24 noiabria 1995 g. Sankt-Peterburg; Pskov: IIMK RAN, s. 80-85.
- Kotigoroshko, V. G. 1991. Slaviane i avary. In: Granchak, I. M., Chervenjak, V. (eds.). *Drevniaia istoriia Verkhnego Potisia.* Lvov: Svit, s. 179-198.
- Kotliarevskii, A. A. 1868. *O pogrebalnykh obychaikh iazycheskikh slavian.* Moscow: K. A. Popov.
- Kuzmina, E. E. 1977. *V strane Kavata i Afrasiaba.* Moscow: Nauka.
- Kukharenko, Iu. V. 1958. *Otchet o raskopkakh na territorii Polesia v 1958 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1958/28.
- Kukharenko, Iu. V. 1961. *Srednevekovye pamiatniki Polesia. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-57.* Moscow: AN SSSR.
- Lavrov, N. F. 1951. Religiiia i tserkov. In: Karger, M. K. (ed.). *Istoriia kultury Drevnei Rusi. 2: Domongolskii period (obshchestvennyi stroi i dukhovnaia kultura).* Moscow; Leningrad: AN SSSR, s. 61-113.
- Levytskyi, I. 1926. *Arkheolohichni doslidy v Korostenskii ta Zhytomyrskii okruhakh, roku 1926 (korotke podannia).* NA IA NAN Ukrainy, f. 4, spr. 3.
- Levko, O. N. 1988. Drozdovskii kurgannyi mogilnik. In: *Istoriiko-arkheologicheskii seminar «Chernigov i ego okrug v IX—XIII vv.» Tezisy dokladov. Chernigov, 15—18 aprelia 1985 g.* Chernigov: Desna, s. 78-80.
- Lesman, Iu. M. 1987. Toropetskii kurgannyi mogilnik kulturnykh kurhanov. In: Sedov, V. V. (ed.). *Arkheologiya i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli. Tezisy dokladov nauchno-prakticheskoi predstoiashchei konferentsii.* Pskov, s. 66-67.
- Liapushkin, I. I. 1959. Slavianskie pamiatniki vtoroi poloviny pervogo tysiacheletia n. e. verkhnego techeniia r. Desny. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 74, s. 81-86.
- Liaska, V. 2012. Rannoserednovichni pohovalni pam'iatky na Roztochchi (materialy do katalogu). *Fortetsia: Zbirnyk zapovidnyka «Tustan»*, 2, s. 499-514.
- Magomedov, B. V. 2001. Cherniakhovskaia kultura. Problema etnosa. Lublin: UMCS.
- Makarenko, N. E. 1907. Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniakh v Poltavskoi gubernii v 1906 g. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 22, s. 38-90.
- Makarov, N. A., Krasnikova, A. M., Ugulava, N. D. 2021. Pervye rezultaty raskopok mogilnika Gnezdilovo pod Suzdalem. *Arkheologiya Vladimiro-Suzdalskoi zemli*, 11, s. 7-20.

- Makria, M. 1958. Slavianskii mogilnik v Somesheni. *Dacia*, II, s. 351-370.
- Makushnikov, O. A. 2009. *Gomelskoe Podneprove v V—sedine XIII vv.* Gomel: GGU im. F. Skoriny.
- Makushnikov, O., Kurashova, N., Sychev, V. 2007. Raskopki srednevekovykh pamiatnikov u d. Mokhov na iugo-vostoke Belarusi. *Historychno-archeialahichny zbornik*, 23, s. 223-224.
- Massalitina, G. A. 1994. *Moshchinskaia kultura.* Avtoreferat dissertatsii kand. ist. nauk. IA RAN.
- Makhno, Ye. V. 1952. Yahniatynska arkhelohichna ekspedytsiia. *Arkheolohichni pamiatky URSS*, III, s. 154-168.
- Melnik, E. N. 1901. Raskopki v zemle luchan. In: Uvarova, P. S., Slutskii, S. S. (eds.). *Trudy XI Arkheologicheskogo sieezda v Kieve*, I. Moscow: G. Lissner i A. Getel, s. 479-513.
- Mykhailyna, L. P. 2007. *Slov'iany VIII—X st. mizh Dniprom i Karpatamy.* Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Mykhailyna, L. P. 2008. Mohylnyky ta osoblyvosti pokhovalnoho obriadu raikovetskoj kultury. In: Ivakin, H. (ed.). *Dnieslovo: Zbirka prats na poshanu diisnoho chlena NAN Ukrainy P. P. Tolochka z nahody yoho 70-richchia.* Kyiv: Korvin-pres, s. 279-287.
- Mozolevskii, B. N., Polin, S. V. 2005. *Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n. e.* Kyiv: Stilos.
- Motsia, A. P. 1990. *Pogrebalnye pamiatniki iuzhnorusskikh zemel IX—XIII vv.* Kyiv: Naukova dumka.
- Motsia, O. P. 1993. *Naseleennia pivdenno-ruskykh zemel IX—XIII st. (za materialamy nekropoliv).* Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Nikolskaia, T. N. 1981. *Zemlia viatichel: k istorii naseleennia basseina verkhnei i srednei Oki v IX—XIII vv.* Moscow: Nauka.
- Nikolskaia, T. N. 1959. *Kultura plemen basseina verkhnei Oki v I tysiacheletii n. e.* Materialy i issledovaniia po arkhelologii SSSR, 72. Moscow: AN SSSR.
- Nosov, E. Ia. 1974. K voprosu o proiskhozhdenii domovin v kurganakh romensko-borshevskoi kultury. *Kratkie soobshcheniia IA SSSR*, 139: Slaviano-russkaia arkhelologia, s. 8-12.
- Olkhovskii, V. S. 1993. Pogrebalnaia obriadnost (soderzhanie i struktura). *Rossiiskaia arkhelologia*, 1, s. 78-94.
- Padin, V. 1976. Kvetunskii drevnerusskii mogilnik. *Sovetskaia arkhelologia*, 1, s. 217-210.
- Padin, V. A. 1970. Rannie kurgany Kvetunskogo mogilnika. In: Kukhareno, Iu. V. (ed.). *Drevnie slaviane i ikh sosedi.* Materialy i issledovaniia po arkhelologii SSSR, 176. Moscow: Nauka, s. 97-98.
- Petrauskas, O. V. 1993. *Istoriia obriada krematsii na territorii Srednego Podneprovia v I tysiacheletii n. e.* Dissertatsiia kand. ist. nauk. IA AN Ukrainy.
- Petrenko, V. P. 1985. Klassifikatsiia sopok Severnogo Povolkhovia. In: Sedov, V. V. (ed.). *Srednevekovaia Ladoga. Novye arkhelologicheskie otkrytiia i issledovaniia.* Moscow: Nauka, s. 123-146.
- Petrukhin, V. Ia. 1978. O kartine mira u skandinavov-iazychnikov (po «pamiatnym kamniam» V—XI vv.). *Skandinavskii sbornik*, XXIII, s. 148-168.
- Petrukhin, V. Ia. 2014. *Rus v IX—X vekakh. Ot prizvaniia variagov do vybora very.* Moscow: Forum; Neolit.
- Plavinski, M. A. 2017. *Kurhanny mohilnik Pahošča ū kantekscie sinchronnykh starožytnasciaŭ Braslaŭskaha Paazierja.* Minsk: A. M. Januškievič.
- Plavinski, M. A., Sciapanava, M. I. 2019. *Kompliksi archeialahichnykh pomnikaŭ Kastyki ū viarchoŭjach Vilii.* Minsk: Minfin.
- Plavinski, M., Dučyc, L., Plavinski, A., Šadyra, V. 2014. *Kurhannyja mohilniki zachadu Braslaŭskaha Paazierja (materijaly raskopak 1978—2010 hadoŭ).* Minsk: Halijafy.
- Pobol, L. D. 1970. Razlozhenie pervobytnoobshchinnnykh otoshnenii. Rasselenie slavian v Belorussii. Pamiatniki VI—VI-II vv. iuzhnoi i iugo-vostochnoi Belorussii. In: Isaenko, V. F., Mitrovanov, A. G., Shtykhov, G. V. (eds.). *Ocherki po arkhelologii Belorussii.* I. Minsk: Nauka i tekhnika, s. 225-241.
- Povist... 1990. *Povist vrem'iannykh lit: Litopys (za Ipatskym spyskom).* Per. z davnoruskoj, pislislovo, koment. V. V. Yaremenka. 1990. Kyiv: Radianskyi pysmennyk.
- Pokrovskii, F. V. 1895. *Arkheologicheskaja karta Grodnenskoj gubernii.* Vilna: A. G. Syrkin.
- Popovich, M. V. 1985. *Mirovozzrenie drevnikh slavian.* Kyiv: Naukova dumka.
- Raevskii, D. S. 1985. *Model mira skifskoi kultury.* Moscow: GRVL.
- Rusanova, I. P. 1959. *Otchet o rabote Pravoberezhnogo otriada Chernigovskoi ekspeditsii IIMK AN SSSR za 1959 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1959/20a.
- Rusanova, I. P. 1961. *Otchet o rabote Drevlianskogo otriada Dneprovskoi arkhelologicheskoi ekspeditsii Instituta arkhelologii AN SSSR za 1961 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1961/23.
- Rusanova, I. P. 1967. Kurgany XI—XII vv. u s. Buki Zhitomirskoi oblasti. *Kratkie soobshcheniia IA SSSR*, 110: Slaviano-russkie drevnosti, s. 42-47.
- Rusanova, I. P. 1969. *Otchet o rabote Volynskoi ekspeditsii Instituta arkhelologii AN SSSR za 1969 god.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1969/103.
- Rusanova, I. P. 1973. *Slavianskie drevnosti VI—IX vv. mezhdz Dniplom i Zapadnym Bugom.* Svod arkhelologicheskikh istochnikov, E1-25. Moscow: Nauka.
- Rusanova, I. P. 1976. *Slavianskie drevnosti VI—VII vv. (kultura prazhskogo tipa).* Moscow: Nauka.
- Rusanova, I. P. 1979. *Otchet o rabote Slavianskoi ekspeditsii Instituta arkhelologii AN SSSR za 1979 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1979/93.
- Rusanova, I. P., Timoshchuk, B. A. 1984. *Kodyn — slavianskie poseleniia V—VIII vv. na r. Prut.* Moscow: Nauka.
- Rybakov, B. A. 1949. *Drevnosti Chernigova.* In: Voronin, N. N. (ed.). *Materialy i issledovaniia po arkhelologii drevnerusskikh gorodov.* I. Materialy i issledovaniia po arkhelologii SSSR, 11. Moscow: AN SSSR, s. 7-102.
- Rybakov, B. A. 1987. *Iazychestvo Drevnei Rusi.* Moscow: Nauka.
- Sedov, V. V. 1960. K voprosu o klassifikatsii smolenskikh kurganov. *Kratkie soobshcheniia IA SSSR*, 81, s. 3-12.
- Sedov, V. V. 1970. *Slaviane Verkhnego Podneprovia i Podvinia.* Materialy i issledovaniia po arkhelologii SSSR, 163. Moscow: Nauka.
- Sedov, V. V. 1973. Rannie kurgany viatichel. *Kratkie soobshcheniia IA SSSR*, 135: Slaviano-russkie drevnosti, s. 10-16.
- Sedov, V. V. 1974. *Dlinnye kurgany krivichel.* Svod arkhelologicheskikh istochnikov, E1-8. Moscow: Nauka.
- Sedov, V. V. 1982. *Vostochnye slaviane v VI—XIII vv.* Arkheologia SSSR s drevneishikh vremen do srednevekovia, 14. Moscow: Nauka.
- Sedov, V. V. 1987. Balty. In: Sedov, V. V. (ed.). *Finnougry i balty v epokhu srednevekovia.* Arkheologia SSSR s drevneishikh vremen do srednevekovia, 17. Moscow: Nauka, s. 354-419.
- Sedov, V. V. 1995. *Slaviane v rannem srednevekovie.* Moscow: IA RAN.
- Sedov, V. V. 2000. Goliad. In: Kazakevičius, V. (ed.). *Iš baltų kultūros istorijos.* Vilnius: Diemedžio leidykla, s. 75-84.
- Sedova, M. V. 1997. *Suzdal v X—XV vv.* Moscow: Russkii mir.
- Selivanov, A. V. 1893. O raskopkakh Borkovskogo mogilnika. In: Uvarova, P. S., Slutskii, S. S. (eds.). *Trudy IX Arkheologicheskogo sieezda v Vilne*, I. Moscow: E. Lisner i Iu. Roman, s. 81-91.
- Synytzia, Ye. V. 2001. Do problemy interpretatsii pokhovalnykh pamiatok v arkhelohii. *Visnyk Kyivskoho Natsionalnoho linhvistychnoho universytetu*, 5, s. 335-343.
- Synytzia, Ye. V. 2003. *Pokhovalnyi obriad slov'ian Pivdenno-skhidnoi Yevropy V—VII st.* Dysertatsiia kand. ist. nauk. KNU imeni Tarasa Shevchenka.
- Smilenko, A. T. 1979. Pogrebeniia v s. Bashmachka. In: Symanovich, E. A. (ed.). *Mogilniki cherniakhovskoi kultury.* Moscow: Nauka, s. 13-23.
- Smishko, M. Yu. 1960. *Karpatiski kurhany pershoi polovyny I tysiacholittia nashoi ery.* Kyiv: AN URSSR.
- Soloveva, G. F. 1956. Slavianskie soiuzy plemen po arkhelologicheskim dannym VIII—XIV vv. n. e. *Sovetskaia arkhelologia*, XXV, s. 138-170.
- Soloveva, G. F. 1966. Raskopki kurganov v Belorussii. *Arkheologicheskie otkrytiia 1965 goda*, s. 152-154.
- Soloveva, G. F. 1967. Slavianskie kurgany bliz s. Demianki. *Sovetskaia arkhelologia*, 1, s. 187-198.
- Soloveva, G. F. 1970. Pamiatniki kontsa I tysiacheletia n. e. v Verkhnem Podneprove. In: Kukhareno, Iu. V. (ed.). *Drevnie slaviane i ikh sosedi.* Materialy i issledovaniia po arkhelologii SSSR, 176. Moscow: Nauka, s. 98-102.

- Spitsyn, A. A. 1896. Kurgany, raskopannye P. M. Eremenko v Novozybkovskom uezde. *Zapiski Russkogo arkeologicheskogo obshchestva*, VIII, 1—2, s. 84-95.
- Syrovatko, A. S. 2010. Rekonstruktsiia pogrebalnykh sooruzhenii Shchurovskogo mogilnika. *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 224, s. 297-304.
- Syrovatko, A. S., Svirkina, N. G., Kleshchenko, E. A. 2019. Biritualnost v pogrebalnom obriade «viatichei»: paradoksy mogilnika Kremene. *Rossiiskaia arkeologiiia*, 4, s. 102-117.
- Tymoshchuk, B. O. 1982. *Davnoruska Bukovyna (X — persha polovyna XIV st.)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Tretiakov, P. N. 1941. Severnye vostochno-slavianskie plemena. In: Artamonov, M. I. (ed.). *Etnogenez vostochnykh slavian*. I. Materialy i issledovaniia po arkeologii SSSR, 6. Moscow; Leningrad: AN SSSR, s. 9-55.
- Tretiakov, P. N. 1953. *Vostochnoslavianskie plemena*. Moscow: AN SSSR.
- Tretiakov, P. N. 1969. Ob istokakh kultury romensko-borshhevskoi drevnerusskoi gruppirovki. *Sovetskaia arkeologiiia*, 4, s. 78-90.
- Uspenskaia, A. V. 1953. Kurgany iuzhnoi Belorussii X—XIII vekov. *Trudy GIM*, 22, s. 97-124.
- Frolov, A. A. 1994. Sopka u dd. Brod-Luchki Valdaiskogo r-na Novgorodskoi oblasti (rezultaty issledovaniia i interpretatsiia). *Novgorod i Novgorodskaiia zemlia. Istoriia i arkeologiiia*, 8, s. 36-49.
- Frolov, I. K. 1967. Poselenie Teterevka I (VII—VIII vv.). *Kratkie soobshcheniia IA SSSR*, 110: Slaviano-russkie drevnosti, s. 30-35.
- Tsoll-Adamikova, Kh. 1982. Dereviannye konstruktсии v kurganakh s truposozhzhением u vostochnykh i zapadnykh slavian. *Sovetskaia arkeologiiia*, 4, s. 82-90.
- Tsoll-Adamikova, Kh. 1998. Nazemnye pogrebeniia s truposozhzhением u slavian v svete pismennykh i arkeologicheskikh istochnikov. *Rossiiskaia arkeologiiia*, 1, s. 84-90.
- Cherepnin, A. I. 1895. Mestnaia starina. Borkovskii mogilnik. *Trudy Riazanskoi arkhivnoi komissii*, X, 3, s. 285-373.
- Chmykhov, M. O. 1993. *Kurhany yak yavyshe davnoi kultury*. Kyiv: NMKVO.
- Shyshak, V., Liaska, V. 2013. Rannoserednovichnyi poselenskyi kompleks poblyzu sela Dobrostanu na Roztochchi. *Arkeolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 17, s. 95-124.
- Štychaŭ, H. V. 1992. *Kryvičy: pa materyjalach raskopak kurhanou u Paŭnočnaj Bielarusi*. Minsk: Navuka i technika.
- Iushko, A. A. 1972. Pokrovskie i Strelkovskie kurgany. *Sovetskaia arkeologiiia*, 1, s. 185-199.
- Beneš, J., Lutovský, M., Parkman, M. 2007. Výzkum raně stúedovéké mohly u Vitějovic na Prachaticku. *Archeologické výzkumy v jižních Čechách*, 20, s. 367-383.
- Budinský-Kříčka, V. 1980. *Královský Chlmeč: záchranný výskum na slovanskom mohylíniku*. Nitra: Archeologický ústav SAV.
- Cosmae ecclesiae Pragensis decani. 1783. *Chronicon Bohemorum*. Scriptorum rerum Bohemicarum, I. Pragae: Widtmann.
- Drewko, M. 1954. Wielkikurhan z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska we wsi Lipsko, pow. Zamość. *Wiadomości Archeologiczne*, XX, s. 307-309.
- Dzik, M. 2014. Uwagi o funkcji i symbolice konstrukcji wczesnośredniowiecznych grobów w obudowach kamiennych. In: Kurasiński, T., Skóra, K. (eds.). *Grób w przestrzeni, przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania w dawnej obrzędowości pogrzebowej*. Acta Archaeologica Lodziensia, 60. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, s. 87-101.
- Dzieńkowski, T. 2020. Gródek-Wołyń i archeologia. Dom zmarłych, grób zbiorowy czy (nie) zwykły cmentarz? *Wiadomości Uniwersyteckie. Miesięcznik Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej*, 2 (262), s. 48-49.
- Eisner, J. 1966. *Rukověť slovanské archeologie: počátky Slovanů a jejich kultury*. Praha: Academia.
- Florek, M. 2009. Obrządek pogrzebowy w międzyrzeczu Wieprza i Bugu we wczesnym średniowieczu. In: Banasiewicz, E. (ed.). *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie*. Lublin: Wojewódzki urząd ochrony zabytków w Lublinie, s. 53-72.
- Florek, M. 2011. Uwagi o zróżnicowaniu słowiańskiego obrządku pogrzebowego w Małopolsce w okresie plemiennym (do końca X w.). In: Cygan, S., Glinianowicz, M., Kotowicz, P. N. (eds.). *«In Silvis, Campis... Et Urbe»*. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim. Rzeszów; Sanok: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, s. 59-78.
- Frolík, J. 1988. Archeologický materiál ze slovanských mohyl u Dvakačovic (okr. Chrudim). *Zpravodaj Krajského muzea východních Čech v Hradci Králové*, XV, 1, s. 80-94.
- Götze, A. 1929. Archäologische Untersuchungen im Urwalde von Bialowies. In: Stechow, E. (ed.). *Beiträge zur Natur- und Kulturgeschichte Lithauens und angrenzender Gebiete*. München: BAdW, S. 511-550.
- Hejhal, P. 2005. Stav poznání raně stúedovékých mohyl v severovýchodních Čechách. In: Metlička, M. (ed.). *Archeologie doby hradištní v Čechách*. Plzeň: Západočeské muzeum v Plzni, s. 88-92.
- Kostrzewski, J. 1960. *Obrządek ciałopalny u plemion polskich i Słowian północno-zachodnich*. Warszawa: PWN.
- Kudrnáč, J. 1951. Slované v západních Čechách. *Archeologické rozhledy*, III, s. 185-190.
- Levinschi, A. 1998. Карпоѡкакаѣ — Zosimos, IV, 34, 6. *Tyragetia*, VI—VII, p. 95-101.
- Łosiński, W. 1993. Groby typu Alt Käbelich w świetle badań przeprowadzonych na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w Świelubiu pod Kołobrzegiem. *Przegląd Archeologiczny*, 41, s. 17-34.
- Lutovský, M. 2006. Úprava prostoru pod raně stúedovékými mohylami (na púíkladu Čech a Moravy). *Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV*, 39, s. 69-76.
- Lutovský, M. 2013. Raně stúedovéké mohyly v Čechách. *Archeologie západních Čech*, 5, s. 63-81.
- Macrea, M. 1959. Şantierul arheologic Someşeni-Cluj. *Materialie şi Cercetări Arheologice*, VI, s. 515-522.
- Maxová, E., Menšík, P. 2011. Dokumentace raně stúedovékého mohylového pohřebiště u Bechyňské Smolče. *Archeologické výzkumy v jižních Čechách*, 24, s. 191-207.
- Metlička, M., Menšík, P. 2020. Frühmittelalterliche Grabhügelfelder in Südwestböhmen. *Fines Transire*, 29, s. 131-138.
- Miechowicz, Ł. 2020. Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy w Kotlinie Chodelskiej na tle Małopolski okresu plemiennego (VIII—X w.). In: Mączka, G. (ed.). *Kurhany na Wyżynie Lubelskiej*. Lublin: Gaudium, s. 13-38.
- Miechowicz, Ł. 2021a. Lipsko-Polesie, Katalog kurhanów. In: Borkowski, W., Brzeziński, W. (eds.). *Unikatowe wczesnośredniowieczne cmentarzysko kurhanowe w Lipsku-Polesiu, gm. Zamość*. Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne, XII. Warszawa: PMA, s. 49-118.
- Miechowicz, Ł. 2021b. Uwagi na temat wczesnośredniowiecznego obrządku pogrzebowego na cmentarzysku kurhanowym w Lipsku-Polesiu. In: Borkowski, W., Brzeziński, W. (eds.). *Unikatowe wczesnośredniowieczne cmentarzysko kurhanowe w Lipsku-Polesiu, gm. Zamość*. Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne, XII. Warszawa: PMA, s. 265-274.
- Miechowicz, Ł., Piątkowska-Małecka, J., Stanaszek, Ł. M., Stepnik, J. 2022. «Dom zmarłych» z Chodlika, gm. Karczmiska, woj. lubelskie. Przyczynek do studiów nad grobami typu Alt Käbelich. *Slavia Antiqua*, LXIII, s. 153-178.
- Nekvasil, J. 1955. Slovanské mohyly u Bulhar. *Archeologické rozhledy*, VII, s. 75-78.
- Niederle, L. 1911. *Život starých Slovanů*. D. 1, sv. 1. Praha: Bursík & Kohout.
- Paddenberg, D. 1999. Studien zu frühslawischen Bestattungssitten im nördlichen Deutschland. *Archäologische Informationen*, 22, 2, s. 373-379.
- Pazda, S. 1973. Cmentarzysko kurhanowe pod Izbickiem, pow. Strzelce Opolskie, w świetle dotychczasowych badań wykopaliskowych. *Sprauozdania Archeologiczne*, 25, s. 213-233.
- Petrovský-Šichman, A. 1968. Výskum slovanských mohyl vo Sverepci. *Vlastivedný Zborník Považia*, IX, s. 5-18.
- Petrovský-Šichman, A. 1970. Výskum slovanských mohyl níkov v okolí Žiliny. *Študijné Zvesti Archeologického Ústavu SAV*, XVIII, s. 193-210.
- Schmidt, V. 1981. Slawische urnenlose Brandbestattungen in Flachgräbern aus dem Bezirk Neubrandenburg. *Zeitschrift für Archäologie*, 15, s. 333-354.
- Sikora, P. 2011. Holzkonstruktionen in frühmittelalterlichen Hügelgräbern der Ostslawen. In: Biermann, F., Ker-

sting, T., Klammt, A. (eds.). *Der Wandel um 1000*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas, 60. Wien: Beier & Beran, S. 463-470.

Slaná, A. 2013. Úprava priestoru pod mohylami vo včasnóm stredoveku na severozápadnom Slovensku. *Vlastivedný zborník Považia*, 26, s. 35-52.

Štajnochr, V. 2001. Funerální nádoby — smrt a život post mortem v mytické skutečnosti. In: Lorenzová, H., Petrasová, T. (eds.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň 9.—11. března 2000*. Praha: KLP, s. 334-347.

Szmoniewski, B. Sz. 2007. Metodyka eksploracji grobów typu Alt Käbelich na stanowisku 16 w Targowisku, woj. małopolskie. In: Bakaralska, L. (ed.). *Materiały z konferencji konserwatorstwa archeologicznego*. Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, s. 336-341.

Szymański, W. 2004. Dom żywych — dom umarłych w kulturze Słowian wczesnego średniowiecza. In: Libera, J., Zakościelna, A. (eds.). *Przez pradzieję i wczesne średniowiecze. Księga jubileuszowa na siedemdziesiąte piąte urodziny docenta doktora Jana Gurby*. Lublin: UMCS, s. 301-308.

Turčan, V. 1984. Slovanské mohyly v Dvakačoviciach. *Archeologické rozhledy*, 36, s. 49-58.

Turek, R. 1946. *Prachovské skály na úsvitě dějin*. Praha: Klub čs. turistů.

Turek, R. 1958. *Slawische Hügelgräber in Südböhmen*. *Fontes archaeologici Pragenses*, 1. Pragae: Museum Nationale Pragae.

Urbańczyk, S. 1962. Wierzenia plemion prapolskich. In: Tymieniecki, K. (ed.). *Początki państwa polskiego. Księga tysiąclecia*. II: Społeczeństwo i kultura. Poznań: PWN, s. 137-153.

Wetzel, G. 1979. Slawische Hügelgräber bei Gahro, Kr. Finsterwalde. *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam*, 12, S. 129-158.

Wetzel, G. 2012. Slawische Gräber. In: Schopper, F., Dähnert, D. (eds.). *Archäologie in der Niederlausitz. Frühe Geschichte einer Region im Herzen Europas*. Cottbus: BLDAM, S. 228-231.

Zoll-Adamikowa, H. 1968a. Ciałopalne kurhany wczesnośredniowieczne w Kornatce, pow. Myślenice, w świetle badań lat 1963—1965. *Sprawozdania Archeologiczne*, 19, s. 305-335.

Zoll-Adamikowa, H. 1968b. Czworokątne konstrukcje drewniane w kurhanach ciałopalnych z Kornatki, pow. Myślenice. *Acta Archaeologica Carpathica*, X, s. 141-155.

Zoll-Adamikowa, H. 1974. Wyniki wstępnych badań wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Guciowie, pow. Zamość. *Sprawozdania Archeologiczne*, 26, s. 115-169.

Zoll-Adamikowa, H. 1979a. Typy konstrukcji drewnianych w słowiańskich kurhanach ciałopalnych. *Acta Archaeologica Carpathica*, XVII, s. 73-119.

Zoll-Adamikowa, H. 1979b. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski*. II: Analiza. Wnioski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

D. V. Bibikov

WOODEN CONSTRUCTIONS IN THE BARROWS OF THE RAIKY CULTURE: GENESIS, ANALOGIES, SEMANTICS

Wooden constructions of various types were found in the barrow cremation burials of the Raiky culture of the 8th—10th centuries. People of this culture were the Slavic tribes of the Right Bank of the Dnieper, Volynia, and Dniester River regions. The burnt rectangular constructions made of horizontal logs (Mezhyrichky, Velyka Horbasha and Radastst in Polesie) were the most widespread. Burial chambers from the Don River basin (Borshevo culture) or Transylvania are usually cited as parallels. However, in terms of typology, wooden constructions spread over the territory of Poland, the Czech Republic, Slovakia and East Germany are much closer. They are considered as models of residential buildings — «houses of the dead».

Circular fences made of burnt pillars are less common (Holovne and Mylanovichi in Volynia). It is believed that they were supposed to separate the World of the Living from the World of the Dead.

Most of the barrows from the Chornivka (Bukovina) and Dobrostany (Roztocze) cemeteries had the pillar holes on the periphery. This element which has usually been overlooked by researchers is also widely known in West Slavic lands: modern Czech archaeologists even consider the burials of this type to be dominated in the territory of Bohemia. It is believed that burial urns were placed on the pillars because around them on the surface of the mound the burnt bones and fragments of ceramics were often recorded. Thus, the words of the Old Rus chronicler who described the burial of pagan Slavs «on a pillar by the roads» should be understood quite literally. The recording of such burials during archaeological excavations causes understandable difficulties.

In general, in the area of the Raiky culture, there can be counted at least one and a half dozen mound burials with the remains of wooden structures. The homogeneity of constructions demonstrates the common worldviews that were widespread in the 8th—10th centuries among the Slavs from the Elba to the Dnieper.

Keywords: Raiky culture, funeral rite, wooden constructions, analogies, semantics.

Одержано 12.06.2023

БІБІКОВ Дмитро Валентинович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

BIBIKOV Dmytro, Ph. D., Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-4288-2091,

e-mail: bibikovdmytrov@gmail.com.

Д. Г. Дяченко

ПОХОВАЛЬНІ КОМПЛЕКСИ 70 І 71 МОГИЛЬНИКА ОСТРІВ: ДО ПИТАННЯ ПРО ЕТНОКУЛЬТУРНІ КОМПОНЕНТИ НЕКРОПОЛЯ

Стаття присвячена всебічному вивченню матеріалів двох жіночих поховальних комплексів могильника Острів (№ 70 і 71), досліджених навесні 2020 р. Розглянуто обставини виявлення захоронень, поховальна практика та інвентар, хронологія комплексів. Здійснено спробу встановлення етнокультурної належності небіжчиць і їхньої ролі серед популяції могильника.

Ключові слова: могильник Острів, поховання 70 і 71, друга половина XI — початок XII ст., міграція, західнобалтські племена, західні слов'яни, Поросся, Давня Русь.

Вступ. Територію правобережного плато між населеними пунктами Пугачівка та Острів Рокитнянської селищної територіальної громади (рис. 1: 1, 3, 4) вперше обстежив у 1973 р. О. М. Приходнюк, котрий виявив тут поселення раннього залізного віку, черняхівської культури, а також окремих курганний насип (Довженок, Приходнюк 1973, с. 25). Ділянку повторно оглянули співробітники Дніпровської давньоруської археологічної експедиції в 1993 р (Моця та ін. 1993, с. 94). Лівий берег р. Рось на цьому відрізьку привернув увагу дослідників набагато раніше. Розташоване на низькій надзаплавній терасі округле городище в ур. Старі Сухоліси відоме науковій спільноті з середини XIX ст. (Фундуклей 1948, с. 29; Похилевич 1864, с. 518; Антонович 1895, с. 54). 1947 р. М. Ю. Брайчевський обстежив, описав і визначив культурно-хронологічну належність пам'ятки. Тоді ж виявлене доволі значне за розмірами супутне відкрите поселення XI—XIII та селище XVII—XIX ст. (Брайчевський, Смиленко 1947, с. 16—17; Брайчевський 1952, с. 57—64). 1972 р. ці пункти детально обстежував М. П. Кучера (1972, с. 37—39), і 1980 р. здійснив шурфування майданчика городища

(1980, с. 39—40). 1985 р. моніторинг пам'ятки виконав Р. С. Орлов. Він же зробив кілька фото, одне з яких (Орлов, Магомедов 1985, с. 6—7, рис. 7: 1) разом із супутниковим знімком півдня Київської обл. 1977 р. (рис. 1: 2) засвідчують, що протягом XX ст. борову терасу і заплаву правого берега р. Рось не орали, а використовували як пасовисько. Підтверджують цей факт і свідчення місцевих жителів.

Починаючи з 2011 р. площу сільськогосподарських угідь на визначеній території поступово збільшували, максимальною вона була влітку 2017 р. Восени того ж року до Інституту археології НАН України надійшло повідомлення про надзвичайну грабiжницьку активність між названими населеними пунктами. Тодішні розвідкові та науково-рятивні дослідження виявили на першій надзаплавній терасі правого берега р. Рось нову пам'ятку — ґрунтовий могильник XI—XII ст., залишений популяцією мігрантів зі Східнобалтійського регіону.

Відтоді Архітектурно-археологічна експедиція ІА НАН України здійснює планомірне вивчення цього комплексу пам'яток. Упродовж 2017—2022 рр. досліджено площу 2257 м², на котрій виявлено 107 поховань середньовічного некрополя (рис. 3) та 105 різночасових об'єктів багатшарового поселення. Також археологічні роботи виконано на частині валу городища (Івакін та ін. 2020b, с. 90). Автори проекту розробили облікову документацію та загальний паспорт «Комплекс різночасових археологічних пам'яток Острів — Старі Сухоліси» (Івакін та ін. 2020a, с. 286), опублікували ряд робіт, присвячених поховальному обряду (Баранов, Івакін, Широухов 2021; 2022), деяким категоріям поховального інвентарю (Баранов, Івакін 2020; Baranov, Ivakin Shiroukhov 2022; Дяченко 2021; 2022a; 2022b), підбили перші підсумки комплексного вивчення пам'ятки

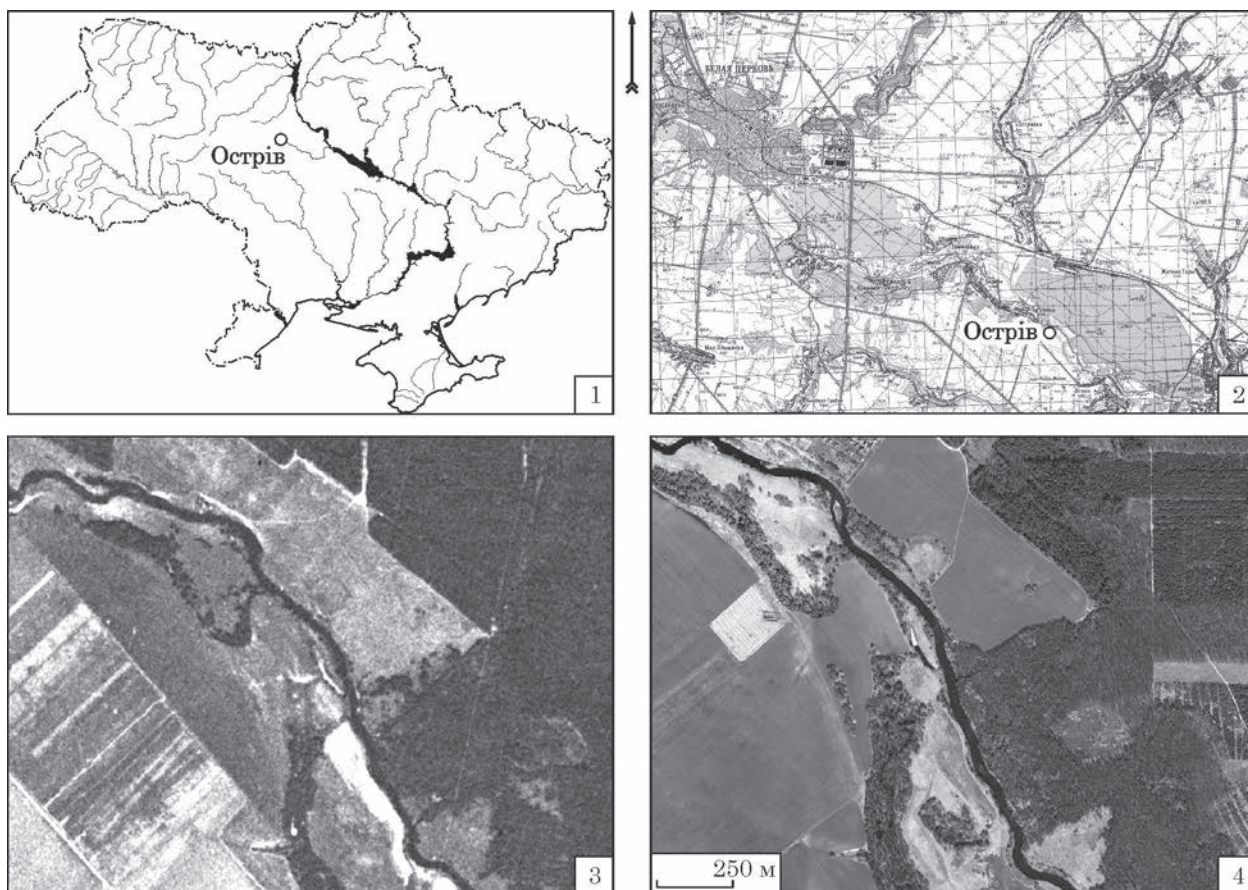

Рис. 1. Місцезорозташування пам'ятки: 1 — на мапі України; 2 — на топографічній карті 1989 р. М. 1 : 100000; 3 — на супутниковому знімку півдня Київської обл. 1977 р.; 4 — на супутниковому знімку Google 2020 р.

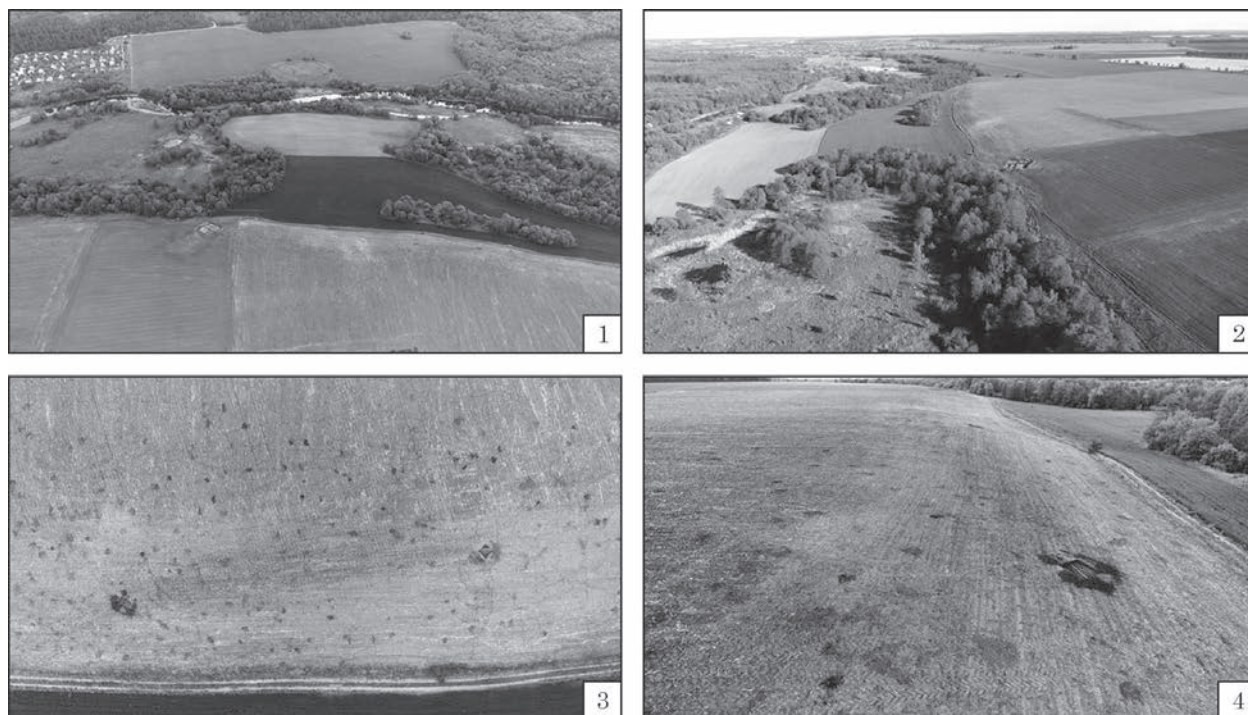

Рис. 2. Археологічний комплекс Острів — Старі Сухоліси, фото з квадрокоптера DJI Phantom, 3 (автор В. А. Гнера): 1 — загальний вигляд на комплекс пам'яток з заходу; 2 — загальний вигляд на багатопшарове поселення та могильник Острів з півночі; 3, 4 — місцезорозташування поховальних комплексів 70 і 71 на території першої надзаплавної тераси правого берега р. Рось

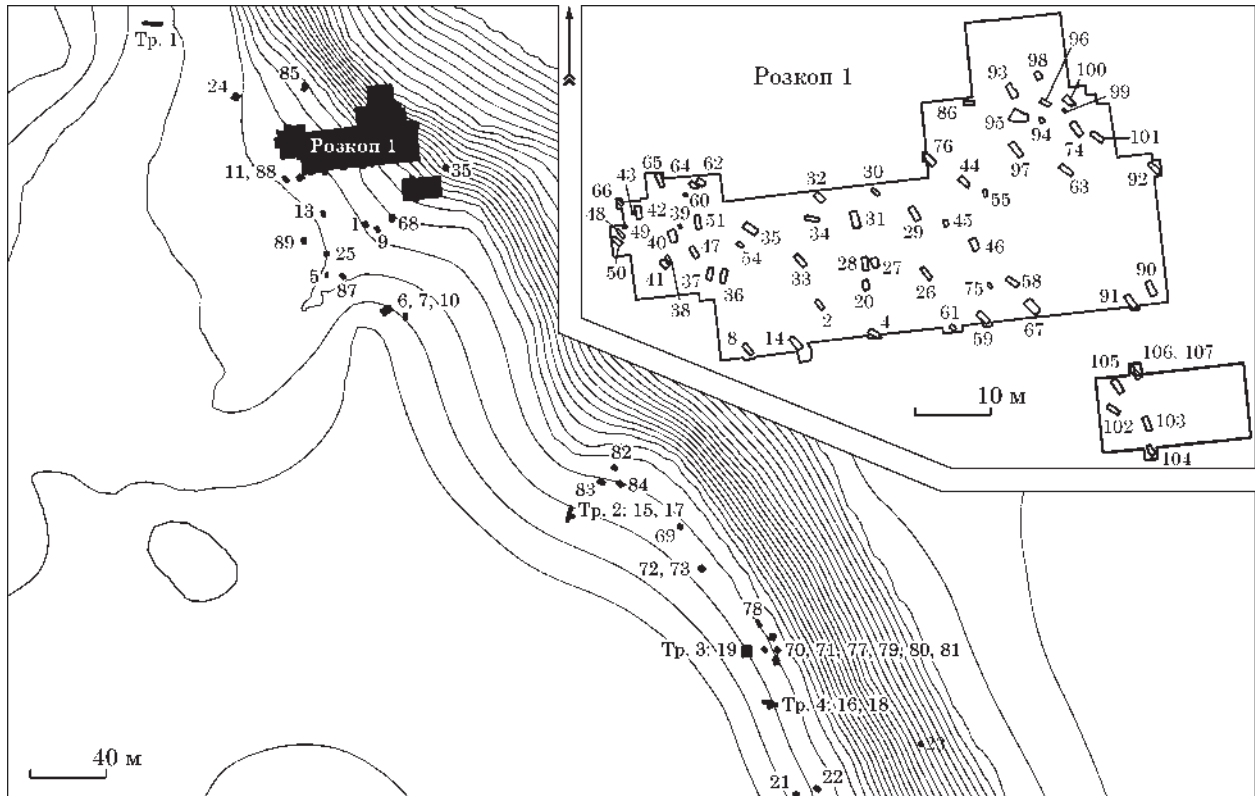

Рис. 3. Поховальні комплекси 2017—2022 рр. на топографічному плані місцевості. Ізолінії проведено через 0,5 м; Тр. — траншея; номери відповідають нумерації поховань (автор М. М. Пелехатий)

(Shiroukhov et al. 2022). З 2022 р. дослідження спільно проводять експедиція ІА НАН України і Центр балтійської та скандинавської археології (м. Шлезвіг, Німеччина) у рамках міжнародного проекту за підтримки Німецького науково-дослідницького співтовариства.

Обставини виявлення поховальних комплексів 70 і 71. Попри значний резонанс, викликаний відкриттям цього унікального могильника, масштабні археологічні дослідження і регулярне висвітлення результатів вивчення у інформаційних ресурсах, руйнування пам'ятки грабіжники не припинили. Особливо ситуація загострилася навесні 2020 р. Обмежувальні заходи з протидії поширенню епідемії коронавірусу були сприйняті «копачами» як можливість для систематичних безкарних дій. Негативну роль відіграли й наслідки сільськогосподарських робіт. Намагаючись підвищити врожайність, аграрії з кожним роком вдаються до суттєвого збільшення глибини й масштабів оранки, що значно посилює ерозію ґрунту. Через це цілісність багатьох комплексів, які опинилися в орному шарі, порушується, а поховальний інвентар стає легкою здобиччю для грабіжників.

На превеликий жаль, ганебне розграбування археологічних пам'яток стало характерною тенденцією в сучасному українському суспільстві, спричиненою прогалинами в системі національної освіти, державної політики у сфері охорони культурної спадщини та потужним заохоченням до мародерства в публічному інформаційному

просторі. Фактично, «копачі» ведуть неоголошену війну проти власної держави, нещадно знищуючи її історико-культурну спадщину. Масштаби явища болісно вражають. За останні десятиліття створені численні інформаційні ресурси, бази даних, злочинні публічні аукціони; відбувається об'єднання грабіжників у своєрідні «клуби», що мають свої позначки розрізнення, посвідчення та навіть систему безпеки.

Аби зарадити цій ситуації, учасники проекту «Острів» сформували мобільний загін, який навесні—восени 2020 р. здійснював щотижневий моніторинг стану пам'ятки. До його складу входили співробітники відділу археології Києва, відділу давньоруської та середньовічної археології й ААЕ ІА НАН України. Комплекс заходів передбачав ретельне обстеження території могильника, збір підйомного матеріалу, фіксацію GPS-координат знахідок, аерофотозйомку та геофізичне наземне зондування. У місцях концентрації електромагнітних шумів і наявності на поверхні орного шару фрагментованих людських кісток були закладені неглибокі розвідкові шурфи або поверхневі розчистки. Ділянки досліджень і поховальні комплекси одразу фіксували за допомогою тахеометричної зйомки; після завершення робіт здійснено рекультивування. Ця методика була апробована ще на початку археологічних досліджень 2017 р. й показала свою результативність (Гнера 2020, с. 137—138). Глибина шурфів не перевищувала 0,4—0,5 м від сучасної денної поверхні, з яких 0,25—0,35 м

Рис. 4. Поховання 70 (праворуч) і 71 (ліворуч): фото, загальний вигляд (автор А. В. Борисов)

становив орний шар. Це завдавало мінімальної шкоди культурним нашаруванням раніших епох, потужність яких подекуди сягає двох метрів. Загалом, 2020 р. завдяки застосуванню цієї практики було врятовано 13 поховальних комплексів.

Під час одного з таких виїздів, 19—20 травня 2020 р., у південно-східній частині могильника, фактично на його південній околиці (рис. 3), перед крутим схилом у бік заплави виявлено два захоронення (№ 70 і 71). Ретельне вивчення матеріалів цих комплексів є надзвичайно важливим для розуміння культурних, етнічних і соціальних складових середньовічного суспільства, котре залишило могильник Острів, особливостей динаміки розвитку матеріальної та духовної культури популяції, а також можливого історичного контексту появи східнобалтійських мігрантів на берегах р. Рось.

Поховальний обряд. Захоронення здійснені у неглибоких ґрунтових ямах (рис. 4), контури яких зафіксовано на рівні розчистки кістяків (0,3—0,4 м відповідно). Яма поховання 70 мала розміри 1,85 × 0,7 м, № 71 — 2,2 × 0,82 м. Контури заглиблень паралельні, розташовані на відстані приблизно 0,15 м один від одного. Зважаючи на наявність у могильних ямах решток трухлявої деревини та плям деревного тліну, обидві небіжчиці були покладені до дерев'яних домовин, що характерно для могильника Острів (Баранов, Івакін, Широухов 2021, с. 280). Крім того, ліворуч від комплексу 70 було зафіксовано фрагмент залізного цвяха, котрим була збита труна (рис. 5; 6: 9).

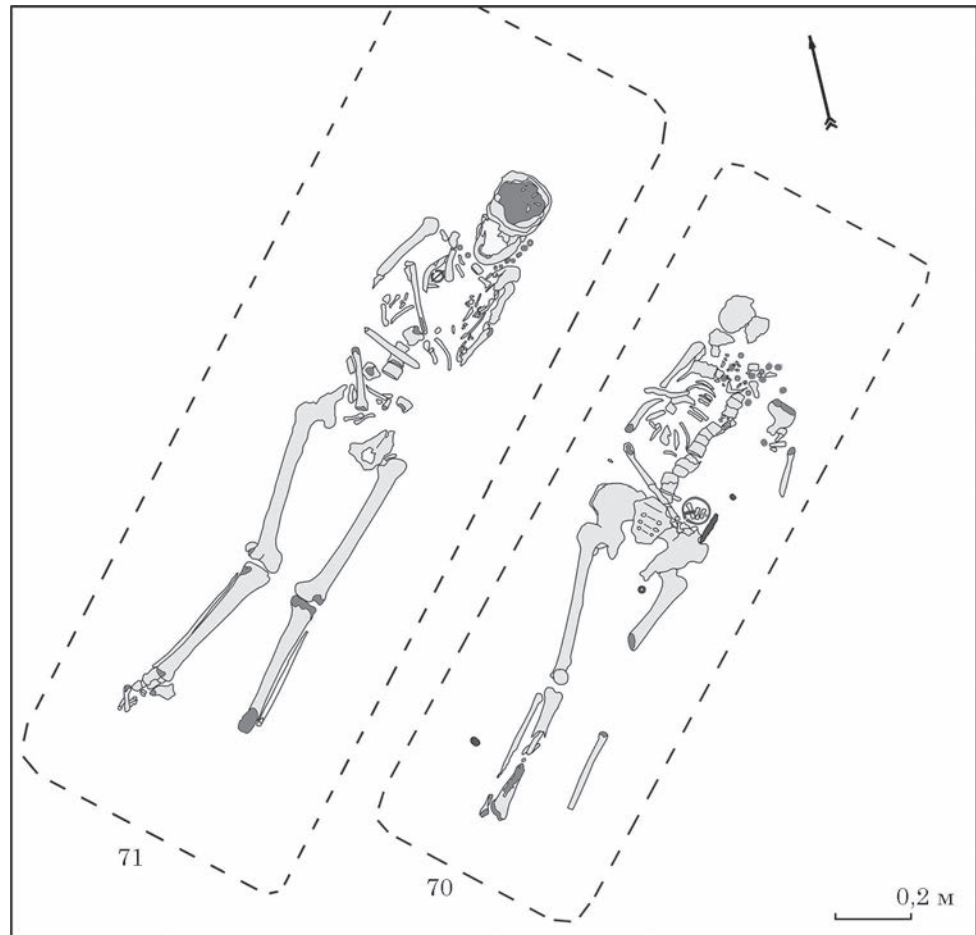
Обидва кістяки покладені випростаними на спині, на одному рівні, головами на захід із се-

зонним відхиленням на північ (азимут 300°, 308° відповідно). Верхні кінцівки кістяка 70 були зігнуті у ліктях і схрещені на лівій тазовій кістці, ноги витягнуті. Руки іншої небіжчиці також були зігнуті, права покладена на живіт, ліва — на грудну частину, нижні кінцівки випростані та дещо зведені у колінах, стопи, вочевидь, були розправлені по обидва боки (рис. 4, 5).

Аналізуючи поховальний обряд комплексів, досліджених упродовж 2017—2018 рр. (53 захоронення), учасники проєкту констатували, що близько 22 % поховань некрополя мали західну або ж західну з сезонним відхиленням на північ орієнтацію, і лише у 13 % небіжчиків верхні кінцівки були зігнуті в ліктях і так чи інакше розташовані на тлубі кістяків. Більшість поховань із подібною орієнтацією й положенням рук належали жінкам (Баранов, Івакін, Широухов 2021, с. 288, рис. 11, с. 290, рис. 16). З урахуванням розширеної впродовж подальших польових сезонів джерельної бази варто зазначити, що наведена відсоткова тенденція продовжує зберігатися, а більшість поховань із вище описаними ознаками зафіксовані саме в південній частині могильника.

Ступінь збереженості комплексів можна визначити як незадовільний. У результаті негативних впливів як природніх, так і антропогенних чинників чималий відсоток остеологічного матеріалу не зберігся. Кістки дуже трухляві, що викликано ефектом атмосферних опадів і регулярних перепадів температур. Деякі з них переміщені землерійними тваринами. Сільськогосподарська оранка пошкодила черепи та нижні кінцівки обидвох поховань. Відсутність лівого ряду ребер, відповідної ключиці та верхньої кін-

Рис. 5. Поховання 70 і 71, креслення

цівки в останньому можуть свідчити про імовірне пограбування (рис. 4, 5).

Завдяки антропологічному вивченню¹ кістяків установлено, що поховання 70 належало жінці 18—20 (25) років, зростом приблизно 162—163 см, з ознаками значних навантажень на плечі та нижні кінцівки й помітними множинними різкими наборами ваги, що, можливо, пояснюється вагітностями. Кістяк 71 також належав жінці, однак 50—60 (65) років, зростом 168 см, з помітними віковими змінами, ознаками значних фізичних навантажень, із імовірною атрофією м'язів унаслідок бездіяльності впродовж останнього періоду життя.

Поховальний інвентар. Поховання 70. Поміж кістками фрагментованого черепа, шийними хребцями та лівою ключицею молодої жінки зафіксовано 48 золотоскляних намистин (рис. 6: 1). Усі вони виготовлені індивідуально методом навивки з переважно непрозорого та напівпрозорого безбарвного скла. Серед них виділені 24 намистини циліндричної, 18 — діжкоподібної, по

1. Антропологічну та палеопатологічну експертизу поховань із могильника Острів виконує старш. наук. співроб. відділу біоархеології ІА НАН України, канд. іст. наук О. Д. Козак у рамках міжнародного проекту за підтримки гранту Німецького науково-дослідного товариства (DFG) «Балтські мігранти на східному кордоні Київської Русі. Археологічний комплекс кінця епохи вікінгів Острів на Росі» (2022—2028).

три — бітрапецієподібної і усічено-біконічної форм (рис. 6: 1). Їхні параметри коливаються в межах від $0,6 \times 0,7$ см до $1,2 \times 1,1$ см, більшість мала розміри близько $1,1 \times 1$ см. Діаметри отворів становили від 0,5 см до 0,7 см, як правило 0,6 см. Товщина стінок виробів варіювала в діапазоні 0,12—0,2 см, головним чином 0,15 см. Майже всі вони мають дефекти тулуба, металева фольга переважно повністю або частково відшарована від поверхні, лише поодинокі намистини зберегли її по всій площині.

У колекції скляних намистин із поховань 2017—2020 рр. могильника Острів артефакти з металевою фольгою є наймасовішим підвідділом: їхня частка складала 39,93 % (112 екземплярів), що походили з 10 жіночих поховальних комплексів; саме золотоскляні складала 35,65 % (Дяченко 2022b, с. 141—142).

Намистини з металевою фольгою масово з'явилися на території Давньої Русі наприкінці Х ст. (Журухіна 2021, с. 112), і стали одним із найпоширеніших типів серед подібних прикрас (Захаров, Кузіна 2008, с. 213—214). Здебільшого вони характерні для ХІ — початку ХІІ ст. (Щапова 1956, с. 172; Кузіна 2016, р. 219—222, fig. 1: b; Журухіна 2021, с. 116—117) і загалом побутують до середини ХІІ ст. (Захаров, Кузіна 2008, с. 292, рис. 237: 5). У Східнобалтійському регіоні трапляються починаючи з кінця ІХ — Х ст. (Kuncienė 1981, р. 92), значна маса припадає на ХІ—ХІІ ст.

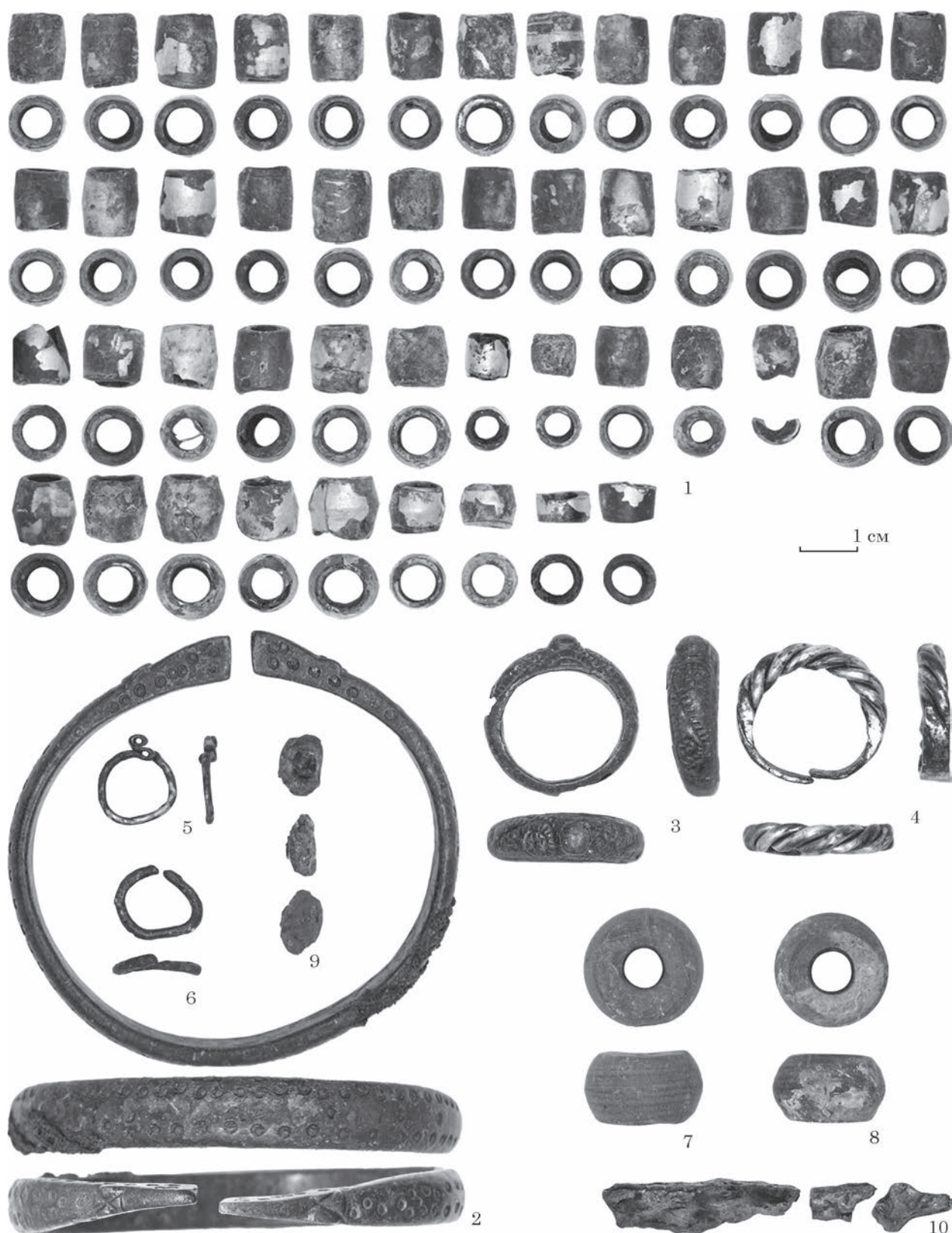

Рис. 6. Поховання 70, інвентар; фото: 1 — намистини золотоскляні; 2 — браслет бронзовий; 3 — перстень бронзовий; 4 — перстень срібний; 5 — срібне скроневе кільце; 6 — бронзове скроневе кільце; 7—8 — пряслиця з овруцького пірофіліту; 9 — фрагмент залізного цвяха; 10 — фрагментований залізний ніж

(Шапова, Дайга 1961, с. 188—189). На території Литви подібні прикраси трапляються значно рідше, ніж на теренах Латвії, де намистини з металеву фольгою у X—XIII ст. становили п'ять

частину від усіх скляних намистин (Mugurēvič 1995, р. 34). Доволі часто подібні намистини виявляють і на території Польщі, де ті побутують в XI—XIII ст., однак найчастіше вони трапля-

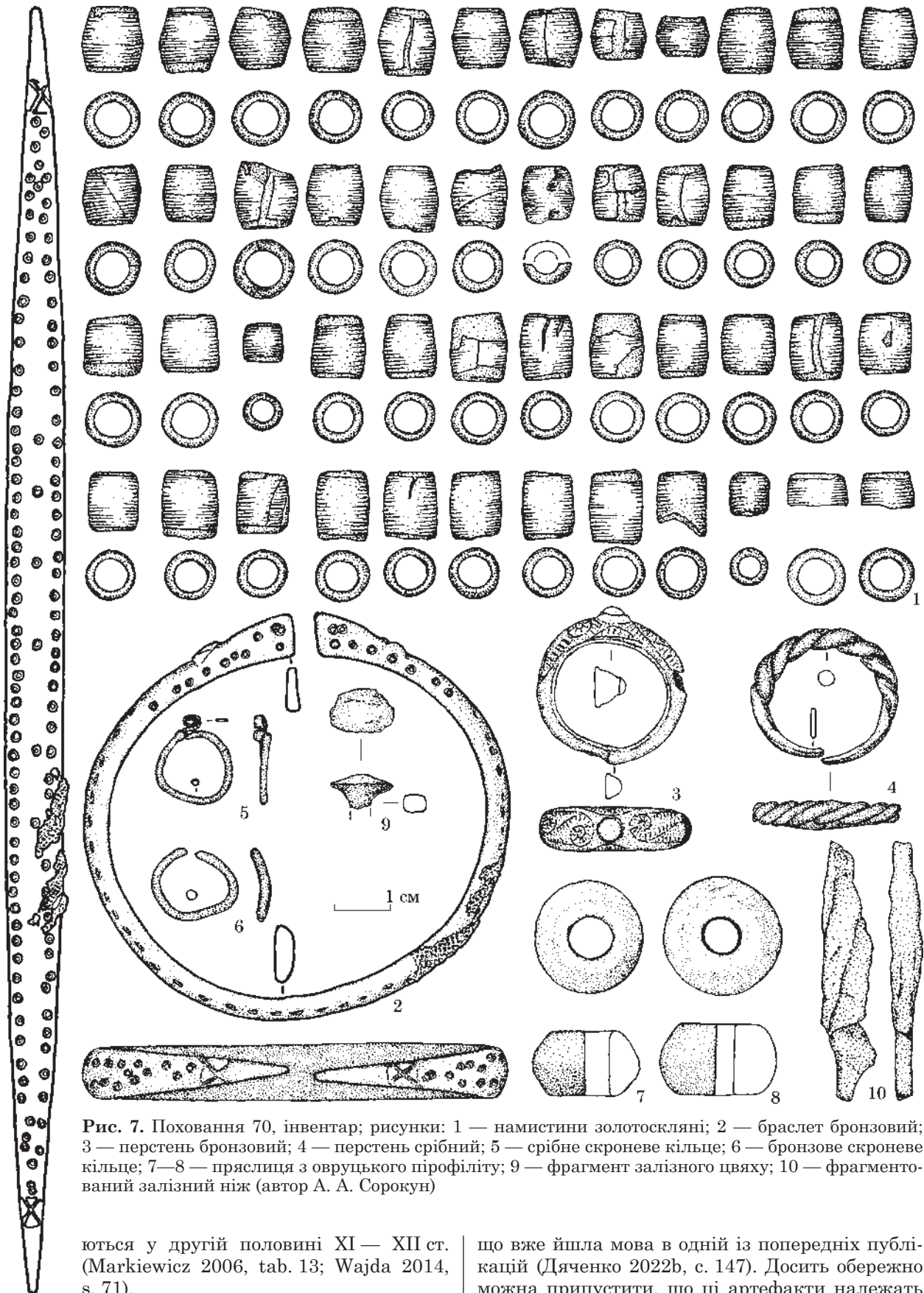

Рис. 7. Поховання 70, інвентар; рисунки: 1 — намистини золотоскляні; 2 — браслет бронзовий; 3 — перстень бронзовий; 4 — перстень срібний; 5 — срібне скроневе кільце; 6 — бронзове скроневе кільце; 7—8 — пряслиця з овруцького пірофіліту; 9 — фрагмент залізного цвяху; 10 — фрагментований залізний ніж (автор А. А. Сорокун)

ються у другій половині XI — XII ст. (Markiewicz 2006, tab. 13; Wajda 2014, s. 71).

Золотоскляні намистини, що склали вищеописаний набір, за зовнішніми морфологічними ознаками відрізняються від решти виявлених на пам'ятці, про

що вже йшла мова в одній із попередніх публікацій (Дяченко 2022b, с. 147). Досить обережно можна припустити, що ці артефакти належать до продукції давньоруських майстерень, котрі розпочали виробництво золотоскляних намистин приблизно з середини XI ст. (Столярова 2010, с. 329—333; Журухіна 2021, с. 99). Прик-

метно, що набір містить винятково предмети одного типу, достатньо стандартизовані за формою, що може свідчити про одночасне потрапляння намиста до покупця у зв'язці.

Біля черепа виявлено два скроневих кільця (рис. 6 і 7: 5, 6). Перше з них виконане з тонкого округлого в перетині (діаметр 0,13 см) срібного дроту, розміри становлять 1,6 × 1,4 см. Кінці притиснуті впритул одне до одного, перший мав S-подібну форму, другий — обрубаний і трохи сплюснутий (рис. 6 і 7: 5). Інше кільце виконане зі звичайного бронзового округлого дроту (діаметр 0,16 см) з рубленими розізнаними закінченнями (рис. 6 і 7: 6). Виріб трохи деформований у центральній частині, розміри складають 1,6 × 1,2 см.

Скроневі кільця є традиційними прикрасами слов'янських жінок (Kóčka-Krenz 1993, s. 42—43; Седова 1997, с. 64), проте для середньовічного вбрання народів Південно-Східної Балтії їх використання не є характерним, а поодинокі знахідки трапляються в регіонах, що межують із ареалами східних і західних слов'ян (Rauhut 1971, s. 603—610; ed. Virons et al. 1974, lpp. 444, tab. 76: 17; Квятковская 1998, с. 72—74; Engel et al. 2006, p. 199, pl. XIV: 9; Широухов 2014, с. 404). Пізніше ситуація суттєво змінюється. В поховальних комплексах XIII—XV ст. на території Литви скроневі кільця трапляються значно частіше, що можна пояснити тіснішими культурними контактами з населенням руських земель (Urbanavičienė 1995, p. 179, pav. 25: 1, 2; Zabiela 1995, p. 379, pav. 61; Vėlius 1997, p. 32—34, pav. 13; Svetikas 2001, p. 5—19; Jonaitis, Kaplūnaitė 2022, p. 198—199, fig. 5).

Кільця з S-подібними закінченнями найпоширеніші серед західнослов'янського населення Центральної Європи, де з'являються на рубежі VII—VIII ст. і побутують до XIV ст. (Kóčka-Krenz 1993, s. 47—48). Характерні вони, хоча й меншою мірою, для матеріальної культури Давньої Русі, переважно XI—XII ст. (Левашова 1967, с. 15—16; Седов 1982, с. 205, табл. XXXI: 40, 42, с. 225, табл. LI: 7; Седова 1997, с. 64; Рабинович, Рябцева 2009, с. 297, рис. 2: 1; Степанова 2010, с. 280; Ягодінська 2012, с. 226). Острівський екземпляр належить до типу IIIA за Г. Кочкою-Кренц, особлива концентрація знахідок якого припадає на Куявію, Мазовію, Нижню Сілезію, Малопольщу та Саксонію, й датована переважно другою половиною X — XIII ст. (Kóčka-Krenz 1993, s. 47—48); сучасні дослідження визначають вужчу дату: друга половина X — XII ст. (Rodak 2017, s. 103).

Інше скроневе кільце визначено як просте перснеподібне з роз'єднаними кінцями. Подібні кільця часто трапляються в поховальних комплексах і культурних нашаруваннях поселень пам'яток на усіх східнослов'янських землях у VIII—XIII ст. (Корзухина 1954, с. 108, табл. XXXIII: 2; Седова 1981, с. 13; Седов 1982, с. 201, табл. XXVIII: 18—20; Коробушкина 1993, с. 68, рис. 35: 10; Петрашенко 2005, с. 91—92; Гупало 2006, с. 79, ф. 20: 9; Зайцева 2008, с. 101,

рис. 92: 8, 11). Знахідки таких кілець на території Польщі Г. Кочкою-Кренц виднесла до типу I, визначивши їх як найбільш архаїчні, котрі з'являються у VII ст. й існують аж до XIV ст., проте більшість знахідок датовані в межах IX—XIII ст. (Kóčka-Krenz 1993, s. 44—45).

На зап'ястку лівої руки спочилої був бронзовий браслет із кінцями, що поступово звужуються (рис. 6 і 7: 2). Виріб розмірами 7,7 × 7,3 см, довжиною 23,7 см, товщиною близько 0,5 см, шириною в центральній частині 1,1 см, на кінцях майже по 0,25 см. Закінчення мають зооморфну стилізацію у вигляді голівок рептилії — змії чи вужа — з деталізованими виступами вух і носа, однак загалом композиція позбавлена реалістичності. Поверхня прикрашена штампованим орнаментом у вигляді 152 вузеньких кілець. На зовнішньому боці прикраси зафіксовано залишки тканини.

Знахідки з зооморфними закінченнями є найчисленнішим типом браслетів серед матеріалів могильника Острів. Допоки виявлені тільки в жіночих захороненнях у кількості від одного до трьох, достатньо різноманітні за формою, оздобленням та вагою (Дяченко 2021, с. 311—318). Описуваний екземпляр можна віднести до типу III за Л. Вайткунскене: браслети з вузькими припіднятими кінцями (Vaitkunskienė 1978a, p. 98).

Найбільшого поширення «змієголові» браслети у X—XIII ст. здобули серед куршів (Vaska 1994, lpp. 113—120; Bliučienė 2000, p. 127—131; 2001, p. 118—119), проте користувались попитом також у латгалів (Radiņš 1999, lpp. 95), даугавських лівів (Zariņa 2006, lpp. 291—292) і навіть слов'янського населення Західної Русі (Сергеева 1981, с. 30—35). Значно менше подібних знахідок виявлено в ареалах прусів та ятвягів (Širouchov 2012, p. 40—41), проте цю категорію прикрас все таки вважають притаманною цим західнобалтським етносам (Широухов 2011, с. 182—184), що підтверджено зростанням кількості подібних знахідок у регіоні впродовж останніх років (Lewoc et al. 2022, s. 67).

Найближчу аналогію зразку з поховання 70 становить фрагментований браслет, виявлений під час досліджень відкритого поселення XI—XIII ст. біля надрувського городища Камсвікус, розташованого на високому правому березі нижньої течії р. Анграпи (Калашников 2009, с. 19—20; Širouchov 2012, p. 258, pav. 50: 1). Також можна згадати знахідку з культурного шару XI—XIII ст. ятвязького городища Єґлінець, на кордоні сучасних Польщі та Литви (Engel et al. 2006, p. 199, pl. XIV: 4).

На вказівний палець небіжчиці був надітий бронзовий пустотілий перстень (рис. 6 і 7: 3) розміром 2,6 × 2,3 см, шириною 0,82 см. Каблучка сформована з двох смуг листового металу: зовнішня мала напівкруглу в перегині форму і розширювалась у центральній частині, внутрішня майже пласка. Кінці пластин спаяні, однак доволі недбало, спостерігаються закраїни листів.

У центральній частині зовнішньої пластини зроблений отвір з децю витягнутими краями, що поступово звужуються, в котрий уміщена плоско-опукла округла в плані вставка з яскравого темно-зеленого майже непрозорого скла. Поверхня виробу прикрашена геометричним орнаментом із доволі стилізованими рослинними мотивами, нанесеним комбінованим методом: деякі елементи тиснені зсередини неглибоким рельєфом і підкреслені зовні поверхневими врізними смужками та лініями (рис. 7: 3).

Перстні, виготовлені та оздоблені подібним чином, належать до так званого оршимовицького типу (Kóčka-Krenz 1993, s. 124—125). Нині відомо трохи більше двох десятків золотих, срібних і бронзових артефактів, котрі локалізуються у межах річки Ельби та Вісли (рис. 8), більшість знахідок тяжіє до басейну останньої (Drozd-Lipińska 2011, s. 147—150). Вони з'являються в західнослов'янському ареалі на рубежі X—XI ст., побутують протягом усього XI ст., найпізніші екземпляри датовані початком XII ст. Здебільшого перстні цього типу виявлені в жіночих захороненнях (переважно молодих осіб) з яскравим і численним поховальним інвентарем, що свідчить про високий соціальний стан власників даних предметів (Kóčka-Krenz 1998, s. 559). Походження цих прикрас пов'язують із наслідуванням місцевими майстрами висококласних західноєвропейських виробів (Kóčka-Krenz 2014, s. 36), головним чином германського кола (Schulze-Dörrlamme 2020, s. 287, abb. 1: 24—25, s. 296), що знаменує поширення нової (романської) моди при дворах західнослов'янських правителів. Подібні предмети були матеріальним виявом ототожнення місцевих вищих суспільних класів із елітами «латинського» кола (Kóčka-Krenz 1998, s. 559).

На підмізинному пальці спочилої був витий із двох срібних дротів перстень зі сплюснутими роз'єднаними закінченнями (рис. 6 і 7: 4), розміром 2,8 × 2,7 см, шириною 0,6 см. Кільця саме цього типу не є чисельними, однак широко розповсюджені на території Центральної та Східної Європи. На давньоруських пам'ятках трапляються починаючи з другої половини XI ст., однак більшість знахідок датовано XII—XIII ст. (Недовшина 1967, с. 263; Мезенцева 1968, с. 94—95, 156, табл. VI: 11, 20—21; Седова 1981, с. 127; 1997, с. 77; Седов 1982, с. 211, табл. XXXVII: 14, с. 228, табл. LIV: 5; Якубовський 2003, с. 98, рис. 67: 4, с. 107—108). На теренах середньовічної Польщі подібні перстні з'являються на рубежі X—XI ст. і побутують до початку XIV ст. (Kóčka-Krenz 1993, s. 116—118; Miciak, Agnew 2021, s. 153—154). У Східнобалтійському регіоні схожі кільця становлять незначну частку даної категорії прикрас, помітно поступаючись перстням, витим із бронзового дроту. Поодинокі зразки XI—XII ст. виявлено на території Центральної та Західної Литви (Vaitkunskienė 1981, p. 68—69), а також в ареалах латгалів і даугавських лівів, де хронологічно тяжіють до XII—XIII/XIV ст. (Araļa 1987,

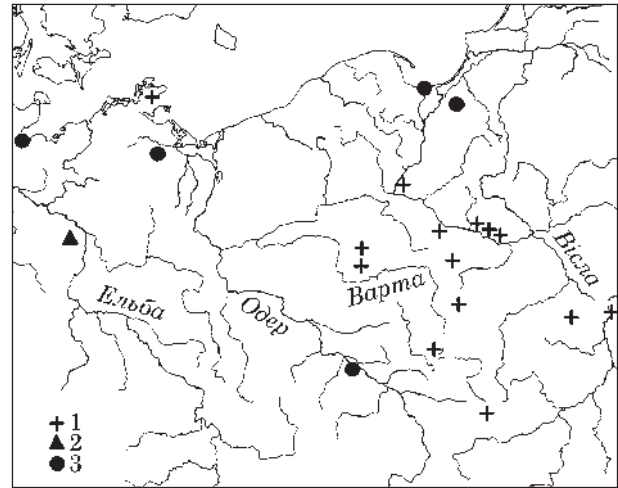

Рис. 8. Мапа розповсюдження перстнів оршимовицького типу: 1 — кладовище; 2 — скарб; 3 — поселення (за: Drozd-Lipińska 2011)

lpp. 104—105; Radiš 1999, lpp. 81—82, att. 57; Kuniga 2000, lpp. 64; Zariņa 2006, lpp. 298).

Трохи вище лівої тазової кістки було виявлено фрагментований залізний ніж (рис. 6 і 7: 10). Незадовільний ступінь збереженості предмета заважає достеменно дослідити його морфологічні особливості. Проте вдалось здійснити графічну реконструкцію за зафіксованими рештками (рис. 7: 10). Виріб можна ідентифікувати як універсальний черешковий ніж з прямою спинкою й пологими уступами.

Подібні вироби належать до відділу II типу II за А. Е. Леонтьєвим і є найпоширенішим різновидом ножів у X—XI ст. (1976, с. 34, рис. 1: 7, с. 42), хоча трапляється протягом давньоруського періоду загалом (Захаров 2004, с. 201; Петрашенко 2005, с. 81—82; Розанова 2008, с. 18). Значно рідше їх зафіксовано в Східнобалтійському регіоні (Stankus 1995, p. 75—76; Vaitkunskienė 1995, p. 93—96; Zariņa 2006, lpp. 204—207) і на території середньовічної Польщі (Wrzesiński 2000, s. 99; Wadyła 2019, s. 188—189; Miciak, Agnew 2021, s. 155—156).

В переважній більшості поховальних комплексів могильника Острів зафіксовані залишки залізних ножів. Вони трапляються в могилах як чоловіків, так і жінок. Звичайно ці вироби зафіксовані на поясі небіжчиків, з правого або лівого боку. Іноді — в грудній частині, що свідчить про їх початкове знаходження у шкіряних чохлах, прикріплених за допомогою металевих деталей до верхнього одягу. Серед виявлених у чоловічих похованнях домінують екземпляри, в яких верхня лінія короткого черешка продовжує лінію спинки (Баранов, Івакін, Широухов 2022, с. 255—256), в жіночих захороненнях асортимент таких виробів різноманітніший, що добре ілюструє описуваний випадок.

Поблизу правої гомілкової кістки виявлено пряслице з пірофілітового сланцю біконічної форми (рис. 6 і 7: 8), діаметром 2/0,8 см, шириною 1,15 см, висотою 1,9 см. Трохи нижче лівої тазової

кістки зафіксоване ще одне пряслице (рис. 6 і 7: 7), проте діжкоподібної форми, діаметром 2,1/0,7 см, шириною 1,2 см, висотою 2,1 см. Обидва предмети містять на поверхні сліди спрацьованості.

Пряслиця з «овруцького шиферу» (пірофілітового сланцю) є традиційним атрибутом поховального інвентарю в захороненнях жінок і дівчат могильника Острів, які містять від одного до трьох екземплярів. Їх розташування в захороненнях варіюється. Деякі трапляються поблизу лівої чи правої голіткості кісток, іноді стоп; у такому випадку вони становлять неконтактний поховальний інвентар, що можна вважати заупокійними дарами. Інші ж розташовані в грудній частині та поблизу ключиць, що, імовірно, пояснюється їх використанням як елементу костюму: як амулети та обереги такі предмети підвішували на мотузочках до кілець, ланцюжків або фібул, котрими скріплювали накидки / плащі. Варто обмовитися, що в частині поховальних комплексів пряслиця зафіксовано в перевідкладеному стані. Також слід наголосити, що пряслиця та ножі є єдиними категоріями знарядь праці, що трапляються в захороненнях цього некрополя.

Пряслиця з пірофілітового сланцю використовували як поховальний інвентар мабуть одразу від початку їх поширення європейськими просторами в другій половині — наприкінці Х ст. Вони трапляються в жіночих, а подекуди й у чоловічих захороненнях протягом усього давньоруського періоду (Моця 1987, с. 88; Зеленцова, Милованов 2015, с. 129; Плавинский 2018, с. 451; Войтехович 2019, с. 82; Бібіков, Зоценко 2022, с. 273, 280), а також у середньовічних захороненнях Східнобалтійського регіону, до того ж — у різних племен із розмаїтим поховальним обрядом (Широухов 2014, с. 387—391). Непоодинокі такі знахідки й у поховальних пам'ятках на території середньовічної Польщі (Musianowicz 1955, s. 247—275; Rauhut 1971, s. 548; Lisowska 2013, s. 134—138, 141; Dziak 2014, s. 199; 2015, s. 305, tab. V: 2, 3; Miciak, Agnews 2021, s. 163—165; Olczak, Krasnodębski 2022, s. 235)

Існують різні інтерпретації наявності пряслиць у захороненнях. Вважають, що ці предмети були невід'ємною частиною повсякденного життя їхніх власників, тому мали супроводжувати їх під час обряду переходу й стати у пригоді в потойбіччі. Інша точка зору ґрунтується на аналізі міфологічних сюжетів індоевропейських народів, зокрема — добре відомих античних і середньовічних скандинавських міфів, що пов'язували обертання веретена з життєвим циклом, а переривання ниті ототожнювали зі смертю. Отже пряслиця могли слугувати відображенням цих переживань і символізувати роль жінки у них (Zamelska-Monczak 2016, s. 281). Можливо, саме тому вони й виконували роль оберегів.

Поховання 71. Між нижньою щелепою та лівою ключицею жінки поважного віку виявлено сім скляних намистин; ще одна поблизу правої ключиці (рис. 9 і 10: 3—5). Шість із них — це золотоскляні намистини, що за ознаками повто-

рювали екземпляри, виявлені в наборі намиста супутнього поховання, за винятком, можливо, незначно більшого розміру. Інші дві одиниці виявились значно цікавішими.

Перша з них округла, зонна, гладка, виготовлена методом накручування з яскраво-жовтого непрозорого скла, поверхня її додатково вкрита майже не збереженим тонким шаром темно-синього або чорного скла; на цей покрив накладено широкі петлі яскраво-білого непрозорого скла, поміж яких з трьох боків розташовувано широкі вічка тонкого шару яскраво-червоного напівпрозорого скла, обриси яких ледь помітні (рис. 9 і 10: 3). Діаметр виробу 1,3 см, висота 1,2 см. Друга збережена фрагментарно (рис. 9 і 10: 4). Мала таку ж, як і попередня форму, виготовлена подібним способом, однак із темно-коричневого непрозорого скла зі вкладними вічками (не збереглися) між петлями світло-жовтого непрозорого скла. За допомогою такого прийому досягнутий ефект подвійних вічок (рис. 10: 4). Діаметр становив 1,3 см, висота 0,9 см.

Найближчі аналогії можна знайти серед матеріалів багатих жіночих захоронень у Бірці (Arbman 1943, taf. 120: 3a, 121: 2d, 122: 12i, 122: 17e, 123: 5a), а також у похованнях VIII—IX ст. на території Фінляндії (Kivikoski 1973, taf. 54, abb. 501A). Подібний екземпляр походить із перевідкладеного культурного шару Рюриково-городища (Носов, Плохов, Хвоцинская 2017, ил. 2: 19). Схожі намистини також трапляються в поховальних комплексах VIII—X ст. у прибережних районах Західної Литви, переважно на некрополях куршів (Страгнай, Паланга, Лайвяй), проте поодинокі знахідки відомі у XI—XII ст. Вважають, що ці намистини візантійського походження (Kuncienė 1981, s. 82—83).

Попід правою ключицею небіжчиці зафіксовано невеличку підковоподібну фібулу (рис. 9 і 10: 1) розміром 3,1 × 3,15 см з трохи вигнутою голкою довжиною 4,21 см. Корпус виконано з округлого в перетині (діаметр 0,38 см) бронзового дроту. Кінці стиснені та вигнуті назовні, мають зооморфну стилізацію у вигляді нанесених на поверхню кожної з них трьох вузьких вдавлень (рис. 10: 1).

Фібули з зооморфними закінченнями є одним із найчисленніших типів застібок доби середньовіччя Східнобалтійського регіону (Vaitkunskienė 1978b, p. 63—65; Bliucienė 1999, p. 132). Усі вони достатньо різноманітні як за параметрами, так і за ступенем реалістичності чи стилізованості зооморфних сюжетів. Переважають артефакти з рельєфним витим або ж псевдовитим корпусом. Закінчення таких фібул оформлені у вигляді голівок змії, вовків, коней і козлів, що пояснюється побутованим культу Перкунаса та пов'язаних із ним міфологічних сюжетів (Кулаков 1990, с. 25).

Вперше вони з'являються у куршів у X ст. (Griciuvienė 2009, p. 124—126, 202—203, 243—246, 250—254, N 509, 946, 1207—1208, 1244) і вочевидь їх виготовлення пов'язане з місцевим

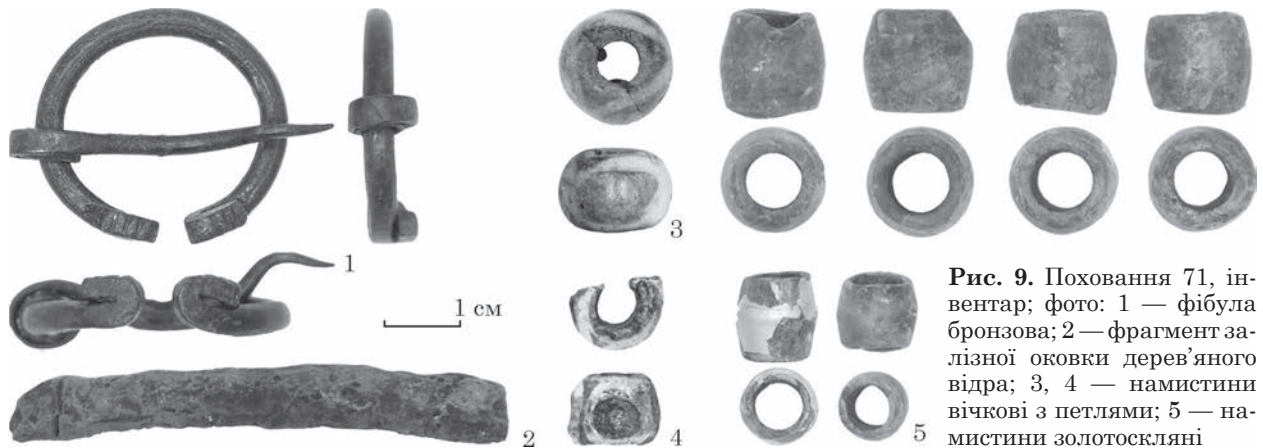

Рис. 9. Поховання 71, інвентар; фото: 1 — фібула бронзова; 2 — фрагмент залізної оковки дерев'яного відра; 3, 4 — намистини вічкові з петлями; 5 — намистини золотоскляні

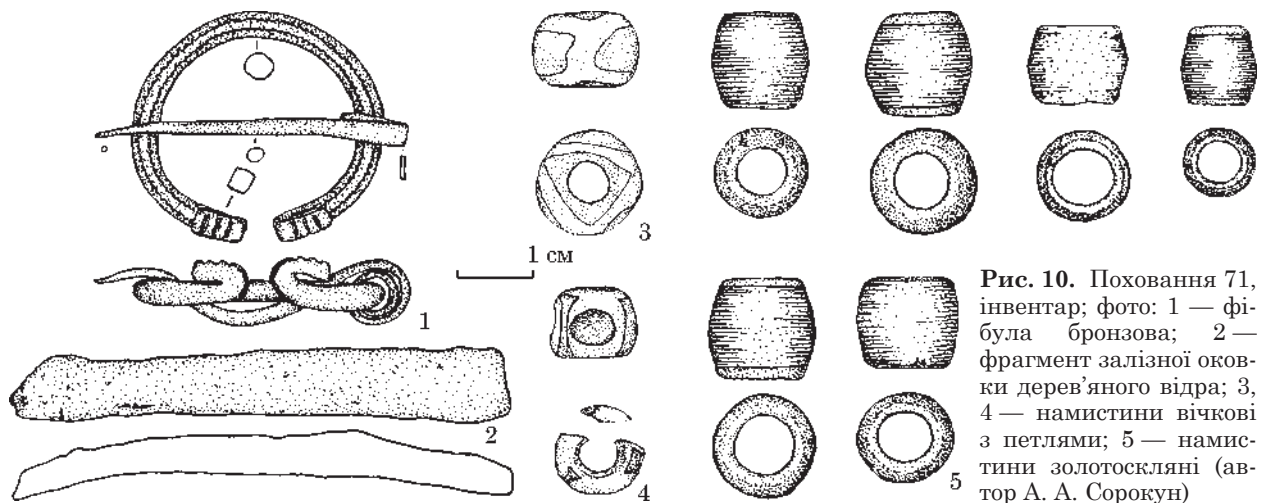

Рис. 10. Поховання 71, інвентар; фото: 1 — фібула бронзова; 2 — фрагмент залізної оковки дерев'яного відра; 3, 4 — намистини вічкові з петлями; 5 — намистини золотоскляні (автор А. А. Сорокун)

наслідуванням витонченіших готландських зразків (Thunmark-Nylén 1992, p. 156—160), хоча питання залишається дискусійним (Blüjienė 1999, p. 133). На рубежі X—XI ст. вироби куршських майстрів потрапляють як імпорт уже до самого Готланду (Carlsson 1988, s. 31, 70—71; Thunmark-Nylén 1998, taf. 115). Від куршів поширюються далі на південь, в ареал прусів, де з'являються на початку XI ст. (Кулаков 1990, с. 25), однак найбільшої популярності здобувають у XIII—XV ст. (Biermann et al. 2011, s. 255—257). Саме на території цих двох західнобалтських племен виявлено найбільшу кількість подібних фібул у XI—XIV/XV ст. (Širouchov 2012, p. 29—30). Серед інших балтських народів поширені менше. В XI—XIII ст. трапляються у земгалів (Brīvkalne 1974, lpp. 125—127; Vaškevičiūtė 2004, p. 69—70; Vaškevičiūtė, Chlodinskienė 2008, p. 128—129), латгалів (Radiņš 1999, lpp. 67) та даугавських лівів (Zariņa 2006, lpp. 283, att. 183: 19, lpp. 284). У XIV—XV ст. з'являються також у селів (Ciglis, Gričiuvienė, Grižas 2007, p. 131, N 532—533). Найпізніші зразки на території Литви датовані XV—XVI ст. (Ciglis et al. 2005, p. 66—68, 186—187, 210, N 330, 1049—1050, 1252—1253), а поодинокі знахідки відомі навіть у XVII ст. (Vaškevičiūtė 1995, p. 294, pav. 11: 3).

Надзвичайно подібні та хронологічно близькі до острівського зразка знахідки були виявлені

під час досліджень майстерні з обробки кольорових металів на поселенні Тарговисько, що входило до складу поселенської структури городища Замкова Гора поблизу селища Шурпіли в північно-західній Польщі. Серед значного масиву різноманітних металевих виробів, а також напівфабрикатів і відходів виробництва, було зафіксовано три ідентичні за параметрами фібули (Żołędziowski 2015, p. 146, fig. 4: 3—6) та один бракований зразок (Engel et al. 2013, s. 51, ruc. 6: 6). Параметри та перетин корпусу застібок співпадали з вимірами виявлених поруч із ними бронзових дротів — фрагментів рублених витих шийних гривен типу Totenkronen, що очевидно вторинно були використані ятвязькими майстрами як сировина для виготовлення дрібніших елементів одягу (Żołędziowski 2018, s. 215).

З діяльністю цього виробничого осередку пов'язують ще один екземпляр, випадково знайдений жителями селища Жива Вода в Сувалкії (Kaszyński 1958, s. 153, ruc. 1). На нашу думку, близькими до продукції цієї майстерні можна вважати ще чотири фібули, виявлені у Вовковиську під час досліджень культурних нашарувань XI—XIII ст. (Зверуго 1975, с. 36, рис. 11: 3, с. 44, рис. 14: 7, 9, 14а, 16), знахідку з культурного шару XI—XII ст. давньоруського міста Гродна (Воронин 1954, с. 43, рис. 16: 7) і застібку, зафіксовану в чоловічому підкурганному інгумацій-

ному похованні XI ст. біля с. Захарничі, поблизу Полоцька (Сергеева 1985, с. 128, рис. 3: 6).

Трохи нижче стоп небіжчиці зафіксовано великий фрагмент залізної оковки дерев'яного відра (рис. 9 і 10: 2), що дає змогу говорити про його імовірну присутність.

Поховання з відрами становлять 16,8 % від загального обсягу виявлених комплексів у 2017—2022 рр. Вони зафіксовані в жіночих (10), чоловічих (6), а також дитячих (по одному в хлопчика й дівчинки) захороненнях могильника. Детальний аналіз цієї категорії поховального інвентарю було надано авторами проекту за колекцією матеріалів 2017—2018 рр. (Баранов, Івакін, Широухов 2022, с. 240—245), їй також присвячено спеціальне дослідження, де наведений широкий спектр можливих інтерпретацій даного феномену (Baranov, Ivakin, Shiroukhov 2022, s. 221—284).

Поряд із переходом до обряду трупопокладання, використання дерев'яних відер із залізними елементами є чи не найпомітнішою зміною в поховальній практиці східнобалтійських мігрантів, що очевидно з погляду повної відсутності подібної традиції серед середньовічних західнобалтських племен. В. Баранов добре проілюстрував, що наявність відер у похованнях не залежала від статевої, вікової та соціальної належності небіжчиків (Баранов, Івакін, Широухов 2022, с. 242). Зважаючи на збільшення джерельної бази, до перерахованого можна додати також етнічний фактор, оскільки відра як присутні, так і відсутні у захороненнях зі сільними етновизначальними елементами костюму. Крім того, поховання з відрами є у всіх частинах могильника, не утворюючи якихось локальних груп. Тому можна припустити, що після перейняття цей звичай побутував протягом тривалого часу функціонування могильника.

Залучення дерев'яних відер із залізними елементами до поховальної практики імовірно пов'язано з існуванням у цьому суспільстві певних ідейних переконань, що спонукали обрядово підкреслити «інакшість» цих індивідів, котра не залежала від усіх перерахованих вище факторів. Зважаючи на поточну кількість комплексів із відрами, ці особи становили менше шостої частини тутешнього населення.

Хронологія та етнокультурна приналежність. Типолого-хронологічна характеристика поховального інвентарю дає підстави твердити, що деякі його категорії походять із різних частин середньовічної Європи, а формування цього речового комплексу тривало протягом певного часу. Зафіксована композиція в загальному вигляді не могла утворитись раніше середини XI ст. Отже найімовірнішим часом здійснення обидвох захоронень можна вважати другу половину XI — початок XII ст. Вони належать до пізньої фази функціонування могильника.

Зафіксовані особливості поховального обряду дають змогу констатувати факт одномоментного захоронення. Розташування комплексів, спільні риси поховальної практики й вище зазначені

особливості намист свідчать на користь сімейно-родового зв'язку між небіжчицями, імовірно достатньо близького. Антропологічна експертиза проілюструвала, що на момент смерті обидвох жінок різниця у їхньому віці становила від 30 до 40 років. Набірне намисто, до складу якого входили архаїчніші різновиди намистин, як і поважний вік жінки, на шії котрої воно виявлене, свідчать про її належність до ранішого покоління даної популяції. Зважаючи на усталені погляди щодо тривалості поколінь середньовічного населення Східної Європи (Козюба 2001, с. 29—41), вищеприведені факти якщо не виключають, то роблять украй малоімовірним твердження про те, що в цих двох могилах поховані мати та донька. Якщо індивіди й були пов'язані родинними відносинами, то це вірогідніше бабця й онука.

Зважаючи на виявлені в обох захороненнях типів етновизначальних металевих деталей костюму та прикрас, небіжчиці мали пруське чи, скоріше, ятваське походження. Представники цих племен безперечно входили до складу групи східнобалтійських мігрантів (Баранов, Івакін 2020, с. 316). Однак аналіз матеріалів поховання 70 підказує дещо інакший погляд на цю проблему.

У загальній композиції поховального вбрання молодій жінки «зміеголовий» браслет виглядає радше другорядним чинником. Більше привертає увагу те, що в цьому комплексі вперше на могильнику виявлені скроневі кільця, котрі, як згадано вище, не характерні для культури західнобалтських племен. Крім того, допоки тільки в цьому захороненні зафіксовано срібні речі, хоча вони відсутні в значно багатших похованнях некрополя. Не менш цікавим видається те, що ця особа володіла перстнем оршимовицького типу — прикрасою надто рідкісною та статусною, притаманною для середньовічних польських еліт.

Захоронення займають цілком структуровану позицію в планіграфії могильника. Зафіксована поховальна практика загалом характерна й для інших комплексів некрополя. Традиційними є й окремі атрибути поховального інвентарю. Безсумнівно, ця жінка була частиною суспільства, котре залишило по собі могильник Острів. Але чи не означає це, що досліджуване середньовічне соціальне утворення мало поліетнічний і полікультурний характер із певними уніфікованими рисами поховальної обрядовості, а захоронення 70 свідчить про наявність у складі цієї групи окрім питомо балтських, ще й західнослов'янський етнокультурний компонент? І чому подібні етновизначальні риси відсутні у супутньому захороненні 71, якщо небіжчиці потенційно мали родинні зв'язки? На жаль, археологічний матеріал не дає можливості беззаперечно відповісти на це питання. Сподіваємось, до його вирішення нас наблизить аналіз ізотопу стронцію та давнього ДНК, яким підлягають поховальні комплекси цієї унікальної пам'ятки. Проте результати цих досліджень бу-

дуть отримані пізніше, а доти спробуємо поміркувати над іншими шляхами вирішення цього завдання.

Дискусія. Культура балтських переселенців безперечно мала б зазнати чималих змін унаслідок міграції. Язичницьке світосприйняття тою чи іншою мірою замінювалось християнським, що проілюстровано переходом від звичаю трупопалення до інгумацій (Баранов, Івакін, Широухов 2021, с. 278—293). Попри це, група достатньо довго зберігала свою особну матеріальну культуру, а деякі типи прикрас із «деградованими» зооморфними мотивами могли виготовляти майстри вже безпосередньо на берегах р. Рось (Дяченко 2021, с. 317). Деякі категорії поховального інвентарю могильника Острів свідчать, що представники балтського анклаву контактували з місцевою давньоруською людністю, а можливо і з представниками кочового світу (Баранов, Івакін, Широухов 2022, с. 254—256; Дяченко 2022а, с. 78—79). Речі балтських типів, поширені в басейні р. Рось, на жаль як випадкові знахідки, вочевидь маркують і зворотні культурні впливи (Зоценко 1984, с. 433).

Як із історичних, так і з археологічних джерел ми знаємо про компактне розселення на півдні Київської землі представників західнослов'янського населення, котрі, як вважають, залишили по собі поселенський комплекс і некрополь поблизу с. Миколаївка Стеблівської селищної громади Звенигородського р-ну Черкаської обл. (Довженко, Кучера 1956, с. 45—56). Матеріали досліджень цієї пам'ятки свідчать на користь того, що «полонені ляхи» продовжували почасти дотримуватись усталених норм своєї культури, що нині можемо простежити в побутованні специфічних типів керамічного посуду, характерного для русько-польського порубіжжя, а також наявності скроневих кілець з S-подібними закінченнями (Моця 1979, с. 32—34; Кучера 1987, с. 77). Майбутні дослідження цього комплексу збагатять наукове знання про особливості проживання західнослов'янського населення Поросся і допоможуть дізнатись про інші характерні риси їхньої матеріальної культури (Джик 2022, с. 491—498).

Обидві групи з'явилися у Пороссі протягом першої половини XI ст. Компактне розселення етнічних контингентів віддалік від провідних міських і релігійних осередків із метою господарського освоєння та оборони рубежів нових територій мало б ізолювати їхню матеріальну й духовну культуру. Водночас це надавало певної «культурної автономії» за дотримання християнських норм поховальної обрядовості та, напевне, тієї чи іншої служби київським князям (Комар 2022, с. 69). Тому цілком логічно припустити, що між різними етногрупами в Пороссі могла відбуватись взаємодія. Потенційно ці контакти не були обмежені винятково обміном чи торгівлею, а передбачали встановлення соціальних зв'язків, не виключено й шляхом укладання шлюбів між представниками різних етносів.

Прояв контактів західнобалтського та польського населення в археологічному вимірі не є чимось дивним, а виглядає цілком закономірним, урахувавши їхні тісні історичні зв'язки в межах материнських регіонів.

Пруські та ятвязькі племена ще з часів становлення держави П'ястів перебували в зоні її політичних і економічних інтересів (Łowmiański 1950, s. 152—179; Baronas 2008, p. 9—18). У часи Болеслава Хороброго здійснено щонайменше дві спроби хрещення прусів (Wiliński 1984, s. 121—129). З історії мучеництва Бруно Кверфуртського ми знаємо, що останні визнавали верховний сюзеренітет Болеслава (Łowmiański 1950, s. 170—176). Також відомо, що пруські дружини брали участь у саксонських походах Мешка II 1028 та 1030 рр. (Wiliński 1984, s. 130). А в 1038—1047 рр. Казимир I боровся за верховну владу з мазовецьким князем Мецлавом, котрий очолив мазовецько-поморсько-пруську коаліцію, до якої приєдналися і ятвяги (Влодарский 1961, с. 150; Bieniak 2012, s. 142—178). У цей період Давньоруська держава активно втручалась у польську політику, підтримуючи в міжусобній війні Казимира. У 1039—1041 рр. між останнім та Ярославом Мудрим було укладено союзний договір, котрий скріплювали одруження Казимира з Марією-Добронегою (донькою Володимира Великого), та Ізяслава Ярославовича з сестрою Казимира — Гертрудою (Головко 1988, с. 43—45; 2021, с. 144—154). Це визначало не тільки польську політику київського князя, а й напрям подальшої балтійської (Ščavinskas 2019, с. 145). В 1038 р. «иде Ярославъ на Яттвагъ» (ПСРЛ 1908, стб. 141), що мало на меті виключити їх з ворожого блоку й повернути до орбіти давньоруського впливу (Dziewulski 1965, s. 475). Однак у пізніших редакціях ця стаття доповнена вставкою «не може их взяти», що свідчить, певно, про невдалі результати походу (Головко 1991, с. 27). Через два роки, 1040 р. Ярослав із аналогічних міркувань, здійснює похід на Литву, а в 1041 р. «Иде Ярославъ . на Мазовшаны . въ лодыихъ» (ПСРЛ 1908, стб. 141). Військовою акцією, що остаточно утвердила Казимира I як володаря польських земель, був похід 1047 р.: «Ярославъ иде на Мазовшаны . и побѣдѣ Я и княза ихъ оуби . Моислава и покори Я Казиме-ру» (ПСРЛ 1908, стб. 143). Давньоруські джерела досить скупо передають інформацію щодо тих буремних подій, однак цілком очевидно, що підтримка Ярослава Мудрого, його «балтійські» походи, були вирішальним фактором у боротьбі Казимира I Відновителя за польський престол.

Згаданий вище процес є одним із багатьох епізодів політичної історії Східної Європи кінця X — середини XI ст., в якому переплелися історичні долі балтських і слов'янських народів. Найвні повідомлення не дають нам чіткої відповіді, коли відбулась міграція західнобалтської групи на береги р. Рось і з якими саме подіями слід її асоціювати, на відміну від інформації про

осадження на цих землях «полонених ляхів» у 1031—1032 рр. Археологічні матеріали некрополя дають привід лише шукати вихідні точки цього феномену в хронологічному проміжку від кінця X до середини XI ст.

Зважаючи на матеріали комплексів 70 і 71, популяцію могильника Острів представляють носії синкретичної матеріальної та духовної культури, до складу якої могли входити особи різного етнічного походження — представники західнобалтських народів (прусів, ятвягів, скальвів, куршів, земгалів), а також носії західнослов'янських культур, між якими існували соціальні відносини.

Питання, як саме слід інтерпретувати прояв цих взаємин у поховальних комплексах 70 і 71, залишається відкритим. Можливо, ці поховання належать жінкам, пов'язаним сімейними стосунками з пруськими чи ятвязькими знатними воїнами, учасниками військових акцій польських князів, чия родина, перебуваючи в тісних контактах із західнослов'янською військовою елітою, перейняла деякі елементи матеріальної та духовної культури іноетнічного населення ще до переселення на береги р. Рось. Проте, вірогідніше, матеріали цих поховань засвідчують контакти між балтською та західнослов'янською етногрупами в Пороссі після їхньої міграції в процесі освоєння цього регіону впродовж середини — другої половини XI ст.

ЛІТЕРАТУРА

- Антонович, В. Б. 1895. *Археологическая карта Киевской губернии*. Приложение к: Древности, XV. Москва: М. Г. Волчанинов.
- Баранов, В. І., Івакін, В. Г. 2020. Поховальні комплекси зі зброєю могильника Острів (за матеріалами археологічних досліджень 2017—2019 рр.). *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 300-320.
- Баранов, В. І., Івакін, В. Г., Широухов, Р. А. 2021. Поховальний обряд могильника Острів (за матеріалами археологічних науково-рятивних досліджень 2017—2018 рр.). *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 279-294.
- Баранов, В. І., Івакін, В. Г., Широухов, Р. А. 2022. Поховальний обряд могильника Острів (за матеріалами археологічних науково-рятивних досліджень 2017—2018 рр.). Частина друга. *Археологія і давня історія України*, 2 (43), с. 235-266.
- Бібіков, Д. В., Зоценко, І. В. 2022. Нове поховання з Китаївського курганного могильника: до дискусії про давньоруські квазікамери. *Археологія і давня історія України*, 2 (43), с. 267-282.
- Брайчевський, М. Ю. 1952. Слов'янські пам'ятки Середнього Поросся. *Археологічні пам'ятки УРСР*, III, с. 57-64.
- Брайчевський, М. Ю., Смиленко, А. Т. 1947. *Дневник разведки экспедиции «Большой Киев». Средне-Росский отряд*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1947/27.
- Влодарский, Б. А. 1961. Ятвяжская проблема в польско-русских связях X—XIII вв. В: Зимин, А. А., Пашуто, В. Т. (ред.). *Международные связи России до XVII в.* Москва: АН СССР, с. 116-130.
- Войтехович, А. В. 2019. *Погребальный обряд населения Полоцкой земли в X—XII в.* Минск: Беларуская навука.
- Воронин, Н. Н. 1954. *Древнее Гродно*. Москва: АН СССР.
- Гнера, В. А. 2020. Використання металодетектора в археологічних дослідженнях. *Археологія*, 3, с. 126-142.
- Головко, А. Б. 1988. *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII вв.* Киев: Наукова думка.
- Головко, О. Б. 1991. Балтійські племена в політичних взаємовідносинах Давньоруської і Польської держав (X — перша третина XIII ст.). В: Смолій, В. А. (ред.). *Україна і Польша в період феодалізму*. Київ: Наукова думка, с. 23-33.
- Головко, О. Б. 2021. *Русь і Польша в міжнародному житті Європи (X — перша половина XIII ст.)*. Київ.
- Гупало, В. Д. 2006. *Берестянські курганні могильники кінця X — XII ст.* Львів: ДВЦ НТШ.
- Джик, М. 2022. Археологічні свідчення присутності лядських переселенців в Пороссі: стан досліджень. *Археологія і давня історія України*, 3 (44), с. 491-498.
- Довженко, В. І., Кучера, М. П. 1956. *Отчёт о работе Древнерусской экспедиции в 1956 г. на Роси*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1956/12в.
- Довженко, В. І., Приходнюк, О. М. 1973. *Звіт про роботу сахнівського загону середньодніпровської експедиції в 1973 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1973/21а.
- Дяченко, Д. Г. 2021. Браслети з зооморфними закінченнями (за матеріалами розкопок могильника Острів 2017—2020 рр.). *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 311-318.
- Дяченко, Д. Г. 2022а. Інтерпретація Т-подібного рогового виробу з могильника Острів. *Археологія*, 4, с. 72-82.
- Дяченко, Д. Г. 2022б. Намисто з могильника Острів (за матеріалами досліджень 2017—2020 рр.). *Археологія і давня історія України*, 2 (43), с. 134-150.
- Журухіна, О. Ю. 2021. *Намисто Середнього Подніпров'я X—XIII ст.* Дисертація канд. іст. наук. ІА НАН України.
- Зайцева, І. Е. 2008. Изделия из цветных металлов и серебра. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Археология севернорусской деревни X—XIII веков: средневековые поселения и могильники на Кубенском озере*. 2: Материальная культура и хронология. Москва: Наука, с. 57-142.
- Захаров, С. Д. 2004. *Древнерусский город Белоозеро*. Москва: Индрик.
- Захаров, С. Д., Кузина І. Н. 2008. Изделия из стекла и каменные бусы. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Археология севернорусской деревни X—XIII веков: средневековые поселения и могильники на Кубенском озере*. 2: Материальная культура и хронология. Москва: Наука, с. 142-215.
- Зверуго, Я. Г. 1975. *Древний Волковыск X—XIV вв.* Минск: Наука и техника.
- Зеленцова, О. В., Милованов, С. І. 2015. Курганний обряд погребення в Нижнем Поочье в епоху Середньовіччя. В: Гайдуков, П. Г. (ред.). *Города и веси средневековой Руси: археология, история, культура: к 60-летию Николая Андреевича Макарова*. Москва; Вологда: Древности Севера, с. 112-134.
- Зоценко, В. Н. 1984. *Историко-экономические связи Киева с Юго-Восточной Прибалтикой в IX — начале XIII вв.* Дисертація канд. іст. наук. ІА НАН УРСР.
- Івакін, В. Г., Зоценко, І. В., Борисов, А. В., Сорокун, А. А. 2020а. Комплекс археологічних пам'яток

в районі с. Острів Рокитнянського р-ну Київської області. Пам'яткоохоронний аспект. *Пам'яткознавчі студії: проблеми, практики, перспективи розвитку*, 1, с. 282-288.

Івакін, В., Баранов, В., Джік, М., Зоценко, І., Сорокун, А., Манігда, О. 2020b. Дослідження могильника Острів 1 та давньоруського городища в Суходісах. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 87-90.

Калашников, Е. А. 2009. Археологические работы на поселении Тимофеевка-Камсвикус в 2003 году. *Надворья. Историко-краеведческий журнал*, 6, с. 17-21.

Квятковская, А. В. 1998. *Ятвяжские могильники Беларуси (к. XI—XVII вв.)*. Vilnius: Diemedžio.

Козюба, В. К. 2001. Історико-демографічна характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалами історичних та археологічних джерел). *Археологія*, 1, с. 29-41.

Комар, О. 2022. «Князівське поховання» з досліджень Йосифа Хойновського 1892 року в Старому Києві. *Opus mixtum*, 10, с. 49-74.

Корзухина, Г. Ф. 1954. *Русские клады IX—XIII вв.* Москва; Ленинград: АН СССР.

Коробушкіна, Т. Н. 1993. *Курганы Белорусского Побужья X—XIII вв.* Минск: Навука і тэхніка.

Кулаков, В. И. 1990. *Древности пруссов VI—XIII вв.* Свод археологических источников, Г 1-9. Москва: Наука.

Кучера, М. П. 1972. *Звіт про роботу розвідзагону по обстеженню городищ Київщини в 1972 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1972/24а.

Кучера, М. П. 1980. *Отчёт о работе экспедиции Змиевые валы в 1980 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/34.

Кучера, М. П. 1987. *Змиевы валы Среднего Поднепровья*. Киев: Наук.думка.

Левашова, В. П. 1967. Височные кольца. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Очерки по истории русской деревни X—XIII вв.* Труды ГИМ, 43. Москва: Советская Россия, с. 7-52.

Леонтьев, А. Е. 1976. Классификация ножей Сарского городища. *Советская археология*, 2, с. 33-44.

Мезенцева, Г. Г. 1968. *Древньоруське місто Родень. Княжа гора*. Київ: КГУ.

Моця, О. П. 1979. Населення Поросся давньоруського часу за даними некрополів. *Археологія*, 30, с. 27-37.

Моця, А. П. 1987. *Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка.

Моця, О. П., Готун, І. А., Панченко, М. В., Петраускас, А. В., Шишкін, Р. Г. 1993. *Звіт про роботу Дніпровської давньоруської експедиції в 1993 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1993/25.

Недовшина, Н. Г. 1967. Перстни. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Очерки по истории русской деревни X—XIII вв.* Труды ГИМ, 43. Москва: Советская Россия, с. 253-274.

Носов, Е. Н., Плохов, А. В., Хвошинская, Н. В. 2017. *Рюриково городище. Новые этапы исследования*. Санкт-Петербург: Д. Буланин.

Орлов, Р. С., Магомедов, Б. В. 1985. *Отчёт о разведках в Белоцерковском и Таращанском районах Киевской области в 1985 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1985/1а.

Петрашенко, В. О. 2005. *Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка)*. Киев: ІА НАН України.

Плавинский, Н. А. 2018. Курган 5 могильника Погоща как пример элитарного погребального ком-

плекса конца X — начала XI в. на северо-западе Полоцкой земли. В: Синика, В. С., Рабинович, Р. А. (ред.). *Древности. Исследования. Проблемы. Сборник статей в честь 70-летия Н. П. Тельнова*. Кншинёв; Тирасполь: Stratum plus, с. 445-464.

ПСРЛ 1908. *Полное собрание русских летописей*. II: Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург: М. А. Александров.

Похилевич, Л. И. 1864. *Сказания о населённых местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, сёлах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся*. Киев: Киево-Печерская лавра.

Рабинович, Р. А., Рябцева, С. С. 2009. Особенности развития древнерусской культуры в Пруто-Днестровском междуречье. В: Короткевич, Б. С. (ред.). *Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света. Материалы международной конференции. Санкт-Петербург, РФ, 14—18 мая 2007 г.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 290-306.

Розанова, Л. С. 2008. Технология изготовления предметов из железа. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Археология севернорусской деревни X—XIII веков: средневековые поселения и могильники на Кубенском озере*. 2: Материальная культура и хронология. Москва: Наука, с. 53-57.

Седов, В. В. 1982. *Восточные славяне в VI—XIII вв.* Москва: Наука.

Седова, М. В. 1981. *Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X—XV вв.)*. Москва: Наука.

Седова, М. В. 1997. Украшения из меди и сплавов. В: Колчин, Б. А., Макаров, Т. И. (ред.). *Археология. Древняя Русь. Быт и культура*. Москва: Наука, с. 63-78.

Сергеева, З. М. 1981. К изучению культурно-исторических связей западно-русских земель с Прибалтикой (по находкам звериноголовых браслетов). *Краткие сообщения ИА СССР*, 164: Славяно-русская археология, с. 30-35.

Сергеева, З. М. 1985. Балтские находки в курганах Западной Руси. В: Волкайте-Куликаускаене, Р. (ред.). *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов*. Вильнюс: Мокслас, с. 123-131.

Степанова, Ю. В. 2010. Височные кольца из древнерусских сельских памятников Верхневолжья. *Stratum plus*, 5, с. 275-283.

Столярова, Е. К. 2010. К вопросу о технологии изготовления золочёных бус домонгольского периода. *Краткие сообщения ИА РАН*, 224, с. 323-333.

Фундуклей, И. И. 1948. *Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии*. Киев: Ф. Гликсберг.

Широухов, Р. А. 2011. Контакты пруссов и куршей X—XIII вв. по археологическим источникам. *Lietuvos archeologija*, 37, р. 167-206.

Широухов, Р. А. 2014. Импорты древнерусских типов на территории пруссов в X/XI—XIV вв. В: Макаров, Н. А., Леонтьев, А. Е. (ред.). *Русь в IX—XII веках. Общество, государство, культура*. Москва; Вологда: Древности Севера, с. 386-412.

Щапова, Ю. Л. 1956. Стекланные бусы древнего Новгорода. В: Арциховский, А. В., Колчин, Б. А. (ред.). *Труды Новгородской археологической экспедиции*. I. Материалы и исследования по археологии СССР, 55. Москва: АН СССР, с. 164-179.

Щапова, Ю. Л., Дайга, И. В. 1961. Стекланные бусы и браслеты Асотского городища. В: Шноре, Э. Д. *Асотское городище*. Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР, II. Рига: АН Латвийской ССР, с. 185-195.

- Ягодінська, М. О. 2012. Поховальні пам'ятки Західного Поділля X—XIII ст. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 12, с. 219-283.
- Якубовський, В. І. 2003. *Скарби Болохівської землі*. Кам'янець-Подільський: Медобори.
- Apala, Z. 1987. Drabešu Uplantu kapsēta. *Arheologija un Etnogrāfija*, XV, lpp. 94-109.
- Arbman, H. 1940. *Birka*. I: Die Graber. Tafeln. Uppsala: Almqvist und Wiksells Boktryckeri-Aktiebolag.
- Baranov, V., Ivakin, V., Shiroukhov, R. 2022. Burials with Buckets at the Ostriv the 11th Century Cemetery in the Middle Dnipro Region. *Lietuvos archeologija*, 48, p. 221-284.
- Baronas, D. 2008. The year 1009: St Bruno of Querfurt between Poland and Rus'. *Journal of Medieval History*, 34, p. 1-22.
- Bieniak, J. 2012. *Państwo Mieclawa. Studium analityczne*. Warszawa: PWN.
- Biermann, F., Hergeligi, C., Voigt, H., Bentz, M., Blum, O. 2011. Das Gräberfeld des 13. bis 15. Jahrhunderts von Stangenwalde bei Rossitten auf der Kurischen Nehrung — Auswertung der Materialien im Berliner Bestand der Prussia-Sammlung (ehemals Königsberg / Ostpreußen). *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 43, s. 215-345.
- Birons, A., Mugarēvičs, E., Stubavs, A., Snore, E. (eds.). 1974. *Latvijas PSR Arheoloģija*. Rīga: Zinātne.
- Bliujienė, A. 1999. *Vikingų epochos kuršių papuošalų ornamentika*. Vilnius: Diemedis.
- Bliujienė, A. 2000. The origin and the main ornamentation features of the curonian animal style. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 20, p. 127-139.
- Bliujienė, A. 2001. Baltų zoomorfinis stilius. *Lietuvos Archeologija*, 21, p. 205-226.
- Brīvkalne, E. 1974. Tērvetes sakras. *Arheoloģija un Etnogrāfija*, XI, lpp. 121-140.
- Carlsson, A. 1988. *Vikingatida ringspännen från Gotland. Text och katalog*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Ciglis, J., Buža, Z., Atnis Radinš, A., Grasis, N., Griciuvienė, E., Grižas, G., Banytė-Rowell, R. 2005. *Ļemgaliai. Baltų archeologijos paroda. Katalogas*. Vilnius: LNM; LNVM.
- Ciglis, J., Griciuvienė, E., Grižas, G. 2007. *Sēliai: baltų archeologijos paroda. Katalogas*. Vilnius: LNM; LNVM.
- Drozd-Lipińska, A. 2011. Wczesnośredniowieczny pierścionek typu Orszymowice z Kałdusa ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu. *Slavia Antiqua*, 52, s. 139-153.
- Dziewulski, W. 1963. Sprawa Mieclawa (Masława): w związku z pracą Janusza Bieniaka, Państwo Mieclawa. *Przegląd Historyczny*, 56, 3, s. 468-483.
- Dzik, M. 2014. Narzędzia i uzbrojenie. In: Karwowska, H. (ed.). *Sredniowieczne cmentarzysko w Czarnej Wielkiej stan. 1, woj. Podlaskie (badania 1951—1978)*. II. Białystok: Muzeum Podlaskie w Białymstoku, s. 195-203.
- Dzik, M. 2015. *Przemiany zwyczajów pogrzebowych w międzyrzeczu Bugu i górnej Narwi (XI—XV w.)*. 1. Rzeszyw: Zimowit.
- Engel, E., Iwanicki, P., Rzeszotarska-Nowakiewicz, A. 2006. «Sudovia in Qua Sudovitaë». The New Hypothesis about the Origin of Sudovian Culture. *Archaeologia Lituana*, 7, p. 184-211.
- Griciuvienė, E. 2009. *Kuršiai. Genties kultūra laidosenos duomenimis. Katalogas*. Vilnius: LNM; LNVM.
- Jonaitis, R., Kaplūnaitė, I. 2022. Traces of Christian Cultural Influences in Pagan Vilnius: the Cemetery on Bokšto Street. *Lietuvos archeologija*, 48, p. 185-205.
- Kaczyński, M. 1958. Wczesnośredniowieczna zapinka znaleziona w miejscowości Żywa Woda, pow. Suwałki. *Wiadomości Archeologiczne*, XXV, 1—2, s. 153.
- Kivikoski, E. M. 1973. *Die Eisenzeit Finnlands*. Helsinki: Weilin & Göös.
- Kóčka-Krenz, H. 1998. The Northwestern Slavonic Finger-Rings of Orszymowice Type in the Early Middle Ages. In: Wesse, A. (ed.). *Studien zur Archäologie des Ostseeraumes: von der Eisenzeit zum Mittelalter. Festschrift für Michael Müller-Wille*. Neumünster: Wachholtz, s. 555-560.
- Kóčka-Krenz, H. 2014. Wczesnośredniowieczna biżuteria zachodniosłowiańska. *Studia Lednickie*, XIII, s. 27—38.
- Kóčka-Krenz, H. 1993. *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*. 1. Poznań: UAM.
- Kuncienė, O. 1981. IX—XIII a. Stiklo karoliai Lietuvoje. *Lietuvos Archeologija*, 2, p. 77-92.
- Kuniga, I. 2000. *Kristapiņu kapulauks*. Rīga: RaKa.
- Kuzina, I. 2016. Glass Beads in the Northern Regions of Rus': Issues of Trade Routes and Chronology. *Archeologia Polski*, LXI, p. 219-240.
- Lewoc, I., Milek, S., Nowakiewicz, T., Rembecki, D. 2022. Jaćwingowie znad Szczeberki: «bogactwo i siła szlacheckich Sudowów» i przełomowe odkrycie w archeologii wczesnego średniowiecza w Polsce. In: Niezabitowska-Wiśniewska, B., Stasiak-Cyran, M. (eds.). *Streszczenia wystąpień XXXVII lubelska konferencji «Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie»*. Lublin, Polska, 7—8 listopada 2022 roku. Lublin, s. 67.
- Lisowska, E. 2013. *Wydobycie i dystrybucja surowców kamiennych we wczesnym średniowieczu na Dolnym Śląsku*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Łowmiański, H. 1950. Stosunki polsko-pruskie za pierwszych Piastów. *Przegląd Historyczny*, 41, s. 152-179.
- Markiewicz, M. 2006. Wyroby szklane. In: Chudziak, W. (ed.). *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 1)*. Mons Sancti Laurentii, 3. Toruń: UMK, s. 107-136.
- Miciak, M., Agnew, A. 2021. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Gieczu, stan. 10, woj. Wielkopolskie — wyniki badań z lat 2014—2019. *Studia Lednickie*, XX, s. 125-195.
- Mugarēvičs, Č. 1995. Finds Glass Beads from the Tenth to Thirteenth Centuries in Latvia. In: Rasmussen, M. (ed.). *Glass Beads. Cultural History, Technology, Experiment and Analogy. Proceedings of the Nordic Glass bead Seminar 16.—18. October 1992 at the HAF Lejre, Denmark*. Lejre: Historical-Archaeological Experimental Centre, p. 33-35.
- Musianowicz, K. 1955. Przyczynki do osadnictwa mazowieckiego na Podlasiu w XII—XIII wieku. *Światowit*, 21, s. 247-275.
- Olczak, H., Krasnodębski, K. 2022. *Archeologia Puszczy Białowieskiej. Dzieje osadnictwa na terenie polskiej części Puszczy Białowieskiej od epoki kamienia do końca XVIII stulecia*. Warszawa: IAE PAN.
- Radinš, A. 1999. *10.—13. gadsimta senkapi latgaļu apdzīvotajā teritorijā un austrum Latvijas etniskās, sociālās un politiskās vēstures jautājumi*. Latvijas Vēstures Muzeja raksti: Latvijas Vēstures Muzejs, 5. Rīga: NIMS.
- Rauhut, Ł. 1971. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu. *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne*, I, s. 435-656.
- Rodak, S. 2017. *Podstawy datowania grodów z końca X — początku XIII wieku na Dolnym Śląsku*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.

Ščavinskas, M. Балтские войны в контексте отношений Руси и Польши в XI—XII вв. In: Nagirnyu, V., Pudłocki, T. (eds.). *Rus and Poland (10th—14th centuries)*. Publication from the 9th International Scientific Conference. Przemysł, Polska, 5th—8th December, 2018. *Colloquia Russica*, I, 9. Krakow: Historia Iagellonica, p. 135-156.

Schulze-Dörrlamm, M. 2020. Neues zum Mainzer Goldschatz des 11. Jahrhunderts (Teil 2). *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 50, 2, s. 285-305.

Shiroukhov, R., Baranov, V., Ivakin, V., Kozak, O., Borysov, A., Carnap-Bornheim, C., Kienle, L., Krause-Kyora, B., Meadows, J., Saleem, K., Schuermann, U., Kozakaitė, J., Miliauskienė, Ž. 2022. Baltic Migrants in the Middle Dnipro Region. A Comparative Study of the Late Viking Age Archaeological Complex of Ostriv, Ukraine. *Medieval Archaeology*, 66, 2, p. 221-265.

Širouchov, R. 2012. *Prūsų ir kuršių kontaktai XI—XIII a. pradžioje archeologijos duomenimis*. Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija. Klaipėdos universitete.

Stankus, J. 1995. *Bandučių kapinynas*. Lietuvos archeologija, 12. Vilnius: Danielius.

Svetikas, E. 2001. Daugikaroliai antsmilkinai: etninis ar konfesinis požymis? In: Aleksandravičius, E. (ed.). *Lietuvos istorijos metraštis. 2000 metai*. Vilnius: LII leidykla, s. 5-19.

Thunmark-Nylén, L. 1992. Gotland — Neighbour between the West and the East. In: Loit, A. (ed.). *Die Kontakte zwischen Ostbaltikum und Skandinavien im frühen mittelalter*. Stockholm: Almqvist & Wiksell international, p. 155-162.

Thunmark-Nylén, L. 1998. *Die Wikingerzeit Gotlands*. 2: Typentafeln. Stockholm: Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.

Urbanavičienė, S. 1995. Dikrarų kapinynas. *Lietuvos archeologija*, 11, p. 169-206.

Vaitkunskienė, L. 1978a. Apyrankės gyvuliniais galais. In: Tautavičius, A. (ed.). *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*, IV: I—XIII a. Vilnius: Mokslas, p. 97-101.

Vaitkunskienė, L. 1978b. Pasaginės segės. In: Tautavičius, A. (ed.). *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*, IV: I—XIII a. Vilnius: Mokslas, p. 47-66.

Vaitkunskienė, L. 1981. *Sidabras senovės Lietuvoje*. Vilnius: Mokslas.

Vaitkunskienė, L. 1995. *Pagrybio kapinynas*. Lietuvos Archeologija, 13. Vilnius: Danielius.

Vaska, B. 1994. Ornaments uz kuršu apocem ar zvergalvu galiem. *Arheologija un etnografija*, XVII, lpp. 113—120.

Vaškevičiūtė, I., Cholodinskienė, A. 2008. *Pavirvytės kapinynas (X—XIII amžiai)*. Vilnius: Diemedis.

Vaškevičiūtė, I. 1995. Mažeikių (Šiaulių raj.) XVI—XVII a. kapinynas. *Lietuvos archeologija*, 11, s. 290-316.

Vaškevičiūtė, I. 2004. *Žiemgaliai V—XII amžiuje*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.

Vėlius, G. 1997. Kriveikiškių kapinynas. *Baltų Archeologija*, 1 (10), p. 27-54.

Wadyła, S. 2019. *Cieple. Elitarna nekropola wczesnośredniowieczna na Pomorzu Wschodnim*. Gdańsk: Muzeum Archeologiczne w Gdańsku.

Wajda, S. 2014. Wyroby szklane. In: Karwowska, H. (ed.). *Sredniowieczne cmentarzysko w Czarnej Wielkiej stan. 1, woj. Podlaskie (badania 1951—1978)*. II. Białystok: Muzeum Podlaskie w Białymstoku, s. 57-103.

Wiliński, K. 1984. *Walki polsko-pruskie w X—XI-II w. Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica*, 15. Lodz: Uniwersytet Łódzki.

Wrzesiński, J. 2000. Noże żelazne w grobach na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku w Dziekanowicach. *Studia Lednickie*, VI, s. 91-124.

Zabiela, G. 1995. Bečių senkapis. *Lietuvos archeologija*, 11, s. 330-381.

Zamelska-Monczak, K. 2016. Wyroby z poroża i kamienia. In: Buko, A. (ed.). *Bodzia. Elitarny cmentarz z początków państwa polskiego*. Warszawa: IAE PAN, s. 277-284.

Zariņa, A. 2006. *Salaspils Laukskolās kapukauks 10.—13. gadsimts*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.

Żołędziowski, K. 2015. Was there a bronze workshop at the «Targowisko» (site 4) settlement at Szurpiły near Jeleniewo? *Novensia*, 26, s. 141-153.

Żołędziowski, K. 2018. Metalurgia kolorowa Jaćwieży na tle znalezisk z rejonu Morza Bałtyckiego. In: Wadył, S., Karczewski, M., Hoffmann, M. (eds.). *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur*. 2. Warszawa; Białystok; Olsztyn: Centrum Poligrafii, s. 213-223.

REFERENCES

Antonovich, V. B. 1895. *Arkheologicheskaja karta Kievskoi gubernii*. Prilozhenie k: *Drevnosti*, XV. Moscow: M. G. Volchaninov.

Baranov, V. I., Ivakin, V. H. 2020. Pokhvalni kompleksi zi zbroieiu mohylnya Ostriv (za materialamy arkheolohichnykh doslidzhen 2017—2019 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 300-320.

Baranov, V. I., Ivakin, V. H., Shyroukhov, R. A. 2021. Pokhvalnyi obriad mohylnya Ostriv (za materialamy arkheolohichnykh naukovyriativnykh doslidzhen 2017—2018 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), s. 279-294.

Baranov, V. I., Ivakin, V. H., Shyroukhov, R. A. 2022. Pokhvalnyi obriad mohylnya Ostriv (za materialamy arkheolohichnykh naukovyriativnykh doslidzhen 2017—2018 rr.). Chastyna druha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (43), s. 235-266.

Bibikov, D. V., Zotsenko, I. V. 2022. Nove pokhovannia z Kytaiivskoho kurhannoho mohylnya: do dyskusii pro davnoruski kvazikamery. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (43), s. 267-282.

Braichevskii, M. Yu. 1952. Slovianski pamiatky Srednoho Porossia. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, III, s. 57-64.

Braichevskii, M. Iu., Smilenko, A. T. 1947. *Dneunik razvedki ekspeditsii «Bolshoi Kiev»*. *Sredne-Rosskii otriad*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1947/27.

Vlodarskii, B. A. 1961. Iatviazhskaia problema v polskorusskikh sviaziakh X—XIII vv. In: Zimin, A. A., Pashuto, V. T. (eds.). *Mezhdunarodnye sviazi Rossii do XVII v.* Moscow: AN SSSR, s. 116-130.

Voitekhovich, A. V. 2019. *Pogrebalni obriad naseleniia Polotskoi zemli v X—XII v.* Minsk: Belaruskaja navuka.

Voronin, N. N. 1954. *Drevnee Grodno*. Moscow: AN SSSR.

Hnera, V. A. 2020. Vykorystannia metalodetektora v arkheolohichnykh doslidzhenniakh. *Arkheolohiia*, 3, s. 126-142.

Golovko, A. B. 1988. *Drevniaia Rus i Polsha v politicheskikh vzaimootnosheniakh X — pervoi treti XIII vv.* Kyiv: Naukova dumka.

Holovko, O. B. 1991. Baltiiski plemena v politychnykh vzaiemovidnosynakh Davnoruskoj i Polskoj derzhav (X — persha tretyna XIII st.). In: Smolii, V. A. (ed.). *Ukraina i Polshcha v period feodalizmu*. Kyiv: Naukova dumka, s. 23-33.

Holovko, O. B. 2021. *Rus i Polshcha v mizhnarodnomu zhytti Yevropy (X — persha polovyna XIII st.)*. Kyiv.

Hupalo, V. D. 2006. *Berestianski kurhanni mohylnyky kintsia X — XII st.* Lviv: DVTs NTSh.

Dzhik, M. 2022. Arkheolohichni svidchennia prysutnosti liadskykh pereselentsiv v Porossi: stan doslidzhen. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (44), s. 491-498.

Dovzhenok, V. I., Kuchera, M. P. 1956. *Otchet o rabote Drevnerusskoi ekspeditsii v 1956 g. na Rosi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1956/12v.

- Dovzhenok, V. Y., Prykhodniuk, O. M. 1973. *Zvit pro robotu sakhniivskoho zahonu serednodniprovskoi ekspeditsii v 1973 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1973/21a.
- Diachenko, D. H. 2021. Braslety z zoomorfnyimi zakinchenniami (za materialamy rozkopok mohylnya Ostriv 2017—2020 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), s. 311-318.
- Diachenko, D. H. 2022a. Interpretatsiia T-podibnogo rohovooho vyrobu z mohylnya Ostriv. *Arkheolohiia*, 4, s. 72-82.
- Diachenko, D. H. 2022b. Namysto z mohylnya Ostriv (za materialamy doslidzhen 2017—2020 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (43), s. 134-150.
- Zhurukhina, O. Yu. 2021. *Namysto Srednoho Podniprovia X—XIII st.* Dysertatsiia kand. ist. nauk. IA NAN Ukrainy.
- Zaitseva, I. E. 2008. Izdeliia iz tsvetnykh metallov i serebra. In: Makarov, N. A. (ed.). *Arkheologiiia severnorusskoi derevni X—XIII vekov: srednevekovye poseleniia i mogilniki na Kubenskomo ozere*. 2: Materialnaia kultura i khronologiiia. Moscow: Nauka, s. 57-142.
- Zakharov, S. D. 2004. *Drevnerusskii gorod Beloozero*. Moscow: Indrik.
- Zakharov, S. D., Kuzina I. N. 2008. Izdeliia iz stekla i kamennye busy. In: Makarov, N. A. (ed.). *Arkheologiiia severnorusskoi derevni X—XIII vekov: srednevekovye poseleniia i mogilniki na Kubenskomo ozere*. 2: Materialnaia kultura i khronologiiia. Moscow: Nauka, s. 142-215.
- Zverugo, Ia. G. 1975. *Drevnii Volkovysk X—XIV vv.* Minsk: Nauka i tekhnika.
- Zelentsova, O. V., Milovanov, S. I. 2015. Kurgannyi obriad pogrebeniia v Nizhnem Pooche v epokhu Srednevekovia. In: Gaidukov, P. G. (ed.). *Goroda i vesi srednevekovoi Rusi: arkheologiiia, istoriia, kultura: k 60-letiiu Nikolaiia Andreevicha Makarova*. Moscow; Vologda: Drevnosti Severa, s. 112-134.
- Zotsenko, V. N. 1984. *Istoriko-ekonomicheskie sviazi Kievia s Iugo-Vostochnoi Pribaltikoi v IX — nachale XIII vv.* Dissertatsiia kand. ist. nauk. IA AN USSR.
- Ivakin, V. H., Zotsenko, I. V., Borysov, A. V., Sorokun, A. A. 2020a. Kompleks arkheolohichnykh pam'iatok v raioni s. Ostriv Rokytnianskoho r-nu Kyivskoi oblasti. *Pam'iatkookhoronnyi aspekt. Pam'iatkoznavchi studii: problemy, praktyky, perspektyvy rozvytku*, 1, s. 282-288.
- Ivakin, V., Baranov, V., Dzhik, M., Zotsenko, I., Sorokun, A., Manihda, O. 2020b. Doslidzheniia mohylnya Ostriv 1 ta davnorusskoho horodyshcha v Sukholisakh. *Arkheolohichni doslidzheniia v Ukraini 2018 r.*, s. 87-90.
- Kalashnikov, E. A. 2009. Arkheologicheskie raboty na poselenii Timofeevka-Kamsvikuv v 2003 godu. *Nadroviia. Istoriko-kraevedcheskii zhurnal*, 6, s. 17-21.
- Kviatkovskaia, A. V. 1998. *Iatviazhskie mogilniki Belarusi (k. XI — XVII vv.)*. Vilnius: Diemedzio.
- Koziuba, V. K. 2001. Istoryko-demografichna kharakterystyka davnorusskoi simi' (za materialamy istorychnykh ta arkheolohichnykh dzherel). *Arkheolohiia*, 1, s. 29-41.
- Komar, O. 2022. «Kniazivske pokhovannia» z doslidzhen Yosyfa Khoinovskoho 1892 roku v Staromu Kyievi. *Opus mixtum*, 10, s. 49-74.
- Korzukhina, G. F. 1954. *Russkie klady IX—XIII vv.* Moscow; Leningrad: AN SSSR.
- Korobushkina, T. N. 1993. *Kurgany Belorusskogo Pobuzhia X—XIII vv.* Minsk: Navuka i tekhnika.
- Kulakov, V. I. 1990. *Drevnosti prussov VI—XIII vv.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, G 1-9. Moscow: Nauka.
- Kuchera, M. P. 1972. *Zvit pro robotu rozvidzahonu po obstezhenniu horodyshch Kyivshchyny v 1972 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1972/24a.
- Kuchera, M. P. 1980. *Otchet o rabote ekspeditsii Zmievye valy v 1980 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/34.
- Kuchera, M. P. 1987. *Zmievye valy Srednego Podneprov'ia*. Kyiv: Nauk.dumka.
- Levashova, V. P. 1967. Visochnye koltsa. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Ocherki po istorii russkoi derevni X—XIII vv.* Trudy GIM, 43. Moscow: Sovetskaia Rossiia, s. 7-52.
- Leontev, A. E. 1976. Klassifikatsiia nozhei Sarskogo gorodishcha. *Sovetskaia arkheologiiia*, 2, s. 33-44.
- Mezentseva, H. H. 1968. *Drevnorusske misto Roden. Kniazha hora*. Kyiv: KGU.
- Motsia, O. P. 1979. Naselennia Porossia davnorusskoho chasu za danymy nekropoliv. *Arkheolohiia*, 30, s. 27-37.
- Motsia, A. P. 1987. *Naselenie Srednego Podneprov'ia IX—XIII vv.* Kyiv: Naukova dumka.
- Motsia, O. P., Hotun, I. A., Panchenko, M. V., Petrauskas, A. V., Shyshkin, R. H. 1993. *Zvit pro robotu Dniprovskoi daunorusskoi ekspeditsii v 1993 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1993/25.
- Nedovshina, N. G. 1967. Perstni. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Ocherki po istorii russkoi derevni X—XIII vv.* Trudy GIM, 43. Moscow: Sovetskaia Rossiia, s. 253-274.
- Nosov, E. N., Plokhov, A. V., Khvoshchinskaia, N. V. 2017. *Riurikovo gorodishche. Novye etapy issledovaniia*. Sankt-Peterburg: D. Bulanin.
- Orlov, R. S., Magomedov, B. V. 1985. *Otchet o razvedkakh v Belotserkovskom i Tarashchanskom raionakh Kievskoi oblasti v 1985 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1985/1a.
- Petrashenko, V. O. 2005. *Drevnerusskoe selo (po materialam poseleniiu s. Grigorovka)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Plavinskii, N. A. 2018. Kurgan 5 mogilnika Pogoshcha kak primer elitarnogo pogrebalnogo kompleksa kontsa X — nachala XI v. na severo-zapade Polotskoi zemli. In: Sinika, V. S., Rabinovich, R. A. (eds.). *Drevnosti. Issledovaniia. Problemy. Sbornik statei v chest 70-letiiia N. P. Telnova*. Kishinev; Tiraspol: Stratum plus, s. 445-464.
- PSRL 1908. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. II: Ipat'evskaia letopis. Sankt-Peterburg: M. A. Aleksandrov.
- Pokhilevich, L. I. 1864. *Skazaniia o naselennykh mestnostiaikh Kievskoi gubernii ili statisticheskie, istoricheskie i tserkovnye zametki o vsekhn derevniakh, selakh, mestechkakh i gorodakh, v predelakh gubernii nakhodiashchikhhsia*. Kyiv: Kievo-Pecherskaia lavra.
- Rabinovich, R. A., Riabtseva, S. S. 2009. Osobennosti razvitiia drevnerusskoi kultury v Pruto-Dnestrovskom mezhdureche. In: Korotkevich, B. S. (ed.). *Slozhenie russkoi gosudarstvennosti v kontekste rannesrednevekovoi istorii Starogo Sveta. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii. Sankt-Peterburg, RF, 14—18 maia 2007 g.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 290-306.
- Rozanova, L. S. 2008. Tekhnologiiia izgotovleniia predmetov iz zheleza. In: Makarov, N. A. (ed.). *Arkheologiiia severnorusskoi derevni X—XIII vekov: srednevekovye poseleniia i mogilniki na Kubenskomo ozere*. 2: Materialnaia kultura i khronologiiia. Moscow: Nauka, s. 53-57.
- Sedov, V. V. 1982. *Vostochnnye slaviane v VI—XIII vv.* Moscow: Nauka.
- Sedova, M. V. 1981. *Iuvelirnye izdeliia Drevnego Novgoroda (X—XV vv.)*. Moscow: Nauka.
- Sedova, M. V. 1997. Ukrasheniia iz medi i splavov. In: Kolchin, B. A., Makarov, T. I. (eds.). *Arkheologiiia. Drevniia Rus. Byt i kultura*. Moscow: Nauka, s. 63-78.
- Sergeeva, Z. M. 1981. K izucheniiu kulturno-istoricheskikh sviazei zapadno-russkikh zemel s Pribaltikoi (po nakhodkam zverinogolovykh brasletov). *Kratkie soobshcheniia IA SSSR*, 164: Slaviano-russkaia arkheologiiia, s. 30-35.
- Sergeeva, Z. M. 1985. Baltskie nakhodki v kurganakh Zapadnoi Rusi. In: Volkaitė-Kulikauskė, R. (ed.). *Problemy etnogeneza i etnicheskoi istorii baltov*. Vilnius: Mokslas, s. 123-131.
- Stepanova, Iu. V. 2010. Visochnye koltsa iz drevnerusskikh selskikh pamiatnikov Verkhnevolzhia. *Stratum plus*, 5, s. 275-283.
- Stoliarova, E. K. 2010. K voprosu o tekhnologii izgotovleniia zolochenykh bus domongolskogo perioda. *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 224, s. 323-333.
- Funduklei, I. I. 1948. *Obozrenie mogil, valov i gorodishch Kievskoi gubernii*. Kyiv: F. Gliksberg.
- Shiroukhov, R. A. 2011. Kontakty prussov i kurshei X—XIII vv. po arkheologicheskimi istochnikami. *Lietuvos archeologija*, 37, p. 167-206.
- Shiroukhov, R. A. 2014. Importy drevnerusskikh tipov na territorii prussov v X/XI—XIV vv. In: Makarov, N. A., Leontev, A. E. (eds.). *Rus v IX—XII vekakh. Obshchestvo, gosudarstvo, kultura*. Moscow; Vologda: Drevnosti Severa, s. 386-412.
- Shchapova, Iu. L. 1956. Steklianne busy drevnego Novgoroda. In: Artsikhovskii, A. V., Kolchin, B. A. (eds.). *Trudy Novgorodskoi arkheologicheskoi ekspeditsii*. I. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 55. Moscow: AN SSSR, s. 164-179.
- Shchapova, Iu. L., Daiga, I. V. 1961. Steklianne busy i braslety Asotskogo gorodishcha. In: Shnorenko, E. D. *Asotskoe*

- gorodishche. Materialy i issledovaniia po arkheologii Latvii SSR, II. Riga: AN Latvii SSR, s. 185-195.
- Iagodinska, M. O. 2012. Pokhovalni pamiatki Zakhidnogo Podillia X—XIII st. *Arkheologichni doslidzhennia Lvivskogo universitetu*, 12, s. 219-283.
- Iakubovskii, V. I. 2003. *Skarbi Bolokhivskoi zemli. Kam'ianets-Podilskii: Medobori*.
- Apala, Z. 1987. Drabešu Uplantu kapsēta. *Arheologija un Etnogrāfija*, XV, lpp. 94-109.
- Arbman, H. 1940. *Birka. I: Die Graber. Tafeln*. Uppsala: Almqvist und Wiksells Boktryckeri-Aktiebolag.
- Baranov, V., Ivakin, V., Shiroukhov, R. 2022. Burials with Buckets at the Ostriv the 11th Century Cemetery in the Middle Dnipro Region. *Lietuvos archeologija*, 48, p. 221-284.
- Baronas, D. 2008. The year 1009: St Bruno of Querfurt between Poland and Rus'. *Journal of Medieval History*, 34, p. 1-22.
- Bieniak, J. 2012. *Państwo Mieclawa. Studium analityczne*. Warszawa: PWN.
- Biermann, F., Hergeligi, C., Voigt, H., Bentz, M., Blum, O. 2011. Das Gräberfeld des 13. bis 15. Jahrhunderts von Stangenwalde bei Rossitten auf der Kurischen Nehrung — Auswertung der Materialien im Berliner Bestand der Prussia-Sammlung (ehemals Königsberg / Ostpreußen). *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 43, s. 215-345.
- Birons, A., Murgurevičs, E., Stubavs, A., Snore, E. (eds.). 1974. *Latvijas PSR Arheoloģija*. Riga: Zinātne.
- Bliujienė, A. 1999. *Vikingų epochos kuršių papuošalų ornamentika*. Vilnius: Diemedis.
- Bliujienė, A. 2000. The origin and the main ornamentation features of the curonian animal style. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 20, p. 127-139.
- Bliujienė, A. 2001. Baltų zoomorfinis stilius. *Lietuvos Archeologija*, 21, p. 205-226.
- Brīvkalne, E. 1974. Tērvetes sakras. *Arheoloģija un Etnogrāfija*, XI, lpp. 121-140.
- Carlsson, A. 1988. *Vikingatida ringspännen från Gotland. Text och katalog*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Ciglis, J., Buča, Z., Atnis Radinš, A., Grasis, N., Gričuvienė, E., Grižas, G., Banytė-Rowell, R. 2005. *Tiemgaliai. Baltų archeologijos paroda. Katalogas*. Vilnius: LNM; LNVN.
- Ciglis, J., Gričuvienė, E., Grižas, G. 2007. *Sēļiai: baltų archeologijos paroda. Katalogas*. Vilnius: LNM; LNVN.
- Drozd-Lipińska, A. 2011. Wczesnośredniowieczny pierścionek typu Orszymowice z Kaldusa ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu. *Slavia Antiqua*, 52, s. 139-153.
- Dziewulski, W. 1963. Sprawa Mieclawa (Masława): w związku z pracą Janusza Bieniaka, Państwo Mieclawa. *Przegląd Historyczny*, 56, 3, s. 468-483.
- Dzik, M. 2014. Narzędzia i uzbrojenie. In: Karwowska, H. (ed.). *Sredniowieczne cmentarzysko w Czarnej Wielkiej stan. 1, woj. Podlaskie (badania 1951—1978)*. II. Białystok: Muzeum Podlaskie w Białymstoku, s. 195-203.
- Dzik, M. 2015. *Przemiany zwyczajów pogrzebowych w międzyrzeczu Bugu i górnej Narwi (XI—XV w.)*. 1. Rzeszyw: Zimowit.
- Engel, E., Iwanicki, P., Rzeszotarska-Nowakiewicz, A. 2006. «Sudovia in Qua Sudovita». The New Hypothesis about the Origin of Sudovian Culture. *Archaeologia Litwana*, 7, p. 184-211.
- Gričuvienė, E. 2009. *Kuršiai. Genties kultūra laidosenos duomenimis. Katalogas*. Vilnius: LNM; LNVN.
- Jonaitis, R., Kaplūnaitė, I. 2022. Traces of Christian Cultural Influences in Pagan Vilnius: the Cemetery on Bokšto Street. *Lietuvos archeologija*, 48, p. 185-205.
- Kaczyński, M. 1958. Wczesnośredniowieczna zapinka znaleziona w miejscowości Żywa Woda, pow. Suwałki. *Wiadomości Archeologiczne*, XXV, 1—2, s. 153.
- Kivikoski, E. M. 1973. *Die Eisenzeit Finnlands*. Helsinki: Weilin & Göös.
- Kóčka-Krenz, H. 1998. The Northwestern Slavonic Finger-Rings of Orszymowice Type in the Early Middle Ages. In: Wesse, A. (ed.). *Studien zur Archäologie des Ostseeraumes: von der Eisenzeit zum Mittelalter. Festschrift für Michael Müller-Wille*. Neumünster: Wachholtz, s. 555-560.
- Kóčka-Krenz, H. 2014. Wczesnośredniowieczna biżuteria zachodniosłowiańska. *Studia Lednickie*, XIII, s. 27—38.
- Kóčka-Krenz, H. 1993. *Biżuteria północno-zachodniosłowiańska we wczesnym średniowieczu*. 1. Poznań: UAM.
- Kuncienė, O. 1981. IX—XIII a. Stiklo karoliai Lietuvoje. *Lietuvos Archeologija*, 2, p. 77-92.
- Kuniga, I. 2000. *Kristapinų kapulauks*. Riga: RaKa.
- Kuzina, I. 2016. Glass Beads in the Northern Regions of Rus': Issues of Trade Routes and Chronology. *Archeologia Pol-ski*, LXI, p. 219-240.
- Lewoc, I., Milek, S., Nowakiewicz, T., Rembecki, D. 2022. Jaćwingowie znad Szceberki: «bogactwo i siła szlacheckich Sudowów» i przełomowe odkrycie w archeologii wczesnego średniowiecza w Polsce. In: Niezabitowska-Wiśniewska, B., Stasiak-Cyran, M. (eds.). *Streszczenia wystąpień XXXVII lubelska konferencji «Badania archeologiczne w Polsce środkowoschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie»*. Lublin, Polska, 7—8 listopada 2022 roku. Lublin, s. 67.
- Lisowska, E. 2013. *Wydobycie i dystrybucja surowców kamiennych we wczesnym średniowieczu na Dolnym Śląsku*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Łowmiański, H. 1950. Stosunki polsko-pruskie za pierwszych Piastów. *Przegląd Historyczny*, 41, s. 152-179.
- Markiewicz, M. 2006. Wyroby szklane. In: Chudziak, W. (ed.). *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kaldusie (stanowisko 1)*. Mons Sancti Laurentii, 3. Toruń: UMK, s. 107-136.
- Miciak, M., Agnew, A. 2021. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Gieczu, stan. 10, woj. Wielkopolskie — wyniki badań z lat 2014—2019. *Studia Lednickie*, XX, s. 125-195.
- Mugurēvičs, Č. 1995. Finds Glass Beads from the Tenth to Thirteenth Centuries in Latvia. In: Rasmussen, M. (ed.). *Glass Beads. Cultural History, Technology, Experiment and Analogy. Proceedings of the Nordic Glass bead Seminar 16—18. October 1992 at the HAF Lejre, Denmark*. Lejre: Historical-Archaeological Experimental Centre, p. 33-35.
- Musianowicz, K. 1955. Przyczynki do osadnictwa mazowieckiego na Podlasiu w XII—XIII wieku. *Światowit*, 21, s. 247-275.
- Olczak, H., Krasnodębski, K. 2022. *Archeologia Puszczy Białowieskiej. Dzieje osadnictwa na terenie polskiej części Puszczy Białowieskiej od epoki kamienia do końca XVIII stulecia*. Warszawa: IAE PAN.
- Radiņš, A. 1999. *10.—13. gadsimta senkapi latgaļu apdzīvotajā teritorijā un austrum Latvijas etniskās, sociālās un politiskās vēstures jautājumi*. Latvijas Vēstures Muzeja raksti: Latvijas Vēstures Muzejs, 5. Riga: NIMS.
- Rauhut, L. 1971. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu. *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne*, I, s. 435-656.
- Rodak, S. 2017. *Podstawy datowania grodów z końca X — początku XIII wieku na Dolnym Śląsku*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Ščavinskis, M. Baltskiie voiny v kontekste otnoshenij Rusi i Polshi v XI—XII vv. In: Nagirnyy, V., Pudlocki, T. (eds.). *Rus and Poland (10th—14th centuries)*. Publication from the 9th International Scientific Conference. Przemysł, Polska, 5th—8th December, 2018. Colloquia Russica, I, 9. Krakow: Historia Iagellonica, p. 135-156.
- Schulze-Dörrlamm, M. 2020. Neues zum Mainzer Goldschatz des 11. Jahrhunderts (Teil 2). *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 50, 2, s. 285-305.
- Shiroukhov, R., Baranov, V., Ivakin, V., Kozak, O., Bor-ysov, A., Carnap-Bornheim, C., Kienle, L., Krause-Kyora, B., Meadows, J., Saleem, K., Schuermann, U., Kozakaitė, J., Miliuskienė, T. 2022. Baltic Migrants in the Middle Dnipro Region. A Comparative Study of the Late Viking Age Archaeological Complex of Ostriv, Ukraine. *Medieval Archaeology*, 66, 2, p. 221-265.
- Širouchov, R. 2012. *Prūsų ir kuršių kontaktai XI—XIII a. pradžioje archeologijos duomenimis*. Doktoro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija. Klaipėdos universitete.
- Stankus, J. 1995. *Bandūtių kapinynas*. Lietuvos archeologija, 12. Vilnius: Danielius.
- Svetikas, E. 2001. Daugikaroliai antsmilkinai: etninis ar konfesinis požymis? In: Aleksandravičius, E. (ed.). *Lietuvos istorijos metraštis. 2000 metai*. Vilnius: LII leidykla, s. 5-19.
- Thunmark-Nylén, L. 1992. Gotland — Neighbour between the West and the East. In: Loit, A. (ed.). *Die Kontakte zwischen Ostbaltikum und Skandinavien im frühen mittelalter*. Stockholm: Almqvist & Wiksell international, p. 155-162.

Thunmark-Nylén, L. 1998. *Die Wikingerzeit Gotlands. 2: Typentafeln*. Stockholm: Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.

Urbanavičienė, S. 1995. Dikrarų kapinynas. *Lietuvos archeologija*, 11, p. 169-206.

Vaitkuskienė, L. 1978a. Apyrankės gyvuliniais galais. In: Tautavičius, A. (ed.). *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*, IV: I—XIII a. Vilnius: Mokslas, p. 97-101.

Vaitkuskienė, L. 1978b. Pasaginės segės. In: Tautavičius, A. (ed.). *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*, IV: I—XIII a. Vilnius: Mokslas, p. 47-66.

Vaitkuskienė, L. 1981. *Sidabras senovės Lietuvoje*. Vilnius: Mokslas.

Vaitkuskienė, L. 1995. *Pagrybio kapinynas*. Lietuvos Archeologija, 13. Vilnius: Danielius.

Vaska, B. 1994. Ornaments uz kuršu apročm ar zvėrgalvu galiem. *Arheologija un etnogrāfija*, XVII, lpp. 113—120.

Vaškevičiūtė, I., Cholodinskienė, A. 2008. *Pavirvytės kapinynas (X—XIII amžiai)*. Vilnius: Diemedis.

Vaškevičiūtė, I. 1995. Mažeikių (Šiaulių raj.) XVI — XVII a. kapinynas. *Lietuvos archeologija*, 11, s. 290-316.

Vaškevičiūtė, I. 2004. *Žiemgaliai V—XII amžiuje*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.

Vėlius, G. 1997. Kriveikiškių kapinynas. *Baltų Archeologija*, 1 (10), p. 27-54.

Wadyła, S. 2019. *Cieple. Elitarna nekropola wczesnośredniowieczna na Pomorzu Wschodnim*. Gdańsk: Muzeum Archeologiczne w Gdańsku.

Wajda, S. 2014. Wyroby szklane. In: Karwowska, H. (ed.). *Sredniowieczne cmentarzysko w Czarnej Wielkiej stan. 1, woj. Podlaskie (badania 1951—1978)*. II. Białystok: Muzeum Podlaskie w Białymstoku, s. 57-103.

Wiliński, K. 1984. *Walki polsko-pruskie w X—XIII w*. Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica, 15. Lodz: Uniwersytet Łódzki.

Wrzesiński, J. 2000. Noże żelazne w grobach na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku w Dziekanowicach. *Studia Lednickie*, VI, s. 91-124.

Zabiela, G. 1995. Bečių senkapis. *Lietuvos archeologija*, 11, s. 330-381.

Zamelska-Monczak, K. 2016. Wyroby z poroża i kamienia. In: Buko, A. (ed.). *Bodzia. Elitarny cmentarz z początków państwa polskiego*. Warszawa: IAE PAN, s. 277-284.

Zariņa, A. 2006. *Salaspils Laukskolas kapukauks 10.—13. gadsimts*. Riga: Latvijas vēstures institūta apgāds.

Żołędziowski, K. 2015. Was there a bronze workshop at the «Targowisko» (site 4) settlement at Szurpily near Jeleniewo? *Novensia*, 26, s. 141-153.

Żołędziowski, K. 2018. Metalurgia kolorowa Jaćwieży na tle znalezisk z rejonu Morza Bałtyckiego. In: Wadył, S., Karczewski, M., Hoffmann, M. (eds.). *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur. 2*. Warszawa; Białystok; Olsztyn: Centrum Poligrafii, s. 213-223.

D. G. Diachenko

ASSEMBLAGES OF THE GRAVES 70 AND 71 OF THE OSTRIV BURIAL GROUND: TO THE QUESTION OF THE ETHNO-CULTURAL COMPONENTS OF THE NECROPOLIS

Since 2017 the Architectural-archaeological expedition of IA NASU has been exploring the Ostriv burial ground in the Ros River basin (the Middle Dnipro region). An area of 2257 m² was investigated, on which 107 burials of the medieval necropolis were discovered. The materials of the burial ground show a resemblance with the Mediaeval West-Baltic groups of tribes (Curonians, Skalvians, Prussians, et al.). At the same time, some grave goods and certain features of burial rites indicate the more syncretic nature of the settlers' culture. The discussion about the time, place and circumstances of the formation of the material assemblage and structure of ideas of this group of migrants remains open.

This research evaluates the informational potential of individual burial assemblages for the possible reconstruction of the structural elements (cultural, ethnic and social) of the population buried in the Ostriv burial ground. Two female burials discovered in the spring of 2020 (nos. 70 and 71) were selected for analysis.

Bodies have been placed in a shallow pit the contours of which were fixed at the level of unearthed skeletons (0.3—0.4 m). Both deceased were put in wooden coffins. The skeletons laid supine, with their heads directed to the west with a seasonal deviation to the north. The recorded features of the burial rite allow us to consider that both women were buried at the same time.

The deceased were connected by close family ties. The recorded funeral rite shows both common features of the necropolis and individual details which may indicate the worldview of the deceased. A similar situation is demonstrated by the grave goods — some of the discovered artifacts are traditional for the graves of the Ostriv while others were a real surprise. These materials take us to different regions of Medieval Europe: the Eastern Baltic coast, the upper Nieman basin, the Middle Dnieper area, and the early Piast state. Some of these materials have a rather limited area of distribution and a narrow chronology of use.

The materials of these burials represent contacts between the Baltic and West Slavic ethnic groups in the Ros River basin after their migration / resettlement in the process of developing this region during the middle — second half of the 11th century.

Keywords: Ostriv burial ground, graves, migration, West Baltic tribes, West Slavs, Porossya, Old Rus'.

Одержано 19.04.2023.

ДЯЧЕНКО Дмитро Геннадійович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

DIACHENKO Dmytro, Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-2849-7381, e-mail: dmytro_diachenko@iananu.org.ua, ostrivproject@gmail.com.

Л. І. Білинська, Я. В. Володарець-Урбанович

**ПРИКРАСИ ТА ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ
З РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПАМ'ЯТОК СУМЩИНИ:
ДО УКЛАДЕННЯ КАТАЛОГУ ЗНАХІДОК**

У статті дано інформацію про окремі знахідки прикрас та озброєння раннього середньовіччя, виявлені на теренах Сумської обл., — а саме умови їхнього виявлення, типологічне визначення та коло аналогій. Ці матеріали доповнюють інформацію про ранньосередньовічні скарби кола Мартинівки Сумщини, що були виявлені за останній час і передані до музейних установ. Із прикрас розглянуті знахідки з колочинських пам'яток (Великі Будки — городище й поселення; Бездрик — курганний могильник; Красне 4 та Мала Рибича — поселення), поховань з прикрасами кола «старожитностей антив» (Березівка; Рябівка 3) та поселення пенківської культури (Рябівка 3). Вони представлені пальчастими фібулами, браслетами, геральдичними оздобами пояса та бісером. Предмети озброєння представлені двома гардами з колочинських пам'яток — городища Великі Будки і поселення Красне 4. Ці знахідки належать до ранніх етапів існування ранньосередньовічних слов'янських старожитностей, або мають аналогії серед прикрас, характерних для скарбів кола Мартинівки (друга половина / кінець VI ст. — третя чверть VII ст.).

Ключові слова: Сумська обл., раннє середньовіччя, скарби кола Мартинівки, прикраси, пенківська, колочинська культури.

Вступ. Ранньосередньовічні прикраси слов'ян привертають увагу дослідників понад сто років. Цікаво, що перший скарб кола Мартинівки був виявлений саме на теренах сучасної Сумської обл. — біля слободи Нижня Сироватка Сумського повіту Харківської губернії у квітні 1863 р. (Корзухина 1996, с. 403, № 84). Однак системно для Сумщини такі знахідки не аналізувалися.

Мета цієї роботи — проаналізувати дані про знахідки епохи раннього середньовіччя, виявлені впродовж XX ст. на теренах Сумщини. За останній час у межах області виявлено і передано до музейних установ нові скарби кола Мартинів-

ки (Білинська, Володарець-Урбанович 2020; 2022). Ці комплекси характерні для пенківської та колочинської культур. Їх всебічний аналіз неможливий без розгляду і розуміння усіх знахідок раннього середньовіччя, виявлених на теренах Сумщини в XX ст. У цьому дослідженні не розглядатимуться два скарби, що були виявлені у попередні роки — Нижня Сироватка 1863 р. (Корзухина 1996, с. 403, № 84, табл. 61) і Великі Будки 1981 р. (Горюнова 1987; 1992). Їм будуть присвячені майбутні подальші роботи авторів.

На сьогодні зібрано каталог знахідок, що містить відомості про сім місцезнаходжень з прикрасами раннього середньовіччя (рис. 1). Це окремі знахідки прикрас, частина з яких походить із комплексів, що дозволить отримати певні часові репери і розробити локальні хронологічні шкали для досліджуваного регіону.

Каталог знахідок нами побудований за алфавітним порядком.

1. **Бездрик**, курганний могильник (Сумський р-н). Пам'ятку виявили у 1998 р. В. В. Приймак і Є. М. Осадчий. Вона розташована на правому корінному березі р. Бездрик (права притока р. Сироватка, басейн Псла) за 1,5 км на північ від с. Бездрик. Поруч є поселення з матеріалами другої чи третьої чверті I тис. н. е.

Могильник нараховує 13 насипів 0,3—1,3 м заввишки та 5—11 м діаметром. У 1998 р. було досліджено курган 1 (Обломський, Приймак, Терпиловський 1999), а у 2000 р. розкопано ще три насипи під керівництвом Д. В. Середи (Обломський, Приймак, Терпиловський 2011).

Курган 2. Насип кургану круглий у плані, заввишки 0,4—0,72 м, близько 9 м діаметром, без ровика навколо. Поверхня кургану задернована, поросла деревами і чагарником, через те насип був розкопаний не повністю. Дві ділянки (під деревом і чагарником) розмірами 1,4 × 1,4 і 3,6 ×

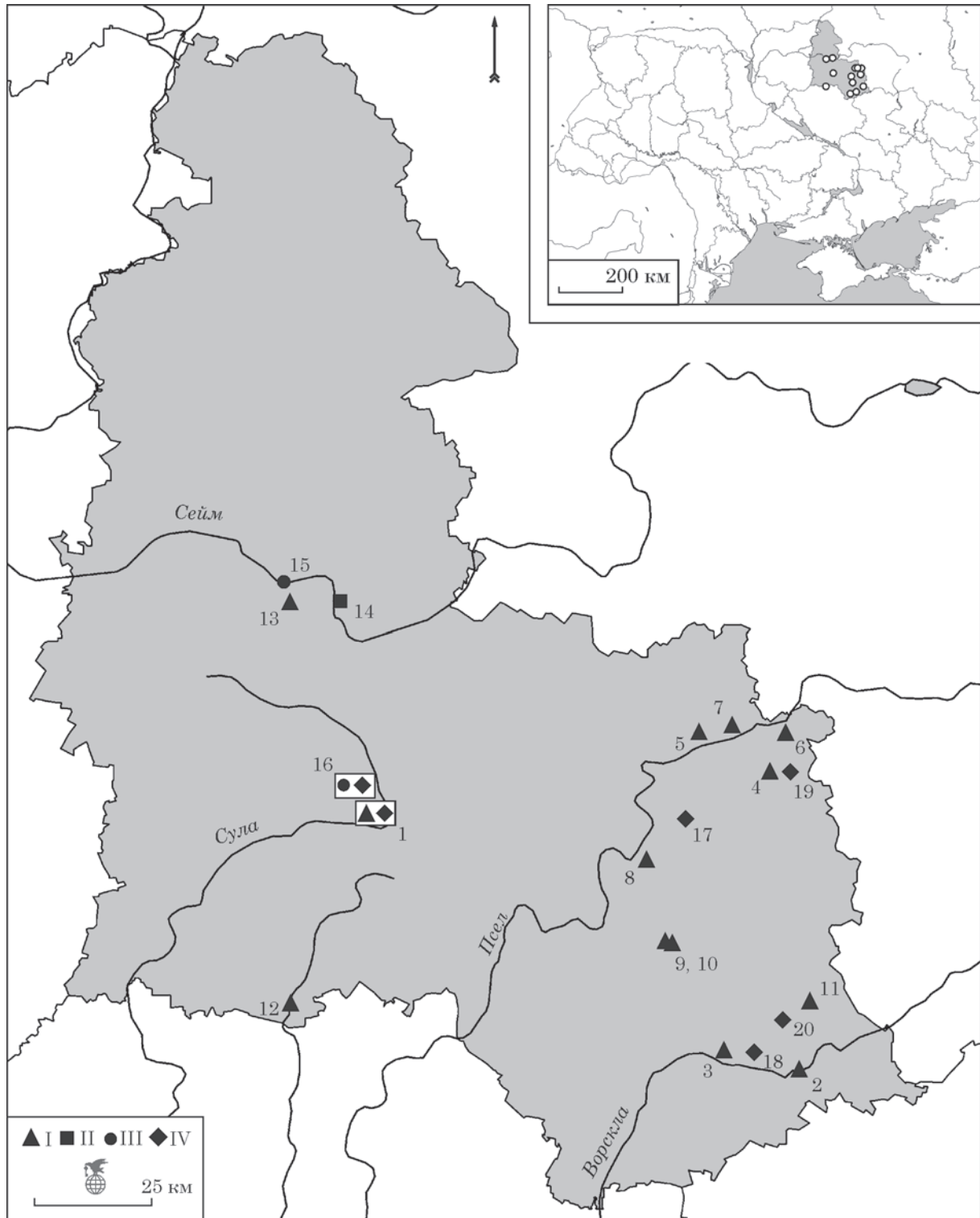

Рис. 1. Карта поширення слов'янських скарбів VII—VIII ст. та окремих знахідок на теренах Сумщини. Умовні позначення: I — скарби кола Мартинівки; II — скарби Пастирсько-Харівського кола; III — прикраси раннього етапу існування слов'янських культур раннього середньовіччя; IV — окремі прикраси, характерні для скарбів кола Мартинівки. Пам'ятки: 1 — Великі Будки (поселення); 2 — Добрянське — Сидорова Яруга; 3 — Кам'янка; 4 — Мала Рибиця; 5 — Микільське; 6 — Миропілля; 7 — Могриця; 8 — Нижня Сироватка; 9 — Пархомівка, 2013 р.; 10 — Пархомівка, 2016 р.; 11 — Пожня; 12 — Русанівка; 13 — Шевченкове; 14 — Харівка; 15 — Красне 4; 16 — Великі Будки, городище; 17 — Бездрик; 18 — Березівка; 19 — Мала Рибиця; 20 — Рябівка 3

4,4 м дослідити не вдалося (рис. 2). Простежено таку стратиграфію насипу: дерен завтовшки 0,5—0,7 м підстилав шар чорного гумусованого суглинку потужністю близько 0,05—0,1 м на

вершині і до 0,37 м по краях. Під ґрунтом, на якому ріс ліс, залягав світло-сірий гумусований суглинок з домішками піску, що мав максимальну потужність 0,8—0,83 м у центрі насипу, а до

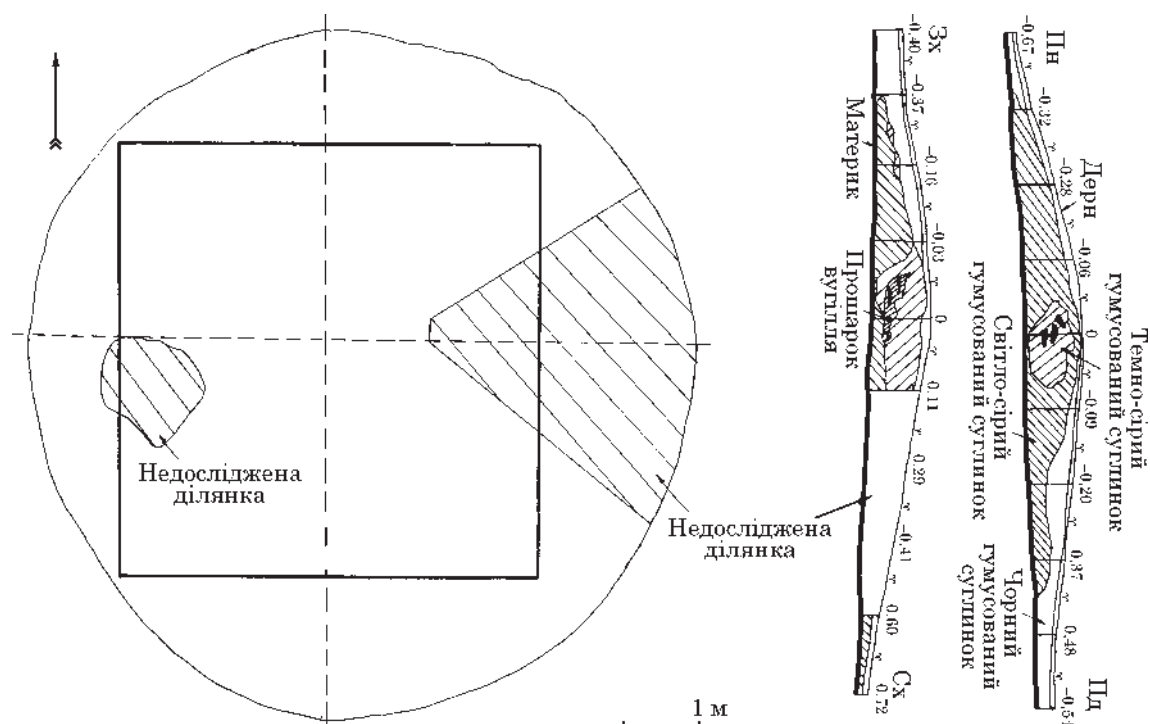

Рис. 2. Бездрик, курган 2. Загальний план і профілі

країв виклинювався. Під час розбирання цього шару були знайдені окремі фрагменти груболіпної кераміки з домішками шамоту в тісті і вуглинка. Материк — світла глина (рис. 2). У кургані виявлено два поховання.

Поховання 1 розташоване в центрі кургану з деяким зміщенням на південний захід (рис. 3). Кальциновані кістки були вміщені в урну — майже цілий (відсутній фрагмент в середній частині) ліпний горщик (рис. 4: 1; 5). Очищені від залишків поховального багаття кістки займали 2/3 об'єму урни. На них були покладені прикраси. Зверху урну перекривав інший горщик, розташований догори дном (рис. 4: 2). У нього відсутнє вінце і частково середня частина. Під вагою ґрунту горщик розвалився на шматки. Уламки третього горщика, з валикоподібним ребром у місці найбільшого розширення тулубу, лежали на 2—3 см вище покривки урни і утворювали окреме скупчення (рис. 4: 3). Великий фрагмент корпусу і уламки його нижньої частини були вміщені в поховання. На речах і посуді відсутні сліди впливу поховального багаття. Дно урни розміщувалося на рівні основи

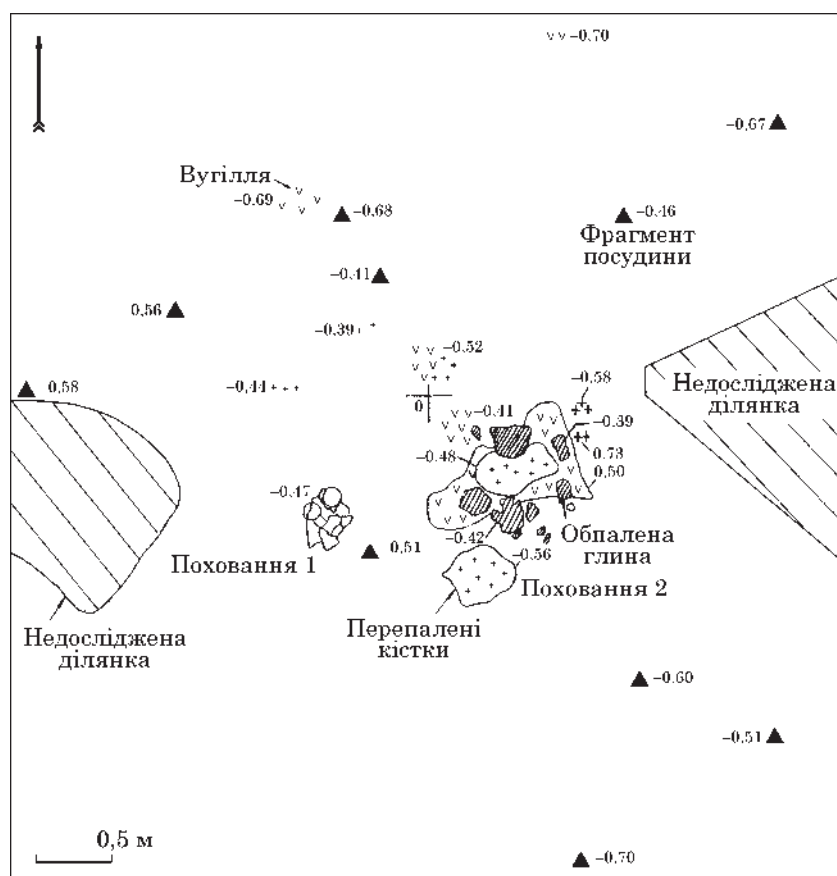

Рис. 3. Бездрик, курган 2, центральна частина, нижній рівень

сірого шару насипу на глибині 0,7 м. Поховання було здійснене на денній поверхні і над ним насипано курган.

Всі горщики ліпні, з домішками шамоту в тісті. На двох посудинах помітні сліди доволі грубого загладжування пальцями, поверхня третього (з

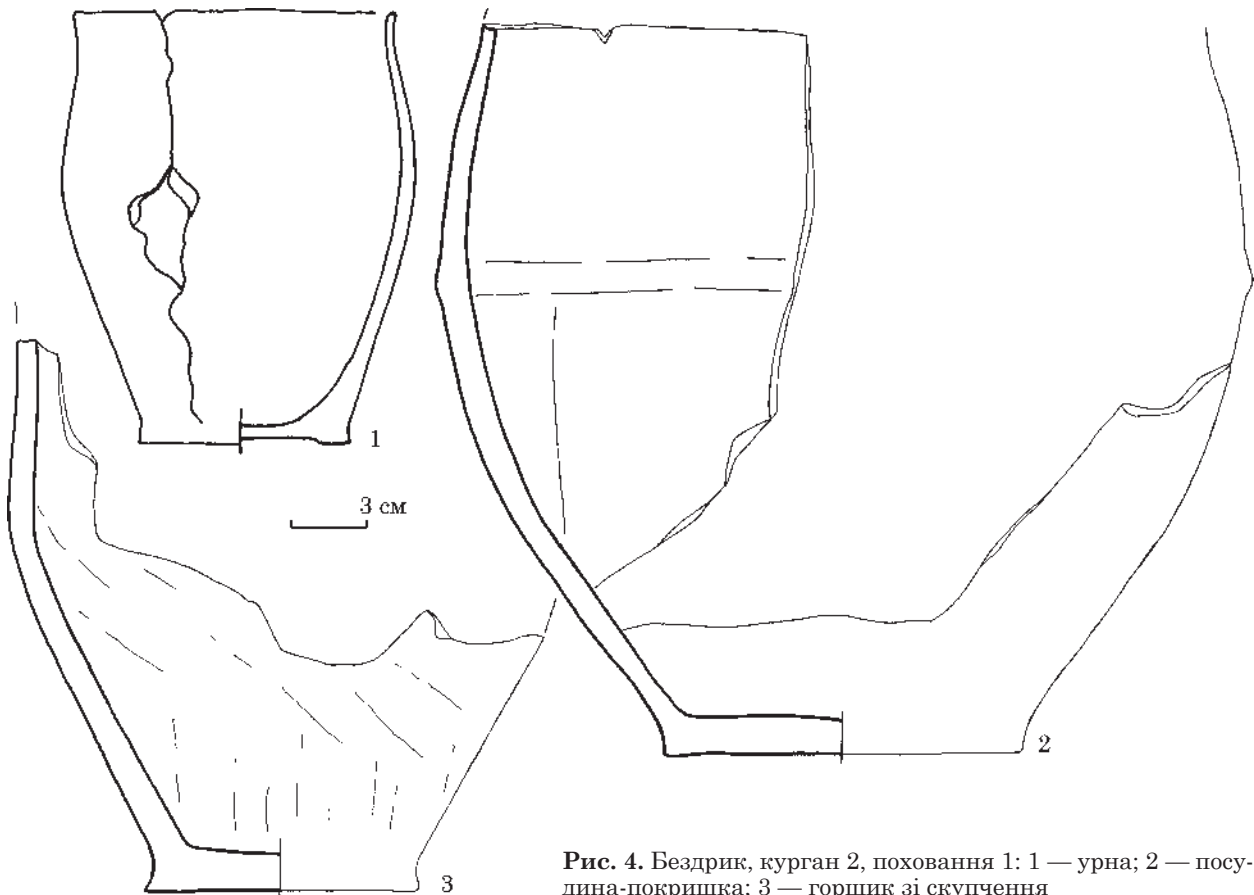

Рис. 4. Бездрик, курган 2, поховання 1: 1 — урна; 2 — посудина-покришка; 3 — горщик зі скупчення

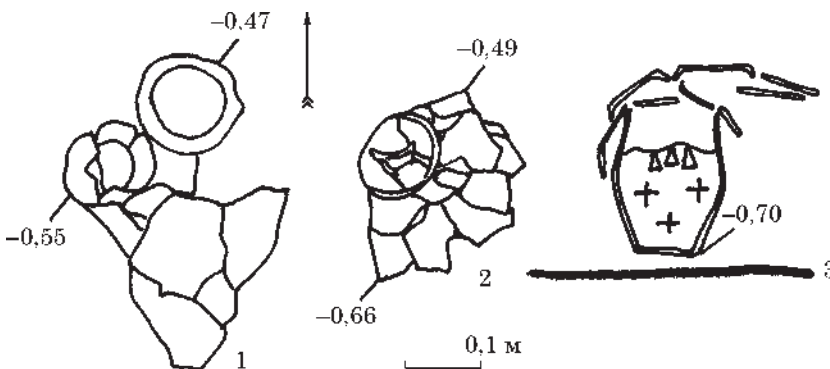

Рис. 5. Бездрик, курган 2, поховання 1, плани і перетини: 1 — скупчення кераміки 1 та верхній рівень покришки; 2 — покришка; 3 — перетин поховання

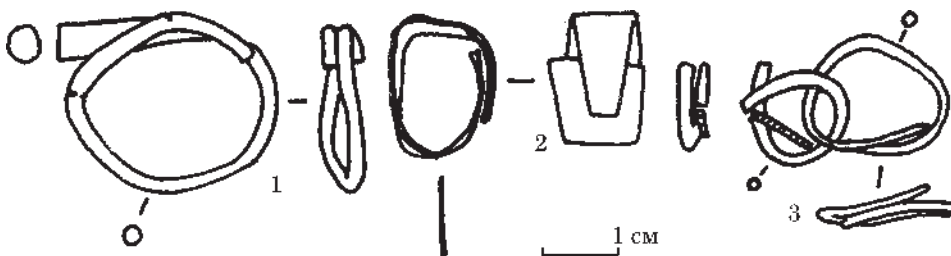

Рис. 6. Інвентар з поховання 1 кургану 2 могильника Бездрик: 1 — браслет скручений у спіраль; 2 — пластинчастий перстень; 3 — два кільця, з'єднані між собою

наліпним валиком) оброблена краще, але залишилася шерехатою.

Прикраси з поховання 1 виготовлені з бронзи, а до меншого з двох скріплених кілець прикипів шматочок тонкого стержня із заліза (Обломский, Приймак, Терпиловский 2011). У похованні 2 прикрас не виявлено. Місце зберігання знахідок уточнюється.

1. Скручене в спіраль кільце.

2. Уламок браслета з потовщеним кінцем, скручений у спіраль; один кінець його заходить за інший на третину оберта (рис. 6: 1).

Виріб належить до типу 2, підтипу неорнаментованих, за В. Є. Родінковою (Родінкова 2003а, с. 67—68) чи до типу А (з розширеними круглими кінцями), за А. М. Обломським (Обломский 2016а, с. 52). Аналогії походять з Малоржавецького — 2 екз. (Корзухина 1996, табл. 4: 1, 2), Мар-

тинівського — 1 екз. (Корзухина 1996, табл. 15: 1), Нижньосироватського — 3 фр. (Корзухина 1996, табл. 67: 7) скарбів, із колекції Н. Вейсеноффа з Витебської обл. — 3 екз. (Поболь 1979, с. 93—94, рис. 70: 3—5), Степанців (Корзухина 1996, с. 367), Балаклеї (Корзухина 1996, табл. 23: 3), Градизька (Левченко 2001, с. 26, рис. 1: 14), Княжої Гори (Корзухина 1996, табл. 90: 2), Блізнаків (Шмидт 2003, табл. 21: 13; 21: 1—3, 5, 7), Атакового (Шмидт 1963, рис. 12: 1, 4; Шмидт 2003, табл. 22: 11—14, 18), Никодимового (Родинкова, Седин 2004, с. 242, рис. 4: 4—6) і Пастирського городищ (Корзухина 1996, табл. 39: 2), могильників колочинської культури: Нижній Бихів, поховання 6 (Поболь 1974, с. 169—170, рис. 7: 7), Леб'яже, поховання 42 і 56 (Липкинг 1974, с. 148, 149) та Княжий, поховання 11 (?) (Липкинг 1974, с. 141, рис. 2: 12).

3. Перстень скручений з тонкої трапецеоподібної пластини, вузький і широкий кінці якої об'єднані і заходять один за один (рис. 6: 2).

4. Два кільця з'єднані між собою, скручені на півтора оберти кожне з округлого в перетині дробу (рис. 6: 3).

Можливо, це був ланцюжок із ланками у вигляді «змінних голівок». Такі вироби представлено у Першоцеплявському скарбі (Дьяченко 1978; Приходнюк 1989, рис. 5: 1) та на поселенні Волоське, уроч. Сурська Забора (Приходнюк 1998, с. 39, рис. 75: 2, 3). Окремі фрагментовані кільця, що могли бути деталями таких ланцюжків, зафіксовано у Хацьківському (Корзухина 1996, с. 373, табл. 22: 50, 51), Козіївсько-Новоодеському (Корзухина 1996, с. 398, табл. 51: 2), Правосолонцівському (Ганошенко, Володарець-Урбанович 2019, с. 126), Пархомівському Другому (Білінська та ін. 2022, с. 272, рис. 15: 1, 2; 16: 1, 2) та Гапонівському (Гавритухин, Обломский 1995, с. 139, рис. 4: 4; Гавритухин, Обломский 2009, рис. 8) скарбах, могильнику на о. Кизлевий (Бодянский 1960, рис. 4: 11), на поселенні Вовчик (Володарець-Урбанович, Сидоренко 2021, с. 373, рис. 9: 3—5; 10: 3—5) і на Пастирському городищі (Приходнюк 2005, с. 45, рис. 33: 14).

Аналогії серед скарбів кола Мартинівки чи першої хронологічної групи (Щеглова 1990) вказують на хронологію в межах другої половини / кінця VI — третьої чверті VII ст. (Гавритухин, Обломский 1996, с. 146; Обломский, Родинкова 2014; Родинкова 2012, с. 153, 157—158). Оскільки вузькодатованих знахідок немає, можливе датування в межах всієї третьої чверті I тис. н. е., тобто усього періоду існування колочинської культури (Обломский 2016а, с. 54—61).

2. **Березівка**, курганий могильник (Охтирський р-н). До 1902 р. здійснено дослідження курганної групи біля хут. Березівка, в одному з курганів В. Ю. Данилевич та К. М. Мельник виявили дві пальчасті фібули (Данилевич 1905, с. 427—428, 432; Корзухина 1996, с. 402, табл. 59: 1, 2; Родинкова 1996а, с. 161, рис. 101: 7; 102: 5). Вважається, що ці знахідки походять з інгумаційного впускного поховання з речами кола «старожитностей антів» (Синиця 1999, с. 102). Знахідки

зберігалися в Музеї Харківського університету та були втрачені в роки Другої світової війни.

Курганий могильник розташовувався ліворуч від дороги між хут. Березівка і с. Ницаха, на невисокому підвищенні, що зі сходу здіймалося над широкою річковою долиною. Він складався з 10 насипів, розміщених у два ряди — північна і південна підгрупи. Насипи сильно постраждали під час вирубки лісу і подальшого корчування пнів. Дев'ять з них, що розташовані компактно, були досліджені, а ще один (десятий) курган розміщувався трохи осторонь. Північна підгрупа майже вся виявилася пустою.

Насипи курганів 0,3—0,6 м заввишки, округлістю «20—40 кроків». Вони склалися із супіску, а на рівні горизонту починався пласт дуже щільного глею, потужність якого доходила в деяких курганах до 1 м. Цей пласт містив у собі домішки дрібного вугілля, підгрунтової глини та білого річкового піску. У насипу і ґрунті навколо курганів траплялися уламки ліпного посуду.

У кургані 1 нижче рівня горизонту на глибині 0,6, 0,75, 0,94 і 1,0 м виявлено чотири тонкі шари білого кольору. В них зафіксовано низку однакових знахідок: дрібне вугілля, фрагменти перепалених людських кісток і уламки ліпного посуду. На глибині 0,94 м у південній частині насипу виявлено зітлілі кістки людини. У цьому похованні збереглися лише кістки черепа та ще кілька кісток, визначити які не вдалося. На одній з кісток зафіксована пальчаста фібула 1. Недалеко від фібули виявлено фрагмент глиняного «двускатного» (біконічного?) прясельця, прикрашеного двома рядами шнурового орнаменту. Його висота 2,0 см, найбільший діаметр 2,8 см, діаметр основи 2,0 см. У роботі В. Ю. Данилевича є фото речей із розкопок курганів поблизу с. Буді і хут. Березівка, однак не вказано, звідки та із яких курганів вони походять. Опис прясельця не дозволяє віднести його до кола слов'янських виробів.

На всій площі кургану траплялися перепалені кістки, уламки груболіпної кераміки і невеликі фрагменти кременю. Під тим місцем, де знайдена перша фібула, на глибині 1,0 м (тобто на 6 см глибше), у шарі білого річкового піску потужністю в кілька сантиметрів була виявлена фібула 2 дніпровського кола і денце посудини. Нижче цього шару розташовувався материк (Данилевич 1905, с. 427, 428, 432).

1. Фібула пальчаста бронзова лита. Застібка має напівкруглу голівку із п'ятьма пальцевими відростками грибоподібної форми. Один частково об'єднаний. На верхньому щитку два волютоподібних завитки. Дужка вигнута, у центрі має виступ з боків. Ніжка видовжено-ромбічної форми. Вздовж периметра нанесено бордюри. Біля дужки та по середині він оздоблений двома парами бокових округлих виступів. Верхні біля дужки — із маленькими отворами. У нижній частині ніжки оформлено дзьобоподібні виступи, звернуті вниз. На них нанесено три крапки. Центральна частина застібки орнаментована композицією з крапки, чотирьох завитків, «гало-

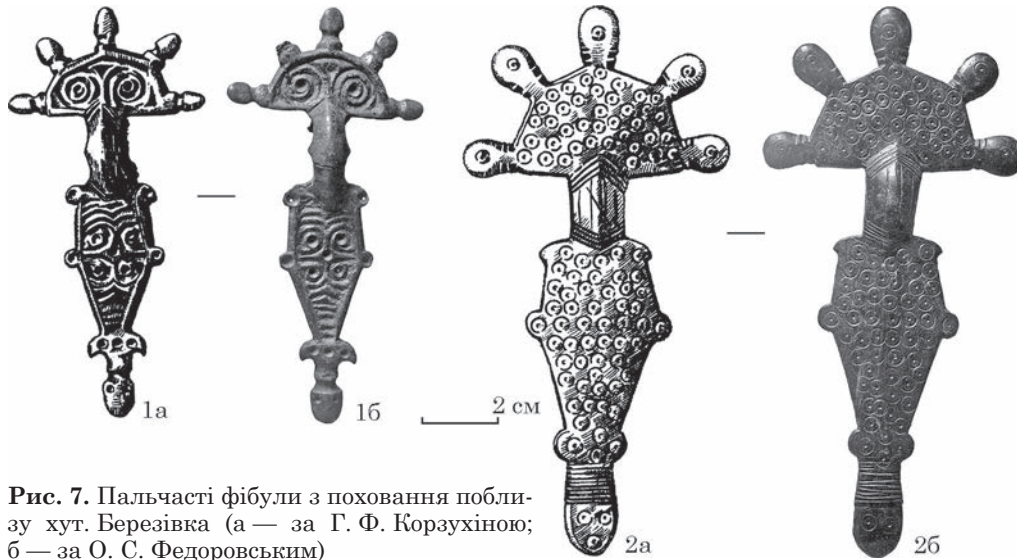

Рис. 7. Пальчасті фібули з поховання поблизу хут. Березівка (а — за Г. Ф. Корзухіною; б — за О. С. Федоровським)

чок» і рисок. Закінчення ніжки оформлено у вигляді грибоподібного виступу із двома крапками, що імітують очі. Зі зворотного боку була зафіксована залізна голка (рис. 7: 1). Довжина фібули 11,8 см, ширина верхнього щитка 2,5 см.

Цікаво, що в архіві О. С. Федоровського є кілька прорисовок цієї фібули (Федоровський б. р.). Однак дещо змінено форму виступу на ніжці: він зображений прямим, а не дзьобоподібним. В одному випадку ця фібула була поміщена на рисунок із низкою речей Зайцівського скарбу (Корзухина 1996, табл. 106), що належить до кола Пастирських комплексів. Там же є й одна з лунниць з Козіївсько-Новоодеського скарбу (Корзухина 1996, табл. 52: 10—12; Родинкова 2003b), що належить до кола Мартинівських скарбів. Тобто на рисунку зображені різні речі, з різних комплексів. Проте цю ілюстрацію використовував О. М. Приходнюк для обґрунтування хронології побутування різних типів фібул (Приходнюк 2000, с. 68, рис. 8; 2005, с. 54, рис. 67). Слід зазначити, що рисунок цієї фібули у такому вигляді опублікований О. С. Федоровським, де місцем знахідки вказано «хутор Березовка». Дослідник відносив це поховання до готських старожитностей і датував у межах VI ст. (Федоровський 1927, с. 34, рис. 54).

М. М. Казанський вважає, що ця застібка є дунайською германською фібулою VI ст. (Казанський 2014а, с. 79, рис. 31: 1). Знахідку з Березівки дослідник виділяє в окрему серію «Березівка», зарахував її до германських пальчастих фібул дунайського походження, а прототипами цієї серії вважає застібки зі східногерманського (готського) поховання в Белграді, що датується другою половиною V ст. (Казанський 2014b, с. 192—193, рис. 5: 2; 6). За орнаментом березівська фібула подібна до східногерманських фібул типу Арчар-Істрія, що датуються другою половиною V ст. і поширені переважно на південь від Дунаю, у східній частині Балкан (детальніше про ці застібки див.: Казанський 2020). Тож загалом дунайську германську фібулу з Березівки М. М. Казанський пропонує датувати в межах 530—600 рр.

Проте цілком можливо, що як прототипи цієї застібки можна розглядати фібули кола Керч — підгрупа А, вид VII, варіант 10 (Засецкая 1998, с. 408—409, 455—456, рис. 3: 15, 16, табл. VIII; Минаян 1998, с. 485—486). Цей варіант представлений виробами з Керчі, що були придбані 1891 р. у Е. Запорожського. Вони відрізняються від березівської застібки орнаментальними мотивами оформлення щитків голівки і ніжки, однак нагадують її за загальними обрисами. Датуються ці застібки другою половиною V ст. (Засецкая 1998, с. 425).

2. Фібула пальчата лита бронзова дніпровського кола. Має напівкруглу голівку з п'ятьма пальцевими виступами. Поверхня голівки прикрашена циркульним орнаментом. Пальцеві виступи в нижній частині мають по дві ледь помітні врізні лінії. У центрі кожного відростка нанесено циркульний орнамент. Дужка широка, відділена від голівки та ніжки трьома рядами врізних ліній та прикрашена трьома паралельними поздовжніми врізними лініями на скосах. Ніжка ромбічної форми з трьома парами виступів по боках: верхні біля дужки маленькій крюкоподібні, інші — округлі. На верхній ніжці нанесено циркульний орнамент. Ніжка на кінці має завершення у вигляді голівки тварини з трьома циркульними орнаментами, яке відділене 12 врізними лініями (рис. 7: 2).

Знахідка належить до типу П.С, за І. О. Гаври-тухіним (Гавритухин 1996а, с. 37). Це один із найпоширеніших типів пальчастих фібул у слов'ян. Найближчі аналогії походять з Козіївсько-Новоодеського (Корзухина 1996, табл. 45: 2) і Колосківського (Там само, табл. 99: 1, 2; 100: 1) скарбів, з Харківської обл. (Шаблавина 2004, с. 244, 247, рис. 1; 2) та околиць В'язовна Тульської обл. (Воронцов 2014, с. 318, рис. 2: 18; 2016, с. 228, рис. 24: 8). Також подібні застібки виявлені на могильниках Суук-Су в зруйнованому похованні (Корзухина 1996, с. 424, табл. 113: 1, 2) та Лучисте в склепі 43, шар 2, поховання 4 (Айбабин, Хайре-динова 2014, с. 51, табл. 11: 6). Останній комплекс

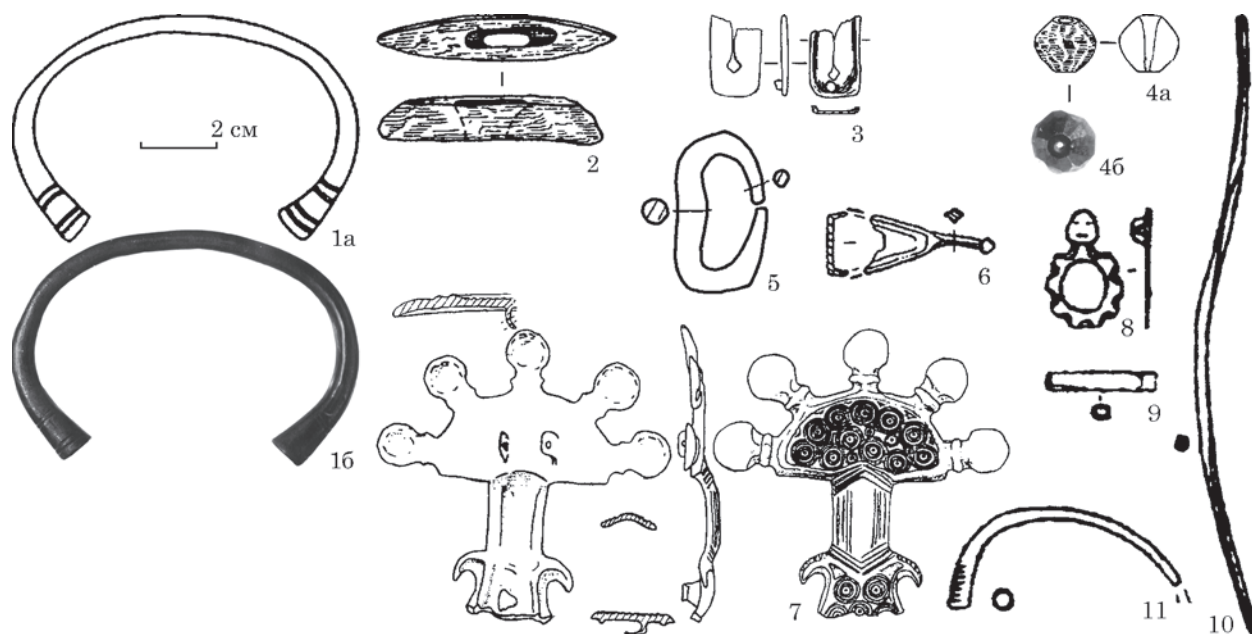

Рис. 8. Окремі знахідки прикрас раннього середньовіччя із Сумщини: 1, 2 — Великі Будки, городище; 3, 4 — Великі Будки, поселення; 5, 6 — Красне 4; 7 — Мала Рибниця; 8—11 — Рябівка 3 (за: 1a — Горюнов 1981; 16 — Ильинская 1946; 4a — Горюнова, Родинкова 1999; 4б — Горюнова, Романова 1981)

датується в межах третьої чверті VII ст. (Айбабин, Хайрединова 2014, рис. 1).

Є. В. Синиця датує поховання з Березівки другою половиною VII ст. (1999, с. 102). Однак слід враховувати, що фібули та окремі прикраси, характерні для скарбів Мартинівського кола, починають побутовувати у слов'ян з другої половини / кінця VI ст. (Гавритухин, Обломский 1996, с. 146). Це в часі співпадає з хронологією, що була запропонована дослідниками для першої застібки з Березівки. Тож, можливо, дата поховання — кінець VI ст.

3. **Великі Будки**, городище (Роменський р-н). На скіфському городищі розташованому на правому березі р. Терн (басейн Сули), експедицією під керівництвом В. А. Іллінської під час зачистки внутрішньої сторони валу, на глибині 1,55 м виявлено браслет. Також з території пам'ятки походить перехрестя меча, посуд і прясельця епохи раннього середньовіччя (Ільинская 1946; 1968; Іллінська 1949, с. 145). Знахідки зберігаються в Наукових фондах ІА НАН України. Місце зберігання браслета та гарди уточнюється.

1. Бронзовий браслет з потовщеними орнаментованими кінцями (рис. 8: 1a; 16; Ильинская 1968, с. 60—61; Горюнов 1981, с. 106; Родинкова 1996a, с. 157).

Він належить до виробів з розширеними (округлими) й орнаментованими кінцями — тип II, підтип орнаментованих (прикрашені гравійованими паралельними і перехресними лініями), за В. Є. Родінковою (Родинкова 2003a; Родинкова, Седин 2004, с. 240) чи до типу А (із розширеними круглими кінцями), за А. М. Обломським (Обломский 2016a, с. 52).

Найближчі аналогії (за системою орнаментатії) походять з Никодимового (Родинкова, Седин 2004, с. 242, рис. 4: 2; Обломский 2016a,

с. 52, рис. 41: 5), Могилева-Зміївки (Марзалюк 2011, мал. 17: 5), два вироби із Зимного (Ауліх 1962, с. 100—102; 1972, с. 66—69, табл. XIII: 2, 6), Києва, вул. Трьохсвятительська (Корзухина 1996, с. 353, табл. 77: 6), могильників колочинської культури, а саме Усох, поховання 4 (Падін 1960, с. 318, рис. 2: 5), Леб'яже, поховання 39, 44, 69 (Липкинг 1974, с. 148—150; Тихомиров 1990), Картамишево II, поховання 36 та культурного шару (Горюнова 2004, с. 21, 25, рис. 6: 11). Аналогічний виріб також виявлено в культурному шарі поселення Рябівка 3 (див. далі).

Загалом подібного типу браслети (з розширеними орнаментованими кінцями) з'являються ще в гунський час і відомі серед прикрас завершальної стадії існування стилю східноєвропейських варварських виїмчастих емалей (див. посилання на літературу: Володарець-Урбанович 2022, с. 380—381). Відомі вони і впродовж усього раннього середньовіччя (Володарець-Урбанович 2015, с. 95—98; Ганющенко, Володарець-Урбанович 2019, с. 134—139). Однак більш близькі аналогії за системою орнаментатії вказують лише на ранне середньовіччя. Так, на городищі Никодимове наявні знахідки VII ст. (Седин 2012; Обломский 2016a, с. 55). Кераміка з городища Зимно має як «архаїчні», так і «пізні» риси (Гавритухин 2005, с. 454), хоча більшість прикрас з пам'ятки можна датувати в межах VII ст. (Гавритухин 1996c, с. 137). Могильники Картамишево II (Горюнова 2004, с. 27) і Леб'яже (Тихомиров 1990, с. 145) датовані в межах VI—VII ст.

2. Невелике залізне масивне перехрестя (гарда) від кинджала чи короткого меча. Загальна довжина 6,3 см (рис. 8: 2).

Воно належить до «азійського» типу, за В. Менґінім (Menghin 1995). За визначенням М. М. Казанського, такі вироби побутовують від римського

до гунського часу, тобто до 470/480 рр. (Казанский 2015, с. 49, 80). Крім браслета і гарди, на городищі відомі знахідки посуду та пряслиць колочинської культури (Іллінська 1949, с. 145; Ильинская 1968).

Гарда може вказувати на наявність на городищі матеріалів раннього етапу колочинської культури, хоча її приналежність до раннього середньовіччя й не беззаперечна. Особливо враховуючи, що серед керамічного матеріалу із пам'ятки походить близько десятка фрагментів гончарного посуду черняхівської культури¹. До речі, у звіті В. А. Іллінської про обстеження пам'ятки в 1946 р. дані про цю знахідку відсутні (Ильинская 1946).

4. **Великі Будки**, уроч. Хутір, поселення (Роменський р-н). У 1981 і 1982 рр. на поселенні розташованому на лівому березі р. Терн проведено розкопки під керівництвом Г. О. Романової і В. М. Горюнової (Горюнова, Романова 1981; Горюнова 1982). Знахідки зберігаються в фондах Інституту історії матеріальної культури (РФ).

1. Уламок бронзового литого наконечника ремня «геральдичного» стилю. Збереглася нижня частина з прорізу у вигляді «замкової щілини» (рис. 8: 3). Він походить з культурного шару (Горюнова, Родинкова 1999, с. 190, рис. 45: 2). Виріб належить до наконечників з прямими чи злегка прогнутими боками, за І. О. Гавритухіним (Гавритухин 1996b, с. 32), до відділу 1, підвідділу 1, типу 6, за В. Б. Ковалевською (Ковалевская 2000, с. 119) або до типу (D) I-1, варіанту 6, за А. В. Скибою (2016, с. 35, рис. 49: 5). Найближчі аналогії походять з поселення Пени (Радюш 2010), Кагарлика (Левченко 2001, с. 26, рис. 1: 4) і Чернігова (Корзухина 1996, табл. 94: 30).

Знахідка належить до виробів «геральдичного» кола. Такі оздоби пояса побутують від середини VI до середини / третьої чверті VII ст. (Гавритухин 1996c, с. 95; 2001; Даскалов 2012, с. 25; Мاستькова, Казанский, Сапрыкина 2016, с. 87—88; Скиба 2016, с. 75—83). Це датування не суперечить іншим, хоч і вужчим, що були запропоновані (Родинкова 1996b, с. 126, 127; Горюнова, Родинкова 1999, с. 190).

2. Намистина багатогранна, виготовлена з непрозорого чорного скла (рис. 8: 4а, 4б; Горюнова, Родинкова 1999, с. 190, рис. 45: 3). Виявлена у верхній частині заповнення споруди 2. Імовірно, не пов'язана із самим об'єктом. Поруч на глибині 0,67 м виявлено скарб (Горюнова 1987; 1992; Горюнова, Родинкова 1999, с. 196).

На жаль, для слов'янських старожитностей не розроблено типологію намистин, немає каталогів подібних знахідок, тому чітко назвати аналогії виробу з Великих Будок неможливо. Дослідниці зазначають, що більш-менш схожі вироби відомі в Центральній Європі, Подунав'ї та на Близькому Сході (Горюнова, Родинкова 1999, с. 190).

5. **Красне 4**, поселення (Кіотопський р-н). Поселення розташоване на правому березі

1. Матеріали пам'ятки вимагають ґрунтовнішого аналізу. Його планується здійснити в наступних роботах.

р. Сейм, за 1,7 км західніше центру села. Досліджувалося А. М. Обломським 1991—1992 рр. До матеріалів раннього етапу колочинської культури належить споруда 2 і знахідки з культурного шару. Серед них — пряжка і фрагмент гарди (Обломский, Терпиловский, Приймак 1991, с. 25—26). Місце зберігання знахідок уточнюється.

1. Залізна рамка вертикально-овальної масивної пряжки (рис. 8: 5). Вона кругла в перетині, має потовщення і слабкий вигин ззовні. У місці кріплення до ремню її стончені кінці сходяться, але не зімкнуті (Обломский 2003, с. 235, рис. 16: 10).

Подібного роду пряжки серед старожитностей центральноєвропейського кола датовані періодом D, за К. Годловським чи C 3 і D 1, за Я. Тейлером (середина IV — початок V ст.), хоча такі виробы відомі і в ранньосередньовічних матеріалах (Обломский 2003, с. 235).

Отже, ця знахідка вказує, що колочинські матеріали належать до раннього етапу культури.

2. Фрагмент бронзового перехрестя (гарди) (рис. 8: 6). Збереглася частина широкої овальної в плані і швелероподібної в перетині основи зі слідами підпрямокутного отвору в центрі. Від неї відходить ромбічний у перетині стержень з округлоконічною шишкою на кінці (Обломский 2003, с. 235, рис. 16: 15).

Точні аналогії такій знахідці невідомі (Казанский 2015, с. 51, 80), тому її датування залишається відкритим.

6. **Мала Рибиця 3**, поселення (Сумський р-н). Пам'ятка розташована за 1 км північніше села. У 1991 р. під час її огляду на оранці виявлено фрагмент пальчастої фібули дніпровського кола (Обломский, Терпиловский, Приймак 1991, с. 11, рис. 50). Знахідка зберігається в Сумському обласному краєзнавчому музеї.

Фрагмент верхньої частини литої фібули, виготовленої з мідного сплаву, являє собою пластину голівки у формі півкола з п'ятьма відростками-пальцями і верхню частину ніжки, з'єднані короткою дужкою. Загальні розміри 7,8 × 4,0 см.

Щиток голівки вздовж периметра прикрашений бордюром, всередині оздоблений сімома подвійними концентричними колами, розташованими дугою, та ще чотирма подвійними і трьома одинарними, що безсистемно заповнюють вільний простір. П'ять пальчастих виступів округлої форми з боковими виїмками на ніжці, що з'єднує з пластиною голівки. Самі ніжки декоровані псевдокільцями. На звороті голівки на відстані 1,2 см одна від одної розташовані дві стійки для кріплення пружини. Щиток ніжки зберігся лише частково. У верхній частині, на кутах він мав дзьобоподібні відростки, прикрашені вздовж периметра бордюром з насічками по зовнішньому краю. Сама поверхня ніжки була оздоблена як на голівці подвійними концентричними колами, п'ять з яких є на фрагменті щитка. На зворотному боці верхньої частини ніжки зберігся невеликий пластинчастий голкоприймач. Щитки з'єднані короткою слабовигнутою дужкою 3,0 см завдовжки і 1,4—1,5 см завширшки. Вона при-

крашена трьома врізними лініями біля щитків і трьома—чотирма паралельними поздовжніми жолобками на скосах по боках (рис. 8: 7).

Знахідка належить до типу IV.C, за І. О. Гавритухіним (Гавритухин 1996а, с. 37; детально: Гавритухин, Приймак 2001—2002). Найближчі аналогії походять із Менського (Корзухина 1996, табл. 77: 1), Колосківського (Корзухина 1996, табл. 99: 3), Углівського (Корзухина 1996, табл. 98: 1) та Курилівського (Родинкова 2010, с. 80, 85, рис. 1: 1) скарбів, Драксинь (Курта 2011, с. 179, рис. 8: 14), могильника Лучисте: склеп 36, шар 2, поховання 9 (Айбабин, Хайрединова 2008, с. 105, табл. 120: 2), склеп 65, шар 1, поховання 2 (Айбабин, Хайрединова 2014, с. 95, 99, табл. 132; 133) і поховання 152а (Хайрединова 2017, с. 233, 237).

Поховання 9 склепу 36 та поховання 152а датовані в межах першої половини VII ст. (Айбабин, Хайрединова 2008, рис. 18; Хайрединова 2017, с. 242), а поховання 2 склепу 65 — другою половиною VII ст. (Айбабин, Хайрединова 2014, рис. 6).

Пальчата фібула з Малої Рибиці має аналогії серед прикрас, характерних для скарбів кола Мартинівки чи першої хронологічної групи (Щеглова 1990). Формування самого вбрання, елементом якого є такі застіжки, розпочалося у другій половині / кінці VI ст. (Гавритухин, Обломський 1996, с. 146), а «заховання» таких скарбів припадає на середину — третю чверть VII ст. (Казанський 2014, с. 53—55; Обломський, Родинкова 2014; Родинкова 2012, с. 153, 157—158).

7. Рябівка 3, поселення і могильник (Охтирський р-н). Поселення розташоване на правому березі р. Ворсклиця, досліджувалося Р. В. Терпиловським та А. М. Обломським у 1990 р. Виявлені матеріали скіфського часу, київської, пеньківської культур, пізньозарубинецького типу (Грині) та сахнівського кола, а також чотири поховання-гіпокладення з речами кола «старожитностей антів». Знахідки зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї.

На поселенні, на ділянці тимчасово запусілого пеньківського селища, було здійснено поховання чотирьох осіб. Причому поховання 3 і 4 перерізали пеньківські житла, а поховання 1 було перекрите більш пізньою ямою. Останній факт вказує на те, що згодом життя на поселенні відновилося. Елементи поховальної практики (північно-східна орієнтація, супроводжуючі поховання коней) є характерними для поховальних пам'яток ранньосередньовічних кочовиків (Обломський, Терпиловський 1993; 2001, с. 11—12, 14—16). Поховання 2 дорослого чоловіка супроводжувалося прикрасами геральдичного кола, що мають досить широкий етнокультурний контекст. Дитячі поховання 1 і 4 містили серед поховального інвентарю браслети з кінцями у вигляді «змійних» голівок, що загалом характерні для слов'янських старожитностей, хоча аналогії таким виробам відомі на Північному Кавказі і в Криму. Дослідники поховання датують його в загальних межах VII ст. (Обломський, Терпиловський 1993, с. 171) чи навіть вужче — остання чверть VII ст. (Синиця 1999, с. 102; Комар 1999, с. 115).

Поховання 1 здійснене в овальній ямі розмірами (0,62—0,84) × 1,28 м з верхнього краю та (0,46—0,5) × 1,24 м на дні, орієнтованій із незначним відхиленням за лінією північний схід — південний захід. Її контури простежені на рівні материка. Глибина становила 0,3 м. Від скелета зберігся лише череп, що лежав у північно-східній частині могили лицем на південний захід (рис. 9: 1; 11: 1, 2). З південно-західного боку від черепа, впритул до нього, на дні ями виявлена намистина із безколірного скла (рис. 9: 2), а за 0,2 м на тій же глибині — бронзовий браслет зі сплюсненими кінцями (рис. 9: 3), один з яких (підтрикутний) оздоблений двома паралельними лініями, а інший — кількома рельєфними горбиками. У похованні була дитина віком 4—5,5 років.

Поховання 2 здійснене в овальній ямі розмірами (0,8—0,9) × 2,56 м з верхнього краю та (0,46—0,8) × 2,44 м на дні, що була простежена на рівні материка. Глибина 0,87 м, яма орієнтована як і у похованні 1. У південно-західній частині ями, у верхній частині заповнення виявлено фрагмент черепа людини, а нижче — два яруси кісток. У верхньому були кістки коня, що концентрувалися в центральній частині могили, а в нижньому — переважно кістки людини, хаотично розкидані по ямі (рис. 9: 4; 11: 3). У заповненні могильної ями виявлено кілька індивідуальних знахідок (рис. 9: 5—8): круглий у перетині зігнутий навіл залізний стержень, цільнолита бронзова пряжка з «геральдичним» щитком, прикрашеним прорізами, фрагменти дуже тонкої срібної накладки. Вище поховання (у культурному шарі) виявлено фрагмент бронзової накладки з фігурним вирізом на звороті.

У могилі знайдено останки двох чоловіків. Одному належить фрагмент черепа з верхньої частини заповнення, а іншому — майже всі інші кістки, зокрема й фрагменти черепа і нижньої щелепи. Хоч кістяк другого похованого також не повний — деякі кістки (ліктюва, права мала стегнова, плечова та ін.) зламані, частина фрагментів втрачена, імовірний вік другого похованого 45—50 років.

Поховання 3. Яма простежена частково, лише там, де вона врізалася в підлогу споруди 6. Глибина ями від рівня материка 0,64 м. Імовірно, вона мала овальну форму. Її збережена частина 0,7 м завдовжки і 0,5—0,6 м завширшки. На дні лежав кістяк хлопчика віком 10—11,5 років, орієнтований головою на північ—північний схід. Він був у анатомічному порядку, хоча й відсутні окремі кістки обох рук і стопи лівої ноги. Ліва рука зігнута в лікті лежала на стегні. Над скелетом на глибині 0,02—0,18 м від материка (у заповненні споруди 6) виявлені кістки передньої частини коня в анатомічному порядку, орієнтовані у тому ж напрямку, що і кістяк людини, але зміщені на 0,7 м на південе—південний захід від нього (рис. 10: 1; 11: 4). Поховання без інвентарне.

Поховання 4 здійснене в овальній ямі, що була простежена на рівні материка біля споруди 7. Вона орієнтована за лінією північний схід—пів-

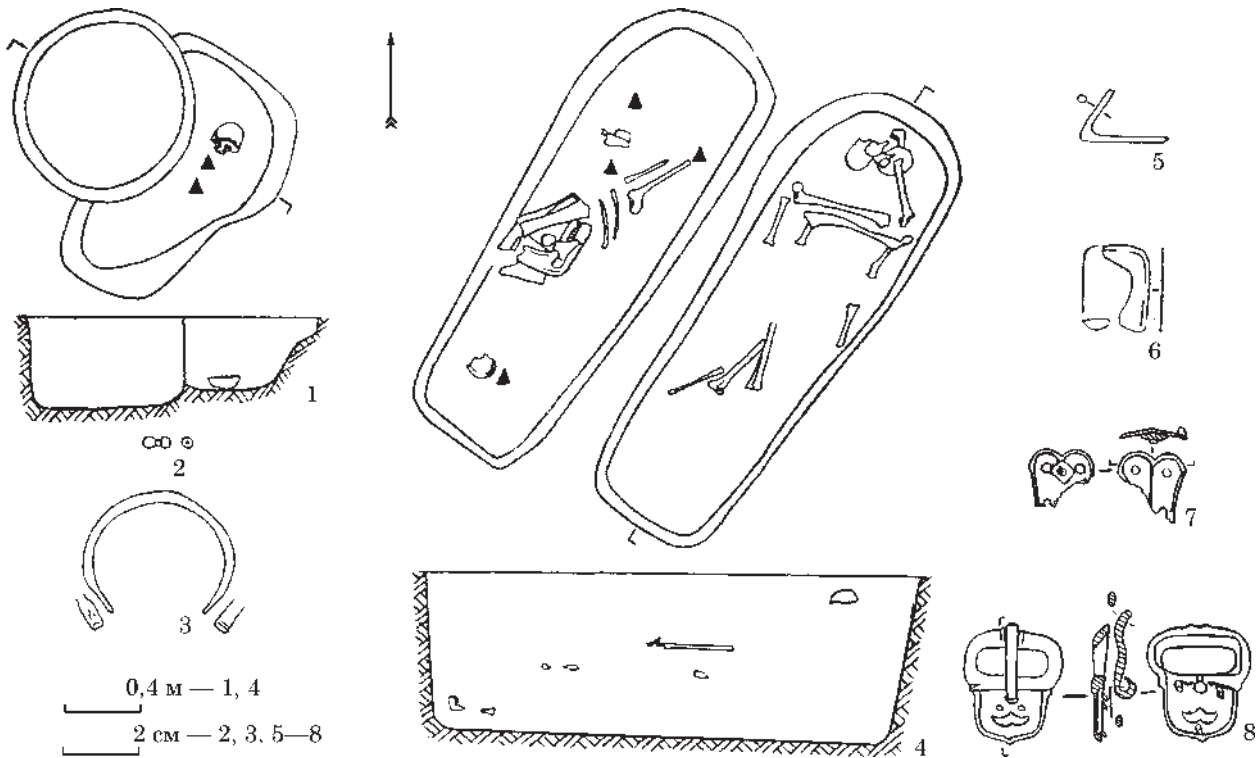

Рис. 9. Рябівка 3, поховання: 1—3 — № 1 (1 — план і профіль; 2 — намистина; 3 — браслет); 4—8 — № 2 (4 — план і профіль; 5 — залізний стержень; 6 — фрагмент тонкої срібної накладки; 7 — фрагмент бронзової накладки з фігурним вирізом; 8 — бронзова пряжка із «геральдичним» щитком)

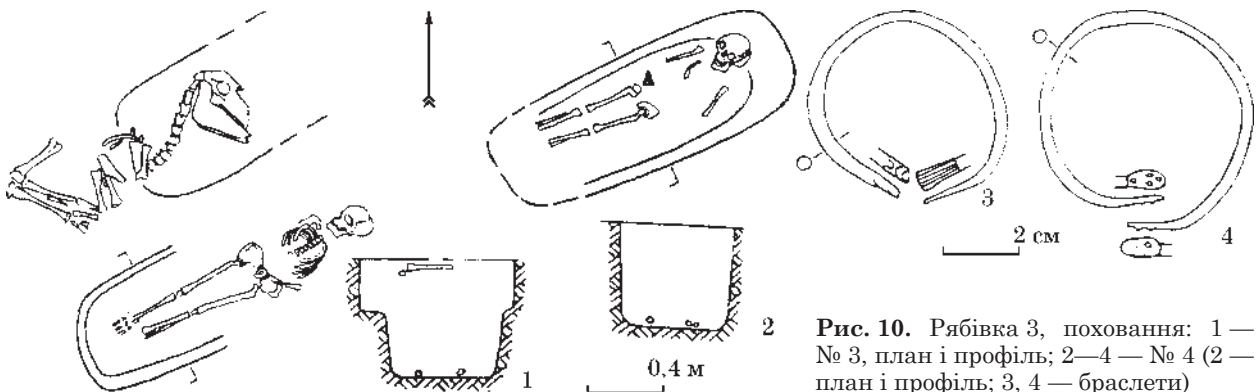

Рис. 10. Рябівка 3, поховання: 1 — № 3, план і профіль; 2—4 — № 4 (2 — план і профіль; 3, 4 — браслети)

денний захід, була 0,35—0,55 м завглибшки, мала розміри (0,5—0,6) × 1,65 м у верхньому і (0,4—0,5) × 1,3 м у нижньому контурі. На дні ями в анатомічному порядку лежав кістяк дівчинки віком 11—12,5 років, орієнтований головою на північний схід. Кістяк зберігся погано — майже повністю розклалися маленькі кістки (рис. 10: 2; 11: 5, 6). Біля ліктьової частини правої руки виявлено бронзовий браслет зі сплюсненими кінцями (рис. 10: 3, 4). Один його кінець оздоблений так, що нагадує зміїну голівку, а інший — частими поздовжніми рисками. Подібний браслет, що явно складав пару першому, виявлений у верхній частині заповнення ями 104 за 0,46 м південніше поховання. На його сплюснених кінцях є орнамент у вигляді горбиків. До ями його могли занести землерийні тварини.

1. Браслети з кінцями у вигляді «зміїних голівок» із поховання 1 (1 екз.) та 4 (2 екз.) належать

до типу 1, за типологією В. Є. Родінкової (Родінкова 2003а, с. 67). Аналогічні вироби виявлені у складі Хацьківського (Корзухина 1996, табл. 22: 48, 49), Козіївко-Новоодеського (Корзухина 1996, табл. 51: 2, 3, 6—12), Колосківського (Корзухина 1996, табл. 104: 1—7), Трубчевського (Приходнюк, Падин, Тихомиров 1996) та Суджа-Замостянського (Родінкова, Сапрыкіна, Сычева 2018, рис. 3: 3) скарбів кола Мартинівки, Пастирського скарбу 1892 р. (Корзухина 1996, с. 375, табл. 24: 1—4) другої хронологічної групи (Гавритухин, Щеглова 1996, с. 53) та на пам'ятках пенківської культури: поселеннях Звонецьке (Бодянский 1960, рис. 1: 9), Хитці (Горюнов 1981, рис. 28: 8, 9), Волоське, Ірпень (о. Підкова) (Приходнюк 1998, рис. 71: 5, 11, 13, 15; 75: 4) і могильнику на о. Кизилевий (Бодянский 1960, рис. 4: 7). Одна знахідка відома на колочинському поселенні Олександрівка I (Терпиловський, Шекун 2004, с. 231, рис. 11: 6).

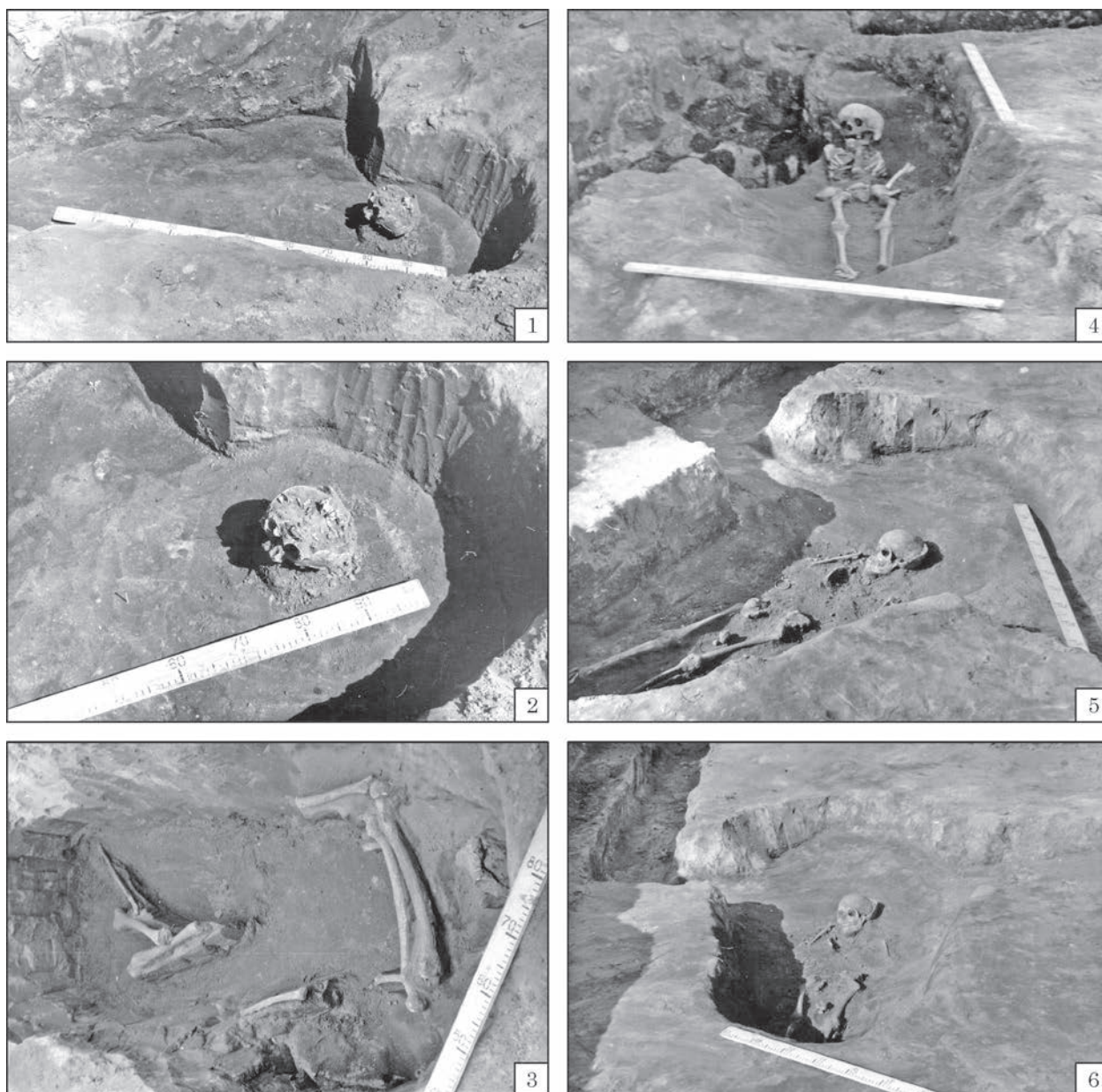

Рис. 11. Рябівка 3, поховання (за: Обломский, Терпиловский, Приймак 1991): 1 — поховання 1, вигляд із півдня; 2 — поховання 1, вигляд зверху; 3 — поховання 2, нижній рівень скупчення кісток, вигляд зі сходу; 4 — поховання 3, вигляд з північного сходу; 5 — поховання 4, вигляд з південного сходу; 6 — поховання 4, вигляд зі сходу

Крім аналогій серед слов'янських старожитностей, слід також згадати синхронні вироби з Північного Кавказу. Перелік таких знахідок для цього регіону, зокрема, був складений А. В. Мاستиковою (Мастыкова 2009, с. 67—69, рис. 59; 62—64; Мастыкова, Казанский, Сапрыкина 2016, с. 17). Різні варіації цих виробів побутують впродовж усього раннього середньовіччя (Ахмедов 2016).

Такі браслети відомі і на ранньосередньовічних могильниках у Криму, причому вони не завжди поєднуються з прикрасами дніпровського походження. Вони представлені на таких пам'ятках як Суук-Су (Родинкова 1995), Лучисте (Айбабин, Хайрединона 2008; 2014) та Алонія (Турова, Черныш 2015) і побутують з кінця VI ст. (Айбабин,

Хайрединона 2008, рис. 19; 20). Тож, можливо, ці браслети були місцевими виробами.

2. Намистина (бісер) із безбарвного скла з поховання 1, можливо, належить до МЕР 110, за В. Б. Ковалевською (Ковалевская 2000, с. 17), датується за північнокавказькими аналогіями V—IX ст. Слід зазначити, що, на думку О. В. Комара, такі вироби набувають поширення в комплексах VIII—IX ст. (2006, с. 111).

У похованні 2 виявлено кілька знахідок.

3. Залізний стержень та фрагмент срібної накладки (4). Однак вони не мають чіткого визначення.

5. Досить цікавою є цілком відлита бронзова пряжка з «геральдичним» щитком, прикрашеним прорізами. Належить до відділу III, типу 3,

Умови виявлення й датування прикрас

№ на карті	Пам'ятка, категорія	Культурно-хронологічна приналежність	Об'єкт	Датування, ст.	Рис.	Література
16	Бездрик, могильник	Колочин	К. 2, п. 1	2 пол. V — VII	2—6	Обломский, Приймак, Терпиловский 2011
17	Березівка, могильник	Коло «старожитностей антів»	К. 1	2 пол. / кін. VI	7	Данилевич 1905, с. 427—428, 432; Корзухина 1996, с. 402, табл. 59: 1, 2; Родинкова 1996а, с. 161, рис. 101: 7; 102: 5; Синиця 1999, с. 102
18	Великі Будки, городище	Колочин	К. ш.	2 пол. V — VII	8: 1, 2	Ильинская 1968, с. 60—61; Горюнов 1981, с. 106; Родинкова 1996а, с. 157
1	Великі Будки, поселення	Те саме	К. ш.	2 пол. VI — VII	8: 3	Горюнова, Родинкова 1999, с. 190, рис. 45: 2, 3
15	Красне 4, поселення	Те саме	К. ш.	V	8: 4, 5	Обломский 2003, с. 235, рис. 16: 10, 15
19	Мала Рибича 3, поселення	Те саме?	П. м.	2 пол. VI — VII	8: 6	Гавритухин, Приймак 2001—2002
20	Рябівка 3, могильник	Коло «старожитностей антів»	Поховання	2 пол. VII?	9; 10	Обломский, Терпиловский 1993; Родинкова 1996а, с. 161
20	Рябівка 3, поселення	Пеньківка / Сахнівка	К. ш.	2 пол. V — VIII	8: 7—10	Обломский, Терпиловский 2001

Скорочення: к. ш. — культурний шар; п. м. — підйомний матеріал.

підтипу 2, за В. Б. Ковалевською (Ковалевская 1979, с. 33) чи типу ліроподібних пряжок, варіанту 3, за О. І. Айбабіним (Айбабин 1990, с. 41, рис. 40: 5—8). Ця пряжка близька до типів D 5, за М. Шульце-Дьоррлам — друга половина VI ст. (Schulze-Dörrlamm 2009, S. 159, 246), типу T. B. II. 1, за М. Даскаловим — друга чверть VI — початок VII ст. (2012, с. 37, обр. 56: 14) чи до групи С, типу VI. b., за Л. А. Трайковою — перші десятиліття VI — кінець VI / початок VII ст. (2017, с. 80—81, табл. 62: 574).

Найближча аналогія походить із поховання біля хут. Крупський (Семенов 1987, рис. 2; Атавін 1996, табл. 2: 2; Рашев 2000, табл. 26: 16). Комплекс, імовірно, можна датувати другою половиною VII ст., адже в ньому наявні поясні деталі з орнаментами із зерню. Такі вироби, за О. І. Айбабіним, включені до поясів IV типу, які набувають поширення у кочовиків саме в цей час (Айбабин 1990, с. 57). Інші аналогії серед кочівницьких старожитностей — «Царський курган» (Атавін 1996, табл. 16: 1), Ізобільне (Айбабин 1999, рис. 35: 15—18) та Спіфанове (Безуглов 1985, рис. 1: 3, 4).

6. Фрагмент бронзової накладки з фігурним вирізом зі звороту. Оскільки виріб обламаний, то важко точно визначити тип знахідки. Слід згадати іншу, теж фрагментовану, знахідку аналогічну Рябівській з Малої Перещепини (Левченко 1999, с. 168, рис. 4: 1).

Належить, можливо, до відділу 11, типу 1, за В. Б. Ковалевською (Ковалевская 2000, с. 154) чи типу (A) I-11, варіанту 1, за А. В. Скибою (2016, с. 19). Аналогії походять з кочівницьких комплексів — Сивашівка, курган 3, поховання 2 (Скиба, Хардаев 2017, с. 235), хутір Чапаївський (Атавін

1996, табл. 7: 1—3) та Бережанівка I, курган 1, поховання 7 (Рашев 2000, табл. 14: 10).

Хоч, імовірно, ця знахідка може належати до кола поясних накладок відділу 39, за В. Б. Ковалевською (Ковалевская 2000, с. 160—161) чи типу (A) II-5, за А. В. Скибою (2016, с. 25). Найближча аналогія серед слов'янських старожитностей представлена в Трубчевському скарбі (Приходнюк, Падин, Тихонов 1996, рис. 8: 9).

Всі дослідники сходяться на думці, що цей некрополь був залишений однією родиною за дуже короткий проміжок часу. З усіх знахідок, фактично, лише пряжка має вузьке датування — друга половина VII ст., що загалом не суперечить датуванням поховань з Рябівки 3, запропонованим іншими дослідниками. Проте загалом знахідки з поховання 2 належать до горизонту геральдики — середина VI — середина / третя чверть VII ст. (Гавритухин 1996с, с. 95; 2001; Даскалов 2012, 25; Мاستыкова, Казанский, Сапрыкина 2016, с. 87—88; Скиба 2016, с. 75—83).

7. Бронзова підвіска у вигляді солярного знака зі схематичним зображенням людського обличчя над ним (рис. 8: 8). Виявлена в культурному шарі біля могильника (Обломский, Терпиловский 1993, с. 167—170, рис. 2).

Аналогічних знахідок відомо не дуже багато. Кілька таких виробів походить із басейну р. Вороніж: поселення Ярок 9 — більш реалістичний; та Стаєво 4 — більш стилізований (Обломский 2016b, с. 132—133, рис. 13: 4, 6; 2016с, с. 12, рис. 22; 2018, с. 376, рис. 16: 13; 2021, с. 518—519, рис. 92: 5, 6; 2022, с. 56). Відома подібна знахідка (теж досить стилізована) з поселення Сидорове в Донецькій обл. (Кравченко, Петренко, Спинов 2011, с. 54,

рис. 1: 3). Проте подібні вироби не трапляються у закритих комплексах, тож точна хронологія таких прикрас все ще залишається дискусійною.

У культурному шарі поселення також зафіксовані знахідки.

8. Обрубки двох прямокутних у перетині дротів (рис. 8: 9, 10).

9. Фрагмент браслета з потовщеними кінцями, орнаментованими поперечними насічками (рис. 8: 11).

Браслет належить до виробів із розширеними (округлими) й орнаментованими кінцями — тип II, підтип орнаментованих (прикрашені гравійованими паралельними і перехресними лініями), за В. Є. Родінковою (Родінкова, Седин 2004, с. 240) чи до типу А (із розширеними круглими кінцями), за А. М. Обломським (Обломский 2016а, с. 52). Цей виріб з Рябівки 3 аналогічний до знахідки з городища Великі Будки, де були розглянуті аналогії та хронологія побутування таких прикрас.

Висновки. У роботі розглянуті знахідки прикрас третьої чверті I тис. н. е., що загалом походять із пам'яток і комплексів пеньківської та колочинської культур. Зокрема зібрано інформацію про сім пунктів, з яких походить 24 знахідки. Більшість з них мають аналогії серед прикрас, характерних для скарбів кола Мартинівки чи першої хронологічної групи, за О. О. Щегловою (1990; 1999). Прикраси з їх складу датуються другою половиною VI — кінцем VII ст. (Гавритухин, Обломский 1996, с. 146), а «заховання» припадає на період середини — третьої чверті VII ст. (Родінкова 2012, с. 153, 157—158; Казанский 2014а, с. 53—55; Обломский, Родінкова 2014).

Лише знахідки з поселення Красне 4 (пряжка і гарда) та гарда з городища Великі Будки належать до раннього етапу існування колочинської культури.

Цікаво, що в усіх випадках знахідки окремих прикрас знайдені в регіонах, де відомі скарби кола Мартинівки (рис. 1). Так, у басейні Сейму відносно близько одне до одного розташовані три пункти: Шевченківський і Харівський скарби та поселення Красне 4, хоча ці знахідки і не синхронні між собою. У верхів'ях Сули в одному мікрорегіоні розташоване городище і поселення поблизу с. Великі Будки (Приймак 2017, с. 74). Завважимо, що на поселенні є й окремі знахідки і скарб. У верхній частині басейну Псла в межах Сумської обл. концентрується значний регіон зі знахідками скарбів кола Мартинівки: Нижня Сироватка, Мала Рибиця, Микільське, Миропілля та Могриця. Тут також відомо два пункти зі знахідками прикрас: Бездрик і Мала Рибиця. В басейні Ворскли в межах області відомо три скарби: Добрянське — Сидорова Яруга, Кам'янка і Пожня — та два пункти зі знахідками прикрас (Рябівка 3 і Березівка), які концентруються в басейні притоки — р. Ворсклиця.

Не менш цікаві спостереження щодо інгумацій з речами кола «старожитностей антив». По-перше, обидва пункти концентруються в одному мікрорегіоні — басейн р. Ворсклиця. По-друге, один пункт «курманний» (Березівка), інший —

«грунтовий» (Рябівка 3). «Вузьке» датування поховання з Березівки — кінець VI ст., а поховань з Рябівки 3 — друга половина VII ст.

Ці дані доповнюють інформацію про ранньосередньовічні скарби і етнокультурну ситуацію в цьому регіоні у часи раннього середньовіччя. Нагальним є також створення каталогу ранньосередньовічних слов'янських пам'яток Сумщини, що, безумовно, доповнить розуміння складних процесів раннього середньовіччя Дніпровського Лівобережжя.

ЛІТЕРАТУРА

Айбабин, А. И. 1990. Хронология могильников Крыма позднеантичного и раннесредневекового времени. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, I, с. 3-86, 175-241.

Айбабин, А. И. 1999. *Этническая история ранневизантийского Крыма*. Симферополь: Дар.

Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2008. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1977, 1982—1984 годов*. 1. Симферополь; Керчь: АДЕФ-Украина.

Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2014. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1984, 1986, 1991, 1993—1995 годов*. 2. Киев: Майстер Книг.

Атавин, А. Г. 1996. Погребения VII — начала VIII вв. из Восточного Приазовья. В: Стащенко, Д. А. (ред.). *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э.* Самара, с. 208-264.

Ауліх, В. В. 1962. Металеві пряжки та прикраси з верхнього горизонту городища в с. Зимно Волинської області. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині*, 4, с. 92-105.

Ауліх, В. В. 1972. *Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині*. Київ: Наукова думка.

Ахмедов, И. Р. 2016. Браслеты с «антропоморфными» окончаниями из Пашковского могильника № 1. В: Мاستькова, А. В., Казанский, М. М., Сапрыкина, И. А. 2016. *Пашковский могильник № 1. 2: Исследование материалов Пашковского могильника № 1*. Москва; Санкт-Петербург: ИА РАН; Нестор-История, с. 214-232.

Безуглов, С. И. 1985. Погребение кочевника VII в. н. э. на Нижнем Дону. *Советская археология*, 2, с. 248-252.

Білинська, Л., Володарець-Урбанович, Я. 2020. Ранньосередньовічні скарби Сумщини: нові надходження та програма дослідження. В: Терентьев, В. С. (ред.). *Краєзнавчий збірник: статті й повідомлення*. Суми: Університетська книга, с. 8-17.

Білинська, Л. І., Володарець-Урбанович, Я. В. 2022. Ранньосередньовічні скарби Сумщини: нові надходження та перспективи дослідження. *Археологія і давня історія України*, 2 (42), с. 121-133.

Білинська, Л. І., Володарець-Урбанович, Я. В., Панікарський, А. В., Горбаненко, С. А. 2022. Пархомівський другий скарб раннього середньовіччя: попередні результати дослідження. *Археологія і давня історія України*, 3 (44), с. 263-281.

Бодянский, А. В. 1960. Археологические находки в Днепровском Надпорожье. *Советская археология*, 1, с. 274-277.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2015. Браслети V — першої половини VIII ст. з Полтавщини: нові знахідки. *Археологія*, 2, с. 92-107.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2022. Про Т-подібну фібулу кола східноєвропейських варварських

віймчастих емалей з Шедієвого. *Археологія і давня історія України*, 3 (44), с. 374-384.

Володарець-Урбанович, Я. В., Сидоренко, О. В. 2021. Слов'янські прикраси раннього середньовіччя з полтавського Посулля: нові знахідки. *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 362-382.

Воронцов, А. М. 2014. Поздний период существования мощинской культуры. *Краткие сообщения ИА РАН*, 235, с. 311-327.

Воронцов, А. М. 2016. Памятники мощинской культуры в третьей четверти I тыс. н. э. В: Обломский, А. М., Исланова, И. В. (ред.). *Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V—VII вв.)*. Раннеславянский мир, 17. Москва: ИА РАН, с. 221-260.

Гавритухин, И. О. 1996а. Фибулы. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 36-40.

Гавритухин, И. О. 1996б. Детали ременной гарнитуры. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 22-36.

Гавритухин, И. О. 1996с. Датировка начальных фаз культуры Луки Райковецкой. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 136-139.

Гавритухин, И. О. 2005. Комплексы пражской культуры с датирующими вещами. In: Kaczanowski, P., Parczewski, M. (eds.). *Archeologia o początkach Słowian. Materiały z konferencji, Kraków, 19—21 listopada 2001*. Kraków: Księgarnia Akademicka, с. 401-461.

Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. 1995. Гапоновский клад (предварительная публикация). *Российская археология*, 4, с. 136-149.

Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. 1996. Днепровское Левобережье на заре средневековья: динамика историко-культурных процессов и клады. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 140-148.

Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. 2009. Гапоновский клад и малоизвестные события раннесредневековой истории Поднепровья. *Археологические открытия 1991—2004 гг. Европейская Россия*. Москва, с. 308-319.

Гавритухин, И. О., Приймак, В. В. 2001—2002. Пальчатая фибула из Малой Рыбицы. *Stratum plus*, 5, с. 91-99.

Гавритухин, И. О., Щеглова, О. А. 1996. Группы днепровских раннесредневековых кладов. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 53-57.

Ганощенко, В. В., Володарець-Урбанович, Я. В. 2019. Скарб кола Мартинівки з Правих Солонців Херсонської обл. *Археологія і давня історія України*, 3 (32), с. 126-150.

Горюнов, Е. А. 1981. *Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья*. Ленинград: Наука.

Горюнова, В. М. 1982. *Отчёт о работе Днепровского Левобережного археологического отряда Ленинградского отделения Института археологии АН СССР в 1982 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1982/156.

Горюнова, В. М. 1987. К вопросу об оловянных украшениях «антских» кладов. В: Пряхин, А. Д. (ред.). *Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи*. Воронеж: ВГУ, с. 85-93.

Горюнова, В. М. 1992. Новый клад антского времени из Среднего Поднепровья. *Археологические вестн*, 1, с. 126-140.

Горюнова, В. М. 2004. Могильник VI—VII вв. у с. Картамышево Обоянского района Курской области. В: Горюнова, В. М., Щеглова, О. А. (ред.). *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье*. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, с. 18-42.

Горюнова, В. М., Родинкова, В. Е. 1999. Раннеславянское поселение Великие Будки (Хутор). *Stratum plus*, 4, с. 167-219.

Горюнова, В. М., Романова, Г. О. 1981. *Отчёт о работе Днепровской Левобережной археологической экспедиции Ленинградского отделения Института археологии АН СССР*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1981/141.

Данилевич, В. Е. 1905. Раскопка курганов около с. Буды и х. Березовки Ахтырского уезда Харьковской губернии. В: Уварова, П. С. (ред.). *Труды XII археологического съезда в Харькове*. I. Москва: Г. Лиснер и Д. Собко, с. 411-433.

Даскалов, М. 2012. *Колани и коланни украси от VI—VII век (от днешна България и съседните земи)*. София: Craft House Bulgaria.

Дьяченко, А. Г. 1978. Технология изготовления предметов из Цепляевского клада раннеславянского времени. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Использование методов естественных наук в археологии*. Киев: Наукова думка, с. 27-35.

Засецкая, И. П. 1998. Датировка и происхождение пальчатых фибул Боспорского некрополя раннесредневекового периода. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, VI, с. 394-478.

Ильинская, В. А. 1946. *Отчёт об археологической разведке Верхнего Посулля 1946 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1946/22-а.

Ильинская, В. А. 1968. Новые данные о памятниках середины I тыс. н. э. в Днепровской Левобережной Лесостепи. В: Крупнов, Е. И. (ред.). *Славяне и Русь. К шестидесятилетию академика Бориса Александровича Рыбакова*. Москва: Наука, с. 55-61.

Іллінська, В. 1949. Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі в 1946 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, II, с. 139-148.

Казанский, М. М. 2014а. Археологическая ситуация в Среднем Поднепровье в VII в. В: Обломский, А. М. (ред.). *Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов*. Раннеславянский мир, 15. Москва: ИА РАН, с. 138-177.

Казанский, М. М. 2014б. Славяне и дунайские германцы в VI веке: свидетельства письменных источников и некоторые археологические данные. В: Токарева, Е. П., Лушин, В. Г. (ред.). *Штрихи к портретам минувших эпох*. Археология, история, этнография, I (ММХIV). Зимовники: Зимовниковский краеведческий музей, с. 175-200.

Казанский, М. М. 2015. Вооружение и конское снаряжение славян V—VII вв. *Stratum plus*, 4, с. 43-95.

Казанский, М. М. 2020. Пальчатые фибулы типа Арчар-Истрия на Дунае и в Крыму. В: Рабинович, Р. А., Тельнов, Н. П. (ред.). *«На одно крыло — серебряная, На другое — золотая...»*. Сборник статей памяти Светланы Рябцевой. Кишинёв: Stratum plus, с. 47-54.

Ковалевская, В. Б. 1979. *Поясные наборы Евразии IV—IX вв. Пряжки*. Свод археологических источников, Е1-02. Москва: Наука.

- Ковалевская, В. Б. 2000. *Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии*. Пушино: ОНТИ ПНЦ РАН.
- Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. *Vita Antiqua*, 2, с. 111-136.
- Комар, А. В. 2006. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII — начала VIII в. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 5: Хазарское время, с. 7-244, 413-432.
- Корзухина, Г. Ф. 1996. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, V, с. 352-435, 586-705.
- Кравченко, Э. Е., Петренко, А. Н., Спинов, В. В. 2011. Исследования средневекового комплекса в с. Сидорово (Донецкая область) на Северском Донце в 2011 г. *Святогірський альманах 2011*, с. 50-58.
- Курта, Фл. 2011. Женщина из Дэнчень или к вопросу о фибулах тип II C по Вернеру. *Tyragetia. Archeologie Istorie Antică*, V (XXI), 1, с. 153-192.
- Левченко, Д. И. 1999. Некоторые находки VI—VII вв. с территории Полтавщины. *Полтавський археологічний збірник 1999*, с. 163-169.
- Левченко, Д. И. 2001. Знахідки VI—VII ст. з околиць Градизька в зібранні Полтавського краєзнавчого музею. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 26-28.
- Липкинг, Ю. А. 1974. Могильники третьей четверти I тыс. н. э. в Курском Посемье. В: Третьяков, П. Н. (ред.). *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, с. 136-152.
- Марзалюк, І. 2011. Новия криниці па гісторії славянскага рассялення ў Магілёўскім Падняпроўі і Пасожжы. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 26, с. 97-118.
- Мастыкова, А. В. 2009. *Женский костюм Центрального и Западного Предкавказья в конце IV — середине VI в. н. э.* Москва: Гриф и К.
- Мастыкова, А. В., Казанский, М. М., Сапрыкина, И. А. 2016. *Пашковский могильник № 1. 2: Исследование материалов Пашковского могильника № 1*. Москва; Санкт-Петербург: ИА РАН; Нестор-История.
- Минасян, Р. С. 1998. Данные о способах изготовления крымских пальчатых фибул. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, VI, с. 479-489.
- Обломский, А. М. 2003. Ранние колочинские памятники Среднего Посемья. *Материалы по археологии Беларуси*, 8, с. 234-248.
- Обломский, А. М. 2016а. Колочинская культура. В: Обломский, А. М., Исланова, И. В. (ред.). *Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V—VII вв.)*. Раннеславянский мир, 17. Москва: ИА РАН, с. 10-113.
- Обломский, А. М. 2016б. О двух типах славянских памятников Верхнего Подонья в эпоху раннего средневековья. В: Кызласов, И. Л. (ред.). *Степи Восточной Европы в средние века: Сборник памяти Светланы Александровны Плетневой*. Москва: Авторская книга, с. 119-147.
- Обломский, А. М. 2016с. Исследования раннесредневекового поселения Стаево 4 в Мичуринском районе Тамбовской области. В: Моисеев, Н. Б. (ред.). *Тамбовская старина: иллюстрированный научно-популярный альманах*, 5. Тамбов: ТПС, с. 11-25.
- Обломский, А. М. 2018. Раннесредневековое поселение Стаево 4 в Верхнем Подонье. В: Синика, В. С., Рабинович, Р. А. (ред.). *Древности. Исследования. Проблемы. Сборник статей в честь 70-летия Н. П. Тельнова*. Кишинёв; Тирасполь: Stratum plus, с. 355-387.
- Обломский, А. М. 2021. Глава 5. Ранние славяне в лесостепном Подонье в III—VII вв. В: Федюнин, И. В. (ред.). *Очерки археологии лесостепного Подонья в эпоху голоцена*. Воронеж: Научная книга.
- Обломский, А. М. 2022. Глава 2. Поселение Стаево 5. Описание, материалы. В: Обломский, А. М. (ред.). *Торгово-ремесленный комплекс у с. Стаево в верховьях р. Воронеж (конец V — VII в.) и некоторые проблемы археологии Верхнего Подонья эпохи раннего Средневековья*. Москва; Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 21-60.
- Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В., Приймак, В. В. 1991. *Отчёт о работах Левобережной раннеславянской экспедиции в 1991 г.* НА ИА НАН Украины, ф. 64, 1991/121.
- Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 1993. Новые погребения раннесредневековых кочевников на Сумщине. В: Таиров, А. Д. (ред.). *Кочевники Урало-Казахстанских степей*. Екатеринбург: Наука, с. 167-170.
- Обломский, А. М., Приймак, В. В., Терпиловский, Р. В. 1999. Исследования раннеславянского кургана у с. Бездрик. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 36-37.
- Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 2001. Славянское поселение и кочевнический могильник V—VIII вв. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 5-16.
- Обломский, А., Приймак, В., Терпиловский, Р. 2011. Исследования колочинской курганный группы Бездрик в 2000 г. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 26, с. 15-29.
- Обломский, А. М., Родинкова, В. Е. 2014. Этнокультурный перелом в Поднепровье в VII в. н. э. Хронология событий. *Краткие сообщения ИА РАН*, 235, с. 381-404.
- Падин, В. А. 1960. Раннеславянские поселения и могильник в районе Трубчевска. *Советская археология*, 3, с. 317-319.
- Поболь, Л. Д. 1974. Древности середины и третьей четверти I тыс. н. э. в Белорусском Поднепровье. В: Третьяков, П. Н. (ред.). *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, с. 159-180.
- Поболь, Л. Д. 1979. *Древности Белоруссии в музеях Польши*. Минск: Наука и техника.
- Приймак, В. В. 2017. Некоторые аспекты дискуссии об этнокультурном переломе на Днепровском Левобережье. В: Родинкова, В. Е., Румянцева, О. С. (ред.). *Европа от Латена до Средневековья: Варварский мир и рождение славянских культур: к 60-летию А. М. Обломского*. Раннеславянский мир, 19. Москва: ИА РАН, с. 70-81.
- Приходнюк, О. М. 1989. Анты и пеньковская культура. В: Толочко, П. П. (ред.). *Древние славяне и Киевская Русь*. Киев: Наукова думка, с. 58-69.
- Приходнюк, О. М. 1998. *Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования*. Воронеж: ВГУ.
- Приходнюк, О. М. 2000. Фибулы Пастырского городища. *Археология восточноевропейской лесостепи*, 14, с. 48-73.
- Приходнюк, О. М. 2005. *Пастырське городище*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.
- Приходнюк, О. М., Падин, В. А., Тихонов, Н. Г. 1996. Трубчевский клад антского времени. В: При-

ходнюк, О. М. (ред.). *Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии*. Киев: Наукова думка, с. 79-102.

Радюш, О. А. 2010. Исследования поселения III—IV вв. н. э. у пос. им. Карла Либкнехта (Пены) в Курском Посемье. В: Щеглова, О., Казанский, М., Новаковский, В. (ред.). *Germania-Sarmatia*, II: Сборник научных статей по археологии народов Центральной и Восточной Европы, посвященный памяти М. Б. Щукина. Калининград; Курск, с. 179-213.

Рашев, Р. 2000. *Прабългарите през V—VII век*. Велико Търново: Фабер.

Родинкова, В. Е. 1995. К вопросу о хронологии нижнего горизонта могильника Суук-Су. *Древности 1995*, с. 73-80.

Родинкова, В. Е. 1996а. Раннесредневековые памятники Среднего Поднепровья и Днепровского Левобережья с датируемыми находками. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 155-162.

Родинкова, В. Е. 1996б. Металлические детали одежды и украшения как хронологические индикаторы. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 124-130.

Родинкова, В. Е. 2003а. *Культурные связи населения Среднего Поднепровья в VII в. (по материалам женского убора)*. Диссертация канд. ист. наук. ИА РАН.

Родинкова, В. Е. 2003б. Подвески-лунницы Козиевского кладя (к постановке проблемы раннесредневековых лунниц). *Краткие сообщения ИА РАН*, 215, с. 6-19.

Родинкова, В. Е. 2010. Куриловский клад раннесредневекового времени. *Российская археология*, 4, с. 78-87.

Родинкова, В. Е. 2012. Новая находка византийского серебряного сосуда с клеймом в Восточной Европе. *Российская археология*, 4, с. 151-158.

Родинкова, В. Е., Седин, А. А. 2004. Браслеты Никодимовского городища. В: Макаров, Н. А., Чернецов, А. В., Лопатин, Н. В. (ред.). *Восточная Европа в Средневековье: к 80-летию Валентина Васильевича Седова*. Москва: Наука, с. 234-246.

Родинкова, В. Е., Сапрыкина, И. А., Сычева, С. А. 2018. Клад из Суджи-Замостья и проблема социокультурной интерпретации днепровских раннесредневековых кладов I группы. *Российская археология*, 1, с. 130-147.

Седин, А. А. 2012. *Предметы вооружения, снаряжения всадника и верхового коня из городища Никодимово*. Могилев: АмелияПринт.

Семенов, А. И. 1987. К культурной атрибуции раннесредневекового погребения из Уч-Тепе. *Краткие сообщения ИА АН СССР*, 192, с. 59-66.

Синиця, С. В. 1999. Ранньосередньовічні інгумації в ареалі пенківської культури. *Vita Antiqua*, 2, с. 98-110.

Скиба, А. В. 2016. *Поясні набори геральдичного стилю у слов'ян*. Київ: ІА НАН України.

Скиба, А. В., Хардаев В. М. 2017. Поясні гарнітури з кочівницьких комплексів в колекції Музею історичних коштовностей України (філіалу Національного музею історії України). В: Скиба, А. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Європейська археологія I тисячоліття н. е.: Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакулєнко*. Київ: ІА НАН України, с. 221-236.

Терпиловський, Р. В., Шекун, О. В. Нові дослідження ранньослов'янського поселення Олександрівка 1. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали*. Київ, с. 215-238.

Тихомиров, Н. А. 1990. Княжинский и Лебяжинский могильники. В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*. Курск, с. 134-161.

Трайкова, Л. А. 2017. *Коланът южно от долен Дунав — края на III — началото на VII в.* София: НАИМ БАН.

Турова, Н. П., Черныш, С. А. 2015. Раннесредневековый могильник Алония на южном берегу Крыма (по материалам раскопок 1998, 2001, 2002 гг.). *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XX, с. 133-184.

Федоровський, А. С. б. р. *Фото-відбитки: археологічні матеріали VI—VII ст.ст. н. е.* НА ІА НАН України, ф. 7, спр. 7.

Федоровський, О. 1927. Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних. *Охорона пам'яток культури на Україні*, 1, с. 15-108.

Хайрединова, Э. А. 2017. Детское погребение первой половины VII в. с пальчатыми фибулами днепровского круга из могильника у села Лучистое в Юго-Западном Крыму. *Краткие сообщения ИА РАН*, 248, с. 232-248.

Шаблавіна, Е. А. 2004. Пальчатая фибула из коллекции Е. А. Горюнова. В: Горюнова, В. М., Щеглова, О. А. (ред.). *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье*. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, с. 244-253.

Шмидт, Е. А. 1963. Некоторые археологические памятники Смоленщины второй половины I тыс. н. э. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, с. 51-67.

Шмидт, Е. А. 2003. *Верхнее Поднепровье и Подвинье в III—VII вв. Тушемлинская культура*. Смоленск.

Щеглова, О. А. 1990. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье. В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*. Курск, с. 162-204.

Щеглова, О. А. 1999. Женский убор из кладов «древностей антов»: готское влияние или готское наследие? *Stratum plus*, 5, с. 287-312.

Menghin, W. 1995. Schwerter des Goldgriffspathenhorizonts im Museum für Vor- und Frühgeschichte, Berlin. *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 26—27, p. 140-191.

Schulze-Dörrlamm, M. 2009. *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum*. I: Die Schnallen ohne Beschlag, mit Laschenbeschlag und mit festem Beschlag des 5.—7. Jahrhunderts. Mainz: RGZM.

REFERENCES

Aibabin, A. I. 1990. Khronologiya mogilnikov Kryma pozdnerimskogo i rannesrednevekovogo vremeni. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, I, s. 3-86, 175-241.

Aibabin, A. I. 1999. *Etnicheskaia istoriia rannevizantiiskogo Kryma*. Simferopol: Dar.

Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2008. *Mogilnik u sela Luchistoe. Raskopki 1977, 1982—1984 godov*. 1. Simferopol; Kerch: ADEF-Ukraina.

Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2014. *Mogilnik u sela Luchistoe. Raskopki 1984, 1986, 1991, 1993—1995 godov*. 2. Kyiv: Maister Knyg.

Atavin, A. G. 1996. Pogrebeniia VII — nachala VIII vv. iz Vostochnogo Priazovia. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kulturny*

- Evrasiiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletia n. e.* Samara, s. 208-264.
- Aulikh, V. V. 1962. Metalevi priazhky ta prykrasy z verkhnoho horyzontu horodyshcha v s. Zymno Volynskoi oblasti. *Materialy i doslidzhennia z arkeologii Prykarpattia ta Volyni*, 4, s. 92-105.
- Aulikh, V. V. 1972. *Zymniuske horodyshche — slovianska pam'iatka VI—VII st. n. e. v Zakhidnii Volyni*. Kyiv: Naukova dumka.
- Akhmedov, I. R. 2016. Braslety s «antropomorfnyimi» okonchaniiami iz Pashkovskogo mogilnika N 1. In: Mastykova, A. V., Kazanskii, M. M., Saprykina, I. A. 2016. *Pashkovskii mogilnik N 1. 2: Issledovanie materialov Pashkovskogo mogilnika N 1*. Moscow; Sankt-Peterburg: IA RAN; Nestor-Istoriia, s. 214-232.
- Bezuglov, S. I. 1985. Pogrebenie kochevnika VII v. n. e. na Nizhnem Donu. *Sovetskaia arkeologiya*, 2, s. 248-252.
- Bilynska, L., Volodarets-Urbanovych, Ya. 2020. Rannoserednovichni skarby Sumshchyn: novi nadkhodzhenia ta prohrama doslidzhennia. In: Terentiev, V. S. (ed.). *Kraieznauchyi zbirnyk: statyi y povidomlennia*. Sumy: Univer-sytetska knyha, s. 8-17.
- Bilynska, L. I., Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2022. Rannoserednovichni skarby Sumshchyn: novi nadkhodzhenia ta perspektyvy doslidzhennia. *Arkeolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (42), s. 121-133.
- Bilynska, L. I., Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Panikarskyi, A. V., Horbanenko, S. A. 2022. Parkhomivskyi druhyi skarb rannoho serednovichchia: poperedni rezultaty doslidzhennia. *Arkeolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (44), s. 263-281.
- Bodianskii, A. V. 1960. Arkheologicheskie nakhodki v Dneprovskom Nadporozhe. *Sovetskaia arkeologiya*, 1, s. 274-277.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2015. Braslety V — pershoi polovyny VIII st. z Poltavshchyn: novi znakhidky. *Arkeolohiia*, 2, s. 92-107.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2022. Pro T-podibnu fibulu kola skhidnoevropeiskyykh varvarskyykh vyimchastykh emalei z Shediivoho. *Arkeolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (44), s. 374-384.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Sydorenko, O. V. 2021. Slovianski prykrasy rannoho serednovichchia z poltavskoho Posullia: novi znakhidky. *Arkeolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), s. 362-382.
- Vorontsov, A. M. 2014. Pozdniy period sushchestvovaniia moshchinskoi kultury. *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 235, s. 311-327.
- Vorontsov, A. M. 2016. Pamiatniki moshchinskoi kultury v tretei chetverti I tys. n. e. In: Oblomskii, A. M., Islanova, I. V. (eds.). *Rannesrednevekove drevnosti lesnoi zony Vostochnoi Evropy (V—VII vv.)*. Ranneslavianskii mir, 17. Moscow: IA RAN, s. 221-260.
- Gavritukhin, I. O. 1996a. Fibuly. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moscow: IA RAN, s. 36-40.
- Gavritukhin, I. O. 1996b. Detalii remennoi garnitury. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moscow: IA RAN, s. 22-36.
- Gavritukhin, I. O. 1996c. Datirovka nachalnykh faz kultury Luki Raikovetskoi. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moscow: IA RAN, s. 136-139.
- Gavritukhin, I. O. 2005. Kompleksy prazhskoi kultury s datiruiushchimi veshchami. In: Kaczanowski, P., Parczewski, M. (eds.). *Archeologia o początkach Słowian. Materiały z konferencji, Kraków, 19—21 listopada 2001*. Kraków: Księgarnia Akademicka, s. 401-461.
- Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. 1995. Gaponovskii klad (predvaritelnaia publikatsiia). *Rossiiskaia arkeologiya*, 4, s. 136-149.
- Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. 1996. Dneprovskoe Levoberezhie na zare srednevekovia: dinamika istoriko-kulturnykh protsessov i klady. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moscow: IA RAN, s. 140-148.
- Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. 2009. Gaponovskii klad i maloizvestnye sobytiia rannesrednevekovoi istorii Podneprovia. *Arkheologicheskie otkrytiia 1991—2004 gg. Evropeiskaia Rossiia*. Moscow, s. 308-319.
- Gavritukhin, I. O., Priimak, V. V. 2001—2002. Palchataia fibula iz Maloi Rybitsy. *Stratum plus*, 5, s. 91-99.
- Gavritukhin, I. O., Shcheglova, O. A. 1996. Gruppy dneprovskikh rannesrednevekovykh kladov. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moscow: IA RAN, s. 53-57.
- Hanoshchenko, V. V., Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2019. Skarb kola Martynivky z Pravykh Solontsiv Khersonskoi obl. *Arkeolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (32), s. 126-150.
- Goriunov, E. A. 1981. *Rannie etapy istorii slavian Dneprovskogo Levoberezhia*. Leningrad: Nauka.
- Goriunova, V. M. 1982. *Otchet o rabote Dneprovskogo Levoberezhnogo arkheologicheskogo otriada Leningradskogo otdeleniia Instituta arkeologii AN SSSR v 1982 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1982/156.
- Goriunova, V. M. 1987. K voprosu ob oloviannykh ukra-sheniiakh «antskikh» kladov. In: Priakhin, A. D. (ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki epokhi zheleza Vostochnoevropeiskoi lesostepi*. Voronezh: VGU, s. 85-93.
- Goriunova, V. M. 1992. Novyi klad antskogo vremeni iz Srednego Podneprovia. *Arkheologicheskie vesti*, 1, s. 126-140.
- Goriunova, V. M. 2004. Mogilnik VI—VII vv. u s. Kartamyshevo Oboianskogo raiona Kurskoi oblasti. In: Goriunova, V. M., Shcheglova, O. A. (eds.). *Kulturnye transformatsii i vzaimovliianiia v Dneprovskom regione na iskhode rimskogo vremeni i v rannem Srednevekove*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie, s. 18-42.
- Goriunova, V. M., Rodinkova, V. E. 1999. Ranneslavianskoe poselenie Velikie Budki (Khutor). *Stratum plus*, 4, s. 167-219.
- Goriunova, V. M., Romanova, G. O. 1981. *Otchet o rabote Dneprovskoi Levoberezhnoi arkheologicheskoi ekspeditsii Leningradskogo otdeleniia Instituta arkeologii AN SSSR*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/141.
- Danilevich, V. E. 1905. Raskopka kurganov okolo s. Bud i kh. Bereзовki Akhtyrskogo uезда Kharkovskoi gubernii. In: Uvarova, P. S. (ed.). *Trudy XII arkheologicheskogo sieezda v Khar'kove*. I. Moscow: G. Lissner i D. Sobko, s. 411-433.
- Daskalov, M. 2012. *Kolani i kolanni ukrasi ot VI—VII vek (ot dнешna Bielgariia i siesednite zemi)*. Sofiia: Craft House Bulgaria.
- Diachenko, A. G. 1978. Tekhnologiya izgotovleniia predmetov iz Tsepliaevskogo klada ranneslavianskogo vremeni. In: Gening, V. F. (ed.). *Ispolzovanie metodov estestvennykh nauk v arkeologii*. Kyiv: Naukova dumka, s. 27-35.
- Zasetskaia, I. P. 1998. Datirovka i proiskhozhdenie palchatykh fibul Bosporskogo nekropolia rannesrednevekovogo perioda. *Materialy po arkeologii, istorii i etnografii Tavrii*, VI, s. 394-478.
- Piinskaia, V. A. 1946. *Otchet ob arkheologicheskoi razvedke Verkhnego Posullia 1946 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1946/22a.
- Piinskaia, V. A. 1968. Novye dannye o pamiatnikakh srediny I tys. n. e. v Dneprovskoi Levoberezhnoi Lesostepi. In: Krupnov, E. I. (ed.). *Slaviane i Rus. K shestidesiatiletiiu akademiika Borisa Aleksandrovicha Rybakova*. Moscow: Nauka, s. 55-61.
- Illinska, V. 1949. Rozvidka pam'iatok skifskoho chasu na Posulli v 1946 r. *Arkeolohichni pam'iatky URSR*, II, s. 139-148.
- Kazanskii, M. M. 2014a. Arkheologicheskaia situatsiia v Srednem Podneprove v VII v. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Problemy vzaimodeistviia naseleniia Vostochnoi Evropy v epokhu Velikogo pereseleniia narodov*. Ranneslavianskii mir, 15. Moscow: IA RAN, s. 138-177.
- Kazanskii, M. M. 2014b. Slaviane i dunaiske germantsy v VI veke: svidetelstva pismennykh istochnikov i nekotorye arkheologicheskie dannye. In: Tokareva, E. P., Lushin, V. G. (ed.). *Shtrikhi k portretam minuvshikh epokh*. Arkheologiya, istoriia, etnografiia, I (MMKHIV). Zimovniki: Zimovnikovskii kraevedcheskii muzei, s. 175-200.
- Kazanskii, M. M. 2015. Vooruzhenie i konskoe snariazhenie slavian V—VII vv. *Stratum plus*, 4, s. 43-95.

- Kazanskii, M. M. 2020. Palchatye fibuly tipa Archar-Istriia na Dunae i v Krymu. In: Rabinovich, R. A., Telnov, N. P. (ed.). *«Na odno krylo — serebrianaia, Na drugoe — zolotaia...»*. Sbornik statei pamiati Svetlany Riabtsevoi. Kishinev: Stratum plus, s. 47-54.
- Kovalevskaia, V. B. 1979. *Poiasnye nabory Evrazii IV—IX vv. Priazhki*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-02. Moscow: Nauka.
- Kovalevskaia, V. B. 2000. *Kompiuternaia obrabotka masovogo arkheologicheskogo materiala iz rannesrednevekovykh pamiatnikov Evrazii*. Pushchino: ONTI PNTS RAN.
- Komar, A. V. 1999. Predsaltovskie i rannesaltovskii gorizonty Vostochnoi Evropy. *Vita Antiqua*, 2, s. 111-136.
- Komar, A. V. 2006. Pereshchepinskii kompleks v kontekste osnovnykh problem istorii i kultury kochevnikov Vostochnoi Evropy VII — nachala VIII v. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 5: Khazarskoe vremia, s. 7-244, 413-432.
- Korzukhina, G. F. 1996. Klady i sluchainye nakhodki veshchei kruga «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. Katalog pamiatnikov. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, V, s. 352-435, 586-705.
- Kravchenko, E. E., Petrenko, A. N., Spinov, V. V. 2011. Issledovaniia srednevekovogo kompleksa v s. Sidorovo (Donetskaia oblast) na Severskom Dontse v 2011 g. *Sviatogirskii almanakh 2011*, s. 50-58.
- Kurta, Fl. 2011. Zhenshchina iz Denchen ili k voprosu o fibulakh tip II C po Verneru. *Tyrageitia. Archeologie Istorie Antică*, V (XXI), 1, s. 153-192.
- Levchenko, D. I. 1999. Nekotorye nakhodki VI—VII vv. s territorii Poltavshchiny. *Poltavskiy arkheolohichnyi zbirnyk 1999*, s. 163-169.
- Levchenko, D. I. 2001. Znakhidky VI—VII st. z okolyts Hradzka v zibranni Poltavskoho kraieznavchoho muzeiu. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 26-28.
- Lipking, Iu. A. 1974. Mogilniki tretei chetverti I tys. n. e. v Kurskom Poseme. In: Tretiakov, P. N. (ed.). *Rannesrednevekovye vostochnoslavianskie drevnosti*. Leningrad: Nauka, s. 136-152.
- Marzaliuk, I. 2011. Novyya krynicy pa historyi slavianskaha rassialiennia ŭ Mahilioŭskim Padniaproui i Pasožy. *Historyčna-archiealahičny zbornik*, 26, s. 97-118.
- Mastykova, A. V. 2009. *Zhenskii kostium Tsentralnogo i Zapadnogo Predkavkazia v kontse IV — seredine VI v. n. e.* Moscow: Grif i K.
- Mastykova, A. V., Kazanskii, M. M., Saprykina, I. A. 2016. *Pashkovskii mogilnik N 1. 2: Issledovanie materialov Pashkovskogo mogilnika N 1*. Moscow; Sankt-Peterburg: IA RAN; Nestor-Istoriia.
- Minasian, R. S. 1998. Dannye o sposobakh izgotovleniia krymskikh palchatykh fibul. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, VI, s. 479-489.
- Oblomskii, A. M. 2003. Rannie kolochinskie pamiatniki Srednego Poseimia. *Materialy po arkheologii Belarusi*, 8, s. 234-248.
- Oblomskii, A. M. 2016a. Kolochinskaia kultura. In: Oblomskii, A. M., Islanova, I. V. (eds.). *Rannesrednevekovye drevnosti lesnoi zony Vostochnoi Evropy (V—VII vv.)*. Ranneslavianskii mir, 17. Moscow: IA RAN, s. 10-113.
- Oblomskii, A. M. 2016b. O dvukh tipakh slavianskikh pamiatnikov Verkhnego Podonia v epokhu rannego srednevekovia. In: Kyzlasov, I. L. (ed.). *Stepi Vostochnoi Evropy v srednie veka: Sbornik pamiati Svetlany Aleksandrovny Pletnevoi*. Moscow: Avtorskaia kniga, s. 119-147.
- Oblomskii, A. M. 2016c. Issledovaniia rannesrednevekovogo poseleniia Staevo 4 v Michurinskom raione Tambovskoi oblasti. In: Moiseev, N. B. (ed.). *Tambovskaia starina: illiustrirovannyi nauchno-populiarnyi almanakh*, 5. Tambov: TPS, s. 11-25.
- Oblomskii, A. M. 2018. Rannesrednevekovoe poselenie Staevo 4 v Verkhnem Podone. In: Sinika, V. S., Rabinovich, R. A. (ed.). *Drevnosti. Issledovaniia. Problemy. Sbornik statei v chest 70-letia N. P. Telnova*. Kishinev; Tiraspol: Stratum plus, s. 355-387.
- Oblomskii, A. M. 2021. Glava 5. Rannie slaviane v le-sostepnom Podone v III—VII vv. In: Fediunin, I. V. (ed.). *Ocherki arkheologii lesostepnogo Podonia v epokhu golotsena*. Voronezh: Nauchnaia kniga.
- Oblomskii, A. M. 2022. Glava 2. Poselenie Staevo 5. Opisanie, materialy. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Torgovoremslennyy kompleks u s. Staevo v verkhoviyakh r. Voronezh (konets V—VII v.) i nekotorye problemy arkheologii Verkhne-gopodonia epokhi rannego Srednevekovia*. Moscow; Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 21-60.
- Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V., Priimak, V. V. 1991. *Otchet o rabotakh Levoberezhnoi ranneslavianskoi ekspeditsii v 1991 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1991/121.
- Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V. 1993. Novye pogrebeniia rannesrednevekovykh kochevnikov na Sumshchine. In: Tairov, A. D. (ed.). *Kochevniki Uralo-Kazakhstanskikh stepei*. Ekaterinburg: Nauka, s. 167-170.
- Oblomskii, A. M., Priimak, V. V., Terpilovskii, R. V. 1999. Issledovaniia ranneslavianskogo kurgana u s. Bezdrk. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2, s. 36-37.
- Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V. 2001. Slavianskoe poselenie i kochevnicheskii mogilnik V—VIII vv. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 5-16.
- Oblomskii, A., Priimak, V., Terpilovskii, R. 2011. Issledovaniia kolochinskoi kurgannoi grupy Bezdrk v 2000 g. *Historyčna-archiealahičny zbornik*, 26, s. 15-29.
- Oblomskii, A. M., Rodinkova, V. E. 2014. Etnokulturnyi perelom v Podneprove v VII v. n. e. Khronologiya sobytii. *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 235, s. 381-404.
- Padin, V. A. 1960. Ranneslavianskie poseleniia i mogilnik v raione Trubchevska. *Sovetskaia arkheologia*, 3, s. 317-319.
- Pobol, L. D. 1974. Drevnosti serediny i tretei chetverti I tys. n. e. v Belorusskom Podneprove. In: Tretiakov, P. N. (ed.). *Rannesrednevekovye vostochnoslavianskie drevnosti*. Leningrad: Nauka, s. 159-180.
- Pobol, L. D. 1979. *Drevnosti Belorussii v muzeiakh Polshi*. Minsk: Nauka i tekhnika.
- Priimak, V. V. 2017. Nekotorye aspekty diskussii ob etnokulturnom perelome na Dneprovskom Levoberezhe. In: Rodinkova, V. E., Rumiantseva, O. S. (ed.). *Evropa ot Latena do Srednevekovia: Varvarskii mir i rozhdenie slavianskikh kultur: k 60-letiiu A. M. Oblomskogo*. Ranneslavianskii mir, 19. Moscow: IA RAN, s. 70-81.
- Prikhodniuk, O. M. 1989. Anty i penkovskaia kultura. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Drevnie slaviane i Kievskaa Rus*. Kyiv: Naukova dumka, s. 58-69.
- Prikhodniuk, O. M. 1998. *Penkovskaia kultura: kulturno-khronologicheskii aspekt issledovaniia*. Voronezh: VGU.
- Prikhodniuk, O. M. 2000. Fibuly Pastyrskogo gorodishcha. *Arkheologia vostochnoevropeskoii lesostepi*, 14, s. 48-73.
- Prykhodniuk, O. M. 2005. *Pastyrskoe horodyshe*. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Prikhodniuk, O. M., Padin, V. A., Tikhonov, N. G. 1996. Trubchevskii klad antskogo vremeni. In: Prikhodniuk, O. M. (ed.). *Materialy I tys. n. e. po arkheologii i istorii Ukrainy i Vengrii*. Kyiv: Naukova dumka, s. 79-102.
- Radiush, O. A. 2010. Issledovaniia poseleniia III—IV vv. n. e. u pos. im. Karla Libknekhta (Peny) v Kurskom Poseme. In: Sheheglova, O., Kazanskii, M., Novakovskii, V. (eds.). *Germania-Sarmatia, II: Sbornik nauchnykh statei po arkheologii narodov Tsentralnoi i Vostochnoi Evropy, posviashchennyi pamiati M. B. Shchukina*. Kaliningrad; Kursk, s. 179-213.
- Rashev, R. 2000. *Prabielgarite prez V—VII vek*. Veliko Tyrnovo: Faber.
- Rodinkova, V. E. 1995. K voprosu o khronologii nizhnego gorizonta mogilnika Suuk-Su. *Drevnosti 1995*, s. 73-80.
- Rodinkova, V. E. 1996a. Rannesrednevekovye pamiatniki Srednego Podneprovia i Dneprovskogo Levoberezhia s datirovushchimi nakhodkami. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moscow: IA RAN, s. 155-162.
- Rodinkova, V. E. 1996b. Metallicheskie detali odezhdy i ukrasheniia kak khronologicheskie indykatory. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moscow: IA RAN, s. 124-130.
- Rodinkova, V. E. 2003a. *Kulturnye sviazi naseleniia Srednego Podneprovia v VII v. (po materialam zhenskogo ubora)*. Dissertatsiia kand. ist. nauk. IA RAN.
- Rodinkova, B. E. 2003b. Podveski-lunnitsy Kozievskogo klada (k postanovke problemy rannesrednevekovykh lunnits). *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 215, s. 6-19.

Rodinkova, V. E. 2010. Kurilovskii klad rannesrednevekovogo vremeni. *Rossiiskaia arkheologiya*, 4, s. 78-87.

Rodinkova, V. E. 2012. Novaia nakhodka vizantiiskogo serebriannogo sosuda s kleimom v Vostochnoi Evrope. *Rossiiskaia arkheologiya*, 4, s. 151-158.

Rodinkova, V. E., Sedin, A. A. 2004. Braslety Nikodimovskogo gorodishcha. In: Makarov, N. A., Chernetsov, A. V., Lopatin, N. V. (eds.). *Vostochnaia Evropa v Srednevekovie: k 80-letiiu Valentina Vasilevicha Sedova*. Moscow: Nauka, s. 234-246.

Rodinkova, V. E., Saprykina, I. A., Sycheva, S. A. 2018. Klad iz Sudzhi-Zamostia i problema sotsiokulturnoi interpretatsii dneprovskikh rannesrednevekovykh kladov I grupy. *Rossiiskaia arkheologiya*, 1, s. 130-147.

Sedin, A. A. 2012. *Predmety vooruzheniia, snariazheniia vsadnika i verkhovogo konia iz gorodishcha Nikodimovo*. Mogilev: AmeliiaPrint.

Semenov, A. I. 1987. K kulturnoi atributsii rannesrednevekovogo pogrebeniia iz Uch-Tepe. *Kratkie soobshcheniia IA AN SSSR*, 192, s. 59-66.

Synytisia, Ye. V. 1999. Rannoserednovichni inhumatsii v areali penkivskoi kultury. *Vita Antiqua*, 2, s. 98-110.

Skyba, A. V. 2016. *Poisni nabory heraldychnoho stiliu u slov'an*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Skyba, A. V., Khardaiev V. M. 2017. Poisni harnitury z kochivnytskykh kompleksiv v kolektsii Muzeiu istorichnykh koshtovnosti Ukrainy (filialu Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy). In: Skyba, A. V., Horbanenko, S. A. (eds.). *Yevropeiska arkheolohiia I tysiacholittia n. e.: Zbirnyk naukovykh prats na chest Liany Vasylivny Vakulenko*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 221-236.

Terpylovskiy, R. V., Shekun, O. V. Novi doslidzhennia rannoslaviankoho poselennia Oleksandrivka 1. In: Kozak, D. N. (ed.). *Arkheolohiia davnikh slov'an. Doslidzhennia i materialy*. Kyiv, s. 215-238.

Tikhomirov, N. A. 1990. Kniazhinskii i Lebiashinskii mogilniki. In: Terpilovskiy, R. V. (ed.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia*. Kursk, s. 134-161.

Traikova, L. A. 2017. *Kolaniet iuzhno ot dolen Dunav — kraia na III — nachaloto na VII v*. Sofia: NAIM BAN.

Turova, N. P., Chernysh, S. A. 2015. Rannesrednevekovyi mogilnik Aloniia na iuzhnom beregu Kryma (po materialam raspokop 1998, 2001, 2002 gg.). *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, XX, s. 133-184.

Fedorovskiy, A. S. b. r. *Foto-vidbytky: arkheolohichni materialy VI—VII st. st. n. e.* NA IA NAN Ukrainy, f. 7, spr. 7.

Fedorovskiy, O. 1927. Instruksii ta prohramy dlia rozvidok i reiestratsii pam'iatok arkheolohichnykh. *Okhorona pam'iatok kultury na Ukraini*, 1, s. 15-108.

Khairidinova, E. A. 2017. Detskoe pogrebenie pervoi poloviny VII v. s palchataymi fibulami dneprovskogo kruga iz mogilnika u sela Luchistoe v Iugo-Zapadnom Krymu. *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 248, s. 232-248.

Shablavina, E. A. 2004. Palchataia fibula iz kolektsii E. A. Goriunova. In: Goriunova, V. M., Shcheglova, O. A. (eds.). *Kulturnye transformatsii i vzaimovlianiia v Dneprovskom regione na iskhode rimskogo vremeni i v rannem Srednevekovie*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie, s. 244-253.

Shmidt, E. A. 1963. Nekotorye arkheologicheskie pamiatniki Smolenshchiny vtoroi poloviny I tys. n. e. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 108, s. 51-67.

Shmidt, E. A. 2003. *Verkhnee Podneprove i Podvine v III—VII vv. Tushemlinskaia kultura*. Smolensk.

Shcheglova, O. A. 1990. O dvukh gruppakh «drevnosti antov» v Srednem Podneprove. In: Terpilovskiy, R. V. (ed.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia*. Kursk, s. 162-204.

Shcheglova, O. A. 1999. Zhenskii ubor iz kladov «drevnosti antov»: got'skoe vliianie ili got'skoe nasledie? *Stratum plus*, 5, s. 287-312.

Menghin, W. 1995. Schwerter des Goldgriffspathenhorizonts im Museum für Vor- und Frühgeschichte, Berlin. *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 26—27, p. 140-191.

Schulze-Dörrlamm, M. 2009. *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum*. I: Die Schnallen ohne Beschläge, mit Laschenbeschläge und mit festem Beschläge des 5.—7. Jahrhunderts. Mainz: RGZM.

L. I. Bilynska, Y. V. Volodarets-Urbanovych

ADORNMENTS AND ARMS FROM THE EARLY MEDIEVAL SITES IN SUMY REGION: COMPILING THE CATALOG OF FINDINGS

The paper contains information about Early Medieval jewelry and parts of bladed weapons from the Sumy region, discovered in the sites and assemblages of the Penkivka and Kolochyn cultures. In total, the information on seven points was collected where twenty four finds occurred. The conditions of finding, typological definition and circle of analogies are determined. These materials supplement the information about the Early Medieval hoards of the Martynivka circle from the Sumy region which were given to the storages of the museums.

Adornments from Kolochyn culture presented by finds from Velyki Budky hillfort and settlement, Bezdryk barrow cemetery, Krasne 4 and Mala Rybysia settlements. There are also two burials with jewelry of «antiquities of the Ants circle» known in Sumy region: Berezivka and Riabivka 3. Decorations from Penkivka culture presented by finds from Riabivka 3. All finds presented by radiate-headed fibulas, bracelets, belt sets and beads.

Parts of bladed weapons presented by two cross-guards from Kolochyn culture sites — hillfort Velyki Budky and settlement Krasne 4.

These finds either belong to the early stages of the existence of Early Medieval Slavic antiquities or find analogies among the decorations characteristic of the hoards of the Martynivka circle. Finds from the Krasne 4 settlement (buckle and cross-guard) and cross-guard from the Velyki Budky settlement belong to the early stage of the Kolochyn culture. The burial from Berezivka can be dated to the late 6th century, and the burials from Riabivka 3 to the second half of the 7th century. Most of the individual adornments have analogies among the decorations characteristic of the hoards of the Martynivka circle. Jewelry from these hoards dates from the second half of 6th — the late 7th century. And deposition into the earth occurs in the middle — third quarter of the 7th century.

Keywords: Sumy region, Early Middle Ages, hoards of Martynivka circle, jewelry, Penkivka, Kolochyn cultures.

Одержано 30.06.2023

БІЛИНСЬКА Лариса Іванівна, науковий співробітник-консультант, ДП Науково-дослідний центр «Охорона археологічна служба України», Інститут археології НАН України, Суми, Україна.

BILYNSKA Larisa, Research assistant-consultant, State Enterprise «Scientific Research Centre «Protective Archaeological Service of Ukraine» of Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, Sumy, Ukraine. ORCID: 0000-0002-8037-6424, e-mail: larisa.bilynska@gmail.com, oasu_sumy@ukr.net.

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

VOLODARETS-URBANOVICH Yaroslav, Ph. D., Researcher, the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. ORCID: 0000-0003-1560-3608, e-mail: volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net.

В. С. Аксьонов

САЛТІВСЬКИЙ НАБОРНИЙ ПОЯС IX ст. (за матеріалами катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів)

У статті на матеріалах четвертої ділянки ранньосередньовічного катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів (ВСМ IV) пропонується реконструкція «типового» наборного пояса аланського населення салтівської культури.

Ключові слова: салтівська культура, наборний пояс, катакомба, алани, соціально-майнова стратифікація.

На думку більшості дослідників, наборний пояс був обов'язковим атрибутом салтівського чоловіка, зокрема воїна (Плетнева 1967, с. 161; 1989, с. 280; 1993, с. 167), і одним із вагомих маркерів його соціально-майнового положення в суспільстві (Афанасьєв 1993b, с. 136). До останнього часу найбільша кількість знахідок як цілих поясних наборів, так і елементів поясної гарнітури (пряжок, бляшок, наконечників поясу) походить із поховальних пам'яток, які належать представникам аланського населення салтівської культури. Тому елементи поясної гарнітури з аланських пам'яток стали тією основою, на якій базуються висновки дослідників щодо значення наборних поясів у середовищі воєнізованого салтівського населення (Плетнева 1967, с. 161—166; 1989, с. 280—292; 1993, с. 167—168). Використовуються поясні набори і для визначення внутрішньої хронології салтівських старожитностей (Гавритухин 2005, с. 378—426; Комар 1999, табл. 4; 2018, рис. 39; Плетнева 1981, рис. 37: 15—17, 25—30, 107—116, 124—133; 1989, с. 155—170; Голубев 2018, рис. 3—6). Доволі добре розроблена типологія і вивчено поширення та походження пряжок, бляшок і наконечників поясів салтівської культури (Ковалевская, 2000, с. 111—174, рис. I—XXIII; Плетнева 1989, с. 77—81, рис. 36; Комар 2001, с. 103—117). Велику увагу було приділено використанню салтівськими майстрами в орнаментативній елементів поясної гарнітури

рослинного «лотосоподібного» орнаменту (Фонякова 1986, с. 36—47; 1998, с. 635—641; 2010).

Натепер у літературі відносно салтівського наборного пояса панують кілька тез. По-перше, наборні пояси мали усі чоловіки, які пройшли якийсь певний обряд посвяти або відзначилися у бойових діях (Афанасьєв 1993b, с. 141; Плетнева 1967, с. 164; 1993, с. 167). По-друге, оздоблення пояса металевими елементами було поступовим: спочатку юнак отримував право носити лише пряжку, згодом додаючи до неї металевий наконечник пояса. Пояси вже зрілих воїнів оздоблювали бляшками, кількість яких була у кожному випадку різною і залежала від вдачі власника пояса (Плетнева 1967, с. 164). По-третє, майновий стан особливо не впливав на склад наборного пояса конкретної людини, бо у деяких багатих воїнів не було наборних поясів, і навпаки — наборні пояси наявні у похованнях порівняно бідних чоловіків (Плетнева 1967, с. 164; 1993, с. 168). Отже поясний набір як маркер соціальної стратифікації чоловічої частини суспільства мав найнижчий статус (Афанасьєв 1993b, с. 141). По-четверте, у передсалтівській часі та у аварів кожний тип бляшки, пряжка й наконечник мали значення для визначення статусу воїна (Комар 2005; Laslo 1955), а у аланського населення салтівської культури цей звичай є не настільки чітким (Плетнева 1993, с. 167). Для донських алан, на думку дослідниць, більше значення мала кількість бляшок на поясному реміні, ніж їхня форма та оздоблення (Плетнева 1967, с. 166).

Нові дослідження аланських поховальних пам'яток у басейні Сіверського Дінця дають підстави дещо уточнити ці висновки. Насамперед це стосується того, як повинен був виглядати «типовий» наборний пояс дорослого чоловіка.

Щоб визначити це ми звернулись до матеріалів дослідження четвертої ділянки Верхньо-Салтівського катакомбного могильника (ВСМ IV),

отриманих середньовічною експедицією Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова під керівництвом автора статті у 1998—2021 рр. За цей час на четвертій ділянці могильника було досліджено 137 поховальних комплексів (115 катакомбних поховань, 10 поховань у звичайних ґрунтових ямах, п'ять поховань у ямах з підбоем, шість дромосів не закінчених ката-

комб) і одне поховання коня. Елементи поясної гарнітури були виявлені в 75 катакомбах й одному похованні у дромосі (№ 124). Загалом у цих похованнях могильника виявлено 82 наборних пояси (таблиця), датованих початком — третьою чвертю IX ст. (Комар 1999, табл. 4; 2018, рис. 38). Кількість металевих елементів наборного пояса із різних поховальних комплексів суттєво від-

Наявність елементів поясної гарнітури у похованнях четвертої ділянки Верхньо-Салтівського катакомбного могильника (дослідження 1998—2021 рр.)

Катакомба / поховання	Поховані	Елементи поясної гарнітури						Накопичення пояса	Особливі знахідки
		Пряжка	Бляшка				серце-подібна		
			оправа		з кільцем				
			справжня	імітація	справжня	імітація			
45	Ч., ж.	З.	—	—	—	—	—	—	
60	Ч., ж., д.	З.	—	—	—	—	—	—	
122	Дор., д.	З.	—	—	—	—	—	З. пінцет	
140	Ч., д.	Б.	—	—	—	—	—	Роз'єднувач, з. пінцет	
33	З дор.	Сп.	—	—	—	—	С.	—	
68	Ч., ж., д.	—	—	Б.	—	—	Б.	—	
69	Ч., ж., д.	—	—	—	2 б.	—	—	—	
96/3, д.	Ч., ж., п., д.	Б.	—	—	—	—	—	С.	
98	2 дор.	Б.	Б.	—	—	—	—	—	
124	Ч.	Б.	—	—	—	—	—	Б.	
131	Ч., ж., п., д.	Б.	—	—	—	—	—	Б.	
139	Ч., ж.	Б.	—	—	—	—	Б.	—	
84	Ч., ж.	Сп.	—	—	—	Б. +	—	Б.	
135	Ч., ж.	—	2 б.	—	Б.	—	—	—	
51	Ч., ж., д.	—	—	—	2 с. +	—	2 с.	—	
72	4 дор.	Сп.	—	—	—	—	4 сп.	—	
115	Ч., ж.	—	—	—	—	—	4 б.	Б.	
39	Ч.	Сп.	—	—	—	—	5 с. +	—	
43	Ч., п.	—	—	—	—	—	6 с. +	—	
46	Ч.	—	—	—	2 с.	—	4 с.	—	
112	Ч.	—	—	—	4 б.	—	Б.	—	
116	Дор., д.	—	—	—	—	Б.	5 б.	—	
148	Ч., д.	—	—	—	Б.	—	4 б.	Б.	
91	Ч., д.	Б.	—	—	—	3 с.	2 с.	С.	
151	Ч., ж., д.	Б.	2 сп.	—	4 сп.	—	—	—	
48	Ч., ж., д.	Б.	Б.	—	Б.	—	4 б.	—	
70	Ч., ж., д.	—	—	—	2 б.	—	4 б.	2 б.	
73	Дор.	Б.	—	—	—	—	6 с.	С.	
96/2, ч.	Ч., ж., п., д.	—	2 б.	—	2 б.	—	4 б.	—	
109	Ч., ж., п.	—	—	—	Б.	2 б.	4 б.	Б.	
127	Дор.	—	С.	—	—	—	7 с.	—	
132/2, ж.	Ч., ж.	Б.	—	—	—	—	7 с.	С.	
161	Ч., п.	Б.	—	—	2 б.	—	4 б.	Б.	
67	Ч., ж., д.	Б.	3 с.	—	С.	—	5 с.	С.	
129	Ч.	—	—	—	С.	—	9 с.	С.	
55/1, ч.	2 ч., ж.	Б.	2 б.	—	—	—	8 б.	Б.	
159	Ч., ж., д.	—	3 б.	—	7 б.	—	2 б.	—	

Катакомба / поховання	Поховані	Елементи поясної гарнітури						Особливі знахідки	
		Пряжка	Бляшка				Накопичник пояса		
			оправа		з кільцем				
			справжня	імітація	справжня	імітація			
36	Ч.	—	2 б.	—	7 б.	—	4 б.	Б.	—
92	Ч., ж.	—	—	—	5 б.	—	8 б.	Б.	Сокира-чекан, тесло-мотика
137	Ч., ж., п.	—	—	2 б. +	—	—	12 б.	—	Тесло-мотика, роз'єднувач
153	Ч., п.	Б.	6 б. +	—	—	—	6 б.	—	Роз'єднувач, чумбурний блок
62/2, ч.	2 ч.	Сп.	—	2 б.	—	—	10 б.	Б.	—
97	Ч., ж., п., д.	Б.	—	С.	—	7 с.	5 с. +	С.	—
113	Ч., ж., д.	—	—	4 б.	—	—	8 б.	3 б.	Сокира-чекан, тесло-мотика
44	Ч., ж., д.	—	—	С.	5 с.	—	10 с.	—	—
105	Ч., ж.	Б.	—	С.	—	6 с.	7 с.	С.	Релікварій
107	Ч., ж., 4 д.	—	—	6 с.	—	—	10 с.	С.	Чумбурний блок
117	Ч., ж.	—	С.	—	10 б.	—	6 б., с.	—	Тесло-мотика
155	Ч., д.	Б.	2 б.	—	5 б.	—	9 б.	—	—
37	2 ч.	Б.	3 б.	—	6 б.	—	11 б.	Б.	Сокира-чекан, тесло-мотика, роз'єднувач
55/2, ч.	2 ч., ж.	Б.	—	—	9 б.	—	8 б.	Б.	—
28	Ч.	Б.	—	9 с.	—	—	С.	—	—
40	Ч.	Б.	—	5 с.	6 с.	—	8 с.	—	—
90	2 ч., ж.	Б.	—	—	—	9 с.	10 с.	—	З. пінцет
114	Ч., ж.	Б.	—	8	—	—	6 б., 2 с.	3 б.	—
130	Ч., ж., д.	Б.	3 б.	—	6 б.	—	9 б.	Б.	—
106	Ч.	—	5 б.	—	6 б.	—	10 б.	Б.	Тесло-мотика
96/4, п.	Ч., ж., п., д.	—	—	12 с.	—	С.	11 с.	—	—
102	Ч.	Б.	3 б.	—	11 б.	—	8 б.	Б.	Тесло-мотика
62/1, ч.	2 ч.	Б.	3 б.	—	9 б.	—	11 б.	Б.	—
126	Ч., ж., д.	Б.	3 б.	—	11 б.	—	10 б.	Б.	Роз'єднувач
150	Ч., ж.	Б.	3 б.	—	11 б.	—	11 б.	Б.	—
78	Ч., ж., 3 д.	С.	2 с.	—	12 с.	—	13 с.	С.	—
132/1, ч.	Ч., ж.	С.	—	—	13 с.	—	13 с.	С.	Тесло-мотика
53	Ч., ж.	Сп.	—	—	—	9 с.	18 с.	С.	—
145	Ч., ж., п.	Б.	2 б.	—	18 б. +	—	7 б. +	Б.	Сокира-чекан, тесло-мотика
56	Ч., ж., ? ¹	—	—	—	2 с.	—	26 с.	С.	—
95	Дор., д.	—	—	2 с.	11 с.	—	16 с.	С.	Горловина бурдюка
65	Ч.	Б.	4 с.	—	—	18 с.	8 с.	С.	—
76	Ч., ж.	Б.	2 б.	—	13 б.	—	15 б.	Б.	—
99/1, ч.	Ч., д.	С.	—	3 с.	14 с.	—	13 с.	С.	Шабля
71	2 дор., п.	Б.	3 б.	—	3 б.	—	25 б.	Б.	—
120/1, ч.	2 ч., ж.	Б.	2 с.	—	11 с.	—	18 с.	Б.	—
120/2, ч.	2 ч., ж.	—	—	12 б.	—	—	20 б.	Б.	—
30	Ч., 2 ж., 2 д.	4 б.	—	7 с.	5 б.	—	13 с.	2 с.	Тесло-мотика, окуття піхов шаблі
133	Ч., ж.	Б.	4 б.	—	12 б.	—	18 б.	Б.	Сокира-чекан, тесло-мотика
93	Ч., ж.	Б.	—	4 с.	14 с.	—	18 с.	С.	Роз'єднувач, чумбурний блок, начільник
158	Ч., ж., д.	Б.	3 б.	—	15 б.	—	19 б.	Б.	—
162	Ч., ж., д.	Б.	3 б.	—	15 б.	—	19 б.	Б.	—
99/2, д.	Ч., д.	Сп.	—	3 с.	—	11 с.	24 с.	С.	Натільний хрест
118	Ч., ж., п.	С.	2 с.	—	12 с.	—	24 с.	С.	Окуття піхов шаблі
154	Ч., п.	Б.	4 б.	—	18 б.	—	16 б.	Б.	Роз'єднувач, чумбурний блок

Скорочення: ч. — чоловік, ж. — жінка, п. — підліток; д. — дитина, дор. — дорослий; + — наявні фрагменти ще кількох бляшок, б. — бронза, з. — залізо, с. — срібло, сп. — сплав свинцево-олов'яний. **Примітки:** ¹ кремація.

мінна (таблиця). Поясний набір у деяких із них представлений тільки поясною пряжкою, пряжкою та наконечником або пряжкою і кількома бляшками. Натомість у інших випадках повний набір прикрас поясного ремня (пряжка, бляшки, наконечник) складався з 20—40 елементів (таблиця). Така різниця у кількісних показниках обумовлена передовсім специфікою поховального обряду, а саме навмисним руйнуванням людських кістяків у ході обряду знешкодження небіжчика (Аксёнов 2002; 2013; 2016). Цей обряд спостерігається у 81 % досліджених катакомбних поховань на четвертій ділянці Верхньо-Салтівського могильника (Аксёнов 2018, с. 51). За нашими спостереженнями, під час обряду знешкодження небіжчика, коли частково або повністю руйнували напівзотлілий труп або кістяк, з поховальної камери катакомби вилучали деякі речі (шаблі, сокири-чекани, керамічний посуд тощо), проте доволі часто залишали там цінні й коштовні речі (золоті та срібні сережки, персні, арабські монети тощо). Можна припустити, що під час цих дій із поховальної камери катакомби могли зникнути або бути зруйнованими такі невеликі за розмірами предмети як металеві елементи набірної пряжки. Досить часто поясні пряжки у досліджених похованнях лежали з піднятим догори язичком, тобто під час постпоховальних обрядів пояс на небіжчику навмисне розстібували. Магічне значення цієї дії не викликає жодного сумніву. Зникнення ж навіть таких малопомітних предметів поховального інвентарю з могили знижує для дослідників соціальний і майновий статус небіжчика (Плетнева 1993, с. 169). Том, наші висновки переважно спираються на матеріали тих поховань, де кістяки небіжчиків або збереглися у повному анатомічному стані, або зазнали незначної руйнації, яка суттєво не вплинула на стан збереження набірної пряжки, що супроводжував людину.

Так, у поховальній камері катакомби 65 знайдено кістяк дорослого чоловіка (28—35 років) у повному анатомічному порядку, який лежав на підстилці з кори дерева (рис. 1: 1). Інвентар, який супроводжував його, складався з металевих елементів одягу (штампований гудзик, бронзові бубонці) та взуття (пряжки, штамповані бляшки і наконечники від ремінців), сокири-чекана, тесла-мотики, набору ножів у дерев'яних піхвах, власних прикрас (бронзовий дротяний браслет, бронзовий перстень зі скляною вставкою зеленого кольору). На талії небіжчика був зафіксований набірний пояс, до складу якого входила бронзова щиткова пряжка, срібні штамповані бляшки трьох типів і срібний штампований наконечник поясного ремня (рис. 1: 2—6). Наявність у комплексі сокири-чекана, тесла-мотики та набірної пряжки (фактор 2 за Г. С. Афанасьєвим) дає змогу вважати, що небіжчик був представником вищої групи простих воїнів (Афанасьєв 1993b, с. 140—142). Показовим є склад цього поясного набору, який містив бляшки трьох типів: штамповані прямокутної форми, що імітують бляшки-оправи

з отвором у нижній частині щитка (4 екз.; рис. 1: 3); трикутної форми з прямокутним виступом у нижній частині щитка, де імітована прямокутна прорізь під ремінець (18 екз.; рис. 1: 4); трикутної форми з фігурними краями (21 екз.; рис. 1: 5). Поле усіх бляшок прикрашено рослинним орнаментом у стилі «3—5 бутонів лотосу».

Аналогічні за типологією бляшок поясні набори знайдено ще у двох катакомбах — № 93 та 133, які містили парні поховання (чоловік і жінка; рис. 1: 7; 2: 1). Хоча в обох цих комплексах кістяки чоловіків зазнали певного руйнування, набірні пояси залишилися на своєму первинному місці — біля талії небіжчика. Поясна гарнітура з катакомби 133 складалась із бронзової щиткової пряжки, чотирьох литих бляшок-оправ, 12 бляшок з рухомим кільцем, 18 бляшок серцеподібної форми та литого наконечника (рис. 2: 2, 3—6). Усі деталі поясного набору виконано з бронзи та прикрашено рослинним орнаментом у стилі «трьох бутонів лотосу». Поховання чоловіка у цій катакомбі супроводжено сокирою-чеканом і теслом-мотикою. Набірний пояс чоловіка з катакомби 93 містив бронзову щиткову пряжку, штамповані срібні бляшки-оправи (4 екз.), бляшки з рухомим кільцем (15 екз.), бляшки трикутної форми з фігурними краями (18 екз.), срібний наконечник ремня (рис. 1: 8—12). Поля бляшок поясного набору прикрашені рослинним орнаментом з бутонів лотосу. Особливістю цього поховання є те, що у камері знайдено позолочені прикраси від ремнів кінської зброї разом із кінським начільником і вудилами (Аксёнов, Лаптев 2009, рис. 5). І якщо чоловіка з катакомби 133 слід вважати представником вищої групи простих воїнів, то чоловік, якого було поховано у катакомбі 93, належав до військової еліти аланського суспільства (Афанасьєв 1993b, с. 142).

До прошарку воїнів вищої групи належав і чоловік 33—35 років, похований у катакомбі 99 разом з дитиною (рис. 2: 7). Окрім металевих елементів одягу (гудзиків, литих бубонців), бронзового дротяного браслету, зброї (шаблі, набору ножів), прикрас ремінців взуття (штампованих бляшок і наконечників), чоловік мав поясний набір із бронзової щиткової бляшки, срібних штампованих бляшок (29 екз.) та срібного штампованого наконечника ремня (рис. 2: 8—12). Як і у попередньому випадку, до складу поясного набору входили бляшки трьох видів: бляшки-оправи (3 екз.; рис. 2: 9); з рухомим кільцем у нижній частині щитка (14 екз.; рис. 2: 10); трикутної форми з фігурними краями (13 екз.; рис. 2: 11). Усі бляшки набору орнаментовано рослинним орнаментом з 3—5 бутонів лотосу. Розташування бляшок на поясі небіжчика було таким: за пряжкою розміщувались спочатку бляшки-оправи, а потім бляшки з рухомим кільцем у нижній частині щитка; кінець ремня було оздоблено наконечником, якому передували бляшки трикутної форми з фігурним краєм, гострим кутом повернуті до наконечника поясу. Схожий за структурою поясний набір мала і померла дитина, покладена поряд із чоловіком. При дитині був пояс, оздоблений бронзовою пряж-

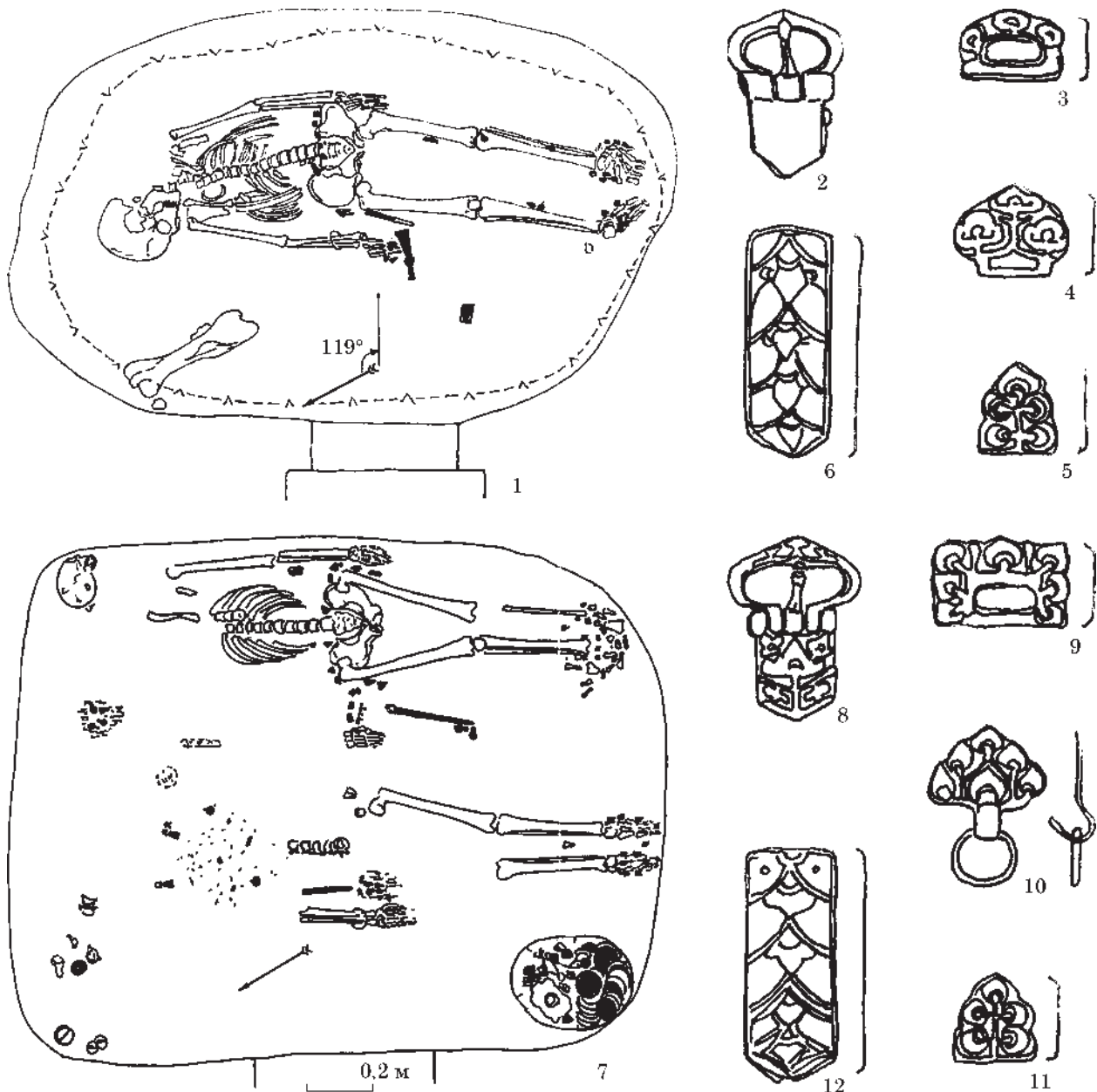

Рис. 1. Поховання з набірними поясами Верхньо-Салтівського могильника: 1 — поховальна камера катакомби 65; 2—6 — елементи поясної гарнітури з катакомби 65; 7 — поховальна камера катакомби 93; 8—12 — елементи поясної гарнітури з катакомби 93

кою, срібними штампованими бляшками (38 екз.) та срібним штампованим наконечником (рис. 2: 13—18). У цьому наборі були бляшки тих самих видів: три бляшки-оправи (рис. 2: 14); з імітацією петельки у нижній частині щитка (11 екз.; рис. 2: 15); серцеподібної форми (24 екз.; рис. 2: 16, 17). Проте рослинний орнамент на цих прикрасах пояса інший: його основою були трьохпелюсткові квітки з заокругленими краями. Усі ці бляшки на ремені дитини розташовувались у тому ж порядку, що і на паску дорослого чоловіка.

Такі повні, аналогічні за типовим складом бляшок, поясні набори, але виготовлені з бронзи та в іншому художньому стилі представлені ще в кількох поховальних комплексах могильника. Так, поясний набір з катакомби 62 при небіжчику 2 (рис. 3: 1) містив бронзову пряжку, прості бронзові

прямокутні бляшки-оправи (3 екз.), литі бронзові бляшки з рухомим кільцем (9 екз.), литі бронзові бляшки серцеподібної форми (11 екз.), литий бронзовий наконечник (рис. 3: 7—11). Бляшки прикрашав рослинний орнамент у геометричному стилі. Ще у двох комплексах — катакомби 102, 126 (рис. 4: 7) — поясні набори складені із простих литих прямокутних бляшок-оправ (3 екз.), литих бляшок із нерухомою петелькою у нижній частині щитка (10 та 11 екз., відповідно) і бляшок серцеподібної форми (8 та 10 екз., відповідно; рис. 4: 8—12), прикрашених рослинним орнаментом у стилі «великий бутон лотосу» (Аксёнов 2011, рис. 2: 10—15). Ще у двох катакомбах — № 158 та 162 (рис. 3: 12; 4: 1) — бронзовий набірний пояс представлений трьома бляшками-оправами, литими бляшками з рухомим кільцем (15 екз.) та литими бляшка-

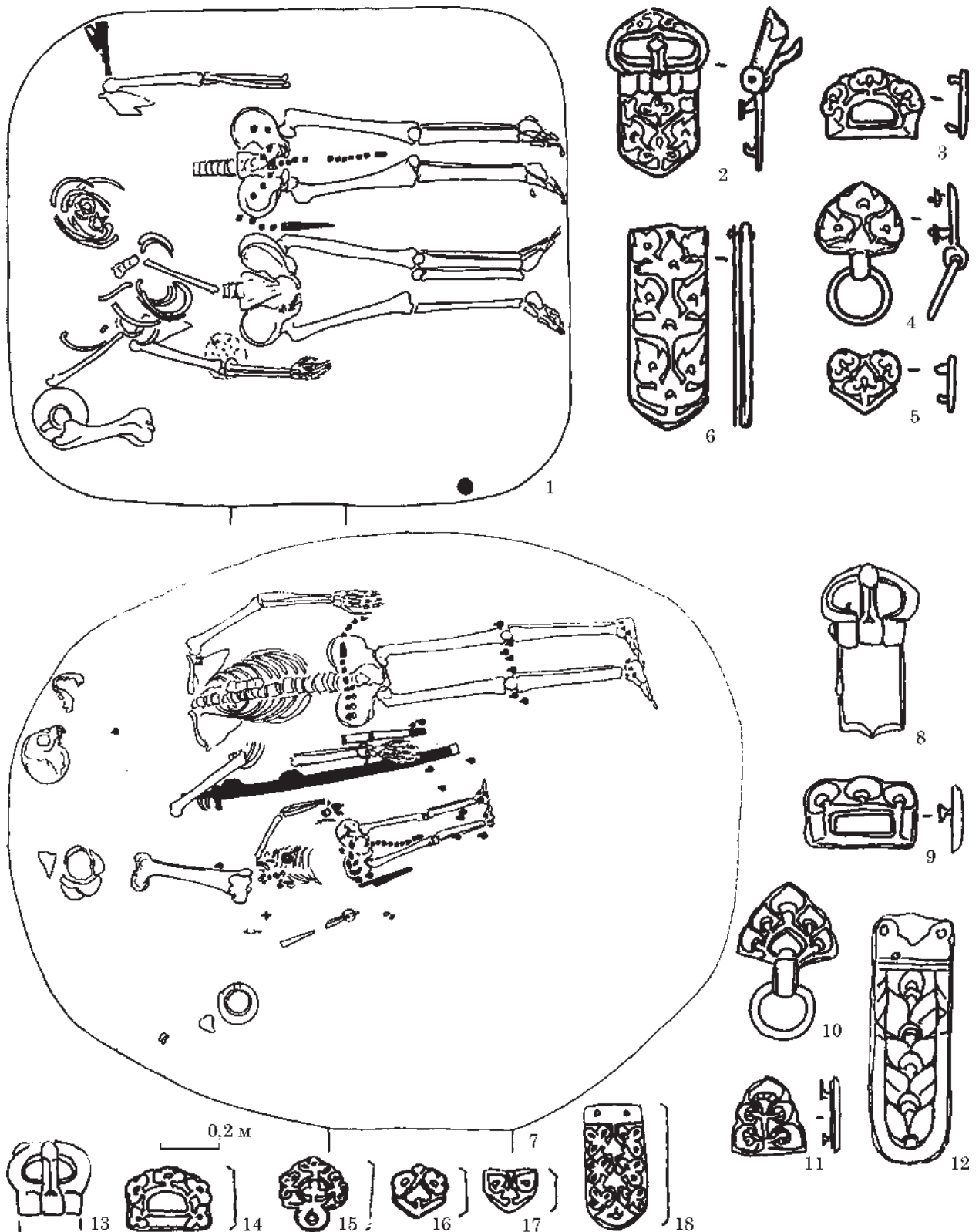

Рис. 2. Поховання з набірними поясами Верхньо-Салтівського могильника: 1 — поховальна камера катакомби 133; 2—6 — елементи поясної гарнітури з катакомби 133; 7 — поховальна камера катакомби 99; 8—18 — елементи поясної гарнітури з катакомби 99

ми серцеподібної форми (19 екз.), які прикрашено рослинним орнаментом у стилі «3—5 бутонів лотосу» (рис. 3: 13—17; 4: 2—6). Лише в одному з цих поховальних комплексів (№ 102) знайдено тесломотику (Аксёнов 2011, рис. 2: 2), тоді як сокири-

чекани, можливо, були вилучені з камер під час обряду знешкодження небіжчика. Відсутність при цих чоловіках сокир-чеканів і тесел-мотик дає підстави вважати їх представниками нижнього прошарку рядових воїнів (Афанасьев 1993а, с. 42).

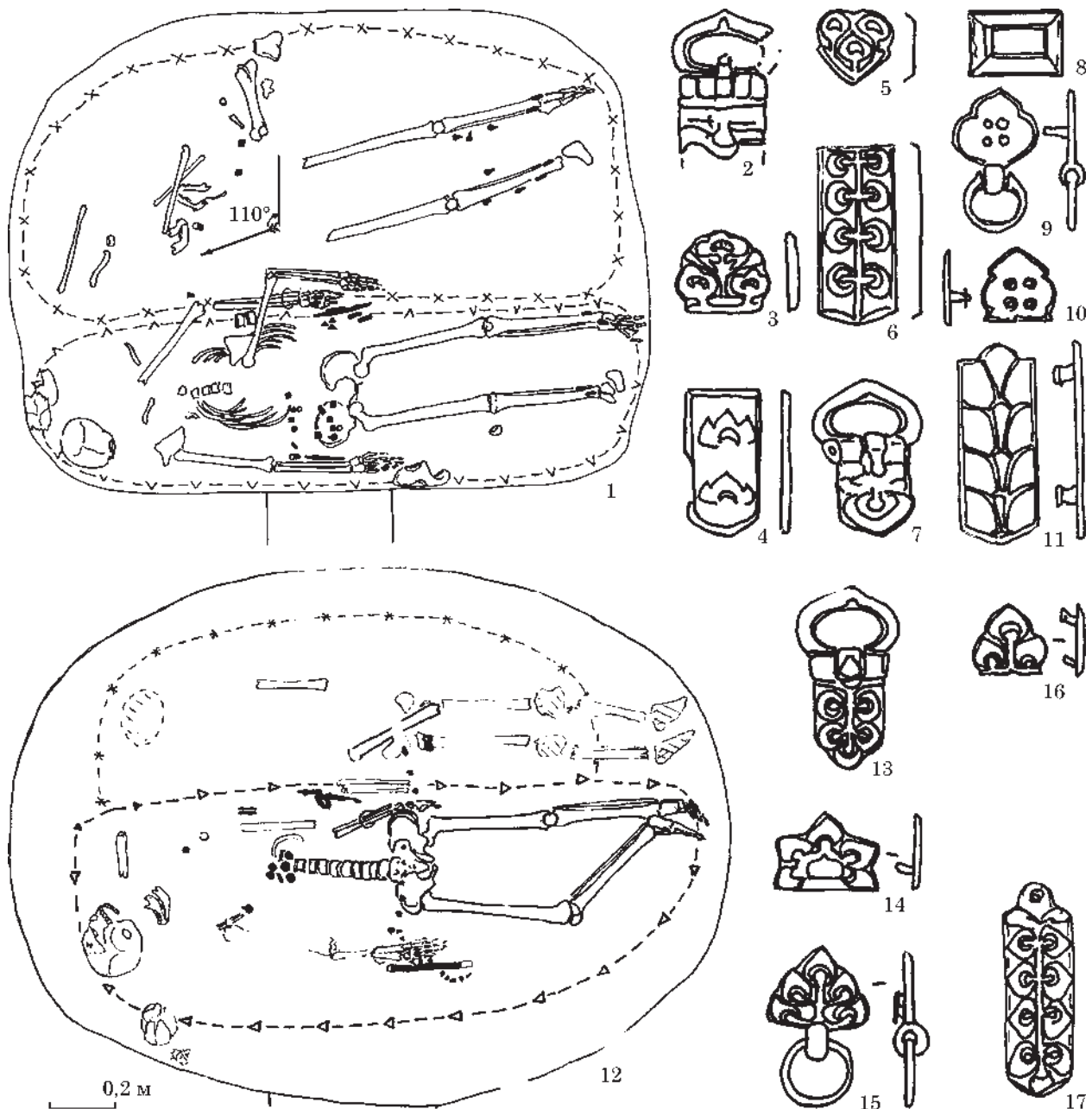

Рис. 3. Поховання з набірними поясами Верхньо-Салтівського могильника: 1 — поховальна камера катакомби 62; 2—11 — елементи поясної гарнітури з катакомби 62; 12 — поховальна камера катакомби 158; 13—17 — елементи поясної гарнітури з катакомби 158

Можна припустити, що у аланського населення Верхнього Салтова «типовий» набірний пояс дорослого чоловіка, незалежно від його майнового стану, складався з пряжки, наконечника і бляшок трьох видів. А саме з бляшок-оправ або їх імітації, оформлених додатковими ремінцями, що звисали з основного ремня; бляшок із рухомим кільцем або нерухомою петелькою у нижній частині щитка, до яких на ремінцях можна було підвішувати якісь предмети; бляшок серцеподібної форми, якими прикрашали частину ремня перед металевим наконечником пояса. Очевидно, система «типового» наборного пояса звичайного рядового чоловіка виглядала таким чином: пряжка — три бляшки-оправи або їх імітації — бляшки з кільцем або їх імітації, кількість яких

була кратна трьом (3, 6, 9, 12, 15 і далі) — бляшки серцеподібної / трикутної форми — наконечник пояса. Кількість серцеподібних бляшок, які безпосередньо передували наконечнику пояса, вірогідно, була не регламентованою та залежала лише від майнового стану власника пояса та його естетичних уподобань (таблиця). Власник пояса, надіваючи його, перекидав оформлений у такий спосіб кінець пояса через основний ремінь, щоб він звисав попереду (рис. 5; 6) і слугував наочним маркером соціально-майнового положення чоловіка. Доказом такої схеми побудови пояса є розташування бляшок і наконечника у дитячому похованні катакомби 99 та у похованні дорослого чоловіка з катакомби 132. Слід зазначити, що заможніші представники салтівського суспільства

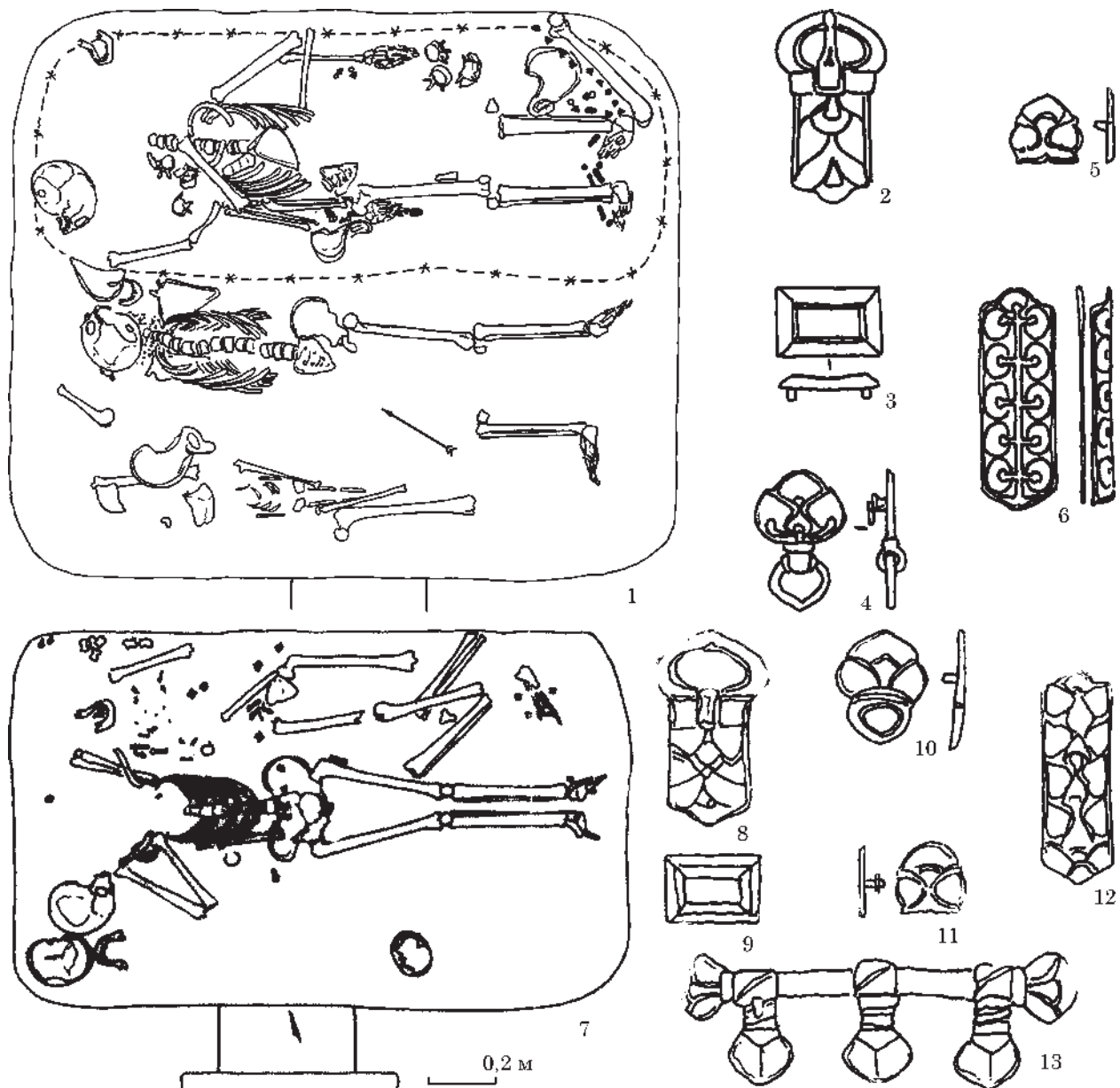

Рис. 4. Поховання з набірними поясами Верхньо-Салтівського могильника: 1 — поховальна камера катакомби 162; 2—6 — елементи поясної гарнітури з катакомби 162; 7 — поховальна камера катакомби 126; 8—13 — елементи поясної гарнітури з катакомби 126

для підкреслення свого статусу не змінювали докорінно «типовий» набір бляшок на поясі, а лише збільшували кількість металевих елементів поясної гарнітури та доповнювали пояс різноманітними металевими підвісками — ворворками, роз'єднувачами, чумбурними блоками (таблиця).

Матеріали досліджених поховань четвертої ділянки катакомбного могильника біля Верхнього Салтова (ВСМ IV) свідчать, що набірні пояси рядових членів салтівського суспільства були досить одноманітними та уніфікованими. Це підтверджує тезу А. В. Комара, що відмова Хозарського каганату від загарбницьких війн перестала бути маркерами місця та рангу чоловіка у військово-соціалній структурі суспільства, як це було у VII — на початку VIII ст. Металеві деталі наборного пояса, матеріал, з якого їх виго-

товляли, та система орнаментациї стали вказувати вже не на військовий ранг власника, а на його соціальне (майнове) положення у салтівському суспільстві (Комар 2005, с. 184). Це добре ілюструють поховання з набірними поясами, відкриті на ВСМ IV (таблиця). Тут виявлено поховання чоловіків, в яких поясний набір був репрезентовано лише однією залізною / бронзовою пряжкою (катакомби 45, 60, 140) або лише бронзовою пряжкою та наконечником (комплекс 124; Аксёнов 2015, рис. 2: 3, 5), а також поховальні комплекси, в яких набірний пояс складався з понад 30 литих елементів, виготовлених зі срібла (напр., катакомба 133). Подібну ситуацію демонструють і поховання дітей, в яких була присутня поясна гарнітура. Зокрема, поховання дитини (№ 2) з катакомби 99 (рис. 2: 7), окрім широкого набору амулетів (Аксёнов 2010, рис. 2: 2—14, 16), мало

Рис. 5. Реконструкція набірного пояса із катакомби 65

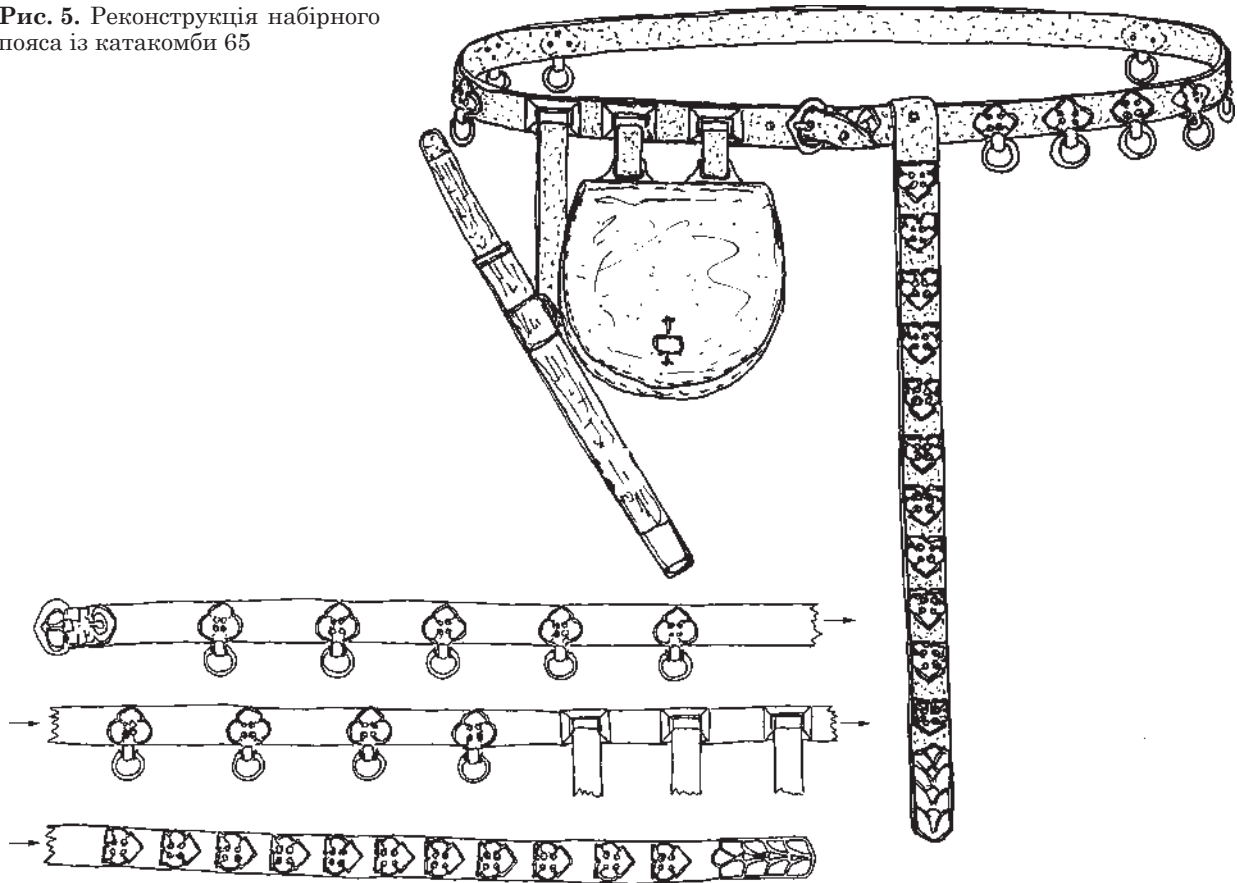
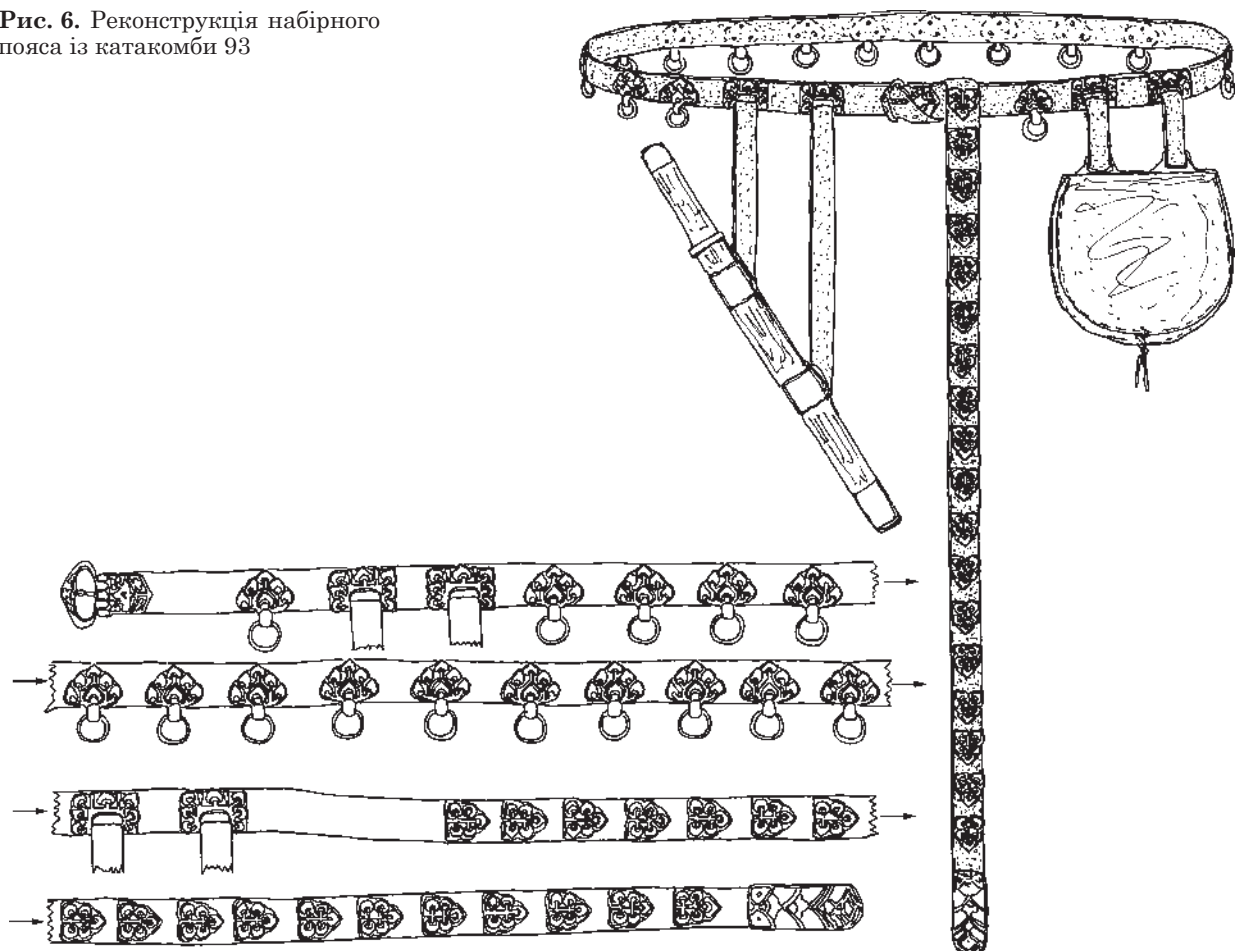

Рис. 6. Реконструкція набірного пояса із катакомби 93

розкішний срібний наборний пояс (40 елементів; рис. 2: 13—18), тоді як у більшості дітлахів металеві деталі поясів були відсутні або ж пояс прикрашала лише пряжка й кілька дрібних литих бляшок (Хоружая 2015, рис. 3: 14, 15; 5: 17).

Реконструкція «типового» аланського пояса за матеріалами ВСМ-IV передбачає, що пояс мав кілька (2—4) додаткових ремінців, які звисали до низу від головного ремня, на що вказує наявність бляшок-оправ або їх імітацій (рис. 5; 6). Крізь отвір бляшок-прав пропускали додатковий ремінець, а бляшки, що їх імітували, лише прикривали місце з'єднання допоміжного ремінця з основним поясним ремнем. Ці додаткові ремінці знаходилися на правому боці власника пояса. Відсутність у переважній більшості досліджених комплексів додаткових металевих наконечників на ці ремінці дає підстави припустити, що саме до них підвішували торбинку з речами (каптаргак) і ніж або набір ножів. Кінець поясного ремня прикрашав наконечник, перед яким розміщували бляшки переважно серцеподібної форми, повернуті загостреним кінцем у бік наконечника. На незначній відстані від поясної пряжки розміщували бляшки з кільцем у нижній частині щитка, до яких на шкіряних мотузках могли підвішувати невеликі за розміром та вагою речі. Інколи бляшки з кільцем на лівому боці власника пояса заміняли їх імітацією, що мала лише декоративну функцію.

Звісно, не варто очікувати, що кожний знайдений наборний пояс буде повністю відповідати запропонованій схемі, що пов'язано як із людським фактором, так і з низкою об'єктивних причин (бляшки могли ламатись, губитись тощо). Намагання чоловіків відповідати певним критеріям, що склались у донських алан, простежено і на матеріалах ямних поховань салтівської культури. Поясний набір із поховання чоловіка 166 могильника Червона Гусарівка складався з бронзової поясної пряжки, чотирьох бронзових бляшок-оправ, 12 бронзових бляшок з рухомим кільцем, трьох бронзових бляшок серцеподібної форми та литого срібного наконечника пояса (Аксёнов 2017, с. 37, рис. 37: 3—7). В ямному похованні чоловіка з шаблею, наконечником списа й елементами кінського спорядження на селищі Нетайлівка 2 був знайдений срібний наборний пояс із пряжкою, наконечником, двома бляшками-оправами, дев'ятьма бляшками з рухомим кільцем та п'ятьма серцеподібної форми (Аксёнов, Крыганов 2009, с. 28—29, рис. 3: 2—6). Загальна вага срібних елементів цього пояса становить 39,15 г, що з урахуванням втрат металу під час виготовлення дорівнює 14—15 срібним арабським монетам. Тобто власник цього наборного пояса був доволі заможною людиною. Срібний пояс з поховання 40 (чоловік 50—55 років) Зливкінського могильника був оздоблений пряжкою, наконечником та 31 бляшкою тих самих трьох видів: бляшки з рухомим кільцем у нижній частині щитка (14 екз.); бляшки-оправи (2 екз.), бляшки серцеподібної форми (15 екз.; Гриб, Швецов 2019, рис. 3: 1; 4). Це поховання є одним із «найбагатших» не тільки у Зливкінському

могильнику, але і серед усіх ямних поховань салтівської культури середньої течії Сіверського Дінця. Вага срібних прикрас пояса становить 38,11 г, що приблизно дорівнює дев'яти міскалям срібла. А це лише трохи менше за золотий динар (за курсом золота у Халіфаті VIII—IX ст.; Гриб, Швецов 2019, с. 160). Бляшки-оправи (4 екз.), бляшки з рухомим кільцем (10 екз.), бляшки округло-шестикутної форми (7 екз.) прикрашали пояс мадярського чоловіка-вершника IX ст. із Суботницького могильника (Бокий, Плетнева 1988, с. 105, рис. 5: 2—6; 6), а ремінці, які звисали з основного ремня униз, було прикрашено наконечниками (Бокий, Плетнева 1988, рис. 5: 7).

За кількістю та оформленням бляшок можна виділити кілька салтівських типів поясних наборів, які із невеликою варіабельністю мали єдину схему та були зібрані з бляшок одного типу (Аксёнов 2017, рис. 54: 2; Гриб, Швецов 2019, рис. 3; Шрамко 1962, с. 281, рис. 109: 1).

Таким чином, матеріали Верхньо-Салтівського IV катакомбного могильника, датовані початком — третьою чвертю IX ст. свідчать, що у аланського населення салтівської культури на той час склався певний тип наборного поясу, який був ознакою дорослого чоловіка — повноправного члена громади. Кількісний склад цього наборного пояса і матеріал, з якого були виготовлені його елементи, вказували на соціально-майнове положення у суспільстві. Високий соціальний статус у аланського населення Верхнього Салтова додатково підкреслювали ремінцями від взуття, які імітували, тільки у зменшеній формі, наборні пояси власників (Аксёнов 2021—2022, с. 33—34, рис. 8: 1). Загалом салтівський наборний пояс, маючи певну специфіку, відповідав тій моді, яка склалась у військовому середовищі різних народів Східної Європи в останню чверть I тисячоліття н. е. (Мурашова 2000, рис. 109б, 113б; Никитина 2012, рис. 120: 18; 250: 1—2; 288: 13—14).

ЛІТЕРАТУРА

- Аксёнов, В. С. 2002. Обряд обезвреживания погребенных в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры. *Российская археология*, 3, с. 98-114.
- Аксёнов, В. С. 2010. Катакомба № 99 Верхне-Салтовского IV могильника (к вопросу распространения христианства среди салтовского населения Подонцовья). *Сугдейский сборник*, IV, с. 354-364.
- Аксёнов, В. С. 2011. Об одном из вариантов погребального обряда аланского населения салтово-маяцкой культуры верхнего Подонцовья. В: Посохов, С. И. (ред.). *Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б. А. Шрамко*. Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина, с. 26-36.
- Аксёнов, В. С. 2013. К вопросу интерпретации разрушенных скелетов в катакомбных захоронениях салтово-маяцкой культуры. *Древности* 2013, 12, с. 192-210.
- Аксёнов, В. С. 2015. Новые погребения в дромосе на Верхне-Салтовском IV катакомбном могильнике. В: Посохов, С. И. (ред.). *Laurea I. Античный мир и средние века. Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева*. Харьков: НТМТ, с. 12-17.

Аксёнов, В. С. 2016. Некоторые замечания к вопросу интерпретации разрушенных скелетов в памятниках салтово-маяцкой культуры (по материалам Верхне-Салтовского IV могильника). В: Носов, Е. Н. (ред.). *Древние некрополи и поселения: постпогребальные ритуалы, символические погребения и ограбления*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 189-204.

Аксёнов, В. С. 2017. *Могильник салтово-маяцкой культуры у с. Червоная Гусаровка на Северском Донце*. Харьков: Рожко С. Г.

Аксёнов, В. С. 2018. Поховальний обряд Верхньо-Салтівського могильника: досвід статистичного аналізу. *Археологія*, 2, с. 42-56.

Аксёнов, В. С. 2021—2022. О ремешках обуви аланского населения салтово-маяцкой культуры (по материалам четвертого участка катакомбного могильника у с. Верхний Салтов). *Хазарский альманах*, 18, с. 12-38.

Аксёнов, В. С., Крыганов, А. В. 2009. Захоронение на селище салтовской культуры Нетайловка 2: к вопросу о салтовско-венгерских культурных контактах). *Дивногорский сборник: Труды музея-заповедника «Дивногорье»*, 1, с. 23-37.

Аксёнов, В. С., Лаптев, А. А. 2009. К вопросу о славяно-салтовских контактах (на примере катакомбы № 93 могильника у с. Верхний Салтов). *Древности 2009*, 8, с. 242-258.

Афанасьев, Г. Е. 1993а. *Донские алана. Социальные структуры алано-ассо-буртаского населения бассейна Среднего Дона*. Москва: Наука.

Афанасьев, Г. Е. 1993б. Система социально-маркирующих предметов в мужских погребальных комплексах донских алан. *Российская археология*, 4, с. 131-143.

Бокий, Н. М., Плетнёва, С. А. 1988. Захоронение семьи воина-всадника X в. в бассейне Ингула. *Советская археология*, 2, с. 99-115.

Гавритухин, И. О. 2005. Хронология эпохи становления Хазарского каганата (элементы ременной гарнитуры). *Евреи и славяне*, 16, с. 378-426.

Голубев, А. М. 2018. Хронология салтовских памятников Верхнего Подонцовья в контексте венгерской проблематики. В: Тюрк, А., Зеленков, А. С. (ред.). *III Международный мадьярский симпозиум. Будапешт 10—16 июня 2016 г.* Будапешт: Martin Opitz Kiado, с. 367-400.

Гриб, В. К., Швецов, М. Л. 2019. Серебряный пояс из погребения 40 могильника Зливки. В: Круглов, Е. В. (ред.). *Археология как жизнь. Памяти Евгения Павловича Мыськова*. Воронеж: Сфера, с. 158-173.

Ковалевская, В. Б. 2000. *Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии*. Пушкино: ОНТИ ПНЦ РАН.

Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии). *Vita Antiqua*, 2, с. 111-136.

Комар, А. В. 2001. Происхождение поясных наборов раннесалтовского типа. В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры европейских степей второй половины I тысячелетия н. э. (из истории костюма)*. 2. Самара: СамВен, с. 103-117.

Комар, А. В. 2005. Ранговая семантика наборных поясов кочевников Восточной Европы VII — начала VIII в. *Сугдейский сборник*, II, с. 160-188.

Комар, А. В. 2018. *История и археология древних мадьяр в эпоху миграции*. Будапешт: Martin Opitz Kiado.

Мурашова, В. В. 2000. *Древнерусские ременные наборные украшения (X — XIII вв.)*. Москва: Эдиториал УРСС.

Никитина, Т. Б. 2012. *Погребальные памятники IX—XI вв. Ветлужско-Вятского междуречья*. Археология евразийских степей, 14. Казань: Институт истории АН РТ.

Плетнева, С. А. 1967. *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Материалы и исследования по археологии СССР, 142. Москва: Наука.

Плетнева, С. А. 1981. Салтово-маяцкая культура. В: Плетнева, С. А. (ред.). *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Археология СССР в 20 т. Москва: Наука, с. 62-75, 148-164.

Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.

Плетнева, С. А. 1993. Возможности выявления социально-экономических категорий по материалам погребальной обрядности. *Российская археология*, 4, с. 160-172.

Фонякова, Н. А. 1986. Лотос в растительном орнаменте металлических изделий салтово-маяцкой культуры VIII—IX вв. *Советская археология*, 3, с. 36-47.

Фонякова, Н. А. 1998. Художественный стиль украшения поясов в Хазарии второй половины VIII — начала X вв. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, VI, с. 635-641.

Фонякова (Чувило), Н. А. 2010. *Прикладное искусство Хазарии второй половины VIII — X вв. по материалам художественной металлообработки*. Казань: Институт истории АН РТ.

Хоружая, М. В. 2015. Детские погребения из катакомб Верхне-Салтовского археологического комплекса (попытка половозрастной и социальной интерпретации). *Древности 2014—2015*, 13, с. 257-274.

Шрамко, Б. А. 1962. *Древности Северского Донца*. Харьков: ХГУ.

Laslo, G. 1955. *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*. Archaeologia Hungarica, 34. Budapest: Akadémiai Kiado.

REFERENCES

Aksenov, V. S. 2002. Obriadi obezvrezhivaniia pogrebenykh v Verkhne-Saltovskom i Rubezhanskom katakombnykh mogilnikakh saltovo-maiatskoi kultury. *Rossiiskaia arkheologiya*, 3, s. 98-114.

Aksenov, V. S. 2010. Katakomba N 99 Verkhne-Saltovskogo IV mogilnika (k voprosu rasprostraneniia khristianstva sredi saltovskogo naseleniia Podontsovia). *Sugdeiskii sbornik*, IV, s. 354-364.

Aksenov, V. S. 2011. Ob odnom iz variantov pogrebalnogo obriada alanskogo naseleniia saltovo-maiatskoi kultury verkhnego Podontsovia. In: Posokhov, S. I. (ed.). *Drevnosti Vostochnoi Evropy. Sbornik nauchnykh trudov k 90-letiiu B. A. Shramko*. Kharkov: KhNU im. V. N. Karazina, s. 26-36.

Aksenov, V. S. 2013. K voprosu interpretatsii razrushennykh skelotov v katakombnykh zakhoroneniakh saltovo-maiatskoi kultury. *Drevnosti 2013*, 12, s. 192-210.

Aksenov, V. S. 2015. Novye pogrebeniia v dromose na Verkhne-Saltovskom IV katakombnom mogilnike. In: Posokhov, S. I. (ed.). *Laurea I. Antichnyi mir i srednie veka. Chteniia pamiati professora Vladimira Ivanovicha Kadeeva*. Kharkov: NTMT, s. 12-17.

Aksenov, V. S. 2016. Nekotorye zamechaniia k voprosu interpretatsii razrushennykh skelotov v pamiatnikakh saltovo-maiatskoi kultury (po materialam Verkhne-Saltovskogo IV mogilnika). In: Nosov, E. N. (ed.). *Drevnie nekropoli i poseleniia: postpogrebalnye ritualy, simvolicheskie pogrebeniia i ogrableniia*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 189-204.

Aksenov, V. S. 2017. *Mogilnik saltovo-maiatskoi kultury u s. Chervonaia Gusarovka na Severskom Dontse*. Kharkov: Rozhko S. G.

- Aksonov, V. S. 2018. Pokhvalnyi obriad Verkhno-Saltivskoho mohylnya: dosvid statystychnoho analizu. *Arkheologiya*, 2, s. 42-56.
- Aksenov, V. S. 2021—2022. O remeshkakh obuvi alansko naseleniia saltovo-maiatskoi kultury (po materialam chetvertogo uchastka katakombnogo mogilnika u s. Verkhonii Saltov). *Khazarskii almanakh*, 18, s. 12-38.
- Aksenov, V. S., Kryganov, A. V. 2009. Zakhronenie na selishche saltovskoi kultury Netailovka 2: k voprosu o saltovsko-vengerskikh kulturnykh kontaktakh). *Dinovorskii sbornik: Trudy muzeia-zapovednika «Dinovore»*, 1, s. 23-37.
- Aksenov, V. S., Laptev, A. A. 2009. K voprosu o slaviano-saltovskikh kontaktakh (na primere katakomby N 93 mogilnika u s. Verkhonii Saltov). *Drevnosti* 2009, 8, s. 242-258.
- Afanasev, G. E. 1993a. *Donskie alana. Sotsialnye struktury alano-asso-burtasskogo naseleniia basseina Srednego Dona*. Moscow: Nauka.
- Afanasev, G. E. 1993b. Sistema sotsialno-markiruiushchikh predmetov v muzhskikh pogrebalnykh kompleksakh donskikh alan. *Rossiiskaia arkheologiya*, 4, s. 131-143.
- Bokii, N. M., Pletneva, S. A. 1988. Zakhronenie semi voina-vsadnika X v. v basseina Ingula. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, s. 99-115.
- Gavritukhin, I. O. 2005. Khronologiya epokhi stanovleniia Khazarskogo kaganata (elementy remennoi garnitury). *Evrei i slaviane*, 16, s. 378-426.
- Golubev, A. M. 2018. Khronologiya saltovskikh pamiatnikov Verkhnego Podontsovia v kontekste vengerskoi problematiki. In: Tiurk, A., Zelenkov, A. S. (ed.). *III Mezhdunarodnyi madiarskii simpozium. Budapesht 10—16 iyunia 2016 g.* Budapesht: Martin Opitz Kiado, s. 367-400.
- Grib, V. K., Shvetsov, M. L. 2019. Serebrianyi poias iz pogrebeniia 40 mogilnika Zlivki. In: Kruglov, E. V. (ed.). *Arkheologiya kak zhizn. Pamiati Evgeniia Pavlovicha Myskova*. Voronezh: Sfera, s. 158-173.
- Kovalevskaia, V. B. 2000. *Kompiuternaia obrabotka massovogo arkheologicheskogo materiala iz rannesrednevekovykh pamiatnikov Evrazii*. Pushchino: ONTI PNTS RAN.
- Komar, A. V. 1999. Predsaltovskie i rannesaltovskii gorizonty Vostochnoi Evropy (voprosy khronologii). *Vita Antiqua*, 2, s. 111-136.
- Komar, A. V. 2001. Proiskhozhdenie poiasnykh naborov rannesaltovskogo tipa. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kultury evropeiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletii n. e. (iz istorii kostiiuma)*. 2. Samara: SamVen, s. 103-117.
- Komar, A. V. 2005. Rangovaia semantika nabornykh poiasov kochevnikov Vostochnoi Evropy VII — nachala VIII v. *Sugdeiskii sbornik*, II, s. 160-188.
- Komar, A. V. 2018. *Istoriia i arkheologiya drevnikh madiar v epokhu migratsii*. Budapesht: Martin Opitz Kiado.
- Murashova, V. V. 2000. *Drevnerusskie remennye nabornye ukrasheniia (X — XIII vv.)*. Moscow: Editorial URSS.
- Nikitina, T. B. 2012. *Pogrebalnye pamiatniki IX—XI vv. Vetluzhsko-Viatskogo mezhdurechia*. Arkheologiya evraziiskikh stepei, 14. Kazan: Institut istorii AN RT.
- Pletneva, S. A. 1967. *Ot kochevii k gorodam. Saltovo-maiatskaia kultura*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 142. Moscow: Nauka.
- Pletneva, S. A. 1981. Saltovo-maiatskaia kultura. In: Pletneva, S. A. (ed.). *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia*. Arkheologiya SSSR v 20 t. Moscow: Nauka, s. 62-75, 148-164.
- Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarskom pograniche. Dmitrievskii arkheologicheskii kompleks*. Moscow: Nauka.
- Pletneva, S. A. 1993. Vozmozhnosti vyavleniia sotsialno-ekonomicheskikh kategorii po materialam pogrebalnoi obradnosti. *Rossiiskaia arkheologiya*, 4, s. 160-172.
- Foniakova, N. A. 1986. Lotos v rastitelnom ornamente metallicheskikh izdelii saltovo-maiatskoi kultury VIII—IX vv. *Sovetskaia arkheologiya*, 3, s. 36-47.
- Foniakova, N. A. 1998. Khudozhestvennyi stil ukrasheniia poiasov v Khazarii vtoroi poloviny VIII — nachala X vv. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, VI, s. 635-641.
- Foniakova (Chuvilo), N. A. 2010. *Prikladnoe iskusstvo Khazarii vtoroi poloviny VIII — X vv. po materialam khudozhestvennoi metalloobrabotki*. Kazan: Institut istorii AN RT.
- Khoruzhaia, M. V. 2015. Detskie pogrebeniia iz katakomb Verkhne-Saltovskogo arkheologicheskogo kompleksa (popytka polovozrastnoi i sotsialnoi interpretatsii). *Drevnosti* 2014—2015, 13, s. 257-274.
- Shramko, B. A. 1962. *Drevnosti Severskogo Dontsa*. Kharkov: KhGU.
- Laslo, G. 1955. *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*. Archaeologia Hungarica, 34. Budapest: Akadémiai Kiado.

V. S. Aksonov

SALTIV CULTURE CEREMONIAL BELT OF THE 9th century (based on materials from the catacomb burial ground near the Verkhniy Saltiv village)

The research is based on the materials of the study of the fourth section of Verkhniy Saltiv catacomb burial ground, obtained as a result of the work of the medieval expedition of the V. N. Sumtsov Kharkiv Historical Museum in 1998—2021, where 137 burial assemblages were discovered (115 catacombs, 10 burials in simple pits, 5 burials in the niche graves, 6 dromoses without burial chambers). Metal elements of the belt set were found in 75 burials, where 82 ceremonial belts of varying degrees of survival dating back since the beginning till the third quarter of the 9th century were discovered. For reconstruction of a «typical» ceremonial belt of this Saltiv population, the materials from burials where human skeletons retained their anatomical order or were only slightly destroyed were used, and the belt sets survived their original place (fig. 1—4). These burials show that the «typical» ceremonial belt of an adult male from the Verkhniy Saltiv community, in addition to the buckle and the tip, consisted of plaques of three types: frame-plaques or their stamped imitations, plaques with a ring or loop in the lower part of the shield, and heart-shaped plaques. At the same time, a «typical» ceremonial belt consisted of 3 frame-plaques or their imitations, plaques with a ring or a loop in an amount that is a multiple of 3 (3, 6, 9, 12, 15, etc.). The number of heart-shaped plaques, which were located directly before the tip of the belt, was not regulated and depended only on the property status of the belt owner and his aesthetic views. Among the representatives of the social elite of the Saltiv society, this system of ceremonial belt design did not change, only the number of plaques increased, and the belt was supplemented with such metal details as tubes-«vorvorky», dividers, pendants of so-called bind-reins blocks. The proposed system of a ceremonial belt design is also confirmed by the pit burials of the Saltiv culture. In general, the metal details of the belt and the material of manufacture indicate not the military rank of the owner but his social (property) position in Saltiv society.

Keywords: Saltiv culture, Verkhniy Saltiv, ceremonial belt, catacomb, Alans, social and property stratification.

Одержано 22.03.2023

АКСЪОНОВ Віктор Степанович, кандидат історичних наук, завідувач відділу археології, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, Харків, Україна.

AKSONOV Viktor, Ph. D., Head of Archeology Department, M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, Kharkiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-0648-0696,
e-mail: aksyonovvictor@gmail.com.

В. І. Квітковський, Г. Є. Свистун

МАТЕРІАЛИ ОРДИНСЬКОГО ЧАСУ З БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ КИЦІВКА 1

Матеріали з розкопок багатошарового поселення Кицівка 1 дають додаткове уявлення про характеристики населення ординського часу, яке побутувало на лісостеповому відрізку басейну р. Сіверський Донець. Матеріальна й духовна культура презентована керамічним і чавунним посудом, виробами із заліза і сплаву кольорового металу (елементи зброї, захисні обладунки, одяг, знаряддя праці) тощо. Велике значення для розуміння характеру світогляду і походження поселенців зазначеного періоду має виявлене інгумаційне поховання. Грунтуючись на отриманому матеріалі, ми змогли простежити аналогії знахідкам у широкому ареалі пам'яток ординського періоду Південно-Східної Європи та Центральної Азії.

Ключові слова: ординський час, інгумаційне поховання, нарізний орнамент, Подінців'я.

Вступ. В останні десятиріччя активізувалися дослідження золотоординського періоду різних регіонів України і взаємовпливів осілого і кочового населення. Свідченням цього стала публікація низки статей і монографій, присвячених Наддніпрянщині та Північному Причорномор'ю (Біляєва 2012; Моця 2015), Нижньому Подніпров'ю (Ельников 2001), Дніпровському лісостеповому Лівобережжю (Супруненко, Приймак, Мироненко 2004), середній течії Сіверського Дінця та Приазов'ю (Кравченко 2000; 2015). Ці старожитності мають місце й у межах Харківської обл. України, де впродовж останнього десятиліття виявлено нові пам'ятки ординського часу (Улуса Джучі). Так триває заповнення своєрідної «білої плями» щодо історичних процесів у цей період на вказаній території: з'являються знахідки в Чугуївському та Харківському городищах, селищах Зауддя та Олешки, біля с. Артемівки, поряд із житловим масивом «Горизонт» на околиці м. Харкова і в інших

місцях (Голубева 2010; Шрамко, Задников 2010; Свистун, Шевченко 2013; Окатенко, Свистун, Фильчаков 2019)¹. Вони уточнюють просторові межі Улусу Джучі, динаміку освоєння прикордоння та характер взаємодії різних етнокультурних груп, що на сьогодні є недостатньо вивченим питанням.

Перелік таких пам'яток поповнило Кицівське селище, яке у складі археологічного комплексу салтівської культурно-історичної спільності (городище, селище і могильник) тяжіє до переправи через Сіверський Донець² (рис. 1). Остання з'єднувала в меридіональному напрямі землі степу та лісостепу і мала важливе стратегічне значення. Зокрема, в «Книзі Большому Чертежу» повідомляється, що через Каганський колодязь (нинішню р. Таланку або Таганку) проходила дорога до Нового Царьова міста (Царборисова), яке було з кінця XVI і до початку XVIII ст. південним форпостом Московської держави на території Поля (у впадіння р. Оскол до р. Сіверський Донець). Але, враховуючи наявність навпроти переправи (біля р. Таланки /

1. Повніший перелік місцезнаходжень золотоординських артефактів і пам'яток у досліджуваному регіоні та на прилеглих до нього територіях наведено І. Б. Шрамко та С. А. Задниковим (2010, с. 163, 164).

2. А. З. Вінніков і С. О. Плетнева саме в цьому місці локалізували Каганський перевіз (назва за «Книгою Большому Чертежу») (Вінніков, Плетнева 1998, с. 30, рис. 5; Плетнева 1999, с. 250, рис. 2). Наявність переправи у цьому місці, напевно, не можна ставити під сумнів. Але, найвірогідніше, що безпосередньо Каганський перевіз розташований нижче за течією Сіверського Дінця, адже в «Книзі Большому Чертежу» є чітка вказівка, що він знаходиться нижче за гирло Великої Бабки. Це також підтверджують і локалізовані на місцевості Кицівське (Гумнінья) та Котковське городища, використані у описі місцевості як орієнтири (ред. Сербина 1950, с. 71; Свистун 2018).

Таганки) городища, спорудженого ще за раннього середньовіччя, цей шлях, певно, почали використовувати набагато раніше. Побічно жвавість цієї магістралі підтверджують багатощарові різночасові археологічні відкладення Кицівського селища, яке починає функціонувати щонайменше з епохи пізньої бронзи.

Історія досліджень. Зазначене поселення розташоване за 200 м на південь від сучасного с. Кицівки, на лівобережжі Великої Бабки, поблизу вигину русла річки у західному напрямку, яка за 2,5—3 км впадає в р. Сіверський Донець, праворуч від дороги до с. Печеніги. Топографічно пам'ятка знаходиться на надзаплавній терасі. Це поселення, в подальшому зафіксоване ще декілька разів, виявив 1949 р. І. П. Костюченко (1949, с. 7). У 1964 р. селище оглянув Є. В. Пузаков, який вважав його нововідкритим і назвав Кицівка 1. За тогочасними визначеннями дослідників, на поселенні виявлено кераміку зрубної та бондарихінської культур, а також скіфського часу (Пузаков 1964, с. 8, 12, табл. 6: 1).

1976 р. поселення повторно «відкрив» Ю. В. Буйнов, який назвав його Кицівка 2. Дослідник відмітив, що поселення майже знищене піщаним кар'єром і помилково ототожнив його з пам'яткою, яку зафіксував ще П. П. Єфименко на початку ХХ ст. і оглянув пізніше М. В. Сибільов, хоча вона й розташована на протилежному березі р. Великої Бабки. У північно-західній частині пам'ятки Ю. В. Буйнов здійснив зачистку стінки кар'єру. Знайдені тут артефакти були визначені як такі, що належать бондарихінській культурі (Буйнов 1977, с. 27—28).

Очевидно, що місце досліджень Ю. В. Буйнова і два піщаних підвищення, що безпосередньо прилягають до русла Великої Бабки із західного боку кар'єру, є одним і тим самим селищем, а виявлені відмінності в культурних відкладеннях слід пояснювати різницею в площі, яку займала археологічна пам'ятка протягом того чи іншого історичного періоду.

О. О. Лаптев 2011 р. «відкрив» поселення вчетверте й востаннє. На щастя, своєчасне ознайомлення зі звітами попередників допомогло дослідникові уникнути внесення селища до наукового звіту як щойно відкритого.

На сьогодні селітебна територія із півночі на південь перерізана ґрунтовою дорогою, її східна частина вщент знищена кар'єром (згідно з вказівкою Ю. В. Буйнова), а західна (що прилягає до р. Великої Бабки) засаджена хвойним лісом. На території пам'ятки (сучасний розмір принаймні 300 × 150 м) О. О. Лаптев зібрав уламки керамічного посуду, визначені як такі, що мають відношення до доби бронзи, пенківської культури та салтівської культурно-історичної спільності (Лаптев 2012, с. 278).

Упродовж 2017—2019 рр. пам'ятку досліджували шляхом стаціонарних розкопок В. І. Квітковський і Г. Є. Свистун. У результаті робіт виявлені культурні відкладення часів Великого переселення народів, епохи колонізації Слобожанщини

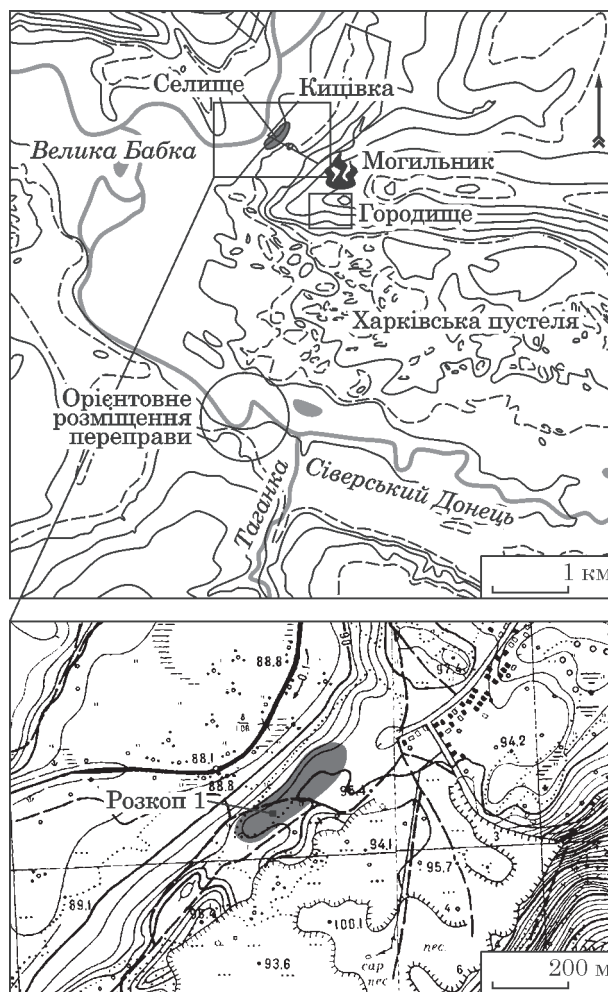

Рис. 1. Розташування Кицівського селища

у XVII—XVIII ст., а також ординського часу, яким і присвячено цю роботу. Останній горизонт презентований фрагментами керамічного посуду, металевими побутовими предметами, елементами озброєння, захисного обладунку та одягу, а також цілими та колотими чорно-металургійними крицями, які можуть вказувати на близькість до місця розкопок металургійного або ковальського центрів. До того ж досліджено інгумаційне поховання (Квітковський, Свистун 2017, с. 28, рис. 62: 32, 33; 2018, с. 18, рис. 66, 67; 2020).

Як зазначено вище, під поселення були освоєні останні надзаплавної тераси. Раніше селище перекривало старе с. Кицівка, яке за недавнього минулого змістилося на північ — до сучасної автомобільної траси. Натепер багатощарова пам'ятка локалізується в межах двох піщаних пагорбів. Чи були освоєні ширші площі у цьому місці — встановити неможливо, оскільки сучасний піщаний кар'єр знищив первісний ландшафт на широкій прилеглий зі сходу площі — до мису плато, на якому розміщене ранньосередньовічне городище (на східній частині надзаплавного мису) і кремацийний могильник (переважно по сідловині цього мису). Разом перелічені пам'ятки складають археологічний комплекс салтівської культурно-історичної спільності.

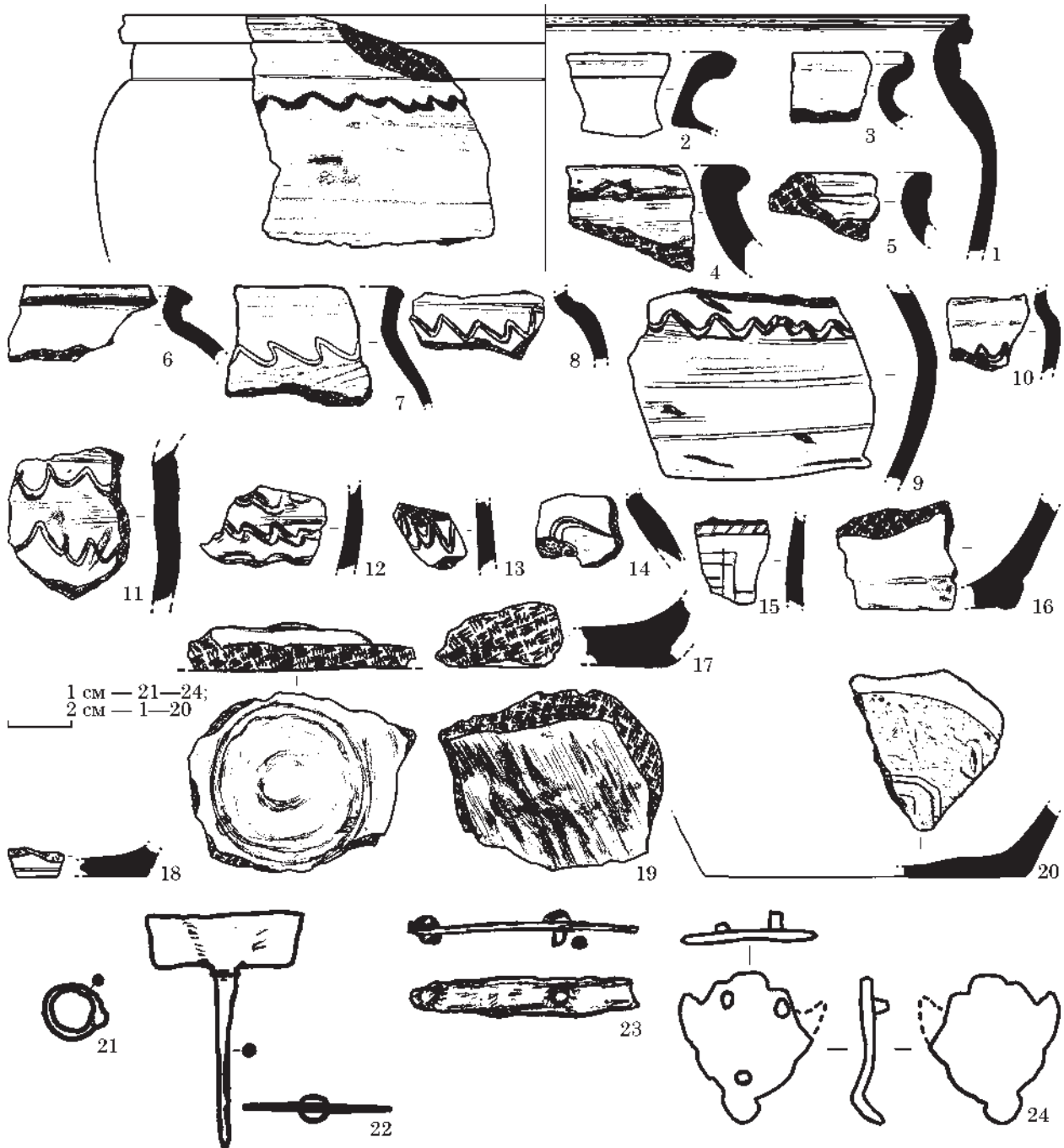

Рис. 2. Знахідки ординського часу з Кицівського селища: 1—20 — фрагменти керамічних посудин; 21 — кольчужне кілечко; 22 — наконечник стріли; 23, 24 — ремінна накладка (1—20 — глина; 21—23 — залізо; 24 — олов'яниста бронза)

Вірогідно виявлене селище вздовж лівого узбережжя Великої Бабки зберіглося максимально, враховуючи загальний характер використання ландшафту і близькість до джерела (яке, ймовірно, існує з давніх-давен), що знаходиться напроти центральної частини поселення і тому максимально зручне для використання з обох заселених останців тераси.

Результати досліджень. Завдяки роботі в розкопі на південному останці встановлено, що нижче за слобожанські відкладення XVII—XVIII ст. залягає світліший золистий шар потужністю 20—25 см зі знахідками керамічно-

го посуду періоду розвинутого середньовіччя (XIII—XIV ст.). Під цим шаром до рівня материка розміщується сірий ґрунт зі знахідками періоду III—V ст. Зазначимо, що чіткої межі між другим і третім нашаруваннями гумусованого піску не помітно, що іноді спричиняє певні труднощі щодо визначення культурно-хронологічних горизонтів.

Керамічний матеріал епохи розвинутого середньовіччя представлений уламками якісних посудин, виготовлених на гончарному крузі (рис. 2: 1—20). Їхне тісто добре вимішане, однорідне. Іноді трапляється дрібний шамот. Панів-

ним видом орнаментатції на знайдених фрагментах була прокреслена до випалу хвиляста лінія в один, два або три радіальні ряди на плічках (рис. 2: 1, 7—14). Переважно це широкогорлі горщики з відігнутих назовні потовщеним вінцем. Відновлений зовнішній діаметр горловини однієї з посудин становить близько 27 см, максимальний діаметр тулуба — орієнтовно 29 см (рис. 2: 1). Частина посуду характеризується наявністю вираженого перелому профілю на переході від горла до плічка. Інша має закруглений, плавний перехід. У місці переходу від плічка до тулуба частина посудин відрізняється потовщенням стінок, що може свідчити про застосування бочарки для розширення стінок. Різноманітні форми вінця посудин: сплощені по краю потовщення, загорнуті назовні; з вираженою радіальною дворівневою рельєфністю; з підрізом під розміщення покритишки (рис. 2: 1—7). Все це свідчить про застосування технології обточування за допомогою скребка або ножа зі зміщенням леза вгору, без зміщення кута нахилу леза, зі зміщенням початкового кута нахилу донизу (Бобринський 1978, с. 49—53). Деякі з донних частин мають дещо виражену закраїну, яка може бути наслідком способу формування посудини, за якого до диска денця наліплювали стінки (рис. 2: 16). На одному з денць із внутрішньої сторони є радіальні кільця слідів виготовлення на гончарному крузі. Із зовнішнього боку на даному фрагменті зафіксовано відбитки дерев'яної дошки робочої площини поворотного пристрою (рис. 2: 19). Відновлений діаметр одного з денць складає приблизно 10 см (рис. 2: 21). На його зовнішній стороні є рельєфне тавро, вирізане на робочій поверхні гончарного круга і відтиснуте на тісті розміщеної на ньому посудини. Воно зберіглося фрагментарно і є, мабуть, конфігурацією з двох підквадратних фігур, позначених лініями периметрів і вписаних одна в одну. Зовнішня лінія має зріз кута квадрата, утворюючи додаткову грань.

Серед інших виділяється фрагмент чорнолощеної стінки посудини, на поверхні якої після випалу прокреслений геометричний орнамент, що поєднує прямі лінії, які перегинаються під прямим кутом і з'єднуються кінцями, а також ряд косих прорізів, укладений між двома прямими паралельними лініями. Фрагментарність малюнка заважає отриманню повного уявлення про зображення, але характер тіста допускає віднесення цього артефакту до розвинутого середньовіччя (рис. 2: 15).

Металеві знахідки з культурного шару, що відносять до розвинутого середньовіччя, представлені предметами озброєння та спорядження. Елемент захисного обладунку представлений залізним кольчужним кільцем, виготовленим з округлого в поперечному перерізі дроту, кінці якого з'єднані заклепкою (рис. 2: 21). Діаметр кільця становить 9 мм, діаметр дроту — 1 мм.

Залізний черешковий зрізень у вигляді лопаточки зберігся фрагментарно (рис. 2: 22).

Довжина округлого в поперечному перерізі черешка становить 2,7 см, ширина основи лопаточки — 2,1 см. Між черешком і лопаткою має місце упор. Лопаточка зламана, тому неможливо чітко співвіднести виріб із конкретним видом. Можна лише припустити, що він за класифікацією Г. О. Федорова-Давидова належить до одного з типів IX—XII відділу плоских наконечників. Такі стріли притаманні XIII—XIV ст. та були знайдені на просторах від Монголії до Східної Європи (Федоров-Давидов 1966, с. 27, 28, рис. 3: 9).

Також знайдено дві ремінні накладки. Одна з них виготовлена із заліза (рис. 2: 23) і є смугою металу з дещо рельєфно виділеною центральною частиною вздовж усєї поздовжньої осі виробу. Пластина з плавними розширеннями на різних ділянках містить дві залізні округлі заклепки, які пронизують її наскрізь. З лицьового боку головки заклепок розклепані в овали, рельєфно підняті над основною поверхнею виробу. Одна зі сторін накладки обламана, інша має закінчення, близьке за абрисом до шатра. Збережена довжина виробу становить 3,6 см, найбільша ширина — 0,6 см, товщина пластини — 0,1 см. Такий тип накладок є широкоживим і належить до простих, витягнутих. За функціональним призначенням ця накладка могла слугувати як ремінна прикраса, а також як наконечник ремня і кінцевого ремінця (Руденко 2000, с. 49).

Друга зі знайдених у Кицівському селищі ремінних накладок виготовлена з олов'янистої бронзи (рис. 2: 24) і є прикрасою з фігурним щитком у вигляді трилисника, для кріплення якого зі зворотного боку слугують три округлі заклепки: одна вздовж центральної поздовжньої осі біля декоративного краю і дві обабіч неї — біля бічних відгалужень фігури. Накладка була знайдена фрагментованою в деформованому стані. Довжина виробу становить приблизно 2,5 см, ширина — біля 2,2 см, товщина — майже 0,18 см.

Розглянуті вище ремінні накладки належать до «аскідського кола» старожитностей. Накладки, подібні до залізної з Кицівського селища, відомі і в домонгольських матеріалах, але їх застосовували і в ординські часи (тип Б1 і Б2 на підставі класифікації Г. О. Федорова-Давидова) (Руденко 2000, с. 50, 51, рис. 3). А бронзова, що відрізняється більшою вигадливістю форми, характерна винятково для ординського періоду і належить до типу Д6, на підставі класифікації Г. О. Федорова-Давидова (Руденко 2000, с. 50, 51, рис. 4).

Також у культурному шарі Кицівського селища трапляються уламки чавунних казанів (в одному з випадків із основою плоского горизонтального руків'я), які також можна співвідносити з ординським періодом (Набуллін і др. 2017; Постик, Бакуменко-Пырнэу 2020). Чавунний посуд наявний на низці пам'яток Південної Русі, а також прилеглих до неї територій як право-, так і лівобережжя Дніпра, його вивченню приділяли увагу вітчизняні дослідники. Зокрема,

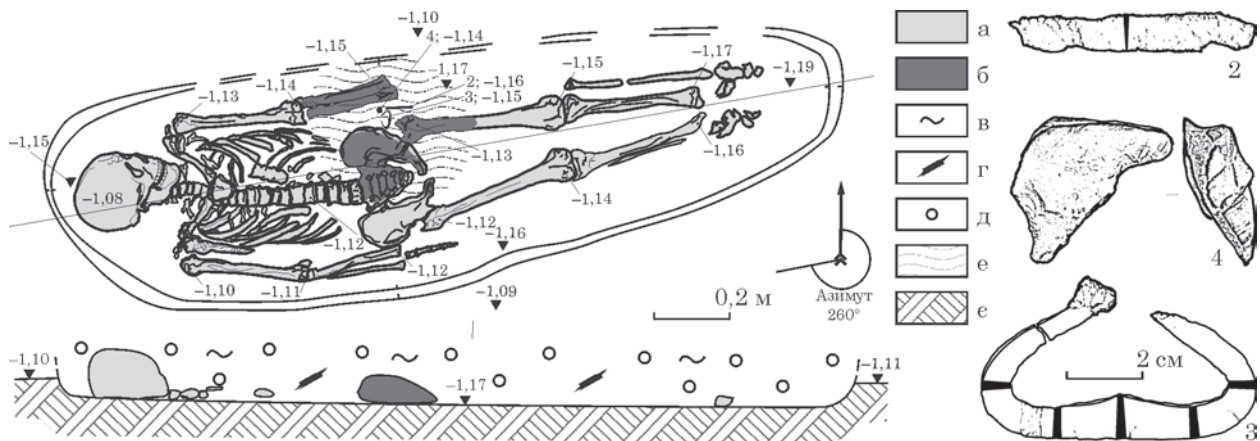

Рис. 3. Інгумаційне поховання Кицівського селища: 1 — план і профіль поховання (а — кістка; б — пропечена кістка; в — зола; г — деревне вугілля; д — гумусований пісок; е — масив золи; е — материк, пісок); 2 — ніж (?); 3 — калачоподібне кресало; 4 — кресальний камінь (2, 3 — залізо; 4 — кремій)

С. О. Біляєва на матеріалах із комплексів другої половини XIII — XIV ст. поселення поблизу с. Озаричі Конотопського р-ну Сумської обл. за формою виробів виділила дві групи (типи) казанів: великі — діаметром 43—45 см, з прямими вінцями, що рівно зрізані й нахилені назовні, плавно переходячи у широкий тулуб (Біляєва, Недопако, Москаленко 1977, с. 79, рис. 1: 1—3, 6—8) та менші — з діаметром вінець 24—35 см з відігнутими назовні вінцями з плоским зрізом та опуклобоким туловом (Біляєва, Недопако, Москаленко 1977, с. 79, рис. 1: 4, 5, 9). Під час досліджень залишків давньоруського міста Возв'ягля на сучасній Житомирщині, спаленого, за свідченнями писемних джерел, 1257 р. Данилом Галицьким, також знайдений казан першого типу, що може свідчити про появу чавунного посуду на теренах Південної Русі ще в середині XIII ст. (Біляєва, Петраускас 2017, с. 52, рис. 1).

Знахідки чавунних казанів відомі і на найближчих територіально до Кицівського селища пам'ятках Подінців'я ординського часу. Насамперед, це Чугуївське городище (Свистун 2009, с. 18, рис. 11: 5; 12: 1) і випадкова знахідка на лівобережжі Сіверського Дінця на захід від с. Таганка Чугуївського р-ну¹, напроти східного краю правобережної Харківської пустелі (на її західному краї знаходиться Кицівський археологічний комплекс). Обидва казани належать до першого типу, за С. О. Біляєвою. Також такий посуд різних типів відомий на пам'ятках середньої течії Сіверського Дінця, на Донецькому кряжі та в Північному Приазов'ї (на Цариному городищі з великою колекцією фрагментів чавунних казанів і на деяких інших пам'ятках наявний нумізматичний матеріал другої половини XIV ст.) (Михеев 1968, с. 11, табл. XVI: 4; Кравченко 2015, с. 418, 431, 436, 438, 453). Загальний характер знахідок чавунних виробів в регіоні не дає підстав на основі отриманих матеріалів з Ки-

цівського поселення робити інші висновки щодо датування та культурної інтерпретації казанів.

Деякі питання у культурно-хронологічному визначенні викликають знахідки чорно-металургійних криць — однієї цілої та розколотих на частини. Усі вони були сконцентровані у заповненні округлої господарської ями, у якій також відзначено шлаки. За аналізом стратиграфічних відкладень яма може бути віднесена до ординського часу, хоча повної впевненості в цьому за наявними матеріалами поки що не має. Остаточні відповіді на це питання допоможуть подальші дослідження.

На рівні піщаного материка, на глибині близько 110 см від сучасної денної поверхні, зафіксовано поховання дорослої людини, орієнтоване головою на захід (рис. 3: 1). Оскільки культурні відкладення були перекриті наносами піску потужністю до 50 см, поховання, напевно, було скоєно на глибині близько 60 см від середньовічної денної поверхні. Контури могильної ями у культурному шарі із гумусованого піску не простежувались, їх визначено лише після досягнення материкового піску. Могильна яма орієнтована довгою віссю за лінією захід — схід із відхиленням відповідно до азимуту 260°. У плані вона мала витягнуту овальну форму. Від рівня зачистки на материк її максимальна довжина становила 199 см; ширина у східній частині (біля ніг похованого) — приблизно 33 см; ширина в західній частині (у голови похованого) — біля 60 см. До заглибленого в материк плоского дна могильна яма дещо звужувалась: від 2 до 5 см на різних ділянках. У материк яма була заглиблена на 5—8 см. Біля голови небіжчика (у західному секторі) дно ями перевищувало рівень біля його ніг на 4 см.

Похований був розташований на спині у витягнутому положенні, з ледь помітним поворотом на північ. Ноги були зведені разом, а руки витягнуті вздовж корпусу. Череп лицєвою частиною був розвернутий у північному напрямку. Загальна довжина кістяка становила близько 180 см.

1. Зберігається у КЗ «Художньо-меморіальний музей І. Ю. Рєпіна» Харківської обласної ради, одиниця зберігання НДФ-2310.

Біля лівого стегна померлого розташовані залізний ніж (?) (рис. 3: 2), залізне калачовидне кресало (рис. 3: 3) і кресальний кремій підтрикутної форми (рис. 3: 4).

Особливістю поховання є зольна пляма, зміщена в північний сектор ями. Вона підстилає тіло померлого біля таза, тут помічено і пірогенні сліди на кістках людини. Насамперед у районі копичка та лівої частини таза, верхнього сектора лівої гомілкової та ліктьової зони лівої кінцівки, до того ж у цих частинах кістки були вкриті чорною кіптявою.

Заповнення могильної ями складено гумусованим піском (перекопаним культурним шаром з дрібними фрагментами ліпного керамічного посуду) з фракціями деревного вугілля та домішкою золи.

Таким чином, досліджене в Кицівському селищі поховання належить до чоловічих рядових, зі слідами вогняного ритуалу IV періоду (золотоординського часу) за класифікацією Г. О. Федорова-Давидова (Федоров-Давыдов 1966, с. 150—163). Вочевидь, вогняний ритуал був здійснений поза межами поховальної ями, оскільки під золою була відсутня пропечена лінза ґрунту, а попіл і деревне вугілля наявні в засипці могильної ями. Водночас небіжчик був поміщений на розпечену золу, скинуту в могилу, через що останки мають сліди пропеченості на кістках.

Висновки. Підбиваючи попередні підсумки щодо результатів досліджень старожитностей у поселенні Кицівка I слід насамперед зазначити, що було виявлено перше поховання ординського часу на території лісостепового Подінців'я, яке вивчене в процесі стаціонарних розкопок, з фіксацією *in situ* всіх складових компонентів комплексу. Це дало змогу виявити, попри інші складові поховального обряду, елементи сакральних дій, виконаних у процесі поховання — вогняного ритуалу. Він має широкі аналогії на суміжних територіях, але в лісостеповому північно-донецькому мікрореєоні прослідкований вперше. Завдяки цьому можна уточнити ареал застосування цього сакрального дійства, зафіксувати його місцеві особливості, скласти певне уявлення про світогляд місцевого населення ординського часу, спробувати виявити його витоки та шляхи привнесення до басейну верхньої течії Сіверського Дінця. Але давати певне етнічне визначення місцевих насельників вважаємо передчасним з огляду на недостатні на сьогодні об'єми досліджень.

Аналіз матеріалів у культурних нашаруваннях пам'ятки та супутніх покійнику речей дає підстави віднести поховання до доісламського періоду ординської присутності. Також слід наголосити на тій обставині, що воно здійснене безпосередньо на селітебній території, що не було чимось винятковим на цих теренах і в подальші часи включно до середини XX ст. З певною обережністю можна припустити, що це може бути свідченням певної тягlosti в етнокультурній генезі на цих територіях.

Дані, отримані під час досліджень у Кицівському селищі, дали змогу уточнити своєрідність матеріальної та духовної культури ординського часу в зазначеному мікрореєоні басейну Сіверського Дінця — на прикордонні Степу та Лісостепу у місці проходження магістральних шляхів. Також ці відомості поповнюють матеріали для коригування ординського ареалу у Подінців'ї.

ЛІТЕРАТУРА

- Беляева, С. О., Недопако, Д. П., Москаленко, Н. П. 1977. Про середньовічне чавуноливарне виробництво. *Археологія*, 23, с. 78-87.
- Біляева, С. О. 2012. *Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII—XVIII ст.)*. Київ: Університет «Україна».
- Біляева, С. О., Петраускас, А. В. 2017. Давньоруське місто Возвягль у реаліях середини XIII ст. В: Моця, О. П. (ред.). *Возвягль — Звягль — Новоград-Волинський у часовому зрізі тисячоліть*. Харків: Майдан; Київ: Стародавній світ, с. 48-53.
- Бобринский, А. А. 1978. *Гончарство Восточной Европы: источники и методы изучения*. Москва: Наука.
- Буйнов, Ю. В. 1976. *Отчёт предскифского отряда Скифо-Славянской экспедиции ХГУ о разведках и раскопках в 1976 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1976/111.
- Винников, А. З., Плетнева, С. А. 1998. *На северных рубежах Хазарского Каганата. Маяцкое поселение*. Воронеж: ВГУ.
- Голубева, І. В. 2010. Сучасні археологічні дослідження Харківської фортеці та її околиць. В: *Проблеми історії та археології України. Матеріали VII Міжнародної научної конференції. Харків, 28—29 жовтня 2010 г.* Харків: НТМТ, с. 68.
- Ельников, М. В. 2001. Памятники периода Золотой Орды Нижнего Поднепровья: история изучения, итоги и перспективы. *Татарская археология*, 1—2 (8—9), с. 142-187.
- Квітковський, В. І., Свистун, Г. Є. 2017. *Звіт про археологічні розвідки в басейні Сіверського Дінця в межах Зміївського, Печенізького та Чугуївського районів у 2017 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2017/81.
- Квітковський, В. І., Свистун, Г. Є. 2018. *Звіт про розкопки Кицівського археологічного комплексу у 2018 р.* НА ІА НАН України, ф. 64.
- Квітковський, В. І., Свистун, Г. Є. 2020. Кицівський археологічний комплекс на Харківщині. В: *Українська археологія: здобутки, сучасний стан та перспективи. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Суми, Україна 7—8 лютого 2020 р.* Суми: Цьома С. П., с. 67-70.
- Костюченко, І. П. 1949. *Отчёт об археологической разведке, проведённой 1949 г. в Северо-восточной части Харьковской области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1949/11а.
- Кравченко, Э. Е. 2000. Памятники оседлого населения XI—XIV вв. в среднем течении Северского Донца. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 1, с. 75-100.
- Кравченко, Э. Е. 2015. Памятники золотоордынского времени в степях между Днепром и Доном. В: Бочаров, С. Г., Ситников, А. Г. (ред.). *Генуэзская Га-*

зария и Золотая Орда. Археологические источники Восточной Европы. Кишинев; Казань: Stratum plus, с. 411-478.

Лаптев, О. О. 2012. Салтівські пам'ятки Харківщини в розвідках 1949 р. I. П. Костюченка. *Древности 2012*, 11, с. 275-290.

Михеев, В. К. 1968. *Отчёт об археологических исследованиях поселения Самойловской культуры у с. Маяки*. НА ИА НАН Украины, ф. 64, 1968/48.

Моця, О. П. 2015. *Землероби та кочівники на Великому Кордоні Східної Європи в часи Київської Русі*. Київ: Інститут історії України НАН України.

Набиуллин, Н. Г., Беляев, А. В., Храменкова, Р. Х., Шайхутдинова, Е. Ф., Янбаев, Р. М. 2017. Чугунная посуда Джукетау: предварительные результаты междисциплинарных исследований. *Поволжская археология*, 2 (20), с. 236-254.

Окатынко, В. Н., Свистун, Г. Е., Фильчаков, Н. Н. 2019. Курганний могильник і середньовекове погребення в районі жилакмасива «Горизонт» г. Харківка. *Харьковский историко-археологический сборник*, 24, с. 68-82.

Плетнева, С. А. 1999. *Очерки хазарской археологии*. Москва: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим.

Постикэ, Г. И., Бакуменко-Пырнэу, Л. В. 2020. Чугунные котлы Шехр Ал-Джедида (Орхейул Векъ — Старый Орхей, Республика Молдова). *Поволжская археология*, 2 (32), с. 181-199.

Пузаков, Е. В. 1964. *Отчёт об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1964 г.* НА ИА НАН Украины, ф. 64, 1964/69.

Руденко, А. К. 2000. Датировка находок «аскизского круга» из Волжской Булгарии. В: Белорыбкин, Г. Н., Руденко, А. К. (ред.). *Аскизские древности в средневековой истории Евразии. Сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции*. Казань, с. 47-127.

Свистун, Г. Е. 2009. *Отчёт о проведении охранных археологических исследований на Чулуевском городище и Кочетокском могильнике в 2009 году*. НА ИА НАН Украины, ф. 64, 2009/304.

Свистун, Г. Е. 2018. Местоположение Котковско-го городища: сравнительный анализ письменных и археологических источников. В: *Проблеми історії та археології України. Матеріали XI Всеукраїнської наукової конференції, до 60-річчя від початку дослідження Більського городища Харківським університетом. Харків, 14—15 грудня 2018 р.* Харків, с. 34-35.

Свистун, Г. Е., Шевченко, О. А. 2013. Золотоордынское зеркало из фондов Художественно-мемориального музея И. Е. Репина. В: Ворошилов, А. Н. (ред.). *Восточноевропейские древности: сборник научных трудов. Вестник Острогжского историко-художественного музея им. И. Н. Крамского*. Воронеж: Научная книга, с. 238-244.

Сербина, К. Н. (ред.). 1950. *Книга Большому Чертежу*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Супруненко, О. Б., Приймак, В. В., Мироненко, К. М. 2004. *Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя*. Київ; Полтава: Археологія.

Фёдоров-Давыдов, Г. А. 1966. *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники*. Москва: МГУ.

Шрамко, И. Б., Задников, С. А. 2010. Поселение XIV века «Олешки» на Северском Донце. *Стени Европы в эпоху средневековья*, 8: Золотоордынское время, с. 163-230.

REFERENCES

Beliaeva, S. O., Nedopako, D. P., Moskalenko, N. P. 1977. Pro serednovichne chavunolyvarne vyrobnytstvo. *Arkheologia*, 23, s. 78-87.

Biliaeva, S. O. 2012. *Slov'ianski ta tiurkski svity v Ukraini (z istorii vzaiemyn u XIII—XVIII st.)*. Kyiv: Universytet «Ukraina».

Biliaeva, S. O., Petrauskas, A. V. 2017. Davnoruske misto Vozviahl u realiiakh seredyny XIII st. In: Motsia, O. P. (ed.). *Vozviahl — Zviahel — Novohrad-Volynskiy u chasovomu zrizi ty-siacholit*. Kharkiv: Maidan; Kyiv: Starodavnii svit, s. 48-53.

Bobinskiy, A. A. 1978. *Goncharstvo Vostochnoi Evropy: istochniki i metody izucheniia*. Moscow: Nauka.

Buinov, Iu. V. 1976. *Otchet predskifskogo otriada Skifo-Slavianskoi ekspeditsii KhGU o razvedkakh i raskopkakh v 1976 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1976/111.

Vinnikov, A. Z., Pletneva, S. A. 1998. *Na severnykh rubezhakh Khazarskogo Kaganata. Maiatskoe poselenie*. Voronezh: VGU.

Holubieva, I. V. 2010. Suchasni arkeolohichni doslidzhen-nia Kharkivskoi fortetsi ta yii okolyts. In: *Problemy istorii i arkeologii Ukrainy. Materialy VII Mezhdunarodnoi nauch-noi konferentsii. Kharkov, 28—29 oktiabria 2010 g.* Kharkov: NTMT, s. 68.

Elnikov, M. V. 2001. Pamiatniki perioda Zolotoi Ordy Nizhnego Podneprovia: istoriia izucheniia, itogi i perspektivy. *Tatarskaia arkeologiya*, 1—2 (8—9), s. 142-187.

Kvitkovskiy, V. I., Svystun, H. Ye. 2017. *Zvit pro arkeolohichni rozvidky v baseini Siverskoho Dontsia v mezhakh Zmiivskoho, Pechenizkoho ta Chuhuiivskoho raioniv u 2017 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2017/81.

Kvitkovskiy, V. I., Svystun, H. Ye. 2018. *Zvit pro rozkopky Kytsivskoho arkeolohichnoho kompleksu u 2018 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64.

Kvitkovskiy, V. I., Svystun, H. Ye. 2020. Kytsivskiy arkeolohichnyi kompleks na Kharkivshchyni. In: *Ukrainska arkeolohiia: zdobutky, suchasnyi stan ta perspektivy. Materialy Vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu. Sumy, Ukraina 7—8 liutoho 2020 r.* Sumy: Tsoma S. P., s. 67-70.

Kostiuchenko, I. P. 1949. *Otchet ob arkeologicheskoi razvedke, provedennoi 1949 g. v Severo-vostochnoi chasti Kharkovskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1949/11a.

Kravchenko, E. E. 2000. Pamiatniki osedlogo naseleniia XI—XIV vv. v srednem techenii Severskoho Dontsa. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 1, s. 75-100.

Kravchenko, E. E. 2015. Pamiatniki zolotoordynskogo vremeni v stepiakh mezhd Dneprom i Donom. In: Bocharov, S. G., Sitnikov, A. G. (eds.). *Genuezskaia Gazariia i Zolotaia Orda*. Arkheologicheskie istochniki Vostochnoi Evropy. Kishinev; Kazan: Stratum plus, s. 411-478.

Laptiev, O. O. 2012. Saltivski pam'iatky Kharkivshchyny v rozvidkakh 1949 r. I. P. Kostiuchenka. *Drevnosti 2012*, 11, s. 275-290.

Mikheev, V. K. 1968. *Otchet ob arkeologicheskikh issledovaniakh poseleniia Samoilovskoi kultury u s. Maiaki*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1968/48.

Motsia, O. P. 2015. *Zemleroby ta kochivnyky na Velykomu Kordonii Skhidnoi Yevropy v chasy Kyivskoi Rusi*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.

Nabiullin, N. G., Beliaev, A. V., Khramenkova, R. Kh., Shaikhutdinova, E. F., Ianbaev, R. M. 2017. Chugunnaia posuda Dzhuketau: predvaritelnye rezultaty mezhdistsiplinarnykh issledovani. *Povolzhskaia arkeologiya*, 2 (20), s. 236-254.

Okatenko, V. N., Svystun, H. Ye., Filchakov, N. N. 2019. Kurgannyi mogilnik i srednevekovoe pogrebenie v raione zhillmassiva «Gorizont» g. Kharkova. *Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii sbornik*, 24, s. 68-82.

Pletneva, S. A. 1999. *Ocherki khazarskoi arkeologii*. Moscow: Mosty kultury; Ierusalim: Gesharim.

Postike, G. I., Bakumenko-Pyrneu, L. V. 2020. Chugunnye kotly Shehr Al-Dzhedida (Orkheiul Lek — Staryi Orkhei, Respublika Moldova). *Povolzhskaia arkeologiya*, 2 (32), s. 181-199.

Puzakov, E. V. 1964. *Otchet ob arkeologicheskikh issledovaniakh v basseine reki Severskoho Dontsa v 1964 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1964/69.

Rudenko, A. K. 2000. Datirovka nakhodok «askizskogo kruga» iz Volzhskoi Bulgarii. In: Belorybkin, G. N., Rudenko, A. K. (eds.). *Askizskie drevnosti v srednevekovoi istorii Evrazii. Sbornik materialov Vserossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii*. Kazan, s. 47-127.

Svystun, H. Ye. 2009. *Otchet o provedenii okhrannykh arkhologicheskikh issledovaniy na Chuguevskom gorodishche i Kochetokskom mogilnike v 2009 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2009/304.

Svystun, H. Ye. 2018. Mestopolozhenie Kotkovskogo gorodishcha: sravnitelnyi analiz pismennykh i arkhologicheskikh istochnikov. In: *Problemy istorii ta arkhologii Ukrainy. Materialy XI Vseukrainskoi naukovoi konferentsii, do 60-richchia vid pochatku doslidzhennia Bilskoho horodyshcha Kharkivskym universitetom*. Kharkiv, 14—15 hrudnia 2018 r. Kharkiv, s. 34-35

Svystun, H. Ye., Shevchenko, O. A. 2013. Zolotoordynskoe zerkalo iz fondov Khudozhestvenno-memorialnogo muzeia I. E. Repina. In: Voroshilov, A. N. (ed.). *Vostochnoevropaiskie drevnosti: sbornik nauchnykh trudov. Vestnik Ostrogozhskogo istoriko-khudozhestvennogo muzeia im. I. N. Kramskogo*. Voronezh: Nauchnaia kniga, s. 238-244.

Serbina, K. N. (ed.). 1950. *Kniga Bolshomu Chertezhu*. Moscow; Leningrad: AN SSSR.

Suprunenko, O. B., Pryimak, V. V., Myronenko, K. M. 2004. *Starozhytnosti zolotoordynskoho chasu Dniprovskoho lisostepovoho Livoberezhzhia*. Kyiv; Poltava: Arkheolohiia.

Fedorov-Davydov, G. A. 1966. *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlastiu zolotoordynskikh khanov. Arkheologicheskie pamiatniki*. Moscow: MGU.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2010. Poselenie XIV veka «Oleshki» na Severskom Dontse. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 8: Zolotoordynskoe vremia, s. 163-230.

V. I. Kvitkovskiy, H. Ye. Svystun

MATERIALS OF THE GOLDEN HORDE PERIOD FROM THE MULTILAYERED SETTLEMENT OF KITSIVKA 1

The materials from the excavations of the multilayered settlement Kitsivka 1 provide additional insight into the characteristics of the Golden Horde Age population living in the forest-steppe part of the Siverski Donets River basin. Over time, the cultural and historical communities inhabiting this territory were changed. However, people always chose to settle in the settlement zones which traditionally used the natural resources of the micro-region and its logistical features. A vivid example of this is the crossing of the Siverski Donets known in the «Book of the Great Map» as the Kaganski Perevoz. It connected the territories with different landscapes: the right-bank forest-steppe and the left-bank steppe, thus being on the border of two systems of economic management and, as a result, cultural development. At certain historical stages, this

point required military control, as evidenced by the remains of fortifications built in the early Middle Ages. During the Golden Horde period, the ethno-political situation seems to have changed dramatically, and the nature of the ties between the populations of the forest-steppe right bank and the steppe left bank of the Siverski Donets acquires the quality of a cultural and economic contactor.

The material and spiritual culture of the Golden Horde period is represented at the Kitsivka 1 settlement by ceramic and cast-iron utensils, iron and non-ferrous metal products (elements of weapons, armour, clothing, tools), etc. Of great importance for understanding the nature of the worldview and origin of the settlers of this period is the discovered inhumation burial which belongs to the male privates, with traces of a fire ritual of the IV period (Golden Horde time) according to the classification of Dr. Fedorov-Davydov.

The settlement of Kitsivka I is the first site in the Kharkiv region containing the materials on everyday life and funerary rites with osteological remains of the deceased, and this provides great potential for further cultural and historical reconstructions of the Golden Horde period in the modern Kharkiv region. It is necessary to further expand the studied areas of cultural layers, which will allow, among other things, to obtain a more accurate chronological framework for the life of the Golden Horde population, which today can be roughly defined as the second half of the 13th—14th centuries.

Keywords: Golden Horde period, inhumation burial, incised ornament, Siverski Donets basin.

Одержано 22.06.2023

КВІТКОВСЬКИЙ Віктор Ігорович, кандидат історичних наук, доцент, КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» ХОР, Харків, Україна.

KVITKOVSKIY Viktor, Ph. D., Senior Lecturer, Municipal Establishment «Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy» of the Kharkiv Regional Council, Kharkiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-2304-0430,

e-mail: kvitkovskiyvictor@gmail.com.

СВИСТУН Геннадій Євгенович, кандидат історичних наук, старший викладач, КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» ХОР, Харків, Україна.

SVYSTUN Hennadii, Ph. D., Senior Lecturer, Municipal Establishment «Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy» of the Kharkiv Regional Council, Kharkiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-7446-0809,

e-mail: sacaliba@gmail.com.

М. О. Плавінський

НОВІ ДАНІ ПРО ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД НАСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ СМОЛЕНСЬКО-ПОЛОЦЬКИХ ДОВГИХ КУРГАНІВ (за матеріалами розкопок курганного могильника Ахремівці (Бельмонти))

Курганний могильник Ахремівці (Бельмонти) Браславського району Вітебської області Республіки Білорусь відомий у спеціальній літературі з кінця XIX ст. Уперше аматорські розкопки курганів у своєму маєтку Бельмонт здійснив граф Плятер ще 1856 р. Наукові дослідження курганів в Ахремівцях тривали у 1893, 1938, 1978, 1982 і 1997 рр. Загалом за цей час досліджено 19 курганів. За виявленим інвентарем і за поховальним обрядом некрополь в Ахремівцях належить до культури смоленсько-полоцьких довгих курганів. Метою цієї статті є уведення до наукового обігу основних результатів розкопок курганного могильника Ахремівці (Бельмонти), виконаних експедицією під керівництвом автора у 2019 і 2021 рр.

Ключові слова: поховальний обряд, курганний могильник, кремація, культура смоленсько-полоцьких довгих курганів, Північна Білорусь.

Вступ. Упродовж останньої чверті століття у вивченні поховальних пам'яток Північної Білорусі останніх століть I — перших століть II тис. н. е. відбулись серйозні зміни, які призвели до різкого скорочення обсягу польових археологічних досліджень. Разом з тим, сам процес розкопок некрополів зазнав значних трансформацій, що полягали в удосконаленні методики вивчення території могильників і поховань, застосуванні нових методів дослідження та фіксації об'єктів, розширенні спектра природничих методів, застосованих у процесі польових робіт і подальшої камеральної обробки результатів. Отже сьогодні у процесі розкопок поховальних пам'яток ми можемо отримати значно більший обсяг інформації, ніж наші попередники. Це певною мірою ускладнює можливість зіставлення результатів нових польових досліджень із матеріалами попередніх розкопок і, водночас, передбачає необхідність максимально ретельного опрацювання

© М. О. ПЛАВІНСЬКИЙ, 2023

накопичених колекцій та їх докладну публікацію.

Метою цієї статті є представлення основних результатів розкопок курганного могильника Ахремівці (Бельмонти) Браславського р-ну Вітебської обл. Республіки Білорусь, виконаних експедицією під керівництвом М. О. Плавінського у 2019 і 2021 рр. Основною метою досліджень було отримання нових даних про поховальний обряд некрополя, який неодноразово досліджували від середини XIX ст.

Розташування та історія вивчення курганного могильника Ахремівці (Бельмонти). Курганний могильник Ахремівці (Бельмонти) відомий у спеціальній літературі з кінця XIX ст. (Покровский 1895, с. 181—184; 1899, с. 26—27; Brensztejn 2016, s. 372). Некрополь розташований за 0,5 км на південь від агромістечка Ахремівці (центр сільської ради) обабіч шосе Шаркаўшчына — Браслаў, у лісі, поблизу сучасного цвинтаря. За даними Ф. В. Покровського, наприкінці XIX ст. тут налічувалось 76 круглих та овальних насипів, більшість з них (до 45 курганів) — ліворуч від дороги біля сучасного цвинтаря (рис. 1).

Уперше аматорські розкопки курганів у своєму маєтку Бельмонт провів граф Плятер. Точних відомостей про час і обставини виконаних робіт, а також про кількість розкопаних насипів немає. Проте, судячи з того, що 1856 р. граф передав до Віленського музею старожитностей «Шматки урн, бронзові прикраси тощо, знайдені у маєтку його Бельмонт у Ковенській губернії» (Киркор, Гусев 1856, с. 56), розкопки курганів відбулись у першій половині 1850-х рр. Про діяльність графа Плятера згадує і Ф. В. Покровський. За відомостями, які він отримав від самого власника маєтку Бельмонти, у курганах знаходили глиняні горщики (Покровский 1895, с. 181).

Рис. 1. Курганний могильник Ахремівці (Бельмонта): 1 — на карті-схемі Білорусі; 2 — на супутниковому знімку з Google

1893 р. розкопки в Ахремівцях виконав Ф. В. Покровський. Він дослідив сім насипів, два з яких містили кремації, а у п'яти інших решток поховань не було (Покровский 1895, с. 181—184). Ще два кургани розкопали 1938 р. Є. Цегак-Голубович і В. Голубович. В одному з них виявлене трупопалення, в іншому поховання не зафіксоване (Hołubowiczowie 1940, s. 6). 1978 р. Л. В. Дучиц розкопала в могильнику один курган, а 1982 р. — ще чотири. 1997 р. ще п'ять насипів розкопали О. М. Плавінський та В. Н. Рябцевич. Таким чином, упродовж 1893—1997 рр. у могильнику Ахремівці (Бельмонта) загалом досліджено 19 насипів.

Наявні дані щодо поховальної обрядовості та культурної належності некрополя були узагальнені у монографії за загальною редакцією М. О. Плавінського (Плавінські і ін. 2014, с. 23—31). У цій же роботі детально введені до наукового обігу матеріали досліджень 1978, 1982 та 1997 рр. У колективній монографії 2014 р. запроваджено наскрізну нумерацію, відповідно до якої насипи, розкопані Ф. В. Покровським, залишено під № 1—7; досліджені Є. Цегак-Голубович та В. Голубовичем отримали № 8 і 9; вивчені Л. В. Дучиц 1978 р. — 1/10, а 1982 р. — 1/11—4/14; розкопані О. М. Плавінським та В. Н. Рябцевичем — 1/15—5/19 (рис. 2; Плавінські і ін. 2014, с. 23—31).

Датування і культурне приладдя курганного могильника Ахремівці (Бельмонта). Питання датування курганного могильника Ахремівці є складним через нечисленність і невизначеність поховального інвентарю, зафіксованого під час розкопок 1893—1997 рр. З усіх поховань, що містили інвентар, скільки-небудь надійне датування можна запропонувати тільки для курганів (№ 1/10, 3/13 і, ймовірно, № 2), в яких знайдена кераміка «з плічками», типова для культури смоленсько-полоцьких довгих курганів (далі КСПДК), та для кургану 6. В останньому

знайдені скроневі кільця із серпоподібними кінцями (рис. 3), які слугують одним із основних індикаторів цієї культури (Енуков 1990, с. 53—54; Нефёдов 2009, с. 37—39; Тарасевич 2020, с. 44—49). Однак і ці кільця, і кераміка «з плічками» не можуть бути датовані вужче, ніж час існування самої культури, який сьогодні визначають у межах середини VIII — X ст. (Енуков 1990, с. 73—78; Нефёдов 2000, с. 197; 2002, с. 138). Однак на заході Білоруського Подвиння та у Двінсько-Німанському міжріччі пам'ятки КСПДК продовжували функціонувати й пізніше — на початку та, ймовірно, у першій половині XI ст. (Плавінські 2020, с. 16), до того ж надійно датованих ранніх поховальних комплексів у некрополях КСПДК Браславського Поозер'я, як можна вважати, не виявлено. Через це час існування курганного могильника Ахремівці визначають у межах IX — початку XI ст. Зважаючи як на виявлений інвентар, так і на поховальний обряд, належність некрополя в Ахремівцях до КСПДК сумнівів не викликає (Плавінські і ін. 2014, с. 23—31).

Дослідження курганного могильника Ахремівці (Бельмонта) у 2019 і 2021 рр. Протягом 2019 р. з'явилася можливість відновити дослідження курганного могильника Ахремівці¹. З цією метою в основній частині некрополя, розміщеній поблизу діючого кладовища, ліворуч від дороги Шарківщина — Браслав, закладено розкоп I для вивчення кургану 20 (продовжено наскрізну нумерацію досліджених насипів). Курган розташований ліворуч від ґрунтової дороги, що веде від шосе до с. Ахремівці. Розкоп I

1. У зв'язку з великим обсягом робіт та обмеженими термінами їх виконання розкопки кургану 20 не було завершено впродовж 2019 р., розкоп законсервовано. Можливість закінчити дослідження з'явилася лише 2021 р. У цій публікації ми не зупиняємось на розгляді етапів робіт 2019 і 2021 рр. окремим чином, оскільки ця інформація не має принципового значення.

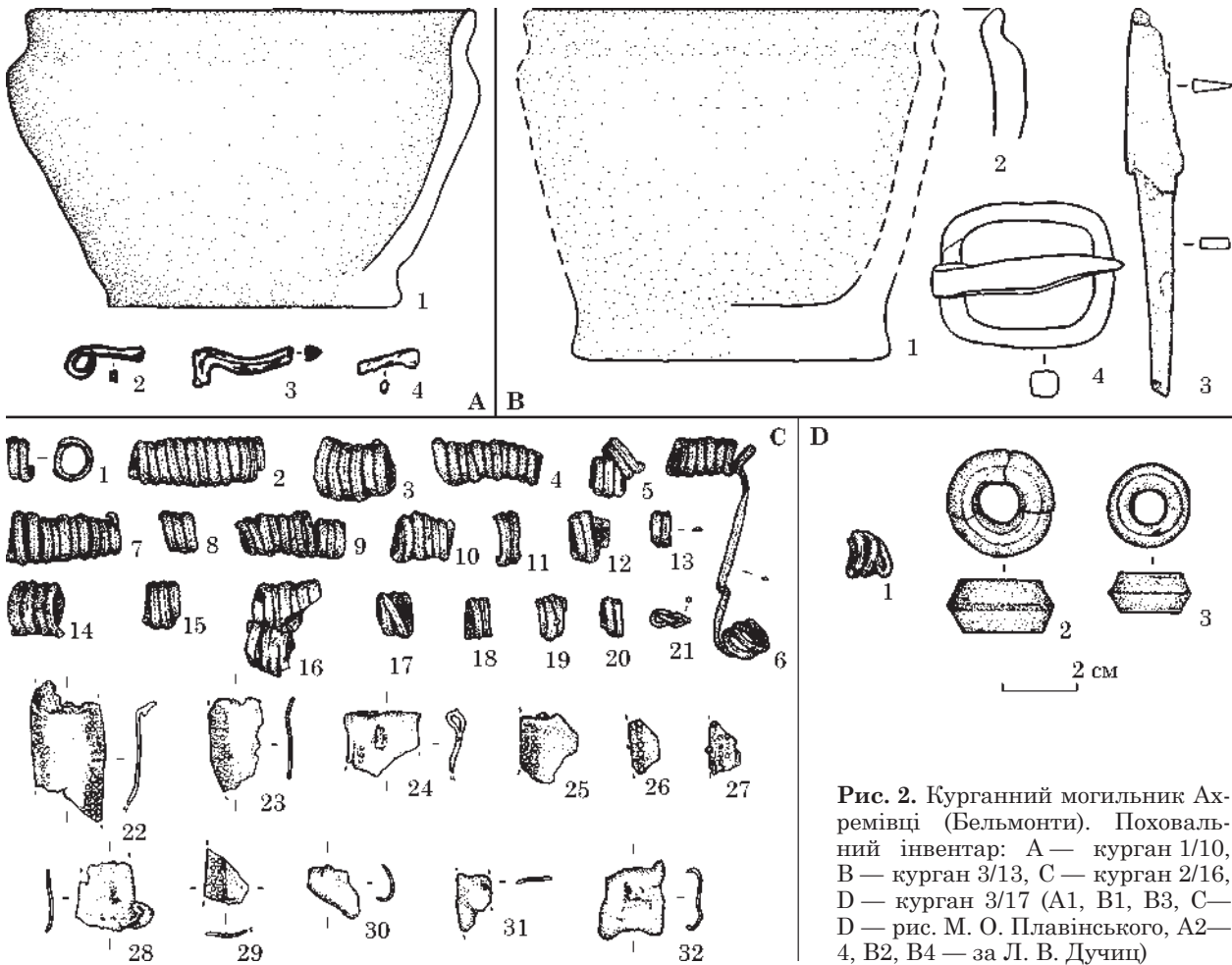

Рис. 2. Курганний могильник Ахремівці (Бельмонти). Поховальний інвентар: А — курган 1/10, В — курган 3/13, С — курган 2/16, D — курган 3/17 (А1, В1, В3, С — рис. М. О. Плавінського, А2—4, В2, В4 — за Л. В. Дучиц)

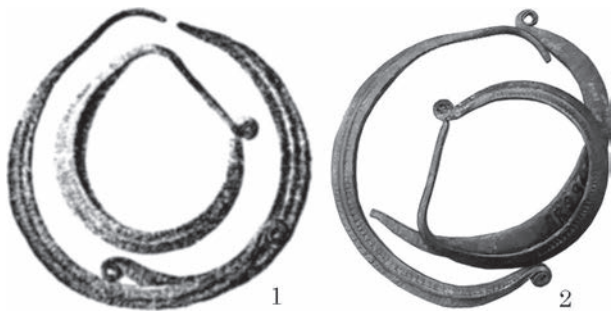

Рис. 3. Курганний могильник Ахремівці (Бельмонти), скроневі кільця з кургану 6: 1 — за Ф. В. Покровським, 2 — фото М. О. Плавінського (без масштабу)

був орієнтований відповідно до сторін світу, витягнутий по лінії північ — південь і мав загальну площу 99 м² (рис. 4).

Насип кургану близької до овальної форми, витягнутий із північного сходу на південний захід. Його довжина досягала 8,7 м, ширина — 7—7,1 м, висота — 1,05 м (рис. 4, 5). До початку робіт насип кургану, як і всю площу розкопу, займали густі парослі молодих кленів, потужний клен ріс у верхній частині північно-західного схилу насипу. У центрі кургану простежено западину від грабіжницької ями діаметром 1,1—1,2 м.

Ровики навколо кургану на рівні сучасної денної поверхні візуально помітні були слабо,

відносно надійно можна було припускати наявність ровика лише з південно-східного боку. Ще один ровик дуже слабо «вчитувався» із північно-західного боку кургану (рис. 4, 5).

Насип був вкритий шаром дерну потужністю від 0,03 до 0,1 м і складався з гравійно-піщаного ґрунту, що мав колір від коричневого до коричнево-сірого. Чіткої межі між шаром дерну та гравійно-піщаним насипом не простежено (рис. 6). У процесі розкопок кургану 20 вже у шарі дерну та у верхніх прошарках насипу під дерном (на глибину до 0,1 м від сучасної денної поверхні) зафіксовано окремі кальциновані кістки та їх скупчення (рис. 4). Значна кількість кісток виявлена по краях западини на вершині насипу. Однак основна маса кальцинованих кісток знайдена на південному і, особливо, південно-східному схилах кургану. Очевидно, вони потрапили сюди внаслідок руйнування верхньої частини кургану — під час прокопки грабіжницької ями на його вершині. Виділялось кілька аморфних скупчень кісток розміром від 0,5—0,6 до 1 м у діаметрі, кожне з яких може бути інтерпретоване як викид лопатою ґрунту з ями на вершині насипу. Загальна маса кальцинованих кісток, виявлених на схилах кургану у шарі дерну та під ним, становить 671,3 гр.

Серед кальцинованих кісток у дерні та верхніх шарах насипу знайдено два дрібні фрагмен-

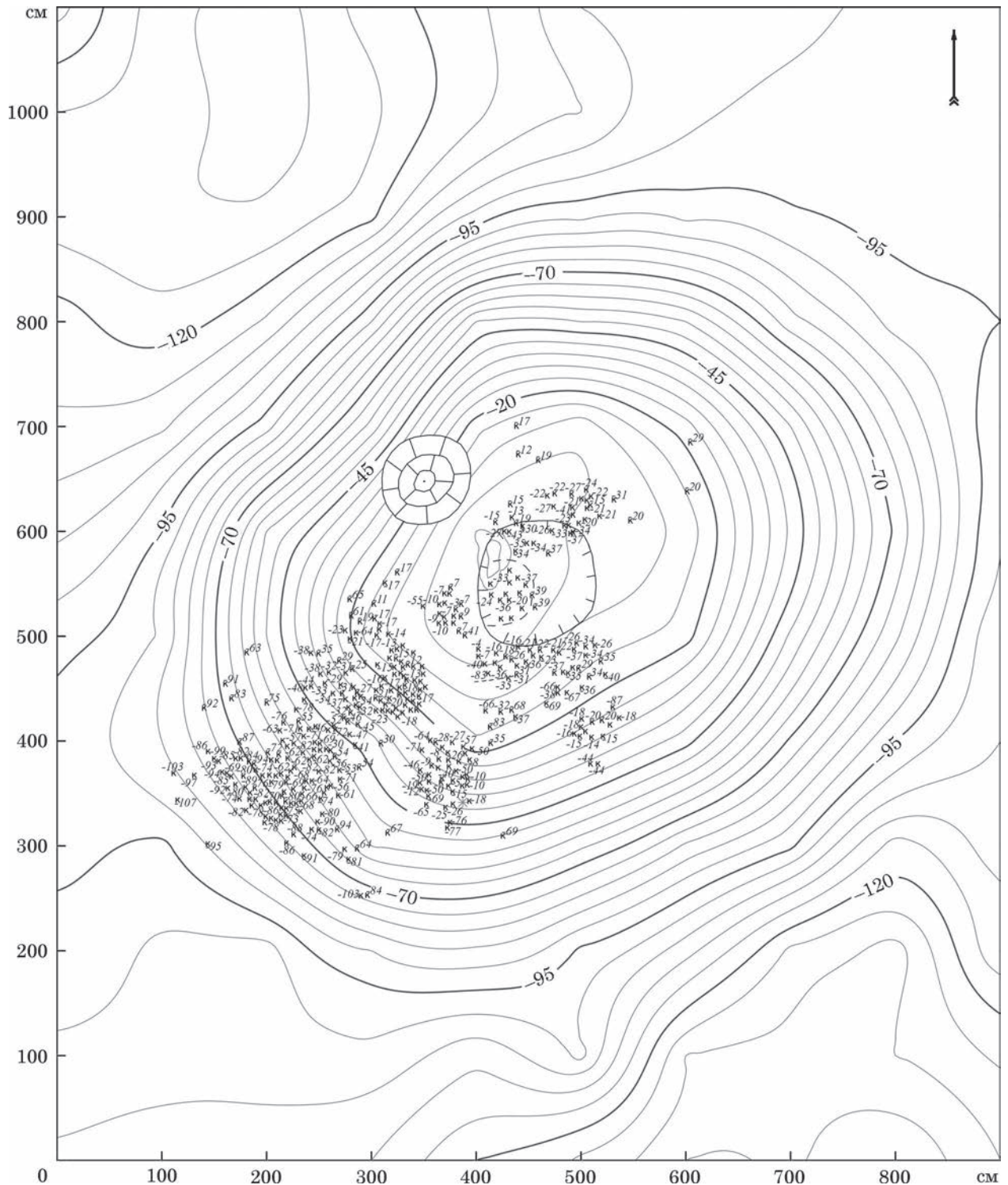

Рис. 4. Курганний могильник Ахремівці (Бельмонти), курган 20: план денної поверхні в горизонталях, поєднаний із планом знахідок кальцинованих кісток у шарі дерну і верхніх шарах насипу під дерном (рис. М. О. Плавінського, В. О. Маковської та В. М. Тарасевич)

ти стінок ліпної кераміки, виготовленої з тіста із домішкою некаліброваної жорстви (див. далі: рис. 9: 1, 2). Крім того, в одному зі скупчень кісток на південному схилі кургану виявлена гільза від гвинтівки системи Мосіна, виготовлена 1904 р. Цілком можливо, що ця гільза маркує час пошкодження кургану, однак впевненості в цьому немає.

Слід зазначити, що у гравійно-піщаному ґрунті насипу кургану ледь простежувались особливості його стратиграфії та межі прошарків. Попри це у верхній частині насипу більш чи менш впевнено простежено низку пошкоджень (рис. 6). Найвиразнішою була яма на вершині кургану, що досягала глибини 0,5 м. Невизначні сліди перекопів (або викорчуваних дерев) простежені за

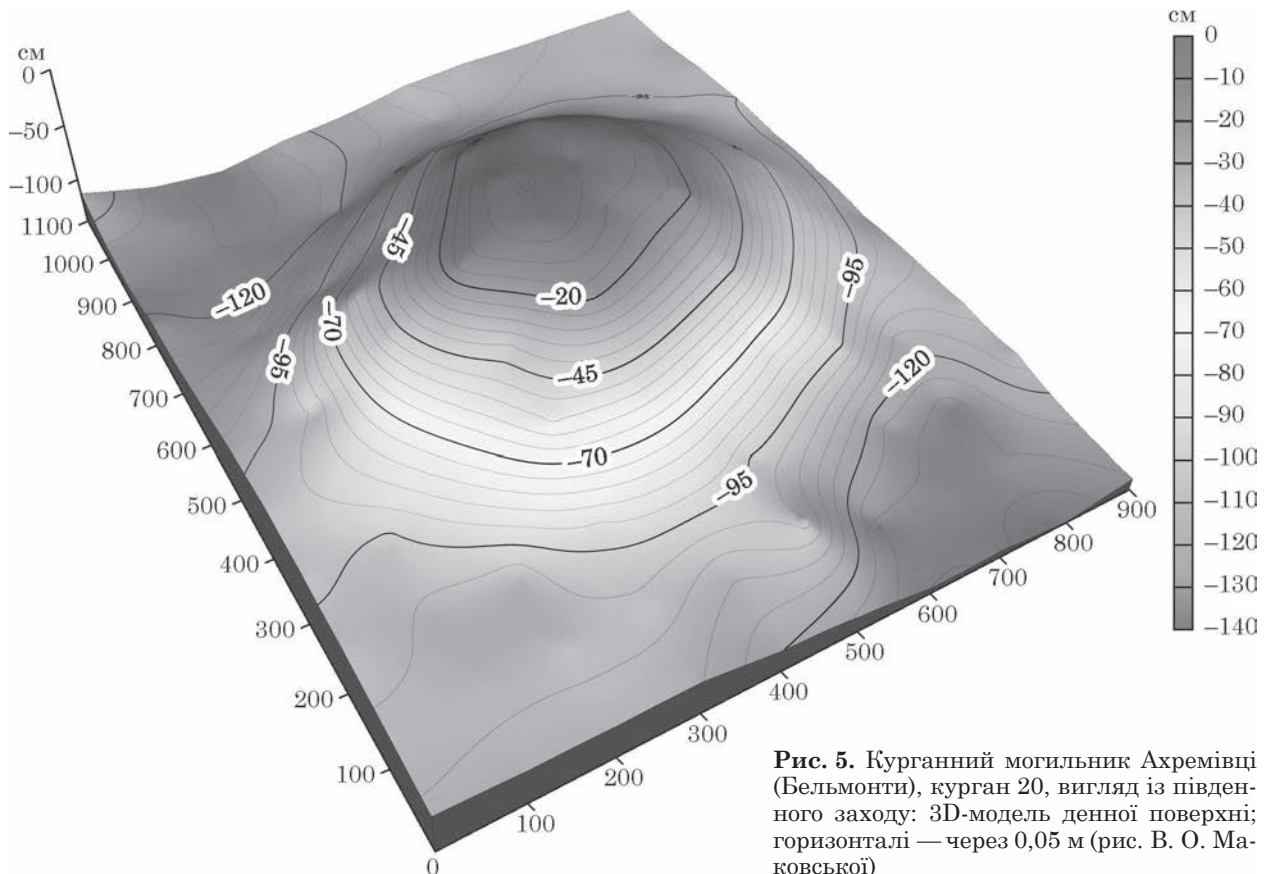

Рис. 5. Курганний могильник Ахремівці (Бельмонти), курган 20, вигляд із південного заходу: 3D-модель денної поверхні; горизонталі — через 0,05 м (рис. В. О. Маковської)

більше насиченим гумусованим заповненням у східному та північному профілях. Крім того, на південному схилі насипу також помічено шар гумусованого піску потужністю до 0,2 м, який може бути інтерпретований як ґрунт, викинутий з ями на вершині (рис. 6).

Основу кургану вкривав шар гравійно-піщаного ґрунту з попелом і вугіллям потужністю 0,1—0,18 м (рис. 6). Найбільша насиченість його вугіллям виявлена біля північно-східного та південно-східного країв основи кургану. А біля північно-східного краю підшви окрім численних вугликів подекуди в материк чітко помітними були ділянки піску, що зазнав впливу вогню.

Курган 20 містив два поховання за обрядом кремації (рис. 7, 8).

Поховання 1, розміщене на попелястому прошарку в основі кургану, у його південно-східній частині, являло собою пляму гравійно-піщаного ґрунту темно-сірого кольору, з аморфними контурами і з включеннями попелу та численних кальцинованих кісток, загальною масою 4025,63 гр. Пляма поховання мала потужність 0,2—0,3 м та розмір 2 × 2 м (рис. 7).

У похованні, біля його південного краю, знайдено ліпний горщик «з плічками», який був поставлений на давню денну поверхню (рис. 9: 9). Горщик виготовлений у технології стрічкового наліцу з тіста із домішкою великої некаліброваної жорстви діаметром до 0,6—0,8 см. Випал посудини нерівномірний. На вінці та плечиках помітні слабкі сліди вторинного випалу. Висота

горщика становила 12,9—13,2 см, діаметр вінця — 12,7 × 16,6 см, діаметр плечиків — 14,1 × 16,4 см, діаметр денця, на якому фіксуються сліди підсіпки з некаліброваної жорстви, — 11,2 × 12,2 см. Асиметричність горщика, ймовірно, можна частково пояснити вторинним випалом, але не можна виключати і те, що посудина від самого початку була дещо асиметричною.

У східній частині заповнення плями поховання 1 знайдений дрібний фрагмент пластинки з отвором із кольорового металу зі слідами перебування у вогні (рис. 9: 8). Визначити, від якої прикраси цей фрагмент, неможливо.

Під плямою поховання 1 виявлена витягнута за лінією північ—південь материкова яма з нерівними краями (об'єкт 1). Глибина ями від рівня материкової поверхні досягала 0,3 м, її досліджена довжина дорівнює 2 м, ширина — від 1 м (у північній частині) до 0,5 м (у південній) (рис. 10). Заповнення ями складалось із піску, від чорного до сірого кольору у верхній частині, що поступово світлішав до дна. Кальциновані кістки у заповненні ями не виявлені. Будь-яких підстав для того, щоб висловлювати певні міркування про інтерпретацію даного об'єкта і про його взаємозв'язок (чи його відсутність) з похованням 1, немає.

Поховання 2 виявлено в насипі кургану, практично в його центрі, з деяким зсувом на південь, на глибині 0,4 м від вершини. Спочатку пляма поховання мала розмір близько 0,7 м (за лінією північ—південь) на 0,45 м (за лінією захід—схід;

рис. 7, 8). Верхня його частина була ушкоджена грабіжницькою ямою, простеженою на вершині насипу, що досягала глибини 0,35—0,45 м. Унаслідок цього частина кальцинованих кісток опинилась на вершині насипу і на його південному та південно-східному схилах. Через руйнування поховання 2 являло собою два аморфних скупчення (північне та південне), заповнення яких складене гравійно-піщаним ґрунтом темно-сірого кольору із включеннями попелу та численних кальцинованих кісток (рис. 7). Між північним і південним скупченнями виявлено окремі кальциновані кістки, які, очевидно, маркують нижній рівень поховання 2. Загальна маса кальцинованих кісток, виявлених у похованні 2, склала 2417,39 гр. Якщо до цього додати кістки, знайдені на вершині і схилах насипу, можна вважати, що спочатку загальна вага кісток у похованні становила щонайменше 3234,6 гр.

У південному скупченні серед кальцинованих кісток виявлені такі речі.

- Біконічне пряслице зі слідами вторинного випалу (рис. 9: 7), виготовлене з глини сіро-коричневого кольору, висотою 1,9 см, діаметром 2,7 см з діаметром отвору 0,8—0,85 см. Поверхня пряслиця вкрита нерівним, неакуратно нанесеним за допомогою гострого предмета, ймовірно ножа, орнаментом у вигляді косих насічок. Подібні пряслиця біконічної форми у Північній Білорусі, зокрема в ареалі культури смоленсько-полоцьких довгих курганів, використовували до кінця I тис. н. е. (Енуків 1990, с. 72) і навіть на початку XI ст.

- Фрагмент дротяної прикраси із металу сірого кольору зі слідами перебування у вогні (рис. 9: 3). Впевнено визначити типологічну належність цього артефакта складно.

- Фрагментована бронзова пластинка прямокутної форми з неакуратно пробитим у центрі отвором, що має сліди перебування у вогні (рис. 9: 6).

- Два невизначені зливки бронзи (рис. 9: 4, 5).

Слабко виражений прошарок із окремими кальцинованими кістками виявлений у насипі кургану на північ від поховання 2, на одному рівні з ним (рис. 7). Ураховуючи аморфні контури цього прошарку і незначну кількість виявлених у ньому кісток, можна вважати, що його походження має природний характер — він міг утворитись унаслідок розтягування кісток із поховання 2 корінням дерев.

Основа кургану мала овальну форму, витягнуту за лінією північний схід — південний захід (рис. 8, 10), довжина підосви за якою становила 5,6 м. З північної, північно-західної, західної, південно-західної, південної та південно-східної сторін її кон-

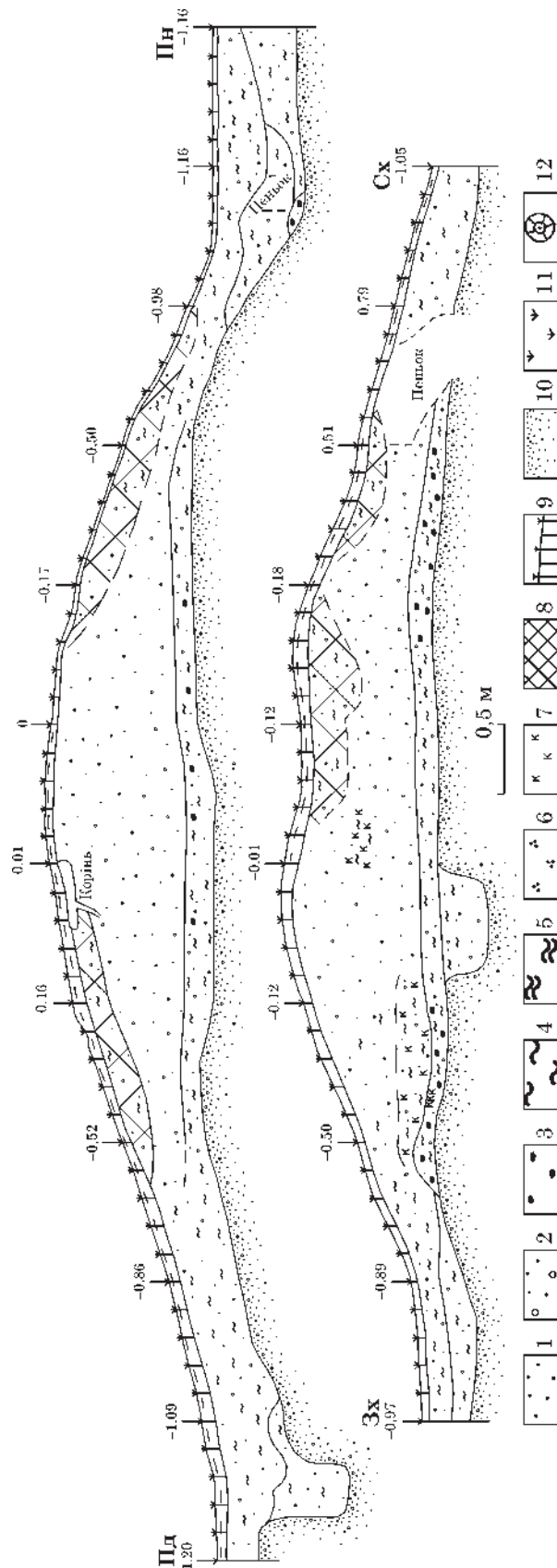

Рис. 6. Курганний могильник Ахремівці (Бельмонти), профілі кургану 20: 1 — пісок; 2 — гравійно-піщаний ґрунт; 3 — вугілля; 4 — попіл сірого кольору; 5 — попіл білого кольору; 6 — сильно обпалений пісок; 7 — кальциновані кістки; 8 — перекоп; 9 — дерн; 10 — метрик; 11 — недосліджена ділянка — на плані; 12 — дерево — на плані (рис. М. О. Плавінського та В. М. Тарасевич)

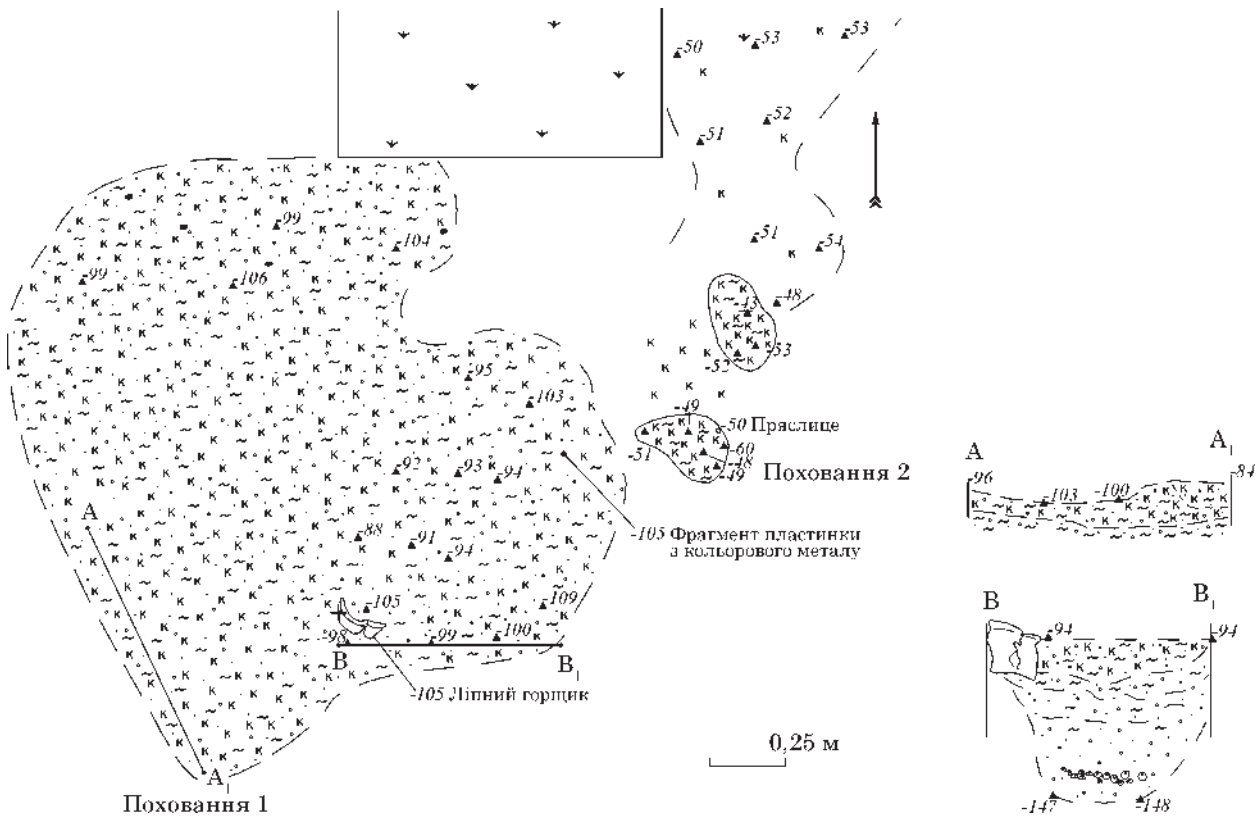

Рис. 7. Курганний могильник Ахремівці (Бельмонти), курган 20: плани поховань 1 та 2 та профілі поховання 1 (рис. М. О. Плавінського та В. М. Тарасевич)

тури чітко окреслені ровиками, а з північно-східної сторони виразних меж немає.

На самому північно-східному краї основи насипу кургану 20 (рис. 8) виявлений об'єкт 2 — яма Г-подібної форми завдовжки 0,4 м, завширшки 0,15 м та завглибшки до 0,1 м. Заповнення ями — пісок із вугіллям і попелом темно-сірого кольору. Із північно-західного боку від ями материковий пісок має сліди впливу вогню. У заповненні ями виявлені кальциновані кістки загальною масою 5,69 гр.

Навколо кургану виявлені три ровики: з північної — північно-східної, південно-західної та південно-східної сторін (рис. 8, 10). Усі вони увійшли в площу розкопу лише частково, що завадило визначити їхню повну довжину. Ровик із північно-північно-східного боку завдовжки понад 6 м, мав ширину більше 4,3 м, й був заглиблений у материк на 0,8 м. Ровик із південно-західного боку, шириною 2,2 м, зафіксований на відстані понад 2,2 м, його глибина досягала 0,6—0,7 м. Нарешті, ровик із північно-східного боку мав зафіксовану довжину понад 6 м, ширину 3,4 м і глибину до 0,9 м. Заповнення ровиків представлено прошарками гумусованого гравійно-супіщаного ґрунту різних відтінків сірого, жовто-коричневого та коричневого кольорів та різного ступеня гумусованості, з поодинокими включеннями вугілля (рис. 6).

Материк у розкопі I складався з гравійно-піщаного ґрунту жовтого, жовто-коричневого, коричневого, подекуди білястого кольорів.

Результати розкопок курганного могильника Ахремівці (Бельмонти) у 2019 і 2021 рр.

Ритуальні дії, що відбувались під час зведення кургану 20 можна реконструювати тільки частково. Передовсім через характер ґрунту, з якого був зведений насип, оскільки у крупнозернистому гравійно-супіщаному ґрунті погано зберігаються будь-які сліди органіки. Проте можна впевнено стверджувати, що перед зведенням кургану його основа була випалена або з метою очищення від рослинності, або в ритуальних цілях. Про здійснення певних ритуальних дій перед зведенням насипу свідчать виявлені об'єкт 1 — материкова яма у південно-західній частині основи кургану та об'єкт 2 — неглибока ямка з північно-східного краю підшви, у заповненні якої трапились окремі кальциновані кістки. Впевнено інтерпретувати обидва ці об'єкти, на жаль, неможливо.

Курган містив два поховання за обрядом кремації «на стороні». Поховання 1 зафіксовано в основі насипу, у його південній — південно-східній частині. Зважаючи на масу (4025,63 гр) кальцинованих кісток із поховальної плями можна припустити, що тут виявлені залишки трупоспалення кількох людей або людини та тварини. Вірогідно, заповнення плями поховання 1 могло сформуватись не одномоментно.

Після здійснення поховання 1 відбувся перший етап зведення насипу, в центрі якого було розташовано поховання 2. У заповненні поховальної плями виявлено 2417,39 гр кальцинованих кісток (якщо врахувати й руйнування похо-

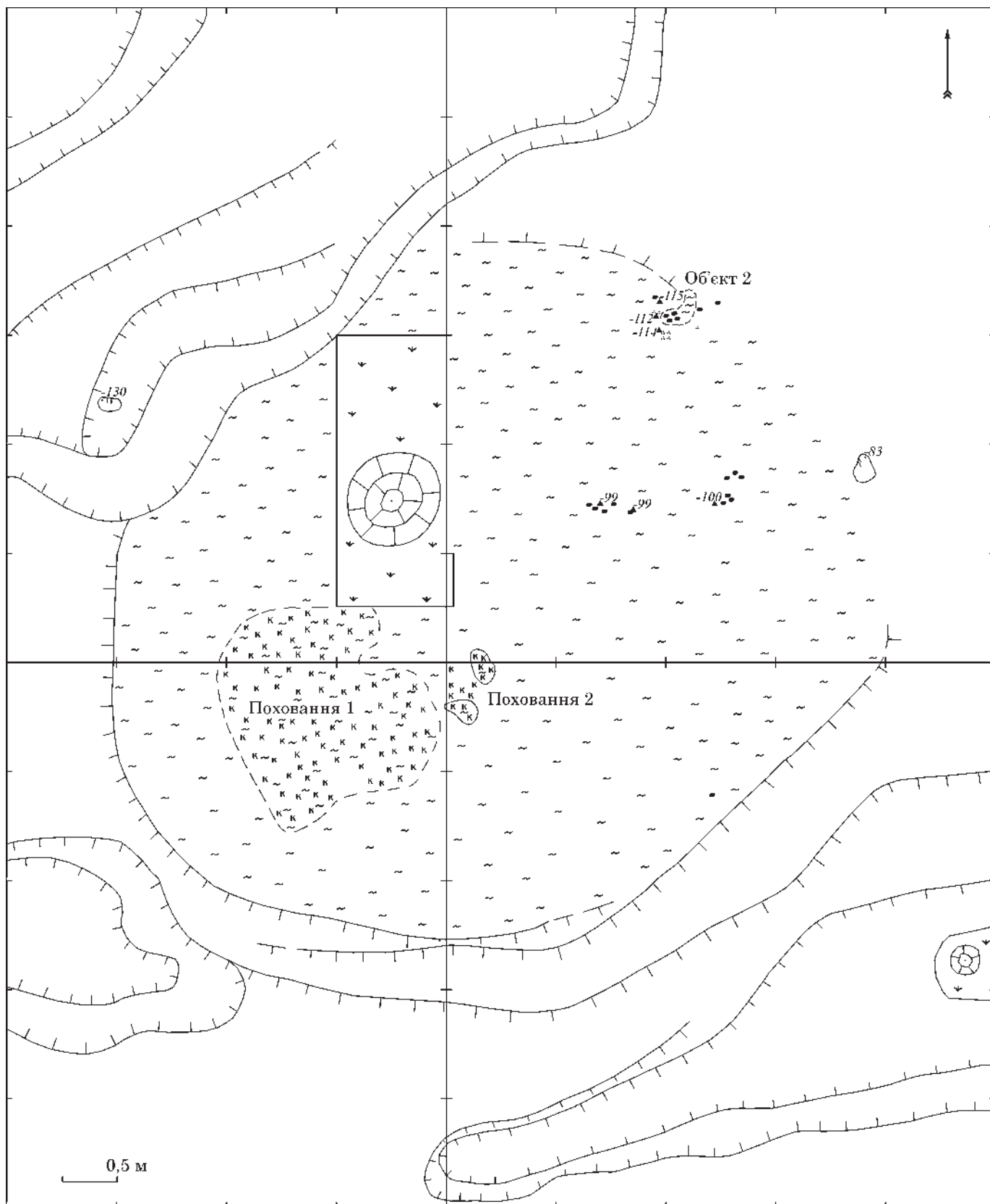

Рис. 8. Курганний могильник Ахремівці (Бельмонти), курган 20: план материкової поверхні з попелясто-вугільним прошарком в основі кургану (рис. В. О. Маковської, В. М. Тарасевич та М. О. Плавінського)

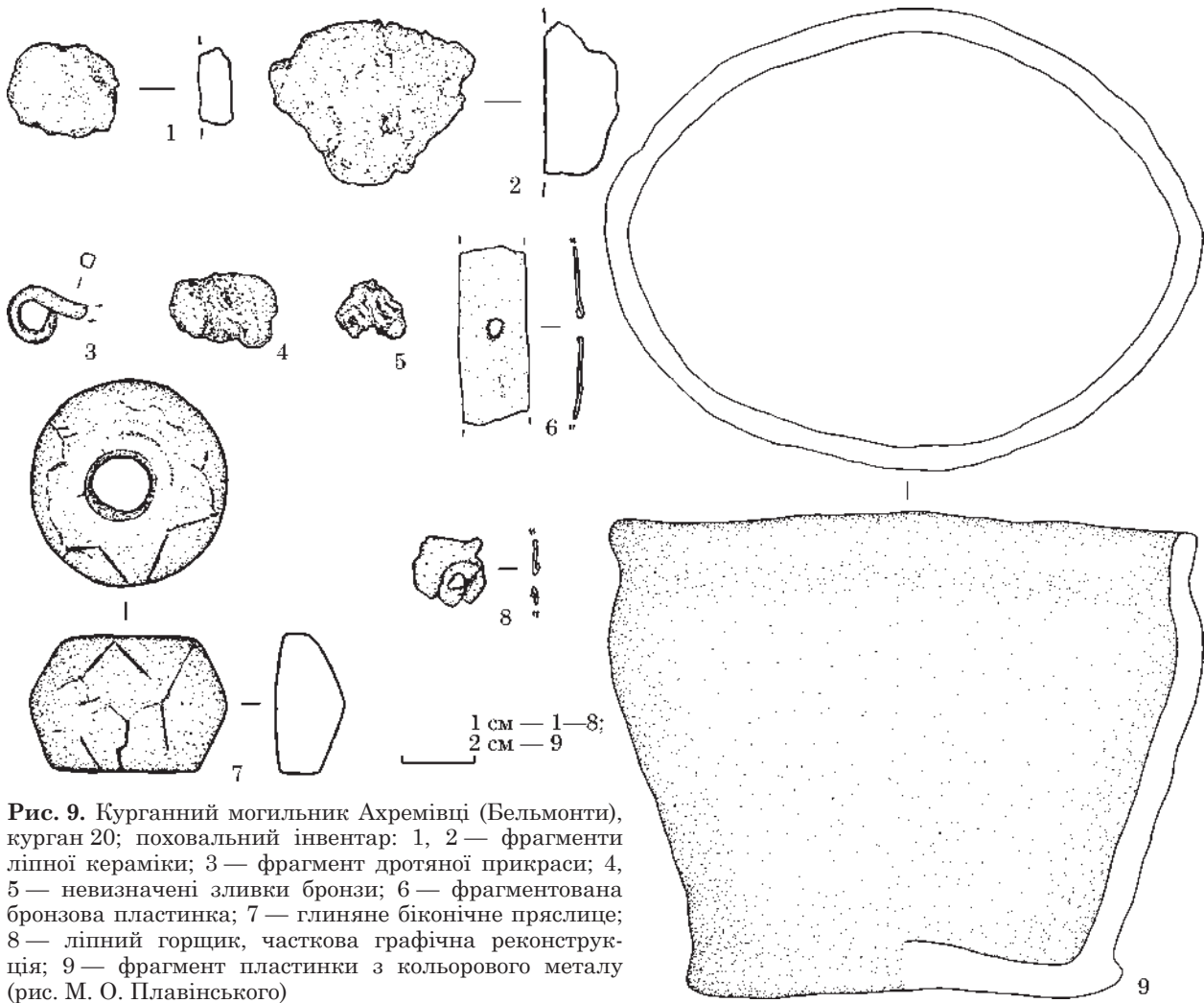

Рис. 9. Курганний могильник Ахремівці (Бельмонти), курган 20; поховальний інвентар: 1, 2 — фрагменти ліпної кераміки; 3 — фрагмент дротяної прикраси; 4, 5 — невизначені зливки бронзи; 6 — фрагментована бронзова пластинка; 7 — глиняне біконічне пряслице; 8 — ліпний горщик, часткова графічна реконструкція; 9 — фрагмент пластинки з кольорового металу (рис. М. О. Плавінського)

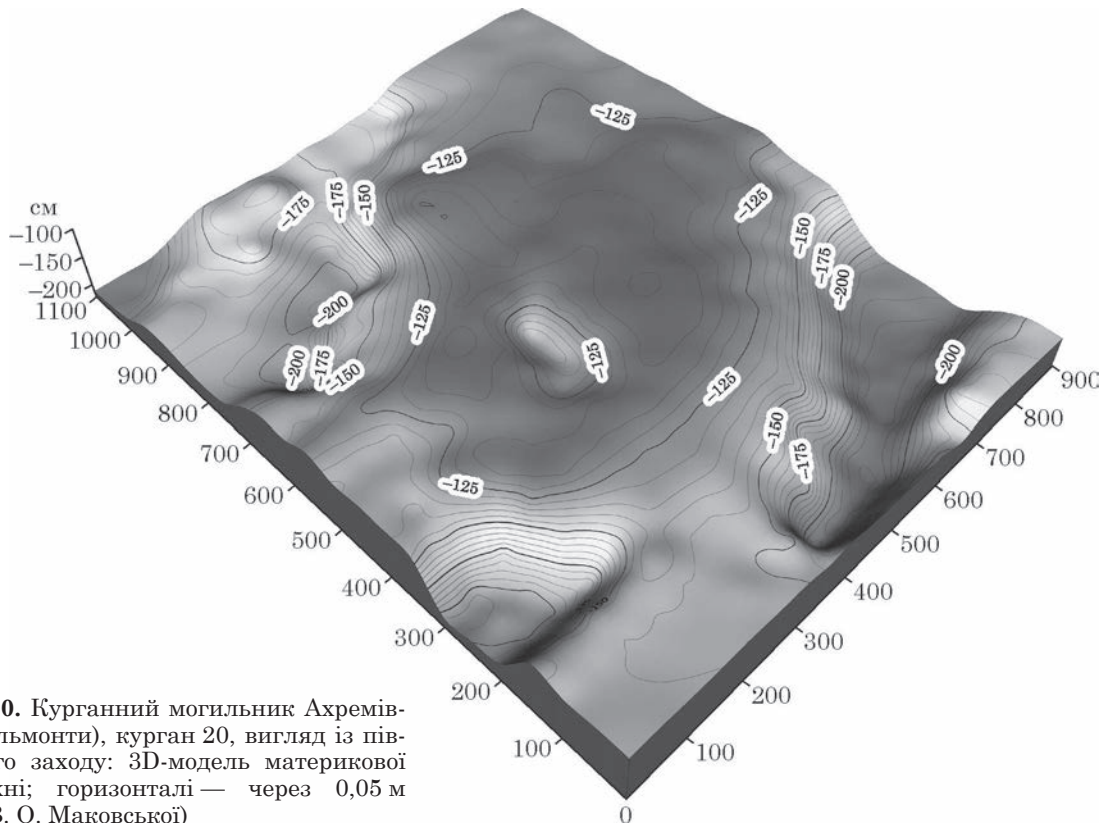

Рис. 10. Курганний могильник Ахремівці (Бельмонти), курган 20, вигляд із південного заходу: 3D-модель материкової поверхні; горизонталі — через 0,05 м (рис. В. О. Маковської)

вання, першопочатково його маса становила не менше 3234,6 гр). Після здійснення поховання 2 курган був досипаний остаточно. Грунт для зведення насипу брали з ровиків.

Визначення вузького датування кургану на підставі виявленого у похованнях 1 і 2 інвентарю є неможливим. Нині цей поховальний комплекс можна датувати лише в рамках існування культури смоленсько-полоцьких довгих курганів, тобто серединою VIII — першою половиною XI ст. (Плавінські 2020, с. 16).

Обговорення. Ця публікація має певною мірою попередній характер, оскільки поки що відсутні результати радіовуглецевого аналізу й остеологічного аналізу кісткових матеріалів. Однак на підставі отриманих даних вже можна сформулювати такі основні тези.

1. З кожним новим, дослідженим відповідно до сучасної методики, поховальним комплексом кінця I тис. н. е. все рельєфніше упрямлюється той факт, що поховальний обряд населення лісової зони Східної Європи відрізнявся значною різноманітністю форм і складністю ритуалів, здійснюваних у процесі виконання трупоспалень і зведення поховальних насипів.

2. Очевидно, можливості детальної реконструкції форм і видів поховального обряду природно обмежені як ступенем збереження певних пам'яток, так і специфікою процесів археологізації поховань, зумовлених конкретними природними умовами (характером ґрунту, ступенем збереження органіки тощо). Всі ці особливості треба враховувати і піддавати первинній інтерпретації вже у процесі розкопок. Без аналітичного експерименту, що передбачає реконструкцію як процесу здійснення поховань й зведення поховального насипу, так і природних й антропогенних чинників його руйнації, можуть бути втрачені цінні дані, необхідні для адекватної інтерпретації кожного конкретного поховального комплексу.

ЛІТЕРАТУРА

Енуков, В. В. 1990. *Ранние этапы формирования смоленско-полоцких кривичей (по археологическим материалам)*. Москва: КГПУ.

Киркор, А., Гусев, М. (ред.). 1856. *Записки Виленской археологической комиссии*. I. Wilno: J. Zawadzki.

Нефёдов, В. С. 2000. О времени возникновения культуры смоленско-полоцких длинных курганов. В: Седов, В. В. (ред.). *Археология и история Пскова и Псковской земли. Материалы научного семинара 1996—1999 гг.* Псков, с. 191-199.

Нефёдов, В. С. 2002. Салтовские древности в смоленских длинных курганах. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 17, с. 131-139.

Нефёдов, В. С. 2009. Височные кольца культуры смоленских длинных курганов (по материалам Смоленского Поднепровья и Подвинья). *Российская археология*, 3, с. 35-41.

Плавінські, М. А. 2020. У пошуках нових поглядів на гісторыю кривічоў Беларускага Падзвіння. *Беларускі гістарычны часопіс*, 5, с. 12-18.

Плавінські, М. А., Дучыц, Л. У., Плавінські, А. М., Шадьра, В. І. 2014. *Курганныя могільнікі захаду Браслаўскага Паазер'я (матэрыялы раскопак 1978—2010 гадоў)*. Мінск: Галіяфы.

Покровский, Ф. В. 1895. Курганы на границе современной Литвы и Белоруссии. В: Уварова, П. С., Слуцкий, С. С. (ред.). *Труды IX археологического съезда в Вильне*, 1. Москва: Э. Лиснер и Ю. Роман, с. 166-220.

Покровский, Ф. В. 1899. *Археологическая карта Ковенской губернии*. Вильна: А. Г. Сыркин.

Тарасевич, В. М. 2000. Гісторыя вывучэння жаноцага строю культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў: вынікі і сучасны стан. *Місто: історія, культура, супільства. Е-журнал урбаністычных студій*, 4 (11), с. 37-56.

Brensztejn, M. 2016. Inwentarz archeologiczny gubernji kowieńskiej w Tszach w R. P. MCMVII. In: Bitner-Wryblewska, A., Banitè-Rowell, R. (eds.). *Inwentarz archeologiczny gubernji kowieńskiej Michała Eustachego Brensztejna*. Aesiorum hereditas, III, 1. Warszawa: Dimograf, s. 44-453.

Hołubowiczowie, H. i W. 1940. *Wykopaliska na Wileńszczyźnie w latach 1938 i 1939*. Wilno: Znicz.

REFERENCES

Enukov, V. V. 1990. *Rannie etapy formirovaniia smolensko-polotskikh krivichei (po arkheologicheskim materialam)*. Moscow: KGPU.

Kirkor, A., Gusev, M. (eds.). 1856. *Zapiski Vilenskoj arkheologicheskoi komissii*. I. Wilno: J. Zawadzki.

Nefedov, V. S. 2000. О времени возникновения культуры смоленско-полоцких длинных курганов. In: Sedov, V. V. (ed.). *Arkheologija i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli. Materialy nauchnogo seminaru 1996—1999 gg.* Pskov, s. 191-199.

Nefedov, V. S. 2002. Saltovskie drevnosti v smolenskikh dlennykh kurganakh. *Histaryčna-archealahičny zbornik*, 17, s. 131-139.

Nefedov, V. S. 2009. Visochnye koltsa kultury smolenskikh dlennykh kurganov (po materialam Smolenskogo Podneprovja i Podvinia). *Rossiiskaia arkheologija*, 3, s. 35-41.

Plavinski, M. A. 2020. У пошуках новых поглядів на historyju kryvičoŭ Bielaruskaha Padzvinnia. *Bielaruskii histaryčny časopis*, 5, s. 12-18.

Plavinski, M. A., Dučyc, L. U., Plavinski, A. M., Šadyra, V. I. 2014. *Kurhannyja mohilniki zachadu Braslaŭskaha Paazierja (materyjaly raskopak 1978—2010 hadoŭ)*. Minsk: Halijafy.

Pokrovskii, F. V. 1895. Kurgany na granitse sovremennoi Litvy i Belorussii. In: Uvarova, P. S., Slutskii, S. S. (eds.). *Trudy IX arkheologicheskogo sieezda v Vilne*, 1. Moscow: E. Lisner i Ju. Roman, s. 166-220.

Pokrovskii, F. V. 1899. *Arkheologicheskaia karta Kovenskoj gubernii*. Vilna: A. G. Syркин.

Tarasievič, V. M. 2000. Historyja vyvučennia žanočaha stroju kultury smalienska-polackich doŭhich kurhanoŭ: vyniki i sučasny stan. *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo. E-zhurnal urbanistyčnykh studij*, 4 (11), s. 37-56.

Brensztejn, M. 2016. Inwentarz archeologiczny gubernji kowieńskiej w Tszach w R. P. MCMVII. In: Bitner-Wróbłewska, A., Banitè-Rowell, R. (eds.). *Inwentarz archeologiczny gubernji kowieńskiej Michała Eustachego Brensztejna*. Aesiorum hereditas, III, 1. Warszawa: Dimograf, s. 44-453.

Hołubowiczowie, H. i W. 1940. *Wykopaliska na Wileńszczyźnie w latach 1938 i 1939*. Wilno: Znicz.

M. O. Plavinski

**NEW DATA ON THE BURIAL
RITE OF THE POPULATION OF
THE SMOLENSK-POLACK LONG
BARROWS CULTURE (Based on the
Excavations of the Barrow Cemetery
Achremaŭcy (Białmonty))**

Barrow cemetery Achremaŭcy (Białmonty) of the Braslaŭ district of the Viciebsk region of the Republic of Belarus has been known in special literature since the end of the 19th century. At the same time, the first amateur excavations of barrows in his Belmont estate were carried out by Count Plater in 1856. Scientific excavations in Achremaŭcy were carried out in 1893, 1938, 1978, 1982 and 1997. A total of 19 burial mounds were excavated during this time. Judging by both the burial goods and rite, the necropolis in Achremaŭcy belongs to the Smolensk-Polack Long Barrows Culture. The purpose of this article is to present the results of the excavations of the Achremaŭcy (Białmonty) barrow cemetery, carried out by an expedition led by M. Plavinski in 2019 and 2021.

In 2019 pit I with a total area of 99 m² was laid in the main part of the necropolis in order to study barrow 20 (due to the large amount of work, the excavations were finished only in 2021). The Barrow contained two cremation burials that were made outside its borders. At the moment, this burial complex can be dated only within the boundaries of the existence of the Smolensk-

Polack Long Barrows Culture, namely, within the middle of the 8th — the first half of the 11th century.

Excavations in Achremaŭcy testify to the extreme complexity of the ritual actions carried out in the process of the Smolensk-Polack Long Barrows Culture burial mounds erecting. It is obvious, that the possibilities of a detailed reconstruction of individual forms and types of funeral rites are limited both by the degree of preservation of certain sites and by the specifics of the archeologization of burials, due to specific natural conditions. All these features should be considered and subjected to primary interpretation already in the process of excavation. Since without an analytical experiment, which provides for the reconstruction of both the process of performing a burial and the erection of a burial mound, as well as the natural and anthropogenic factors of its destruction, valuable data may be lost that are necessary for an adequate interpretation of each specific burial complex.

Keywords: burial rite, barrow cemetery, cremation, Smolensk-Polack Long Barrows Culture, Northern Belarus.

Одержано 5.02.2023

ПЛАВІНСЬКИЙ Микола Олександрович, кандидат історичних наук, доцент, ад'юнкт, Варшавський університет, Варшава, Польща.

PLAVINSKI Mikalai, Ph. D., Candidate of historical sciences, Associate Professor, lecturer, University of Warsaw, Warsaw, Poland.

ORCID: 0000-0002-0660-7298, e-mail:

plavinski.arc@gmail.com, m.plavinski@uw.edu.pl.

О. П. Войтюк, Б. А. Прищепа

ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ГОРОДИЩА В с. ХОТИН НА ГОРИНІ

У статті подано результати досліджень середньовічного городища у с. Хотин поблизу м. Рівне. Розглядаються особливості планування пам'ятки, характеризуються досліджені об'єкти та матеріальна культура доби середньовіччя в межах трьох етапів розвитку. Визначено час перебудови слов'янського городища кінця I тис. н. е. на замок типу «*motte and bailey*».

Ключові слова: Хотинське городище, с. Хотин, середньовіччя, замок, «*motte and bailey*», матеріальна культура.

Хотинське городище, яке розташоване за 10 км на північ від м. Рівне на лівому березі р. Горині (рис. 1: 1), до останнього часу не було об'єктом археологічних розкопок. Короткі повідомлення про результати різночасових обстежень пам'ятки залишали сумніви щодо часу функціонування пам'ятки, і хоча під час розвідок тут були зібрані матеріали X—XI ст. і XII—XIII ст., до ґрунтовних узагальнювальних робіт, присвячених характеристикі городищ періоду Київської Русі, її не було включено (Куза 1996; Кучера 1999). У 2020—2021 рр. на Хотинському городищі було проведено археологічні розкопки і виявлено матеріали фінального палеоліту, доби бронзи і раннього залізного віку, доби середньовіччя. Здобута інформація про середньовічний період розвитку укріплення подана у цій статті.

Перші короткі повідомлення про Хотинське городище містять каталоги археологічних пам'яток Волині, підготовлені у кінці XIX ст. (Самоквасов 1888, с. 26; Антонович 1901, с. 43). У період між двома світовими війнами пам'ятку обстежили Р. Якимович (1931 р.) та Л. Чикаленко (1933 р.). Здобуті під час цих розвідок матеріали зберігаються у Варшавському археологічному музеї, вони були опубліковані Л. Раугутом (Rauhut

1960, s. 236). У колекції є вінця гончарних горщиків манжетоподібних, а також із внутрішнім округлим валиком, датовані автором публікації XI—XIII ст. (Rauhut 1960, tabl. I: 17).

У 1961 р. Хотинське городище обстежив І. К. Свешніков, склав опис та провів фотофіксацію пам'ятки (рис. 2), зібрав у стінках військової траншеї в північно-східній частині укріпленого майданчика шматки печини і уламки середньовічної кераміки. Як зазначив у звіті дослідник, серед уламків трапилися вінця з трикутним краєм, а також із округлим валиком із внутрішнього боку (імовірно XII—XIII ст.) (Свешніков 1961, с. 44—45). У зв'язку з підготовкою довідника з археології Рівненської обл. у 1976 р. стан пам'ятки перевірів Ю. М. Нікольченко. На підставі здобутих археологічних джерел дослідники віднесли городище до давньоруського періоду (Свешніков, Нікольченко 1982, с. 102—103; Ауліх, Герета, Пеняк 1982, с. 230).

Під час археологічної розвідки у 1986 р. на майданчику городища в підйомному матеріалі зібрано уламки гончарних горщиків XII—XIII ст. і раннього нового часу, XVII—XVIII ст. (Прищепа 1986, с. 16—17, табл. 9: 8, 9). У 2012 р. у центральній частині майданчика городища було прокопано шурф і встановлено, що на цій ділянці культурний шар залягає до глибини 0,6 м, у ньому трапилися поодинокі фрагменти вінець гончарних горщиків X—XI ст., численні уламки горщиків XII—XIII ст. і залізни черешкові ножі (Прищепа та ін. 2014, с. 51—52, рис. 109). Ці знахідки, а також матеріали, здобуті Р. Якимовичем, Л. Чикаленком та І. К. Свешніковим дозволили включити пам'ятку до низки середньовічних волинських укріплень домонгольського часу (Прищепа 2016, с. 223).

Городище розташоване на мисі високого лівого берега р. Горинь у південно-східній частині с. Хо-

Рис. 1. Середня течія Горині, Хотинське городище та літописні міста XI — першої половини XIII ст.: 1 — Хотинське городище; 2 — Дорогобуж; 3 — Пересопниця; 4 — Мильськ

Рис. 2. Хотинське городище, вигляд із північного заходу (фото І. К. Свешнікова 1961 р.)

тин. Укріплений майданчик має грушеподібну в плані форму розмірами $110 \times (45-65)$ м (площа 0,6 га), підвищується над заплавою річки на 9—10 м (рис. 3: а; 4). Він відділений від корінного берега із південно-східної напільної сторони дугоподібним у плані ровом завширшки до 30 м, прокопаним на всю висоту мису. З боку Горині на схилі мису простежується тераса, влаштована на 4—5 м нижче рівня майданчика городища, завширшки 3—5 м. З південного заходу мис, на якому розташоване городище, має стрімкі схили, в нижній частині вони пошкоджені під час розширення дороги. По периметру укріпленого майданчика зберігся земляний вал, на більшості ділянок він має висоту 1,0—1,5 м від сучасної денної поверхні майданчика. З напільної та протилежної мисової (північно-західної) сторін вал потужніший, його максимальна висота близько

2,0 м. Із цих сторін вал має розриви, імовірно, там де були давні в'їзди. Зазначимо, що в описі городища кінця XIX ст. згадується вхід на укріплений майданчик із північного боку (Самоковсов 1888, с. 26). Стрілка мису (північно-західний край височини) має вигляд окремого пагорба у формі зрізаного конуса, його вершина округла, горизонтальна, діаметром 7—8 м (рис. 3: б). Пагорб відділений від укріпленого майданчика ровом, а на схилі пагорба з цього боку зберігся невисокий дугоподібний у плані вал.

Археологічні дослідження 2020—2021 рр. проведені на двох ділянках у північно-західній частині майданчика городища. Місце для розкопу 1 (площа 40 м^2) було вибрано на умовній лінії, яка з'єднує північний і південний в'їзди на городище, за 35 м на південний схід від північного в'їзду (рис. 3: 1). Розкоп 2 площею 36 м^2 розміщу-

вався за 15 м на захід від розкопу 1 у пониженій частині майданчика (рис. 3: 2). Рівень сучасної денної поверхні в розкопі 1 зафіксовано на глибині 0,6 м від абсолютного репера, а в розкопі 2 — на 1,8 м. Репер було встановлено поблизу північного краю укріпленого майданчика, де рівень сучасної денної поверхні найвищий.

У розкопі 1 досліджено об'єкти доби бронзи та раннього залізного віку, а також безінвентарне дитяче поховання. Стратиграфія культурних нашарувань така: верхній сірий гумусний ґрунт (орний шар) мав товщину 0,3—0,35 м; під ним простежено шар темно-сірого гумусного ґрунту завтовшки 0,25—0,3 м, він насичений уламками посуду, шматками печини, іншими знахідками; нижче до материка залягав світло-коричневий ґрунт з товщиною 0,15—0,3 м; материк (жовто-сірий лесоподібний суглинок) простежено з глибини 0,75—0,85 м.

У розкопі 2 виявлено п'ять об'єктів господарського призначення (рис. 5: 1). Стратиграфія культурних нашарувань: під орним шаром (рис. 5: а) на глибині 0,35—0,8 м залягав темно-сірий гумусний ґрунт, насичений знахідками (рис. 5: б), у центральній частині розкопу нижче простежено материк, а в північно-західній частині під темно-сірим гумусним ґрунтом виявлено шар темно-коричневого ґрунту (рис. 5: г), його товщина зростала на захід, а на схід він виклинювався.

Аналіз археологічних колекцій із обох розкопів дозволив виділити матеріали доби бронзи та раннього залізного віку, зокрема городоцько-здобицької, стжижовської, милоградської культур, могилянської групи пам'яток, а також трьох етапів доби середньовіччя: раннього (X — початок XI ст.), середнього (середина XII—XIII ст.) і пізнього (XV—XVI ст.).

До раннього етапу доби середньовіччя віднесено три господарські ями (1, 2, 5) з розкопу 2.

Пляму заповнення ями 1 простежено під час зачистки материкового суглинку. Вона мала близький до чотирикутного у плані котлован із заокругленими кутами, розміри 1,4 × 2,1 м, видовжений за віссю північний схід—південний захід. Глибина котловану від рівня виявлення 0,7 м, стінки прямовисні, злегка звужувалися до дна (рис. 5). У північній частині до ями примикали два заглиблення, вірогідно сходинки. Східна сходинка близька до чотирикутної, розмірами 0,95 × 0,85 м, завглибшки 0,4 м від рівня виявлення. Північна сходинка досліджена не повністю, вірогідно, вона була напівкругла, завдовжки 0,55 м, завглибшки 0,3 м від рівня виявлення.

Яма 1 була заповнена сірим пухким ґрунтом (рис. 5: ж), насиченим уламками глиняних посу-

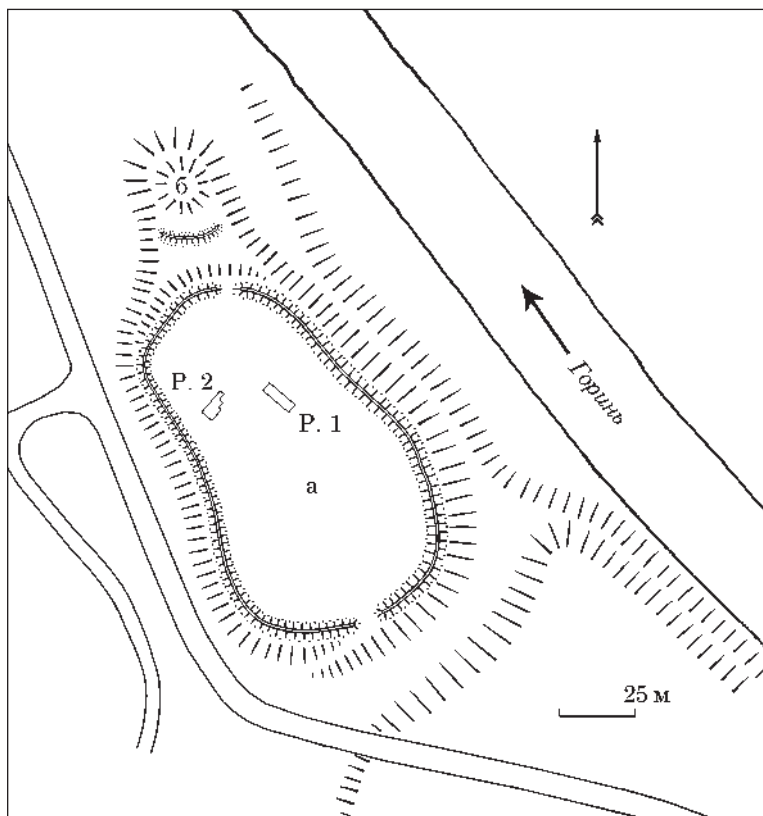

Рис. 3. План городища в с. Хотин поблизу Рівного: а — укріпленний майданчик; б — підвищення у формі зрізаного конуса

Рис. 4. Вигляд Хотинського городища з висоти пташиного польоту (фото Ю. М. Ойцюся 2017 р.)

дин. Найбільше зібрано фрагментів гончарних білоглиняних горщиків, частина з них на шийці і плічках орнаментована багаторядними заглибленими горизонтальними лініями, вінця манжетоподібні (рис. 6: 1). Також виявлено розвал невеликого горщика (рис. 6: 2), фрагмент оленього рогу зі слідами рубання та розпилювання (рис. 6: 3), а на дні лежало залізне тесло з проушиною (рис. 6: 4).

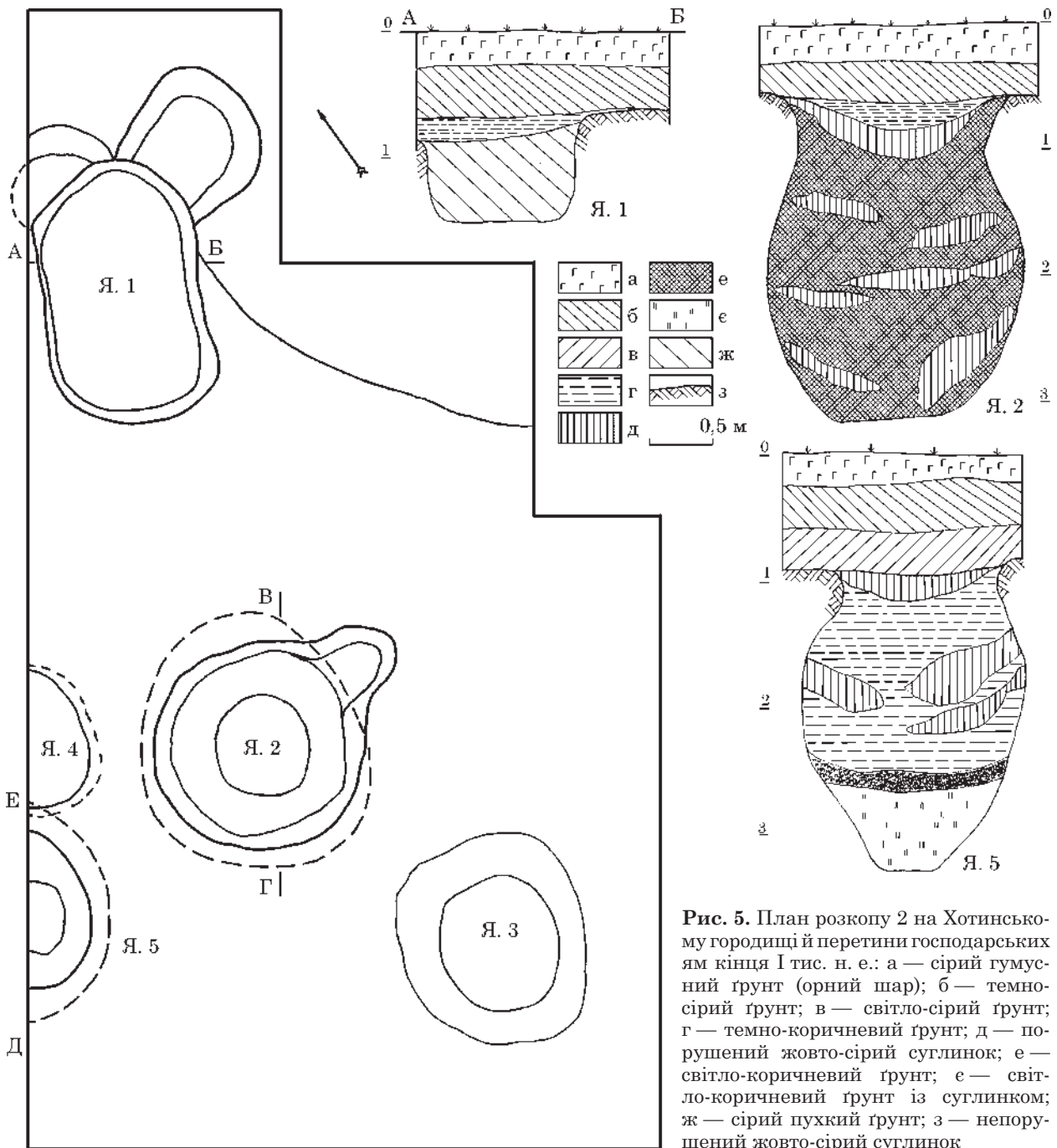

Рис. 5. План розкопу 2 на Хотинському городищі й перетини господарських ям кінця I тис. н. е.: а — сірий гумусний ґрунт (орний шар); б — темно-сірий ґрунт; в — світло-сірий ґрунт; г — темно-коричневий ґрунт; д — порушений жовто-сірий суглинок; е — світло-коричневий ґрунт; е — світло-коричневий ґрунт із суглинком; ж — сірий пухкий ґрунт; з — непорушений жовто-сірий суглинок

Яму 2 зафіксована на глибині 0,6 м від рівня сучасної денної поверхні. У плані вона округла, у перетині бочкоподібна, глибина від рівня виявлення 2,5 м, мінімальний діаметр у верхній частині 1,45 м, максимальний діаметр на середині висоти 2,0 м, діаметр рівного, близького до горизонтального дна 0,8 м (рис. 5). Зі східного боку простежено заглиблення, імовірно, на місці сходинки, округле в плані, витягнуте за віссю схід–захід, розмірами на рівні виявлення 0,6 × 0,55 м, завглибшки 0,5 м.

Заповнена ями 2 складалось із світло-коричневого ґрунту (рис. 5: е), на різних глибинах у ньому простежені прошарки перевідкладеного суглинку (рис. 5: д), найпотужніший прошарок розміщувався на рівні горловини ями, імовірно, це спеціаль-

но зроблена підсіпка, якою заповнили заглиблення на місці ями. Остаточну западину на місці ями засипали темно-коричневим ґрунтом (рис. 5: г), ця лінза мала товщину до 0,2 м.

В ямі 2 знайдено два манжетоподібні вінця, одне з них від гончарного горщика, розвал якого був виявлений в ямі 1 (рис. 6: 2), а також стінки та денце гончарних горщиків Х — початку XI ст. У верхній частині заповнення ями відкрито фрагменти ліпної кераміки первісної доби.

Яма 5 досліджена лише частково, оскільки її північно-західна частина виходила за межі розкопу (рис. 5). Контури ями простежено з глибини 0,9 м від сучасної денної поверхні. Вона округла в плані, бочкоподібна у перетині, глибина від рівня виявлення 2,4 м, діаметри: у верхній

частині 1,2 м, у місці найбільшого розширення 1,7 м, діаметр дна 0,45 м.

Придонна частина ями 5 була засипана світло-коричневим ґрунтом із значною кількістю суглинку (рис. 5: е). Вище залягав шар деревного попелу завтовшки 0,14—0,18 м (рис. 5: з). У верхній частині яма заповнена темно-коричневим ґрунтом (рис. 5: г), у ньому простежено потужні масиви материкового суглинку, що сформувалися, імовірно, в процесі руйнації стінок ями.

У заповненні ями зібрано невелику кількість уламків гончарних горщиків, зокрема чотири вінця Х — початком ХІ ст. Трапилися також стінки ліпних посудин доби бронзової й ранньозалізної доби.

Уламки глиняних посудин раннього етапу доби середньовіччя з культурного шару і заповнення господарських ям належать гончарним горщикам із манжетоподібними вінцями (рис. 7: 1—18). У колекції переважають фрагменти білоголиняних горщиків, є також уламки посудин сірого та коричневого кольору, на зломі вони тришарові чи двошарові, у глиняному тісті є домішка дрібного піску. Реставрований горщик із ями 1 має конічний тулуб, опуклі плічка, слабо відхилені назвні вінця (рис. 6: 2). Його висота 13,5 см, діаметри: вінець 14,8 см, максимальний 14,4 см, денця 8,6 см. Поверхня виробу сіро-коричнева, вкрита горизонтальним рихленням від шийки до придонної частини, у глиняному тісті є домішка дрібного піску. На шийці й плічках посудин трапляється заглиблений орнамент — багаторядні горизонтальні лінії, зрідка — хвилясті лінії. Такі горщики датовані Х — початком ХІ ст.

Залізне тесло із ями 1 має вирізний обух із боковими виступами, робоча частина поступово розширюється і потоншується до дугоподібного у плані леза (рис. 6: 4). Його довжина 22,5 см, ширина леза 8,5 см, а ширина знаряддя під втулкою 3,1 см. Зовнішній діаметр втулки 4,6 см, внутрішній — 3,6 см.

Подібні тесла знайдені на ранньослов'янських городищах Новотроїцькому, Монастирок, Єкімауці, а також у депозитарії поблизу Боярки (Ляпушкин 1958, табл. LXXXIX; Максимов, Петрашенко 1988, рис. 74; Федоров 1953, рис. 51: 4; Готун, Горбаненко 2016, рис. 2: 5, 6). Новотроїцьке укріплене поселення слов'ян за І. І. Ляпушкіним існувало від межі VIII і IX ст. до IX і X ст. (1958, с. 188), городище Монастирок дослідники датували другою половиною VIII — серединою X ст. (Максимов, Петрашенко 1988, с. 92—94). Тесло такої форми трапилося також на дитинці Дорогобужа в ранньому комплексі, дата якого за керамічними матеріалами

визначена в межах кінця Х — середини ХІ ст. (Прищеп 2011, с. 49—50, рис. 35).

До раннього етапу функціонування середньовічного Хотинського городища, імовірно, належить також місяцеподібна бронзова підвіска з культурного шару (рис. 7: 19). Вона відноситься до невеликих широкорогих зразків, її розміри 3,2 × 2,4 (1,7) см. Підвіска виготовлена способом лиття в односторонній формі. Обмежений різьками нижній край виробу прямий, різьки короткі, близькі до трикутних. Вушко у вигляді трубочки має довжину 1,4 см. Лицева сторона підвіски прикрашена рельєфним орнаментом, який імітує зернь — у центрі в трикутному полі три напівсферичні опуклості, з обох боків від них симетрично розміщені ряди навскісних рельєфних смуг, біля обох різьок є по одній напівсфері.

Підвіска у формі місяця із Хотина належить до виробів, що виготовлялись у ливарних формах

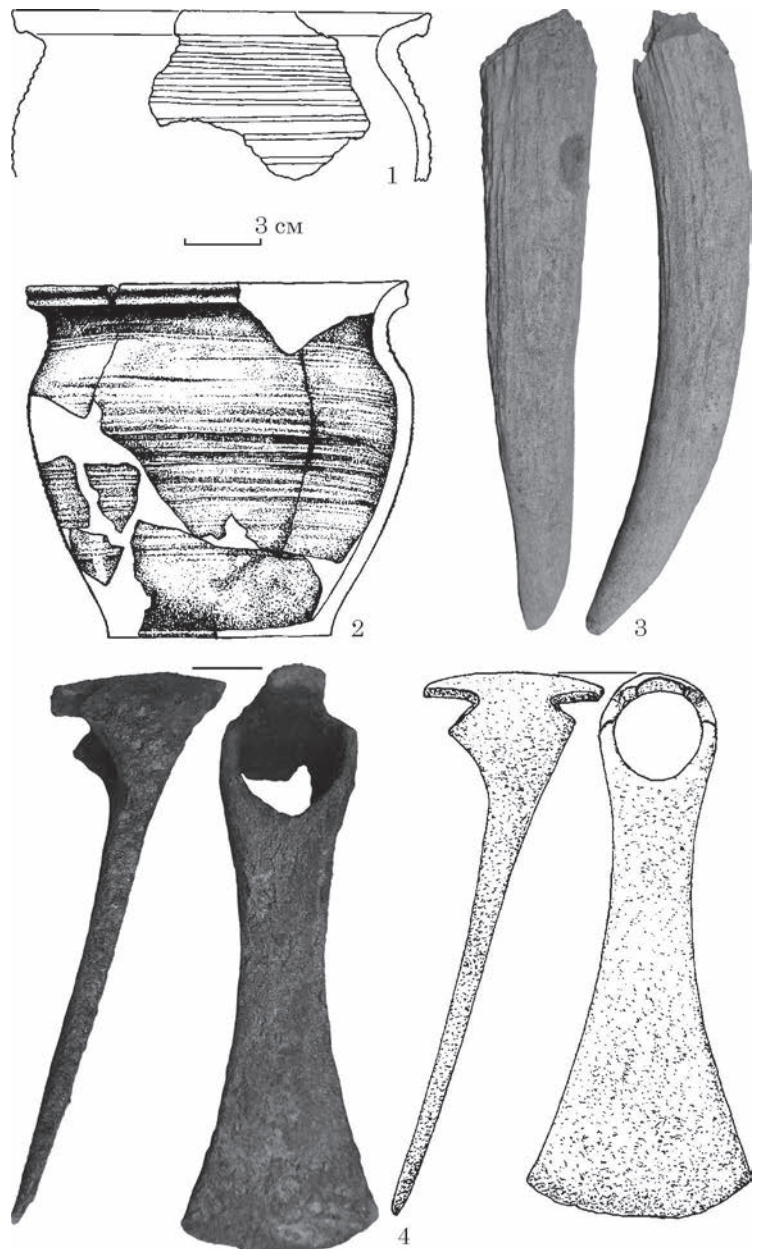

Рис. 6. Знахідки з ями 1 у розкопці 2 на Хотинському городищі: 1, 2 — глиняні горщики; 3 — фрагмент рогу оленя; 4 — залізне тесло

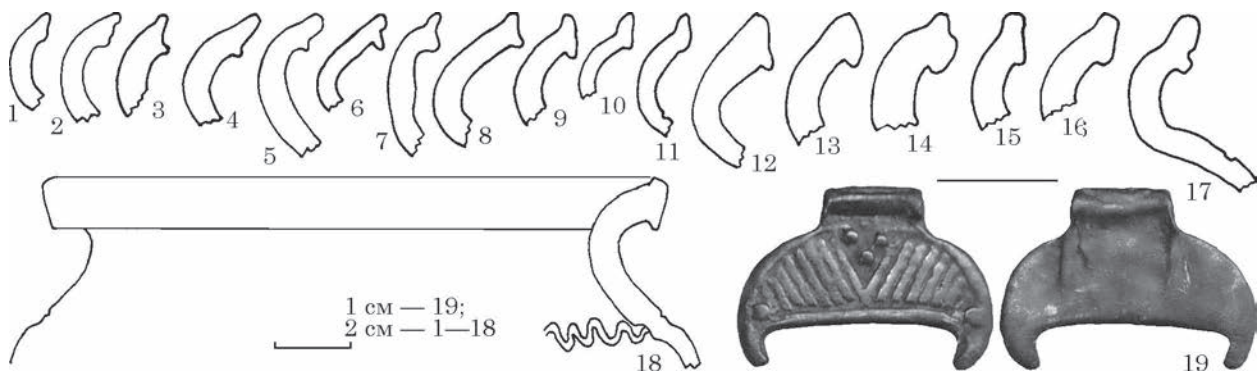

Рис. 7. Знахідки X — початку XI ст. із культурного шару на Хотинському городищі: 1—18 — вінця гончарних горщиків; 19 — бронзова лунниця

як спрощений варіант ширококорогих підвісок, які входили до складу скарбів престижних срібних прикрас із філігранню і зерню. Вони знайдені в комплексах, що датовані другою половиною X — межею X—XI ст., зокрема в Борщівці на Волині (Толстой, Кондаков 1897, рис. 64) і Юрківцях на Поділлі (Корзухіна 1954, табл. VI: 1; VII: 14—16). Це — досконалі вироби великих розмірів: 6 × (4—11) × 6 см. Знахідки подібних підвісок, але менших за розмірами, у складі Торговицького скарбу з Волині, який, імовірно, був захований на межі XI—XII ст. (Прищепа 2002, с. 107—110) та поблизу Переяслава, що потрапив у землю, імовірно, наприкінці XI ст. (Колибенко, Спрядко, Тетеря 2020, с. 354—356, 358, рис. 5: 1), свідчать про використання таких прикрас і в XI ст.

За формою і особливостями орнаментальної композиції підвіска із Хотина подібна до виробів із Гньоздівського комплексу пам'яток поблизу Смоленська, зокрема із курганного поховання (Сизов 1902, с. 48, табл. IV: 6), скарбу 24 (Корзухіна 1954, табл. VIII: 34), поховання в кургані 38 Шестовицького могильника (Бліфельд 1977, табл. VIII: 2) та поховання, дослідженого у 1984 р. на території «міста Ярослава» у Києві (Боровський, Архипова 1993, с. 206—208, рис. 1). Ці типи підвісок досить поширені і є характерними для X — початку XI ст.

У колекції знахідок із культурного шару, які належать до середнього етапу розвитку середньовічного Хотинського городища (середина XII — XIII ст.), є уламками глиняних горщиків (рис. 8: 1—7) та металеві вироби: залізні черешкові ножі (рис. 9: 1, 2, 4), вістря стріли (рис. 9: 8), бронзові натільний хрестик (рис. 8: 8) та гудзики (рис. 8: 9, 10), два скляні браслети (рис. 8: 11).

Горщики виготовлені на швидкообертівому гончарному крузі, вони тонкостінні, в глиняному тісті наявна незначна домішка дрібного піску. Більшість вінців мають внутрішню округлу закраїну (рис. 8: 1, 2), зрідка вона приплюснута (рис. 8: 3), відтягнута вгору (рис. 8: 4) чи близька до трикутної (рис. 8: 5). Частина горщиків на плічках орнаментовані прямими горизонтальними заглибленими лініями або хвилюю.

Кілька уламків горщиків мають горбкувату поверхню, в керамічному тісті наявна домішка

крупнозернистого кварцового піску, їх вінця прості, потовщені, значно відігнуті назовні (рис. 8: 6). Посуд із такими характеристиками був поширений у регіоні в першій половині — середині XIII ст. (Прищепа 2011, с. 34—37). До XIII ст. зраховуємо також горщик із масивним внутрішнім валиком (рис. 8: 7). Він тонкостінний, у глиняному тісті незначна домішка дрібного піску, імовірно, природного походження. Помітні сліди повторного випалу, вони свідчать про тривале використання посудини в печі для приготування їжі.

Залізні черешкові ножі мають клиноподібне у перетині лезо із прямою спинкою, в місці переходу від леза до черешка є уступи з обох боків (рис. 10: 1—4). Розміри цілих виробів 8,5—15,5 см.

Вістря стріли бронебійне, черешкове, з масивною бойовою голівкою ромбоподібних обрисів і ромбічною в перетині, з шийкою, черешок втрачений (рис. 10: 6). Розміри бойової голівки 4,1 × 1,4 см. На думку дослідників, подібні вістря були поширені в XI ст. (Медведев 1966, с. 58). У Дорогобужі знайдено п'ять зразків цього типу в культурному шарі та комплексах XI — першої половини XII ст. (Прищепа, Нікольченко 1996, с. 107).

Хрестик натільний чотирьохкінцевий двохсторонній з округлими кінцями у вигляді медальйонів (рис. 8: 8). Середина хреста — ромбоподібна, на одній стороні в ній зображення простого чотирьохкінцевого хреста, на зворотній — солярного знаку. Медальйони на кінцях і середина хреста заповнені жовтою емаллю. У Києві на Подолі, на вул. Оболонській, 12 було досліджено бронзоліварну майстерню XII — першої половини XIII ст., продукцію якої складала, зокрема, і хрестики цього типу (Сагайдак, Сергеева, Михайлов 1997, с. 118, рис. 2: 4).

Два сферичні гудзики відрізняються за формою і технологією виготовлення. Один бронзовий литий, у перетині овальний, із петельчастим вушком (рис. 8: 9). Від другого знайдено верхню частину — напівсферу з вушком. Він виготовлений із білого металу, з лицевого боку збереглася якісна позолота (рис. 8: 10). Литі гудзики відомі з поховань X—XI ст. (Бліфельд 1977, с. 43—45; Ратич 1971, с. 165, рис. 2: 3) і були в ужитку в XII—XIII ст. (Прищепа 2016, с. 82, рис. 43: 9, 10; 50: 9—11).

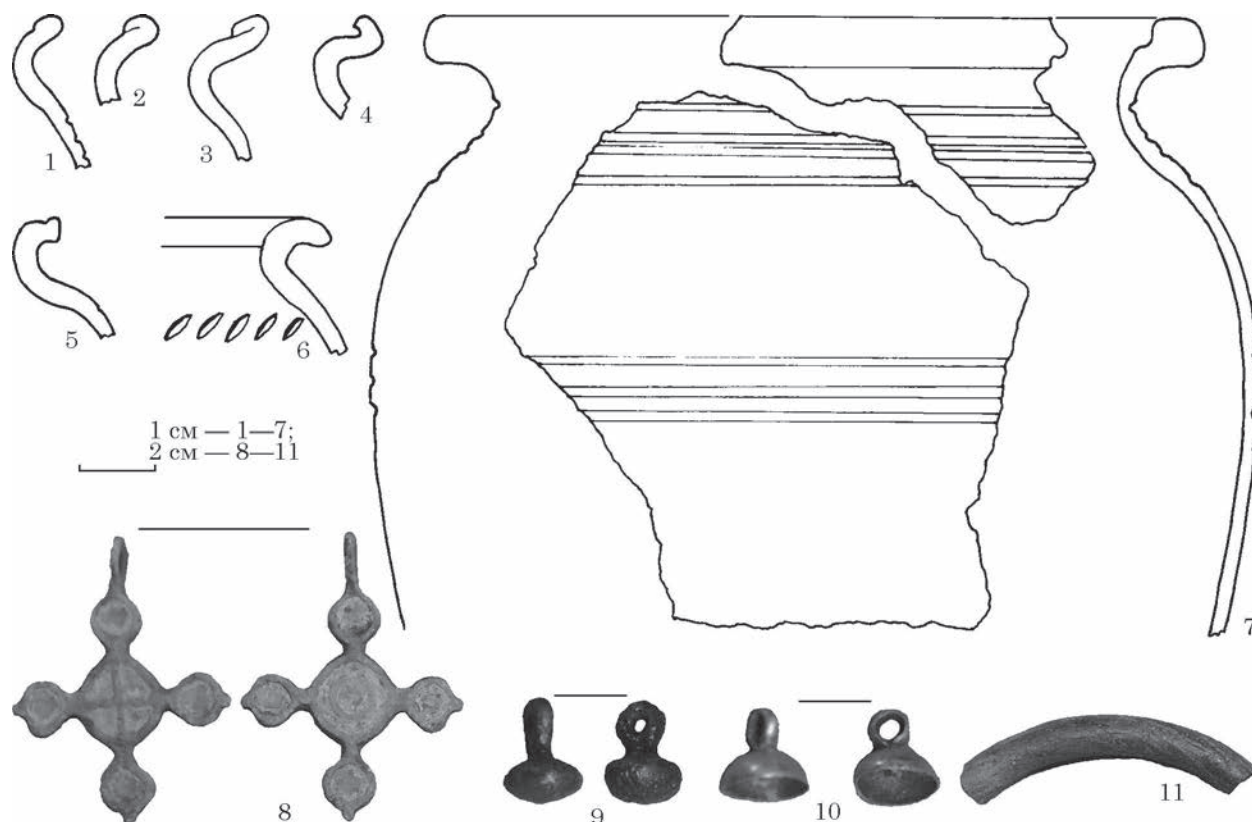

Рис. 8. Знахідки XII—XIII ст. із культурного шару на Хотинському городищі: 1—6 — вінця гончарних горщиків; 7 — фрагменти верхньої частини горщика; 8 — бронзовий натільний хрестик з емаллями; 9, 10 — бронзові гудзики; 11 — скляний браслет

Два фрагменти скляних браслетів гладенькі, округлі в перетині. Поверхня одного вкрита патиною, серцевина зелена (рис. 8: 11), другий — напівпрозорий, темно-зелений.

Частина залізних виробів з культурного шару мають широкий хронологічний діапазон побутування (калачеподібне кресало із язичком (рис. 10: 5), напівкругла пряжка (рис. 10: 7), цвяхи, фрагменти відерних обручів), а тому не можуть бути віднесені до одного з етапів розвитку середньовічного Хотинського городища.

У пізньому середньовіччі Хотин уперше згадується в писемних джерелах. У 1487 р. Казимір Ягелончик підтверджує запис маєтку Хотин княгині Марії Семеновій Ровенській (Radziwińska (ed.). 1887, s. 87). У документі вказано, що ця княгиня була дочкою пані Федки, дружини старости Луцького і маршалка Волинської землі пана Олізара Шидловича. Останній дав і записав падчерці своїй, дочці пані Федьки, «по животе пані sweй» маєток Хотин із присілками. «Король цим листом дозволяє пані Федці вільно той маєток Хо-

Рис. 9. Знахідки XV — першої половини XVI ст. із культурного шару на Хотинському городищі: 1—6 — вінця гончарних горщиків; 7 — срібна монета; 8 — мідна іконка

тин дати, записати дочці своїй княгині Семеновій Ровенській княгині Марії і її дітям вічно навіки». Після смерті княгині Марії Ровенської у 1518 р. Хотин у складі Рівненської волості перейшов у власність князя Костянтина Івановича Острозького, дружиною якого була внучка Марії Ровенської княгиня Тетяна з Гольшанських.

Серед археологічних знахідок третього етапу розвитку середньовічного Хотинського городища (XV — першої половини XVI ст.) переважають уламки гончарного посуду. Вони належать до тон-

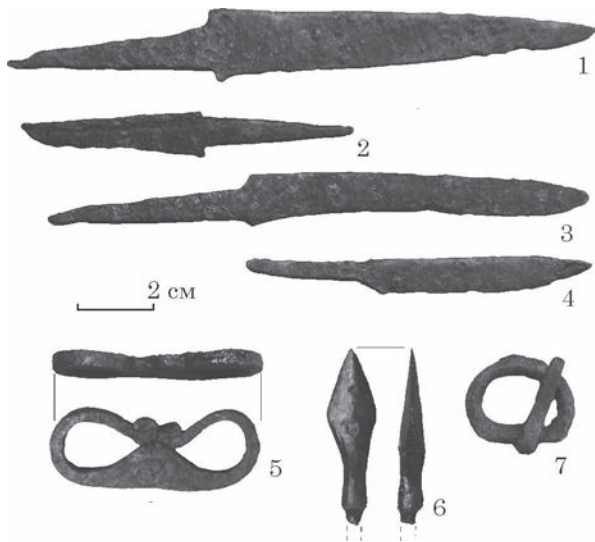

Рис. 10. Залізні вироби доби середньовіччя із культурного шару на Хотинському городищі: 1—4 — ножі; 5 — кресало; 6 — вістря стріли; 7 — пряжка

костінних сіро-глиняних і світло-глиняних горщиків, у глиняному тісті багато дрібного піску, тому поверхня виробів шорстка. Вінця відігнуті назовні, потовщені, край відтягнутий вертикально, у профілі має форму масивного валика (рис. 9: 1—5). Одне вінце вздовж зовнішньої закраїни прикрашене заціпами (рис. 9: 6). З внутрішнього боку більшість вінців мають заглиблення для покришки і чіткий злам у місці переходу від вінця до шийки.

Для датування цього періоду функціонування Хотинського городища важливою є знахідка у розкопі 1 динарія, чеканеного у період правління королеви Ядвіги (1384—1392). Монета затерта, на аверсі — зображення орла, на реверсі — корони (рис. 9: 7).

У культурному шарі трапилася також бронзова нагрудна іконка із зображенням святих Козьми і Даміана (рис. 9: 8). Вона чотирикутна, одностороння, бічні сторони слабко звужуються доверху, дві інші — прямі. Зображення на лицьовій стороні рельєфні, по краю — невисокий бортик, зворотна сторона гладенька. Розміри іконки: висота з вушкою 4,2 см; ширина 2,1—2,9 см; товщина 0,2 см. Іконка використовувалася тривалий час, окремі деталі зображень затерті, первісне вушко було втрачене, замість нього майстер виготовив нове із тонкої пластини завширшки 0,6—0,7 см і закріпив за допомогою заклепки. Фігури святих на повен зріст виконані невисоким рельєфом. Вони відтворені в однакових позах: права рука зігнута в лікті, долоня на грудях, ліва рука опущена вниз, схована під плащем. Навколо голови — німб, обличчя видовжені, овальні, носи прямі. Над головою лівої фігури читаються дві літери «К» і «О», продовження сховане під вушком. Над головою правого святого — знак, що складається із двох з'єднаних між собою дужок, він нагадує букву «М». Між головами в стовпчик: верхня літера закрита пластиною вушка, але помітні горизонтальна і вертикальні риси біля основи — імові-

рно, це основа літери «Д»; у другому рядку — «Є»; у третьому — «М» «И»; у четвертому — «А» «N» «О».

За спостереженнями дослідників, вироби дрібної пластики намагалися повторювати витвори високого мистецтва. Стилістично зображення на мідному литті знаходять паралелі у виробках різьбярів по каменю, що виготовляли кам'яні іконки і матриці для свинцевих печаток. Найімовірніше, форми для відливання іконок, матриці печаток і кам'яні іконки різали одні і ті ж майстри (Седова 1981, с. 65). Оскільки мідні вироби могли тиражуватися протягом кількох століть, то більш надійними для датування є саме кам'яні іконки.

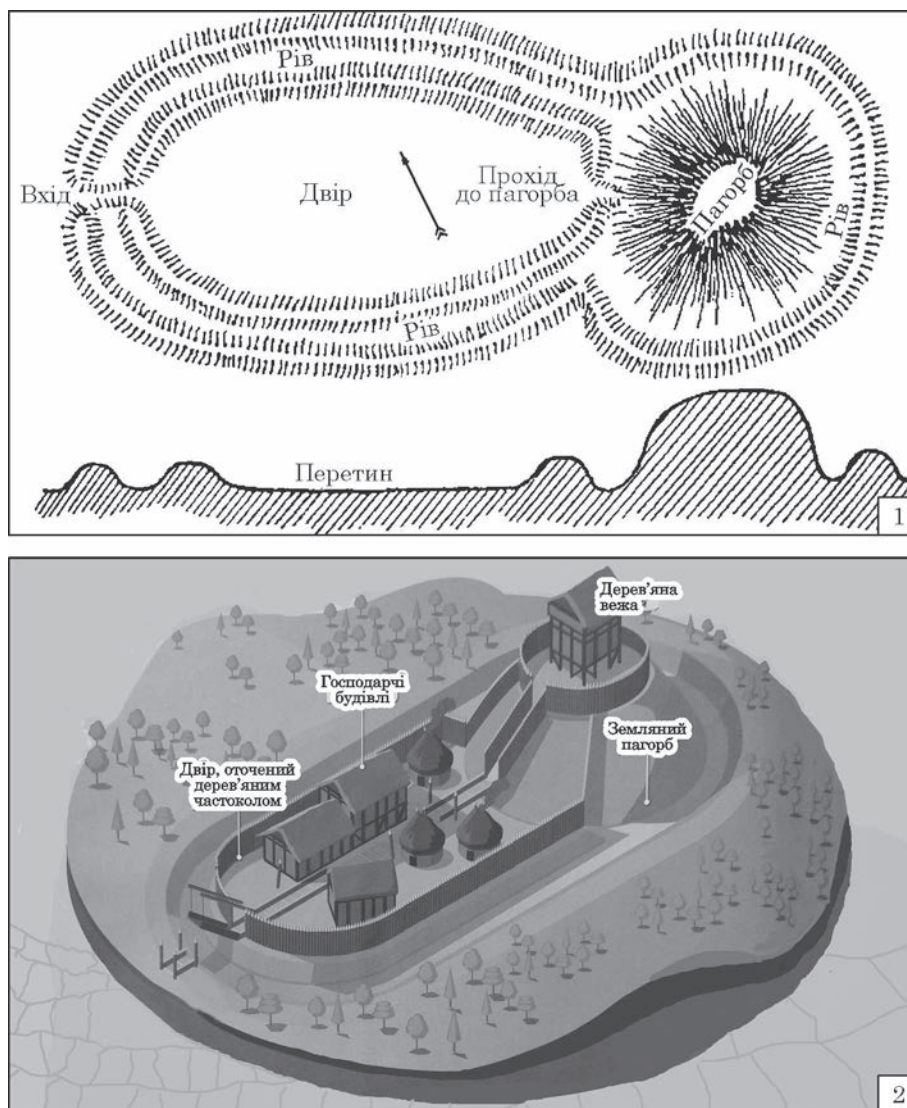
Культ святих Козьми і Даміана був широко розповсюджений у Київській Русі. Про це свідчать, зокрема, і археологічні джерела. Кам'яну іконку з високохудожнім зображенням святих Козьми і Даміана було знайдено у 1998 р. у Києві в межах «міста Ярослава» навпроти садиби Софійського собору, на розі вул. Володимирської та Софійської. Її датовано першою половиною XIII ст. (Архипова, Мовчан 2002, с. 82—84; Івакін, Пуцко 2005, с. 100—101). Однак київська іконка не могла бути взірцем для виготовлення ливарної формочки, в якій відлито іконку з Хотина. На київській іконці майстерно виконані фігури Козьми і Даміана зображені фронтально, але їх голови легко повернуті одна до одної, обидві руки відкриті. Зображення на іконці із Хотина спрощені, обличчя невиразні, показані у фас, в обох святих видно лише праву руку, а ліва схована під плащем. Ці ознаки, а також витягнуті пропорції фігур, малі голови, вузькі плечі, гладенькі рельєфні німби зближують іконку з Хотина із виробами новгородських майстрів XV ст. (Николаева 1983, с. 85—86, 105; табл. 28: 3; 39: 7).

Здобуті археологічні джерела дозволяють виокремити три етапи використання Хотинського городища у середньовіччі: у кінці I тис. н. е. тут існувало укріплене поселення волинян, але в XI ст. воно запусило; життя на городищі відновилося у середині чи другій половині XII ст. і тривало у XIII ст., однак у XIV ст. фортеця не використовувалася; нове відродження її спостерігається в XV—XVI ст.

За плановою схемою, Хотинське городище має виразні ознаки замків типу «motte and bailey» (Панишко 2016, с. 66). Основний укріплений майданчик (рис. 3: а) — це господарський двір («bailey»), а конічний пагорб із пласкою вершиною і крутими схилами (рис. 3: б) — це «motte», де стояла дерев'яна башта, яка використовувалася для проживання, а у випадку військової небезпеки і як оборонний об'єкт. Такі замки з'явилися у X ст. на території Франції, а в XI—XII ст. поширилися в Англії (рис. 11; Томпсон 2011, с. 63—66; The Evolution... 2018, р. 30—31).

До якого ж з трьох етапів функціонування оборонного комплексу слід віднести зведення замку типу «motte and bailey» в Хотині? Вважаємо, що малоімовірним є припущення про появу такого замку на першому етапі, в X — на початку XI ст. Залишаються періоди Волинського князівства

Рис. 11. Англія: 1 — план і перетин решток укріплень замку Трекасл в Англії (за А. Томпсоном); 2 — реконструкція замку типу «motte and bailey» за матеріалами досліджень пам'яток XI—XII ст.

(друга половина XII — середина XIV ст.) і Великого князівства Литовського (друга половина XIV — середина XVI ст.).

Пошуки відповіді на висловлене вище питання почнемо з розгляду матеріалів на цю тематику з території Волині, опрацьованих С. Д. Панишком (2012; 2016). Запропонований дослідником перелік городищ типу «motte and bailey» містить 14 пам'яток. Більшість із них розміщені на Волинській височині: навколо Володимира-Волинського (Бужковичі, Фалемичі, П'ятидні), поблизу Луцька (Коршів, Городище I), у Дубні (Кемпа) і поряд у с. Коблин, крайне на сході — у Хотині. Інші городища розташовані на Поліссі, на території між Західним Бугом і верхів'ями Прип'яті: Любомль, Ратно, Турійськ, Ветли, Камінь-Каширський та Кам'янець поблизу Бреста.

Зауважимо, що половина із названих городищ археологічно не досліджені, на них проводилися лише поверхневі обстеження, тому запропоновані хронологічні рамки їх функціонування недостатньо аргументовані і є лише припущеннями. На інших були прокопані шурфи або ж закладені невеликі розкопки (Любомль, Кам'янець, Дубно, Коршів, Городище I).

Під час розкопок на дитинцях середньовічних оборонних комплексів у селах Коршів (Панишко 2009) і Городище I (Баюк 2018) виявлено культурні нашарування X — початку XI і XII—XIII ст., вони перекриті потужними підсипками ґрунту. Однак матеріалів для того, щоб встановити час облаштування цих підсипок і їх призначення, зібрано недостатньо. Проблема підсипок пов'язана із особливостями влаштування «motte», які значною мірою або й повністю були насипні, а також із пошуками укріплень ще одного типу — «стіжкових» городищ (Панишко 2011; Терський 2009, с. 46—47).

Археологічно досліджувалося також уроч. «Кемпа» у м. Дубно. Тут на підвищенні розміщувався Спасо-Преображенський монастир. До 70-х рр. XVI ст. про монастир з писемних джерел практично нічого не відомо. Однак побіжні повідомлення дозволили сучасним історикам підтримати думку, що обитель існувала вже в середині XV ст. (Горін 2012, с. 139). Проведені Ю. Л. Пшеничним археологічні дослідження засвідчили, що на підвищенні сформувалися потужні культурні нашарування доби середньовіччя та раннього модерного часу завтовшки понад 2 м. Встановлено,

що у XII—XIII ст. тут існувало поселення, а південно-західну частину пагорба використовували для поховань (їх досліджено 22 од.), решток оборонних споруд не виявлено (Пшеничний 2018).

Як бачимо, здобути під час розкопок на городищах у Коршеві, Городищі I та на Дубенській Кемпі археологічні джерела не дозволяють визначити хронологію підсіпок і зарахувати їх до укріплень типу «*motte*». Тому на сьогодні опорною пам'яткою для характеристики волинського замку типу «*motte and bailey*» є рештки городища у Кам'янці на р. Лосна поблизу Бреста, де збереглася мурована вежа, про будівництво якої за князя Володимира Васильовича повідомляє Галицько-Волинський літопис під 1288 р. (пер. Махновець 1989, с. 447).

У 1997—2004 рр. середньовічний Кам'янець досліджувався археологічною експедицією під керівництвом О. О. Башкова і О. В. Юва. Встановлено, що початковий період історії Кам'янця за археологічними матеріалами датується кінцем XIII — XIV ст., виявлені також культурні нашарування кінця XV — XVIII ст. Важливу інформацію для реконструкції планування давнього оборонного комплексу містить план старожитнього Кам'янецького замку, датований кінцем XVIII ст. (Башкоў, Іоў 2013, с. 5—7). Здобути джерела дозволили археологам по новому реконструювати Кам'янецький замок. Укріплені майданчик овальної форми розмірами приблизно 40 × 40 м було локалізовано на захід від вежі, а муровану вежу — на окремому підвищенні. Вчені зробили висновок, що обидві частини замку були автономними укріпленнями, кожен з них захищав рів і земляний вал. Завдяки цим дослідженням отримані переконливі докази побудови у Кам'янці князівського замку типу «*motte and bailey*» у кінці XIII ст.

За матеріалами XI—XII ст. з території Англії як один із варіантів замків типу «*motte and bailey*» розглядаються оборонні комплекси, в яких пагорб з баштою був розташований у межах укріпленого двору (Томпсон 2011, с. 67—68). Тому, на нашу думку, ще однією пам'яткою типу «*motte*» є городище у Старому Чорторійську (літописний Чорторійськ). Поселення вперше згадується в Повісті минулих літ під 1100 р. (пер. Махновець 1989, с. 155). У зв'язку з темою нашого дослідження важливим є також літописне повідомлення під 1291 р. про будівництво в Чорторійську князем Мстиславом Даниловичем кам'яної башти (пер. Махновець 1989, с. 452).

Городище досліджував у 1961 р. П. О. Раппопорт (1967, с. 37—38). Воно розміщувалося на мисі лівого берега р. Стир, майданчик округлий у плані, діаметром близько 90 м, піднятий над заплавою річки приблизно на 8 м. З напільного боку (із заходу і півночі) вздовж краю майданчика зберігся вал, перед ним проходив рів. Фундаменти круглої башти діаметром 14 м виявлено біля західного краю укріпленого майданчика, імовірно, вони частково були врізані у насип валу, який існував раніше (Раппопорт 1967, с. 142—143).

Завдяки літописним повідомленням будівництво князівських замків з потужною баштою у Кам'янці і Чорторійську надійно датується кінцем XIII ст. Зауважимо, що такі башти у комплексі оборонних споруд князівських замків використовувались і раніше, наприклад, під 1259 р. літописець розповідає про спорудження князем Данилом Романовичем вежі у Холмі. Нижня частина її була кам'яна, а верхня — із тесаного дерева (пер. Махновець 1989, с. 418).

Імовірно, в той же час будувалися також замки з дерев'яними баштами. За плануванням до Хотинського городища подібними є городища у Фалемичах і П'ятиднях поблизу Володимира-Волинського, однак через брак джерел час їх побудови залишається невизначеним. У сукупності за результатами досліджень князівських замків у Кам'янці та Чорторійську, а також на основі аналізу археологічних джерел із Хотинського городища можна зробити висновок, що будівництво на Волині замків типу «*motte and bailey*» припадає на середину — другу половину XIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

- Антонович, В. Б. 1901. Археологическая карта Волынской губернии. В: Уварова, П. С., Слуцкий, С. С. (ред.). *Труды XI Археологического съезда в Киеве*, I. Москва: Г. Лиснер и А. Гешель, с. 1-133.
- Архипова, Є. І., Мовчан, І. І. 2002. Нові знахідки виробів прикладного мистецтва в Києві (за результатами розкопок 1998 р.). *Археологія*, 4, с. 75-87.
- Ауліх, В. В., Герета, І. П., Пеняк, С. І. 1982. *Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів*. Київ: Наукова думка.
- Башкоў, А. А., Іоў, А. В. 2013. Археологія старажытнага Кам'янца. *Археологія і давня історія України*, 11: Середньовічні міста Полісся, с. 5-9.
- Баюк, В. 2018. Пам'ятка археології Городище I коло Луцька: спроба комплексного аналізу досліджень. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 22, с. 328-339.
- Бліфельд, Д. І. 1977. *Давньоруські пам'ятки Шестовиці*. Київ: Наукова думка.
- Боровський, Я. Є., Архипова, Є. І. 1993. Дослідження «міста Ярослава» 1984—1989 рр. В: Толочко, П. П. (ред.). *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989*. Київ: Наукова думка, с. 206-216.
- Горін, С. 2012. *Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV — середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі*. Київ: Києво-Могилянська академія.
- Готун, І. А., Горбаненко, С. А. 2016. Комплекс землеробських знарядь з околиць Боярки. *Археологія*, 1, с. 104-117.
- Івакін, Г. Ю., Пуцко, В. Г. 2005. Пам'ятки пластичного мистецтва з розкопок Верхнього Києва 1998—2001 рр. *Археологія*, 4, с. 94-107.
- Колибенко, О. В., Прядко, О. О., Тетеря, Д. А. 2020. Давньоруський скарб 2017 року з околиць Переяслава. *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 349-360.
- Корзухина, Г. Ф. 1954. *Русские клады*. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Куза, А. В. 1996. *Древнерусские городища X—XIII вв. Свод археологических памятников*. Москва: Христианское издательство.

- Кучера, М. П. 1999. *Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ: ІА НАН України.
- Махновець, Л. (пер.). 1989. *Літопис руський за Іпатським списком*. Київ: Дніпро.
- Ляпушкин, И. И. 1958. *Городище Новотроицкое*. Материалы и исследования по археологии СССР, 74. Москва; Ленинград: Наука.
- Максимов, Е. В., Петрашенко, В. А. 1988. *Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре*. Киев: Наукова думка.
- Медведев, А. Ф. 1966. *Ручное метательное оружие: Лук и стрелы, самострел VIII—XIV вв.* Свод археологических источников, Е1-36. Москва: Наука.
- Николаева, Т. В. 1983. *Древнерусская мелкая пластика из камня. XI—XV вв.* Свод археологических источников, Е1-60. Москва: Наука.
- Панишко, С. Д. 2009. Коршівське городище. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Л. Українки*, 13, с. 67-73.
- Панишко, С. 2011. Стіжкові городища Волині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 15, с. 329-337.
- Панишко, С. Д. 2012. Городища «motte and bailey» як перші лицарські двори Волині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 16, с. 205-215.
- Панишко, С. Д. 2016. Матеріали до класифікації пізньосередньовічних укріплень традиції «Motte» на Волині. *Археологія і давня історія України*, 4 (21): Південноруське місто у системі міжцивілізаційних контактів, с. 61-70.
- Прищеп, Б. А. 1986. *Отчёт о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1986 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1986/37.
- Прищеп, Б. 2002. Волинські скарби кінця XI — початку XII ст. В: Смолій, В. (ред.). *А се его сребро. Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України М. Ф. Котляра з нагоди 70-річчя*. Київ: Інститут історії України НАН України, с. 105-112.
- Прищеп, Б. А. 2011. *Дорогобуж на Горині у X—XIII ст.* Рівне: ДМ.
- Прищеп, Б. 2016. *Погоринські міста в X—XIII ст.* Рівне: Дятлик М.
- Прищеп, Б. А., Войтюк, О. П., Кожушко, О. К., Хомич, М. Р. 2014. *Звіт про археологічні розвідки на території Рівненської області у 2012—2013 рр.* Фонди РОКМ, НД 28233.
- Прищеп, Б. А., Нікольченко, Ю. М. 1996. *Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині у X—XIII ст.* Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство.
- Пшеничний, Ю. 2018. Поселення та могильник XII—XIII ст. в Дубні на острові Кемпа. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 22, с. 304-314.
- Раппопорт, П. А. 1967. *Военное зодчество западно-русских земель X—XIV в.* Материалы и исследования по археологии СССР, 140. Ленинград: Наука.
- Ратич, О. О. 1971. Багате поховання рубежу X—XI ст. у Судовій Вишні. *Середні віки на Україні*, 1, с. 162-168.
- Сагайдак, М. А., Сергеева, М. С., Михайлов, П. С. 1997. Дослідження Київського Подолу. *Археологічні дослідження в Україні 1993 р.*, с. 117-120.
- Самоквасов, Д. Я. 1888. *Сборник топографических сведений о курганах и городищах в России. Волинская губерния*. Санкт-Петербург: Императорская Археологическая комиссия.
- Свешніков, І. К. 1961. *Звіт з роботи Ровенської археологічної експедиції в 1961 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1961/35.
- Свешніков, І. К., Нікольченко, Ю. М. 1982. *Довідник з археології України: Ровенська область*. Київ: Наукова думка.
- Седова, М. В. 1981. *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.)*. Москва: Наука.
- Сизов, В. И. 1902. *Курганы Смоленской губернии*. 1: Гнездовский могильник близ Смоленска. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.
- Терський, С. 2009. Дерев'яні шляхетські замки Волині. In: Franz, M., Pietkiewicz, K. (eds.). *Od Zborowa do NATO (1649—2009). Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVII do XXI wieku. Historia*. Toruń: Adam Marszałek, с. 44-51.
- Толстой, И., Кондаков, Н. 1897. *Русские древности в памятниках искусства*. V: Курганные древности и клады домонгольского периода. Санкт-Петербург: А. Бенке.
- Томпсон, А. 2011. *Английский замок. Средневековая оборонительная архитектура*. Москва: Центрполиграф.
- Федоров, Г. Б. 1953. Городище Екимавцы (работы Славяно-Днестровской экспедиции в 1951 г.). *Краткие сообщения ИИМК*, 50, с. 104-126.
- Radziwiński, Z. L. (ed.). 1887. *Archiwum ksiąztw Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*. I: 1366—1506. Lwyw: Instytut Staurupigiański.
- Rauhut, L. 1960. *Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie. Materiały wczesnośredniowieczne*, V, s. 231-260.
- The Evolution... 2018. *The Evolution of the Castle. BBC History Revealed Magazine*, 57 (July), p. 30-33.

REFERENCES

- Antonovich, V. B. 1901. *Arkheologicheskaia karta Volynskoi gubernii*. In: Uvarova, P. S., Slutskii, S. S. (eds.). *Trudy XI Arkheologicheskogo sieezda v Kieve*, I. Moscow: G. Lissner i A. Geshel, s. 1-133.
- Arkhypova, Ye. I., Movchan, I. I. 2002. *Novi znakhidky vyrobiv prykladnoho mystetstva v Kyievi (za rezultatamy rozkopok 1998 r.)*. *Arkheolohiia*, 4, s. 75-87.
- Aulikh, V. V., Hereta, I. P., Peniak, S. I. 1982. *Arkheolohichni pam'iatky Prykarpattia i Volyni rannoslov'ianskoho i davnoruskoho periodiv*. Kyiv: Naukova dumka.
- Baško, A. A., Ioŭ, A. V. 2013. *Archiealohija starażytnaha Kamianca. Arkheolohiia i davnja istoriia Ukrainy*, 11: Serednovichni mesta Polissia, s. 5-9.
- Baiuk, V. 2018. *Pam'iatka arkheolohii Horodyshche I kolo Lutska: sprobа kompleksnoho analizu doslidzhen. Materialy i doslidzheniia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 22, s. 328-339.
- Blifeld, D. I. 1977. *Davnoruski pam'iatky Shestovytysi*. Kyiv: Naukova dumka.
- Borovskiy, Ya. Ye., Arkhypova, Ye. I. 1993. *Doslidzhennia «mista Yaroslava» 1984—1989 rr.* In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starodavnii Kyiv. Arkheolohichni doslidzhennia 1984—1989*. Kyiv: Naukova dumka, s. 206-216.
- Horin, S. 2012. *Monastiri Lutsko-Ostrozkoï yeparkhii kintsia XV — seredyny XVII st.: funkcionuvannia i miste u volynskomu sotsiumi*. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia.
- Hotun, I. A., Horbanenko, S. A. 2016. *Kompleks zemlerobskykh znariad z okolyts Boiarky. Arkheolohiia*, 1, s. 104-117.
- Ivakin, H. Yu., Putsko, V. H. 2005. *Pam'iatky plastychnoho mystetstva z rozkopok Verkhnoho Kyieva 1998—2001 rr.* *Arkheolohiia*, 4, s. 94-107.
- Kolybenko, O. V., Priadko, O. O., Teteria, D. A. 2020. *Davnoruskyy skarb 2017 roku z okolyts Pereiaslava. Arkheolohiia i davnja istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 349-360.
- Korzukhina, G. F. 1954. *Russkie klady*. Moscow; Leningrad: AN SSSR.
- Kuza, A. V. 1996. *Drevnerusskie gorodishcha X—XIII vv. Svod arkheologicheskikh pamiatnikov*. Moscow: Khristianskoe izdatelstvo.

- Kuchera, M. P. 1999. *Slov'iano-ruski horodyshcha VIII—XI II st. mizh Sanom i Siverskym Dintsem*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Makhnovets, L. (per.). 1989. *Litopys ruskyi za Ipratskym spyskom*. Kyiv: Dnipro.
- Liapushkin, I. I. 1958. *Gorodishche Novotroitskoe*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 74. Moscow; Leningrad: Nauka.
- Maksimov, E. V., Petrashenko, V. A. 1988. *Slavianskie pamiatniki u s. Monastyrek na Srednem Dnepre*. Kyiv: Naukova dumka.
- Medvedev, A. F. 1966. *Ruchnoe metatelnoe oruzhie: Luk i strely, samostrel VIII—XIV vv.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-36. Moscow: Nauka.
- Nikolaeva, T. V. 1983. *Drevnerusskaia melkaia plastika iz kamnia. XI—XV vv.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-60. Moscow: Nauka.
- Panyshko, S. D. 2009. Korshivske horodyshche. *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu im. L. Ukrainky*, 13, s. 67-73.
- Panyshko, S. 2011. Ctizhkovi horodyshcha Volyni. *Materialy i doslidzhennia z arkheologii Prykarpattia i Volyni*, 15, s. 329-337.
- Panyshko, S. D. 2012. Horodyshcha «motte and bailey» yak pershi lytsarski dvory Volyni. *Materialy i doslidzhennia z arkheologii Prykarpattia i Volyni*, 16, s. 205-215.
- Panyshko, S. D. 2016. Materialy do klasyfikatsii piznoserednovichnykh ukriplen tradytsii «Motte» na Volyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (21): Pivdenoruske misto u systemi mizhtsyvilizatsiinykh kontaktiv, s. 61-70.
- Prishchepa, B. A. 1986. *Otchet o rabote arkheologicheskoi ekspeditsii Rovenskogo kraevedcheskogo muzeia v 1986 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1986/37.
- Pryshchepa, B. 2002. Volynski skarby kintsia XI — pochatku XII st. In: Smolii, V. (ed.). *A sie yeho sriebro. Zbirnyk prats na poshanu chlena-korespondenta NAN Ukrainy M. F. Kotliara z nahody 70-richchia*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, s. 105-112.
- Pryshchepa, B. A. 2011. *Dorohobuzh na Horyni u X—XI II st.* Rivne: DM.
- Pryshchepa, B. 2016. *Pohorynski mista v X—XIII st.* Rivne: Diatlyk M.
- Pryshchepa, B. A., Voitiuk, O. P., Kozhushko, O. K., Khomych, M. R. 2014. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky na terytorii Rivnenskoï oblasti u 2012—2013 rr.* Fondy ROKM, ND 28233.
- Pryshchepa, B. A., Nikolchenko, Yu. M. 1996. *Litopysnyi Dorohobuzh v period Kyivskoi Rusi. Do istorii naselennia Zakhidnoi Volyni u X—XIII st.* Rivne: Derzhavne redaktsiino-vydavnyche pidpriemstvo.
- Pshenychnyi, Yu. 2018. Poselennia ta mohylnyk XII—XI II st. v Dubni na ostrovi Kempa. *Materialy i doslidzhennia z arkheologii Prykarpattia i Volyni*, 22, s. 304-314.
- Rappoport, P. A. 1967. *Voennoe zodchestvo zapadnorusskikh zemel X—XIV vv.* Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 140. Leningrad: Nauka.
- Ratych, O. O. 1971. Bahate pokhovannia rubezhu X—XI st. u Sudovii Vyshni. *Seredni viky na Ukraini*, 1, s. 162-168.
- Sahaidak, M. A., Serhieieva, M. S., Mykhailov, P. S. 1997. *Doslidzhennia Kyivskoho Podolu. Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1993 r.*, s. 117-120.
- Samokvasov, D. Ia. 1888. *Sbornik topograficheskikh svedenii o kurganakh i gorodishchakh v Rossii. Volynskaia guberniia*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Arkheologicheskaia komissiiia.
- Svieshnikov, I. K. 1961. *Zvit z roboty Rovenskoï arkheolohichnoi ekspeditsii v 1961 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1961/35.
- Svieshnikov, I. K., Nikolchenko, Yu. M. 1982. *Dovidnyk z arkheologii Ukrainy: Rovenska oblast*. Kyiv: Naukova dumka.
- Sedova, M. V. 1981. *Iuvelirnye izdeliia drevnego Novgoroda (X—XV vv.)*. Moscow: Nauka.
- Sizov, V. I. 1902. *Kurgany Smolenskoï gubernii*. 1: Gnezdovskii mogilnik bliz Smolenska. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.
- Terskyi, S. 2009. Dereviiani shliakhetski zamky Volyni. In: Franz, M., Pietkiewicz, K. (eds.). *Od Zborowa do NATO (1649—2009). Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVII do XXI wieku. Historia*. Toruń: Adam Marszałek, s. 44-51.
- Tolstoi, I., Kondakov, N. 1897. Russkie drevnosti v pamiatnikakh iskusstva. In: *Kurgannye drevnosti i klady domongolskogo perioda*. Sankt-Peterburg: A. Benke.
- Tompson, A. 2011. *Angliiskii zamok. Srednevekovaia oboronitelnaia arkhitektura*. Moscow: Tsentrpoligraf.
- Fedorov, G. B. 1953. Gorodishche Ekimautsy (raboty Slaviano-Dnestrovskoi ekspeditsii v 1951 g.). *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 50, s. 104-126.
- Radziwiński, Z. L. (ed.). 1887. *Archiwum ksiąząt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*. I: 1366—1506. Lwów: Instytut Stauropegiąński.
- Rauhut, L. 1960. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie. *Materialy wczesnośredniowieczne*, V, s. 231-260.
- The Evolution... 2018. The Evolution of the Castle. *BBC History Revealed Magazine*, 57 (July), p. 30-33.

O. P. Voitiuk, B. A. Pryshchepa

RESEARCH RESULTS OF THE MEDIÉVAL SETTLEMENT IN THE VILLAGE OF KHOTYN IN HORYN

Until recently, the Khotyn hillfort was an under-researched monument of medieval defensive construction in Pohorynna. Its dating remained debatable, and although on the site of this fortification as early as the first half of the 20th century materials from the pre-Mongol era were collected, in the catalogs of hillforts of the 10th—13th centuries there is no information about him. The Khotyn settlement is located on a promontory on the high left bank of the Horyn river. The site, surrounded by an earthen embankment, has a pear-shaped plan with dimensions of 110 × (45—65) m, rises above the river floodplain by 9—10 m. The arrow of the cape has the appearance of a separate hill in the form of a truncated cone, its top is rounded, horizontal, with a diameter of 7—8 m. The cultural layer has a thickness of up to 0.75—0.85 m. Thanks to the excavations carried out in 2020—2021, new archaeological sources were obtained, which testify to the existence of settlements here in the Bronze Age, the Early Iron Age, as well as in the Middle Ages. Three stages of settlement of the monument in the Middle Ages are distinguished: early (10th — beginning of the 11th century); middle (middle of the 12th—13th centuries); late (15th — first half of the 16th century). Features of the planning of the Khotyn hillfort (a fortified site with an area of 0.6 hectares and a separate rise in the form of a truncated cone with a rounded platform on the top) allow us to conclude that the Slavic hillfort of the end of the 1st millennium BC. in the 13th century was rebuilt into a castle of the «motte and bailey» type (a hill with a tower and a yard).

Keywords: Khotyn settlement, Volyn, Middle Ages, castle, «motte and bailey», material culture.

Одержано 18.09.2023

ВОЙТЮК Олексій Петрович, військовослужбовець, Рівне, Україна.

ВОІТІУК Олексій Р., serviceman, Rivne, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-5005-5921, e-mail: djunua@ukr.net.

ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович, доктор історичних наук, доцент Національний університет водного господарства та природокористування, Рівне, Україна.

PRYSHCHEPA Bohdan A., Doctor of Historical Sciences, Docent, National University of Water and Environmental Engineering, Rivne, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-0345-5994, e-mail:
b.a.pryshchepa@nuwm.edu.ua; archeol57@ukr.net.

А. В. Петраускас, В. К. Козюба, В. І. Тимошенко

СЛІДАМИ ПОЛІСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ 1932 р.: НОВІТНІ ОБСТЕЖЕННЯ РУДЕНЬ XVII—XIX ст. НА МАЛИНЩИНІ

У статті викладено результати археологічного обстеження 2019 р. місць розташування колишніх залізобірних рудень XVII—XIX ст., розташованих у районі Малина у східній частині Житомирської області. Під час розвідки оглянуто кілька пам'яток інших епох, частина з яких виявлена вперше.

Ключові слова: рудня, археологічна розвідка, Малинщина, Поліська експедиція 1932 р., Олександр Оглоблин.

Упродовж жовтня 2019 р. ми виконали невеликі розвідувальні роботи на території Малинського р-ну (нині — Малинської і Чоповицької територіальних громад Коростенського р-ну) Житомирської обл. Головною метою досліджень було з'ясувати місця розташування кількох рудень XVII — початку XIX ст., відомих за історичними джерелами і дослідженнями Поліської експедиції 1932 р.

Роботи Поліської експедиції. На початку 1930-х рр. в Україні в історичних дослідженнях набула популярності тема розвитку місцевої промисловості і промислів у XVII—XIX ст. Чорна металургія, скляне (гутне) і фарфоро-фаянсове (порцелянове) виробництва, виготовлення паперу, гончарство, лісохімічні промисли (виробництво поташу і деревного вугілля, смолокуріння) займали важливе місце в зайнятості населення Полісся зазначеного часу. Початком польового, на місцях бувшого виробництва, вивчення технологічних процесів і споруд, опитування колишніх майстрів або їхніх нащадків, збору інструментів стала Поліська експедиція, яка 1932 р. працювала на теренах Київщини і Житомирщини.

Науковим ідеологом створення комплексної Поліської експедиції та її керівником став Олександр Петрович Оглоблин, який на той час

працював у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Шевченка, а також виконував обов'язки керівника Комісії для вивчення соціально-економічної історії України ВУАН (Верба 1995, с. 93, 95). Предметом досліджень експедиції стали металургія, гутництво, фарфоро-фаянсове, паперове та суконне виробництва, етнографічні та археологічні матеріали, інструменти, продукція виробництв, зразки сировини (Чміль 2018, с. 85).

О. П. Оглоблин ще 1925 р., коли йому не виповнилось і 26 років, підготував і видав друком дві книги з історії українського фабричного виробництва XVIII—XIX ст., другу з яких — «Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика» — успішно захистив 1926 р. як докторську дисертацію. Зібраний науковцем архівний матеріал допоміг розробити маршрути експедиції для повнішого охоплення промислових об'єктів Полісся. Згодом, працюючи в 1932—1934 рр. директором Київського центрального архіву давніх актів, дослідник значно доповнив архівні свідчення XVII—XVIII ст. про місця цих виробництв. Ці зведені історичні довідки О. П. Оглоблина збереглися у кількох його рукописах (Оглоблин б. р. спр. 87; спр. 94)¹.

Серед інших найбільшу увагу О. П. Оглоблина, як і експедиції 1932 р., привернули рудні як осередки чорної металургії. Пункти цього виробництва кількісно значно переважали усі інші, разом узяті, тому серед здобутків Поліської експедиції вивчення металургійної справи виявилось найвагомим. Працюючи в Інституті історії матеріальної культури (1935—1937), науковець

1. Висловлюємо подяку колезі, канд. іст. наук Лесі Чміль за можливість ознайомитись із документами О. П. Оглоблина, пов'язаними з Поліською експедицією 1932 р.

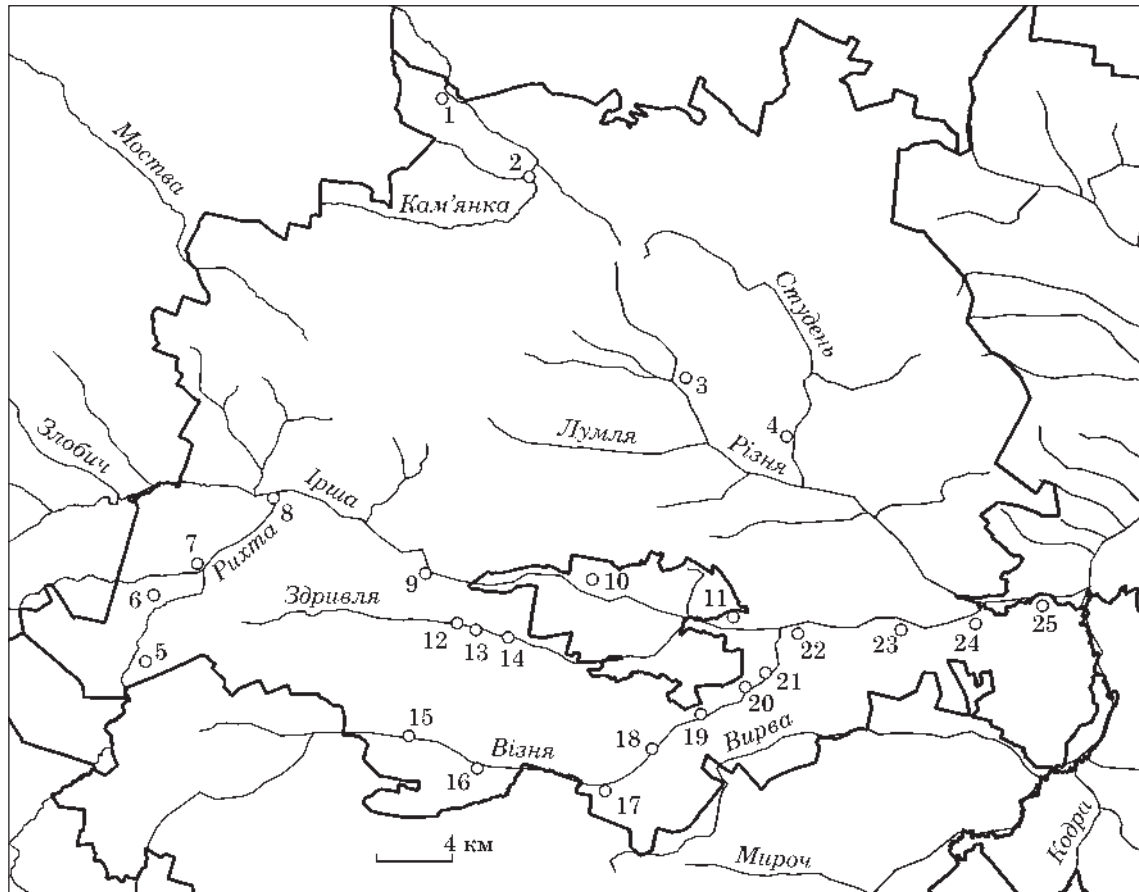

Рис. 3. Карта розташування рудень XVII—XIX ст., відомих за писемними та картографічними джерелами, на Малинщині (нумерація за таблицею у тексті)

ження місць кількох давніх рудень біля Малина. Оскільки після завершення Поліської експедиції, яка задокументувала локації десятка рудень у цьому районі, минуло 90 років, а після 1930-х рр. на теренах України взагалі не здійснювались археологічні обстеження рудень, перед новими пошуками постало питання методики як підготовки розвідки, так і її проведення.

Сьогодні поверхневих слідів місць розташування рудень значно менше, ніж їх було у 1932 р. У більшості місць зникли нагромадження залізних шлаків (жужелю), які, висотою до 2—3 м, бачили учасники Поліської експедиції і які пізніше було використано для підсилення доріг, насипання гребель переїздів через заплави Ірші та інших річок. Також вже не існують дерев'яні палі основ водяних млинів — однієї з обов'язкових споруд рудні, які в багатьох випадках фіксувала експедиція. Крім того, 1932 р. місцеві мешканці, зорема нащадки рудників, пам'ятали місця розташування і млинів, і самих рудень. І ще — після Другої світової війни на Малинщині перестали існувати кілька селищ на місцях рудень, зокрема Рудні Здриwля, Чопівська, Рихта, Малинська, що також ускладнює локалізацію місць виробництв.

Першим завданням вивчення рудень району Малина й було власне встановлення, по можливості, точного місця їх розташування. Для цього

був складений перелік рудень району, який на час розвідки налічував 25 позицій (рис. 3; таблиця). Він спирався і на зібрані О. П. Оглоблиним архівні матеріали, і на інші історичні писемні джерела (Тариф подимного 1731 р., Ревізські сказки 1811 р.) і картографічні матеріали (триверстова карта Шуберта 1860-х рр., карта Хшановського першої половини XIX ст.).

Імовірно, перелік, наведений у таблиці, може бути значно розширений після додаткового вивчення архівних джерел. Крім того, не виключено, що деякі рудні за свою історію могли змінити місце розташування або що біля населеного пункту існувало кілька рудень одночасно.

Важливим кроком для розробки маршрутів розвідки стало вивчення матеріалів Поліської експедиції — передусім тих рудень, плани яких були зафіксовані 1932 р. Ураховуючи це, найперспективнішими для пошуків місць залізрудних виробництв були визначені рудні Чопівська, Рихта, Сичівська і Буківська в районі нижньої течії р. Тростяниця, Королівська, Городищенська, Візня, хут. Антонів на р. Візня, Ялцівська, Білоберезька, Стасєва на р. Ірша.

Крім згаданих вище карт, для уточнення місць розташування млинів і гребель були залучені мапи 1910—1930-х рр., які в більшості випадків давали можливість, за допомогою космічних знімків Google, звзити місця пошуків

Рудні в районі Малина

Рис. 3: №	Назва	Сучасна назва	Згадка
1	Калинівська	Р. Калинівська	—
2	Ксаверівська	Ксаверів	1643
3	Баранівська	Не існує	1790—1832
4	Нововороб'ївська	Р. Вороб'ївська	1790
5	Буківська	Бучки	1768—1832
6	Сичівська	Сичівка	1790—1855
7	Рихта	Не існує	1828—1856
8	Чопівська	Не існує	1639—1855
9	Гутальянська	Гутка Логанівська	1790—1807
10	Малинська	Не існує	1639—1845
11	Городищенська	Не існує	—
12	Березинська	Березине	1790—1832
13	Берківська	Березине	1791—1807
14	Здривля	Не існує	1790—1828
15	Яновська	Іванівка	1811
16	Нянівська	Нянівка	1626—1790
17	Королівська	Королівка	—
18	Ворсівська	Ворсівка	1621—1630
19	Нова Р. Візня Ворсівська	Р. Городищенська	1790—1828
20	Стара Р. Візня	Візня	1727—1807
21	хут. Антонів	хут. Транспорт	—
22	Пенязевічеська	не існує	1731
23	Ялцівська	Новоселиця	1644—1855
24	Більська	Білий Берег	1828—1886
25	Стасева	Стасев	1664

рудень, найнадійнішими маркерами яких залишаються скупчення жужелю на поверхні або в ґрунті. Супутнім завданням розвідки було виявити і вивчити житлову зону металургійних підприємств — місць проживання рудників із їхніми родинами, знахідки з яких, передусім кераміка, можуть уточнити час виникнення самих рудень.

Рис. 4. Населені пункти Рудня Чопівська і Рудня Рихта на триверстовій карті другої половини XIX ст.

У результаті триденних пошуків у жовтні 2019 р. були виявлені та обстежені місця шести рудень.

Рудня Чопівська розташовувалась на правому березі р. Ірша неподалік від впадіння до останньої р. Тростяниця (рис. 4). Зараз місце, де існувало село, заросло сосновим лісом. У рельєфі помітний узвіз, яким дорога від заплави піднімалась на берегову терасу висотою 4—5 м, де у XVII — першій половині XX ст. стояло село. На схематичному плані 1932 р. місця рудні позначені зони накопичення жужелю, дві кузні, млин (рис. 5). Біля узвозу в заплаві під час шурфування виявлений шар, насичений залізними шлаками, який вказує місце самого рудного виробництва. На терасі в шурфах знайдені матеріали XVIII—XX ст.: уламки кераміки, скла, фаянсу, залізні цвяхи, кістки тварин (рис. 6). На карті рудень Поліської експедиції в цьому районі позначено дві рудні (рис. 2).

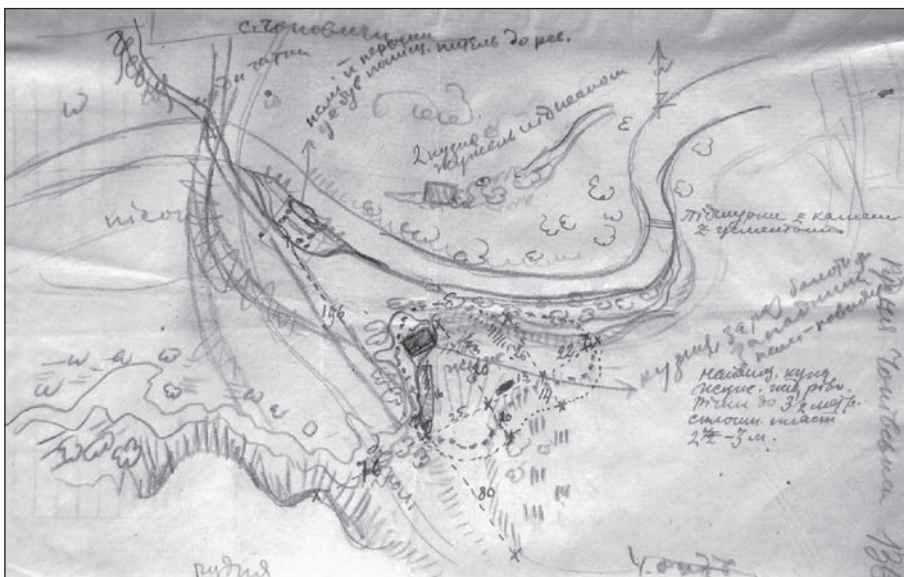

Рис. 5. Схема об'єктів Рудні Чопівської в матеріалах Поліської експедиції 1932 р. (ЦДАВО, ф. 3651, спр. 318)

Рудня Рихта стояла на однойменній річці неподалік від впадіння останньої до р. Тростяниця (рис. 4). Зараз це місце майже повністю вкрите лісом. На лівому березі р. Рихти на висоті 3 м над її долиною виявлена ділянка розміром орієнтовно 30 × 20 м, на якій на глибині 0,1 м залягає суцільний шар шлаків і болотної руди. Деякі уламки сягають довжини 30 см і важать кілька кілограмів (рис. 7). Також тут було знайдено кілька дрібних уламків кераміки, ймовірно, XIX ст. За архівними матеріалами, зібраними О. П. Оглоблиним, ця рудня з'явилась на початку XIX ст. (Оглоблин б. р. спр. 94, арк. 183—184). Відомий малюнок Рудні Рихти середини XIX ст., зроблений Домініком П'єром Де ля Флізом (Де ля Фліз 1999, с. 521). На малюнку праворуч, на схід від дороги, зображено дві будівлі рудні, з даху однієї з них піднімається стовп густого диму. Рудня стоїть над потічком біля ставка. Житлові будівлі-зруби розташовані ліворуч від дороги (рис. 8).

Співробітники експедиції 1932 р. виявили тут місце рудні і взяли до колекції молот масою 80 кг з неї (рис. 9).

Рудня Сичівська (суч. Сичівка) розміщувалась на лівому березі р. Тростяниця біля переїзду через річку. Це місце у долині було переплановано під час спорудження двох потужних насипів-гребель для мостів — сучасного і його попередника (1950—1960-х рр?), що розташовувався за 20 м нижче за течією. На плані Поліської експедиції місце рудні позначено праворуч від мосту, нижче за течією від нього (рис. 10). На підвищенні берега на північний захід від сучасного мосту у виїмці ґрунту виявлені уламки залізного шлаку й дрібні фрагменти кераміки XVIII—XIX ст. На карті рудень Поліської експедиції на північний схід від Сичівки на правому березі р. Тростяниці позначено рудню. На картах це урочище має назву Буда.

Рудня Баранівська позначена на карті В. Хшановського на лівому березі р. Різня на південний схід від села. Ми обстежили ймовірно місце розташування іншої рудні, що функціонувала ближче до Баранівки на правому березі р. Різни. На річці помітні сліди колишнього ставка. Тут, біля залишків греблі, знайдено уламки жужелю, а вище по схилу — велику кількість кераміки XVIII—XIX ст. (якою, ймовірно, датується час появи цієї рудні), фрагменти скляних виробів, уламки трьох гутних тиглів (рис. 11).

Рудня Ялцівська (суч. Новоселиця) розташовувалась на правому березі р. Ірша проти села, яке дало назву рудні (рис. 12). Зміна русла річки призвела до того, що місце давньої рудні зараз займає лівий берег Ірші. Більшу частину скупчень жужелю, зафіксованих експедицією 1932 р., як показала розвідка 2019 р., було ви-

Рис. 6. Знахідки на місці Рудні Чопівської

Рис. 7. Шматок болотної руди з Рудні Рихти

Рис. 8. Рудня Рихта на малюнку Де ля Фліза середини XIX ст.

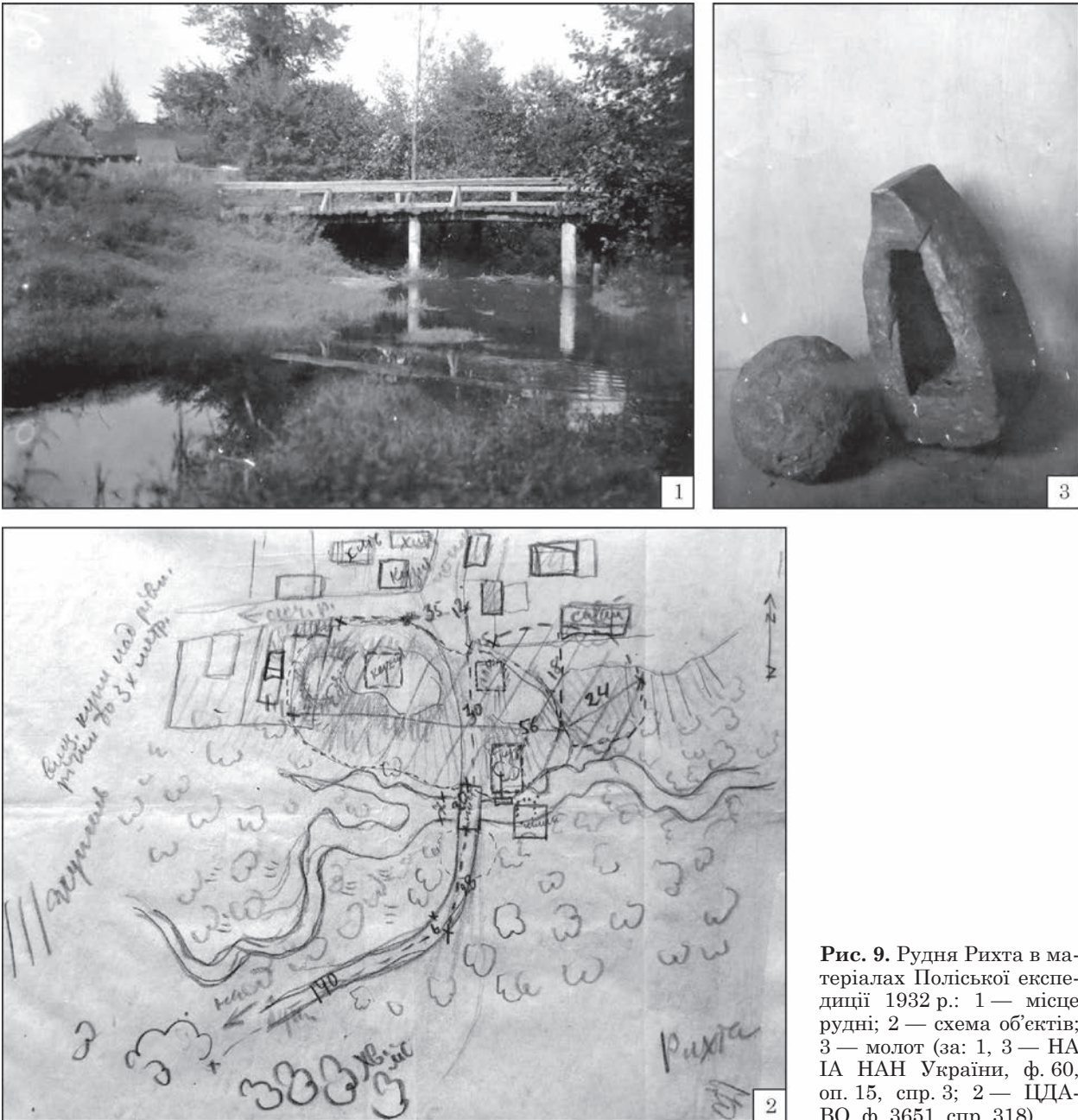

Рис. 9. Рудня Рихта в матеріалах Поліської експедиції 1932 р.: 1 — місце рудні; 2 — схема об'єктів; 3 — молот (за: 1, 3 — НА ІА НАН України, ф. 60, оп. 15, спр. 3; 2 — ЦДА-ВО, ф. 3651, спр. 318)

користано для спорудження потужного насипу-греблі через широку долину річки. На схід від насипу, нижче за течією, під час шурфування виявлена наявність залізних шлаків у ґрунті. По трасі стариці, яка зараз відрізає місце рудні від лівобережної заплави, зафіксовані близько пів сотні вертикальних дерев'яних паль, розташованих у кілька рядів, які пов'язані чи то із будівництвом згаданої греблі, чи з мостом через старицю, чи з давнім водяним млином на цьому місці (рис. 13).

Рудня на хуторі Антонів (суч. хутір Транспорт у складі смт Гранітне) функціонувала в районі колишнього хутора. Нам вдалося виявити велике скупчення залізних шлаків висотою 3—5 м, розташоване біля підніжжя високого лівого берега р. Візня (рис. 14). Скупчення містить понад 1000 м³ жужелю і, ймовірно, залишилось

недоторканим після припинення функціонування місцевої рудні. За оцінкою учасників експедиції 1932 р., відвали жужелю займали площу до 3000 м² (Оглоблин 1932, с. 87). Селище рудників існувало на протилежному березі річки. У цьому місці виявлені два десятки уламків кераміки XVIII—XIX ст., фрагменти двох гутних тиглів.

Подальшим кроком у вивченні рудництва ранньомодерного і раннього Нового часу на Поліссі може стати детальніше археологічне вивчення однієї з рудень, а також аналізування кількісних і якісних характеристик складу сировини, характеру відходів і точнішої реконструкції етапів виробництва заліза та технологічних особливостей цього процесу. Здійснений О. П. Оглоблиним збір історичних свідчень і отримання Поліської експедицією 1932 р. польо-

вих матеріалів, пов'язаних із розвитком металургії на Правобережному Поліссі у XVII—XIX ст., заклали міцний фундамент для подальшої розробки цієї наукової тематики.

Інші археологічні пам'ятки. Під час розвідок 2019 р. у різних місцевостях Малинщини виявлені та обстежені кілька поселень, зокрема багатошарових. На північ від с. Тростяниця на підвищенні лівого берега однойменної річки в лісовому масиві на ділянці 70 × 40 м знайдені два десятка уламків ліпної кераміки доби бронзи (?), чотири крем'яних артефакти (рис. 15: 2), кілька стінок і вінце з поливою XVIII—XIX ст. Багато кераміки, зокрема десять вінець і шість денець кінця X — першої половини XIII ст., зібрані на поселенні, розташованому на похилому схилі верхів'я р. Звіздаль між сс. Недашки і Зелений Гай (рис. 16: 1). Тут також трапилася кераміка і XVII—XIX ст., серед якої п'ять вінець (серед них і від миски з коричневою поливою), три стінки із зеленою і жовтою поливою, три фрагменти кахлів, а також дві ліпні стінки та скол кременя. На іншому поселенні, між Недашками і Ксаверовом, зібрано майже півсотню уламків кераміки часів Русі, зокрема три вінця XII ст. (рис. 16: 2), а ще вінце XVIII—XIX ст. (?), вкрите ангобом, і ліпну стінку.

Поселення давньоруського часу обстежені біля сс. Пиріжки та Українка (Пинязевичі). На першому з них зібрано понад 20 уламків кераміки, серед якої два вінця XII ст. (рис. 16: 4), фрагмент денця із клеймом у вигляді крапки в колі, уламок цегли (плінфи?) розміром 4,5 × 3,3 × 2,5 см з лицевою поверхнею. На другому — понад сотню уламків, серед яких 15 вінець, також датованих XII ст. (рис. 16: 3), і шість ліпних стінок. У с. Баранівка оглянуте місце розташування кількох курганів часів Київської Русі висотою до 1 м і діаметром 5—7 м.

Численні матеріали XVII—XVIII ст. виявлені в с. Пиріжки. Кераміка цього часу, а також кілька великих шматків криці знайдені поруч із місцем, де колись стояла місцева церква (вулиця Соборна). Поблизу нього, за 150 м на північний захід, на правому березі р. Лумля на городках над копанкою зібрана значна кількість знахідок. Серед них десять вінець (одне з ручкою, два з опискою червоного

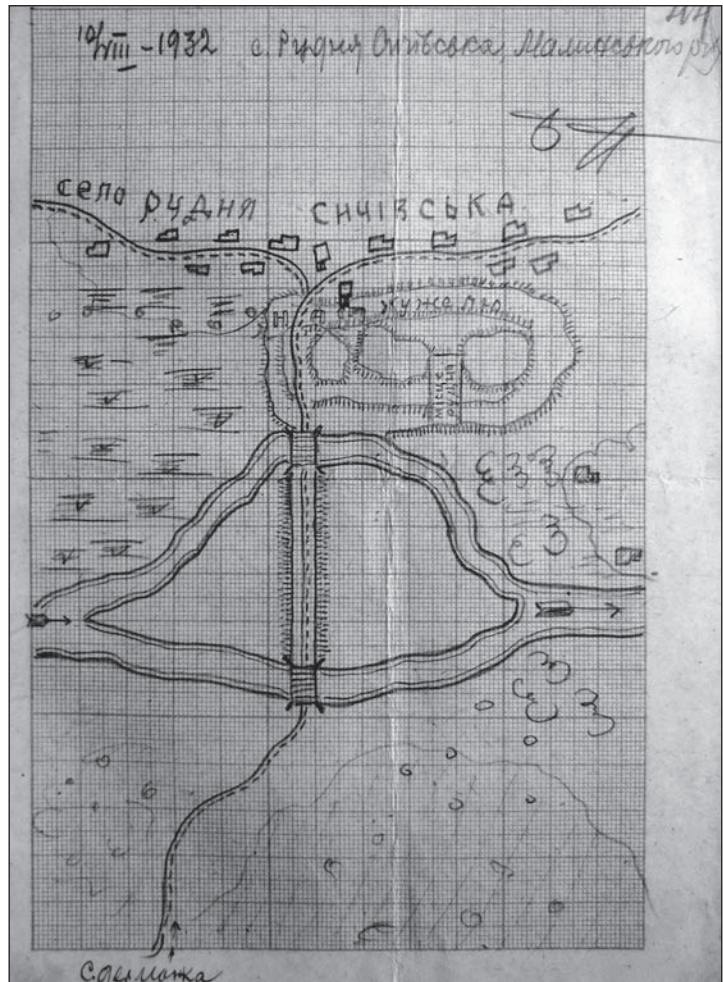

Рис. 10. Схема об'єктів Рудні Сичівської в матеріалах Поліської експедиції 1932 р. (ЦДАВО, ф. 3651, спр. 318)

Рис. 11. Знахідки біля с. Баранівка на місці ймовірної рудні

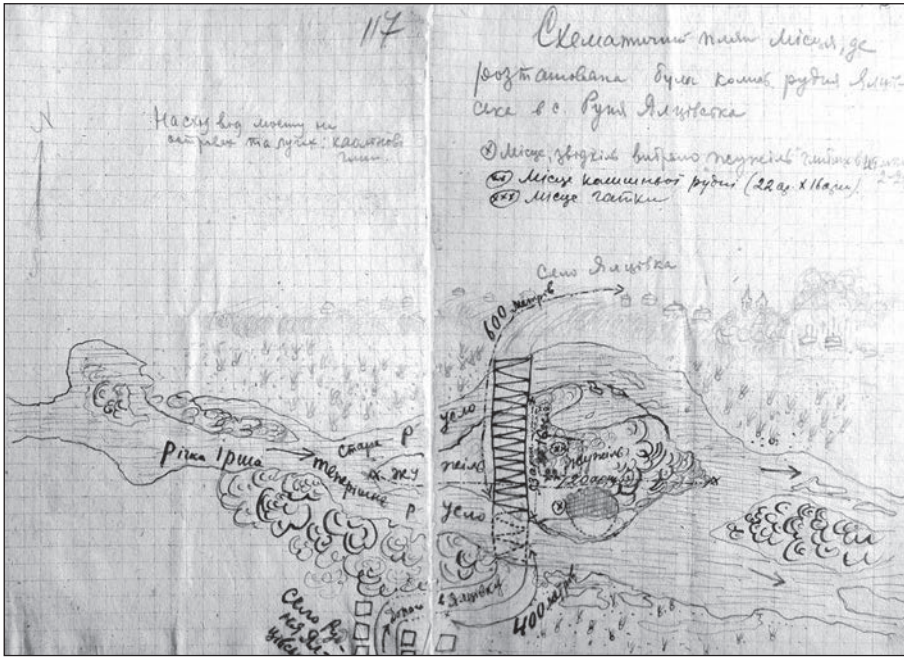

Рис. 12. Схеми об'єктів Рудні Ялицької в матеріалах Поліської експедиції 1932 р. (ЦДАВО, ф. 3651, спр. 318)

Рис. 13. Залишки дерев'яних палів біля Рудні Ялицької

Рис. 14. Скупчення залізних шлаків рудні біля хутора Антонів

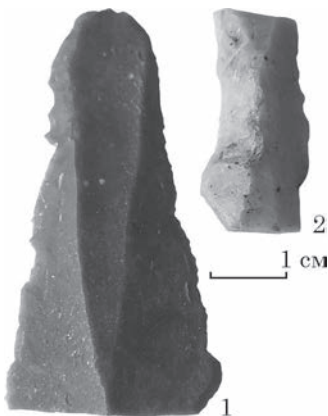

Рис. 15. Крем'яні знаряддя: 1 — різець із ретушню з Малина; 2 — пластина з поселення біля с. Тростяниця

кольору), дев'ять денець (два з утором), два десятка стінок, одна з яких із пролощеними вертикальними лініями, вісім уламків кахлів, два з яких — румпи (одна із зелено-жовтою поливою),

по фрагменту криці й оплавленого прозорого скла. Частина знайдених стінок і денець грубої роботи, із домішками жорстви, вірогідно, місцевого, локального виробництва.

Серед кераміки трапились вінце з великою виїмкою з внутрішнього боку, яке, можливо, слід датувати XVI ст. (рис. 16: 5). Селище Пиріжки вже існувало на рубежі XV—XVI ст. і як дівіщи-на згадане серед володінь Івана Єльця (Клепатський 2007, с. 195). Вірогідно, воно виникло на місі між р. Лумля та її безіменним правим допливом, де сходяться вулиці Соборна і Козацька.

У самому Малині на лівому березі р. Ірша у вересні 2019 р. В. Тимошенко знайшов велику кількість уламків посуду XVII—XVIII ст., частина з якого містить дрібні вклучення товченого граніту, ймовірно, місцевого виробництва. Можливо, деякі зі знайдених стінок належать до ранішого часу. Також серед знахідок є фраг-

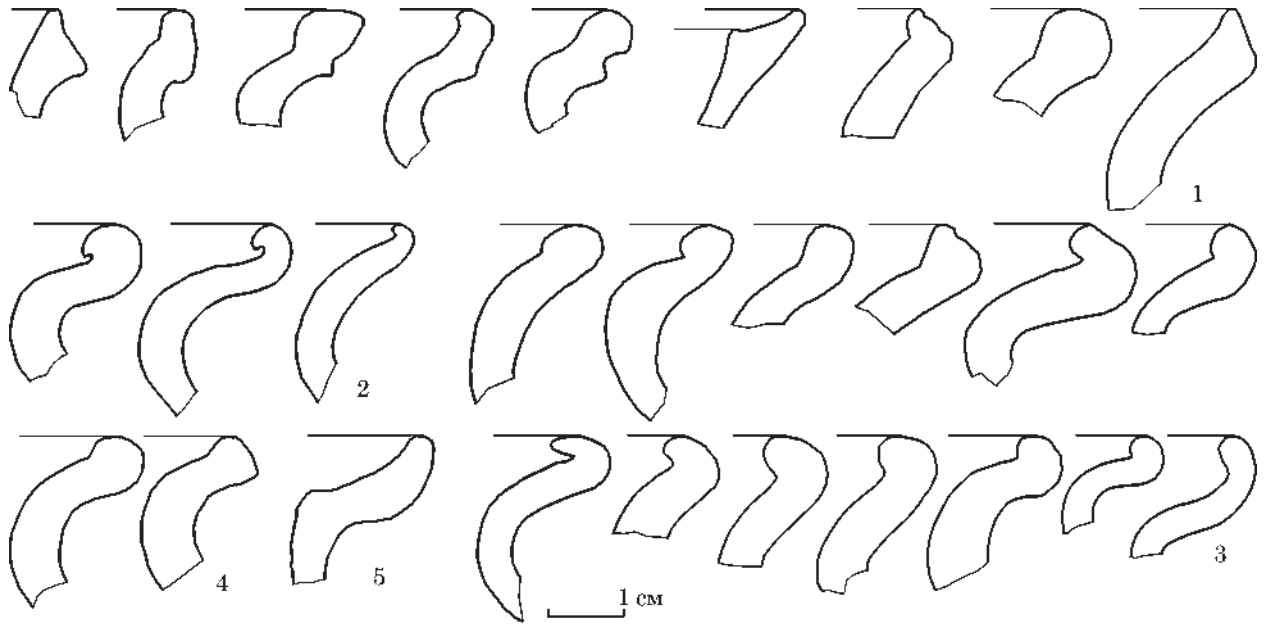

Рис. 16. Вінця посуду XI—XIII і XVI (?) ст.: 1 — Недашки; 2 — між Недашками і Ксаверовом; 3 — Українка; 4, 5 — Піріжки

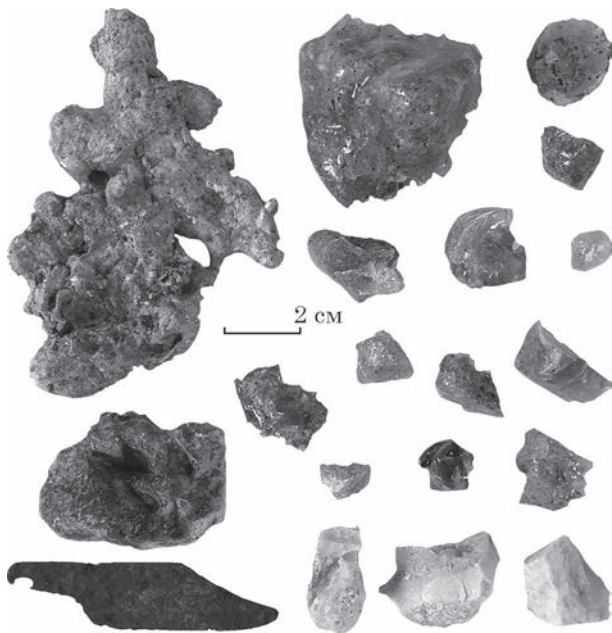

Рис. 17. Знахідки з місця гуті біля с. Королівка

менти двох опуклих черепиць із прямим бортиком, які потовщуються від краю з 1 до 1,5 см, тісто яких містить домішки піску і включення чорного кольору. Тут трапились і кістки тварин та крем'яна пластина-різець із ретушшю (рис. 15: 1).

Під час розвідки відкрито невідому раніше гуту біля с. Королівка, розташовану на березі безіменного струмка — притоки р. Візня. Більша частина пам'ятки знищена виїмкою ґрунту в останні роки. Знайдено уламки тиглів, скламасу, шлаки, кераміку XVIII—XIX ст., уламок залізного ножа-інструмента (?) (рис. 17).

На високій правобережній терасі р. Візня біля хутора Антонів виявлено десяток уламків ліпної

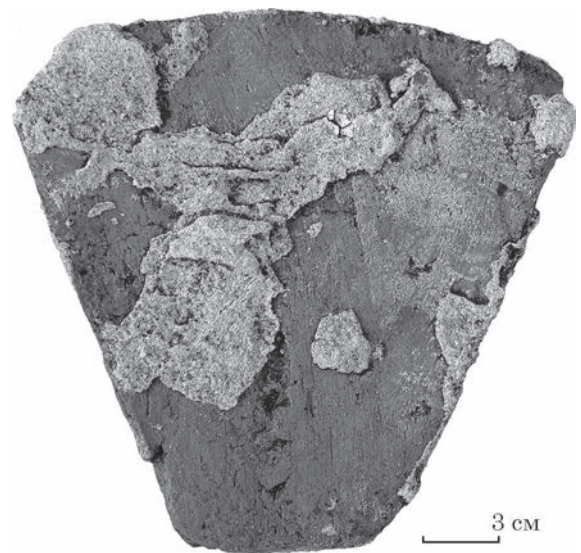

Рис. 18. Лекальна цегла з руїн костелу кінця XVIII ст. (?) біля хутора Антонів

кераміки (серед них вінце), тісто яких із домішками жорстви, і скол кременя.

Над селищем височіє пагорб із залишками стін (висотою до 1,5 м) костелу, збудованого наприкінці XVIII ст. (?) шляхтичами Пеньковськими. Тут знайдена лекальна цегла трапецієподібної форми з дугоподібною основою, заввишки 16—17 см, завтовшки 5—6 см й завширшки 16—18 см з однієї сторони і 5—6 см — з іншої. Одна з цеглин червоного кольору, дві інші — світло-коричневі. Вони сформовані у нероз'ємній рамці без дна, про що свідчать бортики-напливи по нижньому ребру виробу і вертикальні смуги на торцях від виїмання цегли з рамки. На верхніх площинах цеглин є сліди загладжування поверхні. На виробках залишились ділянки вапняно-піщаного розчину товщиною до 1,5—2 см (рис. 18). За до-

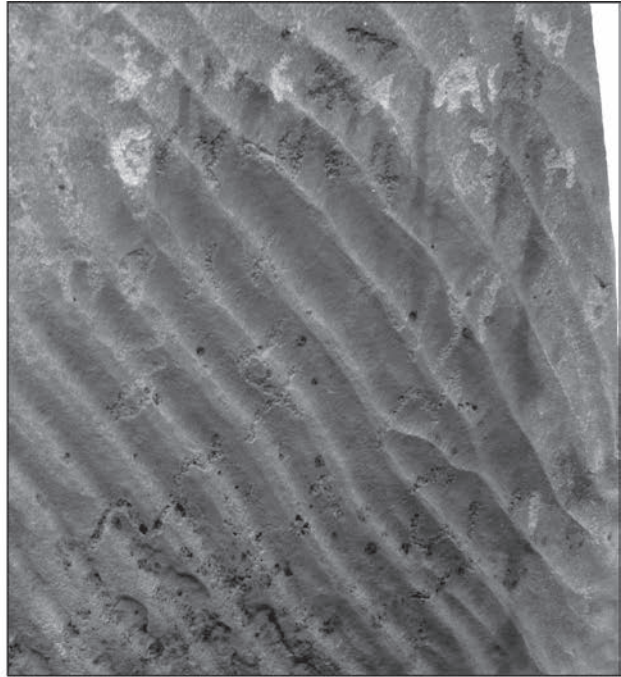
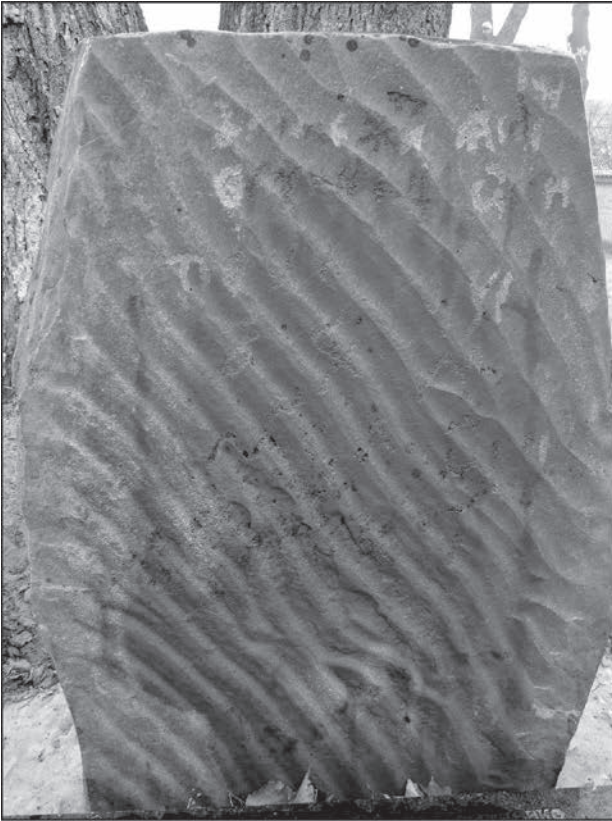
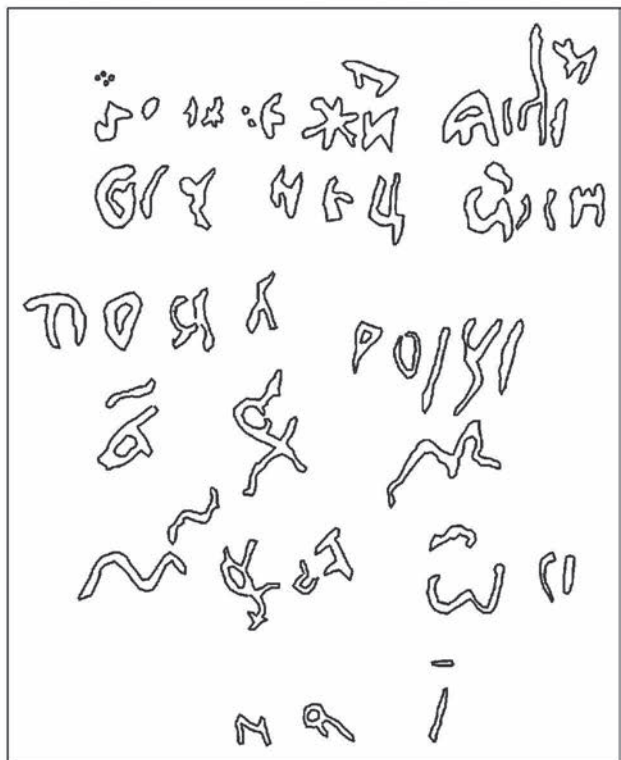

Рис. 19. Надмогильна плита з червоного кварциту з написом 1640 р. із с. Ворсівка, напис та його промальовка

кументами Поліської експедиції 1932 р., від костелу на той час лишилися «мальовничі руїни» стін і поодиноких стовпів, а споруда слугувала усипальницею панів Пеньковських (Оглоблин 1932, арк. 87).

Хутір Антонів розташований у маєтності Пинязевичі, якою у 1770 р. володів Станіслав Пеньковський, а з 1783 р. — його син Антоній (Похилевич 1864, с. 186). Ім'ям останнього й було названо хутір, в якому, можливо, стояла резиденція молодшого Пеньковського. З цієї родини знані Станіслав Пеньковський, який обіймав посаду коморника (заступника судді) ломжинського (Ломжа — повітове місто Підляського воеводства Польщі) і який у тарифі подимного податку Житомирського повіту 1775 р. названий дідичем Пинязевичей, та його дружина Анна Фризе (ред. Жеменецький 2018, с. 50, 118). За іншими свідченнями, дружиною Станіслава була Дорота Дрефрус. Подружжя мало синів Антонія і Яна. Старший (нар. 1764 р.) — підкоморій волинський, був одружений із Магдаленою Пеговською і мав синів Владислава (нар. бл. 1794 р.) і Йозефа (нар. бл. 1813 р.) (Кліжанієнко-Рієнковські 2017).

Давні надмогильні плити. Дуже корисним виявився огляд двох кам'яних надмогильних плит, виявлених незадовго до наших відвідин під час благоустрою території навколо церкви Св. Миколая (збудована у 1850 р.) у с. Ворсівка. Першу з них встановили як стелу на сучасній могилі священника на південь від храму. Пли-

ту вироблено з червоного кварциту, причому її лицевий бік прикрашають «брижі пустелі» — візерунок природного походження, характерний саме для цього різновиду порід (рис. 19).

Через естетичну привабливість цієї сторони плити надмогильний напис був нанесений прямо по рельєфу «бриж». Створення його вимагало великих зусиль, адже до нерівностей поверхні додалась ще й висока міцність кварциту. Це позначилось на самому написі — пропуску (додаково до традиційних для того часу скорочень) частини літер у словах і невеликому заглибленні самих літер, що ускладнило прочитання напису.

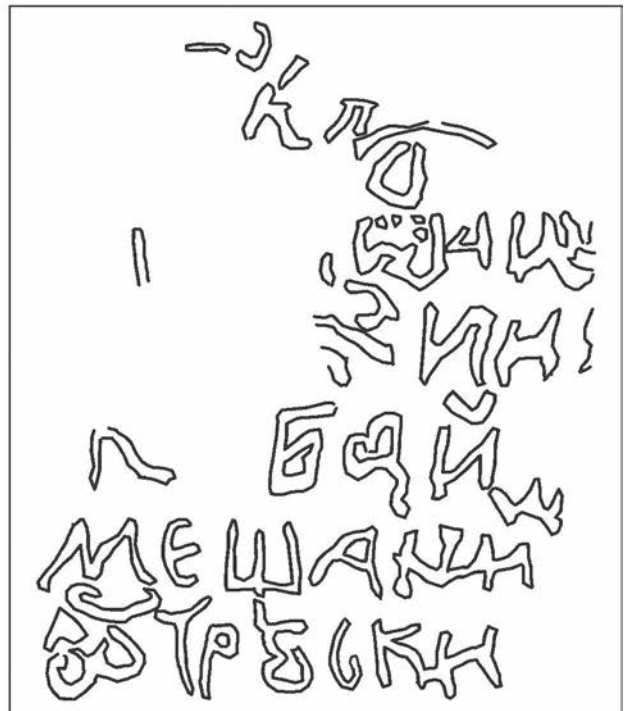
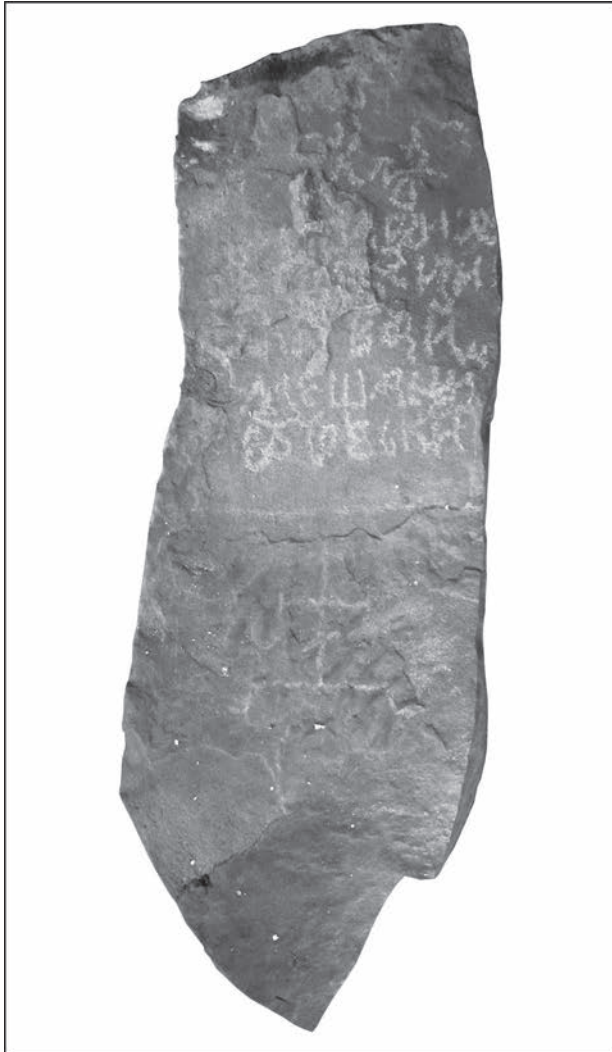

Рис. 20. Надмогильна плита з червоного кварциту з написом XVII ст. із с. Ворсівка, напис та його промальовка

Останній містить шість рядків (напис подаємо в сучасній транслітерації):

...СЖИ Я...
 ... НЕЦ ...
 (У)ПО(КО)ЯЛ(СЯ) РОКУ
 АХМ [1640]
 М(ЕС)Я(Ц)А О(КТЯБР)Я
 (Д)НЯ І [10] ¹.

Друга плита, більше схожа на кам'яну брилу, мала довжину понад 1 м і на момент її огляду зберігалась у розташованому поруч із церквою будинку священника. Її лицьова сторона має виступи-нерівності, що позначилось на чіткості напису, зокрема, лівої його сторони, крім двох останніх рядків (рис. 20).

Заглиблення літер ще менші, ніж на попередній плиті, і виділяються більше завдяки світлішому кольору — сліду різця. Простежується

також шість рядків, перші три з яких не піддаються прочитанню:

..... Б(ОГОРО)ДИЦ(??)
 МЕЩАНИН

ОСТРЬСКИ(Й) (чи ОСТР(О)ЗЬКИ(Й)?)

Під написом, з невеликим відступом від нього, від краю до краю брили проведено горизонтальну лінію, під якою ще нижче зображено восьмиконечний хрест на Голгофі (рис. 20). Знизу брила завершується гострим зубом, що виступає донизу і, безсумнівно, був зроблений спеціально для надійнішої вертикальної фіксації надгробку в землі.

1. Автори вдячні д-ру іст. наук Н. Білоус та канд. іст. наук І. Тесленку за допомогу у прочитанні написів на плитах.

Знахідка цих плит свідчить про кілька обставин. Це перший, принаймні відомий нам, випадок виявлення кварцитових могильних плит поза межами Овруцького кряжу, де розташовані поклади цього каменю. Але й на кряжі найдавніші датовані кварцитові плити належать до кінця XVIII ст.¹ Отже плити з Ворсівки — найдавніші датовані кварцитові, відомі на території колишнього Київського воєводства. Час їх виготовлення засвідчує, що принаймні вже у другій чверті XVII ст. на Овруччині існувала індустрія видобутку і обробки кварцитових плит для надгробків, виробу якої користувались попитом й за межами Овруцького повіту. Відстань від Овруча до Ворсівки навіть за найкоротшим маршрутом Народичі — Базар — Малин у 100 км потребувала додаткових витрат на доставку товару. Це, а також вартість самої плити, вказують на фінансову спроможність родини померлого.

Кам'яний надгробок 1640 р. опосередковано свідчить про те, що на місці збереженої дерев'яної церкви XIX ст. існувала її попередниця, збудована 1728 р. (Похилевич 1864, с. 185), а до неї — більш давня, на цвинтарі якої стояли описані кварцитові стели. Першу згадку про Ворсичі (Ворсівку) знайдено в документі 1496 р., де серед власників цього селища послідовно названо Івашка Гвоздя, Мишка Затику і Федька Козаковича (Клепатський 2007, с. 219). Не пізніше середини XVI ст. Ворсичі стали власністю чоловіків родини — Іван, Богдан і Філон. Останній був надзвичайно відомою особою — обіймав посаду київського чашника (1593—1634), неодноразово був призначений поборцем (1609, 1611, 1613, 1623, 1628), обраний депутатом-суддею до Коронного (Люблінського) трибуналу (1617, 1630). Після смерті Філона (1634) Ворсівка перейшла до його доньки Катерини та її чоловіка Яна (Івана) Ярмолинського, який дещо пізніше (1644—1653/54) обіймав посаду земського судді в м. Кременець (Літвін 2016, с. 276—277; Яковенко 2008, с. 210). У 1640-х рр. Ворсівка мала статус містечка (Білоус 2015, с. 146, № 62).

На городі на південь від церкви знайдені два уламки стінок гончарного посуду XVII—XVIII ст. і уламок теракотової кахлі з геометричним орнаментом XVII (?) ст.

У результаті активної фази російсько-української війни у березні 2022 р. російські загарбники тимчасово окупували північ Київської обл. та частину територій кількох громад у Житомирській обл. Мінування, обстріли і бойові зіткнення призвели до засмічення тисяч квадратних кілометрів площі Правобережного Полісся вибухонебезпечними предметами, руйнування відомих і невідомих археологічних пам'яток. Частина зазначеної території унаслідок війни на десятиліття буде залишатись небезпечною для археологічного вивчення і стане недоступною для польових досліджень тільки прийдешньому поколінню науковців.

1. Дякуємо С. Павленку за надану інформацію.

ЛІТЕРАТУРА

Білоус, Н. 2015. Приватні міста Київського воєводства в першій половині XVII ст.: кількість, особливості розвитку та функціонування. *Україна в Центральній-Східній Європі*, 15, с. 125-164.

Верба, І. В. 1995. О. П. Оглоблин. *Український історичний журнал*, 5, с. 89-99.

Де ля Фліз, Д. П. 1999. *Альбоми*. 2. Київ.

Жеменецький, К. (упоряд.). 2018. *Тариф подимного податку Житомирського повіту 1775 р.* Біла Церква: О. Пшонківський.

Клепатський, П. Г. 2007. *Очерки по истории Киевской земли: Литовский период.* Біла Церква: О. Пшонківський.

Літвін, Г. 2016. *З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569—1648).* Пер. з польськ. Л. Лисенко. Київ: Дух і Літера.

Оглоблин, О. П. 1932. *Промисловість Правобережного Полісся в минулому і сучасному: науковий звіт експедиції за 1932 р.* Науковий архів Інституту історії НАН України, оп. 3, спр. 220.

Оглоблин, О. П. б. р. *До історії металургії на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. (машинопис).* ЦДАВО, ф. 3561, оп. 1, спр. 94.

Оглоблин, О. П. б. р. *Металургія Правобережної України XVI—XIX ст. (машинопис).* ЦДАВО, ф. 3561, оп. 1, спр. 87.

Похилевич, Л. П. 1864. *Сказания о населённых местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, сёлах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся.* Киев: Киево-Печерская Лавра.

Тимошенко, В. І. 2019. Залізорудне виробництво Правобережного Полісся в XVI—XVII ст. В: Тимошенко, В. І. (ред.). *Ремесла та промисли Поліської зони. Проблеми дослідження і популяризації. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Малин, 21 серпня 2019 р.* Малин, с. 26-41.

Чміль, Л. В. 2018. Пам'ятки Іванківщини XVII—XIX ст. у матеріалах експедиції 1932 р. *Переяславка: Наукові записки НІЕЗ «Переяслав»*, 14 (16), с. 85-94.

Яковенко, Н. 2008. *Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна.* Київ: Критика.

Klijanienko-Pienkowski, J. 2017. Pienkowski herbu Suchekomnaty na Wolyniu i Kijowszczyźnie (online). Режим доступу: <https://pienkowski.skyrock.com/3291980626-Pienkowski-herbu-Suchekomnaty-na-Wolyniu-i-Kijowszczyznie.html> (Дата звернення 11 червня 2023).

REFERENCES

Bilous, N. 2015. Pryvatni mista Kyivskoho voievodstva v pershii polovyni XVII st.: kilkist, osoblyvosti rozvytku ta funktsionuvannia. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 15, s. 125-164.

Verba, I. V. 1995. O. P. Ohloblyn. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, s. 89-99.

De lia Fliz, D. P. 1999. *Albomy*. 2. Kyiv.

Zhemenetskyi, K. (comp.). 2018. *Taryf podymnoho podatku Zhytomyrskoho povitu 1775 r.* Bila Tserkva: O. Pshonkivskyi.

Klepatskii, P. G. 2007. *Ocherki po istorii Kievskoi zemli: Litovskii period.* Bila Tserkva: O. Pshonkivskyi.

Litvin, H. 2016. *Z narodu ruskoho. Shliakhta Kyivshchyny, Volyni ta Bratslavshchyny (1569—1648).* Per. z polsk. L. Lysenko. Kyiv: Dukh i Litera.

Ohloblyn, O. P. 1932. *Promyslovist Pravoberezhnoho Polissia v mynulomu i suchasnomu: naukovyi zvit ekspedytsii za*

1932 r. Naukovyi arkhiv Instytutu istorii NAN Ukrainy, op. 3, spr. 220.

Ohloblyn, O. P. b. r. *Do istorii metalurhii na Pravoberezhnii Ukraini v pershii polovyni XIX st. (mashynopys)*. TsDAVO, f. 3561, op. 1, spr. 94.

Ohloblyn, O. P. b. r. *Metalurhiia Pravoberezhnoi Ukrainy XVI—XIX st. (mashynopys)*. TsDAVO, f. 3561, op. 1, spr. 87.

Pokhilevich, L. P. 1864. *Skazaniia o naseleennykh mest-nostiakh Kievskoi gubernii ili statisticheskie, istoricheskie i tserkovnye zametki o vsekhn derevniakh, selakh, mestechkakh i gorodakh, v predelakh gubernii nakhodiashchikhsia*. Kyiv: Kievo-Pecherskaia Lavra.

Tymoshenko, V. I. 2019. Zalizorudne vyrobnytstvo Pravoberezhnoho Polissia v XVI—XVII st. In: Tymoshenko, V. I. (ed.). *Remesla ta promysly Poliskoi zony. Problemy doslidzhenia i populiaryzatsii. Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii. Malyn, 21 serpnia 2019 r.* Malyn, s. 26-41.

Chmil, L. V. 2018. Pam'iatky Ivankivshchyny XVII—XIX st. u materialakh ekspeditsii 1932 r. *Pereiaslavika: Naukovi zapysky NIEZ «Pereiaslav»*, 14 (16), s. 85-94.

Yakovenko, N. 2008. *Ukrainska shliakhta z kintsia XIV — do seredyiny XVII stolittia. Volyn i Tsentralna Ukraina*. Kyiv: Krytyka.

Klijanienko-Pienkowski, J. 2017. Pienkowski herbu Suchekomnaty na Wolyniu i Kijowszczyznie (online). Rezhim dostupu: <https://pienkowski.skyrock.com/3291980626-Pienkowski-herbu-Suchekomnaty-na-Wolyniu-i-Kijowszczyznie.html> (Data zvernennia 11 chervnia 2023).

A. V. Petrauskas, V. K. Koziuba,
V. I. Tymoshenko

ON TRACKS THE POLISSIA EXPEDITION OF 1932: THE NEWEST EXPLORATION OF MINERIES OF 17th—19th century ON THE MALYN REGION

In 2019 the authors conducted an archaeological survey near the city Malyn in the Zhytomyr region. The main task of the work was to find the locations of iron workshops known from historical sources of the 17th—19th centuries as «rudnia». Archival materials of the Poliska expedition of 1932, led by Oleksandr Ogloblin, were used to draw up the survey route. Photographs, location diagrams and descriptions of individual workshops of those studies made it possible to select priority points for a new visit to the sites of ancient industrial complexes.

A total of 6 locations were surveyed. In their place, it was possible to record a concentration of swamp ore and iron slag, nearby — samples of ceramics, glass and other findings related to the functioning of miners' villages. Near the humlet Antoniv, on an area of more than 1000 m², a 3—5 m high slag accumulation was discovered, which was the place of storage of iron production waste from the local «rudnia» on the Voznia River.

During the exploration several well-known and newly discovered archaeological sites were surveyed, including settlements from the times of Kievan Rus of the 10th—13th centuries near the villages of Nedashky, Ukrainka, Pyrizhky. Many samples of ceramic dishes of the 17th—19th centuries found in Malyn and Pyrizhky. Some of these ceramics have signs of local production. Fragments of tiles were found in some places, in Malyn — samples of ceramic tiles of the 18th (?) century. Near the village Korolivka, a previously unknown site of glass production — guta — was opened. Fragments of crucibles, vitreous mass, slag, ceramics of the 18th—19th centuries were found here. In several places fragments of molded ware, splinters of flint were found, which can be attributed to the Bronze Age (III—II millennia BC) and other eras.

Near the humlet Antonov the remains of the Roman Catholic church of the end of the 18th (?) century were examined. The building was built by the Polish nobleman Penkowski, who owned a large estate on the Irsha River. Specimens of figured (patterned) brick were taken from this architectural monument. It is important to fix two stone tombstones made of red quartzite in the village Vorsivka near the church. They contain partially legible inscriptions, one of which is dated 1640. These finds testify to the existence in the first half of the 17th century industry of the manufacture of stone tombstones, the place of production of which is located 100 km to the north, in the area of the city of Ovruch, depending on the type of stone.

Keywords: «rudnia», archaeological exploration, Malyn region, Polissia expedition of 1932, Oleksandr Ohloblyn.

Одержано 11.06.2023

КОЗЮБА Віталій Костянтинович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

KOZIUBA Vitalii, Ph. D., Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9117-0993,

e-mail: koziuba_vitalii@iananu.org.ua.

ПЕТРАУСКАС Андрій Вальдасович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

PETRAUSKAS Andrii, Ph. D., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-9066-1376, e-mail: petrauskas@i.ua.

ТИМОШЕНКО Василь Іванович, кандидат історичних наук, директор, Миський краєзнавчий музей, Малин, Україна.

TYMOSHENKO Vasyi, Ph. D., director, City Museum of Lokal Lore, Malyn, Ukraine.

О. О. Тарабукін

ПАМ'ЯТКИ VIII—X ст. н. е. НА ЖИТОМИРЩИНІ (матеріали до археологічної карти)

У статті наведено відомості про виявлені на території Житомирської обл. упродовж 1982—2019 рр. пам'ятки доби раннього середньовіччя й початкового етапу давньоруської держави. Локалізовано місця їх знаходження, подається опис, характеристика виявлених знахідок, визначаються культурна приналежність і датування.

Ключові слова: Житомищина, розвідки, пам'ятки, знахідки, ранне середньовіччя, празько-корчацької культура, Лука-Райковецька культура, Давня Русь, археологічна карта.

Пам'ятки слов'яно-руської доби складають невід'ємну і одну з найбільш значущих складових частин історико-археологічного надбання Житомирщини та України загалом. Старожитності кінця I — рубежу I—II тис. н. е. важливі для дослідження ключових тем, пов'язаних із формуванням культури Русі-України й утворенням східнослов'янської державності. Таких пам'яток відомо небагато порівняно з кількістю об'єктів археологічної спадщини інших періодів, зокрема й на Житомирщині. Тому кожне нове звернення до фахового наукового вивчення даної проблеми і конкретних археологічних першоджерел є актуальним і потрібним. У цій роботі я навмисно подаю новітнє зведення зібраної нами безпосередньо інформації про пам'ятки V — початку XI ст. н. е., відкриття та дослідження яких здійснив особисто або брав участь у цьому процесі спільно з колегами.

Упродовж 1982—2019 рр., періодично та з деякими перервами я виконував розвідкові роботи на території м. Житомира і на теренах Житомирської обл. У результаті в різних куточках Житомирщини виявлені й обстежені 36 пам'яток, на яких, зокрема, знайдені матеріали доби раннього середньовіччя і початкового періоду Київської Русі.

© О. О. ТАРАБУКІН, 2023

Найраніші пам'ятки виявлені у двох пунктах (Бобрівка II, Тетерівка II). Культурні нашарування цих пам'яток містять і матеріали празько-корчацької (V—VII ст.), і Лука-Райковецької (VIII—IX ст.) археологічних культур.

Матеріали культури Лука-Райковецька VIII—IX ст. зафіксовані в 17 пунктах (Житомир — Кафедральна, Житомир — Сквер, Гардашівка V, Зарічани III, Бобрівка II, Болярка I, Болярка II, Болярка III, Коротенька — Скеля, Гаркушине озеро I, Піски, Станція Пряжів, Троянів, Тетерівка II, Тетерівка III, Малі Кошарища Ia, Малин I).

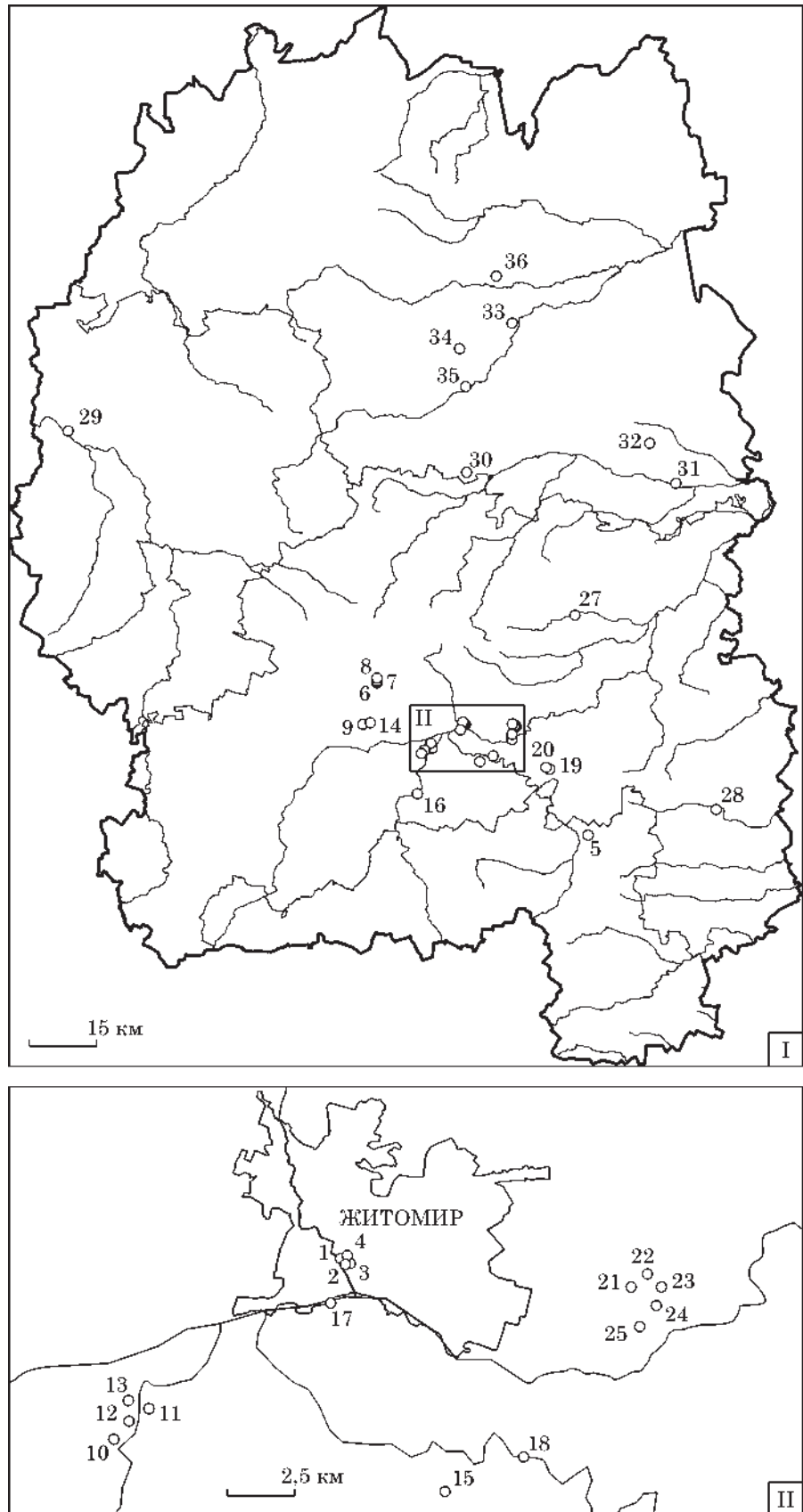
Матеріали IX—X ст. наявні на 14 пам'ятках (Житомир — Шолом-Алейхема, Житомир — Замкова гора, Калинівка — Вал, Калинівка III, Калинівка IV, Левків I, Станція Пряжів, Тетерівка III, Туровець I, Туровець II, Васьковичі — Беги, Малин I, Пиріжки I, Павлюківка I).

Кераміка курганного типу X — першої половини XI ст. виявлена на поселеннях у 14 пунктах (Гаркушене озеро I, Калинівка IV, Левків III, Піски, Станція Пряжів, Улянівка I, Кожухівка I, Коростень — Чолівка, Мойсіївка II, Кам'яний Брід II, Малин I, Городниця — Анастасівка III, Павлюківка I та Липки — Ірпінь II).

Нерідко у межах однієї пам'ятки виявлені матеріали як доби раннього, так і розвинутого середньовіччя, а лінія розвитку простежується без перерви від VIII (Піски, Малин I) чи від X ст. (Левків III, Кожухівка I, Кам'яний Брід II) і до середини XIII ст. включно.

На деяких пам'ятках лінія розвитку на певному етапі переривається і відновлюється лише через деякий час. Так, на поселенні VIII—IX ст. Зарічани III слідів заселення наступного періоду, X—XI ст., не простежено взагалі. Життя тут відновилось лише у XII — середині XIII ст. Подібне спостережено і на поселеннях Левків I та Туровець I. На цих пам'ятках наявні матеріали IX—X та XII — сере-

Рис. 1. Карта пам'яток із матеріалами VIII—X ст., виявлених на території Житомирської обл. впродовж 1982—2009 рр. (нумерацію див. у тексті)

дини XIII ст., але повністю відсутні артефакти, які б можна було датувати XI ст. Така ситуація свідчить про припинення життя на них на короткий період упродовж XI ст. Цілком можливо, відсутність заселення в цей період на згаданих поселен-

нях пов'язане з відомими подіями середини X ст. на Древланщині, засвідченими повідомленнями літописних зводів, та їхніми наслідками.

Нижче наводимо опис пам'яток, що містять матеріали Лука-Райковецької культури (VIII—

IX ст.) та кераміку курганного типу (X — першої половини XI ст.)¹.

ЖИТОМИР

1. Житомир — Замкова гора. Під час досліджень 2016 р. у шурфі 15, закладеному на північний захід від корпусу № 2 Державного архіву Житомирської обл., у садочку, в культурному шарі знайдена товстостінна стінка ліпного посуду з характерним орнаментом (Петраускас та ін. 2016, арк. 48, 102). Черепок світло-коричневого кольору із жовтуватим відтінком. Поверхня відносно рівна, шерехата із зернами кварцу, що виступають на поверхні. Тісто із домішками піску, значної кількості дрібно і крупнотовченого кварцу та жорстви. Зовні фрагмент прикрашений хвилястим орнаментом, виконаним багаторядним зубчастим штампом або гребінкою (рис. 2: 10). За І. П. Русановою, такий орнамент на посуді Лука-Райковецької культури з'являється на горщиках варіантів 6—8, які вона датує в межах VIII—IX ст., а також на ранньогончарному посуді IX—X ст. (Русанова 1973, с. 14, 21, табл. VIII). За визначенням В. О. Петрашенко, багаторядна хвиля (тип 7) на посуді Лука-Райковецької культури прокреслена гребінкою. Її розповсюдження ця дослідниця пов'язує із застосуванням круга. Така орнаментована кераміка на пам'ятках трапляється нечасто (Петрашенко 1992, с. 31, 33, рис. 1: 7). Багаторядна хвиля є на ліпному і примітивно-гончарному посуді VIII типу (IX — середина X ст.). Представлена вона також на гончарному посуді типів I, II, IV (перша половина IX ст.), VII, VIII (IX—XI ст.) і X та XI (середина X — XI ст.) (Петрашенко 1992, с. 50, 63—64, 67—68, 70, 91, рис. 8: 9, 19; 19: 2, 5; 20: 4, 8; 22: 2, 6; 23: 2, 8; 25: 3, 6). Отже, стінку, прикрашену багаторядним хвилястим орнаментом, нанесеним багатозубчастим штампом або гребінкою, можна датувати в межах IX — першої половини X ст.

2. Житомир — Кафедральна. У листопаді 2019 р. під час археологічного нагляду за земляними роботами на ділянці по вулиці Кафедральній, 3 зафіксоване скупчення ліпного посуду в східній ділянці траншеї 9В, закладеної будівельниками вздовж цоколю фасадної частини будинку з боку вулиці. На місці виходу культурного шару в зрізах північно-східного кута та східної стінки траншеї здійснено зачистку 4. У шарі темно-сірого гумусованого ґрунту, насиченого вугликами, потужністю 0,35—0,46 м, знайдені 35 фрагментів винятково ліпного посуду. Серед них чотири вінчики, що функціонально належать горщикам, 30 стінок і денце (рис. 2: 1—9). Охарактеризуємо їх докладніше.

1. Пам'ятки в каталозі структуровані відповідно до системи сучасного адміністративно-територіального устрою України: за районами, а в середині районів — за громадами. Пам'ятки обласного центру винесені на початок каталогу. Всередині територіальних одиниць первинного рівня (громади), археологічні пам'ятки розміщені за абеткою. Номери об'єктів у тексті відповідають номерам на карті (рис. 1).

Горщик 1 із високими, майже прямими, відігнутими назовні вінцями, діаметром 24 см (рис. 2: 1). Вінчик від рівня плечиків заввишки приблизно 3,7 см, край заокруглений, завтовшки 0,6—0,7 см. Плечики виступають назовні, потовщені. Стінки завтовшки 0,8—1,2 см. Черепок темно-коричневого кольору із сіро-чорними плямами на поверхні, яка є слабо вигладженою, нерівною, шерсткою, із середини — бугорчатою, з виступами зерен жорстви. Тісто із домішками дрібнозернистого піску, крупно- і дрібнотовченої жорстви та кварцу. Помітна також незначна домішка зерен іржавого кольору, можливо, товченої руди. За формою вінчика горщик близький до варіантів 6—7 типу II ліпного посуду культури Лука-Райковецька (Русанова 1973, с. 11, рис. 2: 6, 7).

Горщик 2 із невисокими, трохи потовщеними і звуженими до краю, ледь відігнутими назовні вінцями (рис. 2: 2). Край вінця округлий, завтовшки 0,6 см. Вінчик від рівня плечиків заввишки майже 3,1 см. Стінки завтовшки 0,7—1 см. Черепок темно-сірого, ззовні темно-коричневого кольору із сіро-чорними плямами. Поверхня нерівна, шерстка, із середини бугорчата, з виступами зерен кварцу. Тісто крихке із чорною смужкою всередині, із домішками дрібнозернистого піску, крупнотовченої жорстви, кварцу, ледь помітними цяточками слюди. За формою вінчика горщик подібний до варіанту 6 типу II ліпного посуду Лука-Райковецької культури (Русанова 1973, с. 11, рис. 2: 6).

Горщик 3 з високими, прямими, трохи відігнутими назовні вінцями, діаметром 16 см (рис. 2: 3). Вінчик від рівня плечиків заввишки 3,1 см. Його край сплющений, завтовшки 0,8 см, прикрашений зовні пальцевими вдавненнями. Стінка завтовшки 1 см. Черепок темно-коричневого кольору із червонуватим відтінком та сіро-чорними плямами. Поверхня нерівна, трохи бугорчата й шерехата, із зернами жорстви, що виступають на поверхню. Тісто з внутрішньої сторони до середини черепка чорне, а ззовні — темно-коричневе із домішками дрібнозернистого піску, крупно- і дрібнотовченої жорстви. За формою вінчика подібний до варіанту 7 типу II ліпного посуду Лука-Райковецької культури (Русанова 1973, с. 11, рис. 2: 7).

Горщик 4 з невисокими трохи відхиленими назовні вінцями, діаметром 14 см (рис. 2: 4). Край косо зрізаний, завтовшки 0,7 см, прикрашений невеличкими ямковими вдавненнями округло-овальної форми. Вінчик від рівня плечиків заввишки приблизно 2,4 см. Стінки завтовшки 0,7 см. Черепок темно-коричневого кольору із сіро-чорними плямами. Поверхня слабо вигладжена, нерівна, трохи шерехата. Тісто щільне із домішками дрібнозернистого піску, дрібнотовченої жорстви і дрібної слюди. За формою вінчика близький до варіанту 7 типу II ліпного посуду Лука-Райковецької культури (Русанова 1973, с. 11, рис. 2: 7).

Загалом зібрано 30 фрагментів стінок (рис. 2: 5—8). Черепок світло-коричневого, темно-коричневого, іноді із жовтуватим або червонуватим відтінком, переважно із сіро-чорними плямами на поверхні. Поверхня слабо вигладжена (8), переважно шерехата,

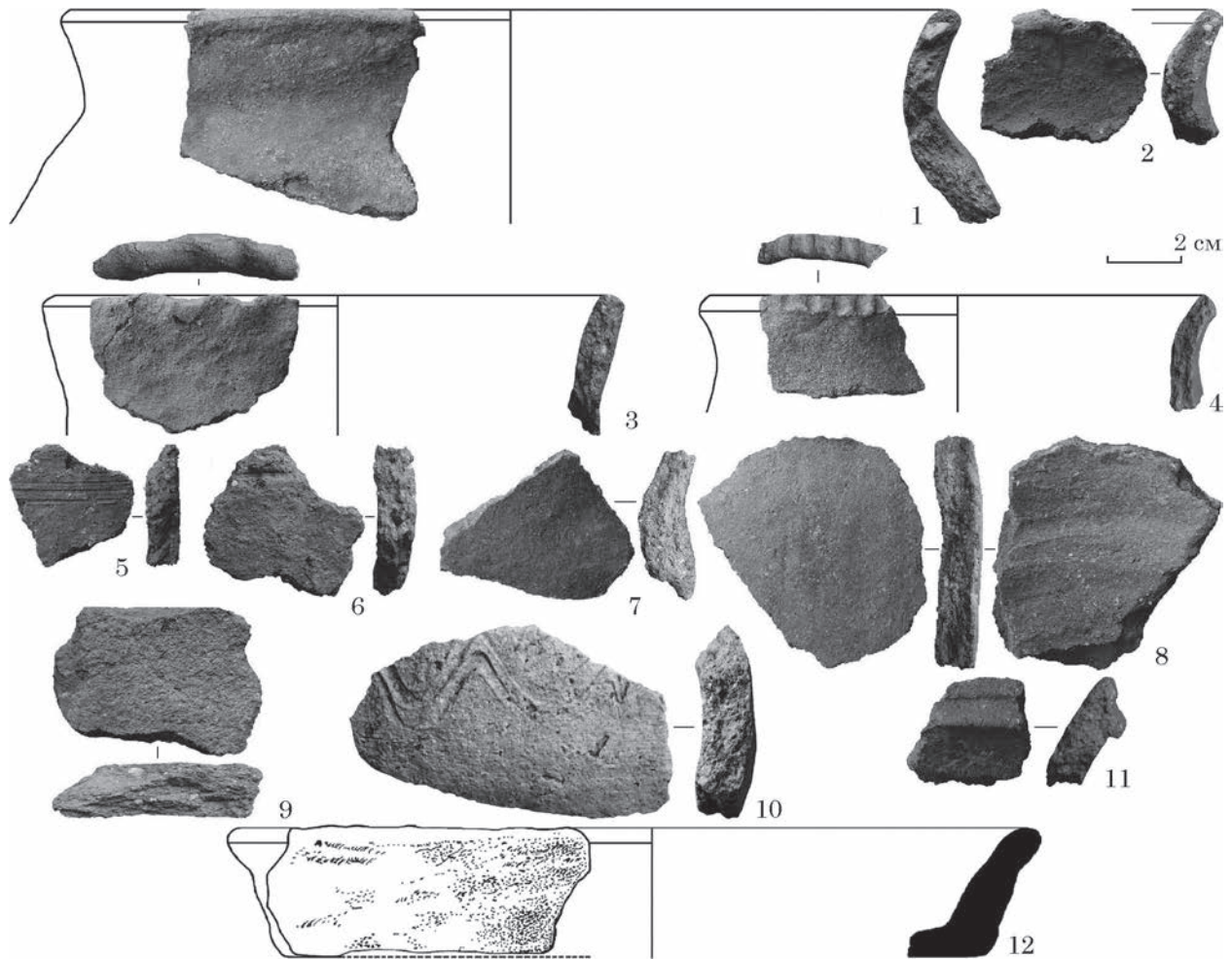

Рис. 2. Фрагменти глиняного посуду культури Лука-Райковецька VIII—IX ст., виявлених в центральній частині м. Житомира: 1—9 — зачистка 4 траншеї 9/В на ділянці по вул. Кафедральна, 10; 10 — Замкова гора, дитинець, шурф 15 2016 р.; 11 — вул. Шолом-Алейхема, підйомний матеріал; 12 — сквер між вулицями Кафедральною та Рильського, шурф 11 2016 р.

нерівна, бугорчата (6), із виступами зерен жорстви (4). Тісто щільне або крихке, однотонне (7) або має чорну смужку всередині. У тісті помітні домішки дрібнозернистого піску, крупно- або дрібнотовченої жорстви, слюди, іноді — кварцу. В одному випадку є включення шамоту. За домішками керамічні стінки можна розподілити на дві групи: до першої, яка кількісно переважає, належать фрагменти зі значними або ледь помітними домішками дрібної слюди, а друга містить шість фрагментів, у яких домішки слюди відсутні взагалі. Стінки завтовшки від 0,6 до 1,7 см. Дві з них прикрашені лінійним орнаментом (в одному випадку в три-чотири ряди), вузькими, різьбленими горизонтальними лініями, можливо, нанесеними гребінкою (рис. 2: 5, 6).

Денце представлено фрагментом внутрішньої частини (рис. 2: 9). Черепок темно-коричневого кольору із червонуватим відтінком. Тісто крихке із домішками дрібнозернистого піску, кварцу, крупної жорстви. Слюди не помітно. Нижня частина денця трохи увігнута до середини. Його товщина у центрі становить 1,2 см, а в придонній частині, ближче до стінок тулуба, — 1,6 см.

Отже, у зрізах траншеї 9 В зібрані фрагменти винятково ліпного посуду, що функціонально на-

лежить до горщиків. За формою вінець горщики близькі до варіантів 6—7 типу II (за І. П. Русановою) ліпного посуду Лука-Райковецької культури (Русанова 1973, с. 11, рис. 2: 6, 7). Подібні горщики відомі на синхронних поселеннях Житомирщини: Тетерівка, Буки, Шумськ (Житомирський р-н), Гульск (Звягельський р-н) та в урочищі Лука поблизу с. Райки (Бердичівський р-н). У комплексі наявний посуд, прикрашений по краю вінець пальцевими вдавленнями і лінійним орнаментом на стінках. Появу першого дослідники відносять до першої половини VIII ст. Горщики варіантів 6—7 у такому сполученні на пам'ятках Східної Волині датують у межах VIII—IX ст. (Русанова 1973, с. 11, 20, 21, табл. VII—VIII, рис. 2: 6, 7). Відсутність ранньогончарного посуду у керамічному комплексі з траншеї 9В, дає підстави звизити його датування до VIII — початку IX ст. Потрібно зазначити, що керамічні знахідки цього часу на теренах історичної частини м. Житомира виявлені та задокументовані вперше.

3. Житомир — Сквер. Під час археологічних досліджень 2016 р. у шурфі 11, закладеному в західній частині скверу, розташованого між вулицями Кафедральною і Рильського, знайдений фраг-

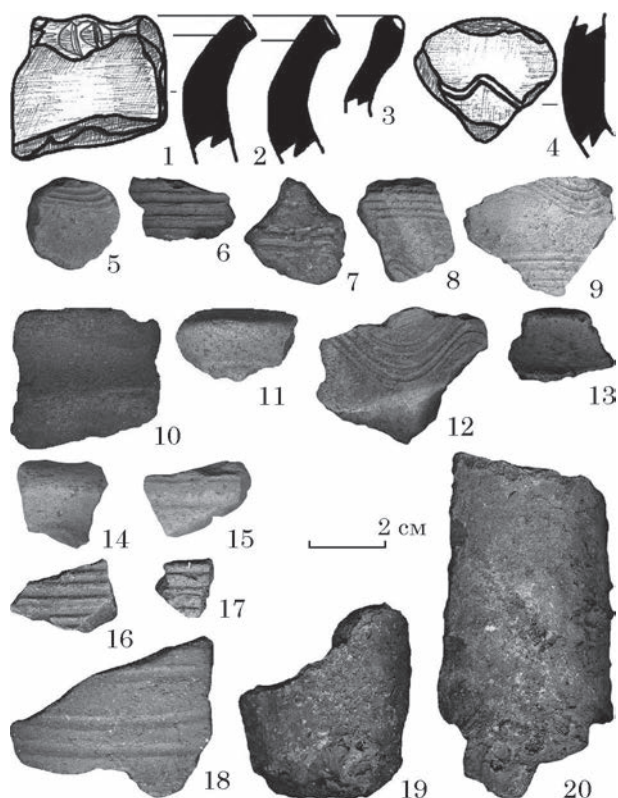

Рис. 3. Знахідки середини — другої половини I тис. н. е.: 1—4 — Гардишівка V; 5—9 — Болярка II; 10—11 — Болярка I; 12—13 — Болярка III; 14—15 — Бобрівка II; 16—20 — Улянівка I

мент доволі масивної ліпної сковорідки (Левлев та ін. 2018, с. 107, 148, рис. 4.40: 1). Вона виготовлена із глини коричневого кольору із червонуватим відтінком. Тісто із домішками піску, товченого кварцу й шамоту. У плані сковорідка округла, заввишки 4—4,2 см. Вінчик майже прямий, трохи відхилений назовні, заввишки від рівня дещу 3,3—3,6 см. Його край заокруглений, завтовшки 0,8 см. Дно сковорідки пласке, завтовшки 0,8—1 см. Стінки тулуба завтовшки 0,9—1,2 см. Орнамент відсутній (рис. 2: 12). Подібні сковорідки відомі на поселеннях Тетерівка й Шумськ. Відповідають сковорідкам виду Б, яким властиві вищі бортики. Характерні для пізніх комплексів Лука-Райковецької культури, де наявні варіанти 5—9 ліпного посуду, а також ранньогончарна кераміка, датовані в межах IX ст. (Русанова 1973, с. 14, 21, 66, 69, табл. 14: 4, 14; 17: 6; 1976, с. 30).

4. Житомир — Шолом-Алейхема. Під час обстеження 2016 р. верхнього майданчику мисоподібного виступу лівобережної частини струмка Рудаки, що на північний захід від північного краю вулиці Шолом-Алейхема, на поверхні знайдений фрагмент вінчика горщика. Черепок темно-коричневого кольору із червонуватим відтінком, стінки завтовшки 0,7—0,8 см. Поверхня шорстка. Тісто містить домішки дрібнозернистого піску, товченого кварцу, жорстви і трішки слюди. Вінчик відігнутий назовні, навскоси зрізаний і профільований виїмкою по середині зрізу. Площина зрізу нахилена від вертикалі у внутрішній бік

(рис. 2: 11). Подібного профілю вінчик походить із городища археологічного комплексу Городець на Словечансько-Овруцькому кряжі. Він нагадує зразки ранньогончарної кераміки, які датують у межах IX—X ст. (Кучера 1984, с. 10, рис. 1: 6).

БЕРДИЧІВСЬКИЙ РАЙОН

АНДРУШІВСЬКА МІСЬКА ГРОМАДА

5. Гардишівка V. Багатошарове поселення, розташоване за 1,7—1,8 км на північний захід від північної правобережної частини м. Андрушівки (колишне с. Гардишівка), у південній частині урочища Кавказ. Виявлене мною 1997 р. (Тарабукін 1997b, арк. 9, рис. 2: 7). Займає південний схил першої надзаплавної тераси правого берега р. Гуйви. Висота над рівнем води до 5 м. Поверхню розорюють. На площі 392 × (55—60) м (орієнтовно 2,3 га) поряд із артефактами черняхівської культури та керамічними матеріалами XVI—XVIII ст. зібрані фрагменти ліпного посуду Лука-Райковецької культури VIII—IX ст., зокрема вінця, орнаментовані по краю нігтьовими й пальцевими вдавленнями (рис. 3: 1—4).

ЖИТОМИРСЬКИЙ РАЙОН

БЕРЕЗІВСЬКА СІЛЬСЬКА ГРОМАДА

6. Болярка I. Багатошарове поселення поблизу північно-східної околиці с. Болярка, орієнтовно за 260—310 м на північний схід від автодороги Київ — Чоп. Виявлене мною у вересні 2008 р. (Тарабукін 2008b, арк. 53—54). Займає північно-східний пологий схил піщаного підвищення надзаплавної тераси правого берега р. Віва (ліва притока р. Лісна). Висота над рівнем заплави приблизно 1,8—2,5 м. Поверхня задернована, вкрита лучною рослинністю. У північно-західній частині підвищення трапляються скупчення природного каменю. Знахідки поширені вздовж схилу підвищення і займають ділянку розміром 90 × (45—50) м (0,45 га). На площі пам'ятки, поряд із крем'яними артефактами й уламками кераміки доби бронзи, зібрані фрагменти вінець і стінок посуду другої половини I тис. н. е. та кераміки курганного типу X—XI ст. (рис. 3: 10, 11).

7. Болярка II. Багатошарове поселення за 450—500 м на північний схід від с. Болярка та за 450—480 м на північний схід від автодороги Київ — Чоп. Відкрите у травні 2009 р. (Тарабукін 2009b, арк. 21; Тарабукін, Ігуніна 2011b, с. 73). Займає північно-східний пологий схил невисокого піщаного підвищення правого берега р. Віва, висота над рівнем води 1,6—2,3 м. Поверхня пам'ятки задернована, покрита лучною рослинністю, раніше розорювалася. Знахідки поширені вздовж схилу підвищення і займають ділянку розміром 320 × (95—100) м (3,2 га). На поверхні зібрані різночасові знахідки (зокрема крем'яні відщепи та фрагменти кераміки доби пізнього середньовіччя), серед яких й фрагменти ліпного посуду Лука-Райковецької культури,

прикрашеного хвилястим або лінійним орнаментом (рис. 3: 5—9).

8. Болярка III. Багатошарове поселення за 650—700 м на північний схід від с. Болярка та за 580—600 м на північний схід від автодороги Київ—Чоп. Виявлене й обстежене в травні 2009 р. (Тарабукін 2009b, арк. 21—22; Тарабукін, Ігруніна 2011b, с. 73). Займає північно-західний пологий схил піщаного підвищення правого берега р. Віва, висота над рівнем заплави приблизно 2—2,6 м. Поверхня задернована, вкрита лучною рослинністю. Знахідки поширені вздовж схилу підвищення і займають ділянку розміром 170 × (45—50) м (0,85 га). На поверхні зібрані різночасові знахідки, зокрема фрагменти ліпного та ранньогончарного посуду Лука-Райковецької культури, прикрашеного хвилястим або лінійним орнаментом (рис. 3: 12, 13).

ТЕТЕРІВСЬКА СІЛЬСЬКА ГРОМАДА

9. Бобрівка II. Поселення розташоване за 1,3—1,4 км на південний захід від с. Улянівка і за 700—750 м на північний схід від Бобрівського дачного масиву на землях ДП «Житомирське лісове господарство». Виявлене у квітні 2006 р. (Тарабукін 2006, арк. 36—37; Тарабукін, Ігруніна 2009, с. 162). Займає південно-західний пологий схил піщаного підвищення лівого берега р. Бобрівки, висота над рівнем води 1,8—2,2 м. Поверхню розорюють, частково вона засаджена молодими саджанцями берези та дуба. Знахідки поширені вздовж схилу підвищення і займають ділянку розміром 280 × (40—60) м (1,56 га). На поверхні вздовж берега річки зібрані численні фрагменти різночасових артефактів, зокрема вінчик (рис. 3: 14) та стінка посуду з лінійним орнаментом (рис. 3: 15) курганного типу X—XI ст.

10. Гаркушене озеро I. Багатошарове поселення на території полігону (в межах колишнього с. Шумськ, його лівобережної частини). Розташоване за 3,8—4,2 км на південний захід від західної околиці с. Тетерівка й за 3,1—3,2 км на південний схід від с. Перлявка. Виявлене (пункт 11) й обстежене 1984 р. (Тарабукин 1982—1984, арк. 14, 64, табл. 47.2: 1—6). Займає вершину та схили мисоподібного виступу лівого берега р. Гнилоп'ять. Із півдня і півночі обмежене вузькими, неглибокими, обводненими ярами, а зі сходу берегом річки. Культурні рештки простежені на ділянці розміром (118—135) × (35—70) м (0,94 га). Висота берега над рівнем води майже 5 м. Поверхня поселення задернована, вздовж ярів вкрита деревами й чагарником. У відслоненнях на краю тераси і на березі річки зібрані фрагменти ліпного посуду Лука-Райковецької культури VIII—IX ст. і гончарного посуду курганного типу із манжето-подібними вінцями X—XI ст. (рис. 4: 1—4).

11. Коротенька — Скеля. Багатошарове поселення на території полігону (на північ від колишнього с. Шумськ) за 2,7—3,2 км на південний захід від західної околиці с. Тетерівка й за 2,7—2,8 км на південний схід від с. Перлявка. Виявлене (пункт 12) 1984 р. (Тарабукин 1982—1984, лл. 15, 65, табл. 48: 1, 2), 1991 р. додатково його обстежив А. П. Томашевський (Томашевский, Гавритухин 1992, с. 4; рис. 1: В). Займає вершину піщаного підвищення першої надзаплавної тераси правого берега р. Гнилоп'ять. Із південного заходу обмежене крутим скелястим берегом річки і крутим виступом, відомим під назвою Скеля Крашевського, а із північного заходу краєм надзаплавної тераси. У північній і північно-східній частині примикає до поселення ранньозалізного віку Коротенька. Висота над рівнем заплави 4—5 м. Поверхня задернована. Центральну частину перерізає із заходу

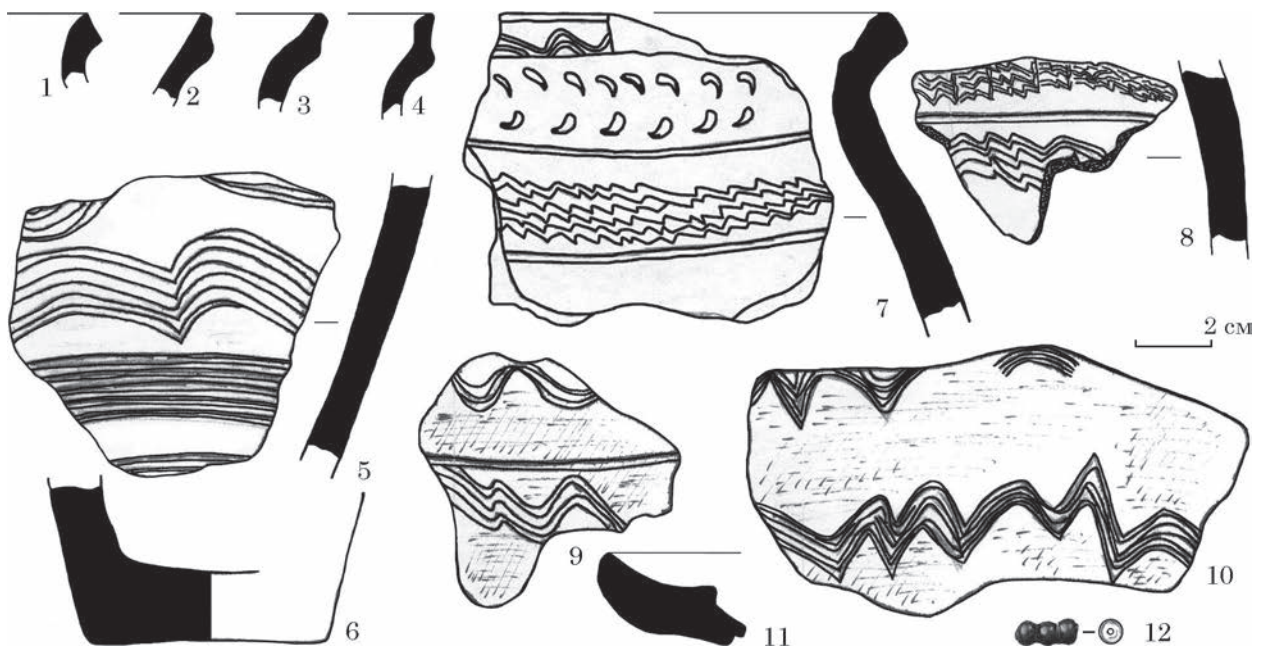

Рис. 4. Знахідки середини — другої половини I тис. н. е.: 1—4 — Гаркушене озеро I; 5—6 — Коротенька — Скеля; 7—12 — Тетерівка III

на схід вузький котлован завдовжки майже 8 м і завглибшки до 2,3 м. Культурний шар частково пошкоджений, потужністю до 0,40 м. На вершині і вздовж південно-західного краю підвищення проходять польові ґрунтові дороги. Культурні рештки, простежені на вершині вздовж берега річки, займають ділянку розміром 100 × (55—60) м (0,6 га). На поверхні та у відслоненнях культурного шару знайдені поодинокі фрагменти стінок і дещо ліпного посуду Лука-Райковецької культури VIII—IX ст., а також шматочки печини. Стінки посуду темно-коричневого кольору, завтовшки 1—1,8 см, поверхня шерехата. Тісто з домішками жорстви і шамоту. Одна стінка прикрашена лінійним і хвилястим орнаментом (рис. 4: 5). Дещо пласке, кругле в плані, діаметром майже 6 см (рис. 4: 6). На дещо спостерігаються сліди круглої підставки. Черепок темно-коричневого кольору, завтовшки 1,9 см, тісто з домішками жорстви й шамоту (Тарабукин 1982—1984, арк. 15, 66, табл. 49: 1—4).

12. Тетерівка II. Поселення розташовано за 2,3—2,7 км на південний захід від с. Тетерівка і за 2,2—2,3 км на південний схід від західної околиці с. Перлявка (на теренах полігону). Займає пологий схил піщаного підвищення першої надзаплавної тераси лівого берега р. Гнилоп'ять. Його територія розділена невеличкими лощинами і ярами на декілька частин (пункти 4—8). З півночі пам'ятка обмежена невеличким безіменним струмком. Територія частково задернована, по краю поросла деревами й чагарником. Культурні рештки простежені вздовж берега річки й займають ділянку розміром (320—350) × (70—95) м (3,32 га). На площі поселення у восьми пунктах зафіксовані відслонення культурного шару, рештки трьох жител із розвалами печей-кам'янок (пункти 4, 5 і 7, житла 1—3), ями (пункт 4а), місце ймовірного розташування залізробного центру (пункт 6), а також місця скупчення кераміки та інших артефактів (пункти 4б і 7а) (Тарабукин 1982—1984, арк. 6—13, табл. 17—40).

У пункті 4 на пологому схилі правого берега струмка виявлене відслонення культурного шару і скупчення каміння. Тут виконано зачистку площею 6 м². На глибині 0,3 м зафіксований розвал печі-кам'янки, розміром 2,10 × 1,60 м. Заповнення навколо представляє золисто-вугільний ґрунт темно-сірого кольору. На південь від розвалу, на рівні 0,25 м, зафіксоване овальне в плані заглиблення розміром 0,60 × 0,80 м, обмазане шаром глини завтовшки 2,5—3 см (Тарабукин 1982—1984, арк. 7). У розвалі печі та поруч неї зібрані фрагменти вінець, стінок і дещо ліпного посуду Лука-Райковецької культури (рис. 5: 1—3, 8, 9) та дрібні кісточки тварин. Знайдені вінця горщиків відігнуті назовні із заокругленим краєм, прикрашені пальцевими вдавленнями (рис. 5: 1, 2). Одна зі стінок оздоблена хвилястим орнаментом (рис. 5: 8). Із декількох уламків вдалось склеїти частину глиняної сковорідки, заввишки 3 см, округлу в плані, діаметром орієнтовно 23,5 см і з товщиною дещо 1,3 см (рис. 5: 39). Сковорідка виготовлена із глини світло-коричневого кольору. Тісто містить домішки жорстви й шамоту. Крім того, у північній частині зачистки ви-

явлений фрагмент бронзової пластинки (бляшки) округлої форми, з двома наскрізними отворами по краях. Розміри фрагмента: довжина 3,7 см, ширина 2,2—2,6 см, товщина 0,1 см (рис. 5: 12).

За 7 м на південний схід від пункту 4 в пункті 4а у липні 1991 р. у вимивині ґрунту зафіксовано скупчення фрагментів ліпного посуду. На цьому місці здійснена зачистка на площі 1 × 1,5 м. На глибині 0,07—0,1 м на рівні материка в центрі зачистки виявлений розвал горщика з вінчиком, що типологічно наближений до варіанту 2 кераміки корчацького типу (рис. 5: 4), а поруч — дрібні перепалені кісточки. На глибині 0,10—0,28 м зафіксовані контури плями округлої форми діаметром 0,80—0,90 м. Яма коритоподібної форми в перетині, заглиблена на 0,25 м від рівня материка. Заповнення — світло-жовтий пісок із домішками золи і вугілля (Тарабукин 1982—1984, арк. 7—8). У південно-східній частині на глибині 0,07 м знайдене кільце із залізного дроту завтовшки 3 мм, діаметром 1,4—2,5 см (рис. 5: 11), у південно-західній, на глибині 0,17 м — залізний ніж завдовжки 12,2 см, завширшки 0,9—1,3 см (рис. 5: 36). У заповненні також містилось дещо круглої форми, плоске, без закраїни, завтовшки 1,2 см. Черепок коричневого кольору із чорними плямами, поверхня шерехата, тісто з домішками піску, товченого кварцу і слюди (рис. 5: 9).

У пункті 4б на схід від пункту 4а (Тарабукин 1982—1984, арк. 8) знайдені фрагменти ліпного посуду корчацького типу (рис. 5: 5—7) та культури Лука-Райковецька, уламок глиняного хлібця, фрагмент залізного ножа і пряслице. Фрагмент хлібця круглої форми, заввишки 3 см, діаметром 7—8 см (рис. 5: 10). Пряслице в плані круглої, а в перетині — біконічної форми, заввишки 1,4 см, діаметром 2,2 см, із діаметром отвору 0,8—0,9 см (рис. 5: 13).

Пункт 5 розташований за 110 м на південь від пункту 4, біля південно-східного підніжжя пагорбоподібного підвищення, утвореного виходами кристалічних порід на поверхню. Тут, у відслоненнях ґрунту знайдені кілька невеликих скупчень каміння зі слідами вогню (розвал печі-кам'янки), поруч із якими зібрані фрагменти ліпного й гончарного посуду Лука-Райковецької культури. На місці руйнувань, у невеликому розкопі площею 33,5 м², виявлені залишки зруйнованого житла, орієнтовною площею 12 м². Заповнення об'єкта — темно-сіра земля зі значною домішкою вугликів та золи, дрібними кісточками та шматочками перепаленої глини. У його східній та південній частинах зафіксовані рештки дерев'яних обвуглених плах (Тарабукин 1982—1984, арк. 8—11).

Майже на всій площі заглибленого об'єкта, на рівні материка, знайдені безладно розміщені камені, що лише іноді утворювали скупчення. Біля першого скупчення виявлені фрагменти горщика з довгими, майже прямими вінцями із плечем, що виступає, і опуклим тулубом. Край вінця горизонтально зрізаний, прикрашений косою насічкою. Горщик по плечиках і тулубу прикрашений багаторядним ямковим орнаментом, що утворює ком-

Рис. 5. Знахідки середини — другої половини I тис. н. е. із поселення Тетерівка II: 1—13, 36, 39 — пункт 4 (4а, 4б); 14—19, 21 — пункт 5; 20, 22—35, 37—38 — культурний шар

позицію із дрібних крапок у вигляді горизонтальних ліній і фігур, зокрема свастики (рис. 5: 14). У другому скупченні знайдені розвал ліпного горщика Лука-Райковецької культури і глиняне пряслице. Горщик із вузькою шийкою, коротким плечем, опуклобокий із високими, відігнутими назовні вінцями й конічним тулубом. Витягнутих пропорцій, заввишки 17,5—18 см, з діаметрами вінчика 15—15,3 і денця 8,5—8,9 см відповідно. Край вінчика заокруглений. Горщик виготовлений із глини темно-коричневого кольору. Поверхня нерівна, бугорчата з виступами зерен кварцу, шерехата, із сіро-чорними плямами. Обпал нерівномірний. Тісто із домішками піску, товченого кварцу й жорстви. Подколи помітні лусочки слюди (рис. 5: 15). Типологічно близький вінцям варіанту 7 посуду Лука-Райковецької культури (Русанова 1973, с. 11, 13, рис. 2: 7). Пряслице темно-коричневого кольору, біконічної форми, заввишки 2,5 см, діаметром 3,2 см і з діаметром отвору 1,1 см. Поверхня вигладжена, у верхній частині прикрашена ямковим орнаментом (рис. 5: 16). Поряд, на південний схід від цього скупчення, знайдене ще одне глиняне пряслице грубої роботи, біконічне зі згладженим ребром, заввишки 1,9 см, діаметром 3 см і з діаметром отвору 1 см (рис. 5: 17). Із заповнення житла походять дві скляні намистини темно-синього кольору: одна із них (із чотирьох частин) завдовжки 2,5 см і діаметром 6 мм (рис. 5: 18) виявлена на глибині 0,35 м у центральній частині об'єкта, інша (із трьох частин) завдовжки 1 см та діаметром 3 мм (рис. 5: 19) знайдена в південно-східній частині на глибині 0,20 м.

У заповненні також виявлені два фрагменти стінок гончарного посуду. Їх черепок щільний із домішками піску, один із них прикрашений лінійним орнаментом (рис. 5: 21). Під час обстеження встановлено, що подібні фрагменти стінок гончарного посуду, зокрема і з лінійним орнаментом (рис. 5: 23—25), а також гончарних вінець (рис. 5: 26, 27, 29—32) поширені між пунктами 4—6 та 7а на ділянці розміром 140 × (25—60) м (0,84 га). Поряд знайдені ліпні вінця й орнаментовані стінки (рис. 5: 20, 22, 28, 33), фрагменти глиняних сковорідок (рис. 5: 37, 38), уламки залізних ножів (рис. 5: 34, 35).

У пункті 6, що розташований за 128 м на південний захід від 5, на терасі лівого берега струмка, на площі приблизно 100 м² на поверхні і у відслоненнях культурного шару зібрані фрагменти глиняних сопел-продухів, уламки шлаку й ліпного посуду Лука-Райковецької культури (Тарабукин 1982—1984, л. 11).

Пункт 7 знаходиться за 22 м на схід від № 6. У проміїні яру на південно-західному схилі лівого берега струмка під час зачистки на глибині 0,65—0,80 м виявлені залишки житла: уламки згорілого дерева, скупчення каміння зі слідами вогнища (розвал печі-кам'янки), серед яких знайдені масивний уламок кам'яних жорен і фрагменти ліпного посуду Лука-Райковецької культури (Тарабукин 1982—1984, арк. 11—12). Уламок горщика з довгими, прямими вінцями, положим плечем і ледь опуклим тулубом. Його діаметр

23,4 см, край горизонтально зрізаний. Виготовлений із глини темно-коричневого кольору, тісто із домішками піску та жорстви (рис. 6: 1). Типологічно наближений до вінця варіанту 9 (Русанова 1973, с. 11, рис. 2: 9). На північний захід від скупчення каміння, на глибині 0,40 м, знайдено уламок глиняної сковорідки. Черепок світло-коричневого кольору, тісто із домішками піску, слюди й шамоту. У плані сковорідка округлої форми діаметром 26 см, заввишки 4,3 см і висотою бортика до 2,7 см. Вінця по краю прикрашені пальцевими вдавленнями (рис. 6: 10). Поруч знайдене глиняне пряслице темно-коричневого кольору, сплющено-біконічної форми, заввишки 2,2 см, діаметром 3,3 см та з діаметром отвору 1,1 см (рис. 6: 3).

За 90 м на північний схід від попереднього локалізованій *пункт 7а* (Тарабукин 1982—1984, л. 12). Тут, у відслоненнях ґрунтової дороги, що перерізала південно-західну частину мисоподібного підвищення, зібрані фрагменти ліпного посуду Лука-Райковецької культури. Серед них один уламок горщика із короткими відігнутими назовні вінцями, вузькою шийкою, коротким плечем і опуклим тулубом. Край вінчика зрізаний, прикрашений пальцевими вдавленнями (рис. 6: 4). Типологічно він близький вінцям варіанту 8 (Русанова 1973, с. 11, рис. 2: 8). На поверхні знайдені ліпні стінки, зокрема й орнаментовані хвилюю (рис. 6: 5), а також три фрагменти глиняних сковорідок (рис. 6: 6—8). Одна із них в плані округла, діаметром 24 см, заввишки 3,5 см, із висотою бортика 2 см і товщиною денця 1,5 см Тісто темно-коричневого кольору із домішками піску (рис. 6: 8).

Пункт 8 розташований за 105 м на південний схід від пункту 7. Відслонення культурного шару і скупчення артефактів зафіксовані на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Гнилоп'яті. Південна і південно-східна частина тераси зруйновані піщаним кар'єром. У південній частині у відслоненнях культурного шару зібрані фрагменти ліпного й гончарного посуду Лука-Райковецької культури, уламки печини та кістки тварин (Тарабукин 1982—1984, арк. 12—13). Під час зачистки знайдений масивний уламок жорен із граніту, в плані круглої форми, завтовшки 9,7 см, діаметром приблизно 35 см, із діаметром отвору 6,5 см (рис. 6: 11). Також виявлені ліпні та гончарні стінки, одна із яких прикрашена хвилястим і лінійним орнаментом (рис. 6: 9). В північно-східній частині місцезнаходження на поверхні знайдене глиняне грузило. Його розміри, см: висота 5, діаметр 3,5, діаметр отвору 0,9 (рис. 6: 2).

13. Тетерівка III. Поселення знаходиться за 2,7—3,1 км на південний захід від с. Тетерівка, за 2,3—2,4 км на південний схід від західної околиці с. Перлявка (на теренах полігону) та за 55—60 м на південний схід від поселення Тетерівка II. Займає пологий схил піщаного підвищення першої надзаплавної тераси лівого берега р. Гнилоп'яті. З півночі та північного сходу примикає частково заболочена заплава, завширшки 50—125 м. Біля підніжжя тераси де-не-де зафіксовано виходи джерельної води.

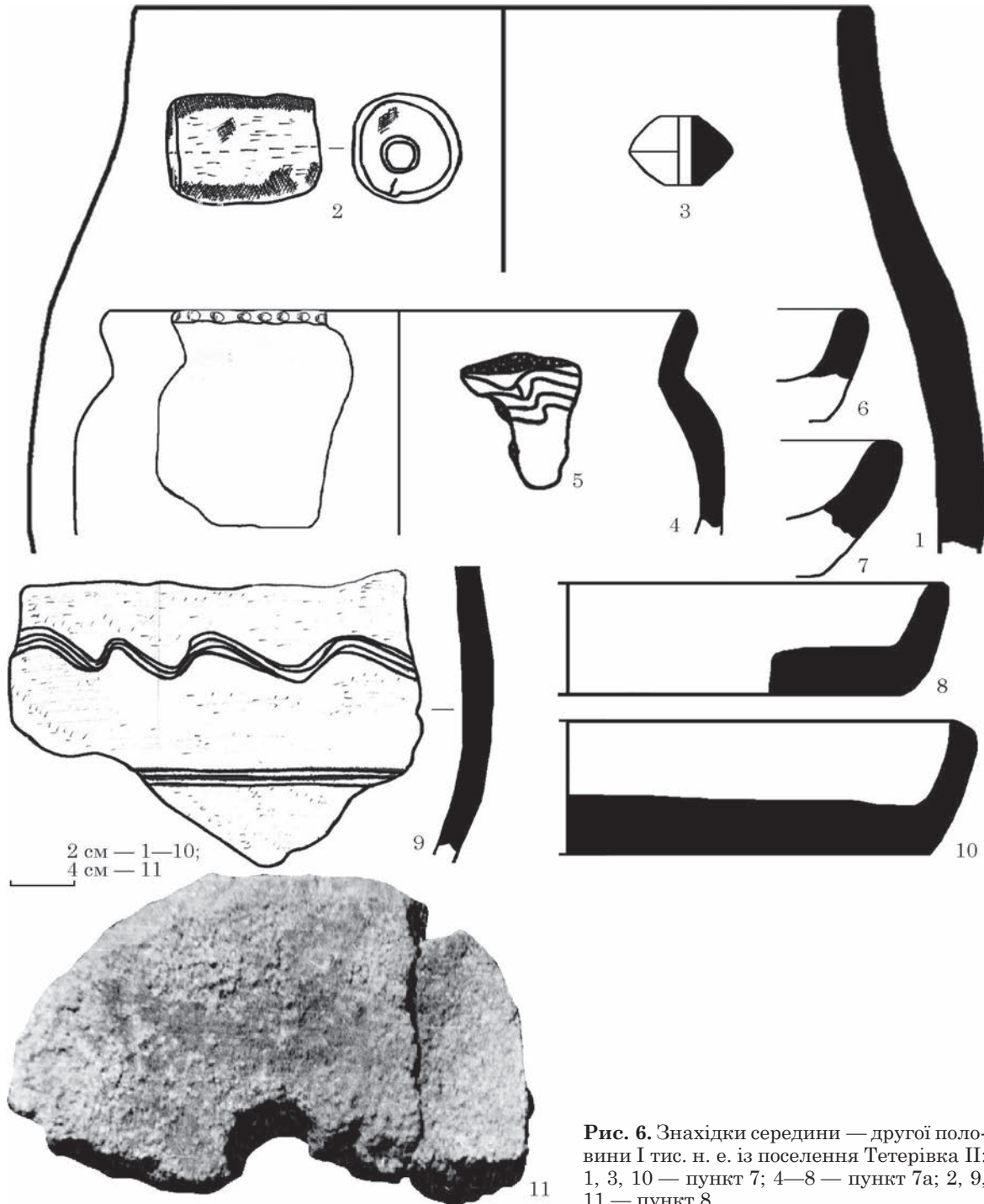

Рис. 6. Знахідки середини — другої половини I тис. н. е. із поселення Тетерівка II: 1, 3, 10 — пункт 7; 4—8 — пункт 7а; 2, 9, 11 — пункт 8

Іноді терасу прорізають невеликі яри. Територія пам'ятки частково задернована, по краю поросла деревами й чагарником. Культурні рештки простежені вздовж берега річки і займають ділянку розміром (300—320) × (55—80) м (2,56 га) (Тарабукін 1982—1984, арк. 13, табл. 29, 41—43).

Пункт 9 знаходиться за 120 м на південний схід від № 8 поселення Тетерівка II. У відслоненнях стінки яру, що перерізав терасу з південного заходу на північний схід, зафіксовані виходи культурного шару потужністю до 0,25 м, насиченого вугликами. Під час зачистки на глибині 0,20—0,40 м знайдені уламки каміння, вінець гончарного горщика (рис. 4: 7), фрагменти

стінок ліпного посуду Лука-Райковецької культури (рис. 4: 8—10), уламок глиняної сковорідки (рис. 4: 11) і скляна тричасна пронизна намистина темно-синього кольору з характерними невеличкими виступами по краях. Її розміри, см: довжина 1,5, діаметр 0,6, діаметр наскрізного отвору 1,0 (рис. 4: 12).

За 130 м на схід від попереднього у пункті 9а, на поверхні зафіксовані темні плями заповнень, на площі яких знайдені дрібні фрагменти ліпного посуду Лука-Райковецької культури (Тарабукін 1982—1984, лл. 13).

14. Улянівка I. Поселення або рештки залізрудного комплексу знаходяться за 1,2—1,3 км на

південний схід від південної околиці с. Улянівка. Пам'ятка виявлена у жовтні 2006 р. (Тарабукін 2006, арк. 42—43; 2007а, с. 363) і займає північно-східний пологий схил невисокого піщаного підвищення правого берега безіменного струмка (ліва притока р. Тетерева). Висота над рівнем води орієнтовно 1,5—2 м. Поверхня задернована, північно-східний край вкритий деревами і чагарником. Дерновий шар ґрунту на значній площі розкритий дикими тваринами. Знахідки поширені переважно по північно-східному краю підвищення і займають ділянку розміром 60 × 35—40 м (0,24 га). На поверхні зібрані фрагменти гончарного посуду Х—ХІ ст., зокрема прикрашені багаторядним лінійним орнаментом (рис. 3: 16—18), шматки печини та шлаку, уламки глиняних сопел-продухів (рис. 3: 19, 20).

НОВОГУЙВИНСЬКА СЕЛИЩНА ГРОМАДА

15. Станція Пряжів. Багатошарове поселення локалізоване за 1,2 км на південний схід від сільського кладовища, що в східній частині с. Пряжів та за 0,8—1 км на північний схід від залізничної станції Пряжів. Виявлене 1995 р. (Тарабукін 1996, арк. 6; 1997а, с. 16) і займає південний схил і вершину мисоподібного підвищення правого берега р. Куднянки. Висота над рівнем води орієнтовно 15—20 м. Із заходу поселення обмежено лісомною, що примикає до залізничної Житомир — Бердичів, а з півночі — лісом, що тягнеться до р. Гуйви у напрямі с. Скоморохи. Поверхню пам'ятки розорюють. На площі 210 × 115 м (2,4 га), поряд із матеріалами пізнього етапу трипільської культури та доби пізньої бронзи — раннього залізного віку, зібрані фрагменти ліпного посуду Лука-Райковецької культури VIII—IX ст. і уламки гончарних стінок Х—ХІ ст.

16. Троянів. Поселення в центральній частині села, за 195—200 м на північний захід від будинку культури та за 210 м на північний захід від будівлі сучасної церкви. Виявлене мною у 1983 р. Займає південний та південно-східний пологий схил незначного підвищення в заплаві лівого берега р. Гнилоп'яті. Щовесні цю територію заливає вода. Культурні рештки зафіксовано вздовж берега річки на ділянці розміром 165 × (25—57) м (0,94 га). Після розливу навесні 1983 р. неподалік від краю берега виявлені рештки розмитої печі-кам'янки. На поверхні й серед розвалу печі зібрані фрагменти вінець, стінок і денців товстостінного ліпного посуду культури Лука-Райковецька VIII—IX ст. На стінках посуду є лінійний орнамент (рис. 7: 6—9). Синхронні поселення виявлені й обстежені Р. І. Виезжевим у 1947 р. уздовж лівого берега р. Гнилоп'яті, починаючи від мосту в центрі села й далі на північ і північний схід, практично до південної околиці с. Залізня (Виезжев 1952, с. 204).

СТАНИШІВСЬКА СІЛЬСЬКА ГРОМАДА

17. Зарічани III. Багатошарове поселення розташоване за 350—360 м на північ від крайньої вулиці с. Зарічани та за 440—450 м на північний

захід від будівлі церкви на сільському кладовищі. Уперше його виявив 1945 р. Є. В. Махно (Махно 1945, арк. 18, 21), потому його неодноразово додатково обстежував я, у 1983, 1985 і 1992 рр. (Тарабукін 1992, арк. 23—24; 1994а, с. 18, 20; 2004, с. 15; 2008а, с. 148; Ярмошик 1983) і 2003 р. А. П. Томашевський. Воно займає підвищену частину плато високого, корінного, правого берега р. Тетерів. Із півночі площа пам'ятки обмежена крутим схилом до річки, а з півдня та південного-заходу — пологим схилом розлогої сухої балки. Із північно-західного боку пам'ятка примикає до укріплень давнього городища. Культурні рештки простежені на вершині плато, частково на південному та південно-західному схилах балки, вони займають ділянку розміром 162 × 135 м (2,18 га). Зафіксований культурний шар потужністю до 0,35 м. У південно-західній частині поселення зібрані фрагменти вінець, стінок і денців ліпного посуду Лука-Райковецької культури VIII—IX ст., печина та кістки тварин. Поверхня посуду рівна, шорстка або горбкувата. Колір брунатний, жовтуватий, іноді плямистий. Стінки завтовшки 0,8—1,1 см. Вінець горщиків короткі зі слабким вигином назовні. Край косо зрізаний і вигладжений, прикрашений пальцевими вдавленнями (рис. 7: 1, 2). На площі пам'ятки також поширені матеріали XII—XIII ст.

18. Піски. Багатошарове поселення розташоване за 180—200 м на захід і південний захід від північно-західної околиці с. Піски (від краю вулиці), за 250—275 м на південний схід від старого кладовища, що біля південно-східної околиці с. Скоморохи та за 15—30 м на південь і південний схід від нового кладовища, що поміж селами Скоморохи і Піски. Виявлене у 1949 р. Р. І. Виезжевим (Виезжев 1955, с. 166). Додатково обстежено у жовтні 2016 р. (Тарабукін 2016, арк. 28—32). Займає південно-східний схил підвищення і вершину плато правого берега р. Гуйва. Висота над рівнем води приблизно 7—9 м. Поверхня частково задернована, вкрита лучною рослинністю, переважно розорена, зайнята городами. У південній частині проходить ЛЕП. З півдня поселення обмежено краєм підвищення, а із південного заходу та північного сходу — пологими схилами невеликих сухих улоговин. Культурні рештки поширені вздовж схилу підвищення і на вершині плато, займають ділянку розміром (255—270) × (60—105) м (2,83 га). На поверхні зібрані різночасові знахідки, зокрема крем'яні артефакти й уламки посуду пізнього етапу трипільської культури, фрагменти кераміки східнотшинецької та білогрудівської культур епохи бронзи, черняхівської культури та давньоруського часу. Ліпний посуд Лука-Райковецької культури VIII—IX ст. представлений фрагментами із черепком темно-коричневого, темно-сірого або жовтуватого кольорів, товщиною 0,8—1,4 см. Поверхня нерівна, гладка або шорстка, іноді на поверхні є зерна кварцу. Тісто із домішками дрібнозернистого піску і кварцу, помітні лусочки слюди або груботовченого кварцу, жорстви, іноді шамоту. В середині деяких фрагментів є темно-

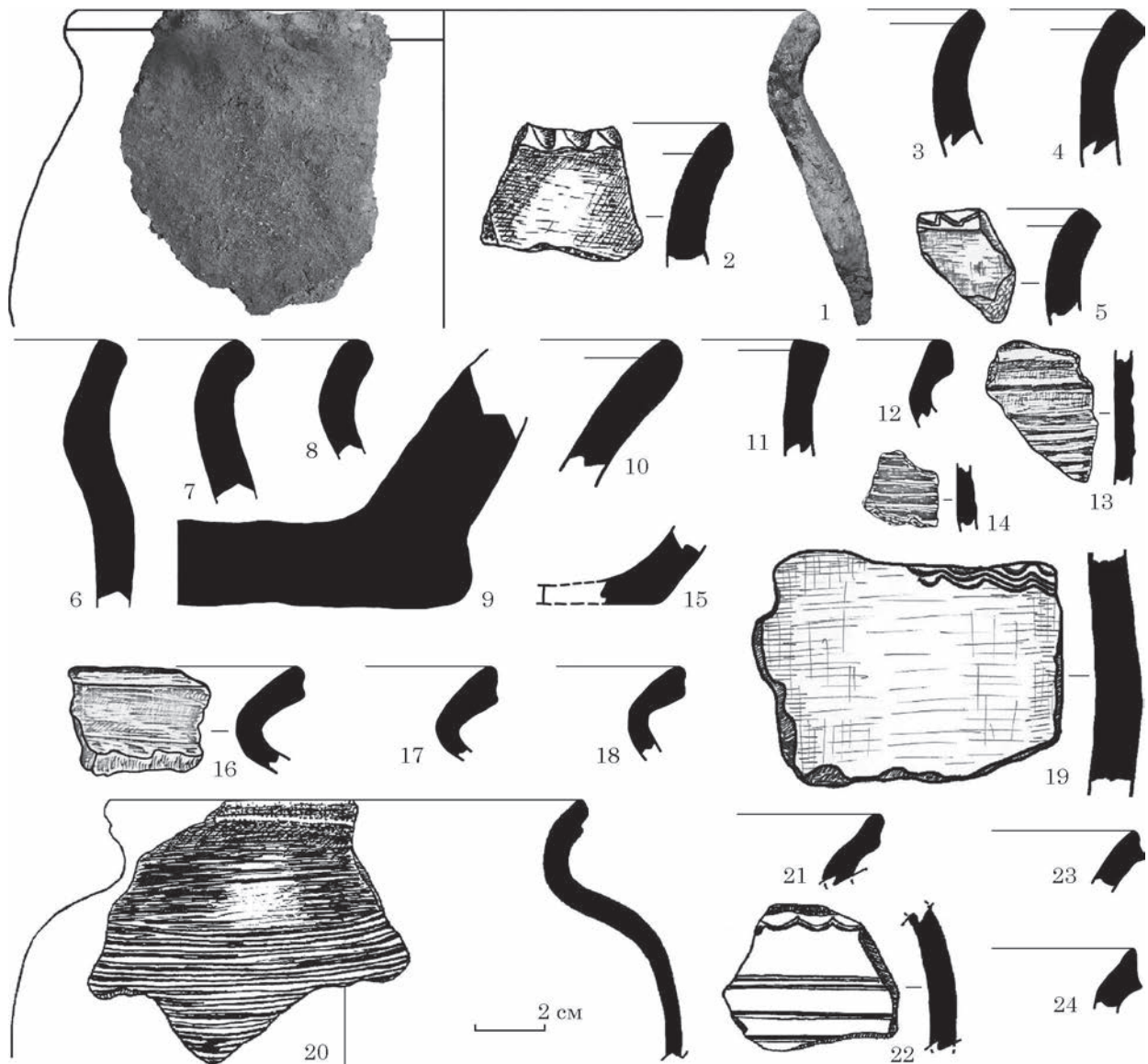

Рис. 7. Фрагменти глиняного посуду середини — другої половини I тис. н. е.: 1—2 — Зарічани III; 3 — Туровець I; 4 — Туровець II, 5 — Калинівка — Вал; 6—9 — Троянів; 10—11 — Калинівка III; 12—15 — Калинівка IV; 16—17 — Левків I; 18 — Левків III; 19 — Малі Кошарища Ia; 20—22 — Кам'яний Брід II; 23—24 — Кожухівка I

колірні смужки, утворені внаслідок нерівномірного обпалу. Вінця майже прямі або відігнуті назовні, край плаский горизонтальний або зрізаний під кутом назовні, зовнішній діаметр в межах 22—25 см (рис. 8: 1, 2). Стінки прикрашені багаторядною смугою врізного вузького або трохи розлогого лінійного чи хвилястого орнаментів (рис. 8: 3—8). Денця пласкі, без або із ледь помітними слідами закраїни, діаметром 9—10 см (рис. 8: 9, 10).

19. Туровець I. Багатошарове поселення за 850—900 м на захід від південно-західної околиці с. Туровець. Виявлене у 1994 р. (Тарабукін, 1994b, арк. 5; 2000, с. 167). Займає пагорбоподібне піщане підвищення правого берега безіменного струмка (права притока р. Рівець). Висота над рівнем води 1,5—2 м. Північно-східна частина зруйнована піщаним кар'єром, нині заболоченим. Культурний шар має потужність 0,75—1 м.

Культурні рештки зафіксовано на ділянці розміром 162 × 103 м (1,6 га). На поверхні і у відслоненнях культурного шару, поряд із фрагментами кераміки доби бронзи й раннього залізного віку, зібрані фрагменти ліпного посуду Лука-Райковецької культури VIII—IX ст. (рис. 7: 3).

20. Туровець II. Багатошарове поселення розташоване за 0,9—1 км на захід від південно-західної околиці с. Туровець. Виявлене 1994 р. (Тарабукін, 1994b, арк. 5—6; 2000, с. 167). Займає пологий північний схил лівого берега безіменного струмка (практично навпроти попередньої пам'ятки). Висота над рівнем води до 1 м. Поверхня розорена. Культурні рештки витягнуті вздовж берега струмка й займають ділянку розміром 105 × (20—35) м (0,36 га). На ріллі окрім фрагментів ліпного посуду доби бронзи — раннього залізного віку, знайдений вінчик посуду Лука-Райковецької культури IX—X ст. (рис. 7: 4).

ГЛИБОЧИЦЬКА СІЛЬСЬКА ГРОМАДА

21. Калинівка — Вал. Багатошарове поселення за 300 м на південь від центральної частини південної околиці с. Калинівка. Виявлене 1992 р. (Тарабукін 1992, арк. 7—8). Займає верхню ділянку мисоподібного підвищення лівого берега безіменного струмка. Висота берега над рівнем води орієнтовно 5,6 м. Поверхня розорена. У горішній частині підвищення з південно-східної сторони збудовано ґрунтозахисний вал. Південна частина задернована. Культурний шар потужністю до 0,37 м. Культурні рештки займають ділянку розміром 78 × 50 м (0,39 га). На поверхні та в шурфі поряд із керамічними артефактами раннього залізного віку зібрані фрагменти гончарного посуду IX—X ст. Уламки червонувато-жовтого кольору. Поверхня рівна або горбкувата, але шорстка. Товщина стінок 0,8—1 см. Тісто з домішками товченого кварцу й шамоту, вінчик короткий, ледь відігнутий назовні. Край косо зрізаний назовні і прикрашений зверху врізною хвилястою лінією. Такий самий орнамент є по краю вінчика з внутрішньої сторони (рис. 7: 5).

22. Калинівка III. Багатошарове поселення розташоване за 660 м на південь від центральної частини південної околиці с. Калинівка. Виявлене під час розвідки 1992 р. (Тарабукін 1992, арк. 8—9). Пам'ятка займає верхівку, західний і північний схили мисоподібного підвищення правого берега струмка. Висота над рівнем води від 1,7 до 6,8 м. З півночі поселення обмежене берегом струмка, із заходу — неглибокою балкою, на дні якої помітні сліди пересохлого струмка. З півдня і сходу природних меж немає. Поверхню розорюють. Культурний шар потужністю до 0,45 м. Знахідки зосереджені вздовж берега струмка на ділянці розміром 135 × 109 м (1,47 га). На поверхні та в шурфі зібрані різночасові знахідки, зокрема два фрагменти вінець ліпного посуду. Один із них короткий, прямий, з горизонтально вигладженим потовщенням у горішній частині. У тісті домішки піску (рис. 7: 11). Другий вінчик довгий, нахилений назовні, його край округлий. У тісті домішки чимало зерен кварцу, слюди й шамоту (рис. 7: 10). За вказаними ознаками обидва вінчики можна віднести до Лука-Райковецької культури й датувати IX—X ст. На пам'ятці також знайдені фрагменти кераміки XII—XIII ст.

23. Калинівка IV Багатошарове поселення за 350 м на південь від південно-східної околиці с. Калинівка. Виявлене 1992 р. (Тарабукін 1992, арк. 6—7). Займає верхній майданчик мисоподібного підвищення лівого берега безіменного струмка. Висота берега над рівнем води до 9 м. Зі східної сторони обмежене схилом глибокої балки. Східна і південно-східна частини задерновані, вкриті сосною посадкою і чагарником. Культурні рештки займають витягнуту вздовж берега струмка ділянку розміром (65—90) × 80 м (0,72 га). Зафіксований культурний шар потужністю до 0,35 м. На поверхні та в шурфі, поруч із уламками кераміки раннього залізного віку,

зібрані фрагменти ліпного товстостінного посуду Лука-Райковецької культури IX—X ст. Стінки завтовшки 0,9—1,2 см із горбкуватою поверхнею і домішками грубих зерен кварцу і шамоту в тісті. Також зібрано фрагменти гончарного посуду X—XI ст. Черепок щільний коричневого, червоного та сірого кольорів. Поверхня рівна, шорстка. Тісто з домішками піску, дрібнотовченого кварцу, іноді шамоту і дрібних цяточок слюди. Вінчик короткий, відігнутий назовні, край плаский, зрізаний назовні, верх плаский, горизонтально згладжений (рис. 7: 12). Стінки завтовшки 0,4—0,6 см, деякі прикрашені багаторядним лінійним орнаментом (рис. 10: 13, 14). Денця плоскі, рівні, завтовшки 0,7 см. Діаметр одного із них становить 7 см (рис. 10: 15). На денцях є підсіпка із піску.

24. Левків I. Багатошарове поселення розташоване за 440 м на північній захід від с. Левків. Виявлене 1992 р. (Тарабукін 1992, арк. 5—6). Займає верхів'я мисоподібного підвищення, утвореного з північної сторони широкою і глибокою балкою, на дні якої є струмок, а з південно-східної — глибокою, але дещо вузькою балкою. Балки поросли лісом і чагарником. Підвищення в плані овальне, витягнуте з південного заходу на північний схід. Висота над рівнем води приблизно 10 м. Із північного заходу, півдня і північного сходу поселення обмежене схилами балок. У центральній частині проходить ЛЕП. Поверхню розорюють. Культурний шар потужністю 0,35—0,40 м. Культурні рештки займають ділянку розміром 190 × 109 м (2,07 га). На поверхні та в шурфі зібрані нечисленні артефакти раннього залізного віку, фрагменти гончарного посуду давньоруського часу й доби розвинутого середньовіччя, зокрема курганного типу. Черепок щільний, темно-коричневого, червоного, рожевого та сірого кольорів. Поверхня рівна, шорстка. Тісто з домішкою дрібнозернистого піску, кварцу, іноді в поєднанні зі слюдою. Вінця короткі, відігнуті назовні. Край навскіс зрізаний і профільований по зрізу неглибокою виїмкою (рис. 7: 16, 17). Таке моделювання вінець характерне для посуду X — першої половини XI ст. Стінки завтовшки 0,3—0,8 см, орнаментовані лінійним орнаментом.

25. Левків III. Багатошарове поселення розташоване за 1 км на захід від с. Левків. Виявлене у 1992 р. (Тарабукін 1992, арк. 3—4). Займає східну частину мисоподібного підвищення, утвореного з північної і південної сторін глибокими балками, на дні яких протікають струмки. Висота над рівнем води від 12 до 24 м. Поверхня розорена. Культурний шар потужністю до 0,60 м. Культурні рештки займають ділянку розміром 304 × (161—321) м (9,75 га). На поверхні та в шурфі зібрані фрагменти гончарного посуду давньоруського часу, уламки печини й кістки тварин, зокрема вінчик із потовщеним краєм, подібним до манжета, але згладженого і слабо профільованого неглибокою виїмкою (рис. 7: 18). Таке моделювання вінець характерне для посу-

ду середини — другої половини XI ст. (Кучера 1984, с. 10).

26. Малі Кошарища Іа. Поселення розташоване у лісовому масиві за 250—290 м на схід від с. Малі Кошарища. Відкрите 1999 р. (Тарабукін 1999, арк. 19). Займає схил другої надзаплавної тераси правого берега р. Тетерів. Висота над рівнем першої тераси орієнтовно 2,2 м. Поверхня задернована, вкрита змішаним лісом. На північному схилі тераси у відслоненнях ґрунтової дороги на площі 30 × 35 м (0,10 га) зібрані дрібні фрагменти ліпного посуду VIII—IX ст., зокрема стінку прикрашену хвилястим орнаментом (рис. 7: 19).

СТАРОСІЛЕЦЬКА СІЛЬСЬКА ГРОМАДА

27. Кам'яний Брід ІІ. Багатошарове поселення розташоване за 250—300 м на схід від с. Кам'яний Брід. Виявлене в червні 1997 р., додатково обстежене в серпні 1998 р. (Тарабукін 1997b, арк. 11—12; 1998, арк. 8). Займає невеличке мисоподібне підвищення лівого берега р. Бистріївки. Висота над рівнем води до 2 м. Поверхня задернована. У південно-західній частині підвищення спостерігаються виходи кристалічних порід, у східній частині поверхня піщана. Культурні рештки простежено вздовж берега річки на ділянці розміром 75 × (30—45) м (0,33 га). Культурний шар потужністю 0,25—0,32 м. На площі пам'ятки зібрані уламки ліпного посуду східнотшинецької культури доби середньої бронзи, уламки посуду із перлинним орнаментом ранньозалізного віку, фрагменти кружального посуду XII—XIII та XVI—XVIII ст. У південно-східній частині поселення, у шурфі на глибині 0,16—0,20 м зафіксоване скупчення уламків гончарного горщика, із вінцями, нахиленими назовні, що має потовщення у вигляді манжета. Плечики та стінки майже до рівня денця прикрашені багаторядним лінійним орнаментом (рис. 7: 20). Також знайдені фрагменти вінець (рис. 7: 21; 8: 13—17), стінок (рис. 7: 22; 8: 18—21) і денця (рис. 8: 22). Такий посуд із характерним моделюванням вінець і орнаментациєю належить до посуду курганного типу і датований у межах X — першої половини XI ст. (Кучера 1984, с. 10—11).

ПОПІЛЬНЯНСЬКА СЕЛИЩНА ГРОМАДА

28. Липки — Ірпінь ІІ. Багатошарове поселення за 2,7 км на північний схід від північної околиці с. Липки. Виявлене у квітні 2008 р. (Тарабукін 2008b, арк. 120—121). Займає північний пологий схил піщаного підвищення в заплаві правого берега р. Ірпінь. Висота над рівнем заплави орієнтовно 3,7—4 м. У південній частині вздовж лісу проходить польова ґрунтова дорога. Поверхня задернована, раніше була оранкою. Горішній шар ґрунту місцями розкритий унаслідок життєдіяльності диких тварин. Знахідки поширені вздовж схилу підвищення і займають ділянку розміром 150 ×

35—40 м (0,6 га). На поверхні серед численних артефактів, зокрема крем'яних виробів й уламків ліпного посуду епохи бронзи, знайдений фрагмент вінчика гончарного посуду з манжетоподібними вінцями X—XI ст. (рис. 8: 23).

ЗВЯГЕЛЬСЬКИЙ РАЙОН

ГОРОДНИЦЬКА СЕЛИЩНА ГРОМАДА

29. Городниця — Анастасівка ІІІ. Багатошарове поселення розташоване за 350—400 м на північний схід від північної околиці с. Анастасівка. Виявлене у квітні 2008 р. (Тарабукін 2008b, арк. 95—97). Займає південно-західний пологий схил піщаного підвищення першої надзаплавної тераси правого берега р. Случ. Зі сходу та південного-сходу площа пам'ятки обмежена схилом балки, на дні якої протікає безіменний струмок. Висота над рівнем води в межах 4—5,3 м. Поверхня розорена, вкрита молодими саджанцями берези. Знахідки поширені вздовж схилу підвищення і займають ділянку розміром 80 × 25—40 м (0,32 га). На поверхні та у відслоненнях піщаного ґрунту разом із артефактами епохи бронзи знайдені фрагменти гончарного посуду курганного типу X—XI ст.: вінчик із косо зрізаним краєм (рис. 8: 11) та стінка, прикрашена багаторядним лінійним орнаментом (рис. 8: 12).

КОРОСТЕНСЬКИЙ РАЙОН

УШОМИРСЬКА СІЛЬСЬКА ГРОМАДА

30. Мойсіївка ІІ. Багатошарове поселення розташоване за 900—950 м на північний схід від кладовища, що біля південно-східної околиці с. Мойсіївки. Виявлене в жовтні 2007 р. (Тарабукін 2007b, арк. 50—51). Займає мисоподібне піщане підвищення лівого берега безіменного струмка (права притока р. Лемня, басейн р. Ірша). Висота над рівнем води орієнтовно 2,8—3,1 м. Поверхня задернована, раніше була оранкою, місцями, особливо по краю тераси, поросла сосною та берізками. Знахідки поширені вздовж схилу підвищення і займають ділянку розміром 150 × (35—40) м (0,6 га). На поверхні серед матеріалів доби бронзи — раннього залізного віку та пізнього середньовіччя знайдені вінчик із косо зрізаним краєм або потовщенням у вигляді манжети (рис. 8: 24) та стінка гончарного посуду, прикрашена багаторядним лінійним орнаментом курганного типу X—XI ст. (рис. 8: 25).

МАЛИНСЬКА МІСЬКА ГРОМАДА

31. Малин І. Багатошарове поселення, можливі посад, у південно-східній частині м. Малина, неподалік вулиці Городищанської. Виявлене у вересні 2006 р. (Тарабукін 2006, арк. 65; 2007a, с. 364; Тарабукін, Ігруніна 2011a, с. 161). Займає підвищення лівого берега р. Ірша. У південно-західній частині садиби ПТУ № 36 у викидах ґрунту

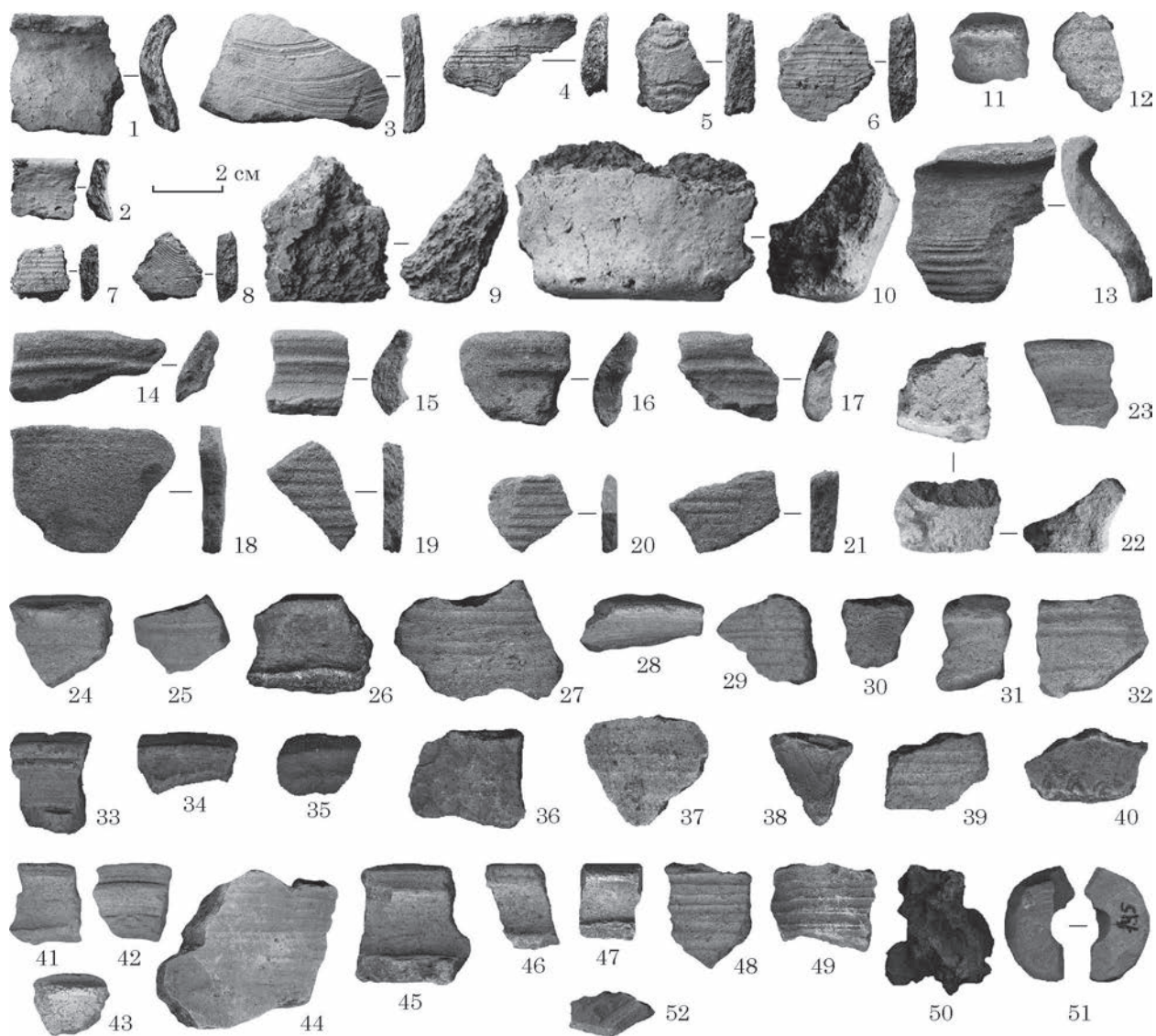

Рис. 8. Знахідки середини I — початку II тис. н. е. із пам'яток Житомирщини: 1—10 — Піски; 11—12 — Городниця — Анастасівка III; 13—22 — Кам'яний Брід II; 23 — Липки — Ірпінь II; 24—25 — Мойсіївка II; 26—27 — Малин I; 28—30 — Пиріжки I; 31—32 — Коростень — Чолівка; 33—40 — Васьковичі — Бехи; 41—44 — Кожухівка I; 45—52 — Павлюківка I

виробничої ями зібрано різноманітні артефакти (зокрема численні уламки кружалного посуду XII—XIII та XVII—XIX ст.), серед них фрагмент вінчика з косозрізаним краєм ліпного посуду Лука-Райковецької культури VIII—IX ст. (рис. 8: 26) і фрагменти стінок гончарного посуду курганного типу X—XI ст., одна з яких прикрашена багаторядним лінійним орнаментом (рис. 8: 27).

32. Пиріжки I (рис. 1: 32). Поселення розташоване за 550—600 м на схід від північно-східної околиці с. Пиріжки. Виявлене в жовтні 2008 р. (Тарабукін 2008b, арк. 86—87). Займає північно-східний пологий схил піщаного підвищення правого берега р. Лумля (права притока р. Різня, басейн р. Ірша). З півночі та північного-сходу площа пам'ятки обмежена неглибокою балкою, на дні якої є сліди нині пересохлого струмка. Висота над рівнем води приблизно 1,9—2,6 м. Поверхня задернована, вкрита лучною рослинністю, місцями відслонена. У центральній час-

тині проходять ЛЕП і польова ґрунтова дорога. Знахідки поширені вздовж схилу підвищення і займають ділянку розміром 150 × (35—60) м (0,9 га). На поверхні зібрані фрагменти ліпного і ранньогончарного посуду Лука-Райковецької культури IX—X ст. (рис. 8: 28—30).

КОРОСТЕНСЬКА МІСЬКА ГРОМАДА

33. Васьковичі — Бехи. Поселення розташоване приблизно за 3,4—3,5 км на південь від с. Васьковичі. Відкрите й обстежене у серпні 2008 р. (Тарабукін 2008b, арк. 63—64). Займає вершину та схили невисокого піщаного підвищення серед заболоченої місцевості між двома безіменними струмками, які фактично пересохла. Висота над рівнем струмка, що примикає із східного боку, становить приблизно 1,5—2 м. Поверхня задернована, вкрита лучною рослинністю, місцями її перерили дикі тварини. У східній

частині проходять ґрунтова польова дорога та лінія зв'язку. Знахідки поширені на вершині та вздовж південного схилу підвищення на ділянці розміром 190 × (60—70) м (1,33 га). На поверхні та в кротовинах зібрані фрагменти вінець і стінок ранньогончарного посуду Лука-Райковецької культури, прикрашених хвилястим і лінійним орнаментом, які можна датувати в межах IX—X ст. (рис. 8: 33—40).

34. Кожухівка I. Багатошарове поселення розташоване за 550—600 м на північ від с. Кожухівка. Виявлене у травні 2007 р. (Тарабукін 2007b, арк. 45—46; 2009a, с. 337). Займає вершину та південний пологий схил піщаного підвищення лівого берега безіменного струмка (ліва притока р. Кремно, басейн р. Уж). Висота над рівнем води орієнтовно 1,6—2,2 м. Відстань від русла струмка досягає 55—60 м. У верхній частині пагорб перерізаний шосе Київ—Ковель, яке розділяє археологічний об'єкт на дві частини: південну і меншу за розміром північну. Поверхня з півдня розорена, у північній частині поверхневий шар ґрунту було знято під час будівництва автодороги. Знахідки поширені вздовж схилу підвищення і займають ділянку розміром 355 × (160—180) м (6,39 га). На поверхні поряд із крем'яними артефактами епохи мезоліту, уламками ліпних стінок невизначеного часу та вінчиком XVII—XVIII ст., зібрані уламки залізних шлаків, фрагменти вінець (рис. 7: 23, 24; 8: 41—43) і стінок (рис. 8: 44) гончарного посуду X—XI ст.

35. Коростень — Чолівка. Багатошарове поселення розташоване між м. Коростень і с. Чолівка, орієнтовно за 1—1,1 км на південний захід від вулиці Романа Шухевича (колишня Гастелло) та 190—220 м на схід від залізниці Житомир—Київ. Виявлене в березні 2009 р. (Тарабукін 2009b, арк. 27—28; Тарабукін, Ігруніна 2011b, с. 74). Займає вершину та північно-західний пологий схил підвищення лівого берега безіменного струмка (ліва притока р. Уж). Висота над рівнем води приблизно 2,5—3 м. Поверхня розорена, місцями задернована. Знахідки поширені вздовж схилу підвищення і займають ділянку розміром 200 × (60—80) м (1,6 га). На поверхні та риллі зібрані крем'яні відщепи мезо-неолітичного часу та фрагменти гончарного посуду X—XI ст. (рис. 8: 31—32).

ОВРУЦЬКА МІСЬКА ГРОМАДА

36. Павлюківка I. Багатошарове поселення розташоване за 0,9—1 км на південний схід від с. Павлюківка. Виявлене у березні 2008 р. (Тарабукін 2008b, арк. 106—107). Займає південний та південно-західний пологий схил піщаного підвищення лівого берега безіменного струмка. Висота над рівнем води орієнтовно 1,5—2,5 м. Поверхня задернована, поросла лучною рослинністю, раніше була оранкою. У південно-східній частині проходить ЛЕП. Східна частина поросла сосновим лісом. Знахідки поширені вздовж схилу підвищення і займають ділянку розміром 250 × (35—40) м (1 га). На поверхні зібрані фраг-

менти вінець (рис. 8: 45—47), стінок (рис. 8: 48, 49) і донець гончарного посуду IX—XI ст., уламок пірофілітового сланцю (рис. 8: 52) і уламок залізного шлаку (рис. 8: 50). Окрім того, знайдений фрагмент заготовки пірофілітового пряслиця біконічної форми заввишки 0,9—1,2 см, діаметром 3,2 см та з діаметром отвору 0,9 см (рис. 8: 51). Також тут наявні крем'яні відщепи доби мезоліту—неоліту.

Висновки. Наведені дані доповнюють археологічну карту пам'яток ранньослов'янського (VIII—IX ст.) та початкового етапу давньоруського часу (X—XI ст.) на Житомирщині. Вони можуть стати підґрунтям для подальших поглиблених наукових досліджень. Значний інтерес може становити група пам'яток, на яких знайдені різномасштабні деревляні старожитності, передусім кераміка, яка засвідчує їхній безперервний розвиток упродовж VIII — першої половини XI ст. В одному випадку, на поселенні Тетерівка II у нижній течії р. Гнилоп'яті, наявні ще й матеріали празько-корчацької культури V—VII ст. Стаціонарні дослідження цього об'єкта дадуть можливість визначити хронологію, основні і перехідні фази розвитку матеріальної культури тогочасного населення.

У будь-якому випадку, подальше виявлення, спеціальне дослідження, взяття на сучасний облік та забезпечення охорони пам'яток цієї доби є вкрай важливим і гостроактуальним завданням для археологів і пам'яткоохоронців Житомирщини та всієї України.

ЛІТЕРАТУРА

- Віезжев, Р. І. 1952. Археологічні пам'ятки нижньої течії р. Гнилоп'яті. *Археологічні пам'ятки УРСР*, III, с. 197-206.
- Віезжев, Р. І. 1955. Археологічні пам'ятки верхньої течії р. Гнилоп'яті та нижньої течії р. Гуйва. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 165-167.
- Ієвлев, М. М., Петраускас, А. В., Тарабукін, О. О., Хададова, М. В. 2018. Археологічні дослідження в історичній частині м. Житомир у 2016 р. В: Бондарь, К. М., Ієвлев, М. М., Петраускас, А. В., Тарабукін, О. О., Хададова, М. В., Цюпа, І. В. *Древляньські старожитності. Археологічні дослідження в Житомирі*. Київ: Стародавній світ, с. 97-148.
- Кучера, М. П. 1984. Поселения Среднего Поднепровья (Городища. Селища). В: Баран, В. Д. (ред.). *Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта)*. Киев: Наукова думка, с. 6-27.
- Махно, Є. В. 1945. *Звіт за Житомирську розвідувальну археологічну експедицію 1945 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1945/9.
- Петраускас, А. В., Ієвлев, М. М., Хададова, М. В., Тарабукін, О. О. 2016. *Звіт про археологічні дослідження в м. Житомир Житомирської обл. в 2016 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2016.
- Петрашенко, В. О. 1992. *Слов'янська кераміка VIII—IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я*. Київ: Наукова думка.
- Русанова, И. П. 1973. *Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом*. Свод археологических источников, Е1-25. Москва: Наука.

Русанова, И. П. 1976. *Славянские древности VI—VII вв. (культура пражского типа)*. Москва: Наука.

Тарабукин, А. А. 1982—1984. *Отчёт об охранных работах в нижнем течении р. Гнилопять в Житомирской области в 1982—1984 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1982—1984/200.

Тарабукин, О. О. 1992. *Звіт про роботи Житомирської археологічної розвідувальної експедиції на території м. Житомира та Житомирського району в 1992 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1992/46.

Тарабукин, О. О. 1994а. *Археологічна карта Житомира*. Житомир: Житомирський вісник.

Тарабукин, О. О. 1994b. *Звіт про археологічні розвідки на території Житомирської області в 1994 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1994/23.

Тарабукин, О. О. 1996. *Звіт про археологічні розвідки на території Житомирської області в 1995—1996 рр.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1996/46.

Тарабукин, О. О. 1997а. Археологічні розвідки в басейні середнього Тетерева на Житомирщині. *Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*, 16: Житомирщина крізь призму століть. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (17—19 вересня 1997 р., Житомир), с. 16-18.

Тарабукин, О. О. 1997b. *Звіт про археологічні розвідки на території Житомирської області в 1997 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1997/57.

Тарабукин, О. О. 1998. *Звіт про археологічні розвідки на території Житомирської області в 1998 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1998/29.

Тарабукин, О. О. 1999. *Звіт про археологічні розвідки на території Житомирської області в 1999 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1999/19.

Тарабукин, О. О. 2000. Розвідки на Житомирщині в 1994 році. *Археологічні дослідження в Україні 1994—1996 рр.*, с. 165-167.

Тарабукин, О. О. 2004. До питання виникнення давнього Житомира за археологічними даними. *Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*, 31: Житомиру — 1120 (884—2004), с. 14-19.

Тарабукин, О. О. 2006. *Звіт про проведення наукової археологічної експертизи матеріалів (проектів) відводу земельних ділянок та розвідок на території Житомирської області у 2006 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2006/8.

Тарабукин, О. О. 2007а. Нові пам'ятки давньоруського часу на Житомирщині. *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, с. 363-364.

Тарабукин, О. О. 2007b. *Звіт про проведення наукової археологічної експертизи матеріалів (проектів) відводу земельних ділянок та розвідок на території Житомирської області у 2007 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2007/193.

Тарабукин, О. О. 2008а. Нові матеріали до археологічної карти середньовічного Житомира та його околиць. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. П. Коростень: Тріада С, с. 146-152.

Тарабукин, О. О. 2008b. *Звіт про проведення наукової археологічної експертизи матеріалів (проектів) відводу земельних ділянок та розвідок на території Житомирської області у 2008 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2008/129.

Тарабукин, О. О. 2009а. Археологічні розвідки на Житомирщині у 2007 р. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр.*, с. 335-339.

Тарабукин, О. О. 2009b. *Звіт про результати попереднього обстеження земельних ділянок та вивчення стану збереження пам'яток археології*

на території Житомирської області у 2009 р. Науковий архів бібліотеки Житомирського обласного краєзнавчого музею, № 398.

Тарабукин, О. О. 2016. *Звіт про проведення археологічних розвідок на території Житомирської області у 2016 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2016/13.

Тарабукин, О. О., Ігруніна, С. О. 2009. До археологічної карти Житомирського району. *Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*, 41: Україна від епохи УНР до початку ХХІ століття. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, с. 161-167.

Тарабукин, О. О., Ігруніна, С. О. 2011а. До археологічної карти Малинського району. *Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*, 46: М. М. Миклухо-Маклай — вчений, мандрівник, гуманіст. Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 165-річчю від дня народження вченого-енциклопедиста (29—30 вересня 2011 року, м. Малин), с. 161-171.

Тарабукин, О. О., Ігруніна, С. О. 2011b. Нові пам'ятки VIII—XIII ст. на Житомирщині. В: *Середньовічні міста Полісся. Тези доповідей міжнародної наукової археологічної конференції (м. Олевськ, Україна, 30 вересня — 3 жовтня 2011 р.)*. Київ: Олевськ, с. 72-74.

Томашевский, А. П., Гавритухин, И. О. 1992. *Славянское поселение Тетеревка I*. Препринт. Киев.

Ярмошик, І. 1983. Форпости замку. *Радянська Житомирщина*, 245 (23 грудня), с. 4.

REFERENCES

Vyiezzhev, R. I. 1952. Arkheolohichni pam'iatky nyzhnoi techii r. Hnylop'iaty. *Arkheolohichni pam'iatky URSS*, III, s. 197-206.

Vyiezzhev, R. I. 1955. Arkheolohichni pam'iatky verkhnoi techii r. Hnylop'iat ta nyzhnoi techii r. Huiva. *Arkheolohichni pam'iatky URSS*, V, s. 165-167.

Ievliev, M. M., Petrauskas, A. V., Tarabukin, O. O., Khadadova, M. V. 2018. Arkheolohichni doslidzhennia v istorychnii chastyni m. Zhytomyr u 2016 r. In: Bondar, K. M., Ievliev, M. M., Petrauskas, A. V., Tarabukin, O. O., Khadadova, M. V., Tsiupa, I. V. *Drevlianski starozhytnosti. Arkheolohichni doslidzhennia v Zhytomyri*. Kyiv: Starodavnii svit, s. 97-148.

Kuchera, M. P. 1984. Poselenia Srednego Podneprovia (Gorodishcha. Selishcha). In: Baran, V. D. (ed.). *Drevnerusskie poselenia Srednego Podneprovia (arkheologicheskaiia karta)*. Kyiv: Naukova dumka, s. 6-27.

Makhno, Ye. V. 1945. *Zvit za Zhytomyrsku rozviduvalnu arkheolohichnu ekspeditsiiu 1945 r.* NA ІА НАН України, ф. 64, 1945/9.

Petrauskas, A. V., Ievliev, M. M., Khadadova, M. V., Tarabukin, O. O. 2016. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia v m. Zhytomyr Zhytomyrskoi obl. v 2016 r.* NA ІА НАН України, ф. 64, 2016.

Petrashenko, V. O. 1992. *Slov'ianska keramika VIII—IX st. Pravoberezhzhia Serednoho Podniprovia*. Kyiv: Naukova dumka.

Rusanova, I. P. 1973. *Slavianskie drevnosti VI—IX vv. mezhdu Dneprom i Zapadnym Bugom*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-25. Moscow: Nauka.

Rusanova, I. P. 1976. *Slavianskie drevnosti VI—VII vv. (kultura prazhskogo tipa)*. Moscow: Nauka.

Tarabukin, A. A. 1982—1984. *Отчет об охранных работах в нижнем течении р. Гнилопять в Житомирской области в 1982—1984 гг.* NA ІА НАН України, ф. 64, 1982—1984/200.

Tarabukin, O. O. 1992. *Zvit pro roboty Zhytomyrskoi arkheolohichnoi rozviduvalnoi ekspeditsii na terytorii m. Zhytomyra ta Zhytomyrskoho raionu v 1992 r.* NA ІА НАН України, ф. 64, 1992/46.

Tarabukin, O. O. 1994a. *Arkheolohichna karta Zhytomyra*. Zhytomyr: Zhytomyrskiy visnyk.

Tarabukin, O. O. 1994b. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky na terytorii Zhytomyrskoi oblasti v 1994 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1994/23.

Tarabukin, O. O. 1996. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky na terytorii Zhytomyrskoi oblasti v 1995—1996 rr.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1996/46.

Tarabukin, O. O. 1997a. *Arkheolohichni rozvidky v baseini serednoho Tetereva na Zhytomyrshchyni. Naukovyi zbirnyk «Velyka Volyn»: Pratsi Zhytomyrskoho naukovo-kraieznavchoho tovarystva doslidnykiv Volyni*, 16: Zhytomyrshchyna kriz pryzmu stolit. Materialy Vseukrainskoi naukovo-kraieznavchoi konferentsii (17—19 veresnia 1997 r., Zhytomyr), s. 16-18.

Tarabukin, O. O. 1997b. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky na terytorii Zhytomyrskoi oblasti v 1997 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1997/57.

Tarabukin, O. O. 1998. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky na terytorii Zhytomyrskoi oblasti v 1998 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1998/29.

Tarabukin, O. O. 1999. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky na terytorii Zhytomyrskoi oblasti v 1999 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1999/19.

Tarabukin, O. O. 2000. *Rozvidky na Zhytomyrshchyni v 1994 rotsi. Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1994—1996 rr.*, s. 165-167.

Tarabukin, O. O. 2004. *Do pytannia vynyknennia davnoho Zhytomyra za arkheolohichnymi danymi. Naukovyi zbirnyk «Velyka Volyn»: Pratsi Zhytomyrskoho naukovo-kraieznavchoho tovarystva doslidnykiv Volyni*, 31: Zhytomyru — 1120 (884—2004), s. 14-19.

Tarabukin, O. O. 2006. *Zvit pro provedennia naukovo arkheolohichnoi ekspertyzy materialiv (proektiv) vidvodu zemelnykh dilianok ta rozvidok na terytorii Zhytomyrskoi oblasti u 2006 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2006/8.

Tarabukin, O. O. 2007a. *Novi pam'iatky давноруського часу на Зhytomyrshchyni. Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2005—2007 rr.*, s. 363-364.

Tarabukin, O. O. 2007b. *Zvit pro provedennia naukovo arkheolohichnoi ekspertyzy materialiv (proektiv) vidvodu zemelnykh dilianok ta rozvidok na terytorii Zhytomyrskoi oblasti u 2007 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2007/193.

Tarabukin, O. O. 2008a. *Novi materialy do arkheolohichnoi karty serednovichnoho Zhytomyra ta yoho okolytsi. In: Motsia, O. P. (ed.). Starodavnii Iskorosten i slov'ianski hrady. II. Korosten: Triada S*, s. 146-152.

Tarabukin, O. O. 2008b. *Zvit pro provedennia naukovo arkheolohichnoi ekspertyzy materialiv (proektiv) vidvodu zemelnykh dilianok ta rozvidok na terytorii Zhytomyrskoi oblasti u 2008 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2008/129.

Tarabukin, O. O. 2009a. *Arkheolohichni rozvidky na Zhytomyrshchyni u 2007 r. Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2006—2007 rr.*, s. 335-339.

Tarabukin, O. O. 2009b. *Zvit pro rezultaty poperednoho obstezhennia zemelnykh dilianok ta vyvchennia stanu zberezhennia pam'iatok arkheolohichnoi terytorii Zhytomyrskoi oblasti u 2009 r.* Naukovyi arkhiv biblioteki Zhytomyrskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu, N 398.

Tarabukin, O. O. 2016. *Zvit pro provedennia arkheolohichnykh rozvidok na terytorii Zhytomyrskoi oblasti u 2016 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2016/13.

Tarabukin, O. O., Ihrunina, S. O. 2009. *Do arkheolohichnoi karty Zhytomyrskoho raionu. Naukovyi zbirnyk «Velyka Volyn»: Pratsi Zhytomyrskoho naukovo-kraieznavchoho tovarystva doslidnykiv Volyni*, 41: Ukraina vid epokhy UNR do pochatku XXI stolittia. Materialy Vseukrainskoi naukovo-kraieznavchoi konferentsii, s. 161-167.

Tarabukin, O. O., Ihrunina, S. O. 2011a. *Do arkheolohichnoi karty Malynskoho raionu. Naukovyi zbirnyk «Velyka Volyn»: Pratsi Zhytomyrskoho naukovo-kraieznavchoho tovarystva doslidnykiv Volyni*, 46: M. M. Myklukho-Maklai — vchenyi, mandrivnyk, humanist. Materialy mizhnarodnoi naukovo-kraieznavchoi konferentsii, prysviachenoj 165-richchiu vid dnia narodzhennia vchenoho-entsyklopedysta (29—30 veresnia 2011 roku, m. Malyn), s. 161-171.

Tarabukin, O. O., Ihrunina, S. O. 2011b. *Novi pam'iatky VIII—XIII st. na Zhytomyrshchyni. In: Serednovichni mista*

Polissia. Tezy dopovidei mizhnarodnoi naukovo arkheolohichnoi konferentsii (m. Olevsk, Ukraina, 30 veresnia — 3 zhovtnia 2011 r.). Kyiv: Olevsk, s. 72-74.

Tomashevskii, A. P., Gavritukhin, I. O. 1992. *Slavianskoe poselenie Teterivka I*. Preprint. Kyiv.

Yarmoshyk, I. 1983. *Forposty zamku. Radianska Zhytomyrshchyna*, 245 (23 hrudnia), s. 4.

O. O. Tarabukin

THE SITES OF THE 8th—10th centuries IN ZHYTOMYR REGION (the Materials for the Archaeological Map)

The paper provides the information about the sites of the late 1st — turn of the 1st—2nd millennium AD discovered in various parts of the Zhytomyr region during 1982—2019. On the basis of the collected materials the summary was prepared which included 36 settlements, information on their locations, topography, dimensions, the thickness of the cultural layer, collected artifacts, and their cultural and chronological affiliation was determined.

The earliest sites in two points (Bobrivka II, Teterivka II) were found. The cultural layers of these sites, which is the important, contain both materials of the Prague-Korchak (5th—7th centuries) and Luka-Rajkovets (8th—9th centuries) archaeological cultures. Materials of the Luka-Rajkovets culture of the 8th—9th centuries in 17 settlements are recorded (Zhytomyr — Kafedralna, Zhytomyr — Skver, Hardashivka V, Zarichany III, Bobrivka II, Boliarka I, Boliarka II, Boliarka III, Korotenka — Skelia, Harkushyne ozero I, Pisky, Stantsiia Priazhiv, Troianiv, Teterivka II, Teterivka III, Mali Kosharyshcha Ia, Malyn D). Materials of the 9th—10th centuries on the 14 sites occurred (Zhytomyr — Sholem-Aleichema, Zhytomyr — Zamkova hora, Kalynivka — Val, Kalynivka III, Kalynivka IV, Levkiv I, Stantsiia Priazhiv, Teterivka III, Turovets I, Turovets II, Vaskovychi — Bekhy, Malyn I, Pryzhyk I, Pavliukivka D). The pottery of barrow type of the 10th — first half of the 11th centuries on 14 settlements were discovered (Harkushene ozero I; Kalynivka IV, Levkiv III, Pisky, Stantsiia Priazhiv, Ulianivka I, Kozhukhivka I, Korosten — Cholivka, Moisiivka II, Kam'iany Brid II, Malyn I, Horodnytsia — Anastasivka III, Pavliukivka I and Lypky — Irpin II).

The present data significantly supplement the archaeological map of the sites of Early Slavic and the initial stage of the Old Rus periods in the Zhytomyr region and they are of significant interest for the further study of a whole range of problems related to the formation of the culture of Rus-Ukraine and the formation of the East Slavic statehood.

Keywords: Zhytomyr region, archaeological exploration, archaeological map, archaeological site, individual finds, early Middle Ages, Prague-Korchak culture, Luka-Raiky culture, Old Rus.

Одержано 4.04.2023

ТАРАБУКІН Олександр Олександрович, завідувач відділом, Житомирський обласний краєзнавчий музей, Житомир, Україна.

TARABUKIN Oleksandr, Head of Department, Zhytomyr Region History Museum, Zhytomyr, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-6895-399X,
e-mail: alex.tarabuckin@gmail.com.

А. П. Томашевський, А. В. Борисов,
В. А. Гнера, А. В. Король, В. М. Мисак

ЗМІЄВІ ВАЛИ. СУЧАСНІСТЬ: ПРОБЛЕМИ, ЗАВДАННЯ, ПЕРСПЕКТИВИ

Стаття присвячена огляду проблематики дослідження та охорони дерево-земляних валів Середньої Наддніпряниці відомих як Змієві вали. Коротко описана історія вивчення та основні параметри цього типу археологічних пам'яток. Охарактеризовані основні проблемні напрями в вивченні Змієвих валів і системи оборони княжого Києва. Поставлено завдання для майбутніх досліджень та окреслено їх перспективи. Розглянута проблематика використання окремої топо-геодезичної служби під час спорудження оборонної системи та ландшафтної приуроченості ліній укріплень.

Ключові слова: система оборони, середньовіччя, довгі вали, Середня Наддніпряниці, охорона археологічної спадщини, програма досліджень.

Змієвими валами в науковій літературі прийнято вважати дерево-земляні довгі вали, розташовані на теренах Середнього Подніпров'я, що в X—XII ст. входили до системи оборони княжого Києва. У час повномасштабного вторгнення росіян на територію України тема оборони споконвічної столиці нашої держави в черговий раз перейшла з історико-археологічної площини у військово-політичну і суспільно значиму. Не випадково одним із символів оборони Києва став епізод, оприлюднений 13 березня 2022 р. на фейсбук-сторінці Сухопутних військ Збройних Сил України. У стислій інформації було повідомлено: «Предки повстали. Під Білгородкою орки вперше дізнались про історію Русі на власному досвіді. Орковська техніка не змогла форсувати Змієві вали. Давньоруські оборонні системи проти Орди — 2000 років гарантії!». Це повідомлення викликало не лише широкий розголос, але й підйом суспільного бойового духу в справі боротьби з загарбником.

© А. П. ТОМАШЕВСЬКИЙ, А. В. БОРИСОВ,
В. А. ГНЕРА, А. В. КОРОЛЬ, В. М. МИСАК, 2023

Ця робота виникла зовсім не випадково. А. П. Томашевському, коли він в 1987 р. повернувся до Інституту археології АН УРСР після навчання в інституті та служби в армії, випала унікальна можливість приєднатися до групи, яка, на чолі з М. П. Кучерою, продовжувала дослідження Змієвих валів Лівобережжя. Але і це не було для нього початком знайомства зі Змієвими валами, оскільки покоління студентів-археологів історичного факультету Київського педагогічного інституту (тепер — Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова) проводили свої розвідки в Постугнянні і Пороссі завжди відвідуючи численні ділянки Змієвих валів. Саме переважно з цих студентів, а згодом — молодих науковців, і комплектувалась невеличка мобільна експедиція Михайла Петровича Кучери. Щасливі спогади про ці експедиції, про розвідки, шанобливу любов до цього подвижника-археолога і аналіз його значимого дослідницького доробку двоє з авторів висловили у низці відповідних публікацій (Томашевський, Павленко, Борисов 2022; Томашевський 2022).

Не дивно, що ця стаття є по суті продовженням одного з напрямів дисертаційного дослідження А. П. Томашевського 1993 р., в якому вдалось зв'язати просторову позицію Змієвих валів як лінійно-вузлових оборонних споруд з їхньою деталізованою ландшафтною приуроченістю¹. Перші результати такого аналізу взаємозв'язку Змієвих валів і ландшафтів були тоді зацікавлено сприйняті М. П. Кучерою. Надалі ця темати-

1. Матеріал про реконструкцію військово-топографічної служби Київської Русі і грандіозний організаційний ресурсноємний проєкт Змієвих валів молододержави Руська Земля в Київському Подніпров'ї готували до друку в одній зі збірок 1990-х рр., проте, не з вини автора, він тоді так і не був надрукований.

Рис. 1. Студенти Педагогічного інституту імені Горького під час розвідки, на Змієвому валі біля хутора Хлебча стоять зліва направо: А. Томашевський, О. Кадасімчук, С. Демидко, 1983 р. (фото О. Васильєва з особистого архіву А. Томашевського)

ка стала однією з центральних складових частин комплексного дисертаційного дослідження літописного Поросся А. В. Борисова під науковим керівництвом А. П. Томашевського. Власне ці два дослідники, завдяки здобутим знанням про ландшафти та системи заселення Поросся і Східної Волині, усвідомили необхідність сформулювати проблеми та перспективи дослідження Змієвих валів на сучасному етапі розвитку історико-археологічної науки. Важливим компонентом роботи були матеріали, здобуті в процесі польових досліджень В. А. Гнери із застосуванням безпілотних літальних апаратів (БПЛА). Оскільки специфіка наукової тематики дослідника пов'язана з пам'яткоохоронним аспектом використання даних дистанційного зондування землі, його компетенція допомогла предметніше сформулювати технічну частину «пам'яткоохоронного блоку» статті. Низьковисотна аерозйомка А. В. Короля та його огляди іноземної літератури з тематики довгих валів у рамках підготовки магістерської роботи дали змогу уточнити місце Змієвих валів в оборонних структурах Євразії. Робота з базами даних та ГІС-картографією археологічних об'єктів, бібліографії та науковою графікою здійснена В. М. Мисаком.

Коротка історія досліджень Змієвих валів. Змієві вали як давні споруди привернули увагу дослідників ще в першій половині XIX ст. Упродовж чергових п'ятдесяти років з'явилося кілька схем їхнього розташування (План... 1837; Антонович 1895) та деякі тексти про них (Тетбу-де-Мариньї 1844, с. 599; Фундуклей 1848, с. 25; Антонович 1884; Ляскоронский 1901; Макаренко 1907, с. 46). Із середини XX ст. почалися спроби

системного дослідження цих дерево-земляних укріплень Середньої Наддніпряниці. Поштовхом до початку нового етапу вивчення стали зусилля Аркадія Сильвестровича Бугая, викладача-математика Київського педагогічного інституту імені Горького (Бугай 2011, с. 17—85). Ця діяльність спонукала тодішню державу знайти ресурси на початок повноцінних наукових досліджень. Його активна робота зі збору інформації про Змієві вали та зусилля щодо їх охорони цілком вписуються в концепцію «Citizen science / crowd science», коли непрофесіонали долучаються до наукових досліджень і стають частиною дослідницького процесу. Важливо, що зацікавлення А. С. Бугая у дослідженні давніх валів знаходило підтримку в Надії Михайлівни Кравченко, кандидата історичних наук, археологині, викладачки того ж інституту і сусідки по будинку. Не дивно, що покоління студентів-істориків з педагогічного інституту були в курсі результатів краєзнавчих мандрівок А. С. Бугая, проводили розвідки в тих самих місцевостях і відвідували відповідні лінії валів на Київщині. Ці ж колишні студенти працювали згодом в різні роки й у складі експедицій «Змієві вали», очолюваної канд. іст. наук. (згодом д-ром іст. наук.), співробітником Інституту археології АН УРСР, Михайлом Петровичем Кучерою. Тут варто згадати О. М. Кухарську, Є. Л. Гороховського, О. В. Серова, А. П. Томашевського. До того ж часто на вихідні і свята, у відпустки до експедиції доєднувалися численні колишні випускники педагогічного інституту і археологічного гуртка, члени їхніх сімей (рис. 1). М. П. Кучера на час початку роботи організованої та очоленої ним експеди-

ції з дослідження Змієвих валів вже був одним із кращих знавців оборонних споруд (городищ) та військової справи Русі. Тож його керівництво широкомасштабними дослідженнями протягом 1974—1985 рр. не було випадковим.

Масштабні, новаторські роботи з дослідження потужної складної системи дерево-земляних валів здійснено на високому методичному та технічному рівні. Здобуті під час польових

Рис. 2. Залишки дерев'яних конструкцій у тілі Змієвого валу поблизу с. Лубське, розкопки М. П. Кучери (фото з особового фонду М. П. Кучери НА ІА НАН України)

досліджень матеріали детально відображені в одинадцяти наукових звітах про археологічні дослідження. Одночасно М. П. Кучера продовжував вивчати городища — залишки укріплених населених пунктів та фортець. Ці два паралельні напрями польових досліджень допомогли вченому комплексно підійти до пошуку і знаходження відповідей на коло питань, пов'язаних зі Змієвими валами. Наслідком стала фундаментальна наукова монографія «Змієвы валы Среднего Поднепровья» (1987), яка підсумувала результати досліджень.

У подальші десять років з'являлись окремі роботи, що розробляли проблематику «вписаності» Змієвих валів у систему оборону Поросся і ширше, Київщини (Кучера, Іванченко 1987; Іванченко 1990; 2004; 2005). Окремою віхою досліджень можна вважати спробу розглянути взаємодію оборонних ліній валів з навколишнім ландшафтом, здійснену в дисертаційній роботі А. П. Томашевського (1993, с. 61—63, рис. 48, 53, 54). Цей же дослідник у першій половині 1990-х рр. виступив на конференції з доповіддю «До реконструкції військово-топографічної та інженерної служб та комплексу географічних знань у військовій справі Південної Русі Х—XIII ст.». Науковий інтерес до ліній Змієвих валів актуалізувався в зв'язку з обстеженнями окремих їхніх ділянок, уточненням місця розташування та характеристик локальних відрізків (Роздобудько, Тетеря 1997). Прикладом такої науково-пам'яткоохоронної роботи є публікації С. М. Вовкодава та підсумкова монографія «“Змієві” вали Переяславщини» (2020).

Підсумки досліджень Змієвих валів. На сьогодні завдяки роботам М. П. Кучери, ми володіємо даними про основні характеристики та особливості Змієвих валів. В основі цих монументальних споруд знаходяться дерев'яні конструкції кількох типів, що дає підставу характеризувати Змієві вали саме як дерево-земляні споруди (рис. 2; 3).

Значна частина Змієвих валів розташована вздовж великих річок та під безпосереднім їхнім

Рис. 3. Нижні вінці зрубів у тілі Змієвого валу поблизу с. Лубське, розкопки М. П. Кучери (фото з особового фонду М. П. Кучери НА ІА НАН України)

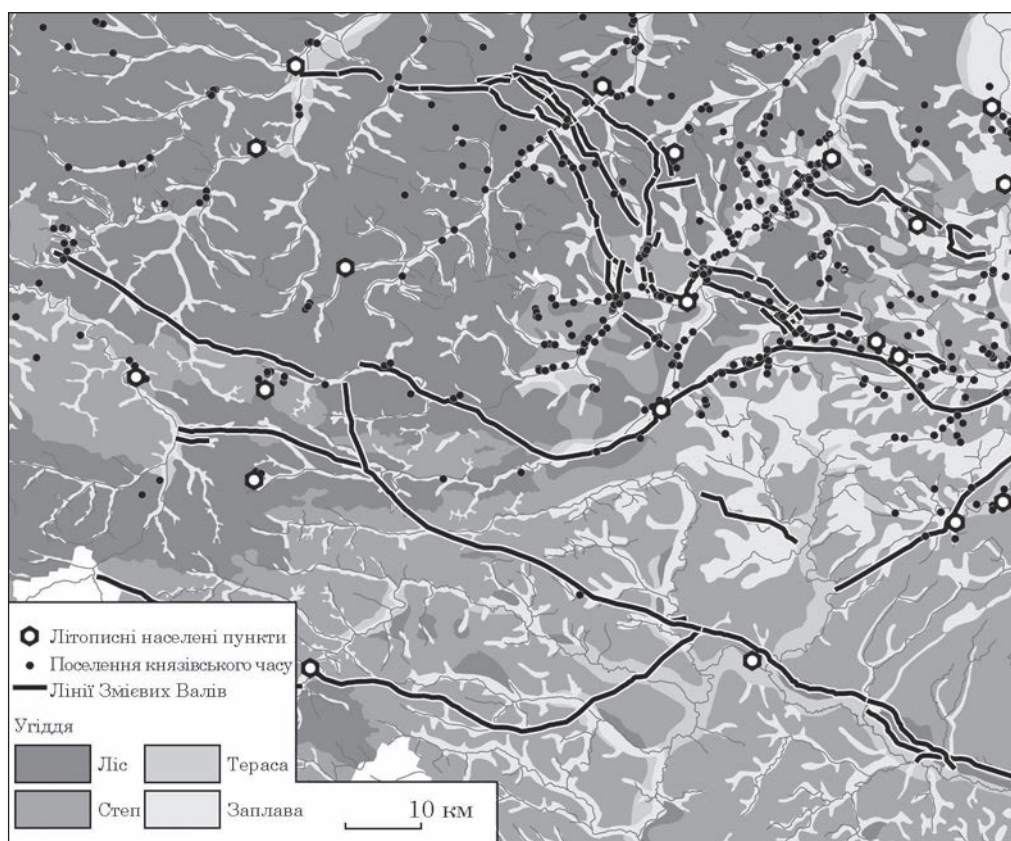

Рис. 4. Лінії Змієвих валів і синхронні археологічні пам'ятки на фоні карти угідь

захистом: по внутрішній (відносно фронтальної спрямованості валу) стороні Віти та Бобриці, Стугни, Росі, Дніпра, Сули і частково (біля Чергородки) Ірпеня (рис. 4). Інші вали перетинали міжріччя, в цих випадках річки слугували тільки фланговими природними перешкодами. Такі лінії наявні між Дніпром і Тетеревом, Ротком і Кам'янкою, Стугною та Ірпенем, Ірпенем і Тетеревом, Россю й Гуйвою (Кучера 1987, с. 60). Прирічкові вали, розраховані на використання річки як додаткової перешкоди, проходили в заплаві або по її краю. Тільки в несприятливих умовах (різкі повороти річки, низька або вузька заплава) вал прокладали віддалік від краю заплави.

Усі Змієві вали виявляють тенденцію до поєднання із захисними особливостями рельєфу, однак можливість такого вибору була підпорядкована загальному напрямку оборонної лінії. Для прирічкових валів спільний напрям визначала річка, а будівельники прагнули обійти низинні місця, зводячи вали, за можливості, по лінії максимального перепаду висот поверхні або, як зазначено, по краю заплави. Це давало змогу влаштувати рів нижче за вал за рахунок різниці в рівнях, таким чином вони досягали збільшення висоти валу порівняно із днищем рову. Аналогічну залежність від рельєфу місцевості мають і вододільні вали. І ця залежність також відносна, оскільки трасу вододільних валів визначали задалегідь. Будівельники обходили понижені ділянки, але в межах заданого загального курсу.

Вододільні вали звично супроводжені природною перешкодою на одній із кінцевих точок. Початок траси Бишевського валу визначений напрямом р. Лупа. Четвертий вал починався далі на захід біля балки, що впадала до р. Луپی; проміжний кінець його на р. Здвиг було споруджено під захистом балки в с. Ситняки. Початком траси Дорогинського валу слугувала глибока балка, що тягнеться углиб плато від р. Унава. З балкою пов'язаний кінець валу в с. Перевіз на Ірпені. Уздовж балки р. Фоса проходить кінець валу на р. Здвиг в с. Фасівочка. У напрямі вододільних валів для додаткового захисту використовували долини струмків і невеликі болота, якщо вони існували поблизу створу оборонної лінії. Але набагато частіше вали перетинають струмки, балки і заболочені місця, причому на зустрічних струмках і балках вони уриваються. Максимальним поєднанням з природною перешкодою — високим берегом річки та місцеположенням на його схилі виділяються вали-ескарпи на р. Сула.

Лінії прирічкових валів наближені до конфігурації рік, а вододільні вали майже прямі або зігнуті дугою в бік фронту (на південь або захід). Виняток становлять вали в межиріччі Ірпеня — Тетерева, дуга яких обернена на північний схід. У плануванні валів помітні незначні відхилення по чергово то в один, то в інший бік (Кучера 1987, с. 60).

Особливості планування, тривалість, місцеположення та інші формальні ознаки Змієвих валів дали М. П. Кучері підстави виділити їх у **окре-**

му групу давніх споруд. Вони характеризуються сумою ознак, головними серед яких є значна довжина їхніх плавних зігнутих багаторядних дугоподібних ліній, розташованих уздовж течії рік і в міжріччях, та орієнтованих, як правило, в широтному напрямку. Певними особливостями виділяються прирічкові вали — вони знаходяться в заплавах долинах на їхніх похилих схилах, рідше — по краю корінного берега. Всі вали одинарні, з ровом із зовнішньої сторони, а нерідко з невеликою западиною або ланцюжком поглиблень і з внутрішнього боку (Кучера 1987, с. 62).

На Правобережжі Середнього Подніпров'я вали обмежені Тетеревом — Гуйвою на заході і Россою на півдні. Правобережний Барахтянський вал складає одне ціле з валом по лівому берегу Дніпра і його відгалуженням по Сулі, південніше якої Змієві вали не відомі.

Сукупність даних свідчить, що загальна довжина Змієвих валів становила орієнтовно 969,5 км, з яких для археологічних досліджень придатні ділянки загальною довжиною приблизно 234 км. Експедиція М. П. Кучери обстежила 23 Змієві вали: по річках Віті та Бобриці (між Дніпром та Ірпенем); на лівому березі р. Стугни; два вали в міжріччі Стугни — Ірпеня; Чорногородський вал; чотири вали в міжріччі Ірпеня — Тетерева і південне відгалуження від IV валу; Дорогинський вал; Барахтянський; між Фастовом і Житомиром; між ріками Дніпром і Ротком; між Ротком і Кам'янкою; Середній та Великий вали пор. Росі; Попільнянський, Зарубинецький, Котлярський, Ягнятинський, Дніпровський, Посульський вали. Всі вони входять, виключаючи короткі Дорогинський і Котлярський, до складу дев'яти оборонних ліній: по ріках Віті й Бобриці; на лівому березі р. Стугни до р. Ірпеня і в межиріччі Ірпеня—Тетерева; між Дніпром (південніше р. Стугни) і Тетеревом (через верхів'я р. Ірпеня); між Дніпром і Кам'янкою (через р. Роток); Середній вал по р. Росі; Великий вал на р. Росі і його продовження до р. Гуйви (через верхів'я р. Унави); між Россою та Гуйвою (Ягнятинський вал); на лівому березі р. Дніпра; по р. Сулі (Кучера 1987, с. 64).

Зафіксовані в документах відомості сучасників переконують, що охороняти державні кордони від набігів легко озброєної кінноти звичайними засобами було неможливо, навіть у період існування регулярних армій, озброєних вогнепальною зброєю.

Для епохи Київської Русі Змієві вали були найефективнішим засобом захисту від кочовиків, вони були серйозною перешкодою, яка широким фронтом перекривала шляхи проникнення рухливої легкої кінноти.

Кочовики південноруських степів не вдавалися до штурму укріплень. Тактика їхніх набігів була обмежена «изъездом» або «облежанием» (Раппопорт 1956, с. 147—148). «Изъезд» досягався раптовістю нападу, даючи змогу «з ходу» увірватися у ворота і захопити укріплення пункт.

Якщо ж цей маневр не вдавався (захисники завчасно отримували відомості про небезпеку), тоді нападники переходили до пасивної облоги, «облежания»: розташовувались під укріпленням й тримали жителів в оточенні доти, доки вони, відрізані від зовнішнього світу і джерел води, не здавались. У разі переваги сил захисту облогу знімали.

Ці тактичні принципи захоплення фортець і міст були характерні для печенігів, половців, торків і залишалися панівними в Східній Європі аж до XIII ст. (Раппопорт 1967, с. 167). Вважають, що кочовики не вели бойових дій для оволодіння Змієвими валами, не вели їх осаду, оскільки ці споруди не могли мати постійного захисту на усій довжині. Перед ордами стояло завдання таємно і, по можливості, безперешкодно подолати перепону; адже від неї тільки починався повний несподіванок подальший шлях (Кучера 1987, с. 171).

Вірогідно, кочовики вважали за краще не створювати пожеж з метою раптового подолання перешкод. Це чудово усвідомлювали будівельники Змієвих валів. Судячи з розташування валів на Правобережжі Дніпра, кочовики обходили їх, намагаючись відшукати прогалини для проходу. Вали розходяться від Дніпра до північного заходу і заходу віялом. Підійшовши з півдня найближче до Києва, противник змушений був обходити вали в західному напрямку, віддаляючись від Києва. У разі проходу через передову лінію в такому ж напрямі йшли подальші лінії. Характерні віялоподібні відгалуження і поперечні відрізки валів у межиріччі Ірпеня — Тетерева створювали цілий лабіринт перешкод на найуразливішому київському напрямку в південній частині межиріччя. Конфігурація Середнього валу по р. Рось, відрізки якого впирались кінцями в берег ріки, також мала на меті перешкодити (швидкому) обходу загородження. Вали затримували просування противника, на їх обхід і пошуки проходів був потрібен час. А це вносило невизначеність у маршрут руху, розладнувало плани супротивника і сприяло його виявленню. Зрештою це руйнувало тактичні задуми кочовиків, які прагнули уникнути зустрічного бою і скористатись раптовістю нападу для «облежания» того або іншого міста. Навіть у разі прориву ефект раптовості втрачався. Вали створювали для противника небезпеку й на зворотному шляху, полегшували переслідування його давньоруським військом (Кучера 1987, с. 171).

Змієві вали, залишаючись пасивним засобом захисту, знаходились під контролем давньоруських сторожових загонів. Фортеці в лінії валів слугували не тільки опорними пунктами для відбивання нападів супротивника, але й несли охорону оборонних рубежів. На ділянках без фортець або значно віддалених від останніх, а також на найнебезпечніших напрямках сторожова служба для огляду місцевості використовувала високі кургани або величезний насип. Ці споруди збереглись подеколи біля валів у межиріччя.

річчі Ірпіня—Тетерева. Два з них розташовані по обидві сторони валу навпроти смт Макарів. Городище у Макарові є залишками літописного Здвиження, через який проходив давній шлях з Києва до Володимира-Волинського (Кучера 1976, с. 196). Аналогічний курган зберігся на високому плато в с. Бишів між IV валом і його південним відгалуженням, звідки було видно підходи з південного заходу. За свідченням І. І. Фундукля (1848, с. 25), поблизу Фастівсько-Барахтянського валу в с. Порадівка знаходились кургани «Двох братів» і «Змієва Могила». Вони були придатними для спостереження за безлісним Перепетовим полем і для охорони валу біля Василівської дороги. Великий, але значно розораний курган розташований перед Котлярським валом між річками Унавою та Ірпенем. Спеціальні насипи, або древні кургани, що їх використовувала сторожова служба, були і в інших місцях, але не всюди збереглися (Кучера 1976, с. 172).

У зв'язку з цим інтерес становить повідомлення Брунона про розставання з Володимиром на південному кордоні Русі, укріпленому Змієвим валом. Пройшовши «довге загородження», писав Брунон, Володимир «став на одному горбі (colle), ми стали на іншому». Очевидно, мова йде про два курганоподібні сторожові насипи. Так вважає і перекладач цього латинського тексту, називаючи їх «сторожовими курганами» (Гильфердинг 1856, с. 7, 12).

Актуальні завдання і перспективи дослідження Змієвих валів на сучасному етапі. Наукова проблематика Змієвих валів, попри тривалі археологічні дослідження, все ж потребує подальшої розробки кількох напрямів досліджень на новому джерельному та методичному рівні.

Насамперед варто наголосити на необхідності поновлення польових археологічних досліджень ліній валів із застосуванням сучасних технічних засобів і можливостей. Складення нової високоточної карти цих споруд із застосуванням технології LiDAR, фотограмметрії та аерофотознімків значно розширяє можливості досліджень і сприятимуть точнішому уявленню про важливі деталі та сучасний стан цих археологічних об'єктів (про це йтиметься нижче). Так само необхідним є відбір проб для застосування природничих методів датування, адже ця проблема незмінно фігурує не лише в навколонуковій, але й у науковій літературі. Застосування сучасних технологій датування за ізотопами вуглецю та дендрохронологічних методів значно доповнить коло наукової аргументації датування Змієвих валів. Відбір палеоекологічних проб широкого спектра допоможе предметно і доказовіше реконструювати як тогочасне природне середовище, так і визначити ступінь і спрямованість його антропогенних перетворень.

Зазначені вище характеристики та роботи, присвячені оборонній системі Київщини, вказують, що Змієві вали є лише частиною складної оборонної системи княжого Києва і осердя лі-

тописної Руської землі. Ця система складалась із багатьох компонентів, основними з них були власне довгі вали та укріплені пункти — «городища». Складність конструктивних елементів системи оборони, функціонал і масштаб ставить її в один ряд із широко відомими у світі і туристично експлуатованими подібними оборонними системами. Як правило, довгі вали, чи то стіни відгороджували більш централізовані суспільства осілого населення від кочових сусідів. Такими є і Великий Китайський мур (Xiaofan 2016), Дербентська стіна (Nokandeh et al. 2006) і, навіть, давньоримський Лімес. Варто вказати на різні технології будівництва та масштаб цих довгих ліній укріплень, але схожу функцію — захист від небезпеки з Великого Степу. Саме в цьому ключі порівняння різних оборонних систем на околицях кочового світу і є одним із важливих напрямів новітніх досліджень Змієвих валів.

На превеликий жаль, тема Змієвих валів майже зовсім відсутня поза межами української археологічної історіографії. Поодинокі статті, присвячені цій тематиці, демонструють побіжне знайомство з масивом наукової інформації про археологічні дослідження (Kowalczyk 1969; Curta 2023). Унаслідок цього маємо парадоксальну ситуацію «невидимості» для іноземних дослідників, а отже і читача, феномену Змієвих валів. Зважаючи на це, не варто очікувати швидкої появи порівняльних студій із цієї тематики.

Звісно, розгортання порівняльних досліджень потребує поглибленого системного вивчення компонентів Київської оборонної системи. В цьому напрямі поки що зроблено ще дуже мало. Окрім дослідження фізичних характеристик деяких елементів системи практично відсутні системні дослідження внутрішньої взаємодії та функціонування її складових компонентів, просторової організації, специфіки окремих ланок тощо. Йдеться не лише про оборонний аспект, але й взаємні зв'язки і взаємовпливи системи оборони та систем заселення, комунікацій, освоєння території навколо княжого Києва і Київщини. Важливим завданням у дослідженні Змієвих валів є комплексний просторовий аналіз їх розташування та функціонування в системі заселення й оборони Києва та довколишніх територій. Одним із варіантів такого аналізу є ландшафтний аналіз карти системи Змієвих валів. Вже зараз варто вказати на кілька цікавих спостережень, як над ландшафтною визначеністю структур заселення цього періоду, так і над рівнем ландшафтно-топографічних знань тодішнього населення цих територій. У свій час це питання розглядав у дисертаційній роботі А. П. Томашевський: вказав на певні аспекти взаємодії ліній Змієвих валів із ландшафтними виділами і зробив важливі спостереження щодо ландшафтної приуроченості Змієвих валів як лінійних систем оборони. Очевидно, що є потреба продовжувати і поглиблювати ці дослідження на більш ґрунтовній і детальній сучасній джерельній, технічній та методичній основі.

Картографування Змієвих валів здійснено на спеціальних авторських ландшафтних картах Київської та Житомирської обл. (Давидчук 1990; Кияк 2009), а також на детальнішій карті палеоландшафтів басейну Середнього Тетерева в межах Житомирської обл.

Виявилось, що лінії валів досить точно співпадають із зональними або мікрорландшафтними кордонами. Так, наприклад, Барахтянсько-Фастівсько-Житомирський вал проходив по узлісся уздовж лісостепової лучно-степової території аж до русла р. Тетерів. Разом із ним Попільнянський, Андрушівський (Котлярський) та Зарубинецький вали замикали коридорну лісостепову смугу, що добре видно на ландшафтній схемі (рис. 4). Ягнятинський вал від верхів'їв р. Гуйви до р. Роставиці відділяв масив широколистих лісів від Лісостепу (рис. 4), утворюючи передовий подвійний природно-фортифікаційний рубіж оборони.

Ще цікавіший ландшафтний фон Чорногородського валу в межиріччі Здвижу, Тетерева та Ірпеня. Саме ландшафтне картографування пам'яток мікрорегіону допомогло пояснити наявну конкретну трасу валів цієї системи. Детальне картографування показало, що траси ліній цих валів проходять, перетинаючи річки та їхні притоки, по відносно вузьких смугах та острівних ділянках ландшафтів моренно-водно-льодовикових рівнин, вкритих раніше вологими сновими лісами. З обох боків, і навіть між самими лініями, тягнуться масиви ландшафтів озерно-водно-льодовикових рівнин із сильно заболоченими місцевостями (рис. 4). Отже, знання ландшафтних контурів та їхніх особливостей давало будівникам оборонних ліній валів можливість значно підсилювати їхні захисні, стримувальні властивості, комбінуючи власне фортифікаційні споруди з вдало обраною мікротопографією, характером рельєфу, гідрографічною мережею і ландшафтними особливостями (Томашевський 1992).

Ці спостереження призводять до важливого узагальнення методичного характеру: вони документально переконують, що лінії валів і фортець окреслюють тогочасні обриси лісостепових відкритих просторів, давніх лісів, боліт, лук та заплав.

Для прокладання трас та самих ліній валів київська князівська адміністрація винайшла, спланувала, організувала та реалізувала цілу систему взаємопов'язаних цілеспрямованих заходів. Прокладання трас майбутніх ліній визначали на підставі сукупного впливу кількох найважливіших чинників.

- Очевидно, що творці валів попередньо збирали серед воевод і місцевих представників влади інформацію про традиційні та імовірні місця проходів кочовиків вглиб державної території.

- Також вони вивчали та використовували ландшафтну приуроченість трас до екотонів, порубіжних природних масивів та їх конкретне просторове розміщення на кожному з відтинків ліній валів.

- Важливим був топографічний чинник — найконкретніша прив'язка валу до рельєфу кожного урочища, фаціальна мікротопографія, що враховувала і активно використовувала різноманітні природні умови. До загальної системи оборони входили непрохідні болота і багністі масиви, був урахований ступінь нахилу схилів берегових терас і можливість їх ескарпування, використана яружно-балкова мережа, вивчено конфігурацію допливів річкової системи та військово-оборонний потенціал річок (броди, глибина і сила течії, сезонні зміни, тощо).

Наведене вище свідчить про вдало організовану та проведену спеціальну комплексну, як тепер би сказали, попередню розвідку-рекогносцировку місцевих просторових, природних та соціальних умов і ресурсів. Важко уявити, що подібна точність і приуроченість прокладання конкретних ділянок трас валів із одного боку, і величезна їх протяжність, необхідність утримати загальний стратегічний напрям серед строкатих різноманітних умов на всьому шляху, були можливими без наявності тих чи інших варіантів загальних схем та окремих аналогів картографічних матеріалів. Отже мала існувати і відповідна спеціальна, називаючи сучасними термінами, топографічна інженерна служба. Лінії валів були не тільки глибоко ешелонованим захистом, але і подекуди, в особливо сприятливих природних умовах, переходили в лабіринтоподібні пастки. Лінії валів у комбінації зі спеціально підібраними природними угіддями (річковими руслами, високими терасами, болотами та лісами) буквально «гнали» кочові орди багато десятків кілометрів уздовж цих **природно-антропогенних оборонних комплексів** до вигідних для руських дружин місць і пасток, де всі переваги несподіваних кочових нападів танули. Руські дружини, вже завчасно попереджені дозорами та міжселищною спеціальною сигнальною системою, встигали згуртуватись у необхідних місцях, завдати кінним загонам кочовиків нищівних поразок та організувати тактично вигідне їх переслідування.

Планування та реалізація власне самої будівельної програми не можна уявити без організації та здійснення найсерйознішого пошуку сировинних джерел для видобутку застосованих будівельних матеріалів, прокладання шляхів і визначення способів їх транспортування. Вигідна локація тих чи інших необхідних ресурсів визначеного ґатунку також суттєво впливала на визначення конкретних ділянок трас валів.

У цьому ж аспекті важливим фактором є організаційно-господарське забезпечення будівельних, заготівельних, транспортних, «інженерно-геодезичних», управлінських, «інтендантських» команд і підрозділів.

Так, за розрахунками М. П. Кучери (1987, с. 194), для спорудження однокілометрового відрізка Змієвого валу було необхідно 3000 м³ деревини, а за загальної довжини цих ліній близько 900 км було використано 2700000 м³

деревини. Тобто було зведено 135 км² лісу, або, для більшої наочності, смуга стиглого будівельного, переважно — дубового лісу тієї ж довжини в 900 км та шириною в 150 м.

Такий величезний і безпрецедентно складний військово-будівельний проект потребував спеціально організованої системи набору та рекрутування виконавців, забезпечення зовнішньої безпеки, внутрішнього порядку. Тим більше, що до спорудження валів були залучені значні за кількістю контингенти іноплеменних військово-полонених, що передбачало наявність значних сил для забезпечення нагляду, варті та керованого управління.

Закономірно, що у ході будівництва кожної з ліній і відгалужень валів керівництво робіт активно і різноманітно взаємодіяло з місцевими представниками князівської адміністрації, старостами общин і найширшими верствами місцевих мешканців. На кожному відрізку спорудження валів існував графік, був запланований обсяг та спосіб організації всіх господарських, будівельних, транспортних, військових заходів із безпосереднім залученням тутешнього залежного населення. Дослідник валів вважав, що в основних будівельних роботах, які, імовірно, тривали близько двох десятиріч, було щорічно задіяно орієнтовно 3500 робітників (Кучера 1987, с. 196).

Для утримання будівельників, вартових, адміністрації, перевізників вантажів і фуражирів потрібні були дуже значні на той час матеріальні, людські та організаційні резерви, здебільшого місцеві. Їх потенційна наявність і конкретне розміщення теж впливали на попереднє трасування ліній валів.

Нарешті, життєво важливо було продумати всю систему оборони, механізм її функціонування та обслуговування, забезпечити дієвим військовим контингентом. По-перше, лінії валів у суворій регулярності слід було поєднати з фортифікованими опорними пунктами, де перебували б необхідні для постійного дозору, об'їзду, бойової оборони та лагодження валів контингенти. Для цього було розгорнуто спеціальну потужну програму будівництва нових городищ, укріплених міст, переоснащення старих давніх фортець. Це вимагало не менш титанічних демографічних рішень — відбувались грандіозні внутрішні переселення значних мас населення, переселення та закріплення на нових землях полонених і переміщених у результаті збройних конфліктів разом із сім'ями. Керівництво стимулювало заселення раніше мало освоєних порубіжних теренів. Цілеспрямовано була організована господарська та транспортна інфраструктура, поступовим було розвідування місцевих природних умов та їхнього сировинного потенціалу. Не дивно, що пізніше, в XII—XIII ст., деякі з цих регіонів стали справжніми плацдармами для подальшого розселення в лісостеповій зоні і полігонами, де переміщене, часто здалеку, населення накопичувало безцінний досвід освоєння плодючого,

але загрозливого Лісостепу. В XII—XIII ст. сформувалась надзвичайно чутлива до конфігурації меж і контурів природних зон і масивів система заселення екотону — природного бар'єрного стику між контрастними зонами. Смуги лісових узлісь і широтні річкові артерії буквально співпадають із південними флангами системи заселення і оборонними лініями. Існувала струнка і гнучка система сприятливих для оборони природних комплексів і рукотворних захисних споруд.

Одним із напрямів досліджень системи оборони княжого Києва є вивчення економічної і організаційної базової основи та ефекту, який справило будівництво Змієвих валів. Масштаб збудованих споруд стає наочнішим у порівнянні. Так, об'єм землі та дерева, переміщений для спорудження валів, становить 4,4 об'єму піраміди Хеопса, яку, як вважається побудовано за 20—25 років.

Проблеми збереження та використання Змієвих валів. Тут доречно окремо сказати про особливу вразливість валів і городищ як наземних візуально видимих пам'яток найдавнішого періоду слов'яно-руської давньоукраїнської військової справи. Варто наголосити, що ще на початку 1990-х рр. А. П. Томашевський висловлював слушну думку про необхідність комплексної охорони белігеративних ландшафтів Середнього Подніпров'я та обов'язкового залучення до цього процесу Збройних Сил України.

Незважаючи на тривале руйнування Змієвих валів різними господарськими роботами, майже в кожній лінії збереглися ділянки в лісових масивах й на неораних місцях, які є повноцінними представницькими пам'ятниками історії і культури. Крім того, на значних відрізках вали, що щорічно розорюють, не зникли безслідно. У тих випадках, коли вони насипані з щільного ґрунту і не зазнавали спеціального планування сучасною технікою, на їх місці зберіглась нижня частина, іноді помітна навіть для нефахівця.

Попередня оцінка пам'яткоохоронного потенціалу Змієвих валів дозволяє припускати, що не менше чверті довжини від загальної протяжності валів придатна і потребує сьогодні встановлення статусу археологічних пам'яток і виготовлення відповідної облікової та охоронної документації. Очевидною є необхідність розробки та впровадження окремої комплексної міжвідомчої національної програми дослідження та охорони середньовічних фортифікаційних і військових пам'яток. Вони особливо актуальні зараз, оскільки почастишали факти варварського нищення цих неповторних об'єктів. Крім того, сьогоденні процеси змін статусу власності місцевого земельного фонду без урахування особливого значення Змієвих, Троянових валів як неповторних археологічних та історико-військових пам'яток, які необхідно встигнути вчасно вивчити й зафіксувати, можуть завдати непоправної шкоди національному історичному та загальнолюдському культурному надбання.

Ще цікавішим та актуальнішим є вивчення та реконструкція всього комплексу давньоруських географічних, картографічних, військово-топографічних, прикладних екологічних знань. У виконанні цього важливого завдання крім науковців найактивнішу участь мають приймати відповідні структури, кадри та ресурси Збройних Сил України. Виховний, патріотичний та науково освітній потенціал цієї діяльності беззаперечно дуже високий.

Програма досліджень Змієвих валів. Ефективне дослідження, збереження та використання Змієвих валів як комплексного об'єкта історико-археологічної та природної спадщини можливе лише шляхом створення та реалізації відповідної програми із подальшим складанням плану управління.

1. Початковим етапом має стати оцифрування всіх дотичних до теми Змієвих валів наукових публікацій та архівних матеріалів. У Науковому архіві ІА НАН України в фонді 64 (фонд експедицій) зберігається одинадцять справ, що містять звітні матеріали польових досліджень валів впродовж 1974—1984 рр. До складу документації входять текстові документи, фотоматеріали (фотовідбитки та фотоплівки), графічні матеріали (чистові креслення, креслення на координатному папері, малюнки артефактів). Додаткові архівні матеріали (чернетки польових звітів, статей, фотовідбитки, матеріали до монографії) зберігаються в особовому фонді М. П. Кучери (фонд № 40). Всі ці матеріали потребують оцифрування з метою довготривалого збереження та науково-практичного використання в подальших дослідженнях та головне — охорони цих пам'яток.

Наукові статті М. П. Кучери вже оцифровані до 100-літнього ювілею дослідника співробітниками Відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України та викладені у вільний доступ.

2. Окремим завданням є збір та оцифрування різноманітних картографічних та візуальних матеріалів на яких присутні лінії валів.

3. Заходи з охорони Змієвих валів безперечно стають першочерговим завданням в умовах інтенсивного господарського розвитку регіону та загроз, пов'язаних з російсько-українською війною. Для цього необхідно реалізувати широкомасштабний моніторинг сучасного стану кожної лінії валів та оцінювання перспектив їхнього дослідження та музеєфікації. Безперечно, такі заходи вимагають польових робіт. Метою таких робіт повинно стати комплексне обстеження не лише безпосередньо залишків валів, але й навколишньої території з точки зору археології та комплексного пам'яткознавства. Під час цих обстежень важливо з'ясувати фізичний стан археологічних об'єктів і сучасну природну ситуацію.

Спираючись на отриману інформацію необхідно з'ясувати варіанти перевірки та необхідного оновлення, розширення та наявної пам'яткоохоронної документації. Очевидна вже

зараз необхідність взяття під охорону численних збережених частин давньої оборонної системи (не лише валів, але й городищ) і виготовлення необхідної облікової та охоронної документації сучасного зразку. Водночас необхідно з'ясувати статус земельних ділянок, на яких розташовані пам'ятки. Здобута інформація складе підстави «дорожньої карти» подальшої комплексної роботи та відповідного плану управління цими складними об'єктами історико-археологічної та природної спадщини.

4. Складення плану менеджменту Змієвими валами — окреме завдання, що передбачає залучення багатьох зацікавлених сторін, зокрема науковців, пам'яткоохоронців, місцевих громад, представників Збройних Сил України, музейних установ.

5. Необхідною складовою робіт має бути розгортання адвокаційної кампанії тематики Змієвих валів як на рівні місцевого населення, так і на національному та міжнародному. Прикладами важливої роботи з тематикою Змієвих валів після початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України є робота українського павільйону на Венеційському архітектурному бієнале. Це перша міжнародна подія, де тема Змієвих валів прозвучала виокремлено і повноцінно. Така робота необхідна з огляду на те, яким чином присутня тема валів в інформаційному середовищі України.

6. Неодмінним інструментом збереження та дослідження Змієвих валів має стати створення своєрідного геоінформаційного атласу оборонних споруд і навколишнього простору. Це допоможе за конкретними моделями ландшафту досліджувати різні аспекти функціонування оборонної системи Києва. Застосування інформаційного моделювання дозволить відійти від абстрактних тверджень у галузі військової історії до науково обґрунтованих висновків.

Змієві вали як складні пам'ятки, що породили навколо себе певну міфологію та оповиті давньою місцевою усною народною та кабінетною історичною традицією, досі впливають на сьогодення і мають вагомий потенціал до збагачення нашого майбутнього. Їхня історія та масштаб виходять за рамки місцевого та національного контексту. Розробка тематики і проблем Змієвих валів може стати наріжним каменем суттєвої якісної трансформації історико-культурного простору України.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович, В. Б. 1884. Змієвы валы в пределах Киевской земли. *Киевская старина*, VIII (март), с. 355-370.

Антонович, В. Б. 1895. *Археологическая карта Киевской губернии*. Приложение к: Древности, XV. Москва: М. Г. Волчанинов.

Бугай, А. С. 2011. *Зміюві вали: збірник матеріалів науково-дослідницької спадщини*. Київ: Персонал.

Вовкодав, С. М. 2020. «Зміюві» вали Переяславщини. Кам'янець-Подільський: Рута.

Гильфердинг, А. Ф. 1856. *Неизданное свидетельство современника о Владимир Святом и Болеславе Храбром*. Москва: А. Семеv.

Давидчук, В. С. 1990. *Карта ландшафтів Київської області. Атлас юного туриста-краєзнавця Київської області*. Москва: ГУГК СРСР.

Іванченко, Л. І. 1990. Давньоруське городище поблизу с. Сахнівка на Росі. *Археологія*, 3, с. 134-142.

Іванченко, Л. І. 2004. Городище в с. Буки — форпост давньоруського кордону Західного Поросся. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст.* Київ: Корвін Пресс, с. 111-117.

Іванченко, Л. І. 2005. Пороська оборонна лінія Південної Русі. В: Уткін, О. І. (ред.). *Нариси з воєнної історії Давньої України*. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, с. 193-198.

Кияк, Р. С. 2009. *Ландшафтна карта Житомирської області*. Рукопис.

Кучера, М. П. 1976. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини. В: Довженок, В. І. (ред.). *Дослідження з слов'яно-руської археології*. Київ: Наукова думка, с. 176-197.

Кучера, М. П. 1987. *Змієві вали Середнього Поднепрів'я*. Київ: Наукова думка.

Кучера, М. П., Іванченко, Л. І. 1987. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі. *Археологія*, 59, с. 67-79.

Ляскоронський, В. Г. 1901. Городища, кургани і довгі (Змієві) вали в басейні р. Сули. В: Уварова, П. С., Слуцкий, С. С. (ред.). *Труды XI Археологического съезда в Киеве*, I. Москва: Г. Лисснер і А. Гетель, с. 404-458.

Макаренко, Н. Е. 1907. Отчёт об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. *Известия Императорской археологической комиссии*, 22, с. 38-90.

План... 1837. *План Змієвих валов*. 1 пластина-гравюра на меді, 25 × 34 см. Національна бібліотека імені В. І. Вернадського, відділ картографії, інв. № 10971.

Раппопорт, П. А. 1956. *Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв.* Матеріали і дослідження археології СРСР, 52. Москва; Ленінград: АН СССР.

Раппопорт, П. А. 1967. *Военное зодчество западных русских земель X—XIV вв.* Матеріали і дослідження археології СРСР, 140. Ленінград: Наука.

Роздобудко, М. В., Тетеря, Д. А. 1997. Матеріали до датування переяславських «змійових» валів. *Археологія*, 3, с. 139-141.

Тетбу-де-Марини, Е. 1844. Кургани і вали в Київській губернії. *Записки Одесского общества истории и древностей*, I, с. 598-600.

Томашевський, А. П. 1992. Природно-господарський аспект заселення басейну р. Тетерів у середньовічні часи. *Археологія*, 3, с. 53-54.

Томашевський, А. П. 1993. *Населення Східної Волині V—XIII ст. н. е. (Система заселення, екологія, господарство)*. Дисертація канд. іст. наук. ІА НАН України.

Томашевський, А. П. 2022. Археологічні розвідки та обстеження. Сучасність у контексті сторічного ювілею М. П. Кучери. *Археологія і давня історія України*, 3 (44), с. 66-73.

Томашевський, А. П., Павленко, С. В., Борисов, А. В. 2022. Життєпис М. П. Кучери в контексті розвитку вітчизняної археологічної науки. *Археологія і давня історія України*, 3 (44), с. 6-32.

Фундуклей, И. И. 1948. *Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии*. Киев: Ф. Гликсберг.

Curta, F. 2023. The Serpent Ramparts in Ukraine: Fifty Years of Archaeological Research. *Offa's Dyke Journal*, 5, p. 75-92.

Kowalczyk, E. 1969. Ze studiów nad obroną stałą ziem ruskich we wcześniejszym średniowieczu. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 2, s. 141-179.

Nokandeh, J., Sauer, E. W., Rekavandi, H. O., Wilkinson, T., Abbasi, G. A., Schweninger, J.-L., Mahmoudi, M., Parker, D., Fattahi, M., Usher-Wilson, L. S., Ershadi, M., Ratcliffe, J., Gale, R. 2006. Linear Barriers of Northern Iran: The Great Wall of Gorgan and the Wall of Tammishe. *Iran*, 44, 1, p. 121-173.

Xiaofan, H. 2016. China's Experience of Protecting the Great Wall: The Giant Linear Cultural Heritage. *Journal of Heritage Management*, 1 (2), p. 126-147.

REFERENCES

Antonovich, V. B. 1884. Zmievyy valy v predelakh Kievskoi zemli. *Kievskaya starina*, VIII (mart), s. 355-370.

Antonovich, V. B. 1895. *Arkheologicheskaya karta Kievskoi gubernii*. Prilozhenie k: Drevnosti, XV. Moscow: M. G. Volchaninov.

Buhai, A. S. 2011. *Zmiiovi valy: zbirnyk materialiv naukovo-doslidnytskoi spadshchyny*. Kyiv: Personal.

Vovkodav, S. M. 2020. «Zmiiovi» valy Pereiaslavshchyny. Kam'ianets-Podilskiy: Ruta.

Gilferding, A. F. 1856. *Neizdannoe svidetelstvo sovremennika o Vladimir Sviatom i Boleslave Khrabrom*. Moscow: A. Semev.

Davydchuk, V. S. 1990. *Karta landshaftiv Kyivskoi oblasti. Atlas yunoho turysta-kraieznavtsia Kyivskoi oblasti*. Moscow: HUKH SRSR.

Ivanchenko, L. I. 1990. Davnoruske horodyshche poblyzu s. Sakhnivka na Rosi. *Arkheolohiia*, 3, s. 134-142.

Ivanchenko, L. I. 2004. Horodyshche v s. Buky — forpost davnoruskoho kordonu Zakhidnoho Porossia. In: Motsia, O. P. (ed.). *Starodavnii Iskorosten i slov'ianski hrady VIII—X st.* Kyiv: Korvin Press, s. 111-117.

Ivanchenko, L. I. 2005. Poroska oboronna liniia Pivdennoi Rusi. In: Utkin, O. I. (ed.). *Narysy z voiennoi istorii Davnoi Ukrainy*. Kyiv: NDTs HP ZSU, s. 193-198.

Kiyak, R. S. 2009. *Landshaftna karta Zhytomyrskoi oblasti*. Rukopys.

Kuchera, M. P. 1976. Davnoruski horodyshcha na Pravoberezhzhi Kyivshchyny. In: Dovzhenok, V. I. (ed.). *Doslidzhennia z slov'iano-ruskoi arkheolohii*. Kyiv: Naukova dumka, s. 176-197.

Kuchera, M. P. 1987. *Zmievyy valy Srednego Podneprov'ia*. Kyiv: Naukova dumka.

Kuchera, M. P., Ivanchenko, L. I. 1987. Davnoruska oboronna liniia v Porossi. *Arkheolohiia*, 59, s. 67-79.

Liaskoronskii, V. G. 1901. Gorodishcha, kurgany i dlinnie (Zmievyy) valy v basseine r. Suly. In: Uvarova, P. S., Slutskii, S. S. (eds.). *Trudy XI Arkheologicheskogo sieezda v Kieve*, I. Moscow: G. Lissner i A. Getel, s. 404-458.

Makarenko, N. E. 1907. Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniakh v Poltavskoi gubernii v 1906 g. *Izvestiia Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 22, s. 38-90.

Plan... 1837. *Plan Zmievyykh valov*. 1 plastina-graviura na medi, 25 × 34 sm. Natsionalna biblioteka imeni V. I. Vernad'skogo, viddil kartografii, inv. N 10971.

Rappoport, P. A. 1956. *Ocherki po istorii russkogo voennogo zodchestva X—XIII vv.* Materialy i issledovaniia arkheologii SSSR, 52. Moscow; Leningrad: AN SSSR.

Rappoport, P. A. 1967. *Voennoe zodchestvo zapadnorusskikh zemel X—XIV vv.* Materialy i issledovaniia arkheologii SSSR, 140. Leningrad: Nauka.

Rozdobudko, M. V., Teteria, D. A. 1997. Materialy do datuvannia pereiaslavskykh «zmiiovykh» valiv. *Arkheolohiia*, 3, s. 139-141.

Tetbu-de-Marini, E. 1844. Kurgany i valy v Kievskoi gubernii. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, I, s. 598-600.

Tomashhevskiy, A. P. 1992. Prirodno-hospodarskiy aspekt zaselennia baseinu r. Teteriv u serednovichni chasy. *Arkheolohiia*, 3, s. 53-54.

Tomashevskiy, A. P. 1993. *Naseleniia Skhidnoi Volyni V—XIII st. n. e. (Systema zaseleanniia, ekolohiia, gospodarstvo)*. Dysertatsiia kand. ist. nauk. IA NAN Ukrainy.

Tomashevskiy, A. P. 2022. Arkheolohichni rozvidky ta obstezhennia. Suchasnist u konteksti storichnoho yuvileiu M. P. Kuchery. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (44), s. 66-73.

Tomashevskiy, A. P., Pavlenko, S. V., Borysov, A. V. 2022. Zhyttiepys M. P. Kuchery v konteksti rozvytku vitchyznianoï arkheolohichnoi nauky. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (44), s. 6-32.

Funduklei, I. I. 1948. *Obozrenie mogil, valov i gorodishch Kievskoi gubernii*. Kyiv: F. Gliksberg.

Curta, F. 2023. The Serpent Ramparts in Ukraine: Fifty Years of Archaeological Research. *Offa's Dyke Journal*, 5, p. 75-92.

Kowalczyk, E. 1969. Ze studiów nad obroną stałą ziem ruskich we wcześniejszym średniowieczu. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 2, s. 141-179.

Nokandeh, J., Sauer, E. W., Rekavandi, H. O., Wilkinson, T., Abbasi, G. A., Schweninger, J.-L., Mahmoudi, M., Parker, D., Fattahi, M., Usher-Wilson, L. S., Ershadi, M., Ratcliffe, J., Gale, R. 2006. Linear Barriers of Northern Iran: The Great Wall of Gorgan and the Wall of Tammishe. *Iran*, 44, 1, p. 121-173.

Xiaofan, H. 2016. China's Experience of Protecting the Great Wall: The Giant Linear Cultural Heritage. *Journal of Heritage Management*, 1 (2), p. 126-147.

A. P. Tomashevskiy, A. V. Borysov,
V. A. Hnera, A. V. Korol, V. M. Mysak

ZMIEVY VALY. THE PRESENT: SCIENTIFIC ISSUES, TASKS AND PERSPECTIVES

The history of research and the issues of research and protection of wood-earth embankments in the Middle Dnipro region known as Zmiievi Valy (the Dragon Ramparts) are reviewed in the paper. The history of the study of this type of archaeological site is briefly described. In the 19th century, the ramparts were described by several researchers. In the second half of the 20th century, the ramparts were explored by M. P. Kuchera. The research lasted 10 years. As a result of field work, the main characteristics of the constructions are described. The paper presents an outline of the scientific issues of Zmiievi Valy and the defense system of princely Kyiv. The problem of using a separate topo-geodetic service during the construction of a defense system is considered. The main methods of interaction and strengthening of defense lines and the surrounding landscape are outlined. Tasks for future research are set and their prospects are outlined. The connection of the theme of the Zmiievi Valy with many areas of work with the cultural heritage of Ukraine is shown. The main parameters of the future research and protection program are briefly outlined. Among the tasks of the program are the following: 1) Digitization of all scientific publications and archival materials related to the topic of Zmiievi Valy; 2) Collection and digitization of various cartographic and visual materials; 3) Development and implementation of measures for the protection of Zmiievi Valy. Monitoring of the current state of each line of shafts. A comprehensive

survey of not only the remains of the ramparts and the surrounding area. 4) Drawing up a management plan for Zmiievi Valy; 5) Development of an advocacy campaign on the subject of Zmiievi Valy; 6) Creation of a unique geo-informational atlas of defense structures and surrounding space. Specific models of the landscape will contribute to the study of various aspects of the functioning of Kyiv's defense system. Application of information modeling will allow us to move away from abstract statements in the field of military history.

Zmiievi Valy as a complex sites that have given birth to a certain mythology around them and are wrapped in an ancient local oral folk and cabinet history tradition, still influence the present and have a significant potential to enrich our future.

Key words: defense system, Middle Ages, long ramparts, Middle Dnipro region, protection of archaeological heritage, research program, Zmiievi Valy.

Одержано 31.07.2023

БОРИСОВ Артем Вадимович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

BORYSOV Artem, Ph. D. in History, Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-2322-2277,
e-mail: artem_borysov@iananu.org.ua.

ГНЕРА Володимир Анатолійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

HNERA Volodymyr, Ph. D. in History, Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-6589-9163,
e-mail: volodymyr_hnera@iananu.org.ua.

КОРОЛЬ Анатолій Володимирович, студент 2-го року магістратури, Кафедра археології, Національний Університет «Кієво-Могилянська Академія», Київ, Україна.

KOROL Anatolii, master's student, Department of Archeology, National University of «Kyiv-Mohyla Academy», Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0009-0006-6667-5977,
e-mail: av.korol@ukma.edu.ua.

МИСАК Володимир Миколайович, лаборант 1-ї категорії, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

MYSAK Volodymyr M., Laboratory Assistant, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-5032-3762,
e-mail: volodymyr_mysak@iananu.org.ua.

ТОМАШЕВСЬКИЙ Андрій Петрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

TOMASHEVSKYI Andrii, Ph. D. in History, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-1709-6630,
e-mail: tomash@iananu.org.ua.

Ю. Л. Пшеничний

ДУБЕНСЬКА ВОЛОСТЬ У СТРУКТУРІ ЗЕМЕЛЬ-КНЯЗІВСТВ XI—XIII ст.

Стаття присвячена розгляду питання адміністративно-територіальної належності міста Дубна в літописний період його історії. На основі відомостей писемних джерел визначено підстави для перетворення Дубна в міський центр, що разом із своєю округою набуває статусу княжого володіння. Простежено зміни в адміністративній підпорядкованості дубенської волості протягом XI—XIII ст.

Ключові слова: Дубен, волость, князь, Володимирське князівство, Київ, Погорина.

Вступ. Від XI ст. система землеволодіння Київської Русі ґрунтувалась на владі князів над волостями. У кожній із них через представників роду Рюриковичів або їхніх посадників були забезпечені функції державної влади, на найвищому щаблі якої знаходився київський князь. Як глава держави він міг виділяти із загального фонду земель різні за розмірами уділи для надання у тимчасове тримання князям. Ці уділи-волості князі отримували як невідчужувану власність на тимчасових умовах за особисту вірність і виконання союзних зобов'язань.

Літописний Дубен, нині відомий як м. Дубно у Рівненській обл., в 1100 р. також був виділений у тимчасове володіння князю Давиду Ігоровичу. Окрім Дубна, останніми земельними держаннями цього князя були також Бузьк, Острог та Чорторийськ. Давид сів княжити спочатку в Бузьку, згодом Святополк дав йому Дорогобуж, в якому, за словами літописця, він і помер (ПСРЛ 1897, с. 264). Дослідники підсумовували, що літописні повідомлення не роз'яснюють, чи отримавши Дорогобуж, Давид мусив повернути інші міста, чи вони надалі залишилися під його владою (Прищепа, Нікольченко 1996, с. 6). Ця підмічена неоднозначність дає привід поставити запитання щодо адміністративної приналежності літописного Ду-

бена в кінці XI — першій половині XII ст., пропонує водночас досить очевидні шляхи його вирішення: а) Дубен повернувся до Володимирської землі; б) Дубен перебував під адміністративним впливом Погорини, центром якої на той час був Дорогобуж. Попри чітку окресленість напрямів пошуку, доведення якогось із варіантів є не таким простим через лаконічність писемних джерел.

Місце дубенської округи в адміністративно-територіальному устрої давньоруських земель не ставало об'єктом спеціального дослідження. Мабуть лише М. С. Грушевський зупинив погляд на одному із ключових моментів цього питання (1891, с. 26, 32). Реконструюючи на підставі літописних даних територію Київської землі до середини XII ст., А. М. Насонов відніс до неї також Дубен (1951, с. 64, 65). Такий погляд підтримували пізніше Б. О. Рибаків (1982, с. 489) та П. П. Толочко (1987, с. 118). Відстоюючи належність Дубена і Чорторийська до Волинської землі, М. Ф. Котляр зазначав: «*Інша річ, що у 1100 р. Святополк Ізяславич скориставшись усобицями, викликаними осліпленням Василька Ростиславича, поставив Волинь у тіснішу, ніж раніше, залежність від київського столу. Ця залежність тривала до середини XII ст....*» (1985, с. 64). С. Д. Панишко відносить Дубен рубежу XI—XII ст. до міст «київського боку» Володимирського князівства, визнаючи вплив на місто Києва (1997, с. 52).

Основною метою запропонованої статті є дослідження Дубна і його округи в структурі земель-князівств XI—XIII ст. Відповідно поставлено такі завдання: 1) визначити підстави, на основі яких дубенська округа отримала ознаки волості — княжого феодального володіння; 2) з'ясувати місце дубенської округи в структурі земель-князівств давньоруської держави і на основі літописних повідомлень розглянути особливості адміністративної підпорядкованості цього малого міста.

Матеріали і методи. Свого часу О. П. Толочко, проаналізувавши літописні повідомлення показав, що волость — це комплекс земель у тимчасовому держанні князя. Під цим поняттям охоплені як господарські округи окремих міст, так і комплекси міських округ у межах земель (Толочко 1992, с. 153, 162). Розгляньмо літописний епізод виділення Дубна у таке держання.

На Витичівському з'їзді 1100 р. Давида Ігоровича, визнаного винуватцем князівської міжусобної війни 1097—1100 рр., позбавлено володимирського столу. Як компенсацію йому було запропоновано посісти Бузьк і Острог, «...а Дубень і Черторыескъ . то ти даєть Стѣполкъ» (ПСРЛ 1871, с. 180). Згодом Святополк надав Давиду ще Дорогобуж, де він і помер у 1112 р. (Войтович 2006, с. 324). У нашому випадку важливими є дві деталі літописної розповіді. По-перше, Дубен Давид отримував від київського князя Святополка, тобто місто на той час було у його володінні. По-друге, літописне повідомлення вперше фіксує виділення в середній течії басейну Ікви міського центру, який мусив постати тут принаймні на якийсь час раніше.

Заслуговує на увагу те, що волость неодмінно була прив'язана до певного політично-адміністративного центру. Давид Ігорович спочатку посів Бузьк як добре укріплене місто, яке вже одного разу послужило йому під час походу на володіння Ростиславичів. Однак свою смерть Давид зустрів у Дорогобужі, що дає підстави припускати тривале проживання тут цього князя пізніше. Саме ці міста й виконували послідовно роль удільних центрів його волості. Дубен, Остріг і Черторийськ були її складовими. Кожне з них Давид вважав своєю волостью, усталеною навколо міста, де він мав посадника. Коректність ужитку поняття дубенська волость, попри те, що така форма не згадана в літописі, підтверджується близьким за змістом літописним повідомленнями. Так, під 1142 р. згадано про те, як смоленський князь Ростислав Мстиславич, воюючи з Ольговичами, розорив волость навколо міста Гомія «...поиде на волость ихъ . и взѣ школо Гомий . волость ихъ всю» (ПСРЛ 1871, с. 223). Для нашого питання важливо, що це не був центр удільного князівства, а місто в Чернігівській землі.

З останньої чверті XI ст. на Волині почали формуватись тенденції до виокремлення самостійного князівства з центром у Володимирі. Можна припускати, що київські князі гальмували цей процес, стримуючи посилення володимирського столу. Для цього вони використовували Погоринську волость, яка тоді залежала від Києва. Яскравою спробою досягти зміни правового положення Володимирського князівства по відношенню до Києва було вокняжіння у Володимирі Давида Ігоровича. О. П. Толочко вважав, що Всеволод Ярославович надав Давиду місто Володимир на правах бенефіція (1992, с. 38).

На Любецькому з'їзді у 1097 р. князі визнали за Давидом право на володіння володимирським столом, який він посів у 1087 р. Цей

князь, вірогідно, отримав Володимир без міст у басейні річки Горинь, оскільки того ж 1097 р. Давид підмовив Святополка осліпити теребовлянського князя Василька за те, що той нібито збирався захопити волості київського князя — Туров, Пінськ, Берестій і Погорину (ПСРЛ 1871, с. 172). Отже в період посідання Давидом володимирського столу Погоринська волость йому не належала і перебувала під управлінням київського князя (Панишко 1997, с. 49, 60). Звичайно, це не означає, що Давид не хотів включити ці землі до своїх володінь. Володимирські князі, як до Давида, так і після нього, вважали Погорину частиною Володимирського князівства. 1085 р. Ярополк Ізяславович як володимирський князь домагався права на Дорогобужську волость (ПСРЛ 1871, с. 144). А пізніше син Ізяслава Мстиславича, Мстислав проводжав сина Юрія Долгорукого, Гліба з Пересопниці, і, довівши його до міста Корчеськ, сказав: «поѣди . же брате къ ѿцю своему . а то волость ѿца моего и мой по Гориноу» (ПСРЛ 1871, с. 276).

Любецький з'їзд князів фактично підтвердив розподіл Волині на «володимирську» та «київську». Про адміністративну приналежність Дубена до одної чи іншої можна міркувати, виходячи із опосередкованих повідомлень літописів. 1084 р. Давид Ігорович отримав у держання Дорогобуж на Горині. Усвідомлюючи, що внаслідок цього відбулось посилення влади київського князя на східних теренах Володимирського князівства і маючи амбітні плани стосовно захоплення київського столу, володимирський князь Ярополк підняв у 1085 р. повстання, яке було придушене приходом на Волинь війська Володимира Мономаха. Ярополк тоді утік у ляхи, а Давид Ігорович уперше отримав володимирський стіл. Потім він зайняв його вдруге на 10 років уже після смерті Ярополка (1087 р.). Дорогобуж, де перед тим княжив Давид, київський князь Всеволод забрав у своє управління (Грушевський 1954, с. 77).

Результати та їх обговорення. Якщо Давид володів володимирським столом вже без Дорогобужа, то чи знаходився Дубен до 1097 р. під владою володимирських князів? Нам невідомо достеменно, чи передаючи 1087 р. Володимир Давиду, київський князь Всеволод вже тоді не поширив свої володіння вглиб Волині на деякі міста басейну Стиру. В цьому контексті привертає увагу той факт, що до отримання володимирського столу волость Давида називалась Дорогобужем, а потім ці землі вже названі Погориною. Це адміністративно-територіальне поняття з'явилося на сторінках літопису після переходу Давида на володимирський стіл. Існує ймовірність, що бажаючи запобігти виникненню заколотницьких рухів, подібних до того, який зчинив Ярополк, Всеволод, передаючи Давиду володимирський стіл, прийняв під своє адміністративне управління також і Дубен, яким пізніше розпоряджався його наступник київський князь Святополк Ізяславич.

Тому М. С. Грушевський вважав, що Дубен до передання Давиду Ігоровичу в 1100 р. мав би належати до Погорини, якщо не був виділений із Давидових володінь. Тому впевнено говорити про належність Дубена до Погорини, на його думку, не можна (1891, с. 26, 32). Цей момент важливий, тому що дає підстави припустити, що в період посідання Давидом володимирського столу (1087—1097 рр.), Дубен не обов'язково мав належати до нього, а вже у цей період міг перейти під розпорядження київського князя, який в 1100 р. віддав його Давиду з прив'язкою до Погорини. Втім, позиція М. С. Грушевського стосовно цього питання в томі II «Історії України-Руси» вже цілком однозначна: в 1100 р. Дубен був виділений Давиду з-під управління його ж таки Волинської волості (1954, с. 98).

Точної відповіді на питання, коли київські князі отримали прямий адміністративний контроль над Дубеном, не вдається знайти. Це могло відбутись у період посідання Давидом володимирського столу чи вже після його втрати в 1100 р. Літописні повідомлення дають лише опосередковані вказівки на те, що це могло трапитись 1087 р. Водночас вони засвідчують, що володимирські князі розглядали землі до Горині як територію свого столу, а Дубно — як одне і, міст на які вони мають право. Прикладом цього є позиція попередника Давида на володимирському столі, князя Ярополка Ізяславича. Той факт, що Святополк Ізяславич розпоряджається містом як своїм, є прикладом урегулювання київським князем «волинських справ».

Перехід Дубна, Острога, Чорторийська і Дорогобужа у тимчасове володіння Давида Ігоровича не позбавляв київського князя права на ці міста. Так Святополк намагався досягти двох цілей: він використав міста як засоби компенсації Давиду Ігоровичу за втрату ним стольного Володимира, а також перешкодив майбутнім спробам волинських князів підпорядкувати собі Погорину.

Давид Ігорович помер 1112 р., коли володимирський стіл посідав син київського князя Ярослав Святополчич, який отримав його на Витачівському з'їзді. Під 1118 р. літопис повідомляє про похід проти Ярослава військової коаліції на чолі з Володимиром Мономахом, не уточнюючи, що стало приводом конфлікту. Однак мета попередніх подібних походів полягала у вигнанні неугодного князя. Шістдесятиденна облога міста Володимира закінчилась укладенням миру, але вже наступного року Ярослав був змушений тікати з Володимира «в ляхи» (ПСРЛ 1897, с. 277). Замість нього Мономах послав туди свого сина Романа, а після його смерті там вокняжив наймолодший син Мономаха, Андрій, який посідав володимирський стіл до 1135 р. (Рапов 1977, с. 88, 89, 143). У період правління обох Мономаховичів Володимирське князівство опинилось під контролем київського князя, і зі спробами здобути відносну самостійність від Києва ніби було покинчено.

Новий етап військово-політичної боротьби за володимирський стіл, який чітко позначив-

ся на долі Дубна, відбувся у середині XII ст. У 1146 р. князь Ізяслав Мстиславич був проголошений київським князем, але зберіг за собою і володимирський стіл, який посів у 1135 р. Під час княжіння Ізяславу двічі доводилось відступати з Києва перед військами ростово-суздальського князя Юрія Долгорукого і так само двічі повертати собі головний стіл у державі (Толочко 1987, с. 125). Під час цієї війни засобом військово-політичної боротьби проти Ізяслава стала і Погорина. Очевидною причиною цього було її першопочаткове виокремлення з метою запобігання можливим збуренням володимирських князів проти Києва.

Під час походу на Волинь князя Юрія Долгорукого на його сторону став В'ячеслав Володимирович, який 1149 р. отримав від Ізяслава в уділ Пересопницю і Дорогобуж (Войтович 2011а, с. 121). З Пересопниці розпочався і похід війська Юрія Долгорукого на Луцьк. Одна його частина на чолі з Юрієм Долгоруким мала рухатись головним шляхом з Києва на Володимир. Друга, під командуванням Ростислава і Андрія Юрійовичів, спільно з половцями пішла південнішим шляхом, що пролягав через Дубно. Біля Муравиці ця частина війська, злякавшись раптового нападу, відступила до Дубна, де сини стали чекати вістей від батька. У літописі цей епізод описано так: «Ростиславу Гюргевичю . с братомъ своимъ Андрѣемъ . ходящю напередъ с Половцъ . ставшимъ имъ оу Муравици . бѣзъ в ноцъ пополохъ золь . Яко и По[л]овцемъ всѣмъ бѣжати . назадъ с своимъ воєводою Жирославою». Князь Андрій, не піддавшись паніці та вмовлянням брата, дочекався ранку «...и вхавъ к брату своему . и Половечьскѣмъ княземъ съвхавшимъ к нимъ . и здумавшимъ имъ вступити назадъ . и стаха оу Дубна . пожимающимъ имъ посольи в вѣща своего . бѣзъ же имъ вѣсть Яко идетъ Гюрги . с братомъ своимъ Вячеславою . поступиша пакъ к Лучьску . и поидоша во два пути к Лучьску» (ПСРЛ 1864, с. 140).

Можливість безпечного відступу до Дубна і очікування тут продовження походу, ймовірно, вказує, що місто у цей час знаходилось на порубіжжі Володимирського князівства і Погорини. Не виключено, що його посадники тоді підтримували тісні зв'язки з Погоринською волостю, яку в об'єднаному війську представляв дядько Ізяслава — В'ячеслав Володимирович. Результати археологічних досліджень Муравиці, розташованої за 15 км від Дубна вниз за течією Ікви, свідчать, що воно занепало в середині XII ст., ймовірно у зв'язку із походом Юрійовичів (Прищепа, Нікольченко 1996, с. 37, 41). Розвиток Дубна натовість тривав і у другій половині XII ст.

Вирішальну роль у втраті Дубном залежності від адміністративно-політичних центрів Погорини — Пересопниці та Дорогобужа відіграло виокремлення з Володимирського князівства Луцького столу, який переходив Ярославу Ізяславовичу. Згідно з угодою, укладеною близько 1164 р., Володимирське та Луцьке князівство

було визнано рівноправними (Толочко 1987, с. 134). А Погорина протягом 1157—1170 рр. перебувала у державній князя Володимира Андрійовича (Рапов 1977, с. 155).

Із виокремленням у середині XII ст. Луцького князівства до його території увійшла також Дубенська волость. Відтоді зв'язки Дубна і Луцька почали міцнішати, хоча передумови для цього існували й раніше. На думку І. Крип'якевича, місто посіло друге за значенням місце у складі Луцького князівства (1984, с. 23). Важливе політичне значення Дубна у складі Луцького князівства стає зрозумілим із повідомлення Галицько-Волинського літопису 1288 р. про те, що після оприлюднення заповіту Володимира Васильковича Мстислав Данилович «...ѣха во свои городъ . в Лоуческъ и в Дубенъ . и во инши городъ . иже не псахъ» (ПСРЛ 1871, с. 596).

Висновки. Узагальнити адміністративно-політичну ситуацію навколо Дубна в XI—XIII ст. допомагає висновок А. В. Кузи, зроблений ним стосовно історії малих міст. На його думку, лише в XI ст., переважно з другої половини, малі міста займають певне місце в державній системі Київської Русі. Як правило, у них розвиваються волосні центри, підлеглі безпосередньо Києву або одній зі столиць земель-князівств. Однак зв'язки між ними ще не міцні, тож деякі малі міста зі своїми волостями часто переходять із одних володінь у інші. До другої половини XII ст. у кожному князівстві складається досить стійка система із старших міст-столиць і молодших міст-пригородів (Куза 1989, с. 70).

Виокремлення дубенської округи фактично було засвідчено на Витачівському з'їзді 1100 р., коли Дубен разом із Бужеськом, Острогом і Чорторійськом надано було Давидові Ігоровичу (ПСРЛ 1871, с. 180). А вже передання міста у володіння князю означає і перехід разом із ним відповідної волості, без якої місто не змогло б існувати (Толочко 1989, с. 88).

Упродовж XI—XIII ст. адміністративна приналежність Дубна і його округи зазнає змін. До 80-х рр. XI ст. Дубно підпорядковувалось адміністрації володимирських князів, які були бенефіціями київського князя і не провадили самостійної політики. 1084 р. влада київського князя на східній Волині посилюється через виділення Погоринської волості з центром у Дорогобужі. Відтоді через Погоринські центри могла бути реалізована політика київських князів, спрямована на стримування зростання самостійності Володимирського князівства. Засобом цієї політики слугував і Дубно, адміністративний зв'язок якого із Погориною утворився через передання в 1100 р. міста Давиду Ігоровичу, який княжив у Дорогобужі. У період посилення централізації влади Києва над землями-князівствами, яке припало на час правління на великокняжому столі Володимира Мономаха і його сина Мстислава, волинські князі стають їхніми вірними ставлениками. За них потреби в удільних князях у Погорині не було.

Підпорядкування Дубна володимирському столу пов'язано з діяльністю волинського князя Ізяслава Мстиславича. У ході його боротьби за київський стіл з Юрієм Долгоруким знову активізувалось значення Погорини. Спроба Ізяслава закріпити ці землі за Волинню через виділення Пересопницького уділу дядьку В'ячеславу Володимировичу не була легкою. 1149 р. той став на бік Юрія Долгорукого і взяв участь у його поході на Луцьк. Тож у цей час на сторінках літопису, ймовірно, прослідковуються зв'язки Дубна з Погоринською волостю. 1150 р. за мирним договором між Ізяславом і Юрієм Долгоруким останній визнав межу волинської землі до р. Горині (Войтович 2011б, с. 10). Згодом Юрій Долгорукий порушив цю домовленість, посадивши в Пересопниці своїх синів Гліба і Андрія, але це не змінило справи: Погорина поступово втрачала свій зв'язок із Києвом і визнавала владу волинського князя (ПСРЛ 1871, с. 285). Хоча деякий час адміністративна відокремленість цього уділу ще проявлялась, зокрема коли Юрій Долгорукий в 1157 р. передав Погорину Володимировичу Андрійовичу (ПСРЛ 1871, с. 335).

З 1154 р. в самостійне князівство виділився Луцьк, його посів син Ізяслава, Ярослав, і передав у спадок своїм нащадкам. Відтоді й до кінця XIII ст. Дубно перебувало у владі луцьких князів — Інгвара Ярославича (бл. 1180—1220), Всеволода Ярославича (1183), Мстислава Ярославича Німого (бл. 1220—1226), Іоанна Мстиславича (1226—1227), Ярослава Інгваровича (1227—1228), Данила і Василька Романовичів (1228—1264) та Мстислава Даниловича (1264 — після 1292) (Войтович 2006, с. 470, 490—492, 496, 502).

Реалізація політичної влади на Дубно і його округу здійснювалась через конкретний просторовий земельний комплекс, який був в основному означений природно-географічними межами середньої течії басейну р. Іква. Перебуваючи під адміністративним підпорядкуванням володимирських, київських, погоринських і луцьких князів, дубенська округа була для них складовою їхньої землі-князівства. Водночас змінювався правовий статус самої округи: з доменіального володіння вона, вірогідно, переходила у бенефіціальне, перетворившись у результаті на вотчину луцьких князів.

ЛІТЕРАТУРА

- Войтович, Л. 2006. *Княжа доба: портрети еліти*. Біла Церква: Пшонківський О. В.
- Войтович, Л. 2011а. *Галицько-Волинські етюди*. Біла Церква: Пшонківський О. В.
- Войтович, Л. 2011б. Границы Галицко-Волинского государства. *Русин*, 3 (25), с. 5-41.
- Грушевский, М. 1891. *Волинский вопрос 1097—1102 г.* Оттиск из журнала «Киевская старина». Киев: Г. Т. Корчак-Новицкий.
- Грушевський, М. С. 1954. *Історія України-Руси*. 2. Нью-Йорк: Книгоспілка.
- Котляр, Н. Ф. 1985. *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка.

Крип'якевич, І. П. 1984. *Галицько-Волинське князівство*. Київ: Наукова думка.

Куза, А. В. 1989. *Малые города Древней Руси*. Москва: Наука.

Насонов, А. Н. 1951. «Русская земля» и образованные территории Древнерусского государства. Москва: АН СССР.

Панишко, С. Д. 1997. *Формування території Волинської землі*. Дисертація канд. іст. наук. ІА НАН України.

Прищеп, Б. А., Нікольченко, Ю. М. 1996. *Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X—XIII століттях*. Рівне: ДРВП.

ПСРЛ 1846. *Полное собрание русских летописей*. I: Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Э. Прац.

ПСРЛ 1871. *Полное собрание русских летописей*. II: Летопись по Ипатскому списку. Санкт-Петербург: Печатня В. Головина.

ПСРЛ 1897. *Полное собрание русских летописей*. I: Летопись по Лаврентьевскому списку. 3-е изд. Санкт-Петербург: Императорская академия наук.

Рапов, О. М. 1977. *Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в.* Москва: МГУ.

Рыбаков, Б. А. 1982. *Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.* Москва: Наука.

Толочко, А. П. 1992. *Князь на Руси: власть, ответственность, идеология*. Киев: Наукова думка.

Толочко, П. П. 1987. *Древняя Русь. Очерки социально-политической истории*. Киев: Наукова думка.

Толочко, П. П. 1989. *Древнерусский феодальный город*. Киев: Наукова думка.

REFERENCES

Voitovych, L. 2006. *Kniazha doba: portrety elity*. Bila Tserkva: Pshonkivskiy O. V.

Voitovych, L. 2011a. *Halytsko-Volynski etudy*. Bila Tserkva: Pshonkivskiy O. V.

Voitovich, L. 2011b. Granitsy Galitsko-Volynskogo gosudarstva. *Rusin*, 3 (25), s. 5-41.

Grushevskii, M. 1891. *Volynskii vopros 1097—1102 g.* Ottisk iz zhurnala «Kievskaiia starina». Kyiv: G. T. Korchak-Novitskii.

Hrushevskiy, M. S. 1954. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. 2. Niu-York: Knyhospilka.

Kotliar, N. F. 1985. *Formirovanie territorii i vozniknovenie gorodov Galitsko-Volynskoi Rusi IX—XIII vv.* Kyiv: Naukova dumka.

Kryp'iakevych, I. P. 1984. *Halytsko-Volynske kniazivstvo*. Kyiv: Naukova dumka.

Kuza, A. V. 1989. *Malye goroda Drevnei Rusi*. Moscow: Nauka.

Nasonov, A. N. 1951. «Russkaia zemlia» i obrazovanie territorii Drevnerusskogo gosudarstva. Moscow: AN SSSR.

Panyshko, S. D. 1997. *Formuvannia terytorii Volynskoi zemli*. Dysertatsiia kand. ist. nauk. IA NAN Ukrainy.

Pryshchepa, B. A., Nikolchenko, Yu. M. 1996. *Litopysnyi Dorohobuzh v period Kyivskoi Rusi. Do istorii naseleennia Zakhidnoi Volyni v X—XIII stolittiakh*. Rivne: DRVP.

PSRL 1846. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. I: Lavrentevskaia i Troitskaia letopisi. Sankt-Peterburg: E. Prats.

PSRL 1871. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. II: Letopis po Ipat'skomu spisku. Sankt-Peterburg: Pechatnia V. Golovina.

PSRL 1897. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. I: Letopis po Lavrentevskomu spisku. 3-e izd. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia akademiia nauk.

Rapov, O. M. 1977. *Kniazheskie vladeniia na Rusi v X — pervoi polovine XIII v.* Moscow: MGU.

Rybakov, B. A. 1982. *Kievskaiia Rus i russkie kniazhestva XII—XIII vv.* Moscow: Nauka.

Tolochko, A. P. 1992. *Kniaz na Rusi: vlast, sobstvennost, ideologiia*. Kyiv: Naukova dumka.

Tolochko, P. P. 1987. *Drevniaia Rus. Ocherki sotsialno-politicheskoj istorii*. Kyiv: Naukova dumka.

Tolochko, P. P. 1989. *Drevnerusskii feodalnyi gorod*. Kyiv: Naukova dumka.

Y. L. Pshenichnyi

VOLOST OF DUBNO IN STRUCTURE OF THE LANDS-PRINCIPALITIES IN THE 11th—13th CENTURIES

First historian, who drew attention to the issue of the place of chronicle Duben in structure of the lands-principalities, was Mykhailo Hrushevsky. He thought that the territory around Dubno was possibly a part of Pohoryna. Some other historians supported this view and advocated the region being a part of the land of Kyiv. Second group defended the view that Dubno was part of Volodymyr principality.

The questions of the administrative and territorial belonging of Dubno town in chronicle period are considered in the paper. The reasons for the transformation of Dubno into a political center and its existing like feudal possession are determined, based on the scribe sources and scientific substantiated models of society and political development of Kyiv Rus. The changes of the administrative subordinate of Dubno area during 11th—13th centuries in the context of war and political events are retraced.

In 1100 Duben was given to the prince Davyd Thorovych after he lost the Volodymyr principality. The main center of his ownership was located in Dorohobuzh on the Horyn river. It is possible that Duben started to form administrative and economic connections with Pohoryna. From then until the mid-12th century we observe an increased role of Pohoryna where a new administrative center in Peresopnitsa appeared. In 1149 Yurii Dolhoruky, prince of Rostov-Suzdal, started the war campaign against his nephew — Iziaslav and attacked him in Luchesk. Part of the army under the command of dukes Andrii and Rostyslav went to Luczesk across Duben and Muravytsia. Being afraid of the ambush, they escaped to Duben and began to wait for news from their father here. Archaeological excavation shows that hillfort of Muravytsia was destroyed in case of this war, but Duben continued its development.

Peace agreement in 1150 between Yurii and Iziaslav admitted that territory of the Volodymyr principality stretches to the Horyn river. From that time Pohoryna started to lose its dependents from Kyiv, and Duben finally appeared as a part of Volhynia land. Before this we have the excuse that territory on the Ikva river basin was a boundary in the process of confrontation between dukes of Kyiv and Volodymyr.

Keywords: Duben, volost, duke, Volodymyr principality, Kyiv, Pohoryna.

Одержано 24.04.2023

ПШЕНИЧНИЙ ЮРІЙ ЛЕОНІДОВИЧ, кандидат історичних наук, завідувач відділу історії, Державний історико-культурний заповідник м. Дубна, Дубно, Україна.

PSHENICHNIY Yuriy, Ph. D., Head of the History Department, State Historical and Cultural Reserve of Dubno, Dubno, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-0030-1511,

e-mail: pshenichnyi.yurii@gmail.com.

С. В. Павленко

СЕРЕДНЬОВІЧНІ НАРОДИЧІ

У статті здійснено спробу підсумувати усі наявні опубліковані та архівні дані про містечко Народичі. Також вводяться до наукового обігу матеріали археологічних досліджень, проведених в його історичній частині у 2013 та 2020 рр.

Ключові слова: Народичі, Житомирищина, давньоруський час, середньовіччя, фортифікація, укріплення, городище, замок, культурний шар, Єльці, Потоцькі гербу Любич, Павші.

Селище Народичі розташоване на північному сході Житомирської обл. Містечко займає високу терасу лівого берега широкої заплави у місці злиття річок Уж та Жерев. У 2013 р. Східно-Волинська археологічна експедиція ІА НАН України під керівництвом автора провела розвідкові дослідження в центральній історичній частині селища. За матеріалами археологічних звітів особового фонду І. Ф. Левицького, що зберігаються у Науковому архіві ІА НАН України, відомо, що ще у 1920-х рр. тут існували залишки трьох укріплень підопальної форми та курганний могильник. Упродовж серпня 2020 р. Народицький загін експедиції Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України здійснив попередні наукові розкопки на місці укріплень в історичній частині селища. Результати археологічних досліджень та спеціально проведених історико-архівних пошуків про середньовічний період розвитку містечка й подані в цій статті.

НАРИС ІСТОРІЇ СЕЛИЩА

Найдавніша згадка. Народичі та їх минуле практично не цікавили істориків. До сьогодні чи не єдиною історичною розвідкою, якщо не рахувати нечисленних краєзнавчих дописів

© С. В. ПАВЛЕНКО, 2023

(Левківський 2002; Брицун б. р.; Іващенко 2005, с. 5—36) та кількох статей в енциклопедичних виданнях (eds. Sulimierski, Chlebowski, Walewski 1885, s. 914; ред. Бажан 1982, с. 228; Мокрицький 2014, с. 156—162; Баранчук, Слепченко 2020)¹, залишається нарис в «Історії міст і сіл Житомирської області» (Войтюк, Кучер 1973)². Але, по-перше, вказана робота фактично повністю присвячена розгляду подій періоду кінця ХІХ — середини ХХ ст. й не позбавлена виразного ідеологічного забарвлення, а по-друге, навіть у тій короткій частині, обсягом менше сторінки, що стосується найдавнішого періоду існування містечка, допущено кілька неприйнятних помилок. Незважаючи на це, певні тези цієї праці, за відсутності альтернативних досліджень, стали загальноприйнятими. Так, наприклад, з «легкої руки» авторів нарису, сталося із припущенням, що вперше в писемних джерелах Народичі згадані в описі Овруцького замку 1545 р.³ (Войтюк,

1. Також можна згадати допис священника В. Комашка (1870), з яким нам не вдалося ознайомитись, але зважаючи на стилістику подібних нарисів у періодичній пресі другої половини ХІХ ст., варто очікувати, скоріше, дорожніх нотаток із вкрапленнями певних історичних екскурсів, місцевих переказів і легенд та статистичних відомостей.

2. Спробу зібрати разом усі розрізнені свідчення писемних джерел, що стосуються історії Народичів часів середньовіччя, здійснив і автор (див.: Томашевський, Павленко 2019, с. 42—45). Але наша розвідка також не уникла кількох прикрих помилок, особливо щодо посилань на цитовані джерела. Виправлений і оновлений текст, розширений та доповнений завдяки залученню ширшого кола джерел, і став основою для нового нарис-у історії містечка, який і пропонується читачеві.

3. Оскільки Народичі не внесені до Списку історичних населених місць України (показово, що обидва спеціальні вітчизняні енциклопедичні видання, присвячені історії України, — «Радянська

Рис. 1. Народичі, дата «першої писемної згадки» в селищному просторі: 1 — інформаційна стела в історичному центрі на вул. Замкова; 2 — в'їзний знак на західній околиці

Кучер 1973, с. 439). Проте обидва пункти цього твердження помилкові.

Уперше документ Литовської метрики з оригінальним заголовком «Inwentarz Zamka Owruckiego» опублікував Я. Перлштейн (1856), редактор неофіційної частини газети «Волинські губернські відомості», під назвою «Люстрація Овруцького замку 1552 р.». Вдруге пам'ятка вийшла друком 1867 р. у черговому томі «Актів Південно-Західної Росії» (ред. Антонович 1867, с. 35—49). Копія опису замку із Овруцької гродської книги 1683—1684 рр. не містила згадки про дату створення документу. На той час вже були частково опубліковані матеріали ревізії волинських замків 1545 р., а в тексті пам'ятки згадувався державця Овруцького замку Йосип Халецький, діяльність якого на Овруччині припадає на 1544—1553 рр. Врахувавши ці дві обставини, укладачі тому «Актів» датували опис Овруцького замку 1545 р. (ред. Антонович 1867, с. 35).

На помилковість такої дати вказав М. С. Грушевський в одній із перших своїх наукових праць (1890, с. 5—6, прим. 3, с. 9), зауваживши, що «Опис» за структурою викладу значно відрізняється від документів ревізії 1545 р. і наближений за формою до описів замків, датованих 1552 р.¹ Цим же роком датував документ

енциклопедія історії України» (1969—1972) та «Енциклопедія історії України» (2003—2021), — не містять гасла «Народичі»), дата, наскільки нам відомо, не затверджена офіційно. Але надійно вкоренилася як на сторінках краєзнавчої та довідкової літератури (ред. Бажан 1982, с. 228; Левківський 2002, с. 40; Івашенко 2005, с. 6; Мокрицький 2014, с. 156; Баранчук, Слєпченко 2020), так і у свідомості мешканців містечка. Зокрема, ще в останній чверті ХХ ст. в історичній частині Народичів (сучасна вул. Замкова) встановлена інформаційна стела із датою першої писемної згадки (рис. 1: 1), а вже 2020 р. на західній околиці селища, на узбіччі автошляху Т0604, встановлений в'їзний знак із цифрами 1545 (рис. 1: 2). Цю ж дату містить і сучасний герб Народичів.

1. Комісія 1545 р. оглянула замки на Волині та Брацлавщині, а на Київщині ревізований лише

і П. Г. Клепатський (1912, с. 201, прим. 3), відзначивши, що 1545 р. овруцьке староство держав Криштоф Кмітич, а опис замку складений за старости Йосипа Халецького, який обіймав цю посаду впродовж 1551—1553 р.² Нині датування опису Овруцького замку не ставиться під сумнів: він складений під час ревізії 1552 р. (напр.: Боряк 1990, картосхема 1, табл. 1). Отже, авторам, що спираються на «Опис», відповідно й дату «першої» писемної згадки Народичів потрібно узгодити із загальноприйнятим датуванням цього документу.

Хибною є й теза, що згадка селища в описі Овруцького замку 1552 р. є найдавнішою в писемних джерелах. Відомі документи, які її заперечують. Зокрема, Народичі згадуються в «Записах про грошові та медові дані на користь святої Софії Київської», — документі, опублікованому ще в середині ХІХ ст. у першому томі «Актів, що відносяться до історії Західної Росії», і датованому укладачами «1415 або пізніше» (сост. Григорович 1846, с. 37—38).

Житомирський замок. Інші державні укріплені осередки Київського воеводства описані вже 1552 р. Докладніше про ревізії українських замків 1545 та 1552 рр. див.: Грушевський 1890, с. 6—9; Боряк 1990; упоряд. Кравченко 2005, с. 5—22.

2. Здається, досі немає єдності в питанні щодо періоду, впродовж якого Йосип Халецький обіймав уряд овруцького старости. Позицію П. Г. Клепатського (1912, с. 206) щодо 1551—1553 рр. підтримали сучасні польські дослідники Є. Янас та В. Клячевський (оргас. Janas, Kłaczewski 2002, s. 99, N 670). Натомість О. Галецький (Halecki 1937, s. 249) та Ю. М. Мищик (2010, с. 1055) обстоюють 1544—1553 рр. Виразно підкреслена така невизначеність у монографії Н. М. Яковенко. Зокрема, Йосип Халецький згадується в ній як намісник овруцький у 1544—1553 рр. (2008, с. 185, табл. 13), а кількома сторінками раніше державцем Овруцького замку у 1540—1547 рр. названий Криштоф Кмітич, який поступився правами на староство князю Андрію Капусті (2008, с. 178, прим.). Правдоподібно, що Халецький упродовж 1544—1550 рр. був підстаростою овруцьким або держав староство як заставу.

Достовірність цього джерела, наскільки нам відомо, не ставилася під сумнів спеціалістами, а от запропоноване першими видавцями датування переглядалось. Уже П. Г. Клепатський, зіставивши наведені у документі дані з інформацією інших актових джерел, запропонував датувати «Записи» початком XVI ст., але не раніше 1505 р. Вчений вважав, що згадані у акті «села і землі боярські» перешли у приватне володіння після 1471 р.¹, але не пізніше 1505 р., коли староста житомирський Дмитро Александрович Кмітич отримав від Олександра Ягеллончика селище Романів² із волостю (Клепатський 1912, с. 211—212, прим. 6; 265—266). Ф. М. Шабульдо (1987, с. 165, прим. 9) допускав, що документ укладався впродовж певного тривалого періоду і пов'язував його первинну редакцію із діяльністю київського митрополита Кипріяна (1330—1406). С. В. Полехов, проаналізувавши рукописну збірку, у складі якої виявлений згаданий акт, дійшов висновку, що «Записи» приписані до Кормчої книги між 1493 та 1505 рр. (2012, с. 261).

Поділяючи висновки П. Г. Клепатського щодо 1505 р. як нижньої дати цього джерела зауважимо, що «Записи» не могли бути складені пізніше 1507 р.³, коли Зигмунт I Старий наділив гетьмана Великого князівства Литовського князя Костянтина Івановича Острозького містечком Чудновом та «...усіма боярами чудновськими з їхніми селами, і міщанами, і слугами пунними та людьми... і з їх усіма землями...» (ed. Gorczak 1890, s. 49—50). Датою королівських привілеїв на Романів та Чуднів (7 липня 1505 р. та 27 листопада 1507 р. відповідно) й визначається, на нашу думку, період створення «Запису про грошові та медові дані». Відповідно, цим же часом потрібно й датувати згадку Народичів.

Утім, існують й більш ранні свідчення про Народичі. П. М. Кулаковський, автор двох ґрунтовних робіт, присвячених історії родини Єльців, стверджує, що зем'янин київський Івашко Єльцович виступає в актових документах володільцем Народичів ще до свого одруження з Мариною (Марією) Внучковичною, яке мало відбутися «на переломі 1470 і 1480-х років». На жаль, автор не підтверджує свою тезу жодним посиланням на джерела (Кулаковський 2013, с. 159). Н. М. Яковенко, спираючись на неопубліковані документи Литовської метрики, констатує, що Єльці отримали Народичі та Селець як вислугу від Олель-

ковичів (2008, с. 193). Це твердження дозволяє нам допускати, що вказані маєтності надані Єльцям не пізніше 3 грудня 1470 р. — дати смерті останнього київського удільного князя Семена Олельковича⁴. Оскільки Івашко Єльцович вперше з'являється на історичній арені наприкінці 1468 р. або у першій половині 1469 р., принаймні саме так датують найдавніше відоме на сьогодні засвідчення ним документів (Кулаковський 2013, с. 159), цілком можливо, що Народичі з Сельцем були вислугою його батька — Ігната.

Підсумовуючи нашу спробу проаналізувати свідчення щодо найдавнішої згадки містечка у писемних джерелах, констатуємо, що Народичі починають фігурувати в актових документах принаймні з третьої чверті XV ст. як власність чи вислуга київського панського роду Єльців. Тож усталена дата 1545 р. є помилковою і потребує перегляду⁵.

У власності родини Єльців. Ми нічого не знаємо, якими були народицькі маєтності в другій половині XV ст. Після смерті Івашка Єльцовича, яка сталася до 1500 р., його земельні володіння біля двох десятиліть були в спільній власності синів — Яська і Федора. Брати розділили батьківський спадок лише на початку весни 1520 р. (Грушевський 1896, с. 17)⁶ і деталі

4. Сучасний польський дослідник В. Бобінський вважає, що Народичі, разом із Ремезами / Ремезовим (на кордоні з Мозирським повітом, на р. Чертець; нині — на території Білорусі), Левковичами (у Чорнобильському повіті, на р. Вересня) й іншими маєтностями Федір Єлець набув у першій половині XVI ст. завдяки двом шлюбом із невідомими за ім'ям дружинами — Колківною та Угриновською (або Хриновською) (Bobiński 2000, s. 220). Це твердження ґрунтується на працях геральдиста С. Урусського (Uruski 1909, VI, s. 48—50) та історика Е. Рулікowsького (Rulikowski 1884), які, зі свого боку, спиралися на родовід Єльців, укладений впродовж XVII ст. хроністом і геральдистом Бартошем Папроцьким та езуїтом Олександром Ігнатієм Єльцем і прийнятий відомим упорядником шляхетських генеалогій Каспером Несецьким (wyd. Bobrowicz 1839, s. 476—480). У цьому родоводі, котрий містить багато неточностей і помилок, Федір, якого С. Урусський навіть вважає старостою овруцьким, названий сином Яська. Проте, згідно з новітніми розвідкам, Ясько не лишив нащадків, а більшість свідчень щодо його «гіпотетичного» сина варто пов'язувати із братом Яська (Кулаковський 2013, с. 160, 163—167). Щоправда, відома лише одна дружина Федора Івашковича Єльцовича — донька луцького землянина Мацея Скуйбеди (ed. Karalius, Antanavičius 2008, № 336; Кулаковський 2013, с. 164). Існування Федора Єльця, який би мав два шлюби (із Колківною та Угриновською), не підтверджується збереженими актовими матеріалами.

5. Найкращим аргументом стане повна публікація акту, згаданого Н. М. Яковенко. На жаль, нині це неможливо, оскільки оригінал зберігається у складі книг Литовської метрики в Російському державному архіві давніх актів (м. Москва).

6. Із опису турбівського сімейного архіву Єльців, який зберігається серед матеріалів липовецького архіву Юноша-Росцишевських у складі фонду Осолінських відділу рукописів Львівської національ-

1. Цим роком датується ревізія Київської землі, проведена у зв'язку із ліквідацією удільного князівства після смерті Семена Олельковича. Вона дійшла до нас лише частково: збережений фрагмент стосується південно-західної частини Київщини (публікацію див.: ред. Владимирский-Буданов 1890, с. 1—9). У документі фігурують деякі зі згаданих у «Записах» населені пункти (наприклад Романів, Шумськ, Водотії та ін.) як державні маєтності.

2. Публікацію привілею на Романів див.: Довнар-Запольський 1899, с. 117.

3. Дякуємо В. К. Козюбі, який звернув увагу автора на цю обставину.

цього поділу нам не відомі. П. Г. Кулаковський вважає, що Яську дісталася Лучинська волость, а Федорові — Народицька (2013, с. 160, 163). Після смерті Яська, яка правдоподібно трапилася на початку 1530-х рр., земельні володіння брата як дідівщину, так і вислуги успадкував Федір (Кулаковський 2013, с. 163) і у такий спосіб знову зосередив в одних руках усі володіння родини.

Поряд з тим, як ми вже знаємо зі згаданих вище «Записів», у перші десятиліття XVI ст. на користь Софії Київської з Хотинівської землі, що була частиною народицьких маєтностей, сплачували натуральний оброк медом¹. Софійська кафедра також отримувала податі і з сусідніх із Народичами ґрунтів: з Межирицької землі в Сельці, з Полочанської землі в Ноздрищах та Вол(о)шинської землі в Ключках (у документі — Ключкевичач) (сост. Григорович 1846, с. 37).

У ревізії Овруцького замку 1552 р. Народичі згадуються як село², що нараховувало чотири домогосподарства (дими), і за яке зем'янин київський Федір Єлець ніс дві служби та сплачував на користь замку 50 грошів і дві кадї³ меду. Ще одна служба та три відра меду податі числилися за Єльцем із сусіднього Сельця (Перлштейн 1856, с. 96; ред. Антонович 1867, с. 47).

По смерті Федора Єльця, що, імовірно, сталася між 1567 і 1576 рр., та передчасної кончини від хвороби брата Андрія, Народичі, разом з усіма іншими родинними володіннями, успадкував Дмитро Федорович Єлець (Кулаковський 2013, с. 167, 168; Літвін 2016, с. 264), писар земський київський (оргас. Janas, Kłaczewski 2002, s. 39, N 172).

Дмитру за життя батька належав Малинський ключ. Які помістя тримав його брат Андрій, підстароста вінницький, невідомо. Під час укладення шлюбу із Марією Романівною Гойською, він, зі згоди батька, записав дружині отчизні маєтності на суму 300 кіп грошів як віна з привінком. 8 червня 1567 р. Андрій підтвердив віно своїм заповітом (ред. Левицький 1909, с. 142). У жовтні 1576 р., на думку П. Г. Кулаковського, — після смерті батька, Дмитро Федорович подбав про підтвердження своїх прав на народицькі

ної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника, відомі два документи, датовані 20 березня 5 і 15 індікту (другий, на нашу думку, — помилково). Вони засвідчували поділ добр між Яськом і Федьком Єльцовичами та їх матір'ю Марією Івановою Єльцовою (Documenta... 1740, арк. 128). Отже, перший розподіл маєтностей між спадкоємцями Івашка Єльцовича відбувся в 1517 р., а на момент засвідчення другого поділу в березні 1520 р., його вдова, Марія Гринківна Внучківна, вже покинула цей світ.

1. «...у Народичохъ съ Хотиновьскои земли ведро меду дають» (сост. Григорович 1846, с. 37).

2. «...Фёдора Ельца в селе Народичах дымы два, служба, подачки тридцать грошей, а кадъ меду, в том же селе другая служба, дымов два, подачки з них двадцать грошей, а кадъ меду» (ред. Антонович 1867, с. 47).

3. Одна кадъ містила орієнтовно 5—6 пудів (82—98 кг) меду (Герасименко 2007).

володіння, Лучин і Турбів⁴. Відомо, що Марія Гойська, яка близько того часу вдруге вийшла заміж, вимагала від Дмитра передачі майна, заповіданого їй першим чоловіком. Але, правдоподібно, безуспішно (Кулаковський 2013, с. 167, 168). Чи не пов'язаний такий поквап із підтвердженням, якщо воно дійсно відбулося одразу по смерті батька, саме із цими претензіями? І чи не належали Народичі до частини спадкоємних володінь, призначених Андрієві, відписаних ним як шлюбний подарунок й заповіданих небіжчи-ком дружині?

У 1581 р. Дмитро Єлець одружився з Марушею (Марією), донькою Олізара Волчковича, і відписав їй як віно 300 кіп литовських грошів⁵ зі своїх маєтностей Народичі та Селець (Heleniusz 1882, I, s. 156; Кулаковський 2013, с. 169). Того ж року він, відповідно до «Реєстру збору податей землі Київської», сплатив податок із володінь у Народичах: за чотири дими осілих по 15 грошів та за чотирьох загородників⁶ по два гроша (red. Jabłonowski 1894a, s. 39)⁷.

Майно Дмитра Федоровича після його смерті у 1599 р. перейшло під управління дружини — Марії Олізарівни Волчковичівни, і лише у 1608 р. батьківську спадщину розділили між собою сини: Філон, Костянтин та Федір (Documenta... 1740, арк. 129; сост. Рункевич 1897, с. 360; Кулаковський 2010, с. 107). Народичі разом із околицями, частиною Турбівки та іншими дрібнішими маєтностями відійшли середньому сину — Костянтину (Rulikowski 1884, s. 799; Bobiński 2000, s. 221; Кулаковський 2010, с. 119; Літвін 2016, с. 264). Однак, згідно з умовами поділу, Народичі та Селець до 1613 р. залишалися у позитивному користуванні його матері (Кулаковський 2010, с. 119). Зокрема піддані народицькі й селецькі згадуються у судових справах Маруші Олізарівни 1609 р. (red. Jabłonowski 1894b, s. 159, 160).

4. Лучин і Турбів (Лучинська волость, Турбівщина) у верхів'ї р. Ірпін'я у Київському повіті, на думку дослідників, були спадковими володіннями Єльців ще з домонгольських часів (wyd. Bobrowicz 1839, s. 479; Rulikowski 1884, s. 798, 799; red. Jabłonowski 1897, s. 593; Клепатский 1912, с. 545; Яковенко 2008, с. 193; Кулаковський 2010, с. 119; Літвін 2016, с. 264). Нині села Лучин і Турбівка Корнинської громади Житомирського р-ну й обл.

5. Можливо, такий збіг суми віна, виділеного для Марії Гойської та Маруші Олізарівни, слугує підтвердженням нашої здогадки, що маєтності над Ушею та Жеревом передбачались Андрієві Федоровичу.

6. Вільні збіднілі поселяни, що отримали від землевласника право освоювати цілнинні землі за межами орних ділянок («за городами»), за що звільнялися на десять років від ренти (Гуржій 2005).

7. В іншому томі О. Яблоновський, спираючись на той же документ, наводить дані, що у «добрах Народичів» налічувалось сім сіл, в яких сукупно мешкало 16 осілих людей та 14 загородників (red. Jabłonowski 1897, s. 300). Але, у реєстрі записані, найімовірніше, комплекси маєтностей Дмитра Єльця за назвою найбільшого населеного пункту. Примітно, що Народичі найбільш оселені серед цих володінь.

Поряд з тим, якась частина Народичів, міста чи маєтку, належала або була віддана у заставу Овруцькому Заручайському монастирю Успіння Пресвятої Богородиці. У монастирському інвентарі від 30 травня 1600 р. згадується данина з Митковичів (імовірно, назва ґрунту) у Народичах¹.

Народичі фігурують як село Костянтина Єльця в актах 1617 та 1624 рр. (red. Jabłonowski 1894b, s. 361, 595), і *вперше* як містечко² — в акті 1618 р. (red. Jabłonowski 1894b, s. 284; 1897, s. 231). Власне, за несплату податку з Народичів і Сельця та інших маєтностей на р. Ірші Костянтин був допроваджений колекторами до Києва і засуджений трибуналом на баніцію³ (red. Jabłonowski 1894b, s. 595; Bobiński 2000, s. 221, 348).

У 1625 р., після смерті старшого брата Філона, Костянтин Єлець отримав привілей на уряд підстоля київського; 1628 р. обраний поборцем для збору податків з Київського воеводства; у 1630 р. київська шляхта обрала його депутатом до Коронного трибуналу в Любліні й одним із кандидатів на уряд підкоморія (Літвін 2016, с. 265, 266; Козюба 2019, с. 291). Костянтин одружився із Христіною, сестрою Януша Тишкевича, майбутнього київського воєводи (Літвін 2016, с. 231). Помер підстолям київський у першій половині 1634 р., не лишивши нащадків. Того ж року його вдова⁴ сплатила 86 злотих подимного податку із своєї маєтності, що включала містечко Народичі із 88 домогосподарств та села Селець із 46 димів, Ставок — 24 дима, Шарне — 14 димів (Шинкар 2016, с. 114).

Г. Літвін стверджує, що Костянтин Єлець ще за свого життя продав частину народицьких маєтностей шляхтичу Флоріанові Потоцькому, а по його смерті іншу частину одержала в пожиттєве володіння вдова Костянтина — Христіна Тишкевичівна, яка управляла нею до початку Хмельниччини (2016, с. 265). Натомість П. Г. Ку-

лаковський, спираючись на книгу «Кверенд з київських ґродських і земських книг 1570—1646 рр.»⁵, наводить дані, що продаж Народичів здійснив київський хорунжий Федір Єлець, молодший брат Костянтина. Дослідник вважає, що транзакція відбулася до початку 1636 р., оскільки вже із середини січня Потоцькі фігурують як власники Народицького ключа (Кулаковський 2010, с. 115).

Вочевидь, після смерті Костянтина його вдова та менший брат уклали угоду про відмову Христини від маєтку Народичів та передачу Федору родинних документів Єльців, датовану 27 серпня 1637⁶ (Documenta... 1740, арк. 129).

Утім, цілком можливо, що Федір набув свою частку народицьких маєтностей ще під час поділу між братами батьківського спадку в 1608 р. Зокрема, так гадає В. Бобінський (Bobiński 2000, s. 348), ґрунтуючись на позові отців-василіан до Федора й Костянтина Єльців, які разом незаконно випалювали поташ у спільних лісах між Народицьким і Кліщівським маєтками (red. Jabłonowski 1894b, s. 262, 268). На користь такої можливості свідчить підмічена П. Г. Кулаковським особливість угоди, яка полягала в тому, що великі володіння Єльців брати розділили між собою за принципом частки (2010, с. 219).

Зрештою, Христіна дійсно й надалі управляла певною частиною від народицьких маєтностей Єльців і навіть примножила їх. Зокрема, відомі два позови від 27 липня 1646 р., пов'язані із суперечкою Христини Тишкевичівни із Катериною Потоцькою, власницею іншої частки Народичів. У першій вдова Костянтина Єльця скаржилася на шкоди, які завдали її селянам слуги Потоцької, в іншій — звинувачувала шляхтича Стефана Післака, у якого придбала долю від Ноздрищ, що той не виконує зобов'язань оберігати ці маєтності⁷ від зазіхань із боку тієї ж Потоцької (сост. Новицький, Левицький 1884, с. 37—38, № 460, 462).

Духівниця Христини внесена до Холмської ґродської книги 1 жовтня 1649 р. (сост. Новицький 1878, с. 9, № 92), тож і померла вона, імовірно, близько до цієї дати. На жаль, ми не маємо

5. «*Xiąg ziemskich i grodzkich Kijowskich w Kijowskim magistracie znajdujących się, zacząwszy od roku 1571 aż do roku 1646 z datą i essencją wypisana kwerenda*». *Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*, ф. 1, спр. 4104.

6. Рік точно встановити неможливо, оскільки місце запису в оригіналі пошкоджене, але домовленість мала б відбутися між смертю Костянтина та продажем маєтностей Потоцьким.

Документ має заголовок «*Robocasya intercyzy...*» (шлюбна угода). Певно, мова не йде про проект шлюбу між Христіною та Федором, адже на той час ще була жива дружина останнього — Дорота Барановська, донька цехановського каштеляна (Кулаковський 2010, с. 105). Імовірно, документ міг регламентувати відмову від маєтностей у разі нового заміжжя Христини Тишкевичівни.

7. Вочевидь, Христіна в Народичах не мешкала й Стефан Післак зголосився виконувати обов'язки управляючого.

1. «... у Народичох на Митковичах пять вѣдер меду, а полудя три дни подымовати и дви ночи, або дви ведре меду дати» (ред. Левицький 1883, с. 290).

2. Приватні містечка першої половини XVII ст., що не мали маґдебурзького права, переважно виконували функцію резиденцій власників і адміністративного центру їх земельних володінь. Водночас такі містечка отримували пільги щодо ремісничої діяльності й торгівлі. Але часто від сільських поселень вони відрізнялися лиш правом на проведення щотижневих торгів і річного ярмарку (Білоус 2015, с. 137—140).

3. Баніція (лат. *bannitio*) або виволання — позбавлення громадянських прав, виведення з-під дії норм судочинства та оголошення вигнання; для шляхтича часто супроводжувалось інфамією — позбавленням шляхетської честі (Доунар 1989; Сухих 1998).

4. У «Реєстрі», як і в кількох інших документах (див., напр.: Білоус 2015, с. 155), Христіна іменована Катериною (Катаржиною). У джерелах Флоріан та Катерина згадуються як співвласники Народичів, а згодом єдиними господарями містечка постають Потоцькі. Це, поряд із тим, що дружину Флоріана також звали Катериною, дало нам підстави зробити хибне припущення про другий шлюб удови Костянтина Єльця Христини (Катерини) з Тишкевичів з Флоріаном Потоцьким (Томашевський, Павленко 2019, с. 43).

Рис. 2. Власні печатні знаки уживані панамі Єльцями, власниками Народичів: 1 — печатка Федора Івановича 1514 р.; 2 — печатка Дмитра Федоровича 1585 р.; 3 — матриця печатки Костянтина Дмитровича; 4 — печатка Федора Дмитровича 1603 р. (за: Алфьоров, Однороженко 2008; Однороженко 2012)

повного тексту заповіту¹ й не можемо стверджувати, які розпорядження залишила покійниця щодо володінь у Народичах. Але із цього часу всі колишні маєтності Єльців зосереджують у своїх руках Потоцькі. Зауважимо, що без окремого спеціального дослідження і аналізу вже відомих, а також залучення нових архівних документів зрозуміти всі нюанси переходу Народичів із волостю від Єльців до родини Потоцьких неможливо.

Спробуємо, наскільки це можливо, окреслити терени народицьких володінь Єльців. Зазначимо, що оцінити розмір і склад цієї приватної волості важко з двох істотних причин. По-перше, здебільшого актові документи того часу, зокрема й ті, на які ми спираємось у цій розвідці, опубліковані лише частково або відомі тільки за заголовками й короткими анотаціями. По-друге, позиції Єльців на Київщині в другій половині XVI — першій половині XVII ст. були досить сильними: представники родини (рис. 2) мали високий майновий і соціальний статус, обіймали значні земські уряди і співпрацювали з впливовими посадовцями великокнязівського та королівського дворів, завдяки шлюбній політиці налагодили численні зв'язки поміж впливових регіональних магнатських родів (Літвін 2016, с. 231—233, 264—266; Кулаковський 2010, с. 105—114; 2013, с. 170, 172). Їх маєтності практично не фігурують у збережених податкових реєстрах цього часу, що не може бути випадковістю (Козюба 2019, с. 192), адже природно, що родина користувалася своїм становищем, щоб уникнути оподаткування. Як вважає Г. Літвін, у цей час Єльці мали на частину своїх володінь привілеї від сплати податків (2016, с. 264).

Із заходу селецькі ґрунти Єльців межували із маєтністю Києво-Печерського монастиря — селом

Розсохами² (ред. Jabłonowski 1894a, s. 37, 80; ред. Антонович 1886, с. 391). Зокрема, нам відомо про конфлікт між печерським архімандритом та Дмитром Єльцем через рудню, млин та греблю на р. Уші біля Розсох (ред. Антонович 1871, с. 83—84). За наслання підданих на монастирський ґрунт Розсохи київський унійний митрополит Йосиф Рутський домігся видання Федорові Єльцю баніції в жовтні 1619 р.³ (Кулаковський 2010, с. 117). 1621 р. печерський архімандрит Єлисей Плетенецький позивався до Костянтина Єльця через накладення останнім мита на розсохівських підданих монастиря, а 1624 р. — руйнування дамби на Уші (ред. Jabłonowski 1894b, s. 317, 605; Bobiński 2000, s. 401). У 1646 р. вже після продажу Народичів Потоцьким, відбулося розмежування добр народицьких і розсохівських між Єльцями та митрополитом київським (Heleniusz 1882, I, s. 240). Не зовсім зрозуміло, чи стосувалася ця акція частини маєтностей, що залишилася за Христіною Тишкевичівною, чи йдеться про межкування кордону між митрополичими володіннями і волостю Олександра-Ігнатія Єльця та отців-єзуїтів із центром у Ксаверові.

Із північного заходу та півночі народицькі маєтності межували із ґрунтами Ласків (ред. Антонович 1867, с. 47; 1886, с. 366, 380; Шинкар 2016, с. 111). Суперечка між двома родинами точилася через сінокоси на ґрунтах Іртиня та

2. Нині — західна частина с. Селець. Об'єднані 05.07.1965 р. (упоряд. Кондратюк та ін. 2007, с. 425—426).

3. Тут варто або припускати перехід одного й того ж пункту в підпорядкування різних конфесій, або вважати згадані маєтності різними. Наприклад, село Розсохи на лівому березі Жерева і землі в районі сучасного села Розсохівського на правому березі р. Уж. У березні 1646 р. ксаверівські єзуїти подали маніфестацію щодо розмежування Народицького і Базарського ключів на ділянці кордону між поселенням Гонти-Ксаверівські, що належало ордену, і Довгий бір — власністю Федора Єльця (Кулаковський 2010, с. 115—116). Імовірно, у документі йдеться все ж про Гуту Ксаверівську. Сучасне село із такою назвою розташовується на р. Кам'янка на південний захід від с. Россохівського. Якщо наша здогадка правильна, виходить, що частина земель, що входили до Народицької волості Єльців лежали й на правому березі р. Уж.

1. Із заголовка документа, наведеного І. П. Новицьким, зрозуміло, що Христіна заповідала значні суми на монастир босих кармелітів у Бердичеві та бернардинський кафедральний костел у Фастові, що відповідно забезпечувались успадкованими маєтностями на Бердичівщині від Тишкевичів та часткою у Турбівці від покійного чоловіка (сост. Новицький 1878, с. 9, № 92).

Глумова біля р. Болотниці¹ й Медвецьких (?) лоз, які Федір Івашкович Єлець вважав своїми. Приміром, за 1559—1689 рр. відомо кілька зустрічних позовів щодо незаконного покосу сіна та підпалу копиць на Іртині (згадується як нива, так і річище), а 1559 р. дійшло й до прямого захоплення Ласками цих угідь разом із селецькими ґрунтами Єльців (Documenta... 1740, арк. 128 зв., 129 зв.). Річка Болотниця як орієнтир «рубезу народицького» фігурує в декреті 1608 р. про поділ ґрунту Глинницького на уроч. Озериче біля Попової долини на «Ртині великому і малому» між тивуном київським Миколою Стецьким та Ласками (red. Jabłonowski 1894b, s. 143).

Північний кордон народицьких володінь згадується і в справі 1595 р. між Мелехом Барановичем (Бараном), власником Глумова селища, та братами Дідовичами-Трипольськими, які держали Ключки і Коцовщизну (red. Jabłonowski 1894a, s. 40; ред. Антонович 1867, с. 46; 1886, с. 357, 379; Bobiński 2000, s. 409; Шинкар 2016, с. 110, 111), про розмежування судеревного (спільного у використанні) Глумовського острова, що лежав між маєтностями народицькими та ласківськими й річищем Глумовським (ред. Німчук 1991, с. 63, 65, 67). У цьому ж документі згадується, що земля Полочанська Дідовичів-Трипольських межувала із ґрунтами панів Єльців (ред. Німчук 1991, с. 62). Далі на північ і північний схід до Народицького ключа прилягали маєтності Дорогиня, що з 1511 р належали Павшам (ред. Антонович 1886, с. 67—69), але вже на початку XVII ст. половина маєтку опинилась у власності Трипольських, які, до того ж, на протилежному березі р. Норині осадили Новий Дорогинь (red. Jabłonowski 1894b, s. 269; ред. Антонович 1886, с. 379; Bobiński 2000, s. 404, 405).

Між Єльцями та Дідовичами-Трипольськими точилися постійні прикордонні суперечки, взаємні звинувачення в утриманні селян-утікачів, привласненні рухомого майна тощо, що було буденним для того часу між сусідами-землевласниками. Тільки в 1624 р. вони чотири рази позивались один до одного (red. Jabłonowski 1894b, s. 335, 337, 357, 364). Згадана Глумівська доли-на разом зі Старим Дорогином у 1635—1636 рр. стали об'єктом зазіхань із боку Федора Єльця, озброєні піддані якого не раз нападали на ці маєтності Трипольських (Кулаковський 2010, с. 117).

1. Орієнтовно за 3 км на північний захід від північно-західної околиці сучасного селища Народичі, по автошляху Т0608 у напрямку Овруча, відоме уроч. Іртинська долина, що є гирлом балки, по якому нині каналізований струмок впадає у р. Стручок. Верхів'я цієї балки лежить за 2 км на південь від сучасного с. Латаші, на вододілі, де ще у 1920-х рр. існував хутір під назвою Глимів (упоряд. Кондратюк та ін. 2007, с. 244). З того ж вододілу, але у північно-східному напрямку, спрямовується інша балка, ложе якої займає каналізований струмок, що впадає до р. Норині північніше с. Снитиче. Здагано, що обидві ці балки і є давніми річищами Іртиня та Глумова, згаданими у джерелах. Болотницею, імовірно, у давні часи називали річку Стручок, оскільки її сучасна назва в актових документах не трапляється.

На схід від Народичів розташовувалося с. Ноздрище — дідичне володіння Семашків (ред. Антонович 1867, с. 48), яке в першій половині XVII ст. належало кільком власникам: Богдану Солтану, Олізару Сингуру, Стефану Післаку й Щесни Осовському (ред. Антонович 1886, с. 365, 372, 409, 411; Bobiński 2000, s. 385; Шинкар 2016, с. 111, 114). На ноздрищенських ґрунтах мали свою частку, Блазенківщизну, і Дідовичі-Трипольські (Шинкар 2016, с. 111). Межа між маєтностями Народичі та Ноздрище могла проходити по балці між нині відселеними селами Старе й Нове Шарне, верхів'я якої спрямоване у напрямку вже згаданого «глимівського» вододілу.

Ще східніше, на землях кліщівського ґрунту², що належав Києво-Печерському Троїцькому Бояницькому монастирю, Костянтин Єлець осадив слободу Христинівку (названу ім'ям дружини). Відомо, що ігумен монастиря позивався до Федора Єльця за привласнення цих ґрунтів, загарбаних, за свідченнями монахів, ще батьком останнього — Дмитром. Конфлікт за ці маєтності перейшов у спадок і Флоріану Потоцькому (Heleniusz 1882, I, s. 222; Кулаковський 2010, с. 115).

Отже, частина земель Народицької волості Єльців розташовувалася і на лівому березі р. Норині, а самі землеволодіння, хоч і містилися переважно кучно, все ж не складали суцільного комплексу. Тут потрібно згадати село Ставок³, яке між 1581 та 1628 рр. належало родині Вітовських гербу Брехвич (?) (red. Jabłonowski 1897, s. 622). Тобто, між двома найдавнішими пунктами єльцівських володінь на Жереві та Уші — Народичами й Сельцем, існував своєрідний анклав.

На півдні народицькі маєтності межували із землями волості Кам'янка князів Корецьких (Bobiński 2000, s. 386), а пізніше — із ґрунтами Ксаверівської резиденції єзуїтів, подарованих чернечому ордену Олександром-Ігнатієм Єльцем (Літвін 2016, с. 154, 233, 265). Імовірно, народицькі межі проходили не вздовж річища чи заплави Ужа, а дещо південніше, займаючи якісь території і на правому березі. Зокрема, про розмежування россохівських ґрунтів (див. прим. 28) та суперечності щодо використання суміжних лісів з отцями-василіанами ми згадували вище.

За нашою стриманою оцінкою, володіння Єльців у басейні Жерева й Уші займали орієнтовну площу щонайменше 50—55 км². На теренах волості на момент трансакції 1636 р. із Флоріаном Потоцьким були оселені містечко Народичі, села Селець (Сільце), Шарне (Сарни)⁴, Болотниця,

2. Чи не цю ж частину маєтності Клеці (Кліщі) придбав Дмитро, батько Костянтина, у Даніеля Змієвського у 1578 р.? (Heleniusz 1882, I, s. 236, Кулаковський 2013, с. 170).

3. Від 28.04.1960 р. частина селища Народичі (упоряд. Кондратюк та ін. 2007, с. 453).

4. У судовій справі 1618 р. між подружжям Ставецьких і Костянтином Єльцем фігурують селянчиків з Велавська до «Шарків, тобто Народичів (Szarków czyli Narodycze)» (red. Jabłonowski 1894b, s. 262). На цю обставину звернув увагу О. Яблонов-

слободи Христинівка та Лужничі, селище Баранівщина¹ (Кулаковський 2010, с. 115, 119).

На нашу думку, Сльці у Народичах не мешкали. Представники сім'ї більше опікувалися Лучинським ключем, спадковими володіннями роду у верхів'ях р. Ірпінь, а пізніше — Малинською волостю, яку вважали осердям своїх маєтностей (Кулаковський 2010, с. 122). Імовірно, фундувати власну резиденцію в Народичах починає тільки Костянтин Дмитрович Сльць, який не залишив нащадків, і згодом його землі опинилися у власності Потоцьких.

Володіння Потоцьких. Флоріан Потоцький, новий власник Народичів, походив із малопольської дрібноземельної шляхти. Рід із кінця XV — початку XVI ст. володів кількома частками села Великий Потік в Ужандовському повіті Люблинського воєводства. Родина використовувала герб Любич, а щоб відрізнитися від інших шляхетських сімей із таким же прізвищем², представники роду вживали придомок Фокс і часто писалися як Фокс-Потоцькі (Uruski 1917, XIV, s. 280; Pułaski 1991, s. 169—170; Kupisz 2018, s. 80, 81). Потоцьких гербу Любич не потрібно плутати з іншим, більш відомим і помітним на історичній арені магнатським родом Потоцьких гербу Пилява³, що походив

ський і припустив, що первісна назва селища Шарки змінена на Народичі наприкінці XV — на початку XVI ст. (ред. Jablonowski 1897, s. 174). На нашу думку, взаємозамінність назв можна пояснити близьким розташуванням двох населених пунктів — Народичів та Шарного (Шарків).

1. Із Болотницької поборова у 1628 і подимне у 1634 рр. сплачувала пані Маркова Ласкова (ред. Антонович 1886, с. 366; Шинкар 2016, с. 111). Отже, село перейшло до Сльців між 1634 та 1636 рр. Слободу Лужничі без додаткової інформації ідентифікувати важко. Можливо, це сучасне с. Лозниця на однойменній річечці, правому допливі р. Уж. Селище Баранівщина осаджене, імовірно, на глумівських ґрунтах Баранів (порів.: ред. Німчук 1991, с. 63). Між іншим, село Ставок, із якого 1634 р. сплатила подимне Христина Тишкевичівна Сльцова (Шинкар 2016, с. 114), у переліку оселених місцевостей, що фігурують в акті продажу маєтності Флоріанові Потоцькому, не згадується.

2. У Речі Посполитій відомо щонайменше шість різних шляхетських родин із прізвищем Потоцькі: гербів Пилява, Любич, Остоя, Шеліга, Шренява та Яніна (див., напр.: Uruski 1917, XIV, s. 280—303; Чубіна 2010, с. 33).

3. Автори розвідки в «Історії міст і сіл Житомирської області» стверджували, що Народичі перейшли до Потоцьких у 1639 р. як подарунок польського короля полковнику С. Потоцькому, а після смерті останнього містечко успадкувала його дочка (Войтюк, Кучер 1973, с. 439). Але ця теза не витримує перевірки: по-перше, переплутані різні родини Потоцьких («гетьманська гілка» гербу Пилява та гербу Любич); по-друге, Владислав IV Ваза в 1639 р. надав воєводичу брацлавському, полковнику Станіславу Потоцькому, а саме його мали на увазі автори, маєтності на Подніпров'ї біля Кременчука, а не Народичі (ред. Козловський 1876, с. 513—515); по-третє, Станіслав Потоцький не був одруженим і не лишив по собі потомства (Маєвський 1984, с. 153); і наостанок, в обох документах, на які опираються автори, не йдеться про

із Краківського воєводства (Чубіна 2010, с. 35, 36; Лобко 2019), набув політичної могутності в середині XVI ст. й діяв на Брацлавщині та Поділлі.

Флоріан, один із п'яти синів Анджея Фокс-Потоцького від першого шлюбу з Анною Госцірадовською, постає на Київщині в середині 20-х рр. XVII ст.: 1628 р. він сплатив поборова з орендованих містечок Нехворощі та Сквири, яку тримав у заставі від Самуїла Лаца (ред. Антонович 1886, с. 384). Його брат Северин завдяки першому шлюбу з Анастасією Філіповською одержав у посаг половину села Скоморохи в Житомирському повіті, яке держав разом з Адамом Філіповським (ред. Антонович 1886, с. 363, 369; Pułaski 1991, s. 172), а в 1647 р. заповів монастирю босих кармелітів у Бердичеві (упоряд. Макарова 2013, с. 63; Літвін 2016, с. 153; Wanat 1979, s. 379). Від Тишкевичів, імовірно як вислугу, Северин отримав села Маркуші, Обухівку та Полицинці під Бердичевом (Pułaski 1991, s. 171). Згодом обидва брати набувають власності в Овруцькому повіті: Флоріан у 1636 р. купує у Сльців Народичську волость, а Северин 1643 р. постає як «*відич добр містечка Велидник та сіл до нього належних*» (Sumariusz... b. r., арк. 22, 23). Надалі доля обох гілок сім'ї тісно пов'язана з Овруччиною, хоча Потоцькі гербу Любич мали маєтності й у інших частинах Київщини та на Брацлавщині й Волині.

К. Пуласький наводить інформацію, яку ми не маємо змоги підтвердити, що на початку XVII ст. Флоріан тримав уряд ловчого овруцького. Також польський історик помилково вважав, що він успадкував маєток Народичі від свого батька (Pułaski 1991, s. 170). Правдоподібно, після купівлі Народичів Флоріан зводить у містечку замок, оскільки саме в цей час укріплення вперше згадується в актових документах (Білоус 2015, с. 155). Також він намагається розширити придбані володіння. Наприклад, відомо, що Флоріан Потоцький осадив на ґрунтах сусіднього монастирського села Кліщов кілька слобод, що стало причиною позову в червні 1645 р. ігумена Печерського монастиря до його сина Костянтина, який у документі фігурує як власник міста Народичі (Білоус 2015, с. 140).

Флоріан помер 1641/42 р. (Літвін 2016, с. 219). Від шлюбу з Катаржиною Янковською він мав двох синів Яна-Кароля та Константа-Флоріана (Костянтина)⁴ та п'ять дочок (Pułaski 1991, s. 170—171). Вочевидь, сини розділили між собою батьківську

пожалування Народичів Потоцькому (перший — королівський привілей на маєтності в Подніпров'ї (ред. Козловський 1876, с. 513—515), другий — скарга Яна Якубовського на Криштофа Ласка про побиття слуг у Народичах (ред. Антонович 1868, с. 83).

4. К. Пуласький, який мав у розпорядженні генеалогію родини, затверджену київським дворянським зібранням 26 березня 1803 р., та документи Потоцьких гербу Любич, отримані від М. Дуніна-Вонсовича, стверджує, що Флоріан помер не залишивши чоловічого потомства («безпотомним»), а Яна-Кароля та Константа-Флоріана він вважає дітьми Мельхіора, брата Флоріана (Pułaski 1991, s. 170, 171). Але це не підтверджується актовими матеріалами, що засвідчують спільну діяльність Катаржини Потоцької зі своїми синами (див. нижче).

спадщину, але впродовж наступних двох десятиліть вони фігурують у джерелах поряд із матір'ю.

У 1646 р. загострився конфлікт, причини якого нам невідомі й який, напевно, спалахнув раніше, між новими (Катаржина Потоцька із синами) та старими (київський хорунжий Федір Єлець, його син Реміян та племінник Олександр-Ігнатій) власниками Народичів. Так, 23 січня Потоцькі скаржаться на урядників Київського гродського суду, що ті не з'явилися на виконання присуду Люблінського трибуналу про повернення земель маєтності Народичі, захоплених Федором Єльцем (сост. Новицький, Левицький 1884, с. 7, № 41). Жовтнем того ж року датовані позови Катаржини Потоцької до Федора Єльця стосовно захоплення народицьких ґрунтів та побиття і пограбування її підданих та до Реміяна Єльця щодо утримання документів Потоцьких і несправедливе проведення кордонів і незавершене межування між їхніми маєтностями (сост. Новицький, Левицький 1884, с. 47, № 596—598). Того ж місяця Олександр-Ігнатій із ректором Ксаверівського єзуїтського колегіуму скаржаться вже на Катаржину Потоцьку через неявку останньої до суду для затвердження акту розмежування між землями Народичів і Базару (сост. Новицький, Левицький 1884, с. 47, № 593). Пригадаємо два позови Христини Тишкевичівни до Катаржини Потоцької влітку 1646 р. та протестацією митрополита до Єльців у зв'язку із межуванням маєтностей Розсохи й Народичі (див. вище). Така активність колишні власників, за якими залишалася частка Христини Тишкевичівни, не може бути випадковою. Цілком імовірно, що Єльці, керуючись невідомими для нас, але сприятливими для них обставинами, намагалися повернути Народичі із волостю.

З початком Хмельниччини Потоцькі, принаймні Катаржина, як і більшість шляхетських родин, покинули свої маєтності, переселившись на землі Корони. Повернулися вони лише після утворення сеймом Зборівського миру в січні 1650 р., за умовами якого козацька старшина погодилася на збереження в Україні шляхетсько-магнатського землеволодіння (Крип'якевич 1990, с. 177). У кількох протестаціях від 23 вересня 1651 р. від імені Катаржини Потоцької та її синів Яна-Кароля і Костянтина проти овруцького старости Владислава Немирича, ротмістра і жовнірів його корогви, та проти ксьондза-єзуїта Олександра-Ігнатія Єльця, його слуг, ротмістрів і жовнірів його корогви, згадуються помістя Потоцьких — Старі Народичі та Нові Народичі, з навколишніми селами Селець (Сільце), Ставок, Болотниця, Шарне (Шарки), Ноздрище, Яжберень (Язберин), Дорогинь і Давидки (сост. Новицький 1876, с. 9, № 92—96; ред. Каманин 1914, с. 622, анот. IV; упоряд. Сухих, Страшко 2008, с. 229—230). *Замок* у Народичах, який спалили під час нападу й погрому маєтностей народицьких у червні 1651 р., згадується у протестаціях Катаржини Потоцької та її синів, датованих 23 вересня 1651 р., проти старости Владислава Немирича, Олександра-Ігнатія Єльця, полковника Шимона Павші, ротмістрів та жовнірів їхніх корогв, жовніра волоської корогви Базилія Бачинського, бояр овруцьких та козаків

містечка Базар (ред. Козловский 1876, с. 579—580; ред. Каманин 1914, с. 622, анот. II—III; упоряд. Сухих, Страшко 2008, с. 229). Позови супроводжувалися двома реестрами завданих збитків. Показово, що переліки подані нарізно від Старих і Нових Народичів (сост. Новицький 1876, с. 10, № 97—98; упоряд. Сухих, Страшко 2008, с. 230).

Звертає на себе увагу перелік сіл, що фігурують у цих тяжбах, як власність позивачів. Як бачимо, за 15 років від часу купівлі волості Потоцькі додали до придбаних маєтностей чотири села: Ноздрище, Яжберень, Дорогинь на р. Норині та Давидки на р. Грезлі (усі — на сході й північному сході). Нам невідомо, в який спосіб були набуті ці населені пункти. До того ж сумнівно, що Потоцькі одноосібно володіли цілими селами. Більш імовірно, що їм належали певні частки й піддані. Відома, наприклад, скарга шляхтичів Стецьких і Хрушлинських щодо нападу Потоцької із синами на дорогинські ґрунти позивачів у вересні 1661 р. (сост. Савенко 1906, с. 13, № 69), з якої слідує, що принаймні у Дорогиня було кілька власників. Така «експансія», спрямована на об'єднання територій у мікрорегіоні, обмеженому долинами річок Норині, Ужа, Жерева і Стручка, в один комплекс маєтностей із центром у Народичах, збережеться і надалі. Навіть незважаючи на поділ міста і волості між нащадками Флоріана Потоцького.

Про Яна-Кароля та його життя нам практично нічого не відомо¹. Костянтин, стольник овруцький у 1664—1668 рр., помер у березні 1668 р. (орас. Janas, Kłaczewski 2002, s. 101, N 690). Ян-Кароль від шлюбу з Анною Лисаковською мав сина Яна-Антонія, а Костянтин від шлюбу із Софією Каповською — єдину доньку Маріанну (Pułaski 1991, s. 175, 176). Онуки Флоріана Потоцького остаточно оформили поділ волості й містечка на дві частини: починаючи із 70—80-х рр. XVII ст. в актових матеріалах починають згадуватися Старі та Нові Народичі².

1. У С. Уруського та К. Пуласького замість життєпису Яна-Кароля Фокс-Потоцького подані біографічні відомості Яна-Кароля Потоцького гербу Пилява, ротмістра військ коронних, підчасного подільського та підкоморія брацлавського (Uruski 1917, XIV, s. 280; Pułaski 1991, s. 175, not. 1; порів.: Nagielski 1984). Щоправда, сімейна належність цього Яна-Кароля остаточно не з'ясована. Він помер, імовірно, на межі 1674/1675 рр.

2. Поділ селища на дві частини, стару та нову, зберігся і до сьогодні. Зі слів місцевих старожилів, межа між двома частинами проходить орієнтовно за лінією сучасної вулиці Поліської: місцевість, що простягається від вулиці на схід, до кутка Кавказ включно, — традиційно називають Старими Народичами, а частину селища на захід від вулиці, до р. Стручок та кутка Ставок (колишнє окреме село), — Новими Народичами. Також у старожилів побутує звичка й навколишні місцевості та населені пункти, що не входять до меж сучасного селища, згадувати як частини Старих чи Нових Народичів (інформація В. М. Маєвського та Д. А. Конопського). Зауважимо, що деякі архівні документи дозволяють стверджувати, що межа між Старими і Новими Народичами проходила в районі сучасної вулиці Пірогова (щоправда, вона могла змінюватись у часі).

За «Люстрацією подимної податі Київського воеводства, повітів Овруцького і Житомирського» від 25 січня 1683 р., до володінь Яна-Антонія належали містечко Старі Народичі, що нараховувало 39 димів, та села Шарне — 14, Ноздрище — 8, Яжберень — 4, Кліщі — 7 димів. У власності стольника київського Криштофа Ласка, першого чоловіка Маріани Потоцької, перебували Нові Народичі, численністю в 46 димів, села Дорогинь — 5, Давидки — 11, Селець — 20, Ставки — 6 димів. Загальний податок з усієї волості оцінювався в 37 злотих (ред. Антонович 1886, с. 493).

Старі Народичі отримав Ян-Антоній Потоцький, товариш гусарської хоругви канцлера коронного Яна Велопольського і підканцлера Великого князівства Литовського Кароля Станіслава Радзівіла, з 1687 р. — ловчий брацлавський (Pułaski 1991, s. 175—176).

Після Андрусівського договору кордон між Річчю Посполитою та Московським царством наблизився до Овруцького повіту. Корона мусила тримати в прикордонних землях військові контингенти. Гусарські та уланські хоругви, козацькі підрозділи, шляхетські загони потребували постою та забезпечення. Нерідко козаки й жовніри грабували та ґвалтували шляхетські маєтності, через що виникали численні суперечки й судові справи. У квітні 1684 р. Ян Хмільевський, слуга Потоцького, скаржився на козацького полковника Кароля Тишкевича за вчинені напади, грабежі та розбої (ред. Антонович 1868, с. 56—63). У липні наступного року загони полковника Криштофа Лончинського зайняли квартири, збирали провіант, чинили ґвалт та утиски в маєтності Потоцького — селах Шарне, Ноздрище, Яжберень, Кліщі та місті Народичах. А сотник Микола Демблевський увірвався в будинок Яна-Антонія серед замку в Народичах і наніс рани шляхтичам, що там перебували й відмовлялися вступати до козацького полку (ред. Антонович 1868, с. 113—117).

Влітку 1687 р. підстароста народицький Ян Песький подає позов із докладним реєстром «шкод і контрибуцій», спричинених власністю Потоцького козаками полковника Данила: пограбовані села Ноздрище, Шарне, Яжберень, Кліщі, Заруддя, Народицька і Звездальська рудні, Ступище, містечко Кухарі (ред. Антонович 1868, с. 159—162). 21 лютого 1692 р. адміністратор Ян Домбровський скаржився на козацького полковника Ярему Гладкого через те, що сотник його полку Іван Ластуненко розігнав ярмарок на свято Миколи Руського в Старих Народичах, напав і пограбував замок, змушував міщан та селян платити йому ренту, напав на Рудню Звездальську й пограбував селян у селах Ноздрище, Ступище, Шарне, Христинівка, «приписаних до панського маєтку» (ред. Антонович 1868, с. 231—234).

Не менш частими були суперечки з власниками сусідських маєтностей, що часто переходили в збройні наїзди, грабунки та псування чужого

майна. Показове протистояння Яна-Антонія Потоцького із житомирським війським Яном-Захаріушем Богуцьким, власником маєтності Мотейки й частини Ноздрищ (села на схід і північний схід від Народичів, нижче за течією р. Уж). Важко з'ясувати, що стало причиною конфлікту й коли він розпочався, але взимку 1690 р. Потоцький разом із братами Скипорами, власниками частини Христинівки і Велавська, здійснили наїзд на садибу в Мотейках і село Ноздрище, побили дружину Богуцького, у якій через це стався викидень (Опись... 1869b, с. 33—34, № 3—4). Найпевніше, Богуцький започаткував у Мотейках ярмарок і облаштував переправу через р. Уж до свого села, створивши конкуренцію народицьким торгам і ярмаркам. Ян-Антоній Потоцький, разом зі Скипорами, Дідовичами-Трипольськими, козаками Кароля Тишкевича, всіляко перешкоджав купцям відвідувати ярмарок у Мотейках: робив засіки на дорозі між Народичами й маєтком Богуцького, руйнував переправу через Уж, нападав на Ноздрище й Мотейки, перехоплював посильних військового та відбирав його листи тощо. Натомість Богуцькі позивалися щодо прав на частину народицьких ґрунтів (Heleniusz 1882, I, s. 192), імовірно, претендуючи на частку Ноздрищ. Зіткнення і судові справи тривали кілька років поспіль (Опись... 1869c, с. 22, № 53, с. 30—31, № 94, с. 39, № 48, с. 41, № 53, с. 52—53, № 46; сост. Новицький 1871, с. 7, № 32, 37). Відомі також позови до Потоцького та управителя Старих Народичів Олександра Козинського від луцького земського писаря Дмитра Жабокрицького через вилов риби у володіннях останнього та наїзди, грабунок і розорення його помістя Христинівки (Опись... 1869c, с. 54—55, № 58, с. 57, № 75).

Ян-Антоній, одружений з Урсулою Фірлеївною, дочкою чашника сяноцького, не мав дітей. Він помер наприкінці 1698 р. і відписав пожиттєву ренту зі Старих Народичів своїй дружині. По її смерті (1713 р.) містечко мало остаточно відійти двоюрідному дядьку Яна-Антонія — старості овруцькому Франциску Потоцькому (сину Северина) та його нащадкам (Pułaski 1991, s. 175—176). Заповіт ловчого брацлавського став досить резонансним і призвів до виникнення кількох судових справ. Так, 1699 р. шляхтичі Сопоцькі захопили Старі Народичі й судилися¹ з Франциском Потоцьким щодо спадщини померлого (сост. Новицький 1872, с. 41, № 42, с. 44, № 66). Останню волю Яна-Антонія також двічі

1. Сутність претензій Сопоцьких (Сопотко?) невідома. Нам не вдалося прослідкувати їхні родинні зв'язки із Фокс-Потоцькими. Не виключено, що підстави корінилися в певних домовленостях із батьком покійного ловчого брацлавського, оскільки відомо, що того ж року Криштоф Ласко, чоловік Маріанни і власник Нових Народичів, позивався до шляхтичів Сопоцьких і Лисаковських щодо розподілу спадщини Яна-Кароля Потоцького (сост. Новицький 1872, с. 41, № 38). Нагадаємо, що дружиною останнього була Анна з Лисаковських (див. вище).

оскаржила його двоюрідна сестра Маріанна: у 1699 р. до заповіту апелював її перший чоловік Криштоф Ласко (Uruski 1912, IX, s. 269), а пізніше вона позивалася до суду разом із другим чоловіком Людвіком Манецьким (Pułaski 1991, s. 176, not. 1). Але вже в липні 1703 р. староста овруцький був уведений у володіння Старими Народичами, а наступного року Франциск Потоцький і Маріанна Ласківна-Манецька домовилися про розмежування своїх маєтностей — Старих і Нових Народичів (сост. Донцов 1880b, с. 4, № 14, с. 11, № 44).

Навесні 1708 р. Старі та Нові Народичі згадуються у зв'язку зі скаргами Франциска Потоцького та його управляючих на побори, грабунки та різноманітні утиски, спричинені загонами коронних військ, розквартированих на Поліссі. Помістя овруцького старости, зокрема й Народичі, були звільнені від постою за прямим наказом великого коронного гетьмана Адама-Миколи Сенявського (сост. Белоусов 1881b, с. 14, № 5, с. 16, № 18, 22, с. 21—22, № 8, 11, 13).

Франциск Потоцький, який довіку тримав овруцьке староство (оргас. Janas, Kłaczewski 2002, s. 100, N 684), помер навесні 1708 р. Від шлюбу з Катаржиною Сільницькою, донькою каштеляна кам'янецького, мав трьох синів та двох дочок (Pułaski 1991, s. 172; упоряд. Жеменецький 2015b, с. 90—91, прим. 73), але свої значні маєтності заповів дружині. 21 травня 1708 р. Катаржина Потоцька уведена у володіння містечками Велідниками, Старими Народичами та навколишніми селами (сост. Белоусов 1881b, с. 16, № 28).

Катаржина (у деяких документах фігурує як Анна, імовірно за другим своїм іменем) була досить енергійною господинею та неспокійною сусідкою. Так, уже в жовтні 1708 р. шляхтичі Трипольські позивалися до Потоцької через те, що управляючий Старих Народичів Самуель Сила-Новицький, підбурював жовнірів спустошувати маєтності Трипольських (сост. Белоусов 1881b, с. 28, № 69). Цікаво, що через три роки Катаржина звинуватила Новицького в тому ж злочині щодо Старих Народичів, як і в пригніченні підданих, зубожінні маєтностей та відмові від управління ними (сост. Каманин 1883, с. 13, № 93). У червні 1709 р. на Катаржину та її сина Казимира скаржаться Ян Франциск Харлинський, власник містечка Хабне, через самовільний видобуток руди в його землях. Потоцькі погрожували йому, Станіславу Лукашевському та житомирському чашнику Григорію-Яну Полчевському пограбуванням і побоями (сост. Белоусов 1882, с. 11—12, № 26). Практично щорічно у власниці Старих Народичів виникали конфлікти із численними спадкоємцями містечка Нові Народичі, про що нижче.

Упродовж 1708—1710 рр. Старі Народичі перебували в оренді в бидгощського мечника Павла Бержинського. Посесор пригноблював підданих Потоцької тяжкими роботами та податями, спустошив замок, не сплачував власниці за оренду помістя, а також грабував сусідні маєт-

ності, зокрема, відомо про його напад на села Яцковичі та Татарновичі (сост. Белоусов 1881b, с. 30, № 90; 1882, с. 13, № 41, с. 28—29, № 5, с. 33, № 49, с. 36, № 73).

У 1719 р. у Катаржини виник конфлікт із сином Казимиром, якого вона наділила Старими Народичами та селом Суцани на р. Уборть. Невдоволений отриманим, він підробив документи ще й на Вільколаз — маєтність у малопольських володіннях Потоцьких, наскочив на селище й пограбував садибу брата Яна (сост. Савенко 1906, с. 19, № 16, 19, с. 25, № 57).

У березні 1721 р. Казимир, Ян та Северин, сини Франциска та Катаржини Потоцьких, розділили між собою чималу спадщину (статки покійних батьків оцінювалися 581000 злотих). Старі Народичі та належні до волості села Шарне, Ноздрище, Яжберень і Кліпці отримав Казимир, староста любецький (Pułaski 1991, s. 173). Через три роки їх сестра Йоханна, дружина київського каштеляна Никодима Воронича, позивалася до братів через те, що її обійшли під час розподілу отчини (сост. Діаковський 1906b, с. 26, № 66), але наслідки справи невідомі.

Через два роки після отримання своєї частки спадку Казимир Потоцький, імовірно, потрапив у фінансову скруту. Зокрема, він заборгував деяку суму грошей житомирському мечнику Яну Якубовському¹. Певно, позика була здійснена під заставу Старих Народичів. Казимир Потоцький не виплатив борг у зазначений термін, але й не поспішав передавати маєток у тимчасове володіння Якубовському, через що житомирський мечник вчинив збройний наїзд на замок у Старих Народичах. Імовірно, шляхтичі домовилися в травні 1723 р. щодо річної оренди помістя (сост. Діаковський 1906a, с. 23, № 168, с. 25, № 182, с. 57, № 67). Але Казимир Потоцький, найімовірніше, не виконав своєї обіцянки і вже 1 червня уклав контракт на трирічну оренду маєтностей у Старих Народичах з Міхалом Щеньовським², якому також заборгував значну суму. Угода оренди супроводжувалася переліком споруд і майна в замку — єдиним описом середньовічного укріплення в Старих Народичах, який на сьогодні маємо у своєму розпорядженні (Archiwum... 1700—1730, арк. 147—150 зв., 153—154 зв.). Відомий акт від 14 червня 1723 р. про ввід Яна Якубовського в орендне володіння Старими Народичами, який, за свідченнями укладача опису актової книги київського ґродського суду, містив численні виправлення і підчистки імен та дат (сост. Діаковський 1906a, с. 57, № 68). Цілком імовірно, що житомирський мечник планував боротися за Старі Народичі і сві-

1. Ян Якубовський гербу Топор через свою бабусю мав права на частину Нових Народичів від Маріанни Потоцької, про що нижче (про нього див.: Uruski 1908, V, s. 333; упоряд. Жеменецький 2015a, с. 32, прим. 5; 2015b, с. 53, прим. 4).

2. Оригінальний текст орендних документів та їх переклад публікуються в статті Н. Р. Білецького в цьому ж номері журналу.

домо пішов на підробку документів. Зазначимо, що й Міхал Щеньовський не вповні скористався орендним контрактом, оскільки Казимир Потоцький вирішив продати Старі Народичі.

Ще за життя Катаржини у власників Старих Народичів виникли суперечності із житомирським підчашим та овруцьким ґродським підстаростою Міхалом Павшею. У травні 1719 р. брати Потоцькі позивалися через крадіжку жита на старонародичьких полях дорогинськими підданими Павші (сост. Савенко 1906, с. 28—29, № 80). У січні 1721 р. житомирський підчаший скаржився на Казимира Потоцького через переховування в замку Старих Народичів збіглої від Павші підданої (ред. Козловський, Новицький 1876, с. 320—322). У січні 1723 р. Стефан Путковський, підстароста Старих Народичів, напав під час ярмарку в містечку на Міхала Павшу та його дружину (сост. Діаковський 1906а, с. 4, № 3). Можливо, суперечності загострилися через тяжбу між сусідами за с. Кліщі (сост. Діаковський 1906а, с. 8, № 42). У квітні того ж року житомирський підчаший здійснив збройний напад на замок Казимира Потоцького в Старих Народичах (сост. Діаковський 1906а, с. 17, № 116). Але вже в жовтні 1723 р. староста любецький Казимир Потоцький, правдоподібно через гостру нестачу коштів, продав Старі Народичі разом із прилеглими селами Міхалу Павші (сост. Діаковський 1906b, с. 9, № 39; упоряд. Жеменецький 2015а, с. 147, прим. 208).

Вочевидь, новому власнику все ж довелося рахуватися із контрактом Потоцького й Щеньовського й погодитися на оренду Старих Народичів останнім. У жовтні 1723 р., імовірно відразу після купівлі, Міхал Павша скаржить на орендаря Міхала Щеньовського через розорення маєтку і утиски підданих та міщан (сост. Діаковський 1906а, с. 43, № 341). Упродовж лютого—вересня 1925 р. справа між Павшею та Щеньовським продовжувалась. Перший звинувачував опонента в неналежному ставленні до маєтку, другий — у неповерненні коштів обумовлених договором (сост. Діаковський 1906b, с. 66, № 13, с. 71, № 47, с. 87, № 185, с. 94, № 240).

Нові Народичі опинилися у власності київського стольника й димерського старости Криштофа Ласка внаслідок шлюбу, укладеного орієнтовно до 1670 р., з єдиною спадкоємицею Константа-Флоріана Потоцького — Маріанною (Pułaski 1991, s. 176; Majewski 1973). До маєтку належали села Дорогинь, Давидки, Селець і Ставки (ред. Антонович 1886, с. 493).

Влітку 1684 р. овруцький ґродський намісник Ян Якубовський позивався до Криштофа Ласка через дії управляючого Нових Народичів Домбровського, який разом із міщанами забив палицями шляхтичів Трипольських, а Мацею Глембоцькому вдалося врятуватися лише в замку Потоцьких у Старих Народичах (ред. Антонович 1868, с. 83—86). У серпні 1687 р. у Люблінському трибуналі розглядалася справа регента ґродського київського Стефана Дідковського, який зви-

нувавчував Криштофа Ласка, управляючого Яна Твардовського та міщан у нанесенні йому побойів та пограбуванні в Народичах (Опись... 1869а, с. 15, № 7). У жовтні 1690 р. Криштоф Ласко апелював до Вацлава Стецького, чашника київського, через порушення угоди щодо розмежування маєтностей (Heleniusz 1882, I, s. 191, 262). 5 березня 1692 р. Ян Ровінський, адміністратор «нового міста Народич», подав скаргу від імені старости димерського про розорення шляхетських помість козацькими полковниками Василем Іскрицьким, Семеном Палієм та Яремою (Гладким?) (ред. Антонович 1868, с. 237—239). У травні 1695 р. міщани Нових Народичів пограбували й побили Стефана Гуляницького, посланого до містечка для збору податей, а також вбили шляхтича Семена Мошківського (Опись... 1869с, с. 50, № 33, с. 52, № 44). А у липні того ж року возний арештував селян, підданих Криштофа Ласка, які погрожували вбити овруцького підстоля Федора (Теодора) Павшу і спалили його двір (Опись... 1869с, с. 58, № 84).

Криштоф Ласко помер у 1700 р., ймовірно, до 23 травня (Majewski 1973), а його вдова, Маріанна, невдовзі вийшла заміж удруге за Людвіка Манецького, подкоморія і хорунжого чернігівського (Pułaski 1991, s. 176; oprac. Janas, Kłaczewski 2002, s. 149, N 1117, s. 178, N 1374).

Маріанна, правдоподібно, не мала дітей від обох шлюбів¹ і померла наприкінці 1704 р.: 22 грудня Збігнев-Олександр Якубовський, мечник житомирський, позивається вже до спадкоємців Потоцької через порушення орендного контракту на частину Нових Народичів (сост. Донцов 1880b, с. 18, № 118).

Ми не маємо тестаменту Маріанни Потоцької, але аналіз актових документів свідчить на користь того, що вона заповіла Нові Народичі з волостю нащадкам свої рідних тіток (які, імовірно, не отримали земельних володінь під час поділу спадщини між Яном-Каролем та Константом-Флоріаном). Подальша історія переходу Нових Народичів між спадкоємцями Маріани Потоцької фрагментарна, через брак документів, і досить заплутана. Не завжди вдається простежити й розмотати клубок судових позовів і претензій

1. Криштоф Ласко залишив по собі двох дітей: сина Павла, старосту димерського, і дочку Катаржину (за Ю. А. Ролле) або Маріанну (за С. Уруським та А. Бонецьким), заміжно за Бальцером Вільгою Годзімінським гербу Бонча (Dr. Antoni 1884, s. 71, 87; Boniecki 1912, XV, s. 205; Uruski 1912, IX, s. 269; Majewski 1973, s. 257—258; Pułaski 1991, s. 176). Ю. А. Ролле вважав Катаржину донькою Криштофа від Маріанни Потоцької. Але, оскільки ні Павло Ласко, ні його сестра не набули в спадок Нових Народичів та інших земельних володінь Маріанни Потоцької, вважати їх її дітьми помилково. Щоправда, Павло Ласко намагався втрутитися у боротьбу спадкоємців Нових Народичів (сост. Белоусов 1881а, с. 8, № 31; sost. Каманин 1889, с. 9, № 33). Імовірність першого шлюбу димерського старости підтримував С. Уруський, незважаючи на те, що перша дружина Криштофа Ласка не згадується в документах.

нащадків один до одного. Не зовсім зрозуміло, чи мав за заповітом кожен претендент одержати свою частку маєтностей, чи мало місце спільне володіння і розподіл грошової ренти. Цілком можливо, принаймні є підозра, що спадкоємці мали входити у володіння помістям почергово, змінюючи один одного через певний період часу. Можливо, що духівниця була складена на користь одного із двоюрідних братів чи племінників, а інші претенденти оскаржили заповіт, всупереч волі покійної. Потрібно також врахувати й численні застави та оренди, а також імовірні передачі прав на свої частки стороннім особам, до яких вдавалися спадкоємці, що ускладнює справу.

Флоріан, перший власник Народичів із родини Потоцьких, мав п'ять дочок: Олександрю Сюзанну, дружину Стефана Стрибиля; Катаржину, у першому шлюбі за Станіславом Якубовським гербу Топор, ротмістром коронним, у другому — за Олександром Фащевським¹, дідичем Цибулева; Анну, заміжню за брацлавським земським суддею Криштофом Кордишем гербу власного; Маріанну, дружину теребовлянського стольника Єжи Догель-Цирини гербу Дзялоша; Елеонору, у шлюбі з невідомим на ім'я шляхтичем Лисаковським гербу Любич (Pułaski 1991, s. 170—171).

Ще за свого життя Маріанна мала тісні стосунки із двоюрідним братом Збігневом-Олександром Якубовським, поручиком панцирної хоругви війська коронного, який згодом займав уряд житомирського мечника (oprac. Janas, Kłaczewski 2002, s. 121, 278). Зокрема, він фігурує в позові Потоцької від 24 квітня 1703 р. на Федора Павшу, який не бажав приймати від позивачів борг та повертати закладені під заставу Нові Народичі, а у вересні згаданий як учасник наїзду та спустошення Старих Народичів (сост. Донцов 1880b, с. 6, № 18, с. 7, № 36). У березні 1704 р. Збігнев-Олександр із дружиною були уведений у володіння Новими Народичами за орендним контрактом із Маріанною Потоцькою, а в листопаді того ж року контракт був внесений до книг гродських або переукладений (сост. Донцов 1880b, с. 9, № 19, с. 11, № 40). Після смерті Маріанни, як уже зазначалося, контракт був оскаржений іншими спадкоємцями.

Уже в січні 1705 р. чернігівський підстолий Северин Камінський гербу Сулима заявляє від групи спадкоємців на Збігнева-Олександра Якубовського через захоплення останнім Нових Народичів, а в лютому Якубовський із синами подає зустрічний позов про розподіл статків Потоцької без їх участі (сост. Белоусов 1881a, с. 6, № 4, 8). До речі, А. Бонецький, спираючись на рішення Любецького трибуналу, називає Яна, Юзефа та Стефана Якубовських, синів Збігнева-Олександра, дідичами Народичів (Boniecki 1905, VIII, s. 161). Підтвердження цього знахо-

димо і у К. Жеменецького (2015b, с. 53, прим. 4). У жовтні 1706 р. вже Ян Якубовський скаржить-ся на неправомірний поділ маєтностей Нових Народичів, без його участі, та оскаржує рішення інших спадкоємців про здачу помістя в оренду мазирському підстолю Сопочькому (сост. Белоусов 1881a, с. 28, № 90; 1881b, с. 7, № 50). Яну Якубовському вдалося закріпити за собою частину маєтностей, оскільки вже в червні 1711 р. він скаржить на заволодіння Катаржиною Потоцькою, власницею Старих Народичів, ґрунтів та сінокосів у Нових Народичах, Ставках та Сельці та підбурюванню військ до пограбування його помістя. А в березні 1712 р. маєтності Якубовського захопив підчаший житомирський Ян Станіслав Рибінський (сост. Каманин 1883, с. 10, № 54; 1889, с. 9, № 32).

Антоній Кордиш, скарбник брацлавський, онук Криштофа та Анни Потоцької (Pułaski 1991, s. 75—76), скаржився влітку 1709 р. на адміністраторів Старих Народичів, які плундрували господарства підданих і захоплювали поля, городи й сіножаті в маєтності Нових Народичах. Відомо, що його батько, Міхал, підчаший брацлавський, захопив майно й коштовності, що zostалися по смерті заможного народицького єврея Шломи (сост. Белоусов 1882, с. 12, № 36, с. 34, № 51).

С. Уруський та К. Пуласький називають спадкоємцем Народичів теребовлянського стольника, вінницького гродського писаря, володимирського гродського писаря та суддю Єжи Догель-Цирину, сина Єжи та Маріанни Потоцької (Uruski 1905, II, s. 341; Pułaski 1991, s. 39, 40). У липні 1710 р. Єжи та його брат Ян скаржилися на пограбування народицьких євреїв у Чорнобилі орендарем удови троцького воеводи Анни Сапеги (сост. Белоусов 1882, с. 37, № 84). У квітні 1712 р. Цирини позивалися на старосту димерського, який захопив містечко Народичі (сост. Каманин 1889, с. 9, № 33), а восени 1718 р. разом з іншими спадкоємцями брали участь у тяжбі із власницею Старих Народичів Катаржиною Потоцькою (сост. Тернопольський 1906, с. 31, № 117).

Заодно із Догель-Циринами діяв чернігівський підстолий і гостинський підчаший Северин Сулима Камінський (Boniecki 1906, IX, s. 205; Uruski 1909, VI, s. 178; oprac. Janas, Kłaczewski 2002, s. 182, N 1413). На чому, власне, ґрунтувалися його права на спадок Потоцької не до кінця зрозуміло. Як ми вже згадували, в січні 1705 р. він ініціював позови (принаймні значиться першим серед заявників) проти Збігнева-Олександра Якубовського. Упродовж 1718—1719 рр. він провадив тяжбу спадкоємців Нових Народичів проти удови овруцького старости Катаржини Потоцької та її синів, імовірно, оскаржуючи привілеї на Старі Народичі (сост. Тернопольський 1906, с. 25, № 73, с. 31, № 117; сост. Савенко 1906, с. 23, № 48). У лютому 1718 р. Катаржина Пліхта, дружина Северина, заповідала спадкові права на Нові Народичі своїй дочці Терезі Годлевській (сост. Тернопольський 1906, с. 8, № 41). Якби там не було, але Сулима-Камінські та Догель-Цирини мали

1. Див. примітку 1 на с. 238 до документа № 5 статті Н. Р. Білецького у цьому ж номері.

спільні інтереси й діяли разом на противагу Якубовським та іншим спадкоємцям.

Права на частку Нових Народичів мав і ротмістр п'ятигорської хоругви, лідський стольник та нивський староста Валеріан Талмонт. Зокрема, у квітні—травні 1709 р. Талмонт із дружиною передали частину маєтку Нових Народичів під грошову заставу в 4000 польських злотих Яну Станіславу Рибінському (сост. Белоусов 1882, с. 5—6, № 26—27, с. 20, № 32), житомирському мечнику й підчашому (оргас. Janas, Kłaczewski 2002, s. 121, N 885, s. 127, N 932; упоряд. Жеменецький 2015b, с. 76, прим. 49). Нові Народичі як власність Талмонта згадані в наказах та листі Великого гетьмана Литовського Людвіга Поція від 23 січня 1711 та 17 лютого 1713 рр. до регламентарія військ Лукаша Барановича з вимогою не займати квартири в містечку та відшкодувати збитки за незаконний відбір коштів і провіанту. До речі, у цих документах як містечко належне Талмонту фігурують і Старі Народичі, які він, імовірно, орендував у Потоцьких (сост. Каманин 1883, с. 2, № 15—16; sost. Белоусов 1907a, с. 8, № 38). 25 квітня 1713 р. Ян Рибінський заявив до суду про несплату в обумовлений термін Валеріаном Талмонтом боргу, забезпеченого маєтностями в Нових Народичах (сост. Белоусов 1907a, с. 25, № 35). Можливо, що в результаті судового розгляду частка Талмонта у Нових Народичах залишилася за Рибінським, а пізніше перейшла як посаг за його дочкою Марією до Міхала Павши¹.

Також Маріанна Потоцька відписала 3000 польських злотих на користь домініканського конвенту в Овручі. Ця сума мала забезпечуватися доходом із Нових Народичів. Узимку й навесні 1718 р. отці-домінікани скаржилися на житомирського підчашого Міхала Павшу та інших спадкоємців про не виплату відсотків із цієї суми (сост. Тернопольський 1906, с. 16, № 7; с. 21, № 45).

Нарешті, останніми із солідних претендентів на Нові Народичі були Павші, діти Нового Дорогиня. Овруцький підстолій Федір (Теодор) Павша (Uruski 1916, XIII, s. 259; оргас. Janas, Kłaczewski 2002, s. 91, N 614) міг претендувати на Нові Народичі завдяки своїй дружині Варварі Якубовській. Як у власників сусідських маєтків у Федора Павши та Маріанни Потоцької (Ласківни-Манецької) були складні відносини. Приміром, вони позивалися один до одного та до Катаржини Потоцької

1. Ян Станіслав Рибінський був одружений двічі. Від першого шлюбу із Маріанною Суриною мав двох дочок: Марію (Маріанну), заміжною за Міхалом Павшою, та Анну, яка вийшла заміж за Яна Якубовського гербу Топор, спадкоємця Нових Народич (!). Вдруге Ян Станіслав одружився із Констанцією, сестрою Міхала Павши (Uruski 1931, XV, s. 327; упоряд. Жеменецький 2015b, с. 53, прим. 4, с. 76, прим. 49, с. 100, прим. 95). Цікаво, що в 1708 р., уже після заміжжя, Констанція відмовилася від прав на батьківську спадщину (села Новий Дорогинь, Гладковичі та інші), але зберегла за собою права на спадок матері, зокрема, й на Нові Народичі (сост. Белоусов 1881b, с. 20, № 80).

щодо права на володіння Новим (?) Дорогинем, оскільки всі мали якусь частку цієї маєтності (сост. Донцов 1880a, с. 7, № 26). У травні 1704 р. між ними виникла суперечка через підданих, а в листопаді підстолій овруцький із дружиною скаржилися на напад на них братів Якубовських, які були в тісних стосунках із Маріанною (сост. Донцов 1880b, с. 16, № 83, с. 18, № 113).

Після смерті Маріанни Потоцької Федір Павша не визнав розподілу маєтностей частиною її численних спадкоємців, вимагав визнати свої права, апелюючи до заставної, отриманої ним від Потоцької (Манецької), і скаржився на збройне захоплення Нового Дорогиня (сост. Белоусов 1881a, с. 6, № 7, с. 7, № 11, с. 8, № 26). Імовірно, Федір Павша мав із Маріанною якусь угоду оренди чи успадкування ним частини Нових Народичів. Упродовж 1705—1707 рр. овруцький підстолій оскаржує здачу в оренду маєток шляхтичу Сопцькому (сост. Белоусов 1881a, с. 23, № 45; 1881b, с. 13, № 63). Судова тяжба Федора Павши зі спадкоємцями Маріанни тривала, імовірно, до самої його смерті (сост. Белоусов 1882, с. 34, № 51, с. 38, № 91; sost. Каманин 1889, с. 13, № 98).

Врешті, практично всі права на Нові Народичі зосередив у своїх руках житомирський підчаший, овруцький ловчий та гродський підстароста Міхал Павша, син Федора (про нього: оргас. Janas, Kłaczewski 2002, s. 82, N 522, s. 127, N 934, s. 307; упоряд. Жеменецький 2015a, с. 147, прим. 208). Щоправда, нам не вдалося простежити, у яким спосіб це сталося, через брак опублікованих документів. Але вже в березні 1726 р. у постанові провінційного сеймика про вибори маршалка Міхал Павша згадується як власник Дорогиня, Старих і Нових Народичів (сост. Каманин 1910, с. 832). Права на останні відокремлені частки Нових Народичів, що належали Микулинським та Кубилінським — нащадкам Катаржини Потоцької, дочки Флоріана, викупив у 1760 р. київський стольник Ян Павша, брат Міхала (Archiwum... 1750—1769, арк. 126—131 зв.)².

Потрібно згадати, що, імовірно, така невизначеність між спадкоємцями як Старих, так і Нових Народичів, часті зміни власників, співвласників, оренддарів, могла бути предметом спекуляції сторонніх ласих ділків. Так, наприклад, відомий акт про продаж частини Народичів Маріаном Зеленицьким Григорію Шукайлі. Чи мали обидва фігуранти якийсь стосунок до родини Потоцьких — невідомо, але укладач опису актової книги вважав цей документ підробкою, що відрізнявся від інших актів книги за характером викладу, кольором чорнил і якістю паперу (сост. Белоусов 1907a, с. 17, № 98).

Необхідно також звернути увагу на стосунки співвласників Старих і Нових Народичів. Загалом вони нічим не відрізнялися від загально сусідських взаємин шляхтичів того часу, навіть з огляду на те, що

2. Оригінальний текст документів купівлі-продажу (№ 5—7) та їх переклад опубліковані в статті Н. Р. Білецького в цьому ж номері журналу.

частинами містечка володіли представниками різних гілок однієї родини Фокс-Потоцьких. Ці стосунки не можна назвати сталими, вони цілком залежали від конкретних інтересів власника, що склалися в певний проміжок часу. У документах часто трапляються скарги власника однієї частини Народичів щодо наїздів власників іншої частини містечка або їх адміністраторів на сусідські маєтності чи угіддя, псування збіжжя і майна, суперечки за підданих, позови щодо розмежування кордонів між помістями тощо (напр.: сост. Донцов 1880b, с. 7, № 36, с. 11, № 44; сост. Каманин 1883, с. 10, № 54; с. 11, № 59; сост. Белоусов 1882, с. 12, № 36; сост. Савенко 1906, с. 21, № 28). Показово, що здебільшого ці суперечки пов'язані зі спадковими правами на містечко. Відомі й свідчення про скоординовані дії власників чи орендарів Старих і Нових Народичів проти сусідів, козацьких загонів, чи спільні позови на самовільність коронних військ.

Підсумовуючи нарис про часи володіння Народичами родиною Потоцьких, зауважимо, що загалом власникам вдалося перетворити містечко у важливий адміністративний центр, до якого тяжіла найближча околиця. На жаль, ми не володіємо даними щодо численності населення та її динаміки¹, але припускаємо, що вона зростала весь час, як і розширювалася територія самого населеного пункту. Містечко з дерев'яними будівлями, мабуть, часто зазнавало пожеж. Відомо принаймні про одну велику пожежу за цей час — влітку 1710 р., через що місцевий сеймик звільнив мешканців Народичів від сплати податків (сост. Каманин 1910, с. 213). У містечку проводився ярмарок, достовірно — кілька разів на рік, який стає осередком не тільки торгівлі, а й суспільного життя².

1. Тарифи подимних податків початку XVIII ст. Оpubлікував К. Жеменецький. У 1707 та 1711 рр. зі Старих і Нових Народичів власники повинні були заплатити податок за один дим, а в 1711 р. — за дим з четвертою (тут дим — одиниця оподаткування). Але залишається невідомим із скількох хат (господарств) укладався один дим. Також у цих документах податкові комісари не зазначили власників чи посесорів маєтностей (упоряд. Жеменецький 2015b, с. 13—14, 49, 57, 67).

2. В актах фігурують ярмарки на «Миколи руського» (імовірно, зимового) та «Спаса руського» (ред. Антонович 1868, с. 232, 238, 309). У кількох документах згадується «міра народицька» (напр.: ред. Антонович 1868, с. 224, 229). Ярмарок у Народичах передусім згадується в документах у зв'язку з нападом шляхтичів один на одного, чи зведення рахунків міщан зі шляхтичами (див. напр.: сост. Белоусов 1881b, с. 30, № 89, с. 30, № 92; 1882, с. 11, № 22; сост. Каманин 1883, с. 11, № 63; с. 12, № 78). Мабуть, саме на ярмарку виплескувалися ворожнечі, які могли накопичуватися роками. Нерідкісними були й крадіжки (сост. Белоусов 1907b, с. 17, № 35), різноманітні торговельні оборотки, зокрема із застосуванням сили (сост. Белоусов 1881b, с. 30, № 90), арешти підданих та майна (сост. Белоусов 1881b, с. 28, № 76; 1882, с. 14, № 48) і навіть вбивства (Опись... 1869c, с. 50, № 33, с. 52, № 44). Небезпечними були не тільки торгівля на ярмарку, але і шлях до нього (сост. Белоусов 1907a, с. 31, № 82; сост. Діаковський 1906a, с. 27, № 205).

Найвні непрямі дані, що вже на початку XVIII ст. у Народичах функціонували готелі чи постоялі будинки (сост. Белоусов 1882, с. 11, № 22; с. 33, № 47). Про розвиток містечка свідчить і збільшення іудейського населення, яке із часів Потоцьких часто згадується в документах: імовірно, швидке зростання населення і економічна привабливість вплинула на переїзд єврейських сімей із сусідніх місцевостей³.

Мешканці містечка, імовірно, мали певні привілеї та самоорганізацію. Приміром, міщани Старих та Нових Народичів та громада с. Жерев 24 квітня 1693 р. від свого імені видають свідоцтво шляхтичу Юрію Карлу Мількевичу, засвідчуючи його торгові операції (ред. Антонович 1868, с. 274—275). 30 липня 1694 р. народицькі міщани свідчили проти жовнів хоругви чашника цеханувського Казимира Лігензи-Мінора в справі приходського священника с. Хлупляни Якова Никифоровича щодо грабунку церкви та продажу церковних речей на ярмарку в Народичах (ред. Антонович 1871, с. 98). Міщани Народичів входили до копної округи (територіальної громади), що складалася з населених пунктів, розташованих у басейні рр. Ужа, Жерева та Норині, і на які поширювалася юрисдикція копного суду із центром у с. Гошів (ред. Антонович 1867, с. 44). Зокрема, вони згадуються в присуді копного суду шляхтичу Матвію Мошковському від 16 червня 1683 р. (ред. Антонович 1867, с. 190—193).

У власності родини Павш. Житомирський підчаший Міхал Павша зробив містечко центром своїх володінь і, достовірно, проживав у Народичах: з 1730-х рр. у документах він згадується як «Міхал на Народичах (!) Павша» (порів. титулатуру: сост. Каманин 1910, с. 832 та ред. Антонович 1876, с. 83, 566—567). Родинне гніздо Новий Дорогинь залишилося у власності його

3. Історія єврейського населення Народичів — окрема цікава тема, що потребує спеціального фахового дослідження. Тут побіжно звернемо увагу читача на кілька моментів. Найбільш рання відома згадка юдеїв містечка датується червнем 1683 р.: у рішенні копного суду фігурують Абрамко, Берко і Йось, які потерпіли від крадіжки коштовностей (ред. Антонович 1867, с. 191). У вересні 1719 р. єврейська громада Народичів набула привілеїв утворити кагал (іншими словами — удостоїлися права на самоврядування) (сост. Каманин 1910, с. 607). Народицька єврейська община була досить заможною. Так, наприклад, відомі акти, що засвідчують оренду окремими іудеями цілих маєтностей. Зокрема, 1709 р. згадується Пейсах Ісакович — орендатор Катаржини Потоцької в Старих Народичах, в 1711 р. народицький єврей Відгор орендував с. Раківщину в шляхтича Антона Дідовича-Трипольського, а 1725 р. Менашко Пейсахович — с. Мінійки в шляхтича Стефана Харленського (сост. Белоусов 1882, с. 14, № 48; сост. Каманин 1883, с. 11, № 65; сост. Діаковський 1906b, с. 82, № 139). Народицькі юдеї не обмежувалися місцевою торгівлею, а вели торгові операції в інших містах, зокрема у Чорнобилі, та мали справи з крамарями із Чернігова, Могильова, Новоградка (сост. Белоусов 1881b, с. 30, № 90; 1882, с. 8, № 58, с. 37, № 84).

брата Яна. Зокрема, згадується його двір у цьому селі (ред. Антонович 1876, с. 545).

Як володіння Міхала Павші, містечко Народичі, без поділу на Нові та Старі, фігурує в універсалі київського каштеляна Казимира-Станіслава Стецького до шляхтичів Київського воєводства від 6 липня 1734 р. (ред. Антонович 1876, с. 83). До волості Міхала Павші за тарифом подимного податку Овруцького повіту 1734 р. належали: містечка Старі та Нові Народичі, села Селець, Ставок, Шарне, Ноздрище, Новий Дорогинь (Хлусова), Друцьке, Снитище, Яжберень, Давидки, Гладковичі, частина в селах Ключки, Кацовщина, Старий Дорогинь, Залісся. Також підчасий житомирський названий спадкоємцем населеного пункту, назву якого видавцю тарифу не вдалося розібрати. Із цих маєностей Павша сплачував податок за один дим із четвертою і «з решти халуп один золотий п'ятнадцять грошей». Спираючись на визначення диму в 120 хат, можна стверджувати, що загалом у маєностях Міхала Павші на 1734 р. нараховувалось орієнтовно 150 домогосподарств (упоряд. Жеменецький 2015b, с. 21, 271).

Містечко також фігурує в актових матеріалах 1750 р. у зв'язку з гайдамацькими смутами (ред. Антонович 1876, с. 463—464, 517—521, 523—532, 544—545).

За двадцять років Міхал Павша значно розширив свій маєток, що впливає із тарифу подимного податку Київського воєводства 1754 р. (упоряд. Жеменецький 2015a, с. 147, 173—175, 186). Хорунжий київський володів: містечками Старі (40)¹ та Нові Народичі (50), селами Шарне (10), Яжберень (20), Христинівка (20), Ступище (6), Селець (20), Ставок (20), Боговичі (3), Гладковичі (35), Новий Дорогинь (36), Друцьке (10), частками в селах Залісся (10), Давидки (20), Ноздрище (20), Ключки (2), Кацовщина (2), Старий Дорогинь (3), Чикаловичі² (2) в Овруцькому повіті та селами Лозниця і Кліщі (20) у Житомирському повіті. Загалом йому належало 349 домогосподарств, із яких він сплачував, за нашими підрахунками, 53 золотих 21 гріш «до гроду» та 218 золотих і 4 гроша на загін кінної міліції для захисту російсько-польського кордону від нападів гайдамаків.

У 1748 р. київський хорунжий Міхал Павша збудував поблизу власної садиби в Народичах дерев'яний костел і фундував при ньому монастир, до якого запросив представників Ордену босих кармелітів. Засновник заповів монастирю суму в 15 тис. золотих, забезпечену маєтністю Снитище. Додатково Міхал Павша виділив

1. У дужках наводиться домогосподарств із розрахунку, що «піввістнадцятки» — це 10 будинків, а «дим» — 320 халуп (упоряд. Жеменецький 2015a, с. 15).

2. Боговичі — нині село Колосівка Овруцької міської громади Житомирської обл.; Чикаловичі — село в Брагінському р-ні Гомельської обл. Білорусі; Друцьке — не ідентифіковане, можливо, село з такою назвою існувало на місці сучасної Славенщини, яка не згадується в актових матеріалах того часу.

6 тис. золотих на утримання монахів. У 1751 р. Народичі відвідав єпископ Каетан Солтик, який урочисто освятив переданий кармелітам храм на честь св. Теклі. Під час перебування отців-кармелітів у містечку з'явився чудотворний образ Божої Матері. Резиденція в Народичах підпорядковувалася капітулі Монастиря кармелітів босих у Бердичеві. У січні 1755 р. церква св. Теклі згоріла, а в полум'ї загинув настоятель парафії. За короткий час костел відбудували, але вже в 1763 р. кармеліти залишили Народичі. Міхал Павша звернувся до зборів провінційної капітули кармелітів у Перемишлі й вимагав повернення ченців до своєї фундації. Правління розглянуло нові умови, але взаємні переговори зійшли нанівець (Wanat 1979, с. 550—551; Сичевський 2016, с. 304, 315; Chachaj 2007, с. 10, 17, 39—40).

Фундатор запросив до Народичів отців-августинців. Можливо, у цей час народицький костел наново освячений як «Сім скорбот Богоматері» (Kratochwil 1995, с. 79). Очевидно, кляштор мав великі проблеми й погано фінансувався: 1775 р. провінціал Сімон Горський писав про «велику бідність» монастиря в Народичах. Загалом, упродовж 1770—90-х рр. в обителі проживало не більше шести монахів та один—два клірики. Після 1795 р., коли містечко стало державною власністю Російської імперії, августинцям було дуже важко утриматися матеріально, тож вони вимушені були полишити Народичі в 1799 р. Каспер Цецішовський, єпископ Луцько-Житомирської дієцезії, намагався повернути августинців до містечка. Але капітула ордену у 1821 р. вирішила не відновлювати монастир у Народичах, оскільки в російській провінції бракувало ченців для діючих монастирів. Костел стає парафіяльним храмом Овруцького деканату. У 1853 р. храм постраждав від пожежі й був відновлений у 1857 р. (Kratochwil 1995, с. 68, 69, 74, 75, 82, 85; Debowska 2014, с. 86; Сичевський 2016, с. 315).

Ми не знаємо дати спорудження в містечку першого православного храму. Так, опублікована скарга Павла Манадиченка, священника Свято-Миколаївської церкви в Нових Народичах, на Мартина Псарського, управляючого маєтностями Трипольських, який забороняв відправлення церковних служб в с. Ключки, датована 11 грудня 1734 р. (Антонович 1871, с. 443—444). Відомий також позов шляхтича Томаша Татуровича від 15 грудня 1707 р. на Олександра і Федора Чоповських, які «на храмове свято» (!) здійснили напад на позивача й забрали гроші (сост. Белоусов 1881b, с. 14, № 66). У двох документах 1692 р. згадується, що ярмарок у Народичах відбувався на «святого Миколи руського» (ред. Антонович 1868, с. 232, 238). Храмове свято не могло відзначатися в населеному пункті без діючого храму, а ярмарки традиційно влаштовувалися на шановані місцеві релігійні свята. Сукупність цих фактів дає змогу припускати, що наприкінці XVII чи початку XVIII ст. в містечку вже діяв православний храм на честь Святого Миколи.

Міхал Павша не лишив спадкоємців чоловічої статі й по його смерті, яка, імовірно, сталася після 1757 р., Народичі з волостю перейшли у власність його брата Яна, київського стольника. Ян Павша помер у вересні 1786 р. і заповідав Народицький ключ довіку своїй дружині — Анні з Немиричів (упоряд. Жеменецький 2018, с. 240). Вочевидь, він ще за життя поділив маєтності між синами, але з умовою, що свої частки вони отримують тільки по смерті матері. Народичі з околицями, напевне, мали відійти Міхалу, судді земському овруцькому (про нього див.: Wereszycka 1980a).

Згідно з офірним реєстром 1789 р. Народицький ключ приносив власникам понад 48500 польських злотих середнього трирічного прибутку. Окрім того, з села Снитиче на забезпечення отців-августинців йшло 995 злотих (упоряд. Жеменецький 2018, с. 240, 241).

За часів Російської імперії. Після другого поділу Польщі, за яким до Російської імперії відійшли території Київського, Брацлавського та Подільського воеводств, Міхал Павша, разом із рідними братами Якубом та Тадеушем, долучився до підпільної діяльності Ігнація Дзялинського та Кароля Прозора, які готували повстання на Волині й Поліссі проти російської влади. Імовірно, він брав участь у дворянському зібранні в Хойниках у серпні 1793 р. Після розкриття змови Міхала Павшу заарештували навесні 1794 р. в Житомирі й ув'язнили в Смоленську. Народицький маєток був конфіскований і переданий у державну власність. Слідча комісія визнала провину Міхала мінімальною¹ і влітку 1795 р. його звільнили під заставу. Подальша доля Міхала Павші невідома (Wereszycka 1980a; Heleniusz 1882, II, s. 395—397, 550).

З утворенням Волинської губернії Народичі стають центром волості в складі Овруцького повіту (упоряд. Кондратюк та ін. 2007, с. 372—373).

У 1806 р. Народичі передані російським урядом генералу д'Отішаму в оренду, терміном на дванадцять років. Жан Терез Луї де Бомон, маркіз д'Отішам, походив зі знатного французького роду, народився 1738 р. в Анжері. З юності служив у королівській армії, а з початком революції 1789 р. залишив Францію і воював на стороні роялістів у Шампані, Вандеї, під Маастріхтом, виконував доручення принца де Конде й графа Артуа. Із червня 1797 р. на службі в Російській імперії: Павло I призначив його командиром Кавалергардського полку в чині генерал-лейтенанта. Упродовж 1797—1805 рр. служив шефом

1. Якуба Павшу зарахували до першого розряду каторжників і заслали до Селегінська Іркутської губернії, де він і помер. Його маєтності в Житомирському повіті конфіскували (Wereszycka 1980a). Тадеуша Павшу приписали до другого розряду каторжан і відправили до Устюга Вологодської губернії. У лютому 1797 р. він повернувся на Овруччину. Його помістя були конфісковані, але частково повернуті, зокрема с. Кліщі, після звільнення із заслання (Wereszycka 1980b; Heleniusz 1882, II, s. 395—401).

Ямбургського кірасирського та Ростовського драгунського полків, інспектором «Української кавалерії» та генеральним інспектором кавалерії Дністровської та Кримської інспекції. У листопаді 1805 р. він звернувся до Олександра I з проханням про відставку, яку й отримав 20 лютого² 1806 р. (ред. Панчулідзев 1904, с. 363—371).

Жан д'Отішам із дружиною оселився в Народичах, пожалуваних йому за службу. У серпні 1810 р. містечко вигоріло вщент: вогнем знищено 210 господарств (120 іудейських і 90 християнських). Уціліли католицький костел, дві православні церкви та панський будинок. Маркіз кілька разів звертався до канцлера, графа М. П. Румянцева, з проханням надати фінансову підтримку і виділити ліс для відбудови містечка й отримав безвідсоткову позику в 500 карбованців на чотири роки «для допомоги жителям м. Народича». Але рівно через рік після першої пожежі, у ніч із 9-го на 10-е серпня 1811 р., згоріли всі господарські будівлі в помісті д'Отішама (комори із запасами і збіжжям, стайні, «агрономічний магазин» тощо). Маркіз підозрював навмисний підпал. Дві пожежі практично розорили власника: він навіть не був спроможним сплатити за оренду маєтності й заборгував державі. Маркіз д'Отішам полишив Народичі в серпні 1815 р. й повернувся до Франції³ (ред. Панчулідзев 1904, с. 372—374).

Можливо, що пізніше Народичі з маєтком були передані сенатору П. Л. Батюшкову⁴, а впродовж 1831—1857 рр. ключ і фільварок Народичів перебували в оренді в поміщика Барановського та його дітей (Дело... 1831; 1831—1833; 1834; 1843—1857). У 1858 р. із заслання повернувся Антоній Павша⁵ й відвідав Народичі. У своїх спогадах, частково опублікованих С.-А. Івановським, він згадує дідичну садибу в містечку і свідчить, що новий будинок у ній, у якому на той час «еврей мешкав», збудував його батько (Heleniusz 1882, II, s. 550).

2. Тут і далі дати за юліанським календарем.

3. З маркізом д'Отішамом пов'язаний переказ про перебування в Народичах автора «Енеїди». Ґрунтується він на атестаті, уперше опублікованому в 1969 р. (упоряд. Залашко 1969, с. 33). У 1802 р. поручика І. П. Котляревського призначили ад'ютантом генерала д'Отішама, а після його відставки — ад'ютантом генерала від кавалерії барона Казимира фон Мейендорф (Нахлік 2015, с. 217—218). Згаданий атестат зі схвальною характеристикою за сумлінну службу, датований 15 лютого 1806 р., дійсно був написаний д'Отішамом у Народичах. Але документовані підтвердження, що поручик Котляревський особисто відвідав містечко, відсутні.

4. Його племінниками були поет Костянтин Батюшков та історик Помпей Батюшков, автор книги «Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края».

5. Антоній Павша (1793 — п. 1863), син Тадеуша, онук стольника київського Яна Павші. Масон, декабрист, один з організаторів листопадового повстання 1831 р. в Овруцькому повіті, засуджений на довічну каторгу в Сибіру. Пішки етапований до Тобольська, де прожив понад 25 років (Śliwowska 1980).

У серпні 1853 р. у містечку сталася велика пожежа. Відповідно до доповідної місцевого пристава від вогню постраждали 156 будинків юдеїв і 38 житлових будівель православних міщан, дві церкви та шість будинків священнослужителів, обидві синагоги, 53 торгові рундуки, п'ять заводів, школа (Слепченко 2019). Після цієї пожежі містечко набуло свого сучасного планування з перпендикулярними вулицями і прямокутними кварталами.

Станом на 1885 р. у Народичах мешкало 1496 осіб, налічувалося 216 дворових господарств, дві православні церкви, костел, два єврейські молитовні будинки, школа, постійний двір, трактир, 14 постійних будинків, 34 лавки, відбувалися базари та п'ять ярмарків на рік (сост. Зверинский 1885, с. 229—230).

Узагальнюючи історичний нарис, зазначимо, що Народичі відомі документам принаймні із 70-х рр. XV ст., коли представники родини Єльців набувають селище із прилеглими ґрунтами як вислугу від князів Олельковичів. До початку XVII ст. Народичі з волостю належать Єльцям. У першій половині XVII ст. містечко переходить у власність до роду Потоцьких гербу Любич. Із цього часу документами засвідчується поділ народицьких маєтностей, як міста так і волості, на дві частки — Старі та Нові Народичі. Правдоподібно, що саме за Потоцьких у містечку будується замок, зводиться католицький костел і, мабуть, православний храм. У першій половині XVIII ст. обидві частини Народичів переходять у власність до шляхтичів Павш, які і були власниками маєтностей до експропріації на користь Російської імперії в 1794 р. За часів російського панування Народичі з помістям спочатку здаються в оренду маркізу д'Отішаму та поміщикам Барановським, а з другої половини XIX ст. стають волосним центром Волинської губернії.

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СЕЛИЩА

Аналіз загальної системи давньоруського заселення Овруцької волості, проведений А. П. Томашевським, показав велику ймовірність існування в місці злиття річок Ужа та Жерева, де розміщується сучасне селище, укріпленого пункту давньоруського часу. Проте в жодному відомому нам реєстрі давньоруських городищ чи середньовічних замків Народичі не фігурують. До того ж питання спеціального пошуку залишків середньовічних укріплень на теренах селища донедавна не ставилося і не перевірялося практично.

Дослідження І. Ф. Левицького. Упродовж 1925—1927 рр. археологічні обстеження території сучасної Народиччини провів Іван Федорович Левицький. Дослідник народився в Народичах, у сім'ї приходського священника Свято-Преображенської церкви Федора Левицького (Исповедальная... 1912), добре знав топографію та топоніміку селища, напевне, був обізнаний із місцевою історією та народними переказами. З квітня

1924 р. І. Ф. Левицький працював у Волинському науково-дослідному музеї в Житомирі: уповноваженим з охорони пам'яток Житомирської округи, помічником завідуючого археологічного відділу та завідуючим кабінетом антропології (Особова... 1927, арк. 5 зв.; Павленко 2017, с. 189).

Його роботи стали першими, і до цього часу єдиними, археологічними дослідженнями території Народичів та найближчої округи селища. У звіті про археологічні дослідження 1925 р., на який довгий час не звертали увагу дослідники, І. Ф. Левицький описує три укріплення в центральній частині селища, що займали три суміжних, розчленованих ярами, підвищення берегової тераси в місці злиття річок Жерева та Уж (рис. 3: 1, 2). Ці укріплення дослідник вважав окремими складовими єдиного городища, що функціонувало від неолітичних часів і до кінця литовсько-польської доби (Левицький 1925b, арк. 10).

Окрім досліджень залишків укріплень вірогідного давньоруського городища та середньовічного замку, неукріпленого посаду та курганного могильника в історичній частині містечка Народичі, І. Ф. Левицький виявив та дослідив 13 різночасових поселенських пам'яток, з яких найбільш відомим є багатопарове поселення в уроч. Піщане (Левицький 1931), 26 курганних груп у межиріччі Ужа й Жерева та їх допливів, в околицях Сельця та Народичів. Він провів розвідки поблизу сіл Ліплянщина, В'язівка, Болотниця, Розсохи, Селець, Старе Шарне, Лозниця, хуторів Булев, Россоховського, Уманці та інших населених пунктів Народиччини (Левицький 1925a; 1925b; 1926; 1927).

Слід зазначити, що археологічні дослідження в найближчих околицях містечка проводили також барон Ф. Р. Штейнгель в 1900 р. (розкопки курганів біля с. Норинці), С. С. Гамченко в 1925 р. (розкопки курганних груп в околицях сіл Ліплянщина, Бабиничі, Розсохи, Яжберень), Ю. В. Кухаренко в 1947 р. (розкопки курганів поблизу с. Селець), І. П. Русанова впродовж 1958—1959 рр. (розвідки на р. Уж), С. С. Березанська в 1959 р. (розвідки поселень раннього залізного віку в долинах рр. Уж та Жерева), Л. Л. Залзняк у 1979 та 1983 рр. (розвідки неолітичних стоянок у заплаві р. Уж та розкопки пам'яток доби фінального палеоліту поблизу с. Христинівка), Б. А. Звіздецький в 1995 р. (розвідки за програмою інвентаризації пам'яток в радіаційно забруднених районах після аварії на ЧАЕС). Зауважимо, що усі перераховані дослідники (окрім барона Штейнгеля), плануючи власні роботи, так чи інакше спиралися на результати розвідок і розкопок І. Ф. Левицького. Але, власне, на території селища Народичі будь-які археологічні дослідження після робіт 1925—1927 рр. до 2011 р. не проводилися.

Дослідження 2013 р. Впродовж 2011—2013 рр. на території Народицького р-ну за програмою «Зводу пам'яток історії та культури України по Житомирській області» працювала Східно-Волинська експедиція ІА НАН України

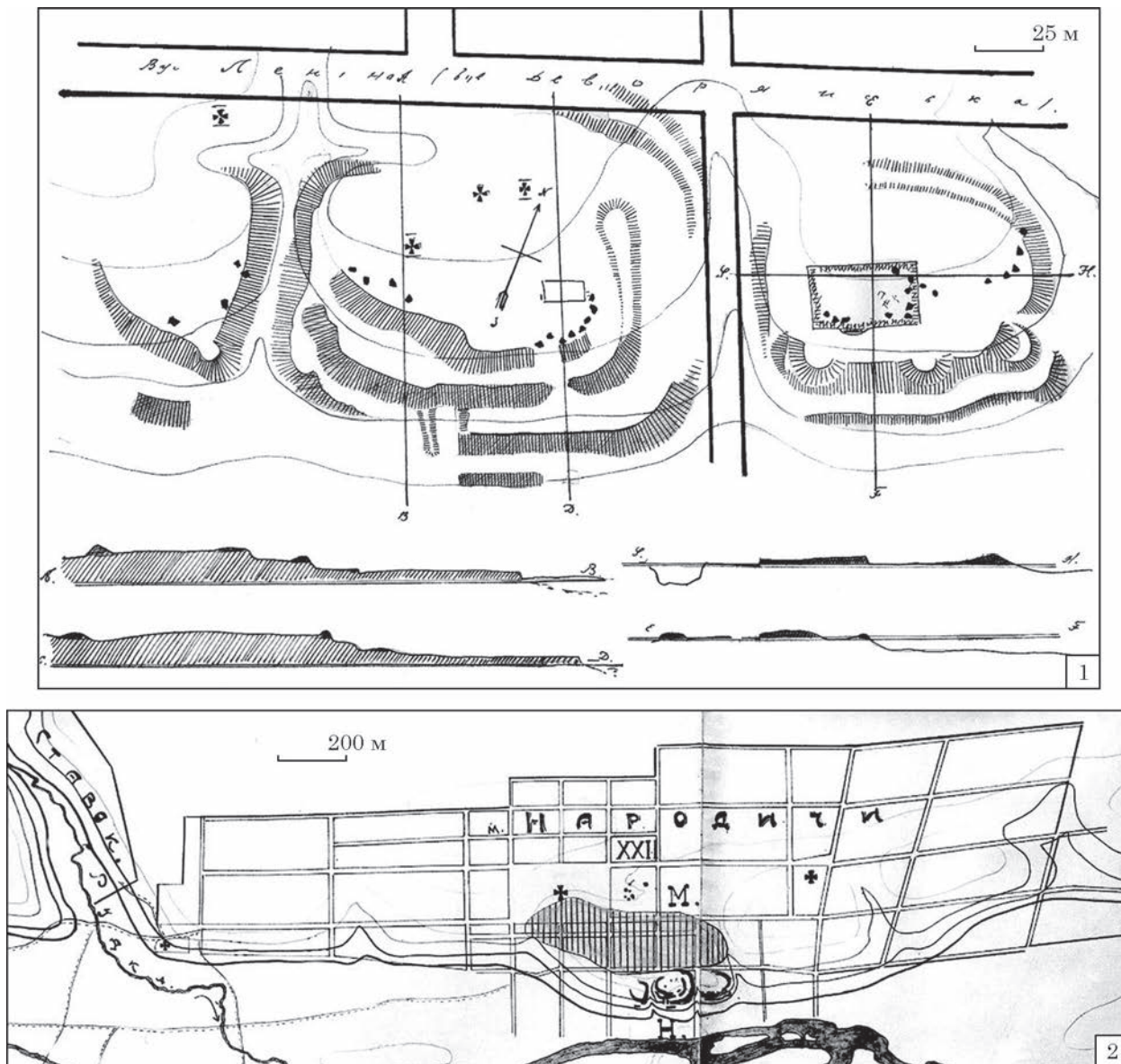

Рис. 3. Народичі за І. Ф. Левицьким (1925 р.): 1 — план та перетини укріплень у центральній частині селища; 2 — фрагмент плану найближчої околиці із позначеними укріпленнями, селищем та курганным могильником

під керівництвом С. В. Павленка та А. П. Томашевського. Розвідкові дослідження експедиції були спрямовані на пошук нових та перевірку даних про вже відомі археологічні пам'ятки цього регіону (Павленко та ін. 2012, с. 226; 2013, с. 160; Павленко, Томашевський 2014, с. 123). Унаслідок проведених робіт на теренах району відкрито й обстежено понад 30 різночасових пам'яток.

Окрему і спеціальну увагу було приділено дослідженням центральної історичної частини селища Народичі. Зокрема, восени 2013 р. проведене суцільне кількаразове (посадибне) обстеження підвищення берегової тераси (Жерев—Уж) та її схилів в історичному центрі сучасного селища. Встановлено, що історична частина Народичів зазнала значних перетворень упродовж XX ст. й залишки укріплень (ровів, валів і кам'яних кладок, згаданих І. Ф. Левиць-

ким) фактично не збереглися. Суміщення різночасових карт й окомірного плану центральної частини селища, складеного І. Ф. Левицьким, дало можливість з'ясувати історичну топографію селища й визначити місце розташування укріплень (рис. 4—6).

Серед потужного масиву пізньосередньовічних матеріалів, на кількох садибах (рис. 4: 4) вперше зафіксовані матеріали давньоруського часу (XII—XIII ст.) і післямонгольської доби (другої половини XIII — початку XIV ст.). Практично на всій обстеженій ділянці центральної частини селища, як на місці укріплень, так і на площі суміжної селищної забудови, фіксувалося потужне середньовічне заселення — численні керамічні матеріали XVII—XIX ст. (рис. 7; 24: 2—30; 25). Знахідки крем'яних артефактів та типової ліпної кераміки вказують, що територія історичних Народичів була освоєна і за неоліту—доби бронзи.

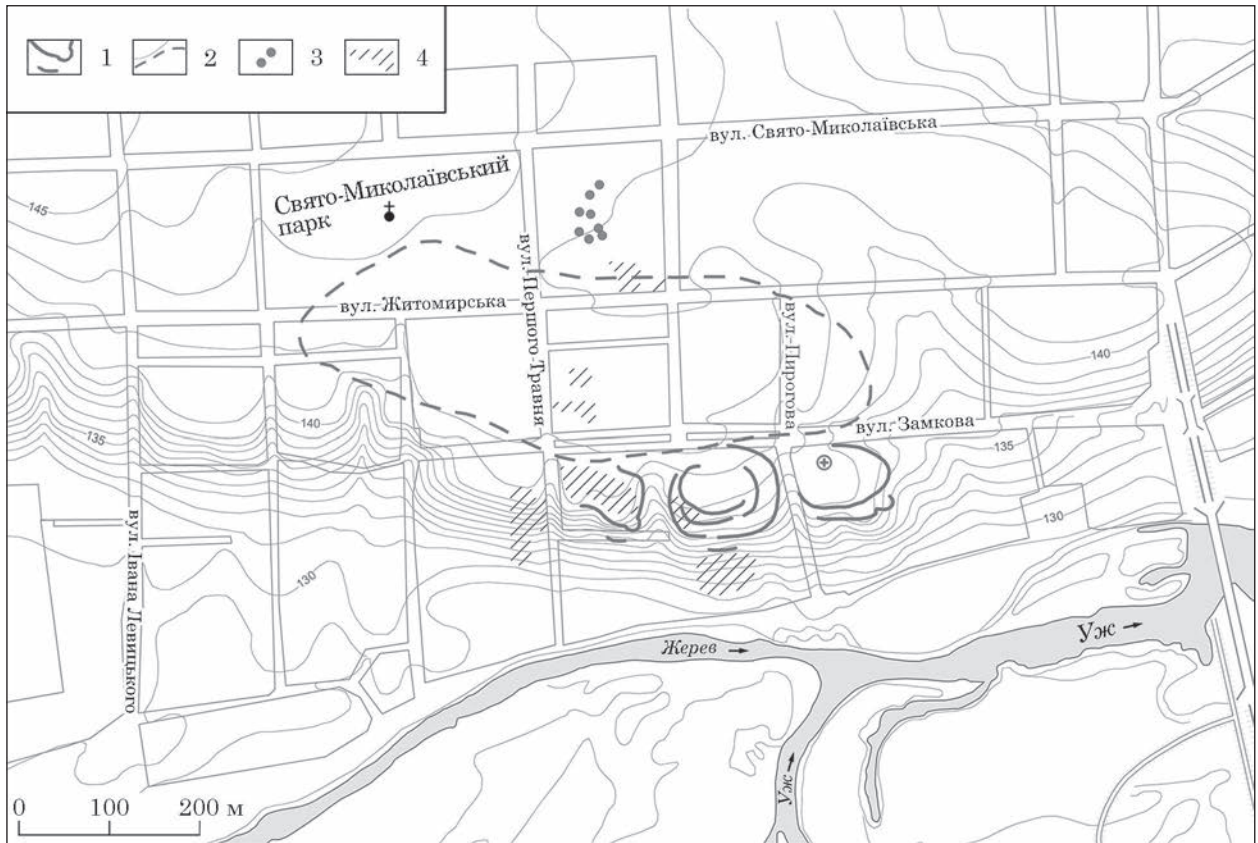

Рис. 4. Народиці, центральна частина селища (суміщення сучасної топооснови та плану І. Ф. Левицького 1925 р.): 1 — лінії середньовічних укріплень; 2 — межі поширення культурного шару; 3 — курганий могильник; 4 — ділянки зборів підйомного матеріалу давньоруського часу та доби середньовіччя у 2013 р.

Рис. 5. Народиці, центральна частина селища (суміщення сучасного супутникового знімку та плану І. Ф. Левицького 1925 р.): 1 — лінії середньовічних укріплень; 2 — межі поширення культурного шару посаду; 3 — залишки фундаментів будинку власників містечка («палацу»); 4 — місця розташування церков та дзвіниць XIX — початку XX ст.; 5 — кам'яні елементи конструкції земляних укріплень та фундаментів палацу; 6 — місце та номер шурфів 2020 р.

Рис. 6. Народичі, історична частина селища, вид із південного заходу (аксонометрична проекція): 1 — східне укріплення (садиба лікарні); 2 — центральне укріплення (будівля поліклініки, садиба комунгоспу, приватна забудова); 3 — західне укріплення (приватна забудова); 4 — поділ (?). Фото В. Панаслюка (квадрокоптер DJI PHANTOM 4 GL300E)

У підсумку експедиція одержала досить переконливі свідчення існування на місці сучасного селища в давньоруський час населеного пункту, цілком імовірно фортифікованого, а в добу раннього нового часу — адміністративного, військового, господарського, торговельного та культурного центру (замку) (Павленко, Томашевський 2014, с. 123—124; Томашевський, Павленко 2014, с. 500—501; 2019, с. 41—52, рис. 2—4).

Дослідження 2020 р. проводилися на замовлення Відділу культури Народицької селищної ради Житомирської обл. Роботи передбачали виконання двох основних завдань: а) за допомогою шурфування (шурфи площею 2×2 м) на ділянці трьох укріплень, зафіксованих І. Ф. Левицьким на початку ХХ ст. в історичній частині селища, з'ясувати потужність та ступінь збереженості культурного шару на території укріплень, визначити культурно-хронологічну стратиграфію пам'яток, встановити наявність збережених археологічних об'єктів, сформуванати колекцію археологічних артефактів, оцінити можливості й умови подальших археологічних досліджень укріплень; б) провести розвідку території центральної частини селища Народичі для визначення історичної території і кордонів розповсюдження давньоруського та більш пізнього культурного шару давнього укріпленого населеного пункту, його площі й потужності.

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ СЕЛИЩА

Східне укріплення (рис. 4: 1; 5: 1; 6: 1), за нашим припущенням, є залишками замку, збудованого в 30—40-х рр. ХVІІ ст., після переходу містечка у повну власність Флоріана Потоцького (Томашевський, Павленко 2019, с. 43).

Укріплення, відповідно до опису та креслення І. Ф. Левицького (1925b, арк. 10, план-схема між арк. 11—12), займало овальну в плані ділянку тераси лівого берега р. Уж, із розмірами внутрішнього майданчика приблизно 90×60 м. Із заходу цей останець відмежовувався ярмом, що стрімко спускався до місця впадіння р. Жерева в Уж і відділяв східне укріплення від центрального (по ньому проходить сучасна вул. Пирогова), зі сходу — більш пологою, нині майже спланованою, балкою, а з півдня — «косо обрізаними» схилами берегової тераси (рис. 3: 1; 4: 1; 8: 1). Залишки оборонного валу фіксувалися із півдня, по краю тераси, та в північно-східній частині майданчика. Саме в цьому місці вал мав найкращу збереженість: за планом висота насипу сягала до 3 м, а ширина біля 8—10 м. В основі земляного валу дослідник фіксував наявність кам'яної кладки, значну частину якої селяни розібрали на фундаменти й під пороги будівель та для надмогильних знаків. І. Ф. Левицький сфотографував залишки цієї кладки (рис. 8: 2). На жаль, опис до світлини відсутній й тому невідомо, до яких із укріплень належали сфотографовані кам'яні брили. Рів із напільної сторони майданчика в описі не згаданий. Із південного-заходу, півдня та південного-сходу, по краю тераси, розташовувалися три заокруглені виступи з радіусом від 4,5 (центральный) до 6—7 м («кутові»), цілком можливо — залишки якихось укріплень, подібних за функцією до бастей-ронделів. Один із таких виступів, вочевидь, сфотографований дослідником (рис. 8: 1). У південно-західній частині майданчика на той час містилися «руїни» (фундаменти?) «палацу» (панського будинку?) у формі прямокутника, розмірами 38×21 м (рис. 3: 1; 4: 1). Цілком імовірно, що цей будинок

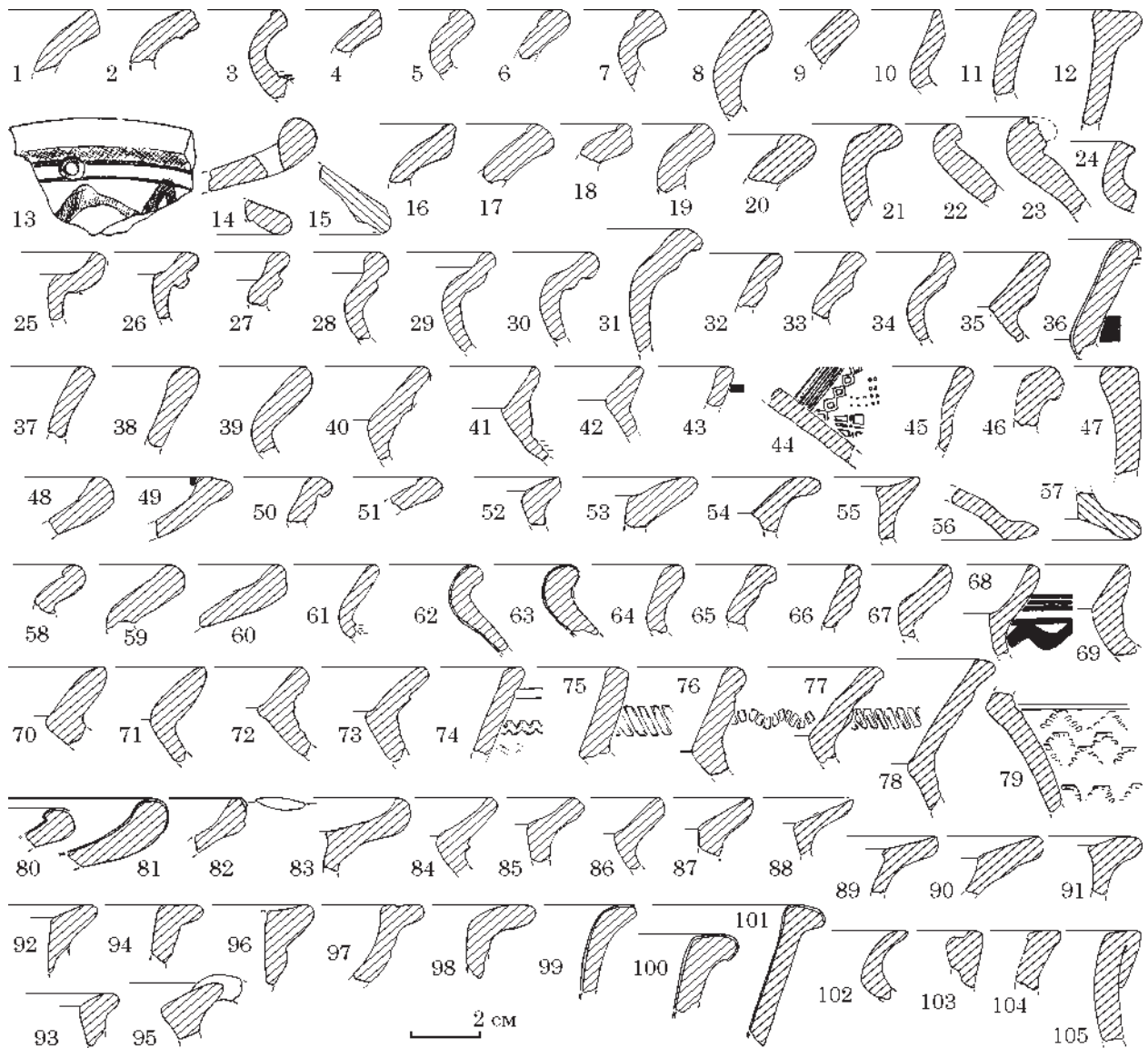

Рис. 7. Народиці, підйомний матеріал 2013 р.: 1—15 — південно-західна частина центрального укріплення; 16—57 — західна частина західного укріплення (вул. Замкова, 127—129); 58—105 — західна частина західного укріплення (вул. Замкова, 131)

був побудований ще Павшами, а зруйнований під час пожежі 1853 р.

На користь здогаду, що саме східне укріплення є місцем розташування замку XVI—XVIII ст., вказують конструктивні елементи фортифікації (виступи-«бастей», використання каменю в основі земляних укріплень), розміщення маєтку власників містечка. Підтверджує припущення і ремарка І. Ф. Левицького, який стверджував, що «від часу литовсько-польського панування до року 1853 осередком внутрішнього життя місцевих володарів являлася саме ця, східня частина городища» (1925b, арк. 10).

Принаймні з 1920-х рр. і до сьогодні ділянку східного укріплення займає садиба Народицької лікарні. За цей час територія садиби зазнала значних неодноразових перепланувань. Нині майже весь останець, що підвищується над заплавою р. Уж приблизно на 10 м, зайнятий корпусами лікувального закладу: у північній частині містяться

ся багатопверхові будівлі, зведені у 1970-х рр., у західній — приміщення старого пологового відділення 1950-х рр., у південно-західній — корпус інфекційного відділення, у південно-східній — господарче приміщення (рис. 5). Практично вся вільна від забудови територія заасфальтована, або по ній проведені різночасові, різноманітні та досить потужні комунікації (водопровід, каналізація, опалення тощо). Доступними для обстеження та шурфування лишалися задернований край тераси та кілька ділянок із клумбами між будівлями. На доступних ділянках з відкритою поверхнею будь-які археологічні артефакти не зафіксовані як під час розвідки 2013 р., так і під час огляду 2020 р. Фрагменти валів, згаданих І. Ф. Левицьким, не збереглися. Південна тераса майданчика спланована, але в південно-західному куті зберігся невеликий виступ — рештки «бастей». На місці де мала б бути південно-східна «бастея» — нині облаштований інженерний колектор.

Рис. 8. Народичі, фото І. Ф. Левицького 1925 р.: 1 — східне укріплення, вигляд із півдня (фонди ЖОКМ П-13410); 2 — залишки кам'яної кладки (фонди ЖОКМ П-13413)

Шурф 1 2020 р., розміром 2 × 2 м, закладений у південно-західній частині майданчика, на клумбі між асфальтованою дорогою внутрішнього двору садиби лікарні та приміщенням інфекційного корпусу (рис. 5: 6). Ця будівля, за розповідями місцевих мешканців, зведена ще в 1930-х рр. Тому з'явилося припущення (яке не підтвердилося), що під час її будівництва використали наявні на той час фундаменти «палацу». Під час вибору місця розташування шурфу ми намагались розмістити його на доступній відкритій площі, уникали ділянок на краю тераси, які могли у давні часи бути зайнятими укріпленнями, та намагались не потрапити у площу «палацу».

Шурф доведений до глибини 2,44 м від сучасної денної поверхні (рис. 9: 1; 10: 1). Відразу під дерновим шаром трапилися матеріали кінця ХІХ — першої половини ХХ ст.: скляні слоїки від ліків, закрутки із фольги від скляних пляшок, залізні шайби і гайки, цвяхи тощо. Але разом із ними також знайдені верхні профільовані частини горщиків кінця ХІ—ХІІ (рис. 11: 3) та ХVІІ—ХVІІІ ст. (рис. 12: 9, 13, 14, 17, 19, 35). Сліди перебудови чи ремонту корпусів лікарні у вигляді великої кількості фрагментів червоної цегли фіксувалися з позначки −0,25 см від сучасної денної поверхні й

до глибини 0,4 м. У цьому шарі також знайдено переважно кераміку ХVІІ—ХVІІІ ст. (рис. 12: 8, 10, 20, 26, 27, 29), але трапився й фрагмент вінця горщика ХV—ХVІ ст. (рис. 11: 10).

Подібний прошарок із уламками цегли зафіксований і на глибині 0,7—0,8 см. Із позначки −0,4 м у мішаних прошарках ґрунту траплялися численні знахідки кераміки ХVІІ—ХVІІІ ст. (рис. 12: 2, 4—7, 11, 12, 15, 18, 21—25, 28, 30, 31, 36, 37) та поодинокі фрагменти стінок і вінця горщиків більш ранніх хронологічних періодів — Х (рис. 11: 2) та ХV—ХVІ ст. (?) (рис. 11: 7, 8, 11). У горішній частині заповнення шурфу, окрім вінця і стінок гончарного посуду, знайдені уламки кременю, фрагменти патинованого скла, дрібні уламки кахель, шматки пірофілітового сланцю, рушничний кремій, металева куля, кілька дрібних металургійних шлаків.

На глибині 1,3 м у північній частині шурфу зафіксований супіщаний материк білого кольору. З цієї ж глибини у південній частині спостерігалося гумусоване заповнення світло-сірого кольору із дрібними вугликами. Між материком і плямою заповнення пролягала траншея завширшки до 40 см. Причому заповнення траншеї було не однорідне: у східній частині — твердий суглинок коричнево-ру-

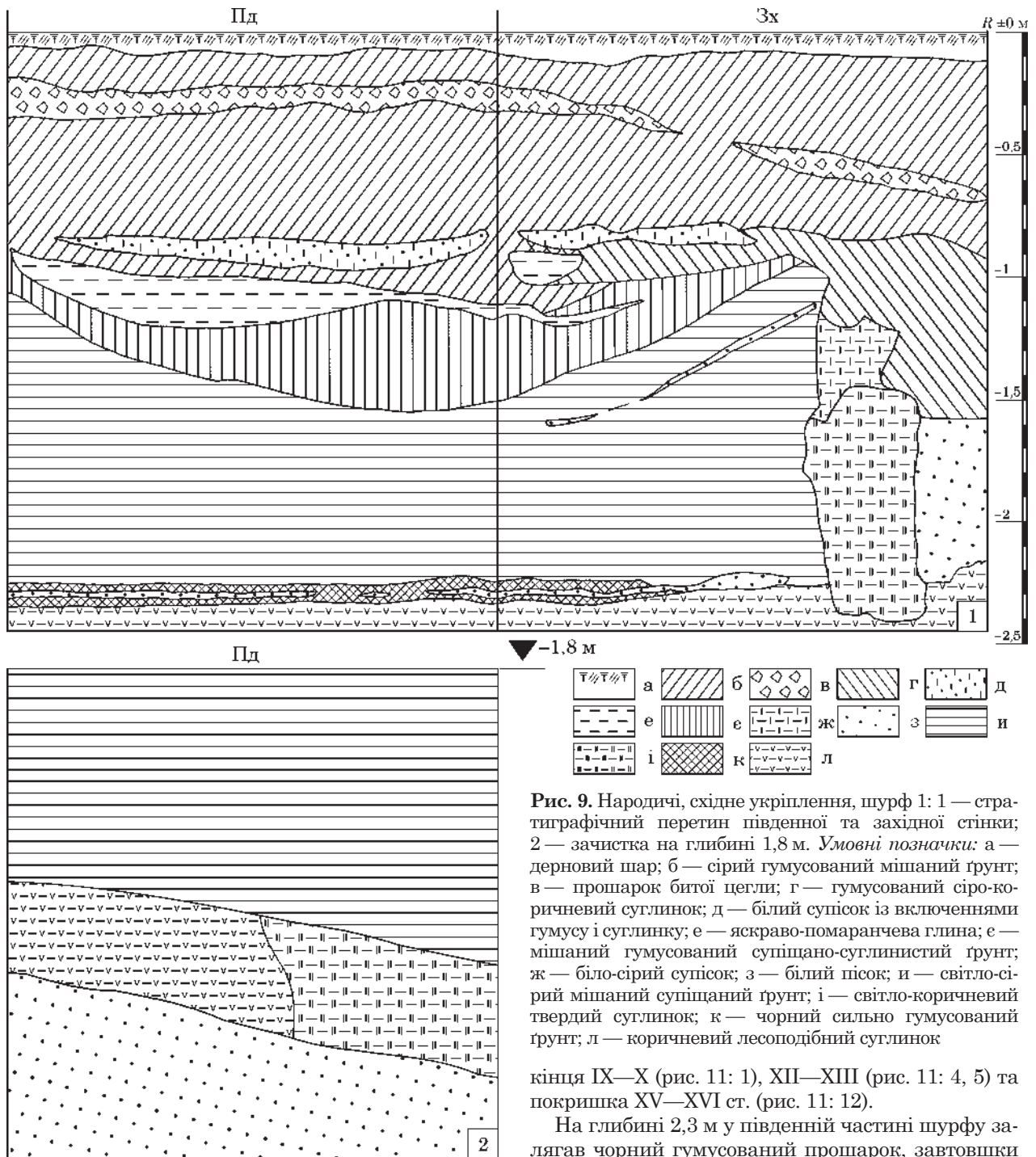

Рис. 9. Народичі, східне укріплення, шурф 1: 1 — стратиграфічний перетин південної та західної стінок; 2 — зачистка на глибині 1,8 м. Умовні позначки: а — дерновий шар; б — сірий гумусований мішаний ґрунт; в — прошарок битої цегли; г — гумусований сіро-коричневий суглинок; д — білий супісок із включеннями гумусу і суглинку; е — яскраво-помаранчева глина; є — мішаний гумусований супіщано-суглинистий ґрунт; ж — біло-сірий супісок; з — білий пісок; и — світло-сірий мішаний супіщаний ґрунт; і — світло-коричневий твердий суглинок; к — чорний сильно гумусований ґрунт; л — коричневий лесоподібний суглинок

дого кольору, у західній — спресований глинистий ґрунт світло-сірого кольору (рис. 9: 2). Фактично, така ситуація спостерігалася до контрольної глибини шурфу 2,44 м (рис. 10: 1). Під час вибірки заповнення цієї траншеї не трапилося жодного артефакту. У світло-сірому заповненні південної частини шурфу знайдено поодинокі дрібні стінки керамічних горщиків, причому їх кількість значно поступалася знахідкам із горішніх мішаних шарів. Зауважимо, що серед них практично не траплялися матеріали ранньомодерного та нового часу. Із прокопки південної частини шурфу на рівні 1,4—2,2 м походять фрагмент ліпної стінки, імовірно раннього залізного віку, гончарні вінця

кінця IX—X (рис. 11: 1), XII—XIII (рис. 11: 4, 5) та покрішка XV—XVI ст. (рис. 11: 12).

На глибині 2,3 м у південній частині шурфу залягав чорний гумусований прошарок, завтовшки 3—4 см, у якому знайдено фрагменти полив'яних мисок (рис. 12: 1, 3) та покрішок (рис. 12: 32—33) XVII—XVIII ст. Під ним фіксувався прошарок білого піску товщиною до 4 см, під яким знову йшов чорний гумусований шар потужністю 3—4 см. У цих прошарках у південно-східному куті шурфу знайдений розвал (рис. 10: 2) із фрагментів полив'яної кераміки (з яких вдалося склеїти дві мисочки (рис. 13: 1, 2), що датуються кінцем XVI—XVII ст.), денця полив'яного кухля XVII ст. (рис. 12: 38), стінок і верхньої частини скляного штофа. Нижче, на рівні яскраво-коричневого твердого суглинку зафіксовані дві стовбові ями (рис. 10: 1), у заповненні яких знайдено стінки горщиків доби пізнього середньовіччя. У викиді ґрунту із шурфу

Рис. 10. Народичі, східне укріплення, шурф 1: 1 — стратиграфія західної стінки та дві стовпові ями в материковому суглинку на рівні зачистки на глибині 2,44 м; 2 — розвал скляного штофу та керамічних полив'яних мисочок у південно-східному куті на глибині 2,40—2,44 м (робочий момент)

знайдений фрагмент вінця горщика, який можна датувати XIII — початком XIV ст. (рис. 11: 6).

Вочевидь, шурфом було досліджено частину фундаменту (відображенням якого є траншея, засипана суглинком різного складу й консистенції) та підвалу чи / або погребу будинку власників Народичів (гумусоване заповнення в південній частині шурфу), фундаменти якого ще в середині 1920-х рр. спостерігав І. Ф. Левицький. Певним підтвердженням цього є факт знахідок у заповненні об'єкта досить численної кількості фрагментів кахель, щоправда, дуже дрібних розмірів, та кількох дрібних фрагментів штукатурки.

У засипці дослідженого об'єкта знайдені кілька фрагментів вінця та стінок гончарної кераміки давньоруського часу (рис. 11: 1, 4, 5). Також у східній стінці шурфу зафіксовано слабогумусовану яму завширшки до 40 см, що впушена в материк із позначки –1,3 м від сучасної денної поверхні і заглиблена на 60 см. Заповнення ями світло-сірого кольору, слабо насичене знахідками — трапились лише три стінки, одна з яких із характерним врізним лінійним орнаментом (рис. 11: 13), що можуть бути датовані у межах давньоруського часу. Під час прокопки шурфу

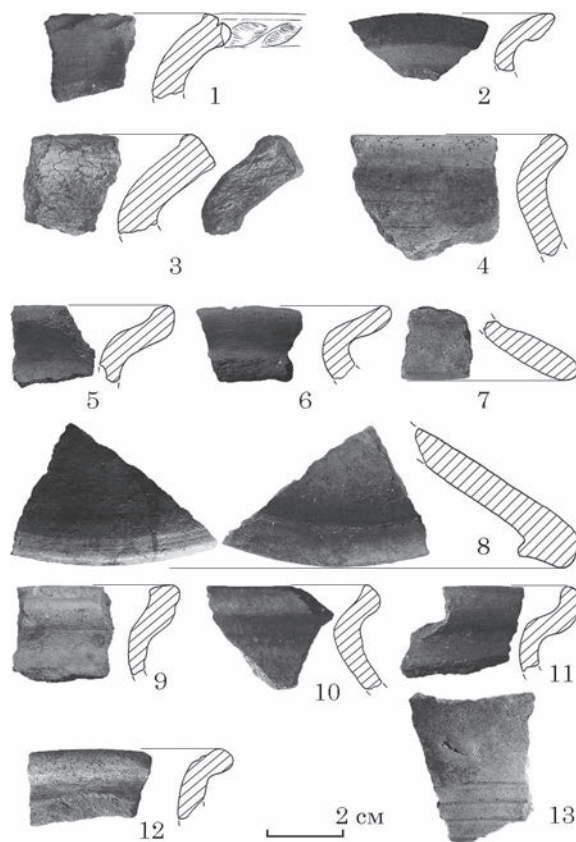

Рис. 11. Народичі, східне укріплення, шурф 1: 1—5, 7 — профільовані верхні частини керамічних горщиків та покришок кінця IX — першої половини XIII ст.; 6 — XIII — початку XIV ст.; 8—12 — XV—XVI ст.; 13 — орнаментована стінка горщика давньоруського часу із заповнення ями

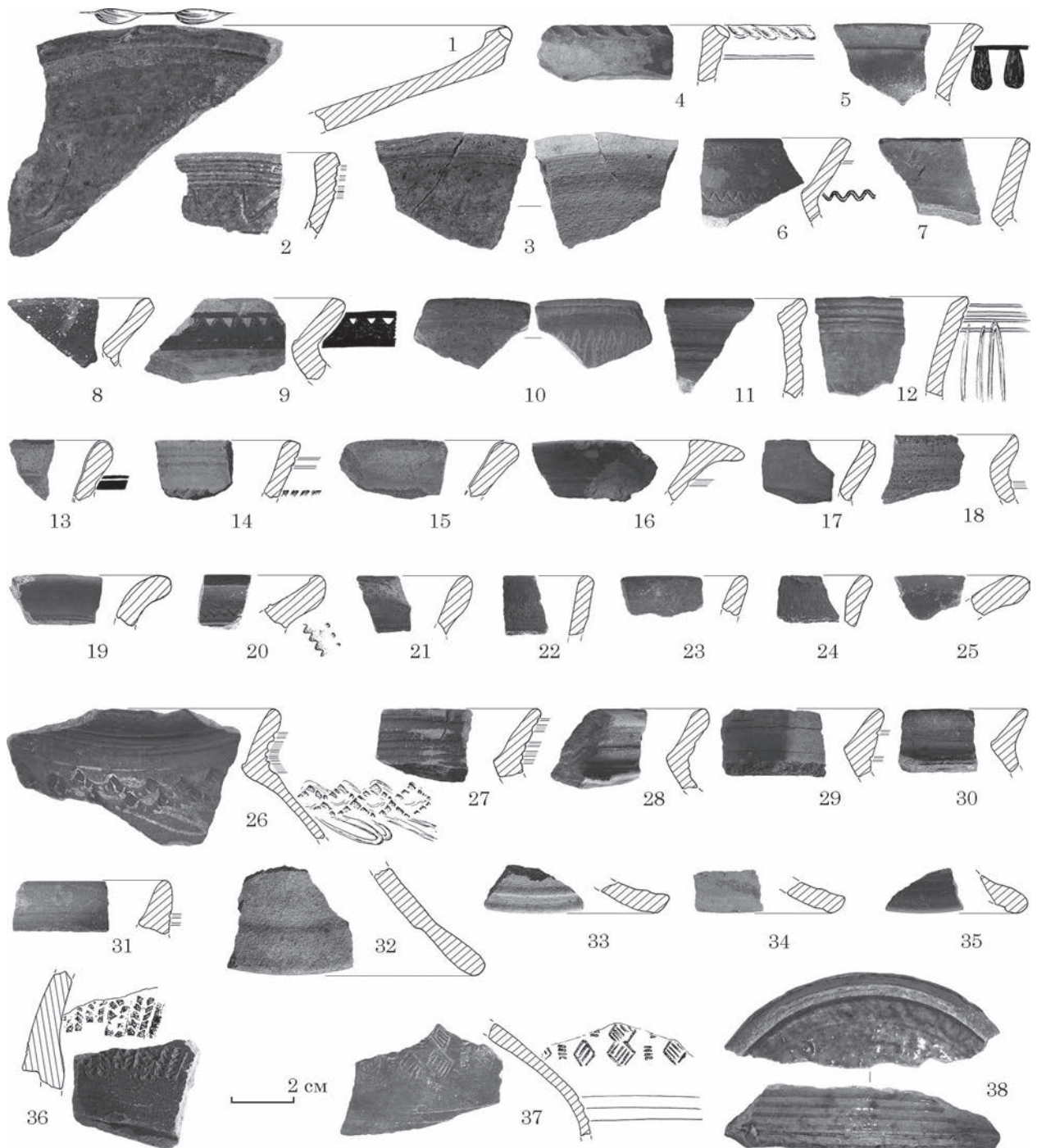

Рис. 12. Народиці, східне укріплення, шурф 1: 1—37 — профільовані верхні частини та орнаментовані стінки керамічних горщиків, мисок і покриток XVII—XVIII ст.; 38 — денце полив'яного керамічного кухля XVII ст.

знайдено керамічні матеріали XIII — початку XIV, XV—XVI, XVII—XVIII ст. Отже, можна припустити, що майданчик східного укріплення був заселений ще в княжу добу й життя на ньому не припинялося впродовж всього середньовіччя.

Центральне укріплення (рис. 4: 1; 5: 1; 6: 2) займало ділянку берегової тераси, що підвищувалася над рівнем заплави Жерева-Ужа на 12—13,5 м, обмежену із заходу та сходу двома ярами, що перерізали ділянку плато в меридіональному напрямку. По ложу яру між центральним та західним укріпленням, ширина якого становила біля 5 м, на думку І. Ф. Левицького, проходить

основний в'їзд на плато до городищ / замчищ із боку заплави (рис. 14: 2). Дослідник наводить свідчення, що шлях «за річку» до 50-х рр. XIX ст. проходив саме цим яром і далі вів до дерев'яного мосту через р. Уж, потім — до греблі на р. Гнилуші, виходячи на «Старий городищенський шлях» біля «Стражі» (сторожки лісників) і далі вів до с. Лозниці (Левицький 1925b, арк. 10). Цей шлях показаний на військово-топографічній мапі Російської імперії (масштаб 1 : 126000, лист XXI-7).

Внутрішній майданчик укріплення неправильної овальної в плані форми, розмірами 100 ×

32 м, мав невелике підвищення до центру. З напільного боку фіксувалися залишки валу, особливо помітного з північно-східного боку. Ширина насипу становила від 8 до 11—12 м, висота — до 3 м (за планом та перекроями І. Ф. Левицького). Збереглося фото, зроблене під час досліджень 1925 р., яке дозволяє оцінити потужність валу центрального укріплення в його західній частині (рис. 14: 1). З півдня схили тераси були ескарповані: фіксувалися дві берми, відділені одна від одної ескарпами, заввишки 1,5—3 м. Ширина верхньої берми 3,5 м, нижньої — 7,8 м (на плані показано фрагмент ще одної берми в підніжжі тераси). Вздовж краю берм дослідник спостерігав залишки насипів (валів) у висоту до 0,7 м. Такий же насип завширшки до 3 м (за перекроєм) фіксувався й вздовж південному краю

площадки городища (рис. 3: 1). У південно-східній частині майданчика в підшві спланованого валу І. Ф. Левицький відзначив рештки кладки, зробленої з великих брил граніту в один ряд. Площу укріплення на той час займали садиби громадянина О. Зворкіна, Римо-Католицького костелу св. Теклі та ветеринарної амбулаторії (перелічені із заходу на схід). У західній частині майданчика розміщувалися залишки цвинтаря старої Преображенської церкви, на фундаментах якої після пожежі містечка 1853 р. побудували дзвіницю костелу. У південно-східній частині ділянки, біля будинку ветлікарні, виявлено рештки цегляних фундаментів від будівель (рис. 3: 1), що належали костелу кінця XVIII — першої половини XIX ст. (Левицький 1925b, арк. 9—10, креслення між арк. 11—12).

Територія центрального укріплення також зазнала сильних перепланувань. Нині східну частину майданчика займає багатопверхова будівля Народицької районної поліклініки. Напівзруйнована споруда не використовується із часу аварії на ЧАЕС. Ділянка навколо будівлі занедбана, частково заасфальтована, частково засипана щебенем, містить велику кількість сучасного будівельного сміття. Центральну ділянку майданчика займає садиба селищного комунального господарства. Між поліклінікою та комунгоспом розміщуються будівля колишньої бані та покинуте приватне дворище. Західну ділянку укріплення займають дві приватні садиби (рис. 5). Фрагменти валів з напільної частини та вздовж південного краю тераси не збереглися. Ескарповані південні схили із південного заходу та південного сходу зайняті дворищами, в центрі — поросли чагарниками. По краю майданчика, у місці залому тераси та у верхній частині схилів фіксується побутове та будівельне сміття (напевно, зсунуте на край тераси під час перепланувань). Устя яру між західним і центральним укріпленням також зайняте під садиби, а його верхів'я засаджене деревами та чагарями. По

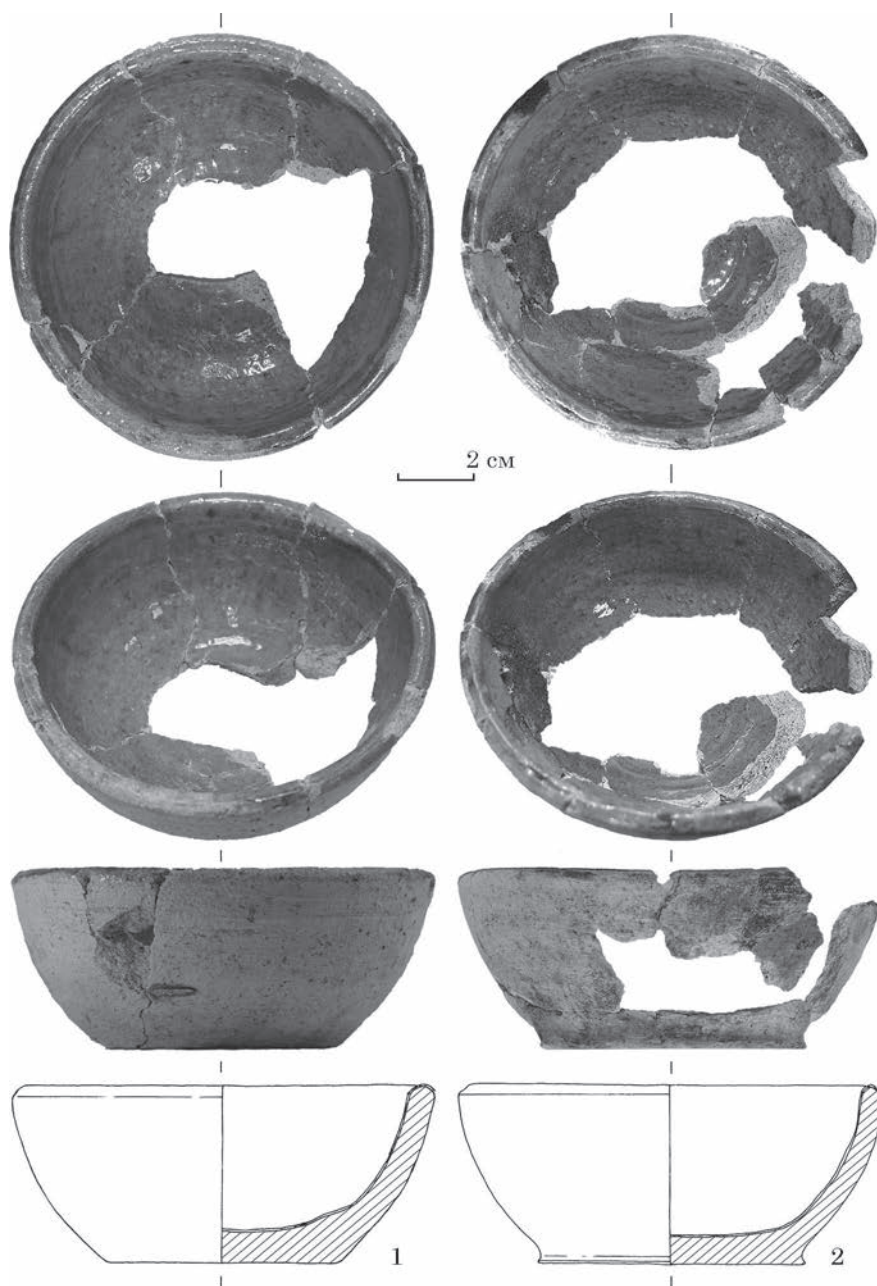

Рис. 13. Народичі, східне укріплення, шурф 1: 1, 2 — полив'яні керамічні мисочки кінця XVI — XVII ст.

Рис. 14. Народичі, фото І. Ф. Левицького 1925 р.: 1 — західна частина центрального укріплення, вид із півночі (фонди ЖОКМ П-13414); 2 — яр між центральним і західним укріпленням, «в'їзд у городище» (фонди ЖОКМ П-13412)

східному яру прокладена сучасна вул. Пирогова (рис. 5).

Під час розвідки 2013 р. на площі кількох присадибних городів у південно-західній частині майданчика знайдено фрагменти давньоруських горщиків X ст., можливо, межі X—XI ст. та керамічних матеріалів XII—XIII ст. (рис. 7: 1—8). Тут також зафіксовано знахідки пізньосередньовічної кераміки XVII—XVIII ст., зокрема й зразки ангобованого і димленого посуду, макітер, кришок (рис. 7: 10—15).

Оскільки східна ділянка центрального укріплення сильно перепланована під час спорудження будівлі поліклініки, а городи приватних садиб у західній частині майданчика на момент проведення дослідження ще не були звільнені від насаджень городини, для шурфування у 2020 р. обрали ділянку комунгоспу. Шурф 2 закладений у південній частині садиби, за 8—10 м від господарчих споруд середини XX ст., що розташовуються на краю тераси плато (рис. 5: 6). Шурф розміщений на вільній, візуально не спланованій ділянці, дещо пониженій щодо основного майданчика садиби комунгоспу.

Уже під час вибірки першого штика ґрунту, на позначці –0,2 м під дерном, залягав суцільний

шар цегли й супіщано-щебеневої підсипки та побутовим сміттям кінця XX ст. (рис. 15: 1п; 16: 1). Цей шар, потужність якого складала 0,5—0,7 м, пройдений за допомогою екскаватора, люб'язно наданого директором комунгоспу. Як виявилось, він утворився вже після аварії на ЧАЕС — із цегли покинутих й зруйнованих будівель склали спеціальну вимостку для техніки.

Шурф розмірами 2,5 × 1,7 м орієнтований довгою віссю паралельно схилу тераси (фактично за лінією захід—схід), доведений до глибини 2,44 м від рівня сучасної денної поверхні (рис. 15: 1). На всій своїй глибині він містив перевідкладені й перемішані нашарування. Стратиграфія стінок шурфу складна, являла собою чергування світло-сірих, білих супіщаних та чорних гумусованих прошарків різної потужності й конфігурації, різних відтинків та консистенції, серед яких траплялися лінзи жовто-рудого та блідо-зелено-блакитного в'язкого глеєстого суглинків (рис. 15: 1; 16: 1, 2). Усі прошарки містили різноманітний мішаний матеріал — переважно фрагменти кераміки XVII—XVIII ст. (рис. 17—19). Потрібно відмітити досить велику кількість кісток тварин майже на рівні всіх горизонтів. Зокрема знайдені кістки великої (корови) і малої рогатої худоби,

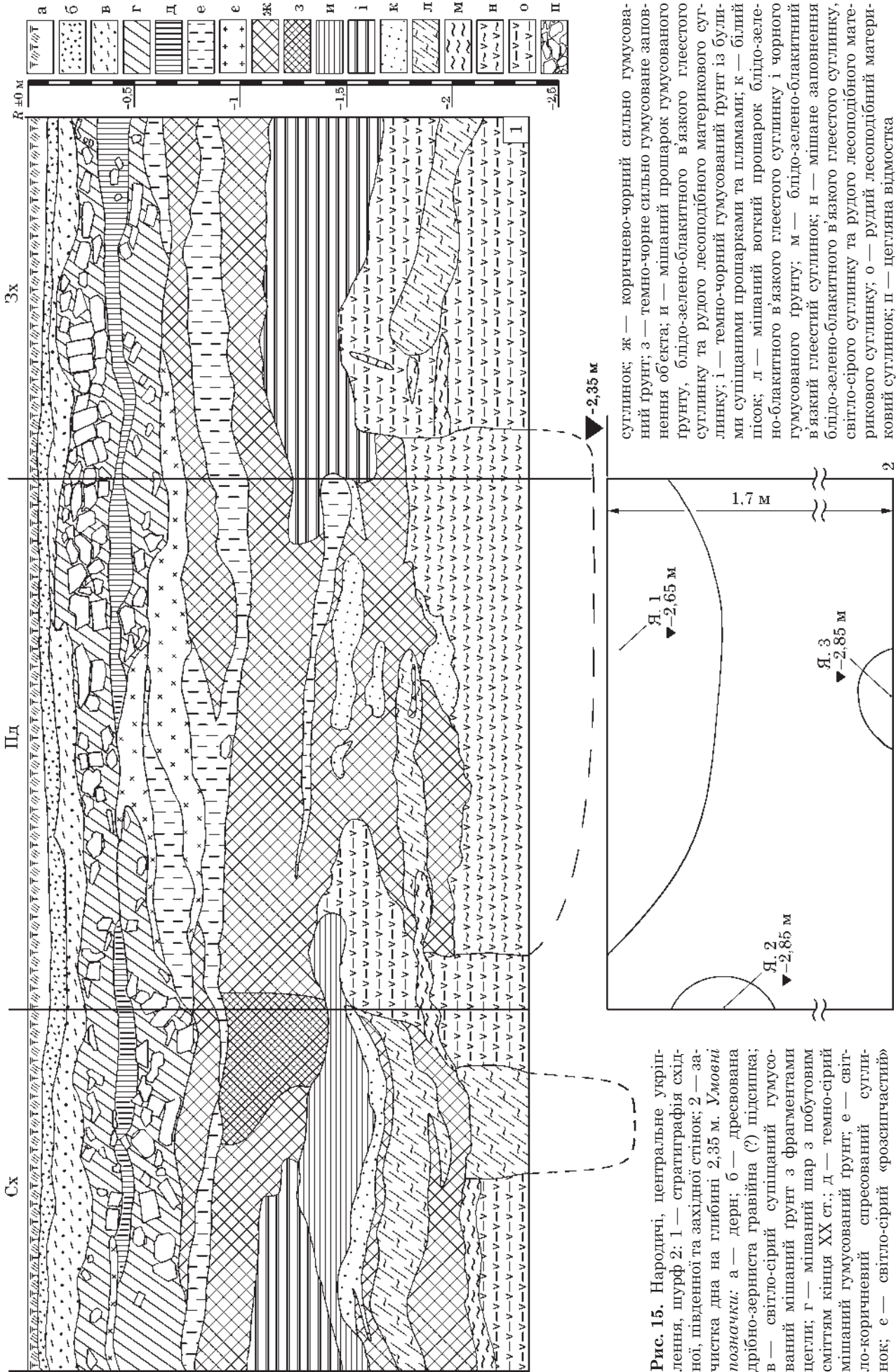

Рис. 15. Народичі, центральне укріплення, шурф 2: 1 — стратиграфія східної, південної та західної стінок; 2 — записка дна на глибині 2,35 м. *Умовні позначки:* а — дерн; б — дресована дрібно-зерниста гравійна (?) підсишка; в — світло-сірий суцільний гумусований мішаний ґрунт з фрагментами цегли; г — мішаний шар з побутовим сміттям кінця ХХ ст.; д — темно-сірий мішаний гумусований ґрунт; е — світло-коричневий спресований суглинок; є — світло-сірий «розсипчастий»

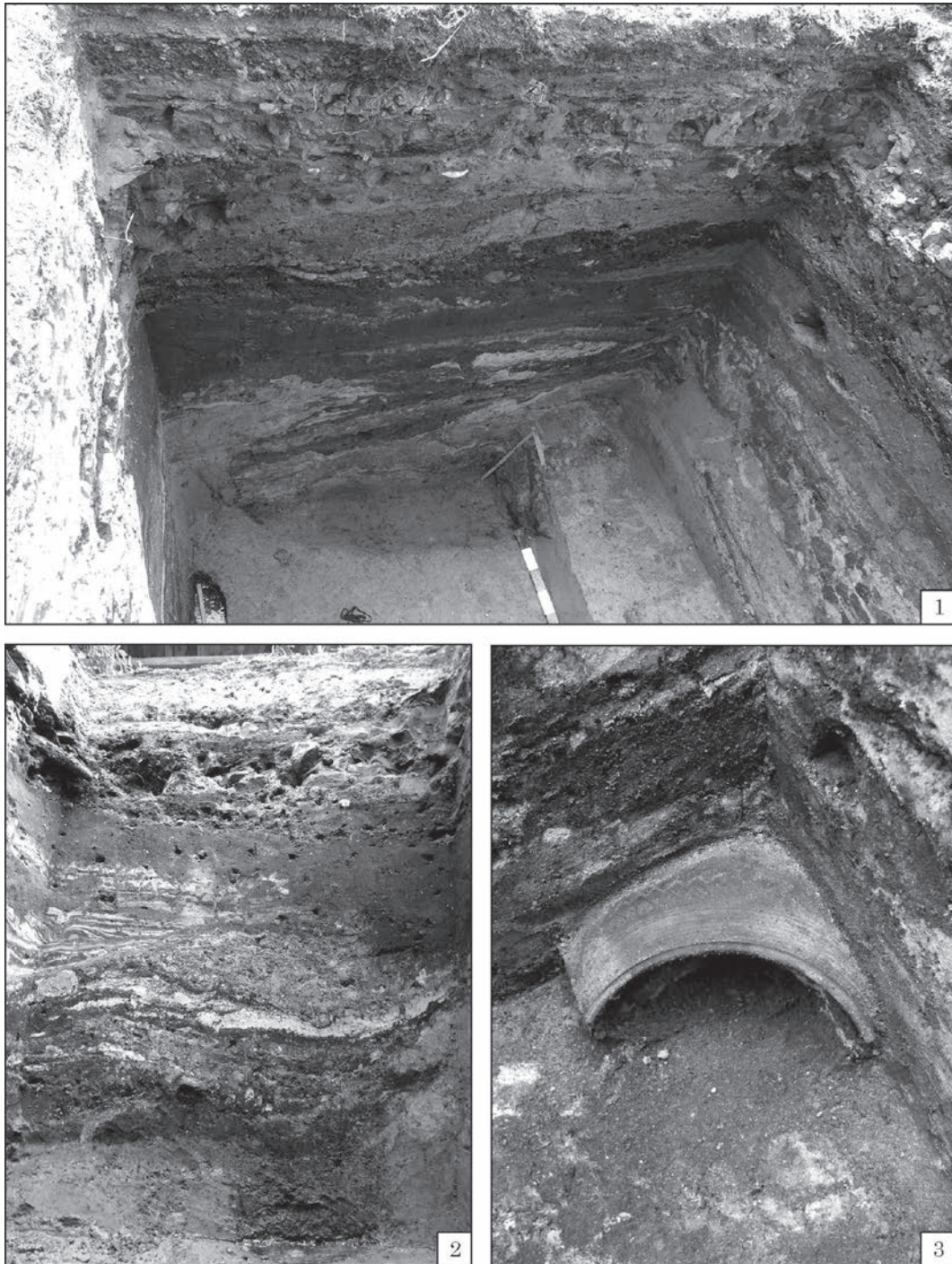

Рис. 16. Народичі, центральне укріплення, шурф 2: 1 — стратиграфія південної стінки на рівні зачистки на глибині 2,35 м (яма 1, перетин); 2 — стратиграфія східної стінки на рівні зачистки на глибині 2,35 м (яма 2); 3 — розвал горщика середини — другої половини XVIII ст. у південно-східному куті на рівні зачистки на глибині 1,6 м

коня, свиней, птиці¹. На глибині 1,6 м у південно-західному куті шурфу, в плямі гумусованого ґрунту, знайдений великий фрагмент гарно орнаментованого штампом вінця горщика (рис. 16: 3; 18: 1). Практично на цьому ж рівні у центральній частині шурфу трапилася ціла, дещо кородована голка, а також невеличка підковка для взуття та фрагмент скляної віконниці. Зпоміж ма-

1. Визначення канд. іст. н., н. с. відділу біоархеології ІА НАН України М. В. Кублія.

теріалів також траплялися поодинокі фрагменти стінок гончарної кераміки давньоруського часу.

На рівні материка, на позначці $-2,35$ м, у південній частині шурфу зафіксована яма (№ 1), що заглиблювалася на 30 см і входила у південну стінку (рис. 15: 2). Видима довжина ями із заходу на схід 2,15 м за фіксованої ширини 30 см. Заповнення ями мішане, глеїсте, сіро-коричнево-жовтого кольору, не містило будь-яких знахідок (рис. 16: 1). На цьому ж рівні у східній стінці фіксувалася яма (№ 2) діаметром до 40 см (у площу шурфу потрапи-

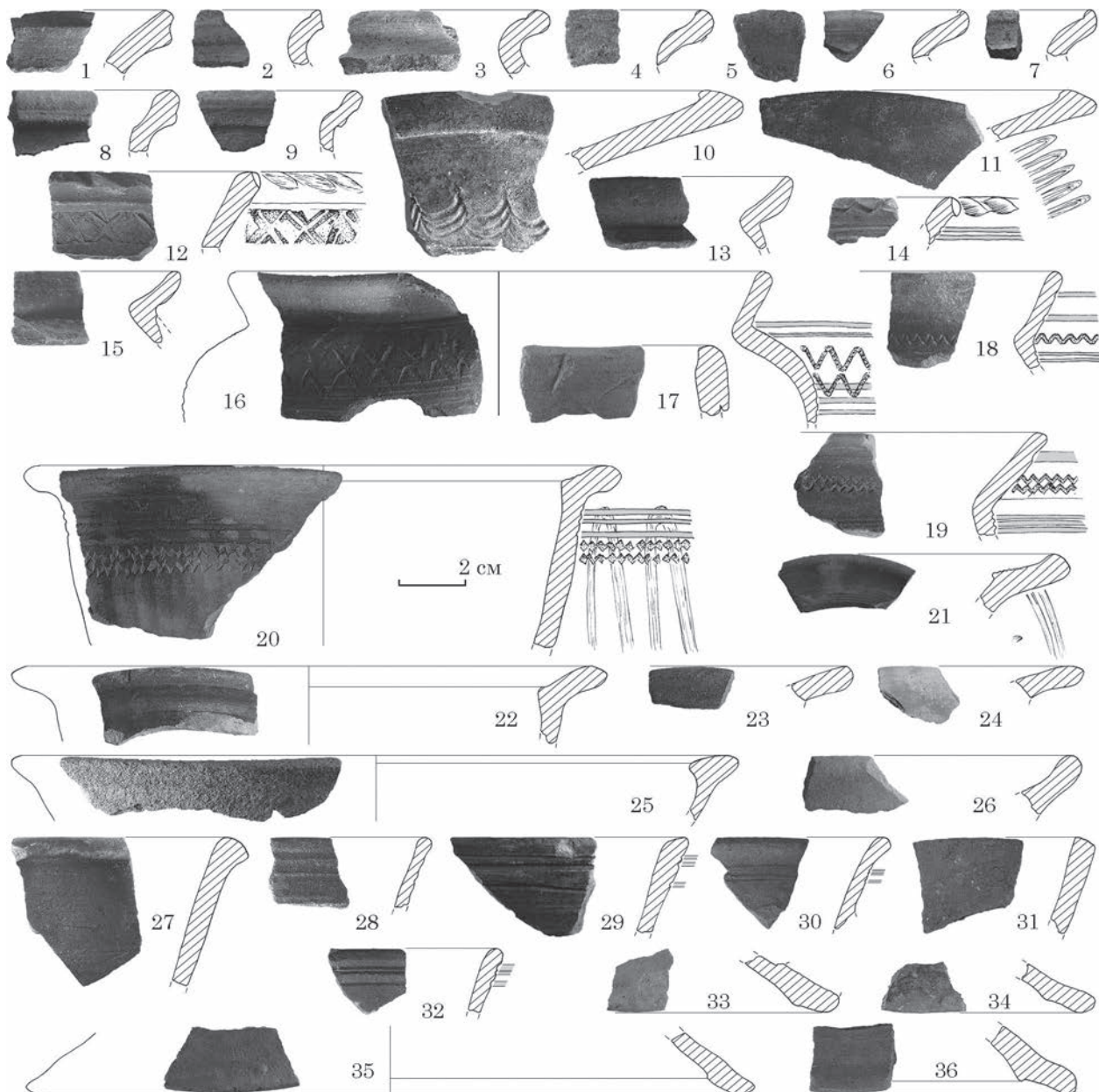

Рис. 17. Народиці, центральне укріплення, шурф 2: 1—7 — профільовані вінця горщиків давньоруського часу; 8, 9 — XV—XVI ст.; 10—31 — фрагменти посуду XVII—XVIII ст.

ла практично її половина). Вдалося вибрати яму на глибину до 50 см (рис. 16: 2). Заповнення ями чорне, гумусоване, містило тільки кілька фрагментів стінок горщиків XVII—XVIII ст. Ще одна яма (№ 3), за формою розмірами подібна до ями 2, а за складом заповнення — до ями 1, зафіксована на рівні материка в північній стінці шурфу (рис. 15: 2).

Матеріали, знайдені під час прокопки шурфу, також мали мішаний характер і не утворювали однорідних шарів. Так, з глибини 1 м почали траплятися фрагменти кераміки XVII—XVIII ст. (рис. 17: 17, 21; 18: 2). Нижче, на позначці -1,25 м поряд із подібною керамікою (рис. 17: 12, 15, 27—28, 30, 32, 36; 18: 3) знайдені й матеріали давньоруського часу (рис. 17: 2, 4—5) та XVI ст. (рис. 17: 9). До глибини 1,8 м разом із фрагментами гончарних горщиків XVII—XVIII ст. (рис. 17: 10—11, 13, 16, 18—26, 29, 35; 18: 1, 4) знайдені

уламки кераміки давньоруського часу X? (рис. 17: 1) і XII—XIII ст. (рис. 17: 3) та литовсько-польської доби XV—XVI ст. (рис. 17: 8), а також кілька фрагментів ліпних стінок із слюдою та жорствою у тісті. Подібні знахідки фіксувалися і в нижніх горизонтах: фрагменти горщиків давньоруського часу (рис. 17: 6—7) та посуду XVII—XVIII ст. (рис. 17: 14, 31, 33—34; 18: 5—13; 15). Матеріали раннього модерного часу кількісно переважали у шурфі, досліджені шари відкладалися саме в цей період. Вочевидь, саме господарською діяльністю XVII—XVIII ст. зруйновані культурні напорування більш ранніх епох, артефакти з яких й відклалися поряд зі знахідками XVII—XVIII ст. Цілком імовірно, що шурф потрапив у частину якогось великого об'єкта (котловану споруди чи вигрібної ями), що поступово заповнювався впродовж усього XVIII ст.

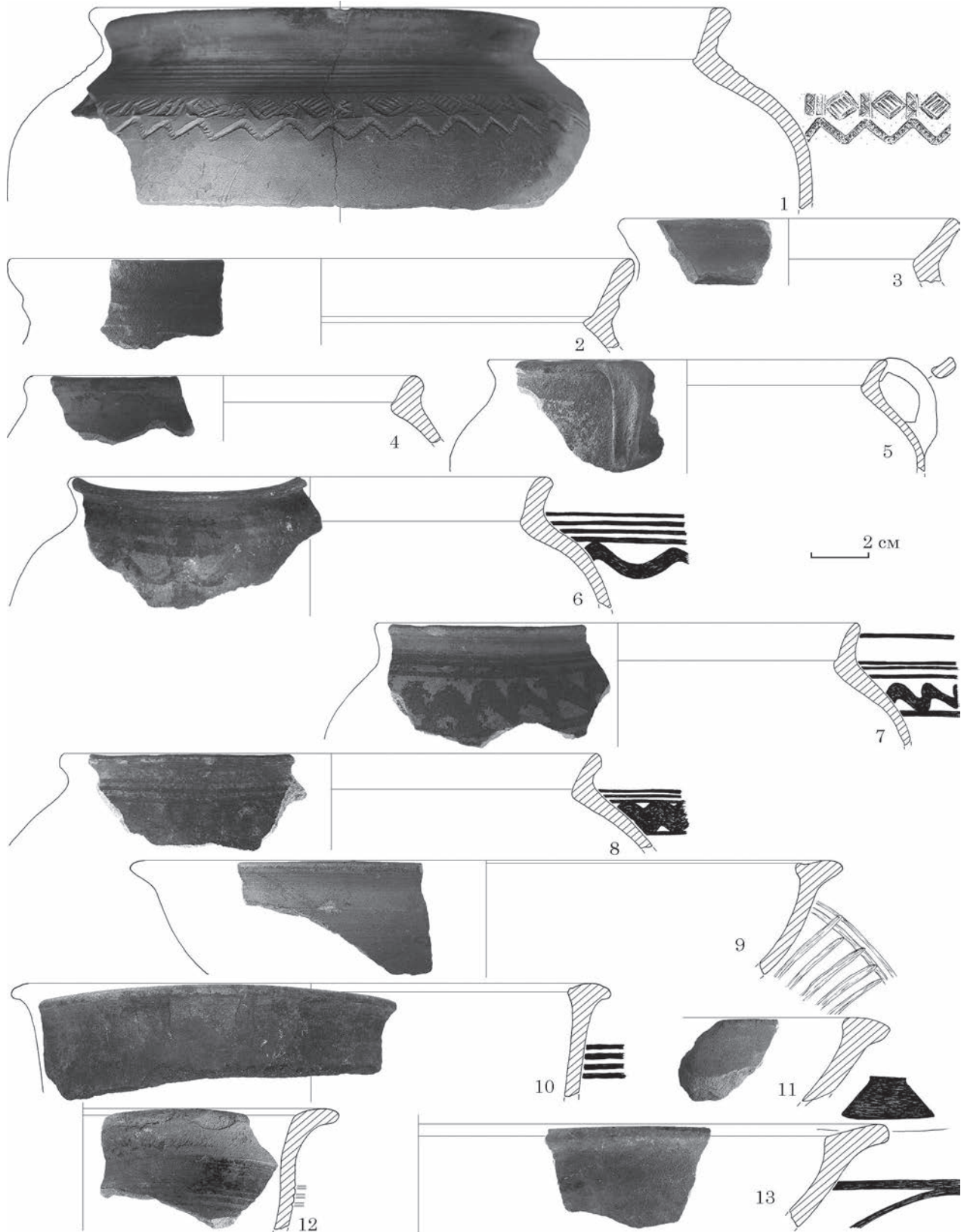

Рис. 18. Народичі, центральне укріплення, шурф 2: 1—13 — профільовані вінця горщиків XVIII ст.

Західне укріплення (рис. 4: 1; 5: 1; 6: 3) займало ділянку підовальної форми розмірами 57 × 50 м. Зі сходу майданчик обмежувався яром, із півдня — крутими ескарпованими на 4—5 м схилами плато, із півночі та заходу видимі природні перешкоди

відсутні. Вдоль краю тераси І. Ф. Левицьким зафіксовано збережені ділянки частково спіланованого валу, який у певних місцях досягав висоти 2,5 м. На плані дослідника в південно-східній частині позначений округлий виступ (залишки «бастей»?)

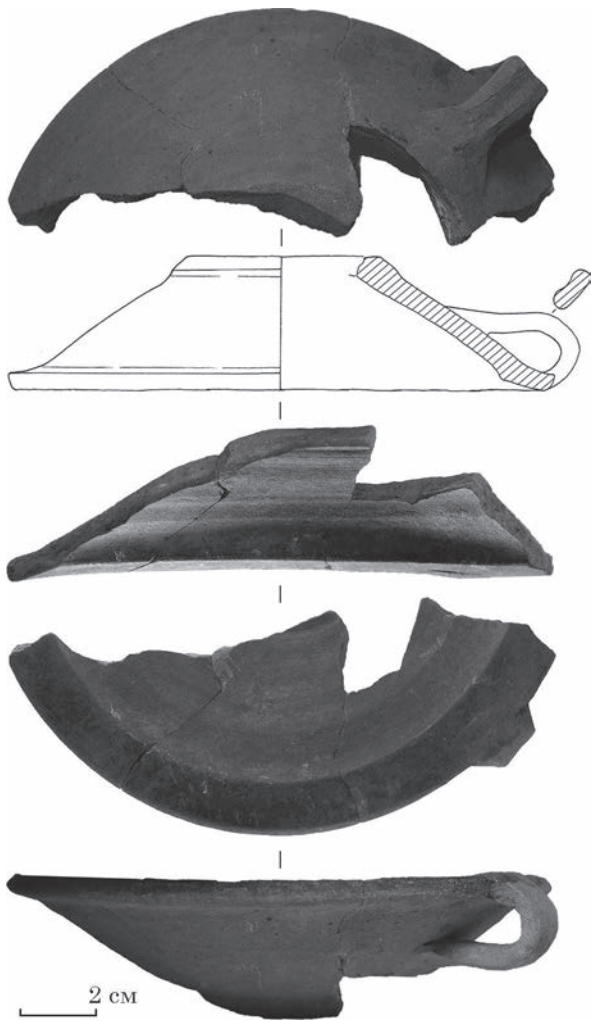

Рис. 19. Народичі, центральне укріплення, шурф 2: фрагмент керамічної миски / покриття XVII—XVIII ст.

діаметром біля 6 м. Залишки фортифікації (валу й рову) з напільного боку не фіксувалися (рис. 3: 1). Територію укріплення в середині 1920-х рр. займали садиби Райсельбудинка¹ та громадян Лисаковського й О. Благовіщенської. На північ від майданчика розташовувалися рештки фундаменту православної Миколаївської церкви, що була знищена пожежею у 1853 р. Правдоподібно, саме тому ця частина Народичів мала назву «Церковище». У південній частині ділянки містились камені, що, на думку І. Ф. Левицького, походили зі зруйнованих валів. Каміння маркували поховання церковного цвинтаря, оскільки на той час надмогильні насипи вже не виділялися на поверхні (Левицький 1925b, арк. 9, план-схема між арк. 11—12).

Нині ця територія зайнята житловою забудовою, на ній розміщуються приватні дворища та садиба колишнього краєзнавчого музею, яку зараз орендує Заповідник «Древлянський» для облаштування власного музею. Візуально майданчик західного укріплення практично не виділяється: зі сходу він обмежений ярмом, із заходу — вул. Першого Трав-

1. Містечко стало районним центром у березні 1923 р. (упоряд. Кондратюк та ін. 2007, с. 25, 373).

ня. Ескарповані південні схили також забудовані: імовірно, вздовж нижньої бермі, позначеної на плані, проходить сучасний пров. Першого Травня. Центральна частина ділянки вільна від забудови й відведена під присадибні городи (рис. 5: 1; 6: 3).

Навесні 2013 р. були обстежені городи садиб № 127, 129 (краєзнавчий музей) та 131 на вул. Замковій². На городах перших двох садиб знайдені кілька фрагментів вінець горщиків давньоруського часу — межі X—XI та XII—XIII ст. (рис. 7: 16—24), кінця XIV—XVI ст. (рис. 7: 25, 26). Широко представлені керамічні матеріали початку XVII — середини XIX ст.: складно профільовані вінця горщиків (рис. 7: 27—43), кухлів (рис. 7: 45), фрагменти тарілок, мисок, макітер (рис. 7: 48—55), покриток (рис. 7: 56, 57), стінок, ручок, нижніх частин посуду, уламки кахель (рис. 7: 46, 47). Подібні матеріали зібрані й на городі садиби № 131: зокрема вінця давньоруського часу (рис. 7: 58—60), XVII—XVIII ст. (рис. 7: 58—60), фрагменти тарілок, мисок, покриток, макітер (рис. 7: 80—101). Серед керамічних уламків наявні фрагменти ангобованого, описаного, димленого та лощеного, полив'яного посуду, зустрічаються зразки з декоративним штампованим орнаментом (рис. 7: 36, 44, 49, 62, 63, 68, 74—77, 79—81, 99—101). Також знайдені фрагменти скляних (уламки посуду, віконниці) і металевих артефактів ранньомодерного та нового часу, шматки пірофілітового сланцю тощо.

Шурф 3 2020 р. розміром 2 × 2 м закладений у південно-східному куті майданчика укріплення, на ділянці садиби на вул. Замковій, 127, не зайнятій під городи, на південний схід від будівлі музею (рис. 5: 6). Після зняття дерну в його південно-східному куті знайдений розвал фарфорового посуду 1970—1980-х рр. На глибині біля 0,4 м у центральній частині шурфу зафіксовано сміттєву яму, в якій знайдено кістяк собаки, фрагменти склянок із гранованими ребрами, дещо пляшок, фрагмент залізної вази. Імовірно, сміттєва яма датується періодом 1950-х рр.

З глибини 0,5—0,6 м на всій площі шурфу почали траплятися фрагменти людських кістяків (поодинокі кістки, черепи), поряд із якими лежали залізні цвяхи і фрагменти зитлілого дерева. Скелети переважно лежали не в анатомічному порядку, у декілька ярусів один над одним, окремі кістки були перемішані, траплялися або довгі кістки ніг, або довгі кістки рук чи ребра, кістки тазу чи поодинокі черепи або щелепи (рис. 20: 16—г). Загалом, в площі шурфу ми нарахували фрагменти скелетів орієнтовно 10 осіб. Тільки в трьох випадках зафіксовані нечіткі контури могильних ям, але навіть у них кістяки були неповні. Усі поховані орієнтовані головою на захід чи північний захід³. Поряд із кістяками не знайдено

2. На момент дослідження — це вул. Свердлова, перейменована у лютому 2016 р. (Томашевський, Павленко 2019, с. 50).

3. Усі досліджені кістяки чи їх фрагменти після завершення робіт, консультації з антропологами ІА НАН України та за домовленістю і благословенням отця Володимира Петрука були перепоховані на місці.

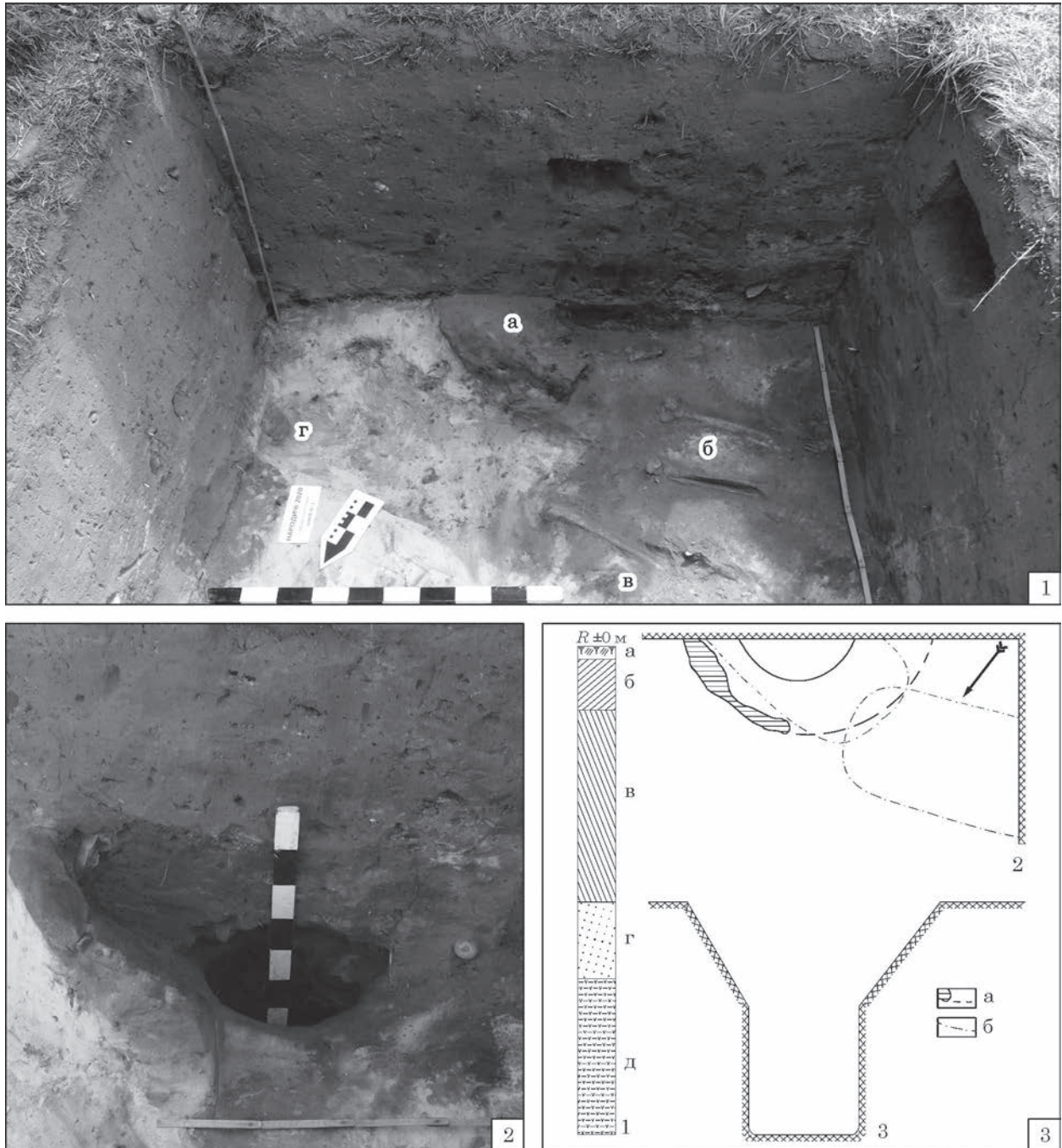

Рис. 20. Народичі, західне укріплення, шурф 3: 1 — рівень зачистки материка: (а — залишки виробничої споруди лісохімічного промислу; б, в — поховання, нижні кінцівки; г — окремий череп); 2 — залишки виробничої споруди після розчистки; 3 — виробнича споруда (1 — план; 2 — перетин; 3 — стратиграфія південної стінки шурфу)

супроводжуючого поховального інвентарю. Лише біля одного із похованих трапилася підковка від взуття, а поруч з окремим черепом вдалося зафіксувати монету — «боратинку»¹. Аверс та реверс монети дуже затерті, вгадуються тільки деякі латинські літери. Визначити, чи належить монета до поховання, чи відклалась у культурному шарі в інший спосіб, неможливо.

Як зазначалося, в напільній частині майданчика західного укріплення упродовж першої

половини XIX ст. розміщувалася Свято-Миколаївська церква. Вочевидь, знайдені нами кістяки є похованнями її цвинтаря. Цілком імовірно, що під кладовище була зайнята вся ділянка укріплення. Очевидно, цвинтар перестав діяти після великої пожежі 1853 р., через яку все містечко зазнало значного перепланування. Питання часу облаштування цвинтаря на місці укріплення залишається відкритим, і потребує вивчення архівних документів, що стосуються Народичів. Припускаємо, що цвинтар з'явився після побудови церкви. Така скупченість кістяків на досить невеликій площі, їх залягання в декілька ярусів

1. Солід Речі Посполитої, що карбувався впродовж 1659—1668 рр. за правління Яна II Казимира.

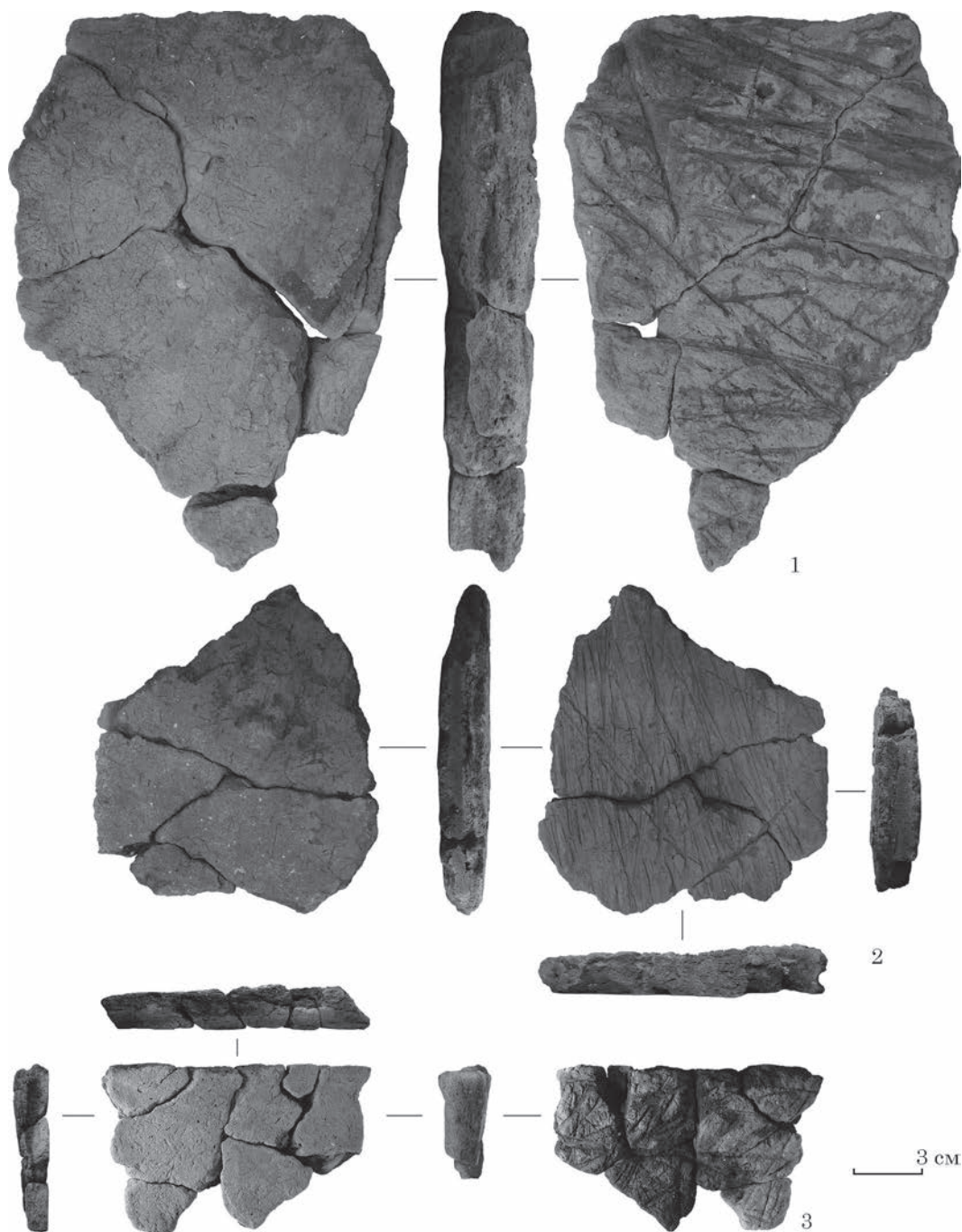

Рис. 21. Народичі, західне укріплення, шурф 3: 1—3 — фрагменти дна жаровні, знайденої під час досліджень виробничої споруди лісохімічного промислу

свідчить про досить значний час функціонування цього кладовища.

З глибини біля 0,4 м у південній частині шурфу почали траплятися фрагменти бортиків жаровні, частини запеченої глини чи піску. На рівні материка (білий супісок), який розміщувався на позначці –1 м від сучасної поверхні, були зафіксовані залишки об'єкта (рис. 20: 2). Споруда тільки частково потрапила в межі шурфу, більша її частина залишилася поза розкритою площею. Майже у центрі об'єкт був пошкоджений пізнім похованням. Об'єкт був досліджений підбоям. Споруда являла собою конічну яму діаметром 1 м, заглиблену в материк на 40 см. В її центрі розташовувалась яма циліндричної фор-

ми діаметром біля 30 см, заглиблена ще на 50 см в материк (рис. 20: 3). Внутрішні стінки верхньої частин об'єкта досить тверді, пропечені, але не прокалені. Два досить масивні фрагменти жорен перекривали нижню циліндричну яму, консервуючи її у такий спосіб. Із нижньої частини об'єкта були взяті проби ґрунту. На жаль, заповнення об'єкта не містило датуючих фрагментів кераміки: знайдена лише стінка горщика давньобурського часу під уламками жорен у горішній частині циліндричної ями.

Внутрішній простір об'єкта, як верхньої, так і нижньої частин, був заповнений фрагментами глиняної жаровні (рис. 21: 1—3; 22: 1), уламками жорен із пірофілітового сланцю, дрібним перепа-

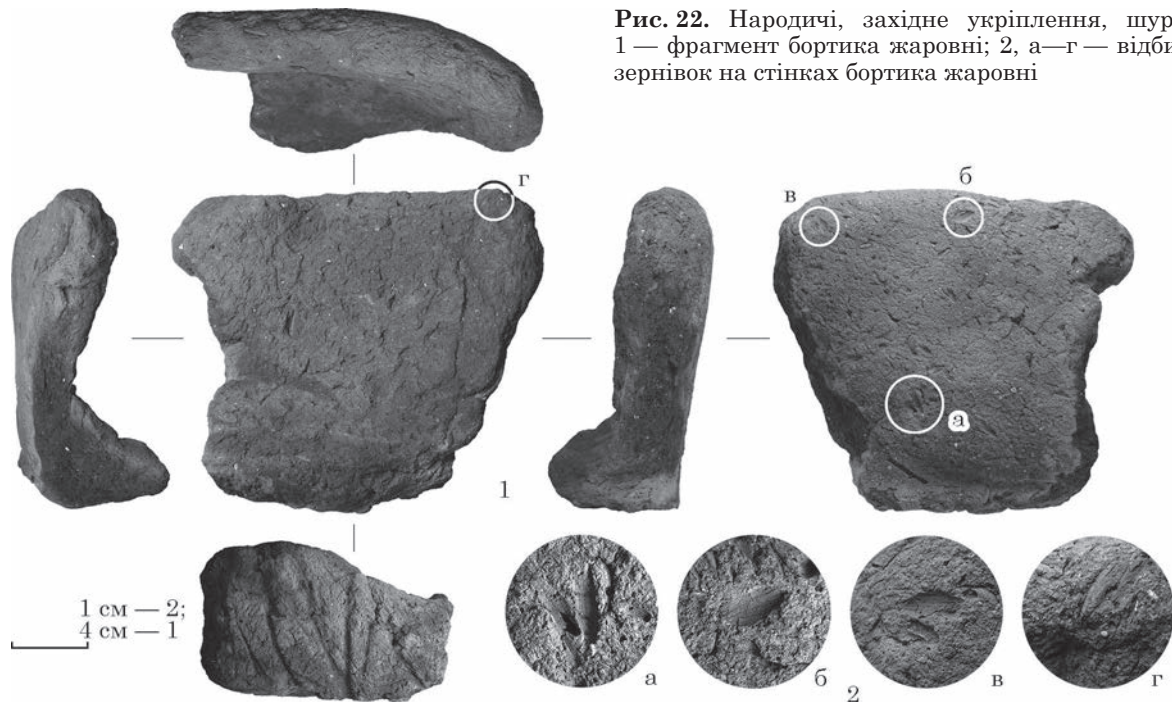

Рис. 22. Народичі, західне укріплення, шурф 3: 1 — фрагмент бортика жаровні; 2, а—г — відбитки зернівок на стінках бортика жаровні

леним камінням. Також у заповненні знайдені залишки іншого глиняного виробу. Вони відрізняються від фрагментів жаровні за складом тіста, його щільністю і випалом, масою. Можливо, це уламки верхньої частини пічки.

Досліджений об'єкт, за відомими аналогіями, нагадує виробничу споруду лісохімічного промислу — дігтярню чи смолокурню. Зазначимо, що це *перший* об'єкт лісохімічного виробництва давньоруського часу, виявлений і досліджений на теренах Житомирщини. Загалом знахідки решток об'єктів чи предметів, пов'язаних із смолокуріннями, вигонкою дьогтю чи випалом деревного вугілля досить нечисленні: за даними А. В. Петраускаса в Середньому Подніпров'ї відомо лише 11 пам'яток (2006, с. 144, рис. 31).

Поєднання в одному об'єкті споруди лісохімічного промислу й жаровні не зафіксоване. Воно мало ймовірно, оскільки для процесів, що забезпечували згадані об'єкти, потрібні принципово різні умови і способи експлуатації. Імовірно, що після того як об'єкт лісохімічного промислу припинив своє існування, він деякий час слугував сміттевою ямою, у яку й були скинуті фрагменти зіпсованої на той час жаровні та уламки розбитих жорен.

Знайдені фрагменти жаровні вказують на її досить значні розміри. На жаль, наявні фрагменти (загалом 210 уламків) не дають змогу реконструювати повну форму виробу чи хоча б визначити його довжину й ширину. Бортики жаровні досить масивні, досягають у висоту до 16—18 см, товщиною до 3 см. Ці уламки дають змогу припускати, що жаровня мала підвальну форму чи заокруглені кути (рис. 22: 1). На фрагментах нижньої частини (дна) жаровні залишилися сліди від соломи, палок та гілок дерев — залишки каркасу, який було обмазано глиною (рис. 21: 1—3). На одному із фрагментів помітні відбитки

молодих шишок. Багато уламків містять численні відбитки зернівок (рис. 22: 2а—г).

Серед них найбільше зразків (31) належить до зернівок вівса посівного (*Avena sativa* L.). Здебільшого відбитки добре зберегли морфологічні риси зернівок: на деяких із них навіть можна розгледіти колоскові луски із жилками. На другому місці за кількістю знахідок (10 випадків) відбитки зернівок жита посівного (*Secale cereale* L.). Менше представлені відбитки зернівок ячменю плівчастого (*Hordeum vulgare* L.) — лише сім. Один відбиток нагадує зернівку пшениці голозерної (*Triticum aestivum* L.). Із бур'янових або дикорослих рослин зафіксований лише відбиток зернівки бромуса, не визначеного до виду (*Bromus* sp.). Після промивки фрагментів жаровні у воді залишилися органічні рештки, серед яких ідентифіковані обвуглені: три насінини та грудка спечених в одну масу зернівок проса посівного (*Panicum miliaceum* L.), одна ціла та дві значно пошкоджені зернівки вівса посівного (*Avena sativa* L.), половина насінини жита посівного (*Secale cereale* L.), половинка насінини гороху посівного (*Pisum sativum* L.), зернівка пшениці голозерної (*Triticum aestivum* L.), зернівка бромуса, насінина лободи білої (*Chenopodium album* L.) (Пашкевич 2020).

Під час прокопки шурфу тільки у горішніх шарах знайдено фрагменти кераміки доби пізнього середньовіччя, а саме — XVII—XIX ст. (рис. 23: 26—31). З поміж кераміки з шурфу переважають фрагменти горщиків давньоруського часу X — межі XI — XII ст. (рис. 23: 1—10) та XII—XIII ст. (рис. 23: 11—12, 14—21), але зафіксовані й профільовані фрагменти посуду, які можна датувати й помонгольським часом — другою половиною XIII — початком XIV ст. (рис. 23: 22, 24) та литовсько-польською добою, а саме — XV ст. (рис. 23: 25).

Передгороддя (рис. 3: 2; 4: 2). На північ від укріплень на ділянці розміром біля 650 × (180—

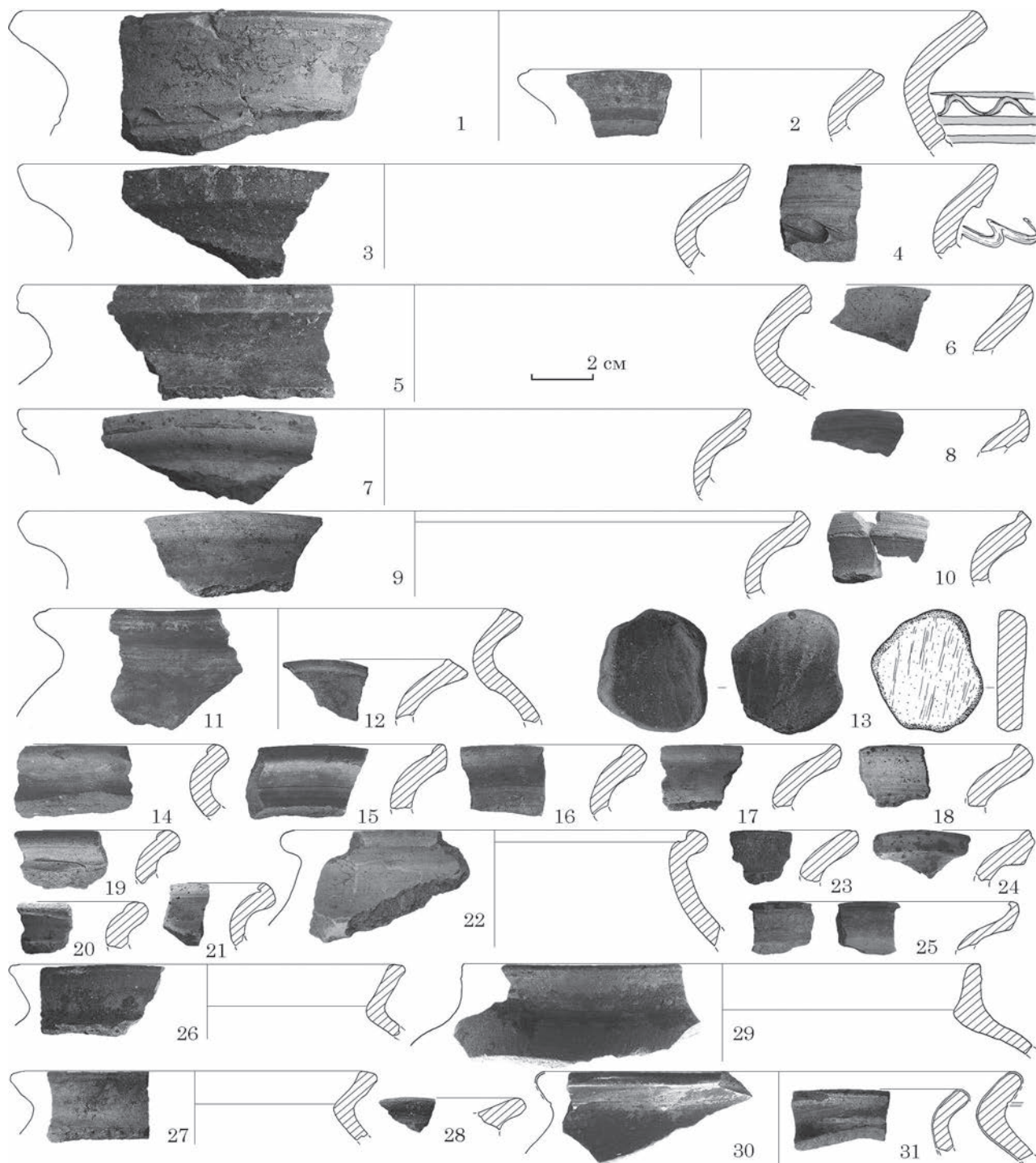

Рис. 23. Народичі, західне укріплення, шурф 3: 1—10 — профільовані вінця горщиків X — межі XI—XII ст.; 11, 12, 14—21 — XII—XIII ст.; 22, 24 — другої половини XIII — початку XIV ст.; 25 — XV ст.; 26—31 — XVII—XIX ст.; 13 — фішка для гри у «крем'яхи» із гончарної стінки

200) м, витягнутій із заходу на схід паралельно течії річки, на підвищеннях, оточених низкою заболочених видолинків, нині практично засипаних і нівельованих, розкинулося неукріплене поселення — «стація селитьба доісторичних осельників Народич» (рис. 3: 2 М). Орієнтовно передгороддя займало площу між сучасними вул. Преображенською, Замковою, І. Юрченка, Житомирською та на ділянці південно-східної частини Свято-Миколаївського парку (рис. 4: 2). За нашими підра-

хунками, площа передгороддя, окреслена І. Ф. Левицьким, становить майже 11 га. На цій території дослідник знаходив різночасові матеріали, починаючи від артефактів доби каменю (вістря, скребачки, долотця) і до знахідок литовсько-польського часу (Левицький 1925b, арк. 11—12).

Під час розвідок 2013 р. оглянуто городи деяких приватних садиб з напільної від укріплень частини плато. Це ділянки на вул. Першого Травня, 25 та Замковій, 135, на яких зібрані колекції артефак-

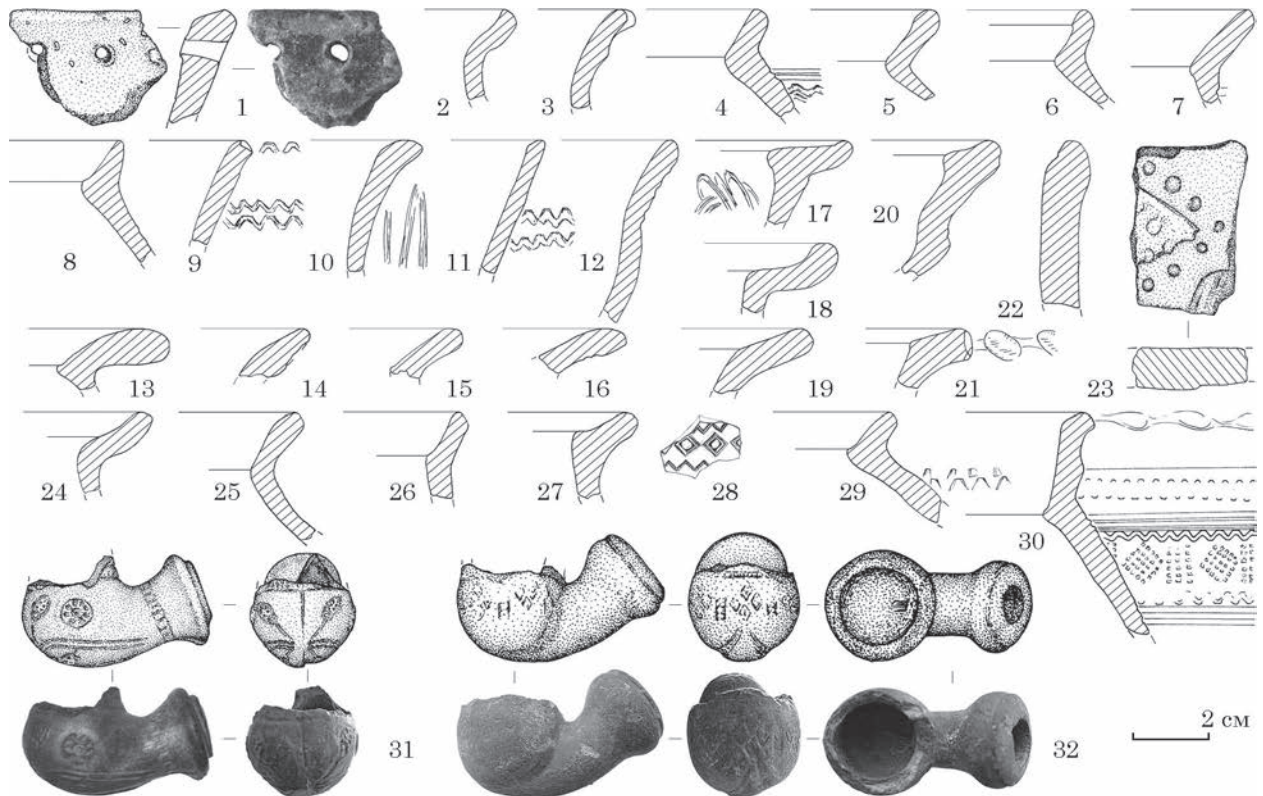

Рис. 24. Народиці, передгороддя: 1—23 — фрагменти різночасових керамічних виробів (вул. Замкова, 135, 2013 р.); 24—30 — вінця та стінки горщиків і макітер XVII—XIX ст. (вул. Першого Травня, 25, 2013 р.); 31, 32 — люльки для паління тютюну (садиба на розі вул. Житомирської та Гагаріна, 2020 р.)

тів, та окремі городи вздовж вул. Житомирської та Гагаріна. Практично на всій доступній для обстеження площі суміжній з укріпленнями селищної забудови зафіксовано потужне середньовічне заселення — численні керамічні матеріали XVII—XIX ст. Зокрема, на городі садиби на вул. Замкова, 135 знайдено вінця горщиків (рис. 24: 3—12), мисок і макітер (рис. 24: 17—21), кахель (рис. 24: 22, 23), стінки та денця середньовічної гончарної кераміки, фрагменти глиняної обмазки, металургійні шлаки. Тут же трапився вінчик ліпної посудини доби бронзи чи раннього залізного віку (рис. 24: 1), кілька уламків ліпних стінок, а також крем'яні артефакти. Матеріали XVII—XIX ст. зафіксовані й у садибі на вул. Першого Травня, 25 (рис. 24: 25—30). На деяких сірих димлених лощених фрагментах кераміки, зібраних на передгородді, наявні зразки красивих канелюрів, а також орнаментів, створених штампом чи коліщатком (рис. 24).

Заплановані посадибні обстеження і збір підйомного матеріалу на площі передгороддя під час польових робіт 2020 р. здійснити не вдалося. Натомість отримані певні нові дані у результаті спостереження за земляними роботами під час зміцнення фундаментів житлової будівлі садиби на розі вул. Житомирської та Гагаріна. Зокрема, на глибині понад 1 м від сучасної денної поверхні фіксувався потужний насичений гумусований шар, який містив численні керамічні матеріали XVII—XVIII ст. Власник садиби Дмитро Конопський передав експедиції розвали двох горщиків вказаного періоду, пряслице із пірофілітового

сланцю, вироблене примітивним кустарним способом, дві люльки для паління тютюну.

Обидва вироби фрагментовані, у них відсутні верхні частини чашечки. Перша люлька, розміром $4,8 \times 3 \times 2,7$ см, має гладку залощену поверхню сіро-коричневого кольору з орнаментом у вигляді стилізованих квіток та стебла рослин (рис. 24: 31). Друга люлька, розміром $5,6 \times 3,7 \times 3$ см, червоно-коричневого кольору, поверхня ангобована, ймовірно, містить залишки поливи, має орнамент із кількох елементів, найяскравішим із яких є листоподібний штамп із двох близьких до ромба контурів один в одному (рис. 24: 32; Чекановський, Павленко 2021, с. 107—108).

Фасони люльок, знайдених у Народицах, мають досить широкі аналогії серед виробів першої половини XVIII — початку XIX ст. (перша люлька) та кінця XVIII — першої половини XIX ст. (друга). Певні зовнішні характеристики глиняної маси, якість люльок, деякі елементи оздоблення дозволяють висловити припущення про місцевий провінційний осередок виготовлення виробів для паління тютюну (Чекановський, Павленко 2021).

Садиба на розі вул. Житомирської та Гагаріна цікава тим, що розташовується північніше, за межами, окресленими І. Ф. Левицьким для неукріпленого передгороддя. Отже, можна констатувати, що передгороддя Народиців часів середньовіччя займало дещо більшу територію. Визначення розмірів середньовічного містечка й меж поширення матеріалів відповідних культурно-хронологічних епох є завданням майбутніх польових сезонів.

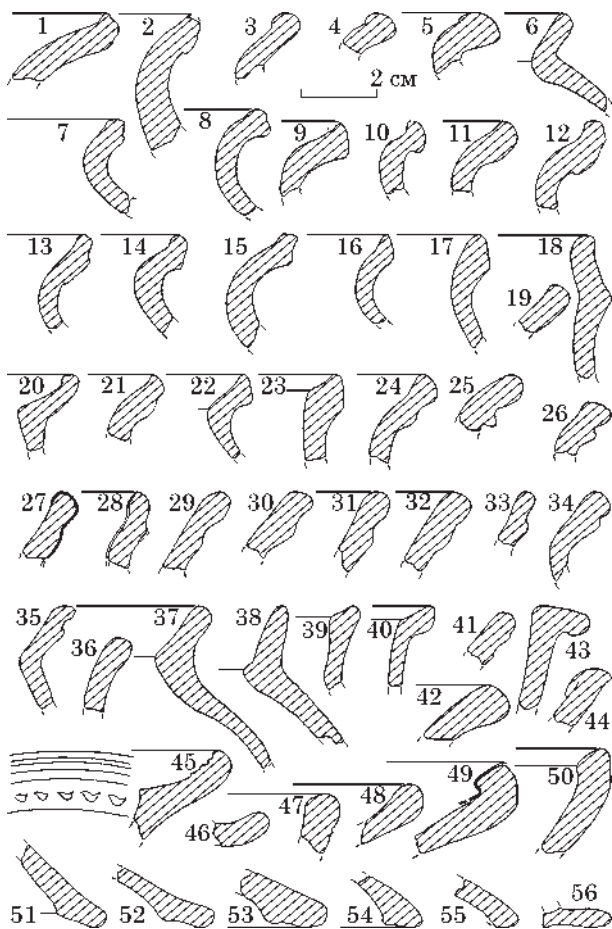

Рис. 25. Народичі, поділ: 1—56 — профільовані верхні частини керамічних горщиків, мисок та покриттів часів середньовіччя (збори 2013 р.)

Поділ (рис. 6: 4). Схили тераси вздовж лівого берегу Жерева—Ужа, на південь від укріплень, у своїй нижній частині доволі полого спускаються до заплави. Нині вони зайняті присадибними городами, які майже повністю зникають під водою під час потужних весняних розливів Ужа й Жерева. Відстань від укріплень до руслу 65 м.

У 2013 р. на площі кількох городів на південь від центрального укріплення (рис. 4: 4) знайдені вінчики горщиків межі X—XI ст. та середини — другої половини XIII ст. (рис. 25: 1—9). Також тут зібрано кілька нетипових вінчиків, датування яких у широких межах можна визначити XIV—XVI ст., хоча не можна припустити і їх давньоруське походження (рис. 25: 10—18), а також матеріали більш пізньої доби: фрагменти горщиків (рис. 25: 20—40), мисок, макітер і покриттів (рис. 25: 41—56), кахель. Окрім того, на площі городів знайдені уламки крем'яних знарядь, пірофілітового сланцю, скляних виробів, фрагменти глиняної обмазки, дрібні шлаки.

Вочевидь, тут розміщувалася низинна частина історичного міста. За нашими припущеннями, ця частина практично не зазнала значних перепланувань і не постраждала від масової забудови, тому потенційно може бути перспективною для проведення стаціонарних археологічних досліджень.

Також потребують розвідкових досліджень схили тераси в межах селища на схід і захід від укріплень, які виглядають як потенційно привабливі для місцезнаходження давніх поселень.

Курганний могильник. Північніше неукріпленого передгороддя, за неглибоким видолинком, на території старого іудейського кладовища І. Ф. Левицький зафіксував курганну групу (рис. 3: 2 XXII), що налічувала вісім насипів. Кургани невеликого розміру, низькі і ледве помітні над рівнем поверхні (точні розміри дослідник не наводить). Один із курганів «середнього» розміру, ще один — подвійний (два кургани, що злились полами). Найявний опис дозволяє обережно припустити, що група належала до давньоруського часу. Цікаво, що І. Ф. Левицький згадує цю групу як єдину, що вціліла «від заорювання» завдяки своєму розташуванню на цвинтарі (1925b, арк. 11). Таке мимовільне уточнення дослідника може свідчити про наявність в глибині плато північніше від укріплень і передгороддя кількох курганних груп.

Кургани до сьогодні не збереглися. Старий єврейський цвинтар, на ділянці якого розміщувалась курганна група, розташовувався практично у центрі сучасного селища (рис. 4: 3). На його місці нині розміщується садиба адміністративної будівлі селищної ради (колишньої районної держадміністрації).

ВИСНОВКИ

У результаті проведених в селищі Народичі розвідкових робіт і збору підйомного матеріалу в 2013 р. та шурфування на трьох майданчиках ранньомодерних укріплень у 2020 р. отримані дані про наявність, характер, потужність та хронологічну належність культурних нашарувань в історичній частині селища, сформована колекція археологічних артефактів. На східному укріпленні, ймовірно, досліджено частину льоху чи підвального приміщення будинку маєтку власників Народичів, на західному — залишки виробничих об'єктів княжих часів. Зазначимо, що під час шурфування всіх трьох укріплень виявлені керамічні матеріали X—XIII ст. та XIV—XV ст., що підкріплює наші попередні припущення про заселеність території Народичів у давньоруський та післямонгольський періоди. Вповні не з'ясованим залишається питання існування тут у князівський період фортифікованого населеного пункту, що передбачає проведення цілеспрямованих спеціальних розвідок.

Подальші археологічні дослідження на ділянці східного укріплення можливі лише у вигляді шурфування вільних від забудови й комунікацій ділянок уздовж краю тераси, або закладення розкопу в центральній частині укріплення (на заасфальтованому майданчику внутрішнього подвір'я місцевої лікарні). Для проведення можливих наступних археологічних досліджень на території центрального укріплення перспективними є городи садиб у його південно-західній частині. Зафіксовані численні поховання пізнь-

осередньовічного цвинтаря на ділянці західного укріплення, на якій знайдені виробничі об'єкти давньоруського часу, практично унеможливають проведення подальших робіт у цій частині історичного міста. Цікавим й необхідним варіантом продовження досліджень цієї ділянки пам'ятки є розріз краю тераси з метою пошуку залишків фортифікації (валу, згаданого І. Ф. Левицьким). Багатообіцяючими для стаціонарних досліджень видаються схили тераси на південь від укріплень, де, вірогідно, впродовж всього середньовіччя містились садиби неукріпленого селища (подолу) й площа якого не зазнала значних перепланувань впродовж ХХ ст. Вкрай необхідним є проведення моніторингу за земляними роботами в центральній історичній частині селища Народиці та впровадження археологічного нагляду під час виконання подібних робіт.

ПОДЯКИ

Автор статті й керівник досліджень щиро дякує тогочасному голові Народицької об'єднаної територіальної громади Анатолію Олександровичу Леончуку та депутатському корпусу Народицької селищної ради, голові відділу культури Тамарі Іванівні Дідух та співробітнику Народицького народного краєзнавчого музею Ірині Закусилю, керівництву Природного заповідника «Древлянський» Миколі Івановичу Шелюку та Миколі Федоровичу Коминару, працівникам місцевого комунального господарства та його керівнику Валентину Миколайовичу Чіпаку, головному лікарю Народицької лікарні Марії Іванівні Пащук, а також усім мешканцям селища Народиці, що допомагали учасникам експедиції під час проведення досліджень. Особлива подяка Василю Васильовичу Маєвському, координатору громадської організації «Честь. Справедливість. Рівноправ'я», — головному ініціатору запрошення археологів до містечка. Дякуємо за ваше сприяння, без вашої допомоги проведення археологічних досліджень було б практично неможливим, а отримані результати менш вагомими.

Також дякую О. О. Тарабукіну за допомогу у пошуку світлин 1925 р.

Окрема подяка Збройним Силам України. Остаточна підготовка цієї публікації до друку стала можливою лише завдяки стійкості та мужності українських воїнів та героїчній праці українських енергетиків.

ЛІТЕРАТУРА

Алфьоров, О., Однороженко, О. 2008. *Українські особові печатки XV—XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ*. Харків.

Антонович, В. Б. (ред.). 1867. *Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России*. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше утверждённой при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе (далее — Архив Юго-Западной России). IV, I. Киев: Е. Фёдоров.

Антонович, В. Б. (ред.). 1868. *Акты о казаках (1679—1716)*. Архив Юго-Западной России. III, II. Киев: Е. Фёдоров.

Антонович, В. Б. (ред.). 1871. *Акты об унии и состоянии православной церкви с половины XVII века (1648—1798)*. Архив Юго-Западной России. I, IV. Киев: Университетская типография.

Антонович, В. Б. (ред.). 1876. *Акты о гайдамаках (1700—1768)*. Архив Юго-Западной России. III, III. Киев: Университетская типография.

Антонович, В. Б. (ред.). 1886. *Акты о заселении Юго-Западной России*. Архив Юго-Западной России. VII, I. Киев: Г. Т. Корчак-Новицкий.

Бажан, М. П. (ред.). 1982. *Українська радянська енциклопедія*. 2-ге вид. 7: Мікроклін—Олеум. Київ: УРЕ.

Баранчук, Д. Ф., Слепченко, М. І. 2020. Народиці. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 22: Мр—На. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України.

Белоусов, А. Т. (сост.). 1881а. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 25*. Киев: Университетская типография.

Белоусов, А. Т. (сост.). 1881б. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 26*. Киев: Университетская типография.

Белоусов, А. Т. (сост.). 1882. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 27*. Киев: Е. Т. Керер.

Белоусов, А. Т. (сост.). 1907а. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 30*. Киев: Т. Г. Мейнандер.

Белоусов, А. Т. (сост.). 1907б. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 32*. Киев: Т. Г. Мейнандер.

Білоус, Н. 2015. Приватні міста Київського воеводства в першій половині XVII ст.: кількість, особливості розвитку та функціонування. *Україна в Центрально-Східній Європі*, 15, с. 125-164.

Боряк, Г. В. 1990. Ревізії та лострації українських староств кінця XV — середини XVI ст. (в аспекті історико-географічної джерельної цінності). В: Шевченко, Ф. П. (ред.). *Географічний фактор в історичному процесі*. Київ: Наукова думка, с. 145-154.

Брицун, М. б. д. *Древлянське містечко. Народицький народний краєзнавчий музей* (вирізка з газети).

Владимирский-Буданов, М. Ф. (ред.). 1890. *Акты о заселении Юго-Западной России*. Архив Юго-Западной России. VII, II. Киев: Г. Т. Корчак-Новицкий.

Войтюк, М. Я., Кучер, І. С. 1973. Народиці. В: Чорнобривцева, О. С. (ред.). *Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область*. Київ: УРЕ, с. 438-446.

Герасименко, Н. О. 2007. Кадь. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*. 4: Ка—Ком. Київ: Наукова думка, с. 16.

Григорович, І. (сост.). 1846. *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*. I: 1340—1506. Санкт-Петербург: Типография II отделения собственной Е. И. В. канцелярии.

Грушевський, М. 1890. *Южнорусские господарские замки в половине XVI века: историко-статистический очерк*. Киев: Императорский Университет св. Владимира.

Грушевський, М. 1896. Кілька київських документів XV—XVI ст. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, XI, III, с. 1-18.

Гуржій, О. І. 2005. Загородники. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*. 3: Е—Й. Київ: Наукова думка, с. 194.

Дело... 1831. *Дело об оставлении в аренде сыновей помещика Барановского ключа Народического, переданного им по контракту сенатором Батюшковым и обязанности Барановских к оплате долгов их отца крестьянам, подавшим на него жалобу, ввиду жестокого обращения с ними и захват их имущества и земель.* РГИА, ф. 379, оп. 3, д. 1327.

Дело... 1831—1833. *Дело о лишении помещика Барановского права аренды ключа Народического за участие его в польском восстании и о передаче ключа в административное управление его сына.* РГИА, ф. 379, оп. 3, д. 1328.

Дело... 1834. *Дело об отдаче в аренду казенного фольварка Народического.* РГИА, ф. 379, оп. 3, д. 1701.

Дело... 1843—1857. *Дело по донесению Волынской палаты государственных имуществ о притеснениях крестьян временным владельцем имения Народического Барановским.* РГИА, ф. 384, оп. 3, д. 105.

Диаковский, Е. П. (сост.). 1906а. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 37.* Киев: Т. Г. Мейнандер.

Диаковский, Е. П. (сост.). 1906б. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 38.* Киев: Т. Г. Мейнандер.

Довнар-Запольский, М. В. 1899. *Акты Литовско-русского государства.* I: 1390—1529 г. Москва: Университетская типография.

Донцов, Г. В. (сост.). 1880а. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 22.* Киев: Университетская типография.

Донцов, Г. В. (сост.). 1880б. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 24.* Киев: Университетская типография.

Доўнар, Т. І. 1989. *Вываланцы.* В: Шамякін, І. П. (ред.). *Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі.* Мінск: Беларуская Савецкая Энцыклапедыя імя П. Броўкі, с. 471.

Жеменецький, К. (упоряд.). 2015а. *Тариф подимного податку Київського воеводства 1754 року.* Біла Церква: О. Пшонківський.

Жеменецький, К. (упоряд.). 2015б. *Тарифи подимного податку, сеймиківі лауди і люстрації Київського воеводства першої половини XVIII століття.* Біла Церква: О. Пшонківський.

Жеменецький, К. (упоряд.). 2018. *Офірний реєстр Київського воеводства 1789 р.* Біла Церква: Пшонківський О. В.

Залашко, А. Т. (упоряд.). 1969. *Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях.* Київ: Дніпро.

Зверинский, В. В. (сост.). 1885. *Волости и важнейшие селения Европейской России.* III: Губернии Малороссийские и юго-западные. Санкт-Петербург: Центральный статистический комитет.

Іващенко, О. М. 2005. *Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури Народиччини.* 4. Житомир: Полісся.

Исповедальная... 1912. *Исповедальная ведомость по Свято-Преображенской церкви местечка Народичи (Овручского уезда) за 1912 год.* Житомирський державний обласний архів, ф. 1, оп. 74, спр. 350, с. 744-771.

Каманин, И. М. (сост.). 1883. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 28.* Киев: Университетская типография.

Каманин, И. М. (сост.). 1889. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 29.* Киев: Е. Т. Керер.

Каманин, И. М. (сост.). 1910. *Постановление провинциальных сеймиков Юго-Западной Руси в 1698—1726 гг.* Архив Юго-Западной России. II, III. Киев: Императорский университет св. Владимира.

Каманин, И. М. (ред.). 1914. *Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого.* Архив Юго-Западной России. III, IV. Киев: Императорский университет св. Владимира.

Клепатский, П. Г. 1912. *Очерки по истории Киевской Земли: Литовский период.* I. Одесса: Техник.

Козловский, К. Е. (ред.). 1876. *Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI—XVIII веке (1498—1795).* Архив Юго-Западной России. VI, I. Киев: Университетская типография.

Козловский, К. Е., Новицкий, И. П. (ред.). 1876. *Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI—XVIII веке (1498—1795). Приложение.* Архив Юго-Западной России. VI, I. Киев: Киевское Губернское Управление.

Козюба, В. 2019. *Поборовий реєстр 1628 р. Київського воеводства як історичне джерело.* *Болховітинський щорічник 2017/2018*, с. 187-262.

Комашко, В. 1870. М. Народичи Овручского уезда. *Волыньские губернские ведомости.* Часть неофициальная, 49.

Кондратюк, Р. Ю., Самолюк, Д. Я., Табачник, Б. Ш. (упоряд.). 2007. *Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795—2006. Довідник.* Житомир: Волинь.

Кравченко, В. (упоряд.). 2005. *Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року.* Київ.

Крип'якевич, І. П. 1990. *Богдан Хмельницький.* Львів: Світ.

Кулаковський, П. 2010. Федір Єлець — представник панів Київського воеводства першої половини XVII століття. *Записки НТШ, CCLX*, с. 105-146.

Кулаковський, П. М. 2013. Родина Єльців на Київщині у другій половині XV ст. *Генеалогія*, 1, с. 157-173.

Левицкий, О. И. (ред.). 1883. *Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1372—1648 гг.).* Архив Юго-Западной России. I, VI. Киев: Г. Т. Корчак-Новицкий.

Левицкий, О. И. (ред.). 1909. *Акты о брачном праве и семейном быте Юго-Западной Руси XVI—XVII вв.* Архив Юго-Западной России. VIII, III. Киев: Императорский университет св. Владимира.

Левицький, І. Ф. 1925а. *Археологічно-дослідні роботи в районі м. Народичі — Ст. Шарно — Уманці — Булев — Селець — Болотниця Коростенської округи, року 1925.* НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1 (ВУАК), спр. 49/10.

Левицький, І. 1925б. *Археологічні дослідні роботи в районі: Народичі — Ст. Шарно — Уманці — Булев — Селець — Болотниця Коростенської округи, року 1925.* НА ІА НАН України, ф. 4 (особовий фонд І. Ф. Левицького), спр. 2.

Левицький, І. 1926. *Археологічні дослідні роботи в Коростенській і Житомирській округах, року 1926 (коротке подання).* НА ІА НАН України, ф. 4, спр. 3.

Левицький, І. 1927. *Археологічні дослідні роботи в Коростенській і Волинській округах, року 1927 (коротке подання).* НА ІА НАН України, ф. 4, спр. 4.

Левицький І. Ф. 1931. *Стоянка в ур. Піщаному біля Народич.* *Антропологія*, IV, с. 191-235.

Левківський, М. 2002. Там, де Уша коси мие... В: Барагчук, Д. Ф. (ред.). *Народиччина моя благословенна.* Київ: Юнікон-Прес, с. 39-42.

Літвін, Г. 2016. *З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569—1648).* Київ: Дух і Літера.

Лобко, О. 2019. *Потоцькі гербу Пилява.* Історичні дані про походження роду (online). *Туристичний портал Червонограда.* Режим доступу: <https://>

krystynopol.info/pototski-gerbu-pylyava/ (Дата звернення 22 липня 2023).

Макарова, О. Ю. (упоряд.). 2013. *Книга Овруцького замкового уряду 1678 р.* Житомир: Полісся.

Мицик, Ю. 2010. Халецькі — провідний шляхетський рід Речинського краю у XVII—XVIII ст. В: Онищенко, О. (ред.). *Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля.* Київ: Інститут історії України НАН України, с. 1050-1072.

Мокрицький, Г. П. 2014. *Цікава Житомирщина: ілюстрована туристична енциклопедія.* П. Житомир: Волинь.

Нахлік, Є. К. 2015. *Перелицьований світ Івана Котляревського: текст — інтертекст — контекст.* Львів.

Німчук, В. В. (ред.). 1991. *Книга Київського підкоморського суду (1584—1644).* Київ: Наукова думка.

Новицький, І. (сост.). 1871. *Опись актовой книги Киевского центрального архива, означенной по списку оногo под № 6.* Київ: Университетская типография.

Новицький, І. (сост.). 1872. *Опись актовой книги Киевского центрального архива, означенной по списку оногo под № 7.* Київ: Университетская типография.

Новицький, І. П. (сост.). 1876. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 20.* Київ: Университетская типография.

Новицький, І. П. (сост.). 1878. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 21.* Київ: Университетская типография.

Новицький, І. П., Левицький, О. І. (сост.). 1884. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 17.* Київ: Е. Т. Керер.

Однороженко, О. 2012. Шляхетська геральдика Київської землі XV — першої половини XVII ст. за архівними джерелами та матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєва. *Сфрагістичний щорічник*, II, с. 169-255.

Опись... 1869а. *Опись актовой книги Киевского центрального архива, означенной по списку оногo под № 3.* Київ: Университетская типография.

Опись... 1869б. *Опись актовой книги Киевского центрального архива, означенной по списку оногo под № 4.* Київ: Университетская типография.

Опись... 1869с. *Опись актовой книги Киевского центрального архива, означенной по списку оногo под № 5.* Київ: Университетская типография.

Особова... 1927. *Особова справа І. Ф. Левицького.* ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 4218.

Павленко, С. В. 2017. Овруцький повітовий музей та науково-археологічна комісія (початок 20-х років ХХ ст.). *Археологія і давня історія України*, 4 (25): Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 120-річчя з дня народження Ф. А. Козубовського), с. 183-194

Павленко, С. В., Томашевський, А. П. 2014. Розвідки на території північної Житомирщини. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 123-125.

Павленко, С. В., Томашевський, А. П., Борисов, А. В., Переверзев, С. В. 2013. Розвідки на Житомирщині. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 160-161.

Павленко, С. В., Томашевський, А. П., Борисов, А. В., Переверзев, С. В., Хоптинець, І. М. 2012. Дослідження Східно-Волинської експедиції на Житомирщині. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 225-226.

Панчулидзе, С. (ред.). 1904. *Сборник биографий кавалергардов.* П: 1724—1899. Санкт-Петербург: Экспедиция заготовления государственных бумаг.

Пашкевич, Г. 2020. Додаток І. Результати археоботанічного дослідження фрагментів жаровні з розкопок городища Х—XIII ст. Народиці Житомирської області (західне укріплення, шурф 3). В: Корвін-Піотровський, А. О., Павленко, С. В., Борисов, А. В. *Звіт про виконання археологічних досліджень (вишукувань) на території історичної частини смт Народиці та Народицької селищної ради (ОТГ) Житомирської області у 2020 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2020, с. 46-47.

Перлштейн, А. 1856. Люстрация Овручского замка в 1552 г. *Волынские губернские ведомости.* Часть неофициальная, 20—24, с. 78-98.

Петраускас, А. В. 2006. *Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX—XIII ст.* Київ: КНТ.

Полевых С. 2012. Новые документы о Киевской земле XV века. *Сфрагістичний щорічник*, II, с. 256-281.

Рункевич, С. Г. (сост.). 1897. *Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов.* I: 1470—1700. Санкт-Петербург: Синодальная типография.

Савенко, А. І. (сост.). 1906. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 34.* Київ: Т. Г. Мейнандер.

Сичевський, А. 2016. Духовно-символічний простір римо-католицької церкви північної Житомирщини у XVII—XIX ст. *Intermagnum: історія, політика, культура*, 3, с. 302-323.

Слепченко, М. І. 2019. Слідами єврейської історії (online). «Народиці на зв'язку». *Народицька селищна бібліотека: Краєзнавчий календар 2019.* Режим доступу: https://narodichilib.blogspot.com/p/blog-page_16.html (Дата звернення 22 липня 2023).

Сухих, Л. А. 1998. Виволання. В: Шемшученко, Ю. С. (ред.). *Юридична енциклопедія.* 1: А—Г. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, с. 375.

Сухих, Л. А., Страшко, В. В. (упоряд.). 2008. *Національно-визвольна війна в Україні 1648—1657. Збірник за документами актових книг.* Київ: Віпол.

Тернопольский, І. В. (сост.). 1906. *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 33.* Київ: Т. Г. Мейнандер.

Томашевський, А. П., Павленко, С. В. 2014. Городища и укрепления средневековой Овручской волости. В: Толочко, П. П. (ред.). *Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи.* Київ: Стародавній світ, с. 470-512.

Томашевський, А., Павленко, С. 2019. Середньовічні укріплення в смт Народиці на Житомирщині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 28, с. 42-52.

Чекановський, А., Павленко, С. 2021. Про деякі фасони українських керамічних люльок для паління тютюну за знахідками в Народицях (Житомирська область). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 30, с. 106-118.

Чубіна, Т. Д. 2010. Перше покоління Потоцьких: погляд крізь призму століть. *Чорноморський літопис*, 2, с. 33-40.

Шабельдо, Ф. М. 1987. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского.* Київ: Наукова думка.

Шинкар, С. 2016. Подимний податок Овруцького повіту від 1634 року: на що збирала гроші місцева шляхта? *Літопис Волині*, 16, с. 107-115.

Яковенко, Н. 2008. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна.* Київ: Критика.

Archiwum... 1700—1730. *Archiwum lipowieckie Junosza-Rościszewskich. Testamenty, zapisy, ugody, itp. 1700—1730. XVIII w. K. 243.* ЛННБ України імені В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 5, спр. 4124/III.

Archiwum... 1750—1769. *Archiwum lipowieckie Junosza-Rościszewskich. Testamenty, zapisy, ugody, itp. 1750—1769. XVIII w. K. 243.* ЛННБ України імені В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 5, спр. 4126/III.

Bobiński, W. 2000. *Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy: studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej.* Warszawa.

Bobrowicz, J. N. (wyd.). 1839. *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J.: powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów, dowodów urzędowych.* IV. Lipsk: Breitkopf i Härtel.

Boniecki, A. 1899—1913. *Herbarz Polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich.* I—XVI. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Chachaj, J. 2007. Stan i odbudowa sieci kościelnej w łacińskiej diecezji kijowskiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, 87, s. 5-65.

Debowska, M. 2014. *Diecezje łucka i żytomierska w pierwszych latach istnienia.* Lublin: Episteme.

Documenta... 1740. *Documenta fasciculo primo comprehensa per Collegium Owrucensis Societatis Iesus termino coindescensionis ano 1740 in bonis Turbowka comportata et communicata successoribus otim Philippi Theodori Jelcow.* ЛННБ України імені В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 5, спр. 4124/III, арк. 128-129 зв.

Dr. Antoni, J. [Rolle, J. A.]. 1884. Pan Balcer z Godzimierza Wilga. Opowiadanie z końca XVII wieku. In: Dr. Antoni, J. *Opowiadanie.* Seria 4, cz. I. Warszawa: Gebethner i Wolff, s. 67-91.

Gorczak, B. (red.). 1890. *Archiwum ksiąząt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie.* III: 1432—1534. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Halecki, O. 1937. Chalecki Jyzef. In: Konopczyński, W. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny.* III. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, s. 249-250.

Heleniusz, E. 1882. *Pamiętki polskie z różnych czasów.* I—II. Kraków: Wł. L. Anczyca i Sp.

Jabłonowski, A. (red.). 1894a. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym.* IX: Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów-Braclaw), I: Źródła Dziejowe, XX. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Jabłonowski, A. (red.). 1894b. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym.* X: Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów-Braclaw), II: Źródła Dziejowe, XXI. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Jabłonowski, A. (red.). 1897. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym.* XI: Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów-Braclaw), III: Źródła Dziejowe, XXII. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Janas, E., Kłaczewski, W. (oprac.). 2002. *Urzednicy województwa kijowskiego i czernichowskiego XV—XVIII wieku: spisy.* Gąsiorowski, A. (ed.). *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XIV—XVIII wieku: spisy.* 3: Ziemie ruskie. Z. 4. Kórnik: Biblioteka Kórnicka PAN.

Karalius, L., Antanavičius, D. (red.). 2008. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524—1529). Užrašymų knyga 14.* Vilnius: LII leidykla.

Kratochwil, Z. 1995. Augustianie w metropolii lwowskiej od końca XIV do połowy XIX wieku. *Roczniki Teologiczne*, XLII (4), s. 67-103.

Kupisz, D. 2018. Wiek XVI—XVIII. In: Jawor, G. (ed.). *Potok Wielki i okolice.* Lublin: Magic, s. 77-111.

Majewski, W. 1973. Łasko Krzysztof (zm. 1700). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny.*

XVIII. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 256-258.

Majewski, W. 1984. Potocki Stanisław h. Pilawa (1607—1647). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny.* XXVIII, 1 (116). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 151-153.

Nagielski, M. 1984. Potocki Karol lub Jan Karol (zm. ok. 1674). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny.* XXVIII, 1 (116). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 83-85.

Pułaski, K. 1991. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy: monografie i wzmianki.* II. Warszawa: Blitz-Print.

Rulikowski, E. 1884. Łuczyn. In: Sulimierski, F., Chlebowski, B., Walewski, W. (eds.). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* In: Kutowa Wola—Malczyce. Warszawa: Wieku, s. 798-801.

Sulimierski, F., Chlebowski, B., Walewski, W. (eds.). 1885. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* VI: Malczyce—Netreba. Warszawa: Wieku.

Sumariusz... b. r. *Sumariusz z aktyw kijowskich, braclawskich, wołyńskich i in. oraz z ksiąg Trybunału Koronnego, z Metryki Koronnej i Litewskiej obejmujący lata 1347—1701.* ЛННБ України імені В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 91, спр. 27.

Słiwowska, W. 1980. Pawsza Antoni (1793 — po 1863). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny.* XXV. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 518-519.

Uruski, S. 1904—1931. *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej.* I—XV. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Wanat, J. B. 1979. *Zakon Karmelityw Bosych w Polsce. Klasztory karmelityw i karmelitanek bosych 1605—1975.* Kraków: Wydawnictwo OO. Karmelityw Bosych.

Wereszycka, H. 1980a. Pawsza Michał (2 poł. XVIII w.). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny.* XXV. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 519-520.

Wereszycka, H. 1980b. Pawsza Tadeusz (zm. 1826?). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny.* XXV. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 521.

REFERENCES

Alforov, O., Odnorozhenko, O. 2008. *Ukrainski osobovi pechatky XV—XVII st. za materialamy kyivskykh arkhivoshkoyshch.* Kharkiv.

Antonovich, V. B. (ed.). 1867. *Akty o proiskhozhdenii shliakhtskikh rodov v Iugo-Zapadnoi Rossii.* Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii, izdavaemyi Vremennoi Komissiei dlia razbora drevnikh aktov, vysochaishe utverzhdennoi pri Kievskom, Podolskom i Volynskom general-gubernatore (dali — Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii). IV, I. Kyiv: E. Fedorov.

Antonovich, V. B. (ed.). 1868. *Akty o kazakakh (1679—1716).* Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. III, II. Kyiv: E. Fedorov.

Antonovich, V. B. (ed.). 1871. *Akty ob unii i sostoianii pravoslavnoi tserkvi s poloviny XVII veka (1648—1798).* Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. I, IV. Kyiv: Universitetskaia tipografia.

Antonovich, V. B. (ed.). 1876. *Akty o gaidamakakh (1700—1768).* Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. III, III. Kyiv: Universitetskaia tipografia.

Antonovich, V. B. (ed.). 1886. *Akty o zaselenii Iugo-Zapadnoi Rossii.* Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. VII, I. Kyiv: G. T. Korchak-Novitskii.

Bazhan, M. P. (ed.). 1982. *Ukrainska radianska entsyklopediia.* 2-he vyd. 7: Mikroklin—Oleum. Kyiv: URE.

Baranchuk, D. F., Slepchenko, M. I. 2020. *Narodychi.* In: Dziuba, I. M. (ed.). *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy.* 22: Mr—Na. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy.

- Belousov, A. T. (comp.). 1881a. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 25*. Kyiv: Universitetskaia tipografia.
- Belousov, A. T. (comp.). 1881b. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 26*. Kyiv: Universitetskaia tipografia.
- Belousov, A. T. (comp.). 1882. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 27*. Kyiv: E. T. Kerer.
- Belousov, A. T. (comp.). 1907a. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 30*. Kyiv: T. G. Meinander.
- Belousov, A. T. (comp.). 1907b. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 32*. Kyiv: T. G. Meinander.
- Bilous, N. 2015. Pryvatni mista Kyivskoho voievodstva v pershii polovyni XVII st.: kilkist, osoblyvosti rozvytku ta funktsionuvannia. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 15, s. 125-164.
- Boriak, H. V. 1990. Revizii ta liustratsii ukrainskykh starostv kintsia XV — seredyny XVI st. (v aspekti istoriko-geografichnoi dzherelnoi tsinnosti). In: Shevchenko, F. P. (ed.). *Heohrafichnyi faktor v istorichnomu protsesi*. Kyiv: Naukova dumka, s. 145-154.
- Brytsun, M. b. d. Drevlianske mistechko. *Narodytskyi narodnyi kraieznavchyi muzei* (vyrizka z hazety).
- Vladimirskii-Budanov, M. F. (ed.). 1890. *Akty o zaselenii Iugo-Zapadnoi Rossii*. Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. VII, II. Kyiv: G. T. Korchak-Novitskii.
- Voitiuk, M. Ya., Kucher, I. S. 1973. Narodychi. In: Chornobrytseva, O. S. (ed.). *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR. Zhytomyrska oblast*. Kyiv: URE, s. 438-446.
- Herasyenko, N. O. 2007. Kad. In: Smolii, V. A. (ed.). *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. 4: Ka—Kom. Kyiv: Naukova dumka, s. 16.
- Grigorovich, I. (comp.). 1846. *Akty, otnosiashchiesia k istorii Zapadnoi Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoi komissiei*. I: 1340—1506. Sankt-Peterburg: Tipografia II ot-deleniia sobstvennoi E. I. V. kantseliarii.
- Grushevskii, M. 1890. *Iuzhnorusskie gospodarskie zamki v polovine XVI veka: istoriko-statisticheskie ocherk*. Kyiv: Imperatorskii Universitet sv. Vladimira.
- Hrushevskii, M. 1896. Kilka kyivskykh dokumentiv XV—XVI st. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, XI, III, c. 1-18.
- Hurzhi, O. I. 2005. Zahorodnyky. In: Smolii, V. A. (ed.). *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. 3: E—I. Kyiv: Naukova dumka, s. 194.
- Delo... 1831. *Delo ob ostavlennii v arende synovei pomeshchika Baranovskogo kliucha Narodichskogo, peredannogo im po kontraktu senatorom Batiushkovym i obiazanii Baranovskikh k oplatai dolgov ikh ottsa krestianam, podavshim na nego zhalobu, vvidu zhestokogo obrashcheniia s nimi i zakhvat ikh imushchestva i zemel*. RGIA, f. 379, op. 3, d. 1327.
- Delo... 1831—1833. *Delo o lishenii pomeshchika Baranovskogo prava arendy kliucha Narodichskogo za uchastie ego v polskom vosstanii i o peredache kliucha v administratsionnoe upravlenie ego syna*. RGIA, f. 379, op. 3, d. 1328.
- Delo... 1834. *Delo ob ot-dache v arendu kazennogo folvarka Narodichskogo*. RGIA, f. 379, op. 3, d. 1701.
- Delo... 1843—1857. *Delo po doneseniiu Volynskoi palaty gosudarstvennykh imushchestv o priteneniiakh krestian vremen-nym vladetsem imeniia Narodichskogo Baranovskim*. RGIA, f. 384, op. 3, d. 105.
- Diakovskii, E. P. (comp.). 1906a. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 37*. Kyiv: T. G. Meinander.
- Diakovskii, E. P. (comp.). 1906b. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 38*. Kyiv: T. G. Meinander.
- Dovnar-Zapolskii, M. V. 1899. *Akty Litovsko-russkogo gosudarstva*. I: 1390—1529 g. Moscow: Universitetskaia tipografia.
- Dontsov, G. V. (comp.). 1880a. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 22*. Kyiv: Universitetskaia tipografia.
- Dontsov, G. V. (comp.). 1880b. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 24*. Kyiv: Universitetskaia tipografia.
- Doŭnar, T. I. 1989. Vyvalancy. In: Šamiakin, I. P. (ed.). *Statut Vialikaha Kniasstva Litovskaha 1588. Teksty. Davied-nik. Kamientaryi*. Minsk: Bielaruskaja Savieckaja Encyklopediia imia P. Broŭki, s. 471.
- Zhemenetskyi, K. (comp.). 2015a. *Taryf podymnoho podatku Kyivskoho voievodstva 1754 roku*. Bila Tserkva: O. Pshonkivskiy.
- Zhemenetskyi, K. (comp.). 2015b. *Taryfy podymnoho podatku, seimykovi laudy i liustratsii Kyivskoho voievodstva pershoi polovyny XVIII stolittia*. Bila Tserkva: O. Pshonkivskiy.
- Zhemenetskyi, K. (comp.). 2018. *Ofirnyi reiestr Kyivskoho voievodstva 1789 r.* Bila Tserkva: Pshonkivskiy O. V.
- Zalashko, A. T. (comp.). 1969. *Ivan Kotliarevskiy u dokumentakh, spohadakh, doslidzhenniakh*. Kyiv: Dnipro.
- Zverinskii, V. V. (comp.). 1885. *Volosti i vazhneishie seleniia Evropeiskoi Rossii*. III: Gubernii Malorossiiskie i iugo-zapadnye. Sankt-Peterburg: Tsentralnyi statisticheskii komitet.
- Ivashchenko, O. M. 2005. *Pam'iatky i pam'iatni mistsia istorii ta kultury Narodychchyny*. 4. Zhytomyr: Polissia.
- Ispovedalnaia... 1912. *Ispovedalnaia vedomost po Sviato-Preobrazhenskoi tserkvi mestechka Narodichi (Ovruchskogo uезда) za 1912 god*. Zhytomyrskiy derzhavnyi oblasnyi arkhiv, f. 1, op. 74, spr. 350, s. 744-771.
- Kamanin, I. M. (comp.). 1883. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 28*. Kyiv: Universitetskaia tipografia.
- Kamanin, I. M. (comp.). 1889. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 29*. Kyiv: E. T. Kerer.
- Kamanin, I. M. (comp.). 1910. *Postanovlenie provintsialnykh seimikov Iugo-Zapadnoi Rusi v 1698—1726 gg.* Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii, II, III. Kyiv: Imperatorskii universitet sv. Vladimira.
- Kamanin, I. M. (ed.). 1914. *Akty, otnosiashchiesia k epokhe Bogdana Khmel'nitskogo*. Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii, III, IV. Kyiv: Imperatorskii universitet sv. Vladimira.
- Klepatskii, P. G. 1912. *Ocherki po istorii Kievskoi Zemli: Litovskii period*. I. Odessa: Tekhnik.
- Kozlovskii, K. E. (ed.). 1876. *Akty ob ekonomicheskikh i iuridicheskikh otnosheniakh krestian v XVI—XVIII veke (1498—1795)*. Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii, VI, I. Kyiv: Universitetskaia tipografia.
- Kozlovskii, K. E., Novitskii, I. P. (eds.). 1876. *Akty ob ekonomicheskikh i iuridicheskikh otnosheniakh krestian v XVI—XVIII veke (1498—1795)*. Prilozhenie. Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii, VI, I. Kyiv: Kievskoe Gubernskoe Upravlenie.
- Koziuba, V. 2019. Poborovy reiestr 1628 r. Kyivskoho voievodstva yak istorichne dzherelo. *Bolkhovitinovskiy shchorichnyk 2017/2018*, s. 187-262.
- Komashko, V. 1870. M. *Narodichi Ovruchskogo uезда. Volynskie gubernskie vedomosti*. Chast neofitsialnaia, 49.
- Kondratiuk, R. Yu., Samoliuk, D. Ya., Tabachnyk, B. Sh. (comp.). 2007. *Administratyvno-terytorialnyi ustroi Zhytomyrshchyny: 1795—2006. Dovidnyk*. Zhytomyr: Volyn.
- Kravchenko, V. (comp.). 2005. *Lytovska metryka. Knyha 561. Revizii ukrainskykh zamkiv 1545 roku*. Kyiv.
- Kryp'iakovykh, I. P. 1990. *Bohdan Khmel'nitskyi*. Lviv: Svit.
- Kulakovskiy, P. 2010. Fedir Yelets — predstavnyk paniv Kyivskoho voievodstva pershoi polovyny XVII stolittia. *Zapysky NTSH*, CCLX, s. 105-146.
- Kulakovskiy, P. M. 2013. Rodyna Yeltsiv na Kyivshchyni u druhiu polovyni XV st. *Henealohiia*, 1, s. 157-173.
- Levitskii, O. I. (ed.). 1883. *Akty o tserkovno-religioznykh otnosheniakh v Iugo-Zapadnoi Rusi (1372—1648 gg.)*. Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii, I, VI. Kyiv: G. T. Korchak-Novitskii.
- Levitskii, O. I. (ed.). 1909. *Akty o brachnom prave i semeinom byte Iugo-Zapadnoi Rusi XVI—XVII vv.* Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii, VIII, III. Kyiv: Imperatorskii universitet sv. Vladimira.
- Levytskyi, I. F. 1925a. *Arkheolohichno-doslidni roboty v raioni m. Narodychi — St. Sharno — Umantsi — Bulev — Selets — Bolotnytsia Korostenskoi okruhy, roku 1925*. NA IA NAN Ukrainy, f. 59, op. 1 (VUAK), spr. 49/10.
- Levytskyi, I. 1925b. *Arkheolohichni doslidy v raioni: Narodychi — St. Sharno — Umantsi — Bulev — Selets — Bolotnytsia Korostenskoi okruhy, roku 1925*. NA IA NAN Ukrainy, f. 4 (osobovyi fond I. F. Levytskoho), spr. 2.
- Levytskyi, I. 1926. *Arkheolohichni doslidy v Korostenskii i Zhytomyrskii okruhakh, roku 1926 (korotke podannia)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 4, spr. 3.
- Levytskyi, I. 1927. *Arkheolohichni doslidy v Korostenskii i Volynskii okruhakh, roku 1927 (korotke podannia)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 4, spr. 4.
- Levytskyi I. F. 1931. Stoianka v ur. Pishchanomu bilia Narodych. *Antropolohiia*, IV, s. 191-235.

- Levkivskiy, M. 2002. Tam, de Usha kosy myie... In: Baranchuk, D. F. (ed.). *Narodychchyna moia blahoslovenna*. Kyiv: Yunikon-Pres, s. 39-42.
- Litvin, H. 2016. *Z narodu ruskoho. Shliakhta Kyivshchyny, Volyni ta Bratslavshchyny (1569—1648)*. Kyiv: Dukh i Litera.
- Lobko, O. 2019. Pototski herbu Pyliava. Istorychni dani pro pokhodzhennia rodu (online). *Turystychnyi portal Chervonohrada*. Rezhym dostupu: <https://krystynopol.info/pototski-gerbu-pylyava/> (Data zvernennia 22 lypnia 2023).
- Makarova, O. Yu. (comp.). 2013. *Knyha Ovrutskoho zamkovoho uriadu 1678 r.* Zhytomyr: Polissia.
- Mytsyk, Yu. 2010. Khaletski — providnyi shliakhetskyi rid Rechytskoho kraiu u XVII—XVIII st. In: Onyshchenko, O. (ed.). *Ukraina kriz viky. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu akademika NAN Ukrainy profesora Valerii Smoliia*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, s. 1050-1072.
- Mokrytskyi, H. P. 2014. *Tsikava Zhytomyrshchyna: iliustruvana turystychna entsyklopediia*. II. Zhytomyr, Volyn.
- Nakhlik, Ye. K. 2015. *Perelytsovanyi svit Ivana Kotliarevskoho: tekst — intertekst — kontekst*. Lviv.
- Nimchuk, V. V. (ed.). 1991. *Knyha Kyivskoho pidkomorskoho sudu (1584—1644)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Novitskii, I. (comp.). 1871. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva, oznachennoi po spisku onogo pod N 6*. Kyiv: Universitetskaia tipografia.
- Novitskii, I. (comp.). 1872. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva, oznachennoi po spisku onogo pod N 7*. Kyiv: Universitetskaia tipografia.
- Novitskii, I. P. (comp.). 1876. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 20*. Kyiv: Universitetskaia tipografia.
- Novitskii, I. P. (comp.). 1878. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 21*. Kyiv: Universitetskaia tipografia.
- Novitskii, I. P., Levitskii, O. I. (comp.). 1884. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 17*. Kyiv: E. T. Kerer.
- Odnorozhenko, O. 2012. Shliakhetska heraldyka Kyivskoi zemli XV — pershoi polovyny XVII st. za arkhivnymi dzherelamy ta materialamy sfrahistychnoi koleksii Muzeiu Sheremetieva. *Sfrahistychnyi shchorichnyk*, II, s. 169-255.
- Opis... 1869a. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva, oznachennoi po spisku onogo pod N 3*. Kyiv: Universitetskaia tipografia.
- Opis... 1869b. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva, oznachennoi po spisku onogo pod N 4*. Kyiv: Universitetskaia tipografia.
- Opis... 1869c. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva, oznachennoi po spisku onogo pod N 5*. Kyiv: Universitetskaia tipografia.
- Osobova... 1927. *Osobova sprava I. F. Levytskoho*. TsDA-VO Ukrainy, f. 166, op. 12, spr. 4218.
- Pavlenko, S. V. 2017. Ovrutskiy povitovy muzei ta naukovy-arkheolohichna komisii (pochatok 20-kh rokov XX st.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (25): Doslidzhennia arkheolohichnoi spadshchyny Skhidnoi Volyni (do 120-richchia z dnia narodzhennia F. A. Kozubovskoho), s. 183-194.
- Pavlenko, S. V., Tomashevskiy, A. P. 2014. Rozvidky na terytorii pivnichnoi Zhytomyrshchyny. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r.*, s. 123-125.
- Pavlenko, S. V., Tomashevskiy, A. P., Borysov, A. V., Perveziev, S. V. 2013. Rozvidky na Zhytomyrshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012 r.*, s. 160-161.
- Pavlenko, S. V., Tomashevskiy, A. P., Borysov, A. V., Perveziev, S. V., Khoptynets, I. M. 2012. Doslidzhennia Skhidno-Volynskoi ekspedytsii na Zhytomyrshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r.*, s. 225-226.
- Panchulidzev, S. (ed.). 1904. *Sbornik biografii kavalergardov*. II: 1724—1899. Sankt-Peterburg: Ekspeditsiia zagotovleniia gosudarstvennykh bumag.
- Pashkevych, H. 2020. Dodatok I. Rezultaty arkheobotanicznego doslidzhennia frahmentiv zharovni z rozkopok horodyshcha X—XIII st. Narodychi Zhytomyrskoi obdclasti (zakhidne ukriplennia, shurf 3). In: Korvin-Piotrovskiy, A. O., Pavlenko, S. V., Borysov, A. V. *Zvit pro vykonannia arkheolohichnykh doslidzhen (yshukuvan) na terytorii istorychnoi chastyny smt Narodychi ta Narodytsoi selyshchnoi rady (OTH) Zhytomyrskoi oblasti u 2020 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2020, s. 46-47.
- Perlshtein, A. 1856. Liustratsiia Ovruchskogo zamka v 1552 g. *Volynskie gubernskie vedomosti*. Chast neofitsialnaia, 20—24, s. 78-98.
- Petrauskas, A. V. 2006. *Remesla ta promysly silskoho naseleennia Serednoho Podniprovia v IX—XIII st.* Kyiv: KNT.
- Polekhov S. 2012. Novye dokumenty o Kievskoi zemle XV veka. *Sfrahistychnyi shchorichnyk*, II, s. 256-281.
- Runkevich, S. G. (comp.). 1897. *Opisanie dokumentov arkhiva zapadnorusskikh uniatskikh mitropolitov*. I: 1470—1700. Sankt-Peterburg: Sinodalnaia tipografia.
- Savenko, A. I. (comp.). 1906. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 34*. Kyiv: T. G. Meinander.
- Sychevskiy, A. 2016. Dukhovno-symvolichnyi prostir rymokatolytskoi tserkvy pivnichnoi Zhytomyrshchyny u XVII—XIX st. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*, 3, s. 302-323.
- Slepchenko, M. I. 2019. Slidamy yevreiskoi istorii (online). «Narodychi na zv'iazku». *Narodytska selyshchna biblioteka: Kraieznauchyi kalendar 2019*. Rezhym dostupu: https://narodichilib.blogspot.com/p/blog-page_16.html (Data zvernennia 22 lypnia 2023).
- Sukhykh, L. A. 1998. Vyvolannia. In: Shemshuchenko, Yu. S. (comp.). *Yurydychna entsyklopediia*. 1: A—H. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana, s. 375.
- Sukhykh, L. A., Strashko, V. V. (eds.). 2008. *Natsionalno-vyzvolna viina v Ukraini 1648—1657. Zbirnyk za dokumentamy aktovykh knyh*. Kyiv: Vipol.
- Ternopolskii, I. V. (comp.). 1906. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 33*. Kyiv: T. G. Meinander.
- Tomashevskiy, A. P., Pavlenko, S. V. 2014. Horodyshcha y ukreplennia srednevekovoi Ovruchskoi volosty. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Mista Davnoi Rusi. Zbirka naukovykh prats pam'iaty A. V. Kuzy*. Kyiv: Starodavnii svit, s. 470-512.
- Tomashevskiy, A., Pavlenko, S. 2019. Serednovichni ukriplennia v smt Narodychi na Zhytomyrshchyni. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 28, s. 42-52.
- Chekanovskiy, A., Pavlenko, S. 2021. Pro deiaki fasony ukrainskykh keramichnykh liulok dlia palinnia tiutiunu za znakhidkamy v Narodychakh (Zhytomyrska oblast). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 30, s. 106-118.
- Chubina, T. D. 2010. Pershe pokolinnia Pototskykh: pohliad kriz pryzmu stolit. *Chornomorskyi litopys*, 2, s. 33-40.
- Shabuldo, F. M. 1987. *Zemli Iugo-Zapadnoi Rusi v sostave Velikogo kniazhestva Litovskogo*. Kyiv: Naukova dumka.
- Shynkar, S. 2016. Podymnyi podatok Ovrutskoho povitu vid 1634 roku: na shcho zbyrala hroshi mistseva shliakhta? *Litopys Volyni*, 16, s. 107-115.
- Yakovenko, N. 2008. *Ukrainska shliakhta z kintsia XIV do seredyny XVII stolittia. Volyn i Tsentralna Ukraina*. Kyiv: Krytyka.
- Archiwum... 1700—1730. *Archiwum lipowieckie Junosza-Rosciszewskich. Testamenty, zapisy, ugody, itp. 1700—1730. XVIII w. K. 243*. LNNB Ukrainy imeni V. Stefanyka. Viddil rukopysiv, f. 5, spr. 4124/III.
- Archiwum... 1750—1769. *Archiwum lipowieckie Junosza-Rosciszewskich. Testamenty, zapisy, ugody, itp. 1750—1769. XVIII w. K. 243*. LNNB Ukrainy imeni V. Stefanyka. Viddil rukopysiv, f. 5, spr. 4126/III.
- Bobiński, W. 2000. *Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy: studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej*. Warszawa.
- Bobrowicz, J. N. (publ.). 1839. *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J.: powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów, dowodów urzędowych*. IV. Lipsk: Breitkopf i Härtel.
- Boniecki, A. 1899—1913. *Herbarz Polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. I—XVI. Warszawa: Gebethner i Wolff.
- Chachaj, J. 2007. Stan i odbudowa sieci kościelnej w łacińskiej diecezji kijowskiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, 87, s. 5-65.
- Debowska, M. 2014. *Diecezja łucka i zytomiarska w pierwszych latach istnienia*. Lublin: Episteme.

Documenta... 1740. *Documenta fasciculo primo comprehensa per Collegium Owruciensis Societatis Iesus termino coincidens anno 1740 in bonis Turbowka comportata et communicata successeribus olim Philippi Theodori Jelcow*. LNNB Ukrainy imeni V. Stefanyka. Viddil rukopysiv, f. 5, spr. 4124/III, ark. 128-129 zv.

Dr. Antoni, J. (Rolle, J. A.). 1884. Pan Balcer z Godzimi-erza Wilga. Opowiadanie z końca XVII wieku. In: Dr. Antoni, J. *Opowiadanie*. Seria 4, cz. I. Warszawa: Gebethner i Wolff, s. 67-91.

Gorczak, B. (ed.). 1890. *Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*. III: 1432—1534. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Halecki, O. 1937. Chalecki Józef. In: Konopczyński, W. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny*. III. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, s. 249-250.

Heleniusz, E. 1882. *Pamiętki polskie z różnych czasów*. I—II. Kraków: Wł. L. Anczyca i Sp.

Jablonowski, A. (ed.). 1894a. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. IX: Ziemia ruskie. Ukraina (Kijów-Braclaw), I: Źródła Dziejowe, XX. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Jablonowski, A. (ed.). 1894b. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. X: Ziemia ruskie. Ukraina (Kijów-Braclaw), II: Źródła Dziejowe, XXI. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Jablonowski, A. (ed.). 1897. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. XI: Ziemia ruskie. Ukraina (Kijów-Braclaw), III: Źródła Dziejowe, XXII. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Janas, E., Klaczewski, W. (oprac.). 2002. *Urzednicy województw kijowskiego i czernichowskiego XV—XVIII wieku: spisy*. Gąsiorowski, A. (ed.). *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XIV—XVIII wieku: spisy*. 3: Ziemia ruskie. Z. 4. Kórnik: Biblioteka Kórnik PAN.

Karalius, L., Antanavičius, D. (edi.). 2008. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524—1529). Užrašymų knyga 14*. Vilnius: LII leidykla.

Kratochwil, Z. 1995. Augustianie w metropolii lwowskiej od końca XIV do połowy XIX wieku. *Roczniki Teologiczne*, XLII (4), s. 67-103.

Kupisz, D. 2018. Wiek XVI—XVIII. In: Jawor, G. (ed.). *Potok Wielki i okolice*. Lublin: Magic, s. 77-111.

Majewski, W. 1973. Łasko Krzysztof (zm. 1700). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny*. XVIII. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 256-258.

Majewski, W. 1984. Potocki Stanisław h. Pilawa (1607—1647). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny*. XXVIII, 1 (116). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 151-153.

Nagielski, M. 1984. Potocki Karol lub Jan Karol (zm. ok. 1674). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny*. XXVIII, 1 (116). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 83-85.

Pułaski, K. 1991. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy: monografie i wzmianki*. II. Warszawa: Blitz-Print.

Rulikowski, E. 1884. Łuczyn. In: Sulimierski, F., Chlebowski, B., Walewski, W. (eds.). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. In: Kutowa Wola—Malczyce. Warszawa: Wieku, s. 798-801.

Sulimierski, F., Chlebowski, B., Walewski, W. (eds.). 1885. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. VI: Malczyce—Netreba. Warszawa: Wieku.

Sumariusz... b. r. *Sumariusz z aktów kijowskich, braclawskich, wołyńskich i in. oraz z ksiąg Trybunału Koronnego, z Metryki Koronnej i Litewskiej obejmujący lata 1347—1701*. LNNB Ukrainy imeni V. Stefanyka. Viddil rukopysiv, f. 91, spr. 27.

Sliwowska, W. 1980. Pawsza Antoni (1793 — po 1863). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny*. XXV. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 518-519.

Uruski, S. 1904—1931. *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*. I—XV. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Wanat, J. B. 1979. *Zakon Karmelityw Bosych w Polsce. Klasztery karmelityw i karmelitanek bosych 1605—1975*. Kraków: Wydawnictwo OO. Karmelityw Bosych.

Wereszycka, H. 1980a. Pawsza Michał (2 poł. XVIII w.). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny*. XXV. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 519-520.

Wereszycka, H. 1980b. Pawsza Tadeusz (zm. 1826?). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny*. XXV. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 521.

S. V. Pavlenko

NARODYCHI IN THE MIDDLE AGES

The article attempts to summarize the existing published and known archival sources on the history of the Narodychi town, located in the north of Zhytomyr Region. The results of archaeological research of the town are also generalized, carried out in 1925—1927, 2013 and 2020.

It is mistakenly considered that Narodychi were first made known in the revision of the Ovruch castle in 1545. In fact, Narodychi, as a domain or benefice of the Yelets noble family, are mentioned in official documents from the 3rd quarter of the 15th century. At the beginning of the 17th century Narodychi grow into a town in which a wooden and earthen castle is built. During the 16th—18th centuries, Narodychi was successively owned to the noble families of Yeltsy, Fox-Potocki and Pavshi. After the divisions of the Polish-Lithuanian Commonwealth, the town was expropriated to the treasury of the Russian Empire.

The first archaeological researches on the territory of the town were conducted by Ivan Levyskyi in 1925—1927. He explored and described the remains of three fortifications in the center of Narodychi, an adjacent unfortified settlement and a burial mound. The results of these studies remained unpublished.

The latest archaeological researches of the town were conducted under the author's direction. During the explorations in 2013, the ancient fortifications sites were identified, the historical topography of the town was clarified, and numerous ceramic materials from the Old Rus' period, the post-Mongol era, the Middle Ages, and the Early Modern times were found. There were stationary works on the area of fortifications in summer of 2020. As a result, the strength and degree of preservation of cultural layers were clarified, the remains of archaeological objects were recorded (a cellar with artifacts of the 2nd part of 17th century, a wood-chemical production facility, a roaster), the assumptions about the settlement of the central part of Narodychi in the Old Rus' period were confirmed, data on almost continuous development of town in the Middle Ages was obtained, promising areas for further archaeological research were determined.

Keywords: Narodychi, Zhytomyr region, Old Russian times, Middle Ages, Early Modern times, hillfort, castle, cultural layer, Yeltsy, Fox-Potocki, Pavshi.

Одержано 19.07.2023

ПАВЛЕНКО Сергій Васильович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

PAVLENKO Serhii, Research Assistant, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-3138-5746,

e-mail: pavlenko@iananu.org.ua.

Н. Р. Білецький

ДОКУМЕНТИ ДО ІСТОРІЇ НАРОДИЧІВ (публікація джерел)

У статті періодично із науковим коментуванням та перекладом на українську мову здійснено повнотекстову публікацію семи документів, які походять із липовецького архіву Юноша-Росцішевських й стосуються історії містечка Народичі XVIII ст. та його найближчої округи.

Ключові слова: Народичі, Ласки, замок, маєтності, Потоцькі, Павші, Левківські, архівні документи, орендний контракт, квитанція, дарча.

Опубліковані нижче документи¹ були зібрані в липовецькому архіві Юноша-Росцішевських², рукописи якого потрапили до складу фонду Осолінських і тепер зберігаються у Львівській національній науковій бібліотеці України імені Василя Стефаника. Оцифровані рукописи доступні до завантаження в електронній бібліотеці Національного інституту ім. Осолінських (Zakład Narodowy im. Ossolińskich)³. Вони складаються зі зшитих оригінальних мембран. На більшості помітні лінії згинів. Зустрічаються різні почерки, але тексти написані яскравими чорнилами. Частина місць у документах вицвіла від вологи або пошкоджена фізичними розривами папе-

ру (рис. 1). Особливістю актів є збережені в них особисті ручні підписи місцевої шляхти — як чоловіків, так і жінок (рис. 2; 3).

Документи № 1—4 (Archiwum... 1700—1730, арк. 147—154 зв.) стосуються надання в трирічну оренду замку і пов'язаних маєтностей в Старих Народичах від любецького старости Казимира Потоцького та його дружини Теодори зі Стжешина місцевому шляхтичу Михайлові Щеньовському за 4400 польських злотих. До орендного контракту додавалися реєстр із переліком споруд і майна у самому дитинці (рис. 4), а також квитанція від Казимира Потоцького для Михайла Щеньовського стосовно тоді ж позиченої готівки у 1600 польських злотих. Крім того, публікується суміжний акт щодо передачі с. Ласки від овруцького скарбника Даніеля Левковського житомирському підсудку Мацею Трипольському.

Документи № 5—7 (Archiwum... 1750—1769, арк. 126—131 зв.), що знаходяться в іншому рукописі, належать до пізнішого періоду. Вони стосуються продажу трьох частин власностей когнатичних потомків Катерини з Потоцьких Фащевської, зокрема й містечка Нові Народичі, за 4500 польських злотих київському стольникові Янові Павші. Оскільки Павло Кобилінський і Барбара Микульська отримали свої 1500 польських злотих за четверту частину пізніше, то їх акти збереглися відокремлено.

Усі наведені документи написані старопольською мовою з поодинокими вставками клаузул латиною. Оскільки ці джерела є юридичними актами, їхня граматична формулярна структура не відображає живої мови. Речення містять кальковані з латини дісприкметникові, дісприслівникові, означувальні конструкції, які не є характерними для слов'янських мов. Також ці пономовні документи містять явні локальні поліські / північноукраїнські варіації, що поміт-

1. Автора ознайомили з цими документами й спонукали до їх перекладу та публікації співробітники Інституту археології НАН України С. В. Павленко й А. В. Борисов. Археологів, які проводили польові археологічні роботи в Народичах, перш за все цікавив переклад опису середньовічного замку, а саме — можливі згадки фортифікаційних споруд та топографічних орієнтирів, що могли б стати їм в пригоді під час планування й проведення подальших досліджень (тут і далі, в тексті оригіналу та перекладах, примітки автора-перекладача, якщо не вказано інше).

2. Про історію липовецького зібрання шляхтичів Юноша-Росцішевських див.: Крикун 2012, с. 202—203.

3. Режим доступу: https://dbs.ossolineum.pl/kzc/wyniki_proste_op.php?OP-000563.

© Н. Р. БІЛЕЦЬКИЙ, 2023

но з правопису деяких слів. При передачі оригіналі текст документа по можливості розбивався на логічні формулярні складові джерела, такі як: інтитуляція, диспозиція, яка могла ділитися на внутрішні підпункти, санкція, короборація, локум, датум і підписи свідків.

Усі скорочення, окрім «т. р.» (manu propria, рукою власною), розкриваються у квадратних дужках. Також у квадратних дужках передаються реконструйовані по смислу вицвілі або пошкоджені місця в джерелах. Три крапки в квадратних дужках передають пропущені й нереконструйовані місця. Оригінальний правопис польських діакритиків і пунктуація документів не збережені. Натомість, по можливості, вони були розставлені подібно до сучасної польської вимови. Знаком оклику в круглих дужках вказується слово так, як воно написане в джерелі. Знак питання біля слів вказує на неоднозначне прочитання. Дві косих лінії вказують на зворот або розрив аркушів.

Автор не складав редакційних заголовків щоб уникнути нагромадження, адже кожна справа має на звороті останнього аркуша оригінальні заголовки і архівний номер документа. Також для зручності ці заголовки перенесені на початок кожного документа. Переклад українською мовою є лише допоміжним для прочитання оригіналу, тому ми наполягаємо посилатися тільки на оригінал. При перекладі автор спробував наблизити текст до сучасної української мови та по змозі змінити порядок слів у реченні для легшого прочитання. На відміну від оригіналу, у перекладі скорочувалися титулатурні форми звертань (вельможний, уроджений, велебний, його / її / їх-мості, пан / пані / панство), а також грошові одиниці (польський злотий). У примітках до тексту мовою оригіналу вказані деякі фактичні й технічні особливості джерел. У коментарях до перекладів пояснюються застарілі слова, а також наведені короткі біографічні довідки про осіб, що згадуються у документах, інформацію щодо яких нам вдалося знайти в науковій та довідковій літературі.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Контракт з паном Szczeniowskim, uczyniony anno 1723tio.

Контракт арєдновнй міжє w[ielmożnym] Potockim a w[ielmożnym] Szczeniowskim o miasto Stare Narodycze za sumę 4400 z[łoty] p[olskich] spisany.

R[ok]u 1723, d[ies] 1, Junii.¹

№ 3. Fasc: 6.² //

Міжє wielmożnymi ichm[ości]ami p[anami] Kazimierzem na Potoku y Theodorą z Strzeszyna Potockiemі, starostami lubeckiemі, mał[żonkami], z iedney, a urodzonym j[ego]m[ości] p[anem] Michałem na Wielkim Szczeniowie Szczeniowskim, z drugеy strony, staneło pewne y w niwczym nie odmi[n]io[n]ne postanowienie w ten niżej opisany sposоb y o to, iż

1. Перпендикулярний напис заголовку справи.

2. Архівний номер, написаний нижче чорнильною ручкою.

W[ielmożni] wiel[możni]³ (!) ichm[ości] p[anowie] starostowie, mał[żonkowie], zaciągnąwszy sumy narzod czterech tysięcy czterechset z[łoty] na zapis w grodzie Żytomirskim, roku 1723, die 26, februarii, w Żytomirzu spisany, przyznanym na dobrach generaliter wszystkich, zapisano y in ci?⁴ inonerowano nazaiutrz ś[więtego] Jana Chrzciciela w roku tym że, s[wiata] rzymskiego, przypadającego, oddać assekurowano.

W nieoddaniu zaś pieniędzy y nieawizowaniu na terminie, przybrawszy do tey że sumy 4400 тисяч sześćset z[łoty] p[olskich], dobra miasto Stare Narodycze, jako o tym fusius ten że zapis w sobie opiewa, kontraktem arendownym w trzyletnią possessyą ci z w[ielmożni] ichm[ości] p[anowie] starostowie lubeccy (!) temu ж j[egomość] p[anu] Michałowi Szczeniowskiemu puścić y kontrakt z inwentarzem, według zwyczaju die spisawszy, wszytkie intraty dawnym zwyczajem, sine ulla excepcione, obligowali się drugiey sumy na kontrakt w roky tym że 1723, dies 15, martii, w Owruckim roborowany, z[łoty] p[olskich] dwa тисяч, duo 2000 m[ille].

Według którego urodzony i[ego]m[ości] p[an] Szczeniowski, nie czekając terminu, w zapisie wyrażonego, do liczenia sumy тисяч sześćset z[łoty] p[olskich], ale na requizycyą w[ielmożnych] ich[mości]ów p[anów] starostów 2000 m[ille] z[łoty] p[olskich] real[ite]r et effectiue wypłacił.

W[ielmożni] ich[mości] p[anowie] starostowie obligowali się we dwóch тисяч z[łoty] p[olskich] wysz wyrażone dobra Narodycze na rok, zaczawszy od ś[więtego] Jana w roku terazniejszym 1723 a kończący się w roku, da Pan Bóg, przyszłym 1724 o tym że dniu y święcie, residuitatem zaś tey sumy czterech тисяч czterechset z[łoty] p[olskich], iako o tym sonat // sonat kontrakt y assekuracya, przy kontrakcie dana, una [cum] provisio[ne] przy expiracyey tegorocznego kontraktu oddać [obligowa]li się.

Zwając zaś w[ielmożni] ichm[ości] p[anowie] starostowie różne difficultates y zkomputowawszy sobie intratą wszelką, inkludując oraz prowizyę y summę przez te lata, dobra swoje dziedziczne miasto Stare Narodycze cum omnibus attinentiis et pertinentiis, ze wszytkimi przywotkami, gruntami, polami, rolami zasianymi y niezasianymi, oranemi y nieoranemi, łąkami, sianożencami, borami, lasami, gaiami, siedliskami, obszarami wszelkimi, w inwentarzu wyrażonemi, stawami, rzekami, rzeczками, błotami, zaroślami, wolnym łowieniem ryb, łowami zwierzęcemi, gonami bobrowemi, daniami, czynszami, pańszczyzną, młynami, arendą karczenną, porękawicznymi, poddanemi, ciągłemi y nieciągłemi, y ich wszelkimi generaliter powinnościami, zamkiem, folwarkiem, osoblive inwentarzem specyfikowanym, owo zgoło ze wszytkimi generaliter pożytkami, intratami, przychodami y przynależnościami, nic na siebie samych a nie na kogo inszego nie excypując, nie tając, ani zostawując, ale wszytko ogółem y posp[olito]ścią, tak, aby mianowane niemianowanemu a niemianowane mianowanemu, nic nie szkodziło ani ubliżało, tak, iako się w sobie w swoich grunciech, obchodziech przed tym mie[li]li y teraz mają, z ostrowami dwyrskiemі, drzewem bortnym, w summie wzwyz wyrażoney, wzięwszy należyтą satysfak[cy]ą wraz za lat trzy, urodzonemu i[ego]m[ości]ci panu Michałowi Szczeniowskiemu kontraktem trzyletnim arendownym, wraz po sobie idącym, arenduią, a to ze wszytkimi stosując się [do tego] zapisu wzwyz wyrażonego.

Która to arenda pocz[yna]ię się // w roku terazniejszym 1723 od św[ięta] ś[więtego] Jana Chrzciciela, a

3. Повтор в оригіналі.

4. Слово написано нерозбірливо.

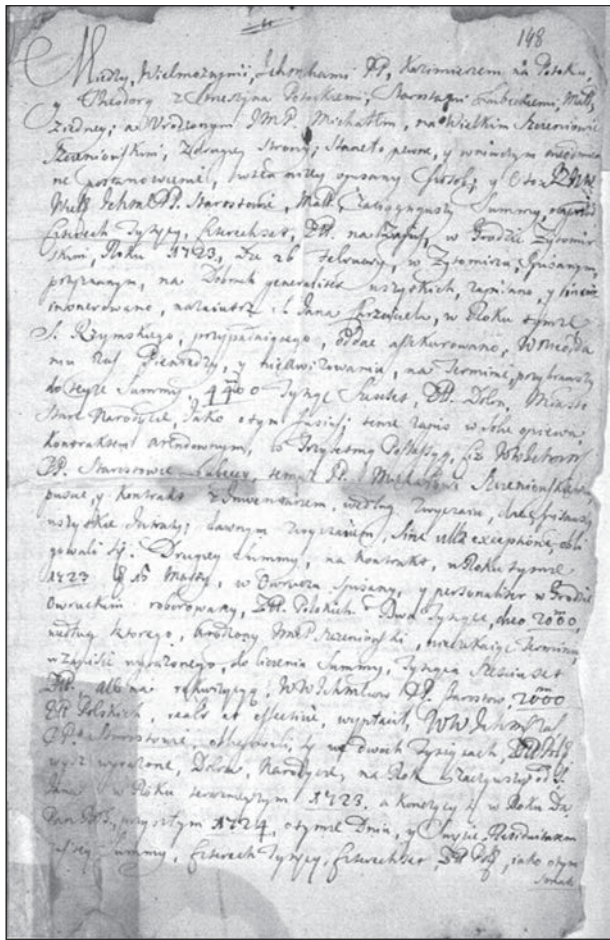

Рис. 1. Перша сторінка орендного контракту на Старі Народичі між Казимиром Потоцьким та Міхалом Щеньовським (Archiwum... 1700—1730)

коń[zać się] ma w roku, da Pan Bóg, przyszlým 1726 o tym że dniu święcie ś[więtego] Jana Chrzczizela.

Wolen tedy iuz iest y będzie tymi dobrami według kontraktu y inwentarza iak chuce rządzić, dysponować, intraty wynaydować, aby bez uszczerbku dziedzicyw.

Ktyrym to kontraktem do rzetelney, aktualney y spokoyney possessyiy w[ielmożni] ich[mośc]i p[anowie] starostowie lubeccy urodzonego j[ego]m[ość] p[ana] Michała Szczeniowskiego na terazneyszym terminie przez woznego y slachte (!) intromissyia dopuszczaią y otdąd żadney przeszkody ani prepedycyey uczynić, zadawać w possessyey nic nie maia y nie powinny będą, owszem od wszelakich impedymentyw prawnych y nieprawnych, od kogo kolwiek zachodzących, bronic y zastępować maia.

Cavent to dobre w[ielmożni] ich[mośc]i p[anowie] starostowie lubeccy, aczby j[ego]m[ość] p[an] Szczeniowski, possessor gruntyw wszelkich, inwentarzem podanych nikomu innemu za possessyey swoiey nie podawał y owszem onych na swoy pożytek zażywał. Oprócz co z dziesięciny, pozwalać zasiewy wszelkie, iakie j[ego]m[ość] p[an] Szczeniowski zastał, takie z y na tym że polu, zasiać będzie powinien folwark wszelki. Wiele sztuk zastał, tyle z zostawił powinien będzie.

Cauet to sobie j[ego]m[ość] p[an] Szczeniowski, iezeliby cokolwiek insuper zasiać miał, tedy wolne zebranie w[ielmożni] ich[mośc]i p[anowie] starostowie j[ego]m[ość] p[an] Szczeniowskiemu pozwalaia. Podwoy za mel trzydzieści od każdego zosobna z poddanych mieszczan, iako też ze wsiów raz w rok pozwala się

bez obciażenia zbytniego poddanstwa. A iezeliby tego niechceli, tedy według ugody po 15 die po z[łoty]ch] pięć zapłacić będą powinni. A to na woli będzie j[ego]mośc]i p[ana] possessora. Rumacya cum omni obediencia (!) subditorum niedziel sześć [a dn]i dziesięć pozwala się. Reparacya żadna niepozwała się. [...]z co na potrzeby swoje postawić zechce.

Który to kontrakt do inwentarza // -tarza a inwentarz do kontraktu in toto referować się maia. Że w[...] w[ielmożni] ich[mośc]i p[anowie] starostowie, nie czekaiąc ś[więtego] Jana, z racyey, że do Lublina odiezdzaia, puszczaią j[ego]mośc]i p[anu] Szczeniowskiemu na terazniejszym terminie wzwyy wyrażone dobra. Tedy j[ego]m[ość] p[an] Szczeniowski w rekompensę tego, zkomputowawszy przez ten czas pańszczyznę, dać robotnika do skonczenia klasztoru w[ielebnych] oyców] dominikanów owruckich obligeie się.

Co wszytko strony obedwie zacząć y dotrzymać we wszytkich punktach maia y powinni będą pod rygorem w zapisie wzwyy wyrażonym.

Zapisuia się y ten kontrakt, przez który kolwiek stronę roborować sobie pozwalaia. Vigore którego kontraktu ten że j[ego]m[ość] p[an] Szczeniowski iako aktualny possessor possessyą zapisać ma.

Y ten kontrakt rękami swymi własnymi przy podpisach ich[mośc]iów panów przyiaciół podpisuia.

Działo sie w Narodyczach.

Dnia pierwszego, Juny, roku Pańskiego 1723tio.

Kaziemrz n[a] P[otoku] Potocki, s[tarosta] l[ubecki], m. p.

Teodora Potocka, s[tarostowa] l[ubecka], m. p.

Ustnie y oczewisto proszony przyiaciel od w[ielmożnych] ich[mośc]iów p[anów] Potockich, starostyw lubeckich, mał[żonków], do tego kontraktu podpisuię się, Bazyli Hruzewicz, łowczy nowogrodzki, m. p.

Ustnie y oczewisto proszony przyiaciel od w[ielmożnych] ich[mośc]iów p[anów] Potockich, starostyw lubeckich, mał[żonków], do tego kontraktu podpisuię się, K[a]z[i]m[ie]r[z] Stanisław Jankowsky, r. wł.

Ustnie y oczewisto proszony przyiaciel od w[ielmożnych] ich[mośc]iów p[anów] starostów lubeckich, przyncipałów, podpisuię się, Tomasz Chołodecky [m. p.]

Michał n[a] W[ielkim] S[zczeniowie] Szczeniowski, m. p.

Concordat[um] cum [originalo?] //

ПЕРЕКЛАД

Контракт з п. Щеньовським, укладений р. 1723.

Орендний контракт, записаний між вл. Потоцьким і вл. Щеньовським щодо міста Старі Народичі за суму 4400 зл. пол.

Року 1723, дня 1 червня (рис. 1).

Між вл. ім. п. Казимиром на Потоці і Теодорою зі Стжешина Потоцькими¹, старостами любецькими,

1. Казимир Потоцький гербу Любич, син Франциска Потоцького, старости овруцького, та Катерини Сільницької. Овруцький чашник (1713), ловчий (1715—1720), любецький староста (?—?). Власник Старих Народичів у 1721—1723 рр., які набув як спадок від батька, але отримав тільки після смерті матері. Продав Старі Народичі з волостю Міхалу Павші у 1723 р. К. Пуласький та С. Урусський вказують тільки на один шлюб Казимира — із Анною Стоїнською гербу Яніна, дочкою люблінського земського судді Яцека. Вірогідно, Теодора зі Стжешина його перша дружина, невідома гербовником (Uruski 1917, XIV, s. 281; Pułaski 1991, s. 172, 173; oprac. Janas, Kłaczewski 2002, s. 77, N 485, s. 82, N 524).

подружжям, з одної, і ур. йм. п. Михайлом на Великому Щеньові Щеньовському¹, з другої сторони, сталася певна і ні в чому не скасована постанова в нижче написаний спосіб про те, що

Вельможні ім. п. старости, подружжя, попередньо взявши суму 4400 злотих на запис в гроді Житомирському, записаний р. 1723, дня 26 лютого в Житомирі, визнаний загалом на всіх власностях, в якому записано та примушено гарантувати видачу [суми] на наступний день по св. Івані Хрестителю, римському святі, того ж року.

При незмозі потім віддати гроші і з'явитись на судовому засіданні, добавивши до тієї ж суми 4400 тисячу шістсот зл. пол., ті ж вм. ім. п. старости любецькі тому ж йм. п. Михайлові Щеньовському зобов'язувалися надати у власність місто Старі Народичі орендним контрактом в трирічне володіння, як про це говориться більше в тому ж записі, і контракт з інвентарем, складеним того ж дня, згідно зі звичаєм, усі доходи за давнім звичаєм без будь-яких виключень, і другу суму 2000 зл. пл. за контрактом, який записано в тому ж р. 1723, дня 15 березня, в Овручі і особисто підписано в гроді Овруцькому.

Згідно з яким, ур. йм. п. Щеньовський, не чекаючи терміну до лічення суми 1600 зл. пл., який зазначений в записі, за проханням вм. ім. п. старост виплатив дійсно і дієво 2000 зл. пл.

Вм. ім. п. старости зобов'язувалися тоді в 2000 зл. пл. вищеназану власність Народичі на термін, що починається від св. Івана цього року 1723, а закінчується, дай Господь Бог, на той же день і свято у майбутньому 1724, віддати решту тієї суми 4400 зл. пл. відповідно до контракту і гарантії, яка додана до контракту, разом із забезпеченням після завершення тогорічного контракту.

Зважаючи на різні складнощі і вилічивши собі всі доходи, долучивши також забезпечення і суму за ті роки, належне задовольнившись вищеназаною сумою, вм. ім. п. старости надають в оренду за наступним трирічним орендним контрактом зі всім, що до того вищеназаного запису стосується, ур. йм. п. Михайлові Щеньовському свою спадкову власність місто Старі Народичі зі всіма приналежностями й обширами, зі всіма пожитками, ґрунтами, полями, ріллями, засіяними і незасіяними, оранними і неораними, луками, сіножатями, борами, лісами, гаями, сідлицями², всіма обширами, що вказані в інвентарі, ставами, ріками, річками, болотами, заростями, вільним виловом риби, полюванням на звірів, бобровими загонами, данинами, чиншами³, панцичною, млинами, орендою шинків, порукавним, підданими, тяглими⁴ і нетяглими, і загалом усілякими їхніми повинностями, замком, фільварком, особливо зазначеним в інвентарі, усе геть зі всіма пожитка-

1. Міхал Щеньовський (бл. 1685 — до 10 жовтня 1745) гербу Кушава (або Папржиця), син Олександра Щеньовського та Катерини Фальковської. Київський земський комірник (1723—1724), теребовлянський підчаший (1730—1745), житомирський суддя гродський (1733—1745). Власник третини Ржищева, Ходорова і сіл Щучинки, Уляників і Липового Рогу на Київщині (з 1733 р.). Одружений з Анною з Паславських (Pułaski 1911, s. 219, 220; Przybos (ed.) 1987, s. 94, N 635; упоряд. Жеменецький 2015b, с. 293).

2. Місцевість, оселище.

3. Грошовий податок з підданих за користування землею.

4. Селянин, що мав робочу худобу.

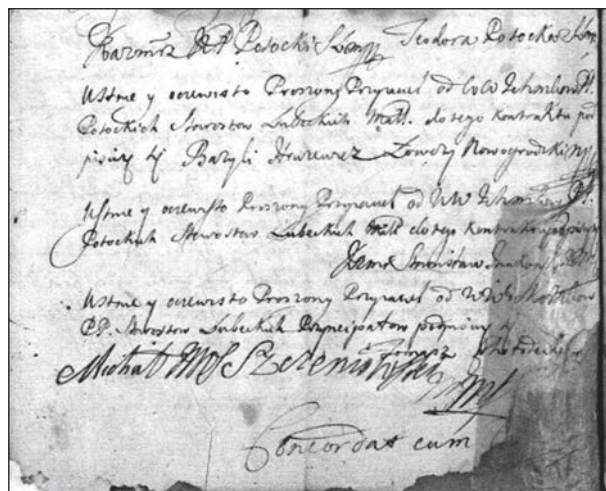

Рис. 2. Особисті підписи Казимира і Теодори Потоцьких, Міхала Щеньовського та свідків під орендним контрактом на Старі Народичі (Archiwum... 1700—1730)

ми, укладами, доходами і приналежностями, нічого не виокремлюючи на самих себе, ані на кого іншого, не приховуючи, ані залишаючи, а все загалом і спільно, так, щоб назване неназаному, а неназане названому ніщо не шкодило та не ображало, так, як собі у своїх ґрунтах, обходах перед тим мали і тепер мають, з двірськими островами, бортним деревом.

Котра-то оренда починається цього року 1723 від свята св. Івана Хрестителя⁵, а має закінчитися в році, дай Господь Бог, майбутньому 1726 на той же день і свято св. Івана Хрестителя.

Вільний тоді вже є і буде він тими власностями відповідно до контракту й інвентарю, як схоче, управляти, судити, отримувати доходи, але без шкоди спадкоємцям.

Котрим-то контрактом до ретельного, актуального і спокійного володіння вм. ім. п. старости любецькі допускають ур. йм. п. Михайла Щеньовського на цьому засіданні через возного і шляхту, і відтоді жодної перешкоди чи перешкоди чинити, задавати в володінні ніяк не мають і не повинні будуть, і взагалі від усіляких правних і неправних труднощостей, що від будь-кого стаються, боронити й заступати мають.

Нехай викопають те добро вм. ім. п. старости любецькі, лиш би йм. п. Щеньовський, власник усіляких ґрунтів, через інвентар підданих нікому іншому поза своїм володінням не віддавав і взагалі тільки для себе ними користався. Окрім того, що з десятини, дозволяються засіви всілякі, які йм. п. Щеньовський застав, такі ж і на тому ж полі; повинен засіяти весь фільварок. Багато штук застав, стіки ж залишити повинен.

Нехай викопає йм. п. Щеньовський, якщо що-небудь понад те засіяти мав. Тоді дозволяють без надмірного навантаження підданих ім. п. старости. Дозволяються підводи на помол по тридцять від кожного окремо з підданих міщан, як і з сіл раз на рік без надмірного обтяження підданих. А якщо того не захочуть, тоді, згідно з угодою, після 15 дня⁶ по злотих 5 мають заплатити. І те буде по волі йм. п. власника. Дозволяється виселення зі всіма повинностями підданих за неділь 6 і днів 10. Не дозволяється жодна репарація [...] що на свої потреби захоче поставити.

5. 24 червня — Різдво Іоанна Хрестителя.

6. 15 березня.

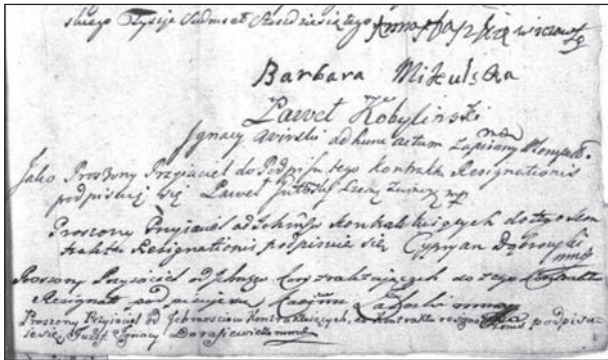

Рис. 3. Особисті підписи Барбара Микульської, Павла Кобилінського, Ігнація Вирського та свідків під контрактом на зречення власностей Нових Народиців (Archiwum... 1750—1769)

До кожного-то контракту до інвентарю, а інвентарю до контракту слід відсилатися. Оскільки [...] в м. п. старости, не чекаючи св. Івана, з причини, що мали до Люблінна їхати, віддають їм. п. Щеньовському на цей період вищеназвані власності, то їм. п. Щеньовський як компенсацію того, вилічивши за той час панщину, зобов'язується дати працівника до завершення кляштору вб. о. домініканів овруцьких.

Що все обидві сторони суворо мають і будуть зобов'язані почати й дотримати в усіх пунктах в записі вищеназваному.

І той контракт записується, яким може стверджувати будь-яка сторона. Силою якого контракту той же їм. п. Щеньовський як дійсний власник має записати привласнення.

І той контракт підписують своїми власними руками, при підписах їм. п. приятелів.

Діялося в Народицах.

Дня 1 червня, року Божого 1723.

Казимир на Потоку Потоцький, староста любецький, р. вл. Теодора Потоцька, старостова любецька, р. вл. Усно й очевисто ¹ запрошений приятель від в м. п. Потоцьких, старостів любецьких, подружжя, до того контракту підписуюсь, Базилій Грузевич ², р. вл. Усно й очевисто запрошений приятель від в м. п. Потоцьких, старостів любецьких, подружжя, до того контракту підписуюсь, Казимир Станіслав Янковський, р. вл. Усно й очевисто запрошений приятель від в м. п. Потоцьких, старостів любецьких, довіритель, до того контракту підписуюсь, Томаш Холодецький ³, р. вл. Михайло на Великому Щеньові Щеньовський, р. вл.

Згідно з [оригіналом?].

№ 2

Opisanie Zamku w Starych Narodyczach.

Między wiel[możnym] j[ego]m[ó]s[c]i[u] panem Potockim, starostą lubeckim, [...], a j[ego]m[ó]s[c]i[u] panem Szczeniowskim [...] dobra Narodycze z opisaniem domu, stana?

1. Особисто.

2. Базилій Грузевич-Нечай, онук Яна (Івана) Грузевича-Нечая, військового земського київського. Новгородський (Новгород-Сіверський) ловчий (1717—1761) (Boniecki 1904, VII, s. 378; Uruski 1908, V, s. 210; oprac. Janas, Kłaczewski 2002, s. 215, N 1728).

3. Інших підписантів ідентифікувати не вдалося. Далі в тексті подібні випадки позначені зірочкою (*).

A[nn]o 1723, d[ies] 1ma, Juny. Narodycze 1/6, 1, 1723. ⁴ //

[O]pisanie zamku w Starych Narodyczach, wo tym że wielkich budynków, sprzętu w nim że pozostalego, którey się oddana w possessyą i[ego]m[ó]s[c]i p[lanu] Michałowi Szczeniowskiemu, d[ies] 1, Juny, 1723ho.

Naprzod uszedszy do zamku. Brama s[ta]r[a], reparacyey potrzebująca, y de-no ponad nią izdeba. Przy którey zawiasy żelazne dwie y skobel z wręciadzem (!) żelaznym. Na tę bramkę schody stare.

Z bramy po prawey ręce budynek, do mieszkania należący. W nem izba z alkierzem y altanką poboczną. Okna w tym budynku całe, wdrewno osadzone. Zawiasy, skoba, wręciadze żelazne.

W tym że budynku. Stol lipowy okrągły, kaminów dwa, piec zielony dobry, szafy nowe dwie. W tym że budynku izba naprzeciwko z piecem kaflowym, białym, z alkierzem na zawiasach żelaznych. Okna wdrewno opravne. Stol lipowy okrągły, zydle trzy lipowych dobrych, łóżka dwa wielkie dobre nowe. Stolków dwa[naście] y stolik od gotowalni. Tapczanów cztery ze stolkami. Po lewey ręce skrynie dwie dobre ze złóbam.

Spichleże, ieden dolny, drugi gorny. Do niego schody. Spizarenka nowa. W niey w niey ⁵ bezulek na maķę. [Kozów?] ⁶ na warzywa pięć. Maslni[c]zka. Dzieży dwie, iedna wielka, druga mała. W tey spirżarni. Pudła dwa. Beczek dwie, jedna brażna, druga rybna. Skrzyńa na ryby. Niewod ze wszytkim.

W tym że zamku naprzeciw bramy. Piekarnia z sienią y alkierzem. Okno niedobre szklane. Przy niey kuchnia, z iedney strony i drugey. Loch nowy należyty. Karmnik nowy. Obora nowa. Sernik piętami opłatami. Do niego schody. Drzwiczki w niego na zawiasach żelaznych. Przy oborze komórek trzy do schowania. Turma przy brami.

Około zamku rale nowe dębowe (!). Napil? z foroście-mi. Opodal ode dwora gumno nowe, należyte ze czterma wrotami nie skończone. Naprzeciw niego stare na schowanie siana y słomy.

Pryda się łąźnia do zamku nowa, z którey daią gr. 60. Kuznia dla kowala. W lochu beczek trzy do piwa. [B]eczka do masła. W staŃni są sanie wielkie y małych dwoie.

[Co te wszytk]o popisanie na gruncie się stało. Anno D[omi]ni [1723], dnia 1, Czerwca. //

ПЕРЕКЛАД

Опис замку в Старих Народицах.

Між в м. п. Потоцьким, старостою любецьким, [...] а їм. п. Щеньовським [...] власність Народиці з описанням дому.

Року 1723, дня 1 червня (рис. 4).

Опис замку в Старих Народицах і великих будинків у ньому, побутових речей, що залишилися в ньому, котрі віддано в оренду їм. п. Михайлові Щеньовському, дня 1 червня, 1723 р.

Першим чином, зайшовши до замку. Стара брама, що потребує ремонту, а над нею сторожка ⁷. Біля якої дві залізні зависи і скоба з залізним ретязем ⁸. На ту брамку старі сходи.

4. Архівний номер, написаний нижче олівцем.

5. Повтор в оригіналі.

6. Слово вицвіле.

7. Істебка (ст. пол. izdeba) — невелике житлове приміщення, кімната. Тут, вірогідно, сторожка.

8. Ретязь — ланцюг.

З брами по правій руці будинок для проживання. У ньому ізба з еркером ¹ і бічною альтанкою. Вікна в тому будинку цілі, обрамлені в дерево. Завіси, скоба, залізний ретязь.

У тому ж будинку. Округлий липовий стіл, два коминки, добра зелена піч, дві нових шафи. У тому ж будинку ізба навпроти з білою кахельною піччю, з еркером, на залізних завісах. Вікна, обрамлені в дерево. Округлий липовий стіл, три добрих липових зидлі ², два нових добрих великих ліжка. Дванадцять столиків і кухонний столик. Чотири тапчани з табуретами. По лівій руці дві добрих скрині з жолобами ³.

Шпихліри ⁴, один нижній, другий верхній. До нього сходи. Спіжаренька ⁵ нова. У ній бочечка для муки. П'ять [кошів] для овочів. Масельничка. Дві діжі, одна велика, друга мала. У тій спіжарні. Два ящики. Дві бочки, одна для браги, друга для риби. Скриня для риби. Невід із усім.

У тому ж замку напроти брами. Пекарня з сінями й еркером. Погане скляне вікно. Біля неї кухня з однієї і другої сторони. Новий належний льох. Нова годівниця. Нове стійло. Сирник п'ятами оплатами ⁶. До нього сходи. Дверцята в нього на залізних завісах. Біля стійла три коморки для зберігання. В'язниця біля брами.

Біля замку нове дубове рало. Напил ⁷ із хворостом. Подали від двору нове належне гумно ⁸, з чотирма воротами, незакінчене. Напроти нього — старе, для зберігання сіна і соломи.

Додається до замку нова лазня, з якої дохід 60 гр. Кузня для ковала. У льоху три бочки для пива. Бочка для масла. У стайні є великі сані і малих двох.

Цей опис на місці відбувся.

Року Божого 1723, дня 1 червня.

№ 3

Oryginal zapisu cessionis od j[ego]m[ości] pana Lewkowskiego, skarbnika owruckiego, wiel[możnemu] j[ego]m[ości] panu Trypolskiemu, pods[ędku?] żyt[omirskie]mu, służący.

A[n]no 1723, d[ies] 5, Juny, w grodzie Ky[owskiem]. No. 19, Fasc. 41. ⁹ //

Ja, Daniel Lewkowski, skar[bnik] ou[rucki], zdrowy będąc na ciele u umysle, odstąpiwszy mey własney należney ziemskiej jurysdykcji, prawa, forum powiatu u woiewodztwa, a pod terazniejszy list dobrowolny zapis moy cessionis u jego wszystkie niżej wyrażone kondycje, punkta, klauzury u ligamenta samego siebie z potomkami u successorami dóbr moich, cale się poddaiać u wcielaiąc, iawnie, ustnie u dobrowolnie każdemu, komu by kolwiek o tym wiedzieć należało, teraz u na potym zawždy, zeznawam i oznaimuię, iż co

Pierwey, zeszyły godney pa[mieci] wiel[możny] j[ego]m[ości] pan K[azimierz] Antoni z Potoku Potocki,

1. Alkierz / еркер (від нім. erker) — тут, балкон.
2. Зидель (від нім. sidel) — дерев'яний стілець.
3. Жолоби — тут, імовірно, специфічна оздоба скрині.
4. Шпихлір — комора для зберігання їжі.
5. Спіжарня — дерев'яна будівля (комора) для зберігання продовольчих запасів.
6. Незрозуміле місце в тексті.
7. Імовірно, місце для пиляння дерева.
8. Гумно — місце для зберігання сіна, тік.
9. Архівний номер, написаний нижче чорнильною ручкою.

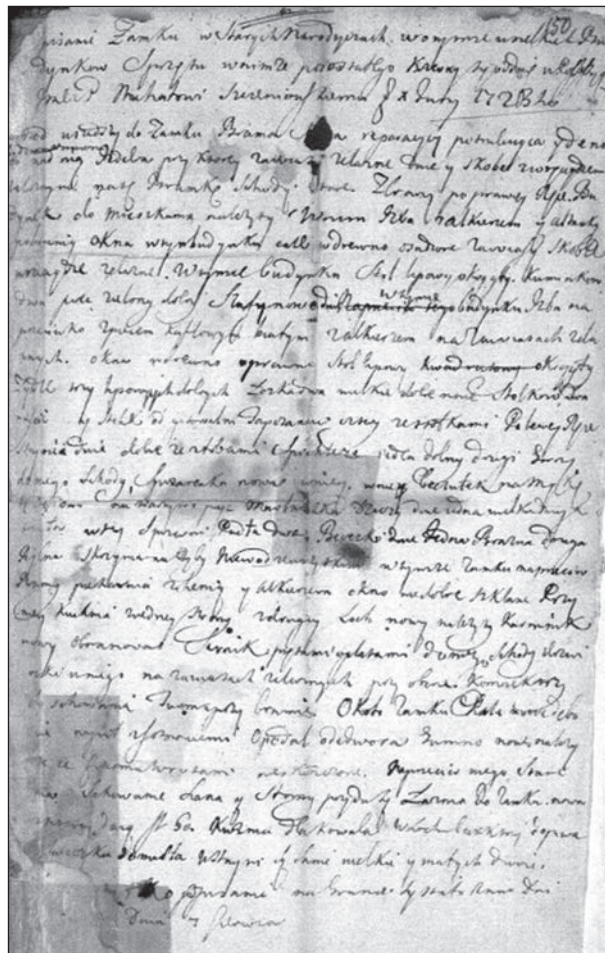

Рис. 4. Опис замку в Старих Народичах (Archiwum... 1700—1730)

І[owczy? ...] ¹⁰ ur[odzonemu] j[ego]m[ości] p[anu] Marcinowi Radziwińskiemu y mał[żon]ce j[ego]m[ości] zeszelej ur[odzonej] j[ey]m[ości] pani Theofili Łaskownie Marcinowej Radziwińskiej część swoje własną dziedziczną we wsi Łaskach, tu u woiewodztwie Kyow[skim] a powiecie Ou[ruckim] leżąca, z dwyrkiem, to iest piekarnią starą, zgniłą, nienakrytą, bez żadnych budynków, z włokami, polami, gruntami, ogrodami, nawozami, sianożęciami, lasami, zaroślami, zapustami, gastewnikami, y wszelakiemi in genere et specie do tego dwórka z dawnych czasów przyległościami y przynależnościami, z trzema poddanemi we wsi Jaźbereniu, u summie zł[otych] pol[skich] czterechsot talerami bitemi, talar [li]cząc y rachuiąc po zł[otych] szesciu, zapisem swoim r[ok]u 1689, miesiąca ap[ry]la, dnia 15 w Owruczy spisany, tego ż r[ok]u y miesiąca, dnia 19 personaliter w grodzie Ow[ruckim] zeznanym z terminem trzecieletnim wykupna, w tym że zapisie oryginalnym zastawnym oznaczonym, zawiodł, zastawił, y ad pacificam possessionem postąpił.

Po tym też wyrzeczona zeyszła j[ej]m[ości] pani Theofila Łaskowna Marcinowa Radziwińska post fata małżaka (!) swego j[ego]m[ości] pana Marcina Radziwińskiego, będąc pilno potrzebna summy pieniędzy zł[otych] pol[skich] stu, którą summę zł[otych] stu wiernie zeznawiającej takową [...]kta?, a nie inakszą, talar bity rachuiąc po zł[otych] szesciu, excipowawszy

10. Текст вицвілий.

[która?] ¹ summa [złotyh stu?] ² na trzech poddanych jażberenskich, wzięła y wyliczyła na list swoy dobrowolny zapis cessionis r[ok]u 1702, miesiąca maia, 10 dnia personaliter w grodzie Kiyowę (!) na osobę mnie zeznawaiącego zeznany tę z wyżrzczoną część, we wsi Łaskach będącą, w pomienioney summie zł[otyh] pol[skich] 100 ze wszystkimi tey części przynależnościami, jako nyżey w oryginalnym zapisie wyrażoną, zawiadła y prawo na osobę moią w[d]ała.

W której // w której części dóbr Łasków zeznawaiący od aktu zapisu, mnie od j[ey]m[ości] pani Radzińskię danego y służącego, in p[af]cifica possessiōne huius[que] zostawałem. Na ostatek [zeznawai]ący indubiendo potrzebie moiey uziōłem takowę z summę zł[otyh] pol[skich] sto w talerach bitych, każdy talar licząc y rachuiąc po zł[otyh] pol[skich] szesciu, u wiel[możnego] j[ego]m[ości] pana Macieia Trypolskiego, pods[ędka] żyt[omirskiego].

W której to pomienioney summie zł[otyh] pol[skich] stu tę z [wy]rzczoną część we wsi Łaskach ze wszystkimi tey częśc[ci] [przynależn]ościami, dwyrkiem, piekarnią, tą z samą dawną, [nienakryt]ą, [z] włokami polami, gruntami, og[rodami, nawozami, sianozę]ciami, lasami, zarosłami, zapustami y wszelakimi generaliter przynależnościami, jako ja sam, zeznawaiący, w spokoyney possessyi trzymałem, nic a nic na siebie, potomków y successorów moich nie wymuyąc, ani excecuiąc, wyrzecomemu wie[łmożnemu] j[ego]m[ości] panu Trypolskiemu, pods[ędku] żyt[omirskiemu], ustępuię, zapisuię y na osobę j[ego]m[ości] takowym że prawem wlewam, ceduię y transfunduię.

Oraz y zapis mnie od j[ey]m[ości] pani Radzińskię, na tę część dany y służący, z go[łto]wą tuitą y evikcyą, y possessyą do rąk j[ego]m[ości] oddaie, a za tę zmianowaney summy stu zł[otyh] pol[skich] na części, we wsi Łaskach będącey, wiecznemi czasy wyrzekam y wyzn[a]wam.

Wolen tedy już iest y będzie mianowany j[ego]m[ości] pan Trypolski, pods[ędek] żyt[omirski], vigore tego teraznieyszego zapisu mego cessionis wyrzeczoną część dóbr z dwórkim w possessyą swoią przez wóznego y szlachtę, ktrych sobie na ten czas sposobić będzie mógł, obiawszy oną iako swoią własną, rządzić, szafować y takowym że prawem komu chce puścić.

A ja iuz, zeznawuiący, od daty tego teraznieyszego listu mego dobrowol[nego zapisu] cessionis za[dnych] przeszkod, transducta[?] y impedymenta z po[łtomkami] i successor[ami] dóbr moich czynić y zadawać nie mam y nie powinien będę. A to pod zakładem drugiey tako[wey] summy stu zł[otyh] pol[skich] y nagrodzeniem szkod, ztąd pochodz[ających], na gołe rzeczone słowa, krom przysięgi cielesney, oszacowanych.

O który zakład y szkody in casu contraventionis forum generale et terminum peremptor[ium] we wszelakim sądzie y urzędzie grodzkim, ziemskim y głównym // y głównym Trybunale Koronnym Lubelskim amputatis omnibus beneficiis juris do odpowiadania sobie same-mu cum posteris et s[ucces]s[o]ribus meis naznaczam y prefiguię.

Y nadaie ten mey dobro[wolny] zapis cessionis z podpisem ręki moiey własney, także z podpisami rąk i[ch]m[ości] p[anów] przyiaciōł ustnie y oczewiscie idem do podpisu uproszonych.

Działo się w Owrucze.

R[ok]u 1723, [mie]siąca Juny, dnia 5go.

Daniel [Lewkowski], skar[bnik] ourucki, m. p.

³ [Ustnie y oczewiscie proszony zeznawaiącego przyiaciel wielmożnego iego[mości] pana Daniela Lewkowskie[go], skar[bnika] owr[uckiego], [do tego zapisu ces]sionis podpisuię się, R[udnicki] [Cze]powski, m. p.

Proszony przyiaciel od j[ego]m[ości] zeznawaiącego do tego zap[is]u cessionis podpisuię się, Alexander Baranowski, m. p.

Ustnie y oczewiscie proszony przyiaciel od j[ego]m[ości] zeznawaiącego do tego zapisu cessionis podpisuię się, Stanisław z Bohdanczy Bohdanowicz, vices regent g[ubernator] kyio[wski], m. p.

Conformatum cum originale.

At. for.?, An[toni?] Galecki?, can[cellarius] o[wrucki] ⁴ //

ПЕРЕКЛАД

Оригінал запису віддачі від ім. п. Левковського, скарбника овруцького, служачий в ім. п. Трипольському, підсудку житомирському.

Року 1723, дня 5 червня, в гроді Київському.

Я, Даніель Левковський ⁵, скарбник овруцький, будучи здоровим у тілі й розумі, відступивши своєї власної належної земської юрисдикції, права, форуму ⁶ повіту й воеводства, і під свій теперішній добровільний лист-запис віддачі і його усім нижчевираженим умовам, пунктам, клаузулам і взаємозобов'язанням самого себе з потомками й спадкоємцями моїх власностей цілком піддаюся й втілюю, явно, усно й добровільно кожному, кому-небудь належало би про те відати, тепер і на потім завжди, визнаю й ознайомлюю, що

По-перше, покійний гідної пам'яті в м. ім. п. Казимир Антоній з Потоку Потоцький ⁷, ловчий [брацлавський], ур. ім. п. Марцінові Радзими́нському ⁸ й дружині ім. покійній ур. ім. п. Теофілі Ласківні Марцінові Радзими́нській ⁹ своєю власну дідачну

3. Майже повністю зітлілий текст коробораційної формули.

4. Дуже нерозбірливий підпис.

5. Даніель Левковський (?—1731), представник родини заупської околичної шляхти, родове гніздо якої — с. Левковичі на Словечансько-Овруцькому кряжі. Овруцький гродський регент (1696, 1703), овруцький гродський намісник (1705—1715), овруцький скарбник (1710—1729) (Boniecki 1911, XIV, s. 208—209; Uruski 1912, IX, s. 19; oprac. Janas, Kłaczewski 2002, s. 96, N 655; Томашевський 2008, с. 467, 471, рис. 1—2; упоряд. Жеменецький 2015b, с. 152; Левківський 2018, с. 118, 122).

6. Форум — публічне судове засідання.

7. Ян-Антоній Потоцький (?—1698) гербу Любич, син Яна-Кароля, підкоморія брацлавського, та Анни Лисаковської. Брацлавський ловчий (1685/7—1698). Власник Старих Народичів із середини 1670-х рр. Заповідав свою частину містечка й волості Франциску Потоцькому, старості овруцькому (Uruski 1917, XIV, s. 280; Pułaski 1991, s. 175—176; Nagielski 1984, s. 84).

8. Марчин Радзими́нський (? — бл. 1750) гербу Любич, син (?) Міхала, стольника цеханувського. Кам'янецький регент гродський (1732), брацлавський земський писар (1740). Чоловік Теофіли Ласківни (Boniecki 1912, XV, s. 203, 204; Uruski 1931, XV, s. 140; Palkij 1986; Aftanazy 1996, s. 499).

9. Теофіла Ласківна гербу Леліва, дочка Теодора (Федора) Ласка, брацлавського войського (1640), вінницького гродського судді (1642), єдина спадкоємиця батьківських володінь. Родове гніздо родини, с. Ласки, лежить за 11 км на північний захід від Народичів (Boniecki 1912, XV, s. 203, 204; Aftanazy 1996, s. 499).

1. Текст вицвілий.

2. Два-три слова вицвіли.

частину в селі Ласках, що знаходиться тут у воеводстві Київському, повіті Овруцькому, з двориком, тобто старою, ненакритою, згнилою пекарнею, без жодних будинків, з волоками, полями, ґрунтами, городами, навозами, сіножатями, лісами, зарослями, запустами, гостинцями¹ й усілякими загалом і зокрема прилеглистями й приналежностями до того дворика з давніх часів, з трьома підданими в селі Яжберені, у сумі 400 зл. пол. битими талерами, талер рахуючи по 6 зл., записом своїм, записаним р. 1689, місяця квітня, дня 15 в Овручі, того ж року й місяця, дня 19 визнаному особисто в гроді Овруцькому, з трьохлітнім терміном викупу, означеному в тому ж оригінальному заставному записі, увів, заставив і поступив до вільного володіння.

По тому теж згадана покійна йм. п. Теофіла Ласківна Марчінова Радзимінська після смерті свого чоловіка йм. п. Марчіна Радзимінського, будучи в пильній потребі суми грошей 100 зл. пл., котру суму 100 зл., визнаючи такою [...], а не інакшою, рахуючи талер битий по 6 зл., зробивши виняток з котрої суми 100 зл. на трьох яжберенських підданих, взяла й вилічила на свій добровільний лист-запис віддачі, визнаний р. 1702, місяця травня, 10 дня особисто в гроді Києві на мою особу, посвідника, ту ж вищезгадану частину у селі Ласках у згаданій сумі 100 зл. пл., зі всіма приналежностями тієї частини, як виражено нижче в оригінальному записі, завела і право на мою особу вдала.

У котрій частині власності Ласків я, посвідник, від акту запису, даного і служачого мені від йм. п. Радзимінської, у спокійному володінні якого я ж залишався. Накінець я, посвідник, безсумнівно до моєї потреби взяв таку ж суму 100 зл. пл. в битих талерах, рахуючи кожен талер по 6 зл. пл., від в. йм. п. Мацея Трипольського², підсудка житомирського.

У котрій-то згаданій сумі 100 зл. пл. ту ж зазначену частину в селі Ласках зі всіма приналежностями тієї частини, двориком, городами, навозами, сіножатями, лісами, зарослями, запустами і всіма загалом приналежностями, яку я сам, посвідник, тримав у спокійному володінні, геть нічого на себе, потомків і спадкоємців моїх ні виокремлюючи, ані виділяючи, названому в. йм. п. Трипольському, підсудку житомирському, уступаю, записую і на особу йм. таке ж право віддаю, складаю і переводжу.

Також і запис мені від йм. п. Радзимінської, даний і служачий на той час, з готовими опікою і виселенням, і володінням до рук йм. віддаю і за ту згадану суму 100 зл. пл. частину, що в селі Ласках, вічними часами оголошую і визнаю.

Вільний тоді вже є і буде названий йм. п. Трипольський, підсудок житомирський, силою того теперішнього запису моєї віддачі згаданої частини власності з двориком у свою власність через возного і шляхту, яких собі на той час зможе знайти, зайняв-

1. Запуст — нерубані ліси; гостинець — велика дорога.

2. Мацей Дідович-Трипольський (?—1758) гербу Гоздава, син Яна Трипольського і Христини зі Ставельських (за К. Жеменецьким) чи Павла Трипольського, мечника київського (за Е. Руліковським). Овруцький мечник (1709—1717), житомирський підстолій (1717—1736), київський підстолій (1714—1750), київський підсудок (1736—1754), київський земський суддя (1754—1757) (Rulikowski 1913, s. 142, 145; орґас. Janas, Kłaczewski 2002, s. 49, N 242, s. 52, N 273, s. 56, N 299, s. 84, N 542, s. 132, N 974; упоряд. Жеменецький 2015а, с. 32).

ши її як свою власну, управляти, користати і таким ж правом кому схоче віддати.

А я вже, посвідник, від дати того теперішнього мого добровільного листу-запису віддачі жодних перешкод, переводів і труднощів з потомками й спадкоємцями моїх власностей чинити й завдавати не маю і не повинен буду. А то під штрафом другої такої суми 100 зл. пл. і відплатою шкод, які з того походять, оцінених на голо сказане слово, за винятком тілесної присяги.

Про який штраф і шкоди у випадку порушення на загальному засіданні і безапеляційному строці в будь-якому суді й уряді гродському, земському і головному Трибуналі Коронному Любелському назначаю і передбачаю відняття всіх переваг, прав до відповіді собі з моїми потомками й спадкоємцями.

І надаю той мій добровільний запис віддачі з підписом моєї власної руки, також з підписами рук йм. п. приятелів, запрошених усно й очевидно до його ж підпису.

Діялося в Овручі.

Року 1723, місяця червня, 5 дня.

Даніель Левковський, скарбник овруцький, р. вл. Усно й очевидно запрошений приятель посвідника в. йм. п. Даніеля Левковського, скарбника овруцького, до того запису віддачі підписуюсь, Рудницький Чеповський³, р. вл. Запрошений приятель від йм. посвідника до того запису віддачі підписуюсь, Александр Барановський⁴, р. вл. Усно й очевидно запрошений приятель посвідника в. йм. п. Даніеля Левковського, скарбника овруцького, до того запису віддачі підписуюсь, Станіслав з Богданчі Богданович⁵, намісник підстарства київського, р. вл.

Згідно з оригіналом.

[...] Антоній Галецький, [канцеляр овруцький?]⁶.

3. Вірогідно, представник Чоповських — роду заупської околичної шляхти, що володіла с. Чоповичі на р. Ірша (ред. Баранівський 2018, с. 169—211; Довгополова 2014).

4. Імовірно, представник родини Барановських із околичної шляхти, власників с. Гошів на Овруччині. Олександр Барановський згадується в акті від 21 серпня 1724 р. про поділ Мойсейковщини, частини с. Гошів, між трьома синами Криштофа Барановського та кількох інших документах того ж періоду (сост. Діаковский 1906, с. 14, № 86, с. 34, № 125, с. 35, № 126, 128. Про родину див.: ред. Баранівський 2020, с. 8—137). Не виключено, що під документом підписався один із представників численних шляхтичів Барановських (у Речі Посполитій відомо принаймні 13 родів різних гербів). З них, слід звернути увагу на Барановських гербу Остоя, які діяли на Брацлавщині (Boniecki 1899, I, s. 101—106).

5. Станіслав Богданович (?—1765) гербу Лада. Овруцький городничий (1746—1762), київський гродський віце-регент (1725—1726), київський гродський регент (1728—1742), київський гродський бурґрабій (1748) (Boniecki 1899, I, s. 329; Uruski 1904, I, s. 266; орґас. Janas, Kłaczewski 2002, s. 80, N 508; упоряд. Жеменецький 2015b, с. 302—303).

6. Через нерозбірливий підпис канцеляра або писаря не вдається перекласти його титул чи уряд. Можливо, батько або брат Єжи Галецького гербу Юноша, овруцького підсудка і земського судді, власника с. Макалєвичі та Веприн (Boniecki 1902, V, s. 357; упоряд. Жеменецький 2015b, с. 275).

№ 4

Zapis [na 1]600zł[otych] pol[skich] o[d] wiel[możnego] j[ego]m[os]ci pana Potockiego, starosty lubeckiego, j[ego]m[os]ci pa[nu] Szczeniowskiemu służący.

A[nn]o 1723, d[ies] 10, Juny.

W[iel]możny Potocki. Do papierów Szczeniowskiego.

№ 5. Fasc. 6. ¹

Inductum ad acta cast[rensis] kiow[iensis] et conco[rda]tum. //

Anno 1723, d[ies] q[ui]nto, Juny. Comparens p[ersonali]t[e]r w[iel]możny j[ego]m[os]ć pan Kazimierz Potocki, starosta lubecki, ten zapis assecurationis od siebie, zeznawiającego, j[ego]m[os]ci panu Michałowi Szczeniowskiemu z podpisem ręki swej, [ta]kże z podpisami rąk i[ch]m[os]ciów p[anów] przyjaciół dany u służący, do xiąg nineyszych. [...] et persona[liter] tego ż j[ego]m[os]ci libere? zezna[em] i przyialem.

Jan Wale[wski] Lewkowski, namiestnik [i] viceregent kyowski ².

Ja, Kazimierz na Potoku Potocki, starosta lubecki, zdrowy będąc na ciele u umysle, odstąpiwszy swej własnej należnej ziemskiej jurysdykcyej, prawa, forum powiatu u wojewodztwa, a pod teraznejsze dobrowolne zeznanie swoje wszak się poddając, wcielając, świadomo jawno komu o tym wiedzić należy, teraz i na potym, czynie u dobrowolone zeznaię, iż

Ja, zeznawiający, będąc potrzebny summy pewney pieniędzy gotowych na własną potrzebę moją, wziąłem u pożyczylem z rąk urodzonego jegom[os]ci pana Michała Szczeniowskiego tysiąca sześciuset zł[otych] pol[skich], monetą na ten czas, dobro idącą.

Z którego odebrania wysz pomienionej summy tysiąca sześciuset zł[otych] pol[skich] tego ż urodzonego j[ego]m[os]ci pana Szczeniowskiego kwituie, ażeby ten że j[ego]m[os]ci pan Michał Szczeniowsky tey summy był pewniejszy. Tedy one na wszystkich g[enerali]ter dobrach moich zapisuie u oneruie.

Które to pomienioną summe sześćset tysiąc zł[otych] polskich za requizycią tegoż j[ego]m[os]ci pana Michała Szczeniowskiego s tamte possessione triennali Narodcz oddać będąc powinien.

Jeżelibym ja zaś, zeznawiający, wysz pomienionej summy tysiąca sześciuset zł[otych] polskich na terminie wysz wyrażonym nie oddał, tedy po wytrzymaniu terazniejszey dzierzawy arędowney trzyletniey tym że kontraktem, na terazniejszą dzierzawę danym, w takowey że summie puszczam u za tym że samym kontraktem u kondycjami, w tym że kontrakcie wyrażonemi, trzymać wolen będzie.

A to pod zakładem drugiey takowey że // -wey że summy u szkodami ziemskimi, krom przysięgi cielesney, oszacowanemi.

Któremu to dobrowolnemu zapisowi memu wraz z sukcesorami u potomkami memi we wszystkich ziści[ć] u dotrzymać mam u powinien będę. Pod rygozem wysz opisanym in casu zaś contraventionis temu dobrowolnemu zapisowi memu forum ubiquitarium et terminum peremptorium we wszelakich sądach u urzędach samemu sobie a po mnie potomkom u successorom moim d[o] odpowiadania naznaczam u ofiguie.

Y na to dałem ten list dobrowolny zapis moy urodzonemu j[e]g[os]m[os]ci panu Michałowi Szczeniowskiemu, a po nim u potomkom u successorom jego.

1. Архівний номер, написаний нижче чорнильною ручкою.

2. Заголовок, написаний зліва перпендикулярно до основного тексту документа.

Z podpisem ręki mey własney u z podpisami rąk ichm[os]ciów panow przyjaciół, ode mnie, ze[z]nawiającego, do podpisu uproszonych.

Działo się w Owruczu.

Roku Pańskiego tysiąc siedmset dwadziestego trzeciego, mies[ia]ca czerwca, dziesiątego dnia.

Kazimierz Potocki, m. p.

Jako proszony przyjaciel od wel[możnego] j[e]g[os]m[os]ci pana, starosty lubeckiego, podpisuie się, Rudnicki Czep[owski], m. p.

Jako proszony przyjaciel od wel[możnego] j[e]g[os]m[os]ci p[ana], starosty lubeckiego podpisuie się, K[a]z[i]m[ie]rz Sta[nisław] Jankowsky, m. p.

Przyjaciel, od wel[możnego] j[e]g[os]m[os]ci pana Potockiego, starosty lubeckiego, proszony do tego zapisu, podpisuie się, Stanisław Dworz[ec]ki Bohdanowicz, vices regent, [gubernator gubernatorstwa] w[oiewodstwa] Kyouskiego, m. p. //

ПЕРЕКЛАД

Запис на 1600 польських золотих від в.м. й.м. п. Потоцького, старости любецького, й.м. п. Щеньовському.

Року 1723, дня 10 червня.

В.м. Потоцький. До паперів Щеньовського.

Уведено до книг гродських київських та звірено.

Року 1723, дня 5 червня. З'явившись очевисто в.м. й.м. п. Казимир Потоцький, староста любецький, той запис гарантії від себе, посвідника, даний і служачий й.м. п. Михайлові Щеньовському, з підписом своєї руки, також з підписами рук й.м. п. приятелів, до теперішніх книг [...] і персонально того ж й.м. вільно визнав і прийняв. Ян Валевський Левковський ³, намісник і підстароста київський.

Я, Казимир на Потоку Потоцький, староста любецький, будучи здоровий у тілі й розумі, відступивши своєї власної належної земської юрисдикції, права, форуму повіту й воєводства, і під своє теперішнє добровільне визнання всіляко піддаючись, втіляючи, свідомо, явно кому про те належить знати, тепер і потім, чиню добровільне визнання, що

Я, посвідник, будучи в потребі певної суми готівки на свою власну потребу, взяв і позичив з рук ур. й.м. п. Михайла Щеньовського 1600 зл. пл. монетою, що була тоді в доброму обігу.

З котрого відібрання згаданої суми 1600 зл. пл. того ж ур. й.м. п. Щеньовського квітую ⁴, щоби той же й.м. п. Михайло Щеньовський був більш певний тієї суми. Тоді їх ⁵ на всі загалом мої власності записую й обтяжую. Котру-то згадану суму 1600 зл. пл. буду повинен віддати за запитом того ж й.м. п. Михайла Щеньовського з того трирічного володіння Народич.

Якщо я тоді, посвідник, вищезгаданої суми 1600 зл. пл. через вищеназваний строк не віддам, тоді по витриманню теперішнього трилітнього орендового винайму тим же контрактом, що даний на теперішній винайм, у тій же сумі відпущаю, і за тим же самим контрактом і умовами, що виражені в тому ж контракті, йому буде вільно тримати.

3. Ян Валевський-Левковський, представник родини заушської околичної шляхти. Київський гродський намісник (1722), намісник київського підвоєводства (1731) (Boniecki 1911, XIV, s. 209; Uruski 1912, IX, s. 19; упоряд. Жеменецький 2015b, с. 199).

4. Квітувати — засвідчувати достовірність.

5. Маються на увазі гроші.

А то під штрафом другої такої ж суми з оціненими шкодами земськими, за винятком тілесної присяги.

Котрому-то моему добровільному записові разом із спадкоємцями й потомками моїми в усьому засвідчити й дотримати маю і буду повинен. Під вищеописаною суворістю у випадку потім порушення того мого добровільного запису на будь-якому засіданні і безапеляційному строці у всіляких судах і урядах до відповіді назначаю і передбачаю самого себе, а після мене моїх потомків і спадкоємців.

І на те я дав той мій добровільний лист-запис ур. йм. п. Михайлові Шеньовському, а після нього і його потомкам і спадкоємцям.

З підписом моєї власної руки, з підписами рук йм. п. приятелів, запрошених до підпису від мене, посвідника.

Діялося в Овручі.

Року Господнього 1723, місяця червня, 10 дня.

Казимир Потоцький, р. вл. Як запрошений приятель від в.м. йм. п. старости любецького, підписуюсь, Рудницький Чеповський, р. вл. Як запрошений приятель від в.м. йм. п. старости любецького, підписуюсь, Казимир Станіслав Янковський*, р. вл. Приятель, від в.м. йм. п. Потоцького, старости любецького, запрошений, до того запису підписуюсь, Станіслав Дворецький Богданович, намісник і підстароста воеводства Київського, р. вл.

№ 5

Міędzy wiel[możnymi] i[ch]m[ościami] państwem Daszkiewiczową, łowczynę gostyn[ską], Barbaro Mikulsko, Pawłem Kobylńskim, skarb[nikiem] lidz[kim], z iedney, a ur[odzonym] i[ego]m[ośc] p[anem] Wirskim, z drugiey strony, o dobra Nowe Narodycze z inne resignationis kontrakt.

A[nn]o 1760, d[ies] 13, Decembris.

Narodycze Nowe.

№ 8, Fasc. 10. ¹ //

A[nn]o 1760, d[ies] 22, Decembris. Presens contractus resignatorius per partes in eadem contentas actis praesentibus castr[ensibus] vlodimeriensibus est roboratus ².

Міędzy wielmożnemi ichm[ościami] państwem Anno z Mikulskich Daszkiewiczowo, łowczyno gostyn[sko], y Barbaro Mikulsko, virgine innupto, iuz in adulta existenti aetate, siostrami między sobą rodzonemi, niegdy urodzonych Heleny y Tomasza z Faszczewskich Mikulskich, mał[żonków], cyrkami, a zaś wiel[możney] Katarzyny z Potockich Faszczewskiey, mał[żonków], wnukami y wiel[moż]nym Pawłem Kobylńskim, skarbnikiem lidzkim, niegdy urodzonych Jana y Maryanny z Mikulskich Kobylńskich, mał[żonków], synem swym, y uro[dzon]ą i[ey]m[ośc]i panny Franciszki Kobylńskiey, siostry swoiey rodzoney, in adulta aetate zostaiącey, in virtute plenipotencyi coram actis castrensibus leopolitensibus feria secunda ante festum sancti Bartholomei, apostoli, proxima, anno Domini millessimo septuagesimo quinquagesimo nono, in personam quidem mag[nif]ici Pauli Kobylinski, thesauraryi lidcen[sis], fratris sui germani, ad hunc actum in ordine ad resignandas sortes in bonis Narodycze et alyis si[ngulis] et jacen[tibus], nec non ad resignandas super eisdem

sortes officiosas perpetuas transactiones recognitae et inscriptae in virtute cupis imieniem, z iedney,

A urodzonym i[ego]m[ośc]i panem Ignacym Wirskim, wiel[możnego] j[ego]m[ośc]i pana Jana Pawszy, stolnika kyowskiego, specyalmym plenipotentem, plenipotencyą ręczno de actu ejus et data w Suszczanach dnia szedmnastego, miesiaca novembri, roku Pańskiego tysiąc siedmset sześćdziesiątego, ad hunc actum дано y spisano, y tak samego z wiel[możnego] j[ego]m[ośc]i pana Jana Pawszy, stolnika kyowskiego, ręką iako y rękoma ichm[ośc]iów panów przyiaciół podpisano a na osobe tego z uro[dzonego] j[ego]m[ośc]i pana Ignacego Wirskiego, ad perficiendas has omnes et singulas transactiones дана y służąca, a praecipue et signanter ad hunc actum zapisanym, z drugiey strony.

Na fundamencie którey między wyż rzeczonymi wiel[możnym] państwem Anno z Mikulskich Daszkiewiczową, łowczyną gostyn[ską], Barbaro Mikulsko y wiel[możnym] Pawłem Kobylńskim, skarbnikiem lidzkim, a urodzonym j[ego]m[ośc]iu panem Ignacym Wirskim, wiel[możnego] j[ego]m[ośc]i pana Jana Pawszy, stol[nika] kiyowskiego, specyalmym plenipotentom stanol pewny y w ni w czym nie odmienny o dobra części w mieście Nowych Narodyczach, wsiach Sielcu, Stawku, Dawidkach y Nowym Dorohińcu alias Chłusowie perpetuae resignantionis kontrakt w ten niżej opisany sposób, y o to, iż

Wie[imożni] i[ch]m[ośc]i państwo Anna z Mikulskich Daszkiewiczowa, łowczyną gostyn[ską], Barbara Mikulska y wiel[możny] Paweł Kobylński, miecznik ³ lidzki, mając po antecessorach swoich directa linea, dobra, części w mieście Nowych Narodyczach, wsiach Sielcu, Stawku, Dawidkach y Nowym // Dorohińcu alias Chłusowie, successive po niegdy wiel[możney] Floryanowey Potockiey na nas spadła, w wojewodstwie Kyowskim a powiecie Owruckim leżące,

Które to pomienione części ze wszystkimi polami, rolami, nawozami, pognoiami, pastwiskami, ogrodami, łąkami, sianożęciami, da[wb]rowami, zaroslami, lasami z wolnym w onych wszelkiego zwierza bicia, borami, drzewem bortnym y niebortnym, ze pszczołami y bez pszczoł, rzekami, rzeczkami, stawami, jeziorami, jeziorzyskami, sadzawkami, błotami z wolnym łowieniem ryb y wjunów, gony bobrowemi, młynami, młyniszczami, mytem y pogrobelnym, arędami karczemnemi, po[d]danemi ciąglami y nieciąglami, na gruncie znajdującymi się y dokąd kolwiek zbieglami, onych powinnościami, pańszczyzno, daniami, daninami, czynszami, wszystkimi et wszeliakimi pożytkami, prowontami, intratami, et cum jure patronatus praestandorum parochorum, tak żeby mianowane niemianowanemu a niemianowane mianowanemu ni w czym nie ubliżało, nic na siebie, potomków y successorów swoich niewymuiąc ani zestawuiąc, ale tak jako te części w soich miedzach, granicach, suderewiach, obrembach y obychodziech miały y zawierały, y teraz mają y zawierają, ogulnie, ze wszystkim prawem, państwem, tytułem y dziedzictwem, urodzonego plenipotencyaryusza pryncypalowi wiel[możnemu] j[ego]m[ośc]i panu Janowi Pawszy, stolnikowi kyowskiemu, potomkom y sukcesorom j[ego]m[ośc]i za summe cztery tysięce pięćset złotych polskich, to iest na głów trzy, na każde głowę przypadającą po złotych polskich tysiąc pięćset, insimul junctam summam superius exoratom cztery tysięce pięćset złotych polskich efficientem zostawiwszy, czwarto część summy iednak tysiąc pięćset zł[otych] pol[skich] na czwarto głowę, to iest na wiel[możnego] Michała y Maryanne z Mikulskich Pawłowskich nale-

3. Так в оригіналі.

1. Архівний номер, написаний нижче чорнильною ручкою.

2. Заголовок, написаний зліва перпендикулярно до основного тексту документа.

zając, ad complementum summy zupełney sześciu tysięcy złotych za pomienione wyż wspomniane części wynoszącej, za które summe wyż wspomniano cztery tysiące pięćset zł[otych] pol[skich] pomienione części daemy, daruiemy, wiecznemi y niegdy nieodzownemi czasy rezygnuiemy.

Acz nam ten że wiel[możny] j[ego]m[ości] pan Jan Pawsza, stolnik kyowski, summe wyż wspomniana cztery tysiące pięćset zł[otych] pol[skich] na głów tylko trzy, relicto quarto capite wiel[możnych] Pawłowskich przez ręce urodzonego j[ego]m[ości] pana Ignacego Wirskiego, specialnego plenipotenta swego, do rąk naszych istotnie y rzetelnie oddał y wyliczył, więc z oddania y wyliczenia tey że summy czterech tysięcy pięciuset zł[otych] pol[skich] tak wiel[możny] Pawsza, stolnik ky[ows]ki // kyowski, iako y urodzony Wirski, specialis plenipotent, praesenti quientantur contractu.

W którego części, przez nas rezygnowane, wiel[możne] i[ch]m[ości] państwo Anna z Mikulskich Daszkiewiczowa, łowczyzna gostyńska, Barbara Mikulska y wiel[możny] Paweł Kobyliński, skarbnik lidzki, wolney intromissyi ex nunc wiel[możnemu] j[ego]m[ości] panu Janowi Pawszy, stol[niku] kyowskiemu, urodzonego plenipotencyaryusza pryncypałow, dopuszczają, a dopuszczony ani sami przez się, ani przez subordynowane osoby bronić nie mają, a po nich potomkowie y successorowie ich nie mają y nie powinni będą, owszem od wszelkich impedymentów prawnych y nieprawnych bronić, zastępować, y ewinkować, cum posteris et successoribus suis kontraktem niniejszym obowiązują się.

Kwit de persoluto pretio y donacją na przerzeczone, na nas spadłe, części, teraz przez nas rezygnowane, in forma juris, quam plenissima in personam wiel[możnego] j[ego]m[ości] pana Jana Pawszy, stolnika kyowskiego, urodzon[ego] plenipoten[tis] pryncypała, temu ż urodzonemu plenipoten[tis] in rem wiel[możnego] pryncypała onego sive per se, sive per plenipotentes suos junctim aut indivisim zeznać przyrzekaia, assekuruią y zapisuią się.

Co wszystko strony sobie obie pod zakładem drugiey takowey że summy y szkodami ziemskimi słownie, krom przysięgi cielielney, oszacowanemi, ziścić y strzmacć wyż wyrażeni wie[możni] sive suis, sive plenipoten[tium] suorum actis przyrzekaia y urod[zony] j[ego]m[ości] pan Ignacy Wirski nomine pryncypała swego przyrzeka.

O co in casu contraventionis forum ubiquinarium et terminum peremptorium we wszelakim sądzie y urzędzie wiel[możni] wyż wspomnieni sami sobie, potomkom i successorom swoim naznaczą y profiguią. A urod[zony] plenipoten[s] wiel[możnemu] stolnikowi kyowskiemu naznacza y przefiguię.

Y na to się rękoma własnemi swemi przy podpisach i[ch]m[ości] panów przyjaciół podpisuią.

Działo się w Bortnowie.

Dnia trzynastego, miesiąca decembris, roku Pańskiego tysiąc siedmset sześćdziesiątego.

Anna Daszkiewiczowa, m. p.

Barbara Mikulska.

Paweł Kobyliński, m. p.

Ignacy Wirski ad hunc actum zapisany plenipot[ens].

Jako proszony przyjaciel do podpisu tego kontraktu resignationis podpisuię się, Paweł Gutowsky, cześ[nik] zaincz?, m. p.

Proszony przyjaciel od ichm[ości]w kontraktujących do tego kontraktu resignationis podpisuię się, Cyprian Dąbrowski, m. p.

Proszony przyjaciel od ichm[ości]w kontraktujących do tego kontraktu resignat[ionis] podpisuię się, Kazimierz Zaleski, m. p.

Proszony przyjaciel od ichm[ości]w kontraktujących do kontraktu resignationis podpisuię się, Juzef Ignacy Darafiewicz, m. p. //

ПЕРЕКЛАД

Контракт зречення власностей Нових Народичів та інших між в.м. й.м. п. Дашкевичовою, ловчиною гостинською, Барбарою Микульською, Павлом Кобилінським, скарбником лідським, з одної, а ур. й.м. п. Вирським, з другої [сторони].

Року 1760, дня 13 грудня.

Нові Народичі.

Року 1760, дня 22 грудня. Дійсний контракт зречення між узгодженими сторонами, записаний у теперішні книги гродські володимирські.

Між в.м. й.м. п. Анною з Микульських Дашкевичовою, ловчиною гостинською, і Барбарою Микульською, незаміжною, уже в дорослому віці, рідними сестрами, доньками покійних Гелени й Томаша з Фащевських Микульських, подружжя, а також внучками в.м. Катерини з Потоцьких Фащевської, і в.м. Павлом Кобилінським, скарбником лідським, сином покійних Яна і Мар'яни з Микульських Кобилінських, подружжя, і в якості представника іменем його рідної сестри ур. й.м. п. Францішки Кобилінської¹, дорослої, визнаних і записаних до цих книг явно й особисто в.м. Павлом Кобилінським, скарбником лідським, їхнім рідним братом, перед книгами гродськими львівськими приблизно на другий тиждень перед святом св. Варфоломія, апостола, року Господнього 1759, у порядку зречення частин у власностях Народичах й інших, окремих і дотичних, а також до зречення на цих частинах вічних ділових розпоряджень, з однієї [сторони].

1. Катерина з Потоцьких Фащевська — дочка Флоріана Потоцького, який придбав Народичі у Єльців. За К. Пулаським першим шлюбом була за капітаном коронної кавалерії Станіславом Якубовським гербу Топор (Pułaski 1991, s. 171). У документі № 6 згадується її другий чоловік — Олександр. Це, правдоподібно, Олександр Фащевський гербу Прус II (Uruski 1907, IV, s. 12), дідич містечка Цибулева (нині село Уманського району Черкаської області). У 1644 р він вів суперечку за ліси, що належали до цибулівського маєтку, із князем Вишневецьким (W. M. 1880, s. 718), а в 1649 р. згадується у зв'язку із втечею підданих до Кам'янки (Білоус 2015, с. 140, 163). Існують свідчення, які нам не вдалося підтвердити джерелами, що Олександр Фащевський ще у 1630 р. продав Цибулів Флоріанові Потоцькому (Цибулів... 2023). А. Бонєцький наводить інформацію, що Фащевський заставив Цибулів у 1644 р. неназваній на ім'я дочці Флоріана Потоцького (Boniecki 1902, V, s. 260).

Інші фігуранти документу — це онуки (Анна у шлюбі за невідомим на ім'я Дашкевичем, ловчим гостинським; Мар'яна за Яном Кобилінським; Барбара, незаміжня; Мар'яна за Міхалом Павловським) та правнуки (скарбник лідський Павло Кобилінський та його сестра Францішка Катерини Потоцької, від її дочки Гелени, заміжньої за Томашем Микульським. Всі вони отримали спадкові права на частину Нових Народичів від Мар'яни Потоцької (див. статтю С. Павленка).

І ур. ім. п. Ігнацієм Вирським, спеціальним представником вм. ім. п. Яна Павші¹, стольника київського, якому надане й записане представництво до цього акту в акті даному в Сучанах дня 17, місяця листопада, року Господнього 1760, і так рукою самого ж вм. ім. п. Яна Павші, стольника київського, як і руками ім. п. приятелів підписане і дане, і служаче на особу того ж ур. ім. п. Ігнація Вирського до виконання цих усіх і окремо розпоряджень, й особливо й виразно до цього акту записане, з другої сторони.

На підставі чого між вищеназваними вм. п. Анною з Микульських Дашкевичовою, ловчинею гостинською, Барбарою Микульською й вм. Павлом Кобилінським, скарбником лідським, і ур. ім. п. Ігнацієм Вирським, спеціальним представником вм. ім. п. Яна Павші, стольника київського, постав певний і ні в чому не відмінний контракт вічного зречення власностей частин в місті Нових Народичах, селах Сільцю, Ставку, Давидках і Новому Дорогінцю або Хлусовій² в той нижчеописаний спосіб і про те, що

Вм. ім. п. Анна з Микульських Дашкевичова, ловчиня гостинська, Барабара Микульська й вм. Павло Кобилінський, мечник³ лідський, маючи по предках своїх пряме походження, власності, частини в місті Нових Народичах, селах Сільцю, Ставку, Давидках і Новому Дорогінцю або Хлусовій, які перейшли у спадок від покійної вм. Флоріанової Потоцької, і знаходяться у воеводстві Київському й повіті Овруцькому.

Котрі-то згадані частини зі всіма полями, ріллями, навозами, погноями, пасовищами, городами, луками, сіножатями, дібровами, зарослями, лісами з вільним полюванням у них на звірей, борами, бортним деревом і небортним, з бджолами й без бджіл, ріками, річками, ставами, озерами, озерицями, ставками, болотами з вільним виловом риби й в'юнів, бобровими загонами, млинами, млинищами, митом і погребельним, корчемними орендями, тяглими й нетяглими підданими, які знаходяться на ґрунті або кудись втікли, з їх повинностями, панщиною, данями, данинами, чиншами, усіма й всілякими пожитками, кормами, доходами, з правом патронату над турботою про священників, так, щоб назване неназваному, а неназане названому ні в чому не шкодило, нічого на себе, своїх потомків і спадкоємців не відокремлюючи і не залишаючи, але так, як ті частини в своїх межах, границях, посадках, вирубках

1. Ян Павша (?—26.09.1786) герба Леліва, син Теодора (Федора) Павші, підстоля овруцького. Київський стольник (1744—1765), овруцький підкоморій (1765—1786). Власник Народичького ключа. Одружений з Анною з Немиричів (Uruski, 1916, XII, s. 259; oprac. Janas, Kłaczewski 2002, s. 64, N 378, s. 90, N 605; упоряд. Жеменецький 2015а, с. 135). Від імені Яна Павші договір уклав Ігнацій Вирський, можливо, адміністратор-управляючий Нових Народичів.

2. Хлусова — інша назва с. Дорогинь. Перед 1488 р. Дорогинем володів овруцький боярин Андрій Хлус, який, не маючи спадкоємців «взяв собі за сина» старосту житомирського Сенько Романовича. Після смерті Сенька Романовича його маєтності в Овруцькому повіті переходять до дружини, що походила з родини київських зем'ян Павш (Клепатський 1912, с. 213; Яковенко 2008, с. 176), і закріплюються у власності цього роду. Імовірно, у XVI ст. назва використовувалась для означення Нового Дорогиня.

3. Так в оригіналі.

і обходах, мали й завіряли, і матимуть, і завірятимуть, загалом, зі всім правом, володінням, титулом і дідицтвом, ур. представника довірителью вм. ім. п. Янові Павші, стольнику київському, потомкам і спадкоємцям ім. за суму 4500 зл. пл., тобто між трьома головами, кожному по 1500 зл. пл., так само всю суму вищеназану 4500 зл. пл. дійсно залишивши, однак четверту частину в сумі 1500 зл. пл. четвертій голові, тобто ту, яка належить вм. Михайлу і Мар'яні з Микульських Павловських, вилічену сповна до цілковитої суми 6000 зл. пл. за згадані вищеназані частини, за котру-то суму вищезгадану 4500 зл. пл. згадані частини даємо, даруємо й на вічні й ніколи не відзивні часи зрікаємо.

Оскільки нам той же вм. ім. п. Ян Павша, стольник київський, вищезгадану суму 4500 зл. пл. тільки трьом людям, не враховуючи четверту голову вм. Павловських, рукою ур. ім. п. Ігнація Вирського, свого спеціального представника, до наших рук ретельно віддав і вилічив, то з віддання й вилічення тієї суми 4500 зл. пл. так вм. Павша, стольник київський, як і ур. Вирський, спеціальний представник, дійсним контрактом квітуться.

У які частини, зречені нами, вм. ім. п. Анна з Микульських Дашкевичова, ловчиня гостинська, Барабара Микульська й вм. Павло Кобилінський, скарбник лідський, відтепер вільне оволодіння вм. ім. п. Яну Павші, стольнику київському, довірителью ур. представника, дозволяють, а по дозволі йому ані самі за себе, ані через підпорядкованих осіб не мають забороняти, а після них їхні потомки й спадкоємці не мають і не повинні будуть, і взагалі за теперішнім контрактом зобов'язуються з потомками й спадкоємцями від усіляких труднощів правних і неправних боронити, заступати й визволяти.

Квит⁴ за виплачену ціну й дарчу на згадані, передані нам в спадок частини, зречені нами, у формі права, що є повністю в особі вм. ім. п. Яна Павші, стольника київського, довірителья ур. представника, тому ж ур. представнику в справі вм. його довірителья чи через себе, чи через своїх представників разом або неподільно, клянуться визнати, гарантують й записують.

Що все обидві сторони собі під штрафом другої такої ж суми зі шкодами земськими, оціненими на слово, за винятком тілесної присяги, вищеназані вм. або самі, або через свої представників клянуться визнати й стримати у книгах, а ур. ім. п. Ігнацій Вирський клянеться іменем свого довірителья.

Про що вм. самі собі, своїм потомкам і спадкоємцям у випадку порушення на будь-якому засіданні й безапеляційному строці у всілякому суді й уряді назначають і передбачають. А ур. представник значає і передбачає вм. стольнику київському.

І на те руками своїми власними з підписами ім. п. приятелів підписуються.

Діялося в Бортнові.

Дня 13, місяця грудня, року Господнього 1760.

Анна Дашкевичова, р. вл. Барбара Микульська. Павло Кобилінський, р. вл. Ігнацій Вирський, представник у цій справі. Як запрошений приятель до підпису того контракту зречення підписують, Павло Гутовський*, чашник зайнч[...] ⁵, р. вл. Запрошений приятель від ім. контракуючих до того контракту

4. Квит — боргова розписка, документ про позику; квитация (досл. «утихомиренья») — документ про прийом чи передачу коштів, цінностей, майна, тощо.

5. На жаль, не вдалося розшифрувати уряд.

зречення підписуюсь, Кипріян Дубровський*, р. вл. Запрошений приятель від ім. контракуючих до того контракту зречення підписуюсь, Казимир Залеський*, р. вл. Запрошений приятель від ім. контракуючих до того контракту зречення підписуюсь, Юзеф Ігнацій Дорофійович*, р. вл.

№ 6

Donacya dobr części w Nowych Narodyczach, Stawku, Sielcu, Dawidkach y Nowym Dorohińcu alias Chłusowie od wiel[możney] Barbary Mikulskiej y Pawła Kobylińskiego in rem et personam wiel[możnego] Jana Pawszy, stol[nika] kiyewskiego, służąca.

A[nn]o 1760, d[ies] 22, Decembris.

Nar[odicze] Nowe.

№ 9, Fasc. 10.¹

A[nn]o 1761, m[iesiąca] 20, May. Comparens p[ersona]liter ur[odzony] j[ego]m[óśc] pan Ignacy Wirski tą donacyą od wiel[możney] Mikulskiej y Kobylińskiego in rem et personam wiel[możnego] j[ego]m[ósci] pana Pawszy, stol[nika] kiyewskiego, w grodzie Włodzimirskim przyznana, rationis intro contractorum spisana, do akt grodz[kich] ou[ruckich] p[ersonaliter] obl[atowana], podał. Przyiałem.

Aloizy Potępsky, v[ice]regent y namiestnik p[alatinatum] guaracky, m. p.

Inductum. //

A[nn]o 1760, d[ies] 22, Decembris. Comparens personaliter wiel[możni] B[ar]bara Mikulska y Paweł Kobyliński, skarbnik lidski, ten zapis perpetuae donationis od siebie, zeznawających, [w]iel[możnemu] j[ego]m[ósci] panu Janowi Pawszy, stolnikowi kyowskiemu, na dobra intro wyrażone dany y służący, coram actis praesentibus cast[rensis] Vlodimiriens[is] swym y innych imieniem zeznali. Accepi.

Matheus Zaleski, v[ice] g[ube]rn[a]t[or] grabow[iecki], nam[ie]stnik grodz[ski] b[ur]g[ensis] włodzim[ierski].²

Ja, Barbara Mikulska, virgo innupta iuż in adulta existens aetate, niegdy urodzonych Heleny y Tomasza z Faszczewskich Mikulskich, mał[żonków], cyrka, a zaś uro[dzoney] Katarzyny y Alexandra z Potockich Faszczewskich, mał[żonków], wnuka, in assistentia ur[odzonego] Pawła Kobylińskiego, skarbnika l[idskiego], siostrzenca mego rodzzonego, tuż na urzędzie przy mnie stawiającego y n[a recz] niżej wyrażoną zezwaliającego spólnie, y ja, Paweł Kobyliński, skarbnik lidski, niegdy urodzonych Maryanny y Jana z Mikulskich Kobylińskich, mał[żonków], syn, swym y urodzoney j[ey]m[ósci] panny Franciszki Kobylińskiej, siostry swoiey rodzzoney, in adulta aetate zestaiący.

In virtute plenipotencyei coram actis castrensibus leopolitensibus feria secunda ante festum sancti Bartholomei, apostoli, proxima, anno Domini millesimo septingentesimo quinquagesimo nono, mnie ad hunc actum ad resignandas sortes bonorum Narodycz et aliarum, nec non recognoscendas super eisdem sortes officiosas transactiones recognitae et inscriptae imieniem.

Za którą o pokoy y dotrzymanie terazniejszego zapisu perpetuae donationis ręcząc z potomkami y successorami se se inscribo.

Zdrowie będąc na ciałach i umysłach, odstompiwszy swey własney należney ziemskiej jurysdykcji, prawa, forum powiatu y wojewodstwa, a pod teraznieysze dobrowolne zeznanie nasze, qu[a] ad actum praesentem attinet, zapis dobrowolny nasz perpetuae donationis y jego wszystkie kondycye, punkta, klauzury y ligamenta z dobrami, potomkami y successorami naszymi cale się poddaiać y wcielaiąc ustnie y dobrowolnie zeznaw[amy] teraz y na potomne czasy oznaymujemy, iż

My, zeznawaiące, maiąc części nasze dziedziczne w mieście Nowych Narodyczach, wsiach Sielcu, Stawku, Dawidkach y Nowym Dorohińcu alias Chłusowey, successive po niegdy wiel[możney] Floryanowey Potockey na nas spadłe, w wojewodstwie Kyowskiem a powiecie Owruckim leżące, y tych że wyżej wyrażonych antecessorach naszych na nas prawem Bożym y naturalnym przez sukcesyą spadłe, nikomu ni w czym niepienne, ani pierwszym prawem przez nas nie ustompione, żadnem wyderkafami, przewodami prawnemi nie obciążone, a wiedząc z prawa pospolitego y zwyczaju, że każdemu in aequalitate urodzonemu wolno dobrami swemi dziedzicznymi, ziemskimi rządzić y szafować, dysponować y ku najlepszemu użytkowi swemu obrócić, więc używaiąc tey z prawa pozwoloney wolności na lepsze y pożytecznejsze nasze, nie będąc od nikogo namowieni ani przymuszeni, owszem z dobrowolnego y doskonałego rozmysłu naszego, naradz[iw]szy się w tym krewnych naszych y przyjaciół, umysliliśmy przerzeczone części nasze dziedziczne w mieście Narodyczach Nowych, Sielcu, Stawku, Dawidkach, Nowym Dorohińcu alias Chłusowey wyż opisanym sposobem, nam przynależące, wiemożnemu j[ego]m[ósci] panu Janowi Pawszy, stolnikowi kyowskiemu, // -skiemu, potomkom y successorom j[ego]m[ósci] dać, darować y więczyćście rezygnować.

Jako ż et de facto też części nasze dziedziczne w dobrach mieście Narodyczach Nowych, Sielcu, Stawku, Dawidkach, Nowym Dorohińcu alias Chłusowey ze wszystkimi pomienionych dóbr części, należytościami y [przy]ległościami, to iest polami oranemi y nieoranemi, sianożęciami, pastwiskami, lasami, borami, gaiami, dąbrowami, czerteżami, zaroslami, drzewem, bortnym y niebortnym, z pszczołami y bez pszczoł, y ich suderewio, sadami, zapustami, rzekami, rzeczkami, groblami, dworami, dworzyszczami, ogrodami, płacami y wszelakimi budynkami, arędą karczemną, mytem wszelakim, żydami, mieszczanami, poddanemi ciągłymi y pieszemi, tak na groncie zostaiącemi, iako też dokąd kolwiek zbiegłymi, onych [że] powinnościami, pańszczyzną, czynszami, daniami, daninami, dziesięciną, pszczelną, podróżczyzną, osypami, y innemi wszystkimi y wszelakimi in genera et specie robociznami, podatkami, użytkami y dochodami, tak daleie, żeby minowane niemianowanemu a niemianowane mianowanemu nic nie wymowało ani ubliżało, ale ogu[lnie] y pospolitoście, iako się te dobra z dawnych czasow w swoich granicach, [międza]ch, obrembiach, suderewiach, obchodziech y we wszystkich cyrkumferencyach, grontach miały y zawierały, teraz maią y zawieraia, ze wszystkimi attynencyami, pertynencyami ogulnie, ze wszystkim prawem, własnością y dziedzictwem, una cum jure patronatus praestandorum parochorum, nie w pospolitości, ani w szczegulności na nas potomków y successorów naszych nie rez[er]wuiąc, ani excypuiąc.

Temu ż wielmożnemu Janowi Pawszy, stolnikowi kyowskiemu, potomkom y successorom onego daiemy, daruiemy y wiecznemi a nigdy nie odzownemi czasy rezygnuiemy.

Wolen tedy iuż iest y będzie wielmożny Jan Pawsza, stolnik kyowski, a po nem potomkowie y successorowie

1. Архівний номер, написаний нижче чорнильною ручкою.

2. Заголовок, написаний зліва перпендикулярно до основного тексту документа.

j[ego]m[ó]sci w po[mie]nionych dobrach części w possessyą swoją dziedziczną y aktualno odebrawszy onemi odtąd iako swemi własnymi y dziedzicznymi, według woli y upodoban[ia] swego rządzić, szafować, komu chcieć dać, darować, ustępić, rezygnować, zam[ie]niać y ku naylepszemu pożytkowi swemu obro[zc]ać.

A my, zeznawaiące, oraz potomkowie y successorowie nasi od aktu dobrowol[neg]o teraznieyszego listu naszeg[o] zapisu perpetuae ac irrevocabilis donationis żadnego wstempu, regressu y int[e]ressu do mianowanych dóbr części wieczyście przez nas rezygnowanych, nie [mamy] // -my y mieć nie powin[ni]e będziemy, owszem onych z pot[om]kami y successorami naszymi zrzekamy się, oraz od wszelkich impedymen[t]u prawnych y nieprawnych, od kogo kol[wie]k y iako ż kolwiek sposobem zachodzących, tyle kroć, ile kroć potrzeba b[e]d[zie] wskazywała non obstante quav[is] praescriptione tegoż wiel[możnego] Jana Pawsze, [stol]nika kyowskiego, potomków y successorów onego w każdym sądzie y u[rz]ędzie bronić, zastempować y ew[in]kować zapisuiemy się.

A to pod zakładem trzech tysięcy złotych polskich y szkodami ziemskimi słownie, krom przysięgi cielesney, oszacowanemi in casu sprzeciwienia się ninieyszemu dobrowolnemu perpetuae donationis zapisowi naszemu, lub w naymnieyszym punkcie, forum ubiquinarium et terminum peremptorium in onni iudiciis et officio regni, a czasu bezkrolewia w sądzie kapturowym, lub jakie na ten czas ad Rzeczy Pospolitey uchwalony y postanowiony będzie, amputatis omnibus et singulis quotquot sunt juris, aut ex industria humana excogitatis, beneficys sobie samym, potomkom y successorom naszym do odpowiadania naznaczamy y prefiguiemy.

[Y] na to daliśmy ten list nasz dobrowolny zapis wieczystey darowizny z podp[isami] r[ę]k własnych, tudzież z podp[isami] r[ę]k [ichmośc]iów panów przyaciół ustnie [y ocze]wiście od nas do podpisania tego zapisu perpetuae donationis uproszonych.

[Dzia]ło się w Włodziszczu.

Roku Pańskiego tysiąc siedmset sześćdziesiątego, miesiąca decembris dwadziestego drugiego dnia.

Barbara Mikulska.

Paweł Kobyliński, m. p.

Jako proszony przyaciół do podpisu tey donacyi od ichm[ó]sc[ió]w zeznawaiących podpisuię się, Paweł Gutowsky, m. p.

Proszony przyaciół od ichm[ó]sc[ió]w zeznawaiących do tey donacyi podpisuię się, Cypryan Dąbrowski, m. p.

Proszony przyaciół od ichm[ó]sc[ió]w zeznawających do tey donacyi podpisuię się, Kazimierz Zaleski, m. p. //

ПЕРЕКЛАД

Дарча власностей частини в Нових Народичах, Ставку, Сільцю, Давидках і Новому Дорогінцю або Хлусовій від в.м. Барбари Микульської і Павла Кобилінського, що служить у справі й особі в.м. Яна Павші, стольника київського.

Року 1760, дня 22 грудня.

Нові Народичі.

Року 1761, місяця 20 травня. З'явившись особисто, ур. й.м. п. Ігнацій Вирський подав ту дарчу, за свідчену особисто, до книг гродських овруцьких від в.м. Микульської і Кобилінського у справі й особі в.м. й.м. п. Павші, стольника київського, визнану в гроді Володимирському, записану за порозуміння контрактуючих. Прийняв.

Алоїзій Потемпський*, підстароста й намісник воеводства гвараський, р. вл.

Уведено.

Року 1760, дня 22 грудня. З'явившись особисто в.м. Барбара Микульська й Павло Кобилінський, скарбник лідський, визнали перед книгами теперішніми гродськими володимирськими той запис вічної дарчої, даний і служачий на власності тут названі, від себе, посвідників, своїм іменем й інших в.м. й.м. п. Янові Павші, стольникові київському. Прийняв.

Матеуш Залеський*, намісник підстароства грабовецького, намісник гродський гроду Володимирського.

Я, Барабара Микульська, незаміжня, вже в дорослому віці, донька покійних ур. Гелени й Томаша з Фашевських Микульських, подружжя, і внучка ур. Катерини й Александра з Потоцьких Фашевських, подружжя, за сприяння ур. Павла Кобилінського, скарбника лідського, мого рідного сестринця¹, хто тут же на уряді при мені повністю став і визнав щодо згаданої справи, і я, Павло Кобилінський, скарбник лідський, син покійних ур. Мар'яни і Яна з Микульських Кобилінських, подружжя, своїм й іменем ур. й.м. п. Францішки Кобилінської, своєї рідної сестри, у дорослому віці.

У якості визнаного й записаного на мене представництва перед книгами гродськими львівськими приблизно на другий тиждень перед святом св. Варфоломія, апостола, року Господнього 1759, до цього акту зречення частин власностей Народичів і інших, а також визнання над цими частинами ділових розпоряджень.

За яким про спокій і дотримання теперішнього запису вічної дарчої, поручаючись з потомками й спадкоємцями, підписуюсь.

Будучи здоровими в тілі й розумі, відступивши свої власної належної земської юрисдикції, права, форуму повіту й воеводства, а під теперішнє наше добровільне визнання, що стосується дійсної справи, наш добровільний запис вічної дарчої і її усі умови, пункти, клаузули, взаємозобов'язання зі власностями, з нашими потомками і спадкоємцями, цілковито піддаючись і втіляючи, усно й добровільно визнаємо, тепер і на потім повідомляємо, що

Ми, посвідники, маючи наші дідичні частини в місті Нових Народичах, селах Сільцю, Ставку, Давидках і Новому Дорогінцю або Хлусовій, що перейшли до нас у спадок від покійної в.м. Флоріанової Потоцької, які знаходяться в воеводстві Київському і повіті Овруцькому, і від тих же вищеназваних предків наших на нас правом Божим і природнім через спадкоємність спадлих, нікому ні в чому не завинені, ані за першим правом через нас не уступлені, ні обтяжені жодними перекупками, правними переводами, і відаючи з посполитого права й звичаю, що кожному в рівності народженому вільно своїми дідичними земськими власностями управляти й оцінювати, розпоряджатися і до найліпшого власного пожитку завертати, то, вживаючи тої дозволеної правом вольності на нашу користь, не будучи ні від кого намовлені чи змушені, узагалі з нашого добровільного й рішучого роздуму, порадившись з рідними й приятелями, задумали згадані наші дідичні частини в місті Нових Народичах, Сільцю, Ставку, Давидках, Новому Дорогінцю або Хлусовій, що належать нам у вищеописаний спосіб, в.м. й.м. п. Янові Павші, стольнику київському, потомкам і спадкоємцям й.м. дати, дарувати й навечно зрети.

Як же і де факто теж наші дідичні частини у власностях місті Нових Народичах, Сільцю, Став-

1. Племянник, син сестри.

ку, Давидках, Новому Дорогінцю або Хлусовій зі всіма згаданих власностей частин приналежностями й прилеглистями, тобто ораними й неораними полями, сіножатями, пасовищами, лісами, борами, галями, дібровами, хащами, зарослями, бортиним і небортиним деревом, з бджолами й без бджіл, і їх посадками, садами, городами, площами і всілякими будинками, корчемною орендою, усіляким митом, євреями, міщанами, підданими, тяглими й пішими, такими, хто zostались на ґрунті й хто кудись втекли, з їхніми ж повинностями, панщиною, чиншами, данями, данинами, десятиною, бджільним, подорожнім, відсипами¹ й іншими всіма й усілякими загалом і зокрема роботами, податками, пожитками й доходами, і так далі, щоб назване неназваному, а неназване названому нічого не виключало, ані шкодило, але загалом і спільно, як ті власності з давніх часів у своїх границях, межах, вирубках, посадках, обходах і усіх оточеннях, ґрунтах мали і завірялися, тепер мають і завіряються, власністю й дідичтвом, разом з правом патронату над турботою про священників, ні в посполитості, ні в окремішності на нас, наших потомків і спадкоємців не зберігаючи й не роблячи винятків,

Тому ж в м. Янові Павші, стольнику київському, його потомкам і спадкоємцям даємо, даруємо і вічними і ніколи не відкличними часами зрікаємо.

Вільний тоді є і буде в м. Ян Павша, стольник київський, а по ньому потомки і спадкоємці їм. у згаданих власностях частинах у своєму дідичному володінні, дійсно відібравши їх звітти як свої власні і дідичні, відповідно до своєї волі й вподобання управляти, оцінювати, кому хочє віддати, уступити, зректи, замінити й до свого найліпшого пожитку використовувати.

А ми, посвідники, а також наші потомки й спадкоємці від акту нашого теперішнього добровільного листу-запису вічної й невідмовної дарчої жодного вступу, занепаду й користі до згаданих власностей частин, очевидно зречених нами, не маємо і не будемо мати, взагалі їх з нашими потомками й спадкоємцями зрікаємось, також від усіляких правних і неправних труднощів, що стаються від кого-небудь і в будь-який спосіб, доти, доки буде вказувати потреба, не шкодячи будь-якій настанові того ж Яна Павші, стольника київського, його потомків і спадкоємців, у кожному суді й уряді боронити, заступати й вигорджувати записуємося.

І то під штрафом 3000 зл. пл. і шкодами земськими, оціненими на слово, за винятком тілесної присяги, у випадку спротиву нашому теперішньому добровільному записові вічної дарчої або в найменшому пункті, на будь-якому судовому засіданні і в безапеляційний строк у всіх судах і урядах королівства, а в часи безкоролів'я в суді каптуровому, або в такому, який на той час буде ухвалений і установлений в Речі Посполитій, усі винятки, загалом і зокрема, що б не стосувалося прав або що людська здібність вирозуміє, переваги собі самим, нашим потомкам і спадкоємцям до відповіді назначаємо і передбачаємо.

І на те ми дали той наш добровільний лист-запис очевидної дарчої з підписами власних рук, тут же з підписами рук їм. п. приятелів, запрошених усно й очевидно для підписання того запису вічної дарчої.

Діялося в Володимирі.

Року Господнього 1760, місяця грудня, 22 дня.

1. Бджільне, подорожне, відсипи — вірогідно, види мита чи податку.

Барабара Микульська. Павло Кобилінський, р. вл. Як запрошений приятель до підпису тієї дарчої від ім. посвідників підписуюся, Павло Гутовський*, р. вл. Як запрошений приятель до підпису тієї дарчої від ім. посвідників підписуюся, Кипріян Дубровський*, р. вл. Запрошений приятель від ім. посвідників до тієї дарчої підписуюся, Казимир Залеський*, р. вл.

№ 7

Zapis Quitationis od wiel[możney] Barbary Mikulskiej y Pawła Kobylińskiego in rem et personam wiel[możnego] Pawszy, stol[nika] kyowskiego, dany y służący.

A[nn]o 1760, d[ies] 22, D[ecem]b[r]is.

Narodycze Nowe y inne.

№ 10, Fasc. 10. ² //

A[nn]o 1760, d[ies] 22, Decembris. Comparentes personaliter wiel[możni] Barbara Mikulska y Paweł Kobyliński, skarbnik lidzki, ten zapis quietationis od siebie, zeznawających, weil[możnemu] j[ego]m[os]ci panu Janowi Pawszy, stolnikowi kyowskiemu, dany y służący, coram actis praesentibus cast[rensibus] vlodimirien[sibus] swym y innych imieniem zeznali. Suscepi.

Matheus Zaleski, v[ice] g[ube]rn[a]t[or] grod[ski] grabow[iecki], nam[ie]stnik grod[ski] b[ur]g[ensis] włodzim[ierski] ³.

My, ja, Barbara Mikulska, virgo innupta, iuz in adulta existenti aetate, niegdy ur[od]zonych Heleny y Tomasa z Faszczewskich Mikulskich, mał[żonków], c[yrka], a zaś wiel[możney] Katarzyny z Potockich Faszczewskiej, mał[żonków] ⁴, wnuk[a], y ja, Paweł Kobyliński, skarbnik lidzki, niegdy urodzonych Jana y Maryanny z Mikulskich Kobylińskich, mał[żonków], syn, swym y urodzonej j[ey]m[os]ci panny Franciszki Kobylińskiej, siostry moiey rodzoney, in adulta aetate zestaiącey, in virtute plenipotency coram actis castrensis leopolien[sibus] feria secunda ante festum sancti Bartholomei, apostoli, proxima, anno Domini millesimo septingentesimo quinquagesimo nono, in personam mei ad hunc actum recognitae et inscriptae imieniem.

Za którą o pokoy y dotrzymanie teraznieyszego zapisu quitationis ręcząc, zdrowi będąc na ciałach y umysłach, odstąpiwszy swey własney należney ziemskiej jurysdyccyi, prawa, forum powiatu y woiewodztwa, a pod teraznieyszy dobrowolny list nasz zapis quitationis z potomkami y successorami naszymi cale się poddaiąc y wcielając, wiadomo, jawno czyniemy, teraz y na potomne czasy zeznawamy y oznaumujemy, iż

My, zeznawaiące, wziówszy za pełną satysfacyą z summy plenięż[n]ey, sorte nostri należącey, w kontrakcie resignationis wyrażoney, pro resignatione sortium bonorum Nowych Narodycz, Sielce, Stawek, Dawidki y Nowego Dorohińca alias Chłusowey od wielmożnego Jana Pawszy, stolnika kyowskiego, z ktyrego aktualnego, punktualnego y rzetelnego odebrania tegoż wiel[możnego] Pawsze, stolnika kyowskiego, potomków y successorów onego od dalszego pomienionej summy płacenia z potomkami y successorami naszymi

2. Архівний номер, написаний нижче чорнильною ручкою.

3. Заголовок, написаний зліва перпендикулярно до основного тексту документа.

4. Описка писаря. Її чоловік Александер не зазначений у документі. Пор. інтитуляцію в документі № 6.

uwolniamy y kwituiemy wiecznemi y nigdy nieodzownemi czasy.

Tak sobie samym, iako potomkom y successorom naszym, tak ex interesse mei ja, Paweł Kobyliński, jako et ex interesse siostry moiej do upomnienia się zagradam drogą y wieczne układam milczenie. Jako też y ja, Barbara Mikulska, ex interesse mei similiter do upomnienia się [sobie] samey potomkom y successorom zagradam drogę y wieczne układam milczenie.

Do ktyrey summy ani my sami, ani potomkowie y successorowie nasi żadnego wstępu, rekursu, ani regressu mieć nie mamy y nie powinni będziemy mieć // mieć, nie mogą y nie powinni będą ¹.

A t[oj] pod zakładem drugiey takowey że summy y szkodami zi[em]skimi słownie, krom przysięgi cielesney, oszacowaynemi, a [in casu] contraventionis niieyszemu zapisowi naszemu quietationis forum ubiquinarium et terminum peremptorium sobie [sa]mym y successorom naszym a praecipue grodu Kyowskiego [na] odpowiadania naznaczamy y praefiguujemy, a ucho-way Boże bezkrolewia, y w sądach kapturowych, lub y w tych, iakie na ten czas od Rzeczy Pospolitey postanowione y uchwalone będą, podobne ż odpowiedzenie naznaczamy.

Y na to się rękoma naszymi własnemi przy uproszeniu ichm[ościów] panów przyiaciół ustnie y oczewisto do podpisu tego zapisu quietationis od nas uproszonych podpisujemy się.

Działo się w Włodzimierzu.

Roku Pańskiego tysiąc siedmset sze[ść]dziesiątego miesiąca decembris, dwudziestego drugiego dnia.

Barbara Mikulska.

Paweł Kobyliński, m. p.

Proszony przyjaciel do podpisu tego zapisu quietationis od ichm[ościów] zeznawiających podpisuję się, Paweł Gutowski, m. p.

Proszony przyjaciel od ichm[ościów] zeznawiających do zapisu kwitowego podpisuję się, Cypryan Dąbrowski, m. p.

Proszony przyjaciel od ichm[ościów] zeznawiających do zapisu kwitowego podpisuję się, Kazimierz Zaleski, m. p.

A[nn]o 1761, d[ies] 20, May. Comparens[ersona]liter urodz[ony] i[ego]m[ości] pan Ignacy Wirski ten zapis quietationis od wiel[możney] Mikulskey y Kobylińskiego wiel[możnemu] i[ego]m[ości] panu Pawszy, stoln[iku] kyow[skiemu] dany y służący, r[atio]ne intro contractorum spisany, do akt nineyszych grodz[kich] ou[ruckich] p[raesentem] oblatam podał. Przyjąłem.

Aloizy Potępsky, v[ice]regent y namiestnik p[alatin]tum gu[aracky], m. p.

Inductum ad acta castre[strensis] ouruc[ensis]. //

ПЕРЕКЛАД

Року 1760, дня 22 грудня. З'явившись особисто в.м. Барбара Микульська і Павло Кобилінський, скарбник лідський, визнали перед книгами теперішніми гродськими володимирськими той запис квітації від себе, посвідників, своїм іменем й інших даний і служачий в.м. й.м. п. Янові Павші, стольникові київському. Прийняв.

Матеуш Залеський, намісник підстароства грабовецький, намісник гродський гроду Володимирського.

1. Описка писаря. Тут це повтор семантично тожної формули.

Ми, я, Барабара Микульська, незаміжня, вже в дорослому віці, донька покійних ур. Гелени й Томаша з Фащевських Микульських, подружжя, а також внучка в.м. Катерини з Потоцьких Фащевської, подружжя (!), і я, Павло Кобилінський, скарбник лідський, син покійних ур. Яна і Мар'яни з Микульських Кобилінських, подружжя, своїм іменем і ур. й.м. п. Францішки Кобилінської, своєї рідної сестри, дорослої, у якості представництва до цього особисто визнаного й записаного акту перед книгами гродськими львівськими приблизно на другий тиждень перед святом св. Варфоломія, апостола, року Господнього 1759.

За котрою, беручи на поруки спокій і дотримання теперішнього запису квітації, будучи здорові в тілі й розумі, відступивши своєї власної належної земської юрисдикції, права, форуму повіту й воєводства, а під наш теперішній добровільний лист-запис квітації з потомками й спадкоємцями нашими цілком піддаємося й втіляємо, відомо, явно чинимо, тепер і на майбутній час, зізнаємо й об'являємо, що

Ми, посвідники, взявши певне задоволення з грошової суми, що належить на нашу частину, виражену в контракті про зречення, до зречення частин власностей Нових Народичів, Сільця, Ставку, Давидків і Нового Дорогінця або Хлусової в.м. Яну Павші, стольнику київському, з котрого актуально, пунктуального й ретельного відібрання ми з нашими потомками й спадкоємцями звільняємо й квітуємо від подальшої оплати згаданої суми на вічні й ніколи не відкличні часи того ж в.м. Павшу, стольника київського, його потомків і спадкоємців.

Так собі самому, як і нашим потомкам і спадкоємцям, я, Павло Кобилінський, так зі своєї користі, як і з користі моєї сестри, загороджую собі дорогу й укладаю вічне замовчування щодо попередження ². Як і теж я, Барабара Микульська, зі своєї користі, подібно, собі самій, потомкам і спадкоємцям загороджую дорогу й укладаю вічне замовчування щодо попередження. До котрої суми ані ми самі, ані наші потомки й спадкоємці жодного вступу, повороту чи занепаду не маємо і не повинні будемо мати.

І то під штрафом другої такої ж суми і шкод земських, оцінених на слово, за виняток тілесної присяги, а в часи порушення нашого теперішнього запису квітації на будь-якому судовому засіданні й безпеляційному строці себе самих і наших спадкоємців, а особливо в гроді Київському, до відповіді назначаємо й передбачаємо, а бережи Боже, за безкоролів'я, у судах кaptурових, або в тих, які на той час усталені й ухвалені будуть від Речі Посполитої, подібну ж відповідь назначаємо.

І на то нашими власними руками при усному й очевистому запрошенні й.м. п. приятелів, запрошених нами до підпису того запису квітації, підписуємося.

Діялося в Володимирі.

Року Господнього 1760, місяця грудня, 22 дня.

Барбара Микульська. Павло Кобилінський, р. вл. Запрошений приятель до підпису того запису квітації від й.м. посвідників підписуюсь, Павло Гатовський, р. вл. Запрошений приятель від й.м. посвідників до підпису того запису квітації підписуюсь, Кипріян Дубровський, р. вл. Запрошений приятель від й.м. посвідників до підпису того запису квітації підписуюсь, Казимир Залеський, р. вл.

Року 1761, дня 20 травня. З'явившись особисто ур. й.м. п. Ігнацій Вирський подав оферту до книг тепе-

2. Тут «попередження» — адмоніція, звільнення від кари за порушення закону в легкій формі.

рішніх гродських овруцьких того запису квітації від в.м. Микульської і Кобилінського, даного і служачого в.м. й.м. п. Павші, стольнику київському, записаного зі згоди між контракуючими. Прийняв.

Алоїзій Потемпський, намісник і підстароста воеводства гвараський, р. вл.

Уведено до книг гродських овруцьких.

ЛІТЕРАТУРА

Баранівський, В. Ф. (ред.). 2018. *Шляхетство Полісся України. Старовинні роди овруцької шляхти*. Київ: Інтерсервіс.

Баранівський, В. Ф. (ред.). 2020. *Рід Барановських (Баранівських): історія, видатні постаті, сучасність*. Київ: Альфа-ІПК.

Білоус, Н. 2015. Приватні міста Київського воеводства в першій половині XVII ст.: кількість, особливості розвитку та функціонування. *Україна в Центральній-Східній Європі*, 15, с. 125-164.

Вікіпедія. Вільна енциклопедія. 2023. *Цибулів* (online). Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Цибулів> (Дата звернення 11 травня 2023).

Диаковский, Е. П. (сост.). 1906. *Опись актов книги Киевского центрального архива № 38*. Киев: Т. Г. Мейндер.

Довгополова, Л. 2014. Лаврське село Чоповичі: історія фальшивого дворянства. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*, 24: Генеалогія та геральдика, с. 44-64.

Жеменецький, К. (упоряд.). 2015а. *Тариф подимного податку Київського воеводства 1754 року*. Біла Церква: О. Пшонківський.

Жеменецький, К. (упоряд.). 2015б. *Тарифи подимного податку, сеймиківі лауди і люстрації Київського воеводства першої половини XVIII століття*. Біла Церква: О. Пшонківський.

Клепатський, П. Г. 1912. *Очерки по истории Киевской Земли. Литовский период*. І. Одесса: Техник.

Крикун, М. 2012. *Воеводства Правобережної України у XVI—XVIII століттях: статті і матеріали*. Львів.

Левківський, І. С. 2018. Левковские — непокорная шляхта Овручского староства. В: Баранівський, В. Ф. (ред.). *Шляхетство Полісся України. Старовинні роди овруцької шляхти*. Київ: Інтерсервіс, с. 114-128.

Томашевський, А. П. 2008. Середньовічна Овручка волость і феномен Овруцької околичної шляхти. *Наукові записки з української історії*, 20, с. 466-489.

Яковенко, Н. 2008. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна*. Київ: Критика.

Aftanazy, R. 1996. *Dzieje rezydencji na dawnych Kresach Rzeczypospolitej*. 10: Województwo braclawskie. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.

Archiwum... 1700—1730. *Archiwum lipowieckie Junosza-Rościszewskich. Testamenty, zapisy, ugody, itp. 1700—1730. XVIII w. K. 243*. ЛННБ України імені В. Стефаніка. Відділ рукописів, ф. 5, спр. 4124/III. Режим доступу: https://dbs.ossolineum.pl/kzcp/pob-pdf.php?fond_5_d_1/r1_f5_d_1_rkps_4124.pdf (Дата звернення 11 травня 2023).

Archiwum... 1750—1769. *Archiwum lipowieckie Junosza-Rościszewskich. Testamenty, zapisy, ugody, itp. 1750—1769. XVIII w. K. 243*. ЛННБ України імені В. Стефаніка. Відділ рукописів, ф. 5, спр. 4126/III. Режим доступу: https://dbs.ossolineum.pl/kzcp/pob-pdf.php?fond_5_d_1/r1_f5_d_1_rkps_4126.pdf (Дата звернення 11 травня 2023).

Boniecki, A. 1899—1913. *Herbarz Polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. I—XVI. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Janas, E., Klaczewski, W. (oprac.). 2002. *Urzednicy wojewodztw kijowskiego i czernichowskiego XV—XVIII wieku: spisy*. Gąsiorowski, A. (ed.). *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XIV—XVIII wieku: spisy*. 3: Ziemie ruskie. Z. 4. Kórnik: Biblioteka Kórniaka PAN.

Nagielski, M. 1984. Potocki Karol lub Jan Karol (zm. ok. 1674). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny*. XXVIII, 1 (116). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 83-85.

Palkij, H. 1986. Radziwiński Marcin (zm. 1750). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny*. XXX. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 101.

Przyboś, K. (ed.). 1987. *Urzednicy wojewodztwa Ruskiego XIV—XVIII wieku (ziemie Halicka, Lwowska, Przemyska, Sanocka): spisy*. Gąsiorowski, A. (ed.). *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XIV—XVIII wieku: spisy*. 3: Ziemie ruskie. Z. 1. Kórnik: Biblioteka Kórniaka PAN.

Pulaski, K. 1911. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy: monografie i wzmianki*. I. Brody: Feliks West.

Pulaski, K. 1991. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy: monografie i wzmianki*. II. Warszawa: Blitz-Print.

Rulikowski, E. 1913. *Opis powiatu kijowskiego*. Warszawa; Kijyw: L. Idzikowski.

Uruski, S. 1904—1931. *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*. I—XV. Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa.

W. M. 1880. Cybulyw. In: Sulimierski, F., Chlebowski, B., Walewski, W. (eds.). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. I: Aa — Dereneczna. Warszawa: Wieku, s. 718-720.

REFERENCES

Baranivskiy, V. F. (ed.). 2018. *Shliakhetstvo Polissia Ukrainy. Starovynni rody ovrutskoi shliakhty*. Kyiv: Interservis.

Baranivskiy, V. F. (ed.). 2020. *Rid Baranovskyykh (Baranivskyykh): istoriia, vydatni postati, suchasnist*. Kyiv: Alfa-PIK.

Bilous, N. 2015. Pryvatni mista Kyivskoho voievodstva v pershii polovyni XVII st.: kil'kist, osoblyvosti rozvytku ta funktsionuvannia. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 15, s. 125-164.

Wikipedia. Vilna entsyklopediia. 2023. *Tsybuliv* (online). Rezhym dostupu: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Tsybuliv> (Data zvernennia 11 travnia 2023).

Diakovskii, E. P. (comp.). 1906. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva N 38*. Kyiv: T. G. Meinander.

Dovhopolova, L. 2014. Lavrske selo Chopovychi: istoriia falshyvoho dvorianstva. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*, 24: Henealohiia ta heraldyka, s. 44-64.

Zhemenetskyi, K. (comp.). 2015a. *Taryf podymnoho podatku Kyivskoho voievodstva 1754 roku*. Bila Tserkva: O. Pshonkivskiy.

Zhemenetskyi, K. (comp.). 2015b. *Taryfy podymnoho podatku, seimykovi laudy i liustratsii Kyivskoho voievodstva pershoi polovyny XVIII stolittia*. Bila Tserkva: O. Pshonkivskiy.

Klepatskii, P. G. 1912. *Ocherki po istorii Kievskoi Zemli. Litovskii period*. I. Odessa: Tekhnik.

Krykun, M. 2012. *Voievodstva Pravoberezhnoi Ukrainy u XVI—XVIII stolittiah: statii i materialy*. Lviv.

Levkivskiy, I. S. 2018. Levkovskyye — nepokornaia shliakhta Ovruchskoho starostva. In: Baranivskiy, V. F. (ed.). *Shliakhetstvo Polissia Ukrainy. Starovynni rody ovrutskoi shliakhty*. Kyiv: Interservis, s. 114-128.

N. R. Biletskyi

DOCUMENTS ON THE HISTORY
OF NARODYCHI
(publication of the sources)

The paper introduces into scientific circulation seven documents concerning the history of the town of Narodychi of Zhytomyr District and its nearest vicinity. The documents come from the archive of Rosciszewski nobles of the coat of arms «Junosza» in the Lypivka estate in the Kyiv region. Currently, their originals are stored in the Ossolinsky fund of the Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv. Digital versions are available for download in the digital library of the Ossolinski National Institute (Wrocław, Poland).

The documents date from the beginning to the middle of the 18th century. They are divided into two blocks. The acts of the first group concern the three-year rent of the castle and related estates in the town of Stari Narodychi from the count («starosta») of Lyubich Kazimir Pototskyi and his wife to the noble Mykhailo Shcheniovskyi. The rental contract, the register of buildings and property in the castle itself, and a debt receipt for part of the contract amount are published. Among these manuscripts, the act of the transfer of the manor in the village of Lasky from the treasurer («podskarbi») of Ovruch Daniel Levkovskyi to the sub-judge («pidsudok») of Zhytomyr Macey Trypolskyi survived. The documents of the second group belong to the later period. They concern the sale of inherited estates in the town of Novi Narodychi by the grandchildren and great-grandchildren of Kateryna Pototska-Fashchevska to Yan Pavsha, a steward («stolnik») of Kyiv.

Legal acts are written in the Old Polish language with individual inserts in Latin. A special feature of the documents are the surviving personal signatures (autographs) of local nobles, both men and women.

Both the original text of the documents in Polish, and the author's translation of the acts into Ukrainian are published in the paper. The texts of the documents are accompanied by scientific comments.

Keywords: Narodychi town, Lasky village, castle, estates, Potocki, Pavshi, Levkivski, manuscript, rental contract, quittance, donation.

Одержано 19.05.2023

БІЛЕЦЬКИЙ Назар Русланович, магістр історії, Національний Університет «Києво-Могилянська Академія», Київ, Україна.

BILETSKYI Nazar, master of history, National University of «Kyiv-Mohyla Academy», Kyiv, Ukraine. ORCID: 0000-0002-1300-9042, e-mail: arnazon@gmail.com.

Tomashevskiy, A. P. 2008. Serednovichna Ovrutskaya volost i fenomen Ovrutskoi okolychnoi shliakhty. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 20, s. 466-489.

Yakovenko, N. 2008. *Ukrainska shliakhta z kintsia XIV do seredyny XVII stolittia. Volyn i Tsentralna Ukraina*. Kyiv: Krytyka.

Aftanazy, R. 1996. *Dzieje rezydencji na dawnych Kresach Rzeczypospolitej. 10: Województwo bractawskie*. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.

Archiwum... 1700—1730. *Archiwum lipowieckie Junosza-Rościszewskich. Testamenty, zapisy, ugody, itp. 1700—1730. XVIII w. K. 243*. LNNB Ukrainy imeni V. Stefanyka. Viddil rukopysiv, f. 5, spr. 4124/III. Rezhym dostupu: https://dbs.ossolineum.pl/kzcpobpdf.php?fond_5_d_1/rl_f5_d_1_rkps_4124.pdf (Data zvernennia 11 travnia 2023).

Archiwum... 1750—1769. *Archiwum lipowieckie Junosza-Rościszewskich. Testamenty, zapisy, ugody, itp. 1750—1769. XVIII w. K. 243*. LNNB Ukrainy imeni V. Stefanyka. Viddil rukopysiv, f. 5, spr. 4126/III. Rezhym dostupu: https://dbs.ossolineum.pl/kzcpobpdf.php?fond_5_d_1/rl_f5_d_1_rkps_4126.pdf (Data zvernennia 11 travnia 2023).

Boniecki, A. 1899—1913. *Herbarz Polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. I—XVI. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Janas, E., Kłaczewski, W. (oprac.). 2002. *Urzednicy województw kijowskiego i czernichowskiego XV—XVIII wieku: spisy*. Gąsiorowski, A. (ed.). *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XIV—XVIII wieku: spisy*. 3: Ziemie ruskie. Z. 4. Kórnik: Biblioteka Kórnik PAN.

Nagielski, M. 1984. Potocki Karol lub Jan Karol (zm. ok. 1674). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny*. XXVIII, 1 (116). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 83-85.

Palkij, H. 1986. Radziwiński Marcin (zm. 1750). In: Rostworowski, E. (ed.). *Polski Słownik Biograficzny*. XXX. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, s. 101.

Przyboś, K. (ed.). 1987. *Urzednicy województwa Ruskiego XIV—XVIII wieku (ziemie Halicka, Lwowska, Przemyska, Sannocka): spisy*. Gąsiorowski, A. (ed.). *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XIV—XVIII wieku: spisy*. 3: Ziemie ruskie. Z. 1. Kórnik: Biblioteka Kórnik PAN.

Pułaski, K. 1911. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy: monografie i wzmianki*. I. Brody: Feliks West.

Pułaski, K. 1991. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy: monografie i wzmianki*. II. Warszawa: Blitz-Print.

Rulikowski, E. 1913. *Opis powiatu kijowskiego*. Warszawa; Kijyw: L. Idzikowski.

Uruski, S. 1904—1931. *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*. I—XV. Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa.

W. M. 1880. Cybulow. In: Sulimierski, F., Chlebowski, B., Walewski, W. (eds.). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. I: Aa — Dereczna. Warszawa: Wieku, s. 718-720.

М. С. Сергєєва

ПЕРВИННА ОБРОБКА ДЕРЕВИНИ У КИЇВСЬКІЙ РУСІ (за матеріалами Середнього Подніпров'я)

Статтю присвячено початковим етапам обробки деревини — відбору і первинній обробці сировини.

Вивчення археологічної деревини (виробів і відходів виробництва) виявило, що для обробки відбиралися якісні зразки дерева. Для кожного виду виробів вибирали породи з потрібними властивостями, які підлягали обробці за спеціальними технологіями. Писемні джерела засвідчують зимову заготівлю лісу. Хоча в деяких випадках археологічно простежені й ознаки його заготівлі навесні або влітку, для якої характерним є зберігання неокорених колод, на відміну від зимового рубання лісу.

Звернено особливу увагу на дослідження таких дерев'яних артефактів, як відходи виробництва і шматки дерева зі слідами обробки, які дозволяють отримати додаткову важливу інформацію щодо особливостей місцевої деревообробки.

Ключові слова: Середнє Подніпров'я, Київська Русь, деревообробка, деревина, лісозаготівля.

Піддрунтям багатьох середньовічних ремесел є використання природних ресурсів (деревина та інша рослинна сировина, кістка, камінь та ін.), які потребують перетворення на сировину, придатну для обробки, з наступним отриманням готового продукту. Робота з ними включає три стадії: вибір і шляхи отримання сировини, її первинна обробка (підготовка для подальшої роботи) і кінцева обробка (перетворення на готовий продукт). Такий підхід цілком слушний для розгляду деревообробних галузей давньоруського виробництва загалом і, зокрема, для території Середнього Подніпров'я. Варто зауважити, що незадовільне збереження дерева у місцевих ґрунтах більшості давньоруських пам'яток зазначеного регіону викликає деякі складнощі для його вивчення. Загалом звідси походить менше матеріалів, придатних для аналізу, ніж, наприклад, з культурних шарів Звенигорода, Новгороду або Бе-

рестя. А втім, на сьогодні вже отримано певну кількість дерев'яних артефактів для характеристики місцевої деревообробки, принаймні у загальних рисах. Вивчення останньої стадії деревообробки, тобто аналіз готової продукції і особливостей її отримання на зазначеній території, знайшли відображення у роботах різних авторів: дерев'яної архітектури (Гупало 1981а; 1981b; Харламов 1977; 1981; 1990а; 1990b; Сагайдак 2010; Козюба 1998 та ін.), деяких поховальних споруд (Сагайдак 1988; 1991, с. 97–101), предметів інтер'єру і виробів з дерева (Сергєєва 1994; 1998; 2010; 2014а; 2014b; 2015, с. 9–16 та ін.). Проте перші дві стадії деревообробки, виділені вище, висвітлені значно гірше, тому саме цьому питанню присвячена запропонована робота. На сьогодні стан інформативної бази принаймні дозволяє поставити питання про можливість таких досліджень і зробити перші кроки у цьому напрямі.

Матеріали і методи. У нашому розпорядженні ми маємо дерев'яні артефакти, які конкретизують уявлення про ремісничі технології середньовіччя, зокрема які стосуються первинної обробки деревини. Це не тільки вироби з дерева та їхні фрагменти, але й виробничі відходи (тріски, уламки стружки та ін.), на які стали звертати увагу тільки останнім часом. Використовується також інформація про один з великих районів заготівлі і первинної обробки деревини у Києві. Щодо окремих питань, пов'язаних із лісозаготівлею, правомірним є використання аналогій пізніших часів, проте тут треба наголосити на обов'язковому критичному підході до джерел: чи технологічні процеси цілком обумовлені доцільністю тієї чи іншої операції, чи вони мають риси культурної або хронологічної своєрідності. Аналіз сировинної бази деревообробки також передбачає залучення методів природничих наук, зокрема методу ідентифікації деревних порід, які склали її основу.

Результати і висновки. Для кожного виду деревообробної продукції потрібна якісна деревина з певними технічними характеристиками, які насамперед обумовлені властивостями тієї чи іншої породи дерева. Саме їх враховують під час відбору сировини. Сировинна база давньоруської деревообробки вже була предметом розгляду у деяких роботах автора (Сергеева 2014b; 2015, с. 17–20; 2016; 2017 та ін.), проте з отриманням нових матеріалів внаслідок подальших досліджень вона може бути дещо доповнена.

Археологічні матеріали, з об'єктивних причин (ступінь збереженості), дають інформацію переважно про сировину для нижніх частин будівельних конструкцій (житлових, ремісничих, фортифікаційних та ін. споруд), оскільки тільки в рідкісних випадках (києво-подільські будівлі, конструкції усередині валів фортифікаційних споруд) будівлі могли зберігатися на більшу висоту. Свідомий відбір сировини для підвалин стаціонарних будівель є найбільш важливим: саме нижні частини наземних конструкцій, які контактували з ґрунтом, потребували використання найбільш міцної і стійкої деревини.

Серед дерев, поширених у регіоні, чільне місце у будівництві посідає дуб. Дубова деревина дуже міцна, а поширення дуба на всій території, що розглядається, робило його деревину доступною скрізь. Саме дуб фіксують як будівельний матеріал для фортифікаційних споруд (Раппопорт 1956, с. 75, 79, 82, 87, 92, 98, 101, 106; Довженко, Гончаров, Юра 1966, с. 28, 33, 50; Кучера 1999, с. 62; Моргунов 2009, с. 41–42), інженерних споруд (Харламов 1976, с. 54; Сагайдак 1991, с. 41–42) і субструкцій мурованих будівель (Асеев, Харламов 1979, с. 87). У Лісостепу дубове вугілля від деревини конструкцій житлових будівель фіксується, наприклад, у Чучині (Блажевич 1983, с. 92), а також на Новотроїцькому городищі боршевської культури (Ляпушкин 1958, с. 52, 55, 68, 71, 82, 153). Проте треба враховувати, що фактично ми можемо говорити тільки про нижні частини споруд. Верхні вінця будівель, як правило, не зберігаються, отже вихідний матеріал для них можна визначити у більшості випадків лише гіпотетично. Використання дубу тут не було обов'язковим. Верхні колоди можна відносно легко замінити, отже міцність деревини і її стійкість до зовнішніх впливів мала менше значення. Отже, склад будівельної сировини, крім ареалу сосни, міг бути іншим. За спостереженнями П. О. Раппопорта, стовпи і стояки конструкцій оборонних споруд давньоруського Білгорода могли виготовлятися з деревини нестійких порід, які здебільшого не збереглися (Раппопорт 1956, с. 80, 98). Спорадично зафіксовано березу (Гончаров 1950, с. 29; Раппопорт 1956, с. 101; Сагайдак, Занкин, Тимошук 1987, с. 15¹; Шекун, Веремейчик 1999, с. 33–34), в одному випадку (давньоруський Попаш) — то-

1. Дерево перекриття будівлі визначено за характерною корою.

полі (Моргунов 2009, с. 42) і в одному (Райковецьке городище) — клен (Мовчанівський 1935, с. 136). Варто зазначити, що березу, незважаючи на не дуже придатні для будівництва технічні якості (нестійка деревина, особливо у вологому середовищі), доволі широко використовували у слов'яно-руському будівництві. Як аналогії можна згадати Зимнівське городище VI–VII ст. на Волині (Ауліх 1972, с. 11), Новгород (Хатер 1999, с. 52) і Городок на Маяті в Новгородській землі (Тарабардина 2008, с. 55), Давид-Городок у Білорусі (настил між будівлями на березових лагах: Лысенко 1969, с. 367), Гданськ (Burska 1955, s. 221; Barnucz-Gurpienies 1974, s. 89). При цьому у Гданську у будівельних конструкціях X–XI ст. береза посідає друге місце після дубу.

Нестійкі породи листяних дерев, які руйнувалися від контакту з ґрунтом, більшою мірою потребували міцних дубових підвалин. Можливо, із застосуванням дубу для спорудження підвалин будівель з нестійких порід дерева пов'язана перевага дубового вугілля у заповненні багатьох археологічних об'єктів, виявлених на різних поселеннях (дослідження автора). Проте для ареалів сосни, особливо в лісовій зоні, де вона була основним будівельним матеріалом, дубові підвалини фіксуються скоріше як виняток, ніж як правило. Зокрема, вони подекуди виявлені в Києві (Сагайдак 2010, с. 539). Зазвичай будівлі цілком споруджені з сосни. Крім Києва, де будівлі із соснових колод є звичайним явищем, деревина сосни ідентифікована на таких пам'ятках, як Обухів, Софіївська Борщагівка, Виповзів, Шестовиця (визначення автора). Давньоруська будівельна техніка за межами досліджуваної території демонструє аналогічну ситуацію. У Берест'ї більшість будівель споруджено цілком із сосни (Лысенко 1985, с. 178). Прикладом інокультурних синхронних аналогій будинків із соснових колод без дубових підвалин є Рига (Цауне 1984, с. 36). Більш характерними для давньоруської житлової дерев'яної архітектури є дубові перегородини підлоги: вони зафіксовані, наприклад, у Києві (Харламов 1976, с. 50) і Берест'ї (Лысенко 1985, с. 106, 107; 1999, с. 105). Враховуючи те, що на початку XX ст. дубові підвалини споруд із сосни були загальноприйнятою практикою (Плотников 1924, с. 6; Юрченко 1941, с. 37), чого не спостерігається у давньоруські часи, слушно припускати, що традиція використання дубу для підвалин в ареалі поширення сосни формується поступово.

Менше інформації археологічні матеріали дають про сировину для додаткових конструктивних і декоративних деталей, а також для деталей конструкцій внутрішнього облаштування будівель (див. додаток 2). Матеріал поховальних конструкцій, як правило, ідентифікується як сосна, рідше як дуб. Винятком є різьблені кришки дерев'яних саркофагів, досліджені у Києві: вони виготовлені з дерев м'яких порід, які легко підлягають складній обробці різальними знаряддями (Сагайдак 1988, с. 131; 1991, с. 99).

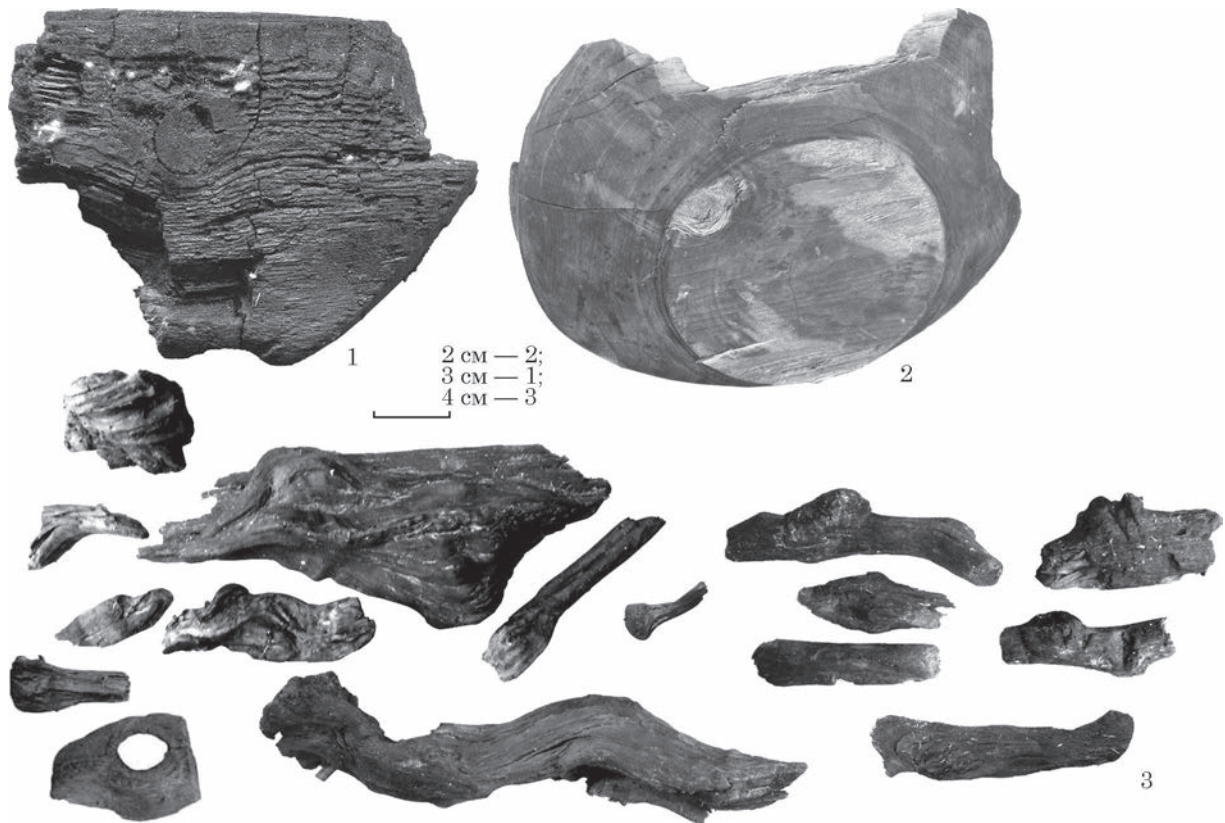

Рис. 1. Дефекти деревини: 1, 2 — затесані сучки на виробках (1 — дно бочки, Воїнська Гребля; 2 — дно чаші, Київ, Поділ); 3 — фрагменти відбракованої деревини, яка не підлягала обробці, Ходосівка-Рославське

Діагностика деревини решток бондарних виробів продемонструвала повну перевагу сосни як сировини для бондарства, а ліщини і верби — для дерев'яних обручів (докладно див.: Сергеева 2014а). Серед хатнього начиння найбільш вивченим є посуд, який демонструє сталі традиції у виборі вихідного матеріалу. Це липа і клен для видовбаних гарних контейнерів, клен і — на другому місці — ясен для точеного столового посуду. Інші породи використовувалися значно рідше (додаток 3). Зазначимо, що інші виявлені точені вироби, виготовлені винятково з клену. Близькі аналогії щодо використання клену простежуються серед новгородських матеріалів (Колчин 1968, табл. I). Чотири проаналізовані прядильні гребені (додаток 3) виготовлені з різної деревини: клену (Воїнська Гребля, Манжелія), берези (Софіївська Борщагівка), груші (Райковецьке городище). Перевага зазначених порід для виготовлення прядильних гребенів цілком відповідає пізнішій традиції слов'янських народів Східної Європи. Загалом у випадках, коли є можливість вивчення матеріалу виготовлення серії виробів одного типу продукції, простежується, що давньоруські деревообробники демонструють добру обізнаність з властивостями тієї чи іншої деревини і користуються ними (Сергеева 2016; 2017).

Значна кількість видів виробів репрезентована поодинокими екземплярами (додаток 3), тому будь-якої закономірності у використанні тих чи інших видів деревини поки що не простежено.

Використання не місцевої сировини — самшиту — засвідчено тільки для виготовлення

дерев'яних гребенів. У цьому разі загалом складно робити остаточні висновки щодо імпортування сировини або готової продукції з неї. Питання про можливість використання інших порід не місцевої деревини, особливо у зв'язку з виготовленням предметів християнського культу, також поки що залишається невирішеним. Незважаючи на те, що за пізнішою загальнопоширеною традицією, матеріалом для виготовлення церковного начиння (образки, чотки, іконні дошки, хрести) і предметів особистого благочестя (ладунки, натільні хрестики) слугував переважно кипарис, його деревина поки що на досліджуваній території достовірно не виявлена (див.: Сагайдак, Івакін, Сергеева 2017).

Крім потрібних порід дерева, необхідною умовою відбору сировини була якість деревини. Для будівництва стаціонарних споруд потрібне дерево з високими прямими стовбурами і, бажано, з невеликою кількістю зовнішніх сучків. Невеликі внутрішні сучки не знижували якості сировини, їх можна було затесати, тому їх не брали до уваги. Принаймні на киево-подільській ділянці за адресою вул. Спаська, 35 (дослідження М. А. Сагайдака і Н. В. Хамайко) виявлено значну кількість соснових сучків, імовірно, від колод, з яких були побудовані споруди на садибі. У ямах з відходами від деревообробки, досліджених на поселенні Ходосівка-Рославське (Готун та ін. 2018) є залишки шматків деревини, не придатних для обробки (рис. 1: 3). Треба гадати, їх відбраковували відразу.

Крім правильного відбору сировини, була необхідна її підготовка для подальшої роботи. Дерево

насамперед підлягало просушуванню. Якщо враховувати якість деревини і умови її заготівлі, могла мати місце первинна обробка деревини у спеціально обраних місцях. Це диктують властивості деревини: у сирому вигляді обробляти деревину, особливо твердих порід (дуб, клен), легше. Щоправда, м'які породи (липа, верба, осика), за свідченням спеціалістів, легше піддаються обробці у сухому стані тільки тоді, коли вони добре просушені протягом тривалого часу (Плотников 1924, с. 15). Будівельний ліс доцільніше просушувати на стадії сортиментів (дошки, напівколоди та ін.). Дошки давньоруських конструкцій, у разі їх виявлення, як правило, рівні і не короблені, що свідчить про їх заготівлю заздалегідь і попереднє просушування. Треба гадати, що так само виготовлялися основи для човнів-довбанок. Підготовлені відокремлені частини колоди, які підлягали подальшій обробці, також обов'язково потребували просушки, щоб запобігти розтріскуванню і деформуванню. Це могло відбуватися вже безпосередньо на місці роботи із заготовками, тобто у межах майстерні або підсобних споруд.

Судячи з правильних форм переважної кількості виявлених виробів і відсутності на них тріщин або інших дефектів, майстри обов'язково дотримувалися принципів відбору та первинної обробки вихідного матеріалу. Винятком є деформована точена посудина з Воїнської Греблі (Довженок, Гончаров, Юра 1966, табл. IX: 6; Сергеева 2015, рис. 9: 9), проте через її перебування у вогні, не можна точно сказати, чи є деформація наслідком недостатнього просушування дерева або його горіння. Судячи з якості клепок давньоруських бондарних посудин, їх також виготовляли з ретельно відібраної і добре просушеної якісної деревини. Слідів короблення деревини або тріщин, які могли з'явитися вразі неякісного просушування, під час дослідження клепок жодного разу не виявлено. Для бондарних клепок, судячи з вивчених залишків, вибирали дерево без суків. Залишки сучка простежені поки що тільки на денці бондарної посудини з Воїнської Греблі (рис. 1: 1). Невеличкі сучки, які під час обробки не пошкоджували поверхню, подекуди могли допускатися не тільки на бондарному, але й на столовому посуді. Про це свідчить чашка з Києва (Сергеева, Івакін 2016) точена на верстаті, на денці якої простежений такий сучок (рис. 1: 2). У всіх простежених випадках сучки рівно зрізані і відполіровані так, що вони не видаються над поверхнею. Проте загалом такі випадки серед обстежених фрагментів посуду і тарних контейнерів поодинокі. Судячи зі стану збережених гребенів (відсутність розтріскування і короблення, слідів суків тощо), сировину для них також ретельно відбирали, деревину з будь-якими вадами не використовували.

Ще одним питанням, пов'язаним із забезпеченням деревообробки сировиною, є період заготівлі деревини.

За повідомленнями писемних джерел, масова заготівля будівельного лісу відбувалася взимку. За Костянтином Багрянородним, який докладно описав техніку будівництва суден на Русі (Литаврин 1991, с. 44–49), деревину для них заготов-

лювали і обробляли саме взимку. У Сказанні про Бориса та Гліба, у списку датованому XIV ст., згадується зимова заготівля лісу для будівництва церкви: «Потомъ же повеле древоделимъ да приготавлиють древо на согражение церкви, бе бо уже время зимно» (Срезневский 1860, с. 28).

Вибір зимової заготівлі лісу у традиційних промислах зберігся до новітнього часу (Веретельник 1900, с. 27; Нитче 1913, с. 5; Плотников 1924, с. 24), що пояснюється врахуванням біологічних особливостей дерева: у цей час замирають всі процеси його життєдіяльності, а отже менше ризику зараження і псування дерева після його звалювання. Деревина зимової рубки просихає повільніше, рівніше, а тому не дає великих тріщин. Отже, зимову рубку слушно розглядати як позачасову практику, обумовлену природними факторами. Втім, зауважимо, що на деяких давньоруських пам'ятках виявлені колоди з корою. За спостереженнями М. П. Кучери, в конструкціях оборонних споруд городища біля с. Городище Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. траплялися кругляки, які не звільнялися від кори (Кучера 1963, с. 8; 1970, с. 219). Використання кругляків із залишками кори зафіксовано у Воїнській Греблі. Використання неокорених кругляків засвідчено також у Бересті (Лысенко 1985, с. 138). Зазначимо, що у традиційній практиці лісозаготівлі новітнього часу залишати більшу частину кори під час зберігання деревини рекомендувалося саме у разі її заготівлі влітку, оскільки внаслідок швидкого висихання колоди могли тріскатися (Нитче 1913, с. 12). Літне рубання лісу могло диктуватися технологічною специфікою виробництва окремих видів продукції, а також терміновим характером робіт (будівництво або ремонт існуючих споруд).

У зв'язку зі сказаним зазначимо, що непрямым доказом переваги зимової лісозаготівлі може слугувати наявність серед залишків дерева великої кількості кори у культурному шарі «з тріскою» на Північному Заході Київського Подолу. Загалом шари «з трісками» зафіксовано на ділянках, досліджених на вул. Ратманського, 23–27 (1985), Межигірська, 43 (1989), Оболонська, 12 (1993). Вони передували заселенню цієї території наприкінці XI–XII ст. і містили численні тріски і кору. За М. А. Сагайдаком, зазначено територію до її заселення могли використовувати для складання та первинної обробки деревини для централізованого міського будівництва: оборонних, гідротехнічних та дорожніх споруд і для житлової забудови міста (1991, с. 39–40, 69).

Виявлених деревообробних комплексів обмаль, проте є підстави вважати, що на місці первинної обробки лісу могли виготовляти й деяку продукцію — від конструкцій до окремих видів виробів. Дослідження на Подолі 2016 р. на вул. Кирилівська, 37 (Івакін та ін. 2018); дозволили вивчити на шарування XI ст., де частково збереглося дерево. Серед досліджених залишків дерева (Sergeyeva 2017) є екземпляри, які свідчать про первинну обробку колод у цьому районі: соснова кора, тріски нерегулярної форми і різного розміру. Водночас виявлено залишки дерева у формі брусків та не-

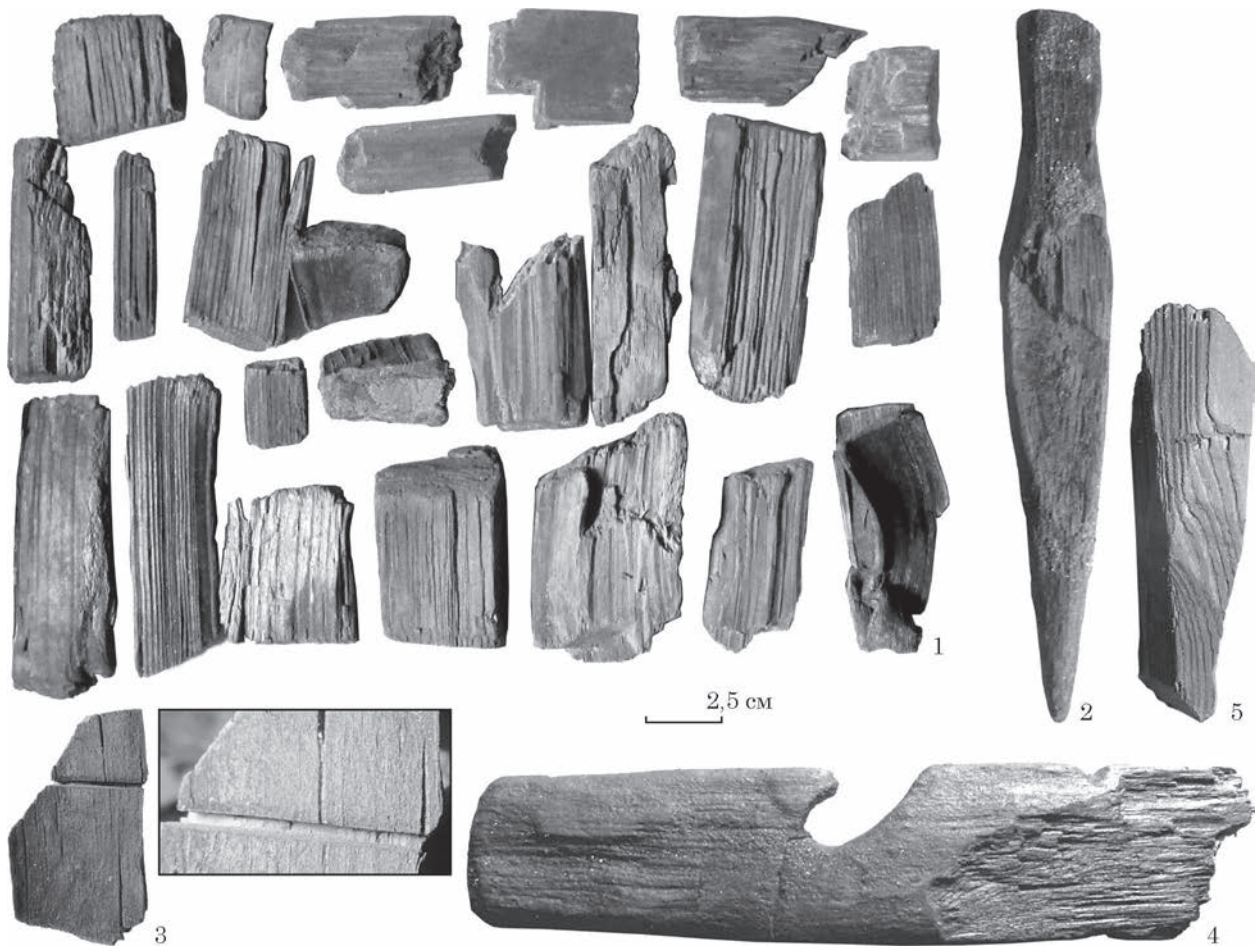

Рис. 2. Дерево з розкопу на вул. Кирилівська, 37, Київ: 1 — тріски; 2, 5 — кілки; 3, 4 — фрагменти виробів

великих дощочок, які могли утворитися тільки як відходи під час подальшої обробки деревини: виготовлення напівфабрикатів і готових виробів (рис. 2: 1). Там також знайдено кілки (рис. 2: 2, 5) і залишки виробів (рис. 2: 3, 4). Комплекс, відкритий на вул. Кирилівській, 37, був розташований неподалік великої ділянки, де сировина зазнавала первинної обробки і готувалась для подальшого використання у виробництві (шар з трісками, на який ми вже звертали увагу).

З іншого боку, деякі операції з обробки сировини могли провадитися вже у межах заселеної території, на її околицях. У цьому зв'язку варто згадати виявлення об'єктів, пов'язаних з деревообробкою, у Чернігові, на передгородді (Вознесенська, Готун 2013), і у Ходосівці—Рославському, поселенні в околицях Києва (Готун та ін. 2018). У першому випадку — це яма із залишками дубових трісок. У комплексі також виявлені провушні тесла для первинної обробки колод. За авторами дослідження об'єкту, яму могли викопати як допоміжний пристрій для забезпечення доступу до колоди, що обробляється, зі всіх боків. Такий спосіб обробки колод великого діаметру, які важко поставити на козли, має етнографічні паралелі (Вознесенская, Готун 2013, с. 44). В іншому випадку (Ходосівка—Рославське) дві ями містили відходи: уламки гілок і тріски, які дозволяють простежити кілька послідовних етапів обробки колоди:

позбавлення її гілок і звільнення від кори, потім тесання і надання колоді форми бруса і його наступна чистова обробка. Серед матеріалів є також готовий брус квадратного перетину із загостренням з одного боку і виїмкою у середній частині (Готун та ін. 2018, рис. 4: 1). Форма трісок з корою (трохи увігнута внутрішня поверхня) свідчить, що для зняття кори могли використовувати скобель з напівкруглим лезом (рис. 3: 11, 12). Багато відходів залишилося від роботи теслом, яке залишає характерні фаски (рис. 3: 1—7). Є також тонкі тріски з плоскою поверхнею, яка зазвичай утворюється під час рубання дерева сокирою (рис. 3: 8, 9). Отже для первинної обробки дерева могли використовувати різноманітний реманент. Наявність тесел у чернігівському комплексі у зв'язку з аналогічними роботами свідчить про їх використання у первинній обробці колод на цьому комплексі. Гілки з комплексу у Ходосівці—Рославському здебільшого відламані або надрізані і відламані, проте є відпиляна товста і пряма гілка (рис. 3: 10). Деякі тріски мають сліди вирубок, що свідчить про виготовлення на місці продукції складнішої конфігурації, ніж чотиригранні бруси. Отже, сліди на трісках із зазначеного деревообробного комплексу демонструють використання різних знарядь для первинної обробки сировини.

Підбиваючи підсумки сказаному, можна констатувати, що склад ділової деревини регламенту-

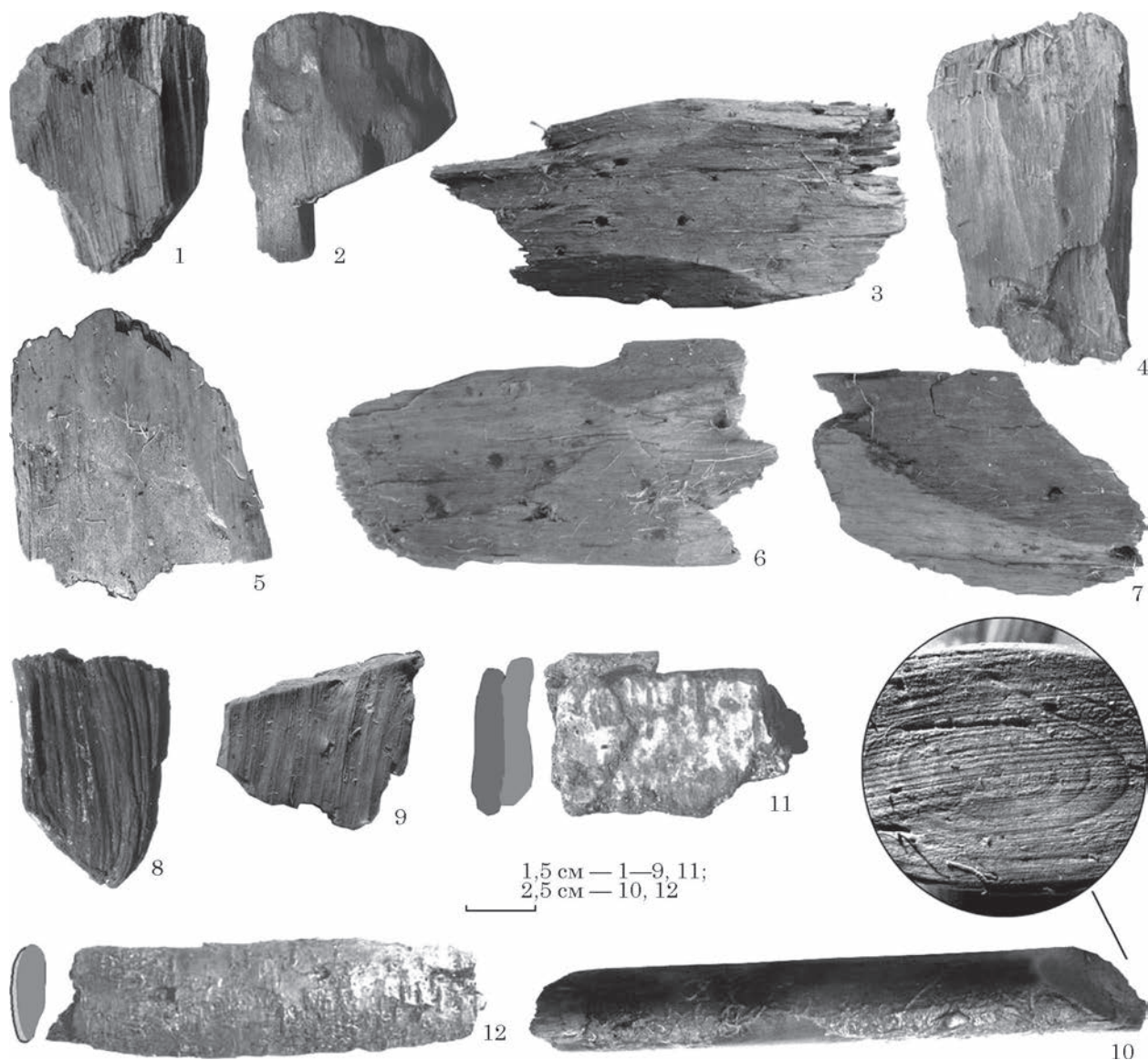

Рис. 3. Сліди знарядь на рештках дерева з деревообробного комплексу на пос. Ходосівка—Рославське: 1—7 — тріски від роботи теслом; 8, 9 — тріски від роботи сокирою; 10 — гілка зі слідами пиляння на торці; 11, 12 — кора, стесана стругом

вався відбором певних порід дерева, придатних для тих чи інших видів деревообробної продукції. Сировинна база формувалася за рахунок місцевих порід, імпортоване дерево репрезентоване поодинокими зразками (насамперед самшит для виготовлення гребнів). Відбиралися якісні зразки дерева, які оброблялися за спеціальними технологіями. Писемними джерелами засвідчені факти зимової заготівлі лісу, хоча в деяких випадках археологічно простежені й ознаки заготівлі навесні або влітку.

Треба особливо наголосити на важливості вивчення всіх дерев'яних артефактів, отриманих внаслідок археологічних досліджень, зокрема відходів виробництва, трісок, шматків дерева зі слідами обробки, обвуглених зразків дерева. Вивчення саме таких артефактів має певні перспективи, оскільки дозволяє отримати додаткову важливу інформацію щодо особливостей місцевої деревообробки.

ДОДАТКИ

РЕЗУЛЬТАТИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОРІД ДЕРЕВИНИ ІЗ ДАВНЬО-РУСЬКИХ ПАМ'ЯТОК СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

Додаток 1

РЕШТКИ БУДІВЕЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ¹

1, 2. Київ, Киселівка, дослідження В. А. Богусевича 1948 р. Будівля середини XIII ст. Стовпчик, фрагмент — **сосна**; дошка, фрагмент завтовшки 1,7 см — **сосна** (фонди ІА НАН України, кол. № 50).

3—5. Київ, Десятинна церква, дослідження М. К. Каргера 1939 р. Схованка, перша половина XIII ст. Стовпчик, фрагмент — **сосна**; кілок, круг-

1. Ідентифікація деревини, представлена в додатках, здійснена автором.

лий у перетині — **дуб**; дерево від залишків конструкції (3 екз.) — **сосна**; (Фонди НМІУ, № В11/2248, 2249, 2250, 2252, 2254).

6—33. Київ, Поділ, вул. Спаська, 35, дослідження експедиції Центру археології Києва 2011 р. (М. А. Сагайдак, Н. В. Хамайко). Культурний шар XI ст. Кілки: 12 екз. — **сосна**; 11 екз. — **дуб**; 3 екз. — **ясен**; 2 екз. — **неідентифіковані розсіяносудинні** (камеральні дослідження).

34—36. Київ, Поділ, вул. Кирилівська, 37, дослідження Архітектурно-археологічної і Подільської експедицій 2016 р. (Г. Ю. Івакін). Рів XI ст. Напівколоди від паркану (3 екз.) — **сосна** (камеральні дослідження).

37—38. Київ, Поділ, вул. Кирилівська, 37, дослідження Архітектурно-археологічної і Подільської експедицій 2016 р. (Г. Ю. Івакін). Скупчення дерева в культурному шарі, XI ст. Кілки прямокутного перетину — 1 екз. — **дуб**; 1 екз. — **сосна** (камеральні дослідження).

37. Київ, Феофанія, дослідження Архітектурно-археологічної експедиції 2016 р. (Г. Ю. Івакін). Розкоп 6, об'єкт 3. Фрагмент плахи — **дуб** (камеральні дослідження).

38—42. Те саме, 2017 р. Об'єкт 20. Фрагменти дошок 1,5—2 см завтовшки (5 екз.) — **сосна** (камеральні дослідження).

43—44. Те саме. Розкоп 14, об'єкт 109. Фрагменти дошок (2 екз.) — **сосна** (камеральні дослідження).

45—49. Манжелія, Полтавська обл., дослідження В. В. Шерстюка 2015 р. Споруда кінця XII — першої половини XIII ст. Колода від конструкції споруди — **дуб**; дошка від перегородки будівлі — **дуб**; колоди від конструкції кліті валу (3 екз.) — **дуб** (камеральні дослідження).

50, 51. Колодяжин, Житомирська обл. дослідження В. К. Гончарова 1949 р. Кінець XII — перша половина XIII ст. Горілі стовпчики, фрагменти (2 екз.) — **дуб** (Фонди ІА НАН України, кол. № 109).

52, 53. Райки, Житомирська обл., дослідження В. К. Гончарова 1947 р. VIII—X ст. Балка, горіле дерево — **дуб**; балка, горіле дерево — **дуб** (фонди ІА НАН України, кол. № 51).

54—57. Чернігів, Вал, дослідження О. Є. Черненко 2006 р. Будівля XIII ст. Кілки з молодих стовбурів (4 екз.) — **дуб** (фонди Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів Стародавній»).

58—84. Олевськ, Житомирська обл., дослідження А. В. Петраускаса 2017 р. Заповнення колодязя. Рештки дошок (3 екз.) — **сосна**; тріски (27 екз.): 7 екз. — **сосна**; 18 екз. — **дуб**; 2 екз. — **тополя / осика**; бруси, горіле дерево: 8 екз. — **сосна**, 6 екз. — **дуб**, 3 екз. — **тополя / осика** (камеральні дослідження).

Додаток 2

ГАБАРИТНІ ВИРОБИ

1—4. Київ, Контрактова (кол. Червона) пл., експедиція ІА НАН УРСР, 1972 р. Перша половина XI ст. Лиштва різьблена — **дуб**; балясина різьблена — **клен**; лопата — **дуб**; кочет — **дуб** (Музей археології Києва).

5—7. Київ, Десятинна церква, дослідження М. К. Каргера 1939 р. Схованка, перша половина XIII ст. Руків'я лопати (?), фрагмент — **дуб**; руків'я лопати (?), 2 фрагменти — **сосна** (фонди НМІУ).

8. Райковецьке городище, Житомирська обл., дослідження Т. М. Мовчанівського 1934 р. Перша половина XIII ст. Фрагмент виробу (руків'я лопати?) — **дуб** (Фонди ІА НАН України, кол. № 4).

9. Воїнська Гребля, дослідження В. Й. Довженка, В. К. Гончарова, Р. О. Юри та ін. (1956—1959 рр.). XII ст. Виріб підпрямокутного перетину, фрагмент (залишки ніжки ослінчика?) — **ясен** (фонди ІА НАН України, кол. № 365).

Додаток 3

ВИРОБИ З КЛЕПКИ ТА ДРІБНІ ВИРОБИ

1—26. Київ, Киселівка, дослідження В. А. Богусевича 1948 р. Будівля середини XIII ст. Блюдо точене, фрагменти — **ясен**; товстостінні посудини з вертикальними стінками, вирізані, фрагментовані (фрагменти від 2 екз.) — **липа**; дерев'яний виріб довгастої форми, фрагменти — **ліщина**; клепки бондарних виробів (16 фрагментів) — **сосна**; затичка для бочки (?), фрагмент — **липа**; виріб зі стовбура молодого дерева, фрагмент — **верба**; вироби, фрагменти, не ідентифіковані — **ліщина**; заготовка для обруча (?), фрагмент гілки або тонкого стовбура — **верба**; затичка (?) — **тополя / осика**; бондарні обручі (15 фрагментів) — **ліщина** (Фонди ІА НАН України, кол. № 50).

27—31. Київ, садиба НМІУ, Десятинна церква, дослідження М. К. Каргера 1939 р. Схованка, перша половина XIII ст. Келих на піддоні, точений — **клен**; два вироби, фрагменти — **дуб**; виріб (2 фрагменти) — **сосна**; виріб з гілки — **ліщина** (фонди НМІУ).

32. Київ, вул. Велика Житомирська, 20—22, розкопки Старокиївської експедиції (І. І. Мовчан). XII — середина XIII ст. Гребінь фрагментований з циркульним орнаментом — **самшит** (Археологічний музей ІА НАН України).

33—42. Київ, Червона (тепер Контрактова) пл. Дослідження експедиції ІА НАН України 1972 р. X — перша половина XI ст. Ківш — **ясен**; ківш — **дуб**; прац — **вільха**; кологушка (?) грушоподібної форми — **дуб**; кологушка (?), грушоподібної форми з ручкою — **дуб**; блюдо точене, фрагмент вінця — **ясен**; поплавець з клеймом у вигляді зірки — **сосна**; поплавець дископодібної форми (3 екз.) — **сосна** (Музей історії Києва).

43—50. Київ, Поділ, вул. Хорива, 40, дослідження Подільської експедиції 1984 р. XI ст. Голка для плетіння — **дуб**; Виріб хрестоподібної форми — **сосна**; виріб (знаряддя праці?) — **сосна**; виріб (дощечка овальної форми) — **сосна**; мисочка точена, фрагмент — **клен**; виріб у вигляді лопаточки — **сосна**; ложка — **сосна**; виріб фрагментований — **дуб** (камеральні дослідження).

51. Київ, Поділ, вул. Набережно-Хрещатицька, 1а, дослідження експедиції Центру археології Києва 2007 р. (М. А. Сагайдак, В. Г. Івакін). XII ст. Чаша точена — **клен** (камеральні дослідження).

52—65. Київ, Поділ, вул. Спаська, 35, дослідження експедиції Центру археології Києва 2011 р. (М. А. Сагайдак, Н. В. Хамайко). XI ст. Фрагмент виробу (ручки?) — **ясен**; 2 фрагменти виробу (обруча?) — **сосна**; фрагмент руків'я — **дуб**; фрагмент виробу (?), виготовлений із фрагмента стовбура, розколеного вздовж — **дуб**; фрагмент дощечки, форми, близької до овальної — **сосна**; фрагмент дощечки або невеличкої клепки — **ясен**; предмет овальної форми, у перетині сегмент — **сосна**; фрагмент трубочки з дерева (заготовка?) — **розоцвіті**; предмет веретеноподібної, трохи увігнутої форми — **сосна**; поплавець дископодібної форми з отвором у центрі — **сосна, кора**; фрагмент виробу (руків'я ложки?) — **невизначене**

широколистяне розсіяносудинне; заготовка для руків'я (?) — **тополя / осика**; руків'я знаряддя (?), фрагмент — **сосна**; фрагмент виробу (руків'я?) — **тополя / осика** (камеральні дослідження).

66, 67. Київ, Поділ, вул. Кирилівська, 37. Розкопки Архітектурно-археологічної і Подільської експедицій (Г. Ю. Івакін), 2016 р. Скупчення дерева, XI ст. Виріб, фрагмент (рештки клепки?) — **сосна**; деталь приладу (верстату?) — **невизначене широколистяне розсіяносудинне** (камеральні дослідження).

68—71. Київ, територія Михайлівського монастиря, дослідження Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України 1998 р. (Г. Ю. Івакін). XI—XII ст. Мисочка точена, фрагмент (придонна частина) — **клен**; фрагмент дерев'яного виробу (посудинка?) — **клен**; древко стріли, фрагмент — **клен**; древко стріли, фрагмент — **ясен** (камеральні дослідження).

72—84. Манжелія, Полтавська обл., дослідження В. В. Шерстюка 2015 р. Споруда кінця XII — середини XIII ст. Бондарна посудина — **сосна**; точене блюдо — **клен**; руків'я велике — **клен**; ручка різьблена — **клен**; веретено 1 — **клен**; веретено 2 — **ясен**; веретено 3 — **горобина**; фрагмент дрібного виробу з круглим отвором посередині — **клен**; зубці гребеня — **клен**; ложка — **неідентифіковане широколистяне розсіяносудинне**; фрагмент виробу, «ніжка» — **дуб**; фрагмент виробу довгастої форми, прямокутного перетину — **тополя / осика**; фрагмент виробу довгастої форми — **ясен** (камеральні дослідження).

85—88. Балико-Щучинка (давньоруський Чучин), Київська обл., дослідження В. К. Гончарова 1961 р. XII — перша половина XIII ст. Точені деталі (3 екз.) — **клен**; виріб, фрагмент — **клен** (фонди ІА НАН України, кол. № 567).

89—107. Колодяжин, Житомирська обл., дослідження В. К. Гончарова 1948 р. Кінець XII — перша половина XIII ст. Посудина точена з гравійованим орнаментом — **клен**; точена посудина (фрагмент) — **ясен**; точені посудини, фрагментовані (4 екз.) — **клен**; мисочка точена з графіті, фрагмент — **клен**; покриття, фрагмент — **ясен**; фрагменти великої вирізаної посудини нестановленої форми — **дуб**; посудина, фрагмент — **дуб**; горілий прут (рештки виробу), фрагмент — **верба**; точена посудина з зерном перегорілої пшениці, піддон — **ясен**; посудина, фрагменти — **дуб**; покриття, фрагмент (можливо, від тієї самої посудини) — **дуб**; діжка, фрагменти — **ліщина**; дерев'яний виріб (веретено?) — **горобина**; діжка з горілим насінням конопі, фрагменти — **сосна**; точена посудина, вінця і верхня частина — **вільха** (фонди ІА НАН України, кол. № 109).

108. Городськ, городище 3 Житомирська обл., дослідження А. В. Дмитревської (1947 р.). XII—XIII ст. Гребінь з циркульним орнаментом — **самшит** (фонди ІА НАН України, кол. № 8).

109—115. Райковецьке городище, Житомирська обл., дослідження Т. М. Мовчанівського. Перша половина XIII ст. Гребінь прядильний — **груша**; велика товстостінна вирізана посудина, вінця — **береза**; вирізана посудина, вінця — **вільха**; точена посудина, денце — **вільха**; точене блюдо, вінця — **вільха**; руків'я ножа — **вільха**; виріб з тонкого стовбуру, імовірно, рештки бондарного обруча — **ліщина** (фонди ІА НАН України, кол. № 4).

116—168. Воїнська Гребля, дослідження В. Й. Довженка, В. К. Гончарова, Р. О. Юри та ін. (1956—1959 рр.). XII ст. Виріб, фрагмент, дощечка

трикутного перетину — **ясен**; виріб у вигляді трохи вигнутого бруска прямокутного перетину, фрагмент — **ясен**; виріб у вигляді бруска прямокутного перетину, фрагмент — **липа**; дрібні фрагменти виробу — **ясен**; блюда вирізані фрагментовані (2 екз.) — **клен**; стінка вирізаної посудини — **клен**; вирізана посудинка — **клен**; миска вирізана — **клен**; точений столовий посуд, фрагментований: 23 екз. — **клен**, 8 екз. — **ясен**; точені покриття фрагментовані (2 екз.) — **клен**; денце точеної посудини з кільцевим піддном — **неідентифіковане широколистяне розсіяносудинне**; вирізані посудини товстостінні фрагментовані (2 екз.) — **липа**; вертикальні стінки великої посудини — **дуб**; вінця вирізаної посудини — **сосна**; рештки бондарної тари (клепки, дно) — **сосна**; рештки обруча — **верба**; гребінь прядильний — **клен**; виріб овального перетину (фрагмент руків'я ножа?) — **ясен**; човник — **клен** (фонди ІА НАН України, кол. № 365).

169—179. Чернігів, Вал, дослідження О. Є. Черненко (2006 р.). Житло XIII ст. Блюдо точене — **клен**; точені посудини фрагментовані (2 екз.) — **клен**; точена посудинка з профільованими опуклими бочками — **липа**; ложка, фрагмент — **клен**; покриття — **липа**; видовбані посудини (2 екз.) — **липа**; фрагмент обруча — **верба**; дно бондарної посудини, фрагмент — **сосна**; виріб, фрагмент, має вигляд невеликою дощечки з округленою гранню — **липа** (фонди Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів Стародавній»).

180—190. Софіївська Борщагівка, Київська обл., дослідження І. А. Готуна. Житло другої половини XI ст. Точені декоративні деталі у вигляді мініатюрних балясинок (3 екз.) — **клен**; блюдо точене — **клен**; точений посуд фрагментований (не менше 3-х екз.) — **клен**; точений посуд фрагментований (2 екз.) — **ясен**; черпак ложки — **тополя / осика**; гребінь прядильний — **береза** (фонди ІА НАН України).

ЛІТЕРАТУРА

- Асеев, Ю. С., Харламов, В. О. 1979. Нові дослідження церкви Спаса на Берестові. В: Толочко, П. П. (ред.). *Археологія Києва: Дослідження і матеріали*. Київ: Наукова думка, с. 84-90.
- Ауліх, В. В. 1972. *Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині*. Київ: Наукова думка.
- Блажевич, Н. В. 1983. Житла давньоруського Чучина. *Археологія*, 44, с. 91-105.
- Веретельник, А. 1900. Рубані і виготовлювані дерева. *Матеріали з українсько-руської етнології*, 3, с. 27-32.
- Вознесенська, Г. О., Готун, І. А. 2013. Осередок деревообробки на Чернігівському передгородді. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя*. Київ: Стародавній світ, с. 41-46.
- Гончаров, В. К. 1950. *Райковецьке городище*. Київ: АН УРСР.
- Готун, І. А., Сергеева, М. С., Сухонос, А. М., Гунь, М. О. 2018. Давньоруський деревообробний осередок в «селі святого Феодосія». *Церква — наука — суспільство: питання взаємодії*: Матеріали П'ятнадцятої Міжнародної наукової конференції (29 травня — 2 червня 2018 р.), с. 337-342.
- Гупало, К. Н. 1981а. Дерев'яні постройкі древнекиївського Подола. В: Артеменко, І. І. (ред.).

Древности Среднего Поднепровья. Киев: Наукова думка, с. 136-158.

Гупало, К. Н. 1981b. Конструктивные типы древнекиевских построек. В: Толочко, П. П. (ред.). *Новое в археологии Киева*. Киев: Наукова думка, с. 80-114.

Довженок, В. Й., Гончаров, В. В., Юра, Р. О. 1966. *Древньоруське місто Воїнь*. Київ: Наукова думка.

Івакін, Г. Ю., Баранов, В. І., Бібіков, Д. В., Івакін, В. Г., Оленич, А. М., Сергеева, М. С., Чміль, Л. В. 2018. Науково-рятивні дослідження архітектурно-археологічної експедиції ІА НАНУ на вул. Кирилівській, 37 у м. Києві. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 58-60.

Козюба, В. К. 1998. Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI—XIII ст. *Археологія*, 1, с. 28-46.

Колчин, Б. А. 1968. *Новгородские древности. Деревянные изделия*. Свод археологических источников, Е1-55. Москва: Наука.

Кучера, М. П. 1963. *Отчёт о раскопках древнерусского городища у с. Городище в 1963 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1963/3.

Кучера, М. П. 1970. Давньоруське городище біля с. Городище під Переяславом-Хмельницьким. *Археологія*, 24, с. 217-225.

Кучера, М. П. 1999. *Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ: ІА НАН України.

Литаврин, Г. Г. 1991. Константин Багрянородный. *Об управлении империей*. Текст, перевод, комментарий. Москва: Наука.

Лысенко, П. Ф. 1969. Раскопки городища древнерусского Давид-Городка в 1967 году. В: Чернявский, М. М. (ред.). *Древности Белоруссии: Доклады к конференции по археологии Белоруссии (март 1969)*. Минск, с. 352-382.

Лысенко, П. Ф. 1985. *Берестье*. Минск: Наука и техника.

Лысенко, П. Ф. 1999. *Туровская земля IX—XIII вв.* Минск: Беларуская навука.

Ляпушкин, И. И. 1958. *Городище Новотроцкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства*. Материалы и исследования по археологии СССР, 74. Москва; Ленинград: АН СССР.

Мовчанівський, Т. М. 1935. Райковецьке городище XI—XIII ст. (попередні повідомлення про дослідження городища за 1929—1934 рр. *Наукові записки Інституту історії матеріальної культури*, 5—6, с. 125-176.

Моргунов, Ю. Ю. 2009. *Древо-земляные укрепления Южной Руси X—XIII веков*. Москва: Наука.

Нитче, В. К. 1913. *Разработка леса*. Москва: И. Д. Сытин.

Плотников, С. И. 1924. *Разработка леса и лесные промыслы*. Москва: Кооперативное издательство.

Раппопорт, П. А. 1956. *Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв.* Материалы и исследования по археологии СССР, 52. Москва; Ленинград: АН СССР.

Сагайдак, М. А. 1988. О конструкциях погребальных комплексов Киевщины и Черниговщины IX—XI вв. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернигов и его округа в XI—XIII вв.* Киев: Наукова думка, с. 127-135.

Сагайдак, М. А. 1991. *Давньокіївський Поділ: проблеми топографії, стратиграфії, хронології*. Київ: Наукова думка.

Сагайдак, М. А. 2010. Гражданская архитектура Киева X—XII вв. (некоторые аспекты изучения восточнославянского жилища). В: Пескова, А. А., Щеглова, О. А., Мусин, А. Е. (ред.). *Славяно-русское*

ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.). Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 530-547.

Сагайдак, М. А., Занкин, А. Б., Тимошук, В. Н. 1987. *Отчёт Подольской Постоянно действующей экспедиции за 1987 год*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1987/26.

Сагайдак, М. А., Івакін, В. Г., Сергеева, М. С. 2017. Давньоруський дерев'яний хрестик з Київського Подолу. В: Моця, О. П. (ред.). *Возвзгль — Звзгль — Новоград-Волинський у часовому зрізі тисячоліть*. Харків; Київ: Майдан; Стародавній світ, с. 84-88.

Сергеева, М. С. 1994. До реконструкції меблів часів Київської Русі. *Археологія*, 1, с. 48-60.

Сергеева, М. С. 1998. Дерев'яний посуд з давньоруських міст Середнього Подніпров'я. *Археологія*, 1, с. 118-128.

Сергеева, М. С. 2010. Давньоруські дерев'яні вироби з гори Киселівка. *Археологія*, 3, с. 89-94.

Сергеева, М. С. 2011. Дерев'яні вироби повсякденного вжитку з Колодяжина. *Археологія*, 4, с. 98-107.

Сергеева, М. С. 2014а. Матеріали к истории бондарного ремесла в Южной Руси. *Верхнедонской археологический сборник*, 6, с. 489-495.

Сергеева, М. С. 2014b. Сировинна база давньоруської деревообробки (за матеріалами Південної Русі). В: *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы IX Международной научной конференции. Харьков, 9—10 ноября 2014 г.* Харьков: НТМТ, с. 56-57.

Сергеева, М. С. 2015. *Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня*. Київ; Харків: Майдан.

Сергеева, М. С. 2016. Археологическая древесина как источник для исторических реконструкций: постановка проблемы и первые результаты (на материалах Южной Руси). В: Скоробогатов, А. М. (ред.). *Археология Восточноевропейской лесостепи. Материалы II-й Международной конференции (Воронеж, 18—20 декабря 2015 г.)*. Воронеж: ВГПУ, с. 378-385.

Сергеева, М. С. 2017. Археологічна деревина як джерело для реконструкції господарчої діяльності давньоруського населення Середнього Подніпров'я (до постановки проблеми). *Археологія і давня історія України*, 1 (22), с. 302-309.

Сергеева, М. С., Івакін, В. Г. 2016. Дерев'яна чаша з давньокіївського Подолу. *Церква — наука — суспільство: питання взаємодії*: Матеріали 14-ої Міжнародної наукової конференції (25 травня — 3 червня 2016 р.), с. 28-30.

Срезневский, И. И. 1860. *Сказания о святых Борисе и Глебе: Сильвестровский список XIV века*. Санкт-Петербург: ИАН.

Тарабардина, О. А. 2008. О дендрохронологическом исследовании деревянных сооружений городка на Маяте. *Новгород и Новгородская земля: История и археология*, 22, с. 53-60.

Харламов, В. О. 1976. Конструктивні особливості дерев'яних будівель Подолу X—XIII ст. В: Толочко, П. П. (ред.). *Археологічні дослідження стародавнього Києва*. Київ: Наукова думка, с. 47-55.

Харламов, В. О. 1977. Київська садиба X ст. *Археологія*, 24, с. 37-46.

Харламов В.А. 1981. Опыт историко-архитектурных реконструкций жилой массовой застройки Древнего Киева. В: Толочко, П. П. (ред.). *Новое в археологии Киева*. Киев: Наукова думка, с. 121-140.

Харламов, В. А. 1990а. *Архитектура жилищ древнерусских комплексов конца X — первой половины*

XIII в. (по раскопкам Подола). Автореферат канд. архитектуры. Институт живописи, скульптуры и архитектуры им. И. Е. Репина.

Харламов, В. А. 1990b. *Архитектура жилых деревянных комплексов конца X — первой половины XIII в. (по раскопкам Подола)*. Диссертация канд. архитектуры. Институт живописи, скульптуры и архитектуры им. И. Е. Репина.

Хатер, Дж. 1999. Использование дерева в средневековом Новгороде — предварительные результаты. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, 13, с. 46-57.

Цауне, А. В. 1984. *Жилища Риги XII—XIV вв.* Рига: Зинатне.

Шекун, О. В., Веремейчик, О. М. 1999. *Давньоруське поселення Ліскове*. Чернігів: Деснянська правда.

Юрченко, П. Г. 1941. *Народное жилище Украины*. Москва: Академия архитектуры СССР.

Barnucz-Gupieniec, R. 1974. *Drewniane budownictwo mieszkalne w Gdańsku w X—XIII wieku*. Prace Komisji Archeologicznej, 8. Gdańsk: Gdaniskie Towarzystwo Naukowe.

Byrska, E. 1955. Budownictwo w gdańskiej dzielnicy rybackiej w XII i XIII wieku. *Studia Wczesnośredniowieczne*, 3, s. 217-232.

Sergeyeva, M. 2017. New research of archaeological wood and wooden artifacts in Kiev. *Global Journal of Human, Social Sciences: D. History, Archeology & Anthropology*, 17 (2. 1), p. 31-37.

REFERENCES

Asieiev, Yu. S., Kharlamov, V. O. 1979. Novi doslidzhennia tserkvy Spasa na Berestovi. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Arkheolohiia Kyieva: Doslidzhennia i materialy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 84-90.

Aulikh, V. V. 1972. *Zymnivske horodyshche — slovianska pam'iatka VI—VII st. n. e. v Zakhidnii Volyni*. Kyiv: Naukova dumka.

Blazhevych, N. V. 1983. Zhytla davnoruskoho Chuchyna. *Arkheolohiia*, 44, s. 91-105.

Veretelnik, A. 1900. Rubannie i vyhotovliuvannia dereva. *Materialy z ukrainsko-ruskoj etnolohii*, 3, s. 27-32.

Voznesenska, H. O., Hotun, I. A. 2013. Oseredok derevobrobky na Chernihivskomu peredhoroddi. In: Ivakin, H. Yu. (ed.). *Slov'iany i Rus: arkheolohiia ta istoriia. Zbirka prats na poshanu diisnoho chlena Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy Petra Petrovycha Tolochka z nahody yoho 75-richchia*. Kyiv: Starodavnii svit, s. 41-46.

Goncharov, V. K. 1950. *Raikovetskoe gorodishche*. Kyiv: AN USSR.

Hotun, I. A., Serhieieva, M. S., Sukhonos, A. M., Hun, M. O. 2018. Davnoruskyi derevobrobnyi osередok v «seli sviatoho Feodosiia». *Tserkva — nauka — suspilstvo: pytannia vzaïemodii: Materialy P'iatnadtsiatoi Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (29 travnia — 2 chervnia 2018 r.)*, s. 337-342.

Gupalo, K. N. 1981a. Dereviannye postroiiki drevnekievskogo Podola. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Drevnosti Srednego Podneprov'ia*. Kyiv: Naukova dumka, s. 136-158.

Gupalo, K. N. 1981b. Konstruktivnye typy drevnekievskikh postroiek. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Novoe v arkheologii Kiev*. Kyiv: Naukova dumka, s. 80-114.

Dovzhenok, V. Y. Honcharov, V. V., Yura, R. O. 1966. *Davnoruske misto Voin*. Kyiv: Naukova dumka.

Ivakin, H. Yu., Baranov, V. I., Bibikov, D. V., Ivakin, V. H., Olenych, A. M., Serhieieva, M. S., Chmil, L. V. 2018. Naukovo-riativni doslidzhennia arkhitekturno-arkheolohichnoi ekspeditsii IA NANU na vul. Kyrylivskii, 37 u m. Kyievi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, s. 58-60.

Koziuba, V. K. 1998. Pivdenoruske silske zhytlo (materialy do rekonstruktsii zahlyblyenoho zhytla XI—XIII st. *Arkheolohiia*, 1, s. 28-46.

Kolchin, B. A. 1968. *Novgorodskie drevnosti. Dereviannye izdeliia*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-55. Moscow: Nauka.

Kuchera, M. P. 1963. *Otchet o raskopkakh drevnerusskogo gorodishcha u s. Gorodishche v 1963 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1963/3.

Kuchera, M. P. 1970. Davnoruske horodyshche bilia s. Horodyshche pid Pereiaslavom-Khmelnytskym. *Arkheolohiia*, 24, s. 217-225.

Kuchera, M. P. 1999. *Slov'iano-ruski horodyshcha VIII—XI st. mizh Sanom i Siverskym Dintsem*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Litavrin, G. G. 1991. Konstantin Bagrianorodnyi. *Ob upravlenii imperiei*. Tekst, perevod, kommentarii. Moscow: Nauka.

Lysenko, P. F. 1969. Raskopki gorodishcha drevnerusskogo David-Gorodka v 1967 godu. In: Cherniavskii, M. M. (ed.). *Drevnosti Belorussii: Doklady k konferentsii po arkheologii Belorussii (mart 1969)*. Minsk, s. 352-382.

Lysenko, P. F. 1985. *Bereste*. Minsk: Nauka i tekhnika.

Lysenko, P. F. 1999. *Turovskaia zemlia IX—XIII vv.* Minsk: Belaruskaiia navuka.

Liapushkin, I. I. 1958. *Gorodishche Novotroitskoe. O kul'ture vostochnykh slavian v period slozheniia Kievskogo gosudarstva*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 74. Moscow; Leningrad: AN SSSR.

Movchanivskiy, T. M. 1935. Raikovetske horodyshche XI—XIII st. (poperednie povidomlennia pro doslidzhennia horodyshcha za 1929—1934 rr. *Naukovi zapysky Instytutu istorii materialnoi kul'tury*, 5—6, s. 125-176.

Morgunov, Iu. Iu. 2009. *Drevo-zemlianye ukrepleniia Iuzhnoi Rusi X—XIII vekov*. Moscow: Nauka.

Nitche, V. K. 1913. *Razrabotka lesa*. Moscow: I. D. Sytin.

Plotnikov, S. I. 1924. *Razrabotka lesa i lesnye promysly*. Moscow: Kooperativnoe izdatelstvo.

Rappoport, P. A. 1956. *Ocherki po istorii russkogo voenno-gozdchestva X—XIII vv.* Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 52. Moscow; Leningrad: AN SSSR.

Sagaidak, M. A. 1988. O konstruktivnykh pogrebalnykh kompleksov Kievshchiny i Chernigovshchiny IX—XI vv. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Chernigov i ego okruha v XI—XIII vv.* Kyiv: Naukova dumka, s. 127-135.

Sahaidak, M. A. 1991. *Davnokiyivskiy Podil: problemy topografii, stratyografii, khronolohii*. Kyiv: Naukova dumka.

Sagaidak, M. A. 2010. Grazhdanskaia arkhitektura Kiev X—XII vv. (nekotorye aspekty izucheniia vostochnoslavianskogo zhilishcha). In: Peskova, A. A., Shcheglova, O. A., Musin, A. E. (ed.). *Slaviano-russkoe iuvelirnoe delo i ego istoki. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Gali Fedorovny Korzukhinoi (Sankt-Peterburg, 10—16 aprelia 2006 g.)*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 530-547.

Sagaidak, M. A., Zankin, A. B., Timoshchuk, V. N. 1987. *Otchet Podolskoi Postoianno deistvuiushchei ekspeditsii za 1987 god*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1987/26.

Sahaidak, M. A., Ivakin, V. H., Serhieieva, M. S. 2017. Davnoruskyi dereviyani khrestyk z Kyivskoho Podolu. In: Motsia, O. P. (ed.). *Vozviah — Zviahel — Novohrad-Volynskiy u chasovomu krizi tysiacholit*. Kharkiv; Kyiv: Maidan; Starodavnii svit, s. 84-88.

Serhieieva, M. S. 1994. Do rekonstruktsii mebliv chasiv Kyivskoi Rusi. *Arkheolohiia*, 1, s. 48-60.

Serhieieva, M. S. 1998. Dereviyani posud z davnoruskykh mist Serednoho Podniprovia. *Arkheolohiia*, 1, s. 118-128.

Serhieieva, M. S. 2010. Davnoruski dereviyani vyroby z hory Kyselivka. *Arkheolohiia*, 3, s. 89-94.

Serhieieva, M. S. 2011. Dereviyani vyroby povsiakdennoho vzhytku z Kolodiazhyna. *Arkheolohiia*, 4, s. 98-107.

Sergeeva, M. S. 2014a. Materialy k istorii bondarnogo remesla v Iuzhnoi Rusi. *Verkhnedonskoi arkheologicheskii sbornik*, 6, s. 489-495.

Serhieieva, M. S. 2014b. Syrovynna baza davnoruskoi derevobrobky (za materialamy Pivdennoi Rusi. In: *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy. Materialy IX Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Kharkov, 9—10 noiabria 2014 g. Kharkov: NTMT, s. 56-57.

Serhieieva, M. S. 2015. *Maistry z obrobky dereva ta kistky davnoruskoho mista Voinia*. Kyiv; Kharkiv: Maidan.

Sergeeva, M. S. 2016. Arkheologicheskaia drevesina kak istochnik dlia istoricheskikh rekonstruktsii: postanovka prob-

lemy i pervye rezultaty (na materialakh Iuzhnoi Rusi). In: Skorobogatov, A. M. (ed.). *Arkheologiya Vostochnoevropetskoi lesostepi. Materialy II-i Mezhdunarodnoi konferentsii (Voronezh, 18—20 dekabria 2015 g.)*. Voronezh: VGPU, s. 378-385.

Serhieieva, M. S. 2017. Arkheologichna derevyna yak dzherelo dlia rekonstruktsii hospodarchoi diialnosti davnoruskoho naselennia Serednoho Podniprov'ia (do postanovky problemy). *Arkheologhiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22), s. 302-309.

Serhieieva, M. S., Ivakin, V. H. 2016. Derev'iana chasha z davnokiyivskoho Podolu. *Tserkva — nauka — suspilstvo: pytannia vzaïmodii: Materialy 14-oi Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii* (25 travnia — 3 chervnia 2016 r.), s. 28-30.

Sreznevskii, I. I. 1860. *Skazaniia o sviatykh Borise i Glebe: Silvestrovskii spisok XIV veka*. Sankt-Peterburg: IAN.

Tarabardina, O. A. 2008. O dendrokronologicheskomo issledovanii dereviannykh sooruzhenii gorodka na Maïate. *Novgorod i Novgorodskaïa zemlia: Istoriia i arkheologhiia*, 22, s. 53-60.

Kharlamov, V. O. 1976. Konstruktyvni osoblyvosti dereviannykh budivel Podolu X—XIII st. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Arkheologichni doslidzhennia starodavnoho Kyieva*. Kyiv: Naukova dumka, s. 47-55.

Kharlamov, V. O. 1977. Kyivska sadyba X st. *Arkheologhiia*, 24, s. 37-46.

Kharlamov V.A. 1981. Opyt istoriko-arkhitekturnykh rekonstruktsii zhiloi massovoi zastroiki Drevnego Kyieva. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Novoe v arkheologii Kyieva*. Kyiv: Naukova dumka, s. 121-140.

Kharlamov, V. A. 1990a. *Arkhitectura zhilykh dereviannykh kompleksov kontsa X — pervoi poloviny XIII v. (po raskopkam Podola)*. Avtoreferat kand. arkhitektury. Institut zhivopisi, skulptury i arkhitektury im. I. E. Repina.

Kharlamov, V. A. 1990b. *Arkhitectura zhilykh dereviannykh kompleksov kontsa X — pervoi poloviny XIII v. (po raskopkam Podola)*. Dissertatsiia kand. arkhitektury. Institut zhivopisi, skulptury i arkhitektury im. I. E. Repina.

Khater, Dzh. 1999. Ispolzovanie dereva v srednevekovom Novgorode — predvaritelnye rezultaty. *Novgorod i Novgorodskaïa zemlia. Istoriia i arkheologhiia*, 13, s. 46-57.

Tsaune, A. V. 1984. *Zhilishcha Rigi XII—XIV vv.* Riga: Zinatne.

Shekun, O. V., Veremeichyk, O. M. 1999. *Davnoruske pose-lennia Liskove*. Chernihiv: Desnianska pravda.

Iurchenko, P. G. 1941. *Narodnoe zhilishche Ukrainy*. Moscow: Akademiia arkhitektury SSSR.

Barnycz-Gupieniec, R. 1974. *Drewniane budownictwo mieszkalne w Gdańsku w X—XIII wieku*. Prace Komisji Archeologicznej, 8. Gdańsk: Gdaniskie Towarzystwo Naukowe.

Byrska, E. 1955. Budownictwo w gdańskiej dzielnicy rybackiej w XII i XIII wieku. *Studia Wczesnośredniowieczne*, 3, s. 217-232.

Sergeyeva, M. 2017. New research of archaeological wood and wooden artifacts in Kyiv. *Global Journal of Human, Social Sciences: D. History, Archeology & Anthropology*, 17 (2. 1), p. 31-37.

M. S. Sergeyeva

PRIMARY WOOD PROCESSING IN KYIVAN RUS' (based on materials from the Middle Dnipro area)

The paper deals with the initial stages of wood processing — the selection and primary processing of raw materials. Wooden artifacts used in this work in-

clude not only completed wood products but also waste (wood chips, fragments with traces of tools, shavings, etc.). The analysis of the woodworking raw material base also involves the use of natural science methods to identify the wood species that formed its basis.

The selection of raw materials requires the selection of wood that is technically suitable for each type of product. This is primarily achieved by selecting wood species with the appropriate qualities. An oak wood is most often recorded as a building material but this applies mainly to lower logs of the fortifications and for various engineering structures. For residential buildings made of pine wood, oak foundations are not required and are not always found. In the case of using unstable deciduous species, which were destroyed by contact with the soil, strong oak foundations were more essential. Wood with the right properties for each type of product was also used to make household utensils and other products. All identified wood, except boxwood for the combs, belongs to local wood species. The question of the possibility of using other types of imported wood, especially in connection with the manufacture of Christian worship items, remains unresolved.

The wooden artifacts under study also indicate that high quality wood without large knots, cracks and other defects was used. There may have been some primary processing of the wood in specially selected places.

According to literary sources, logging of building timber took place mostly in winter. Indirect evidence of winter logging can be found in the presence of a large amount of bark among the tree remains in the cultural layer «with chips» which is associated with the primary processing of wood in the north-west of Kyiv Podil. Preferring winter logging is an established practice, driven by natural factors and taking into account the biological characteristics of trees. However, in some Early Rus sites logs with bark have been found, which can be linked to summer logging.

There are reasons to believe that some products could have been manufactured at the site of primary wood processing. Processing of blanks could also have been carried out within the settled area. This is evidenced by the discovered woodworking complexes in the settlement of Khodosivka — Roslavske and on the outskirts of Chernihiv.

The study of all wooden artifacts obtained as a result of archaeological research, including production waste, provides additional important information about the peculiarities of local woodworking.

Keywords: Middle Dnipro area, Kyivan Rus, woodworking, wood, logging.

Одержано 28.06.2023

СЕРГЕЄВА Марина Сергіївна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

SERGEEVA Maryna, Dr. hab., Chief Research Fellow of Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-3785-0311,
e-mail: mar.sergeyeva@gmail.com.

Д. П. Куштан, С. А. Горбаненко

ГОСПОДАРЧИЙ КОМПЛЕКС ПОЧАТКУ XV століття З ЧЕРКАСЬКОГО ПОДОЛУ

У статті введено до наукового обігу матеріали археологічних досліджень 2022 р., здобуті під час розкопок у м. Черкаси по вул. Гагаріна, 60. Це територія черкаського Подолу (Нижнього міста) за 200 м від замку литовського часу на Дзеленьгорі. Зпоміж виявлених об'єктів особливий інтерес становить напівземлянка-комора (споруда 2), датована початком XV ст. — часом, коли Черкаси з невеликого прикордонного форпосту васального Литви Подільського князівства перетворювалось на важливий адміністративний центр Великого князівства Литовського. Будівля загинула під час пожежі, через що збереглися її дерев'яні конструкції, зокрема доцята обшивка стін. На долівці та в заповненні котловану споруди зафіксовано комплекс знахідок: дерев'яний і керамічний посуд, чинбарський (?) струг, дужку від великого цебра або бадді, косу-горбушу, голку, ніж, бронзову підвіску-іконку. На підлозі зафіксовано скупчення обгорілих зерен злаків. Досліджений об'єкт є надзвичайно важливим для вивчення господарства та матеріальної культури «литовського» часу в регіоні.

Ключові слова: Черкаси, Поділ (Нижнє місто), Велике князівство Литовське, середньовічне місто, господарство, матеріальна культура.

Проблема походження та ранньої історії Черкас не одне століття турбувала дослідників. На превеликий жаль, визначення офіційної дати заснування міста (700-річчя у 1986 р.) базувалося на легендарних свідченнях, а археологічних даних на той час було ще обмаль. І якщо за радянських часів заснування Черкас на тодішніх теренах улусу Золотої Орди наприкінці XIII ст. «біглими селянами» та «розбійниками-черкасими» не викликало питань, то сьогодні все це видається малоймовірним і заідеологізованим (Куштан, Ластовський 2016, с. 157—175).

Останнім часом, завдяки критичному аналізу відомих історичних джерел, долученню нових,

а також, значною мірою, масштабним археологічним дослідженням у середмісті, накопичено достатньо матеріалів, які ставлять під сумнів «черкеську» теорію заснування міста, натомість підтверджують іншу — «литовську» (Куштан, Ластовський 2016, с. 175—176). За нею, Черкаси постали лише після того, як цю територію було звільнено з-під влади Золотої Орди. А сталося це 1362 р. після перемоги литовсько-руського війська на чолі з великим князем Ольгердом над золотоординцями в битві на Синіх Водах (р. Синюха на сучасній Кіровоградщині). Таким чином, скориставшись послабленням Орди внаслідок «Великої замятні» (економічної та військової дестабілізації через династичні смути та епідемії чуми), молода литовська держава здійснила експансію на південь, поглинувши Київщину та Поділля. Зрозуміло, що закріплення синьоводської перемоги потребувало необхідної прикордонної організації. Із літописних джерел відомо, що невдовзі відвойовані землі від Дністра до Дніпра (майбутнє «Велике Поділля») Ольгерд передав своїм племінникам — подільським князям братам Коріатовичам (ПСРЛ 1980, с. 66), а очолюване ними Подільське князівство мало стати буферною зоною між Великим князівством Литовським (ВКЛ) та Золотою Ордою. Саме із діяльністю Коріатовичів пов'язують будівництво «ланцюжка» прикордонних замків на південних рубежах ВКЛ (Кам'янець, Скала, Вінниця, Брацлав, Сокілець, Звенигород та ін.), де Черкаси були крайнім східним форпостом (Куштан 2019, с. 92—94).

Археологічні матеріали, виявлені на території Черкас, дають підстави впевнено говорити про заснування міста у другій половині або наприкінці XIV ст. — на 80—100 років молодше від «офіційної» дати (Куштан 2022b, с. 525—529). Знахідки цього часу локалізовані на Дзелень-

Рис. 1. Розташування земельної ділянки на території черкаського Подолу (вул. Гагаріна, 60), де проводилися археологічні розкопки у 2022 р.: 1 — локалізація на плані міста рубежу XVIII — XIX ст.; 2 — план і топографія

горі, де стояв сам замок, а також на прилеглий до неї території, де розташовувався посад (Верхній і Нижній). Дзеленьгора — висунутий у бік заплави Дніпра мис корінного берега між сучасними вул. Розкопною та узв. Мисливським. Із трьох боків гора оточена природними схилами, з напільного боку її обкопали ровом — його залишками є нинішній Старособорний узвіз.

Масштабні археологічні розкопки на території Черкаського замку литовського часу виконала Черкаська експедиція Інституту археології НАН України (керівник — Д. П. Куштан) у 2020 й 2023 рр. — ділянки по вул. Байди Вишневецького, 2, узв. Старособорний, 11, 32/1 (Куштан 2022а). Серед знахідок виявлені матеріали, що належать до ранньої історії міста, датовані кінцем XIV — XV ст. Переважно це фрагменти керамічного посуду «своєрідної» й «традиційної» груп, які віддалено нагадують давньоруську гончарну традицію: яйцеподібна форма тулуба, S-подібний профіль вінець, врізаний орнамент на плечиках. Горщики «своєрідної» групи виліплені з доволі грубого тіста з домішкою жорстви та характерних золотавих лусочок слюди; вони є грубими й архаїчними: їхня нижня частина виглядає майже як ліпна, а верхня підправлена на повільному (ручному) гончарному крузі; оформлення вінець переважно просте. «Традиційна» кераміка виготовлена з якісного тіста (біло- та сіроглиняного) на швидкому гончарному крузі, характеризується потовченими вінцями з закраїною зсередини. Орнаментация обох груп кераміки зазвичай невибаглива — прокреслені лінії та хвилі на рівні плечиків; зрідка на денцях трапляються рельєфні знаки-клейма.

У 2022—2023 рр. уперше за історію археологічних досліджень у Черкасах організовано масштабні розкопки на території Подолу (Нижнього міста). Їх також виконала Черкаська експедиція (Куштан 2023). Досліджувана ділянка розташована за адресою вул. Гагаріна, 60. Із півдня вона обмежена схилом тераси, на якій розбитий сквер імені Богдана Хмельницького. Із заходу знаходиться пониззя давнього яру (нині узв. Замковий), зі сходу — інший невеликий яр (узв. Парковий). Обабіч ділянки на мисах розташовані два черкаські замки: з протилежної сторони Замкового узвозу — «польський» на сучасному Пагорбі Слави, за вул. Розкопною — «литовський» на Дзеленьгорі (рис. 1: 1). За топографією ділянка є похилим схилом першої надзаплавної тераси правого берега Дніпра (рис. 1: 2). Ґрунт супіщаний. Культурний шар тут досить потужний (до 1,5 м), стратиграфія складна через наявність численних прошарків супіску та піску, що утворені осипами, або були нанесені внаслідок повеней. Окрім того простежено чимало випадків руйнування культурного шару внаслідок пізніх (XIX—XX ст.) перекопів.

У межах ділянки впродовж двох сезонів розкопано понад 1200 м². Найдавніші археологічні знахідки належать до часу передісторії Черкас — фрагменти кераміки зарубинецької (II ст. до н. е. — II ст. н. е.) та черняхівської (IV ст. н. е.) культур. Решта матеріалів пов'язана з культурним шаром пізньосередньовічного та ранньомодерного міста (кінець XIV — XVIII ст.) і цвинтарем Свято-Троїцької церкви XVII—XVIII ст. Виявлено низку різночасових об'єктів, серед яких особливий інтерес становить споруда 2 —

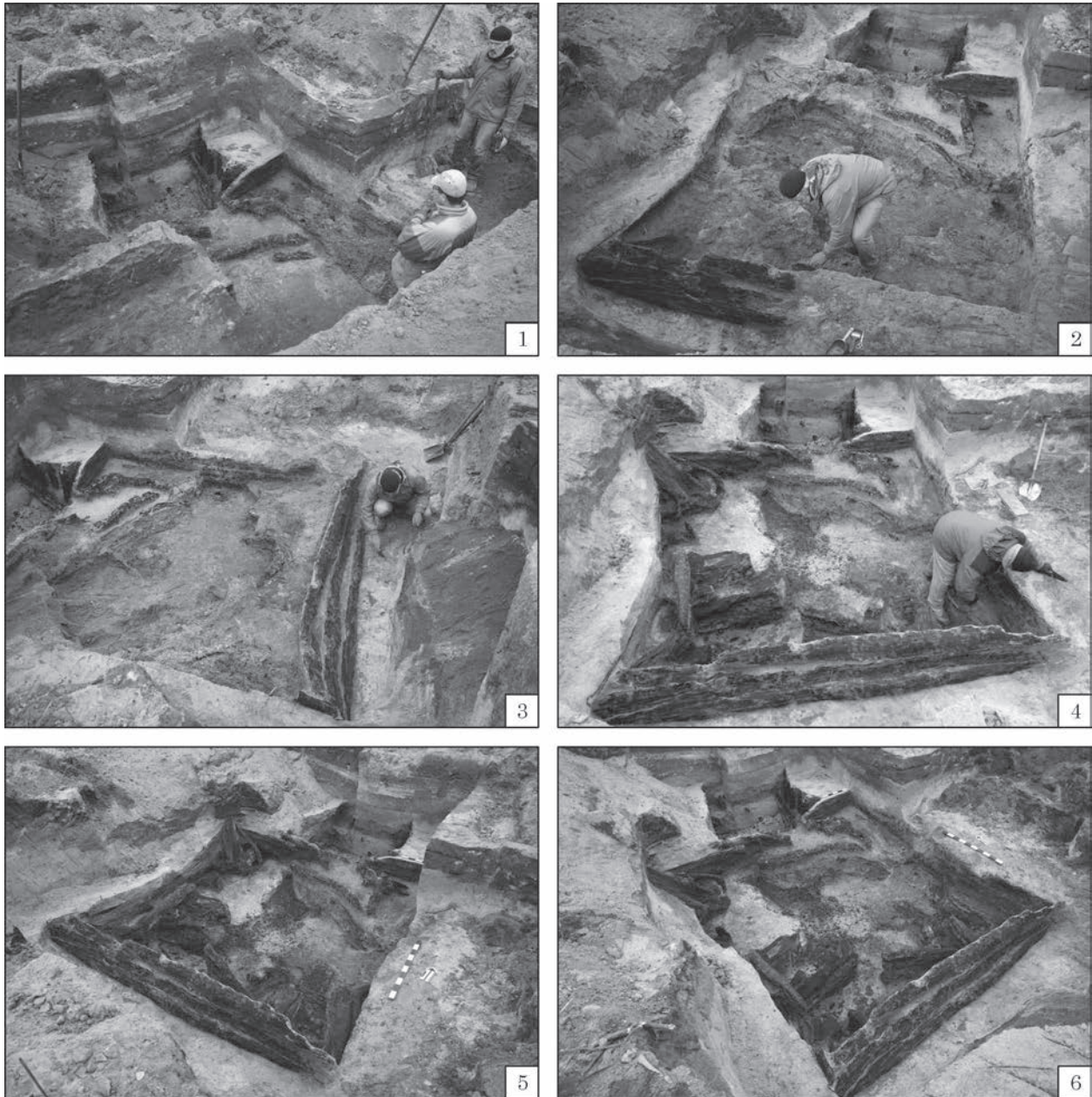

Рис. 2. Черкаси-Поділ, вул. Гагаріна, 60. Етапи дослідження напівземлянки-комори (споруди 2)

залишки будівлі, що належить до перших десятиліть існування міста Черкаси (початок XV ст.). Вона знаходилась на схід від умовного центру ділянки.

Це заглиблена споруда, що загинула внаслідок пожежі, завдяки чому й непогано збереглася. Вона була виявлена на рівні материкового піску за темним вуглистим заповненням із залишками згорілих дерев'яних конструкцій (рис. 2). Зверху її «перекривали» близько десяти поховань цвинтаря XVII—XVIII ст. Споруда (напівземлянка-комора) мала квадратний котлован, стіни якого були облицьовані дерев'яними колотими дошками, розташованими горизонтально (рис. 3). Збереглися п'ять рядів дошок, верхні унаслідок післяпожежної деформації конструкції похилились досередини будівлі (рис. 4). Ширина дошок близько 15 см, профіль вигнутий. Розмір спо-

руды $3,50 \times 3,50$ м, глибина — 3,10 м від рівня сучасної поверхні. Будівля орієнтована стінами по сторонах світу. З північної сторони (з боку Дніпра) знаходився вхід у вигляді тамбура, стіни якого також облицьовані деревом (вертикальними дошками). У заповненні котловану споруди знайдено горілі дерев'яні бруси і колоди від перекриття, що обвалились під час пожежі. На дні споруди не зафіксовано ні стовпових ямок, ні ровиків попід стінами. Винятком є вертикальні стовпчики попід стінками вхідного тамбура.

На долівці знайдено дві дерев'яні посудини на кшталт цебер чи діжок. Одна з них (№ 1) виявлена в тамбурі (рис. 5: 1), друга (№ 2) — майже по центру споруди (рис. 5: 2). Через те, що посудини обгоріли під час пожежі, можна скласти уявлення про їхню зовнішній вигляд і конструкцію. Вони мали циліндричну форму, дно кругле діаметром

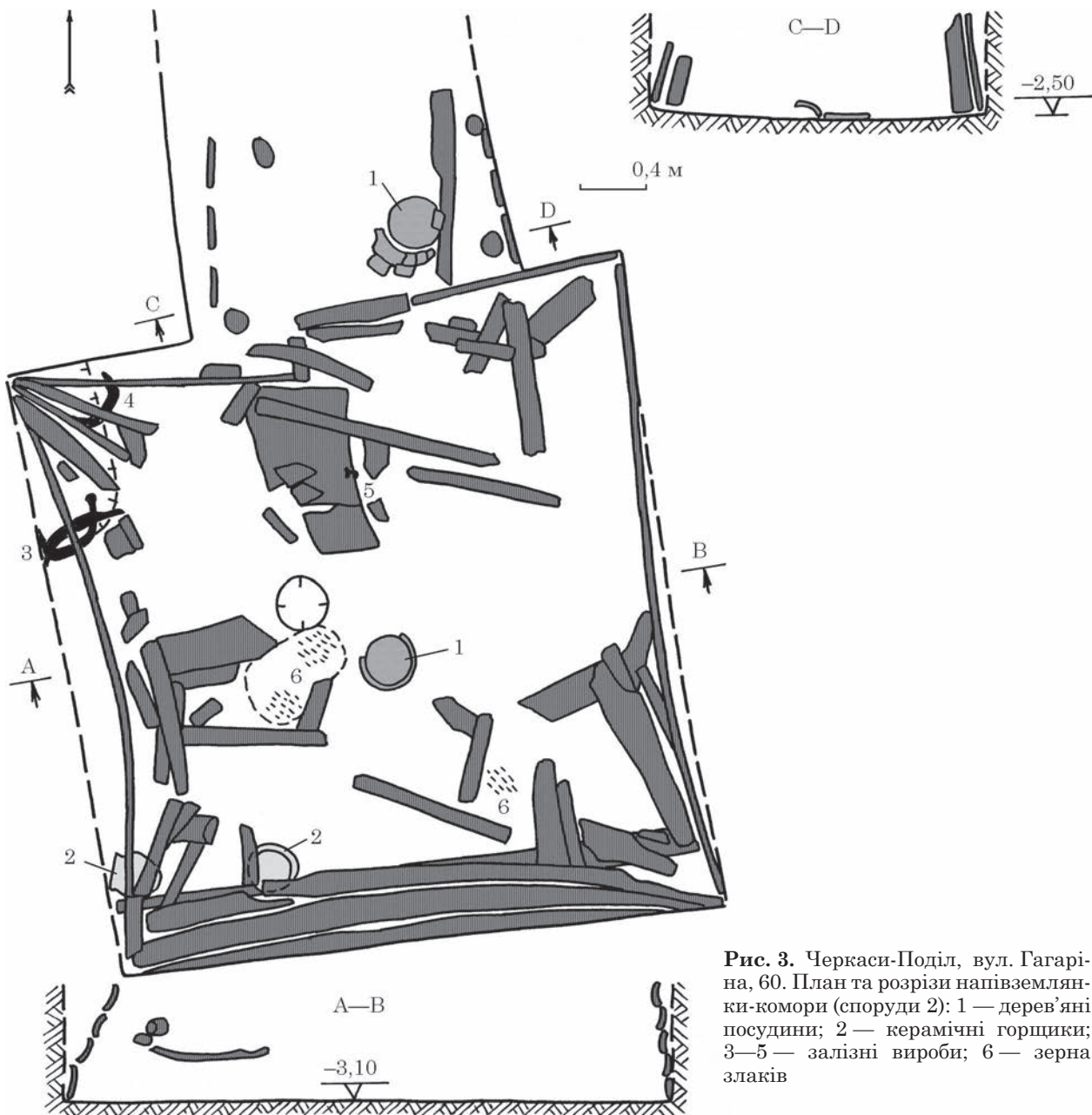

Рис. 3. Черкаси-Поділ, вул. Гагаріна, 60. План та розрізи напівземлянки-комори (споруди 2): 1 — дерев'яні посудини; 2 — керамічні горщики; 3—5 — залізні вироби; 6 — зерна злаків

близько 30 см, вигесане з суцільної дошки товщиною 1 см (рис. 6). Стінки були зроблені з вертикальних дерев'яних дощочок-клепок, що були прикріплені до дна за допомогою паза, підігнані одна до одної й утворювали тулуб ємності, стягнутий сегментоподібними у перетині вузькими дерев'яними обручами (їх залишки виявлені під час розчистки посудини 1).

Біля південно-західного кутка споруди на рівні підлоги знайдено дві керамічні посудини «своєрідної» групи (рис. 7). Більша з них, № 1, стояла на дні (рис. 5: 3). Це горщик із відбитою в давнину верхньою частиною. Він зберігся на висоту 25 см, тулуб яйцеподібний, максимальний діаметр 28 см, із широким плоским дном діаметром 14 см. Виготовлений горщик вручну з подальшим підправлінням на повільному гончарному крузі; в тісті є домішка подрібненої жорстви з лусочками слюди. Поверхня доволі груба сіро-

го кольору, місцями вкрита чорним накипом. У верхній частині горщика збереглися фрагменти орнаменту у вигляді горизонтальної прокресленої хвилі (рис. 7: 1). Інша посудина (№ 2) лежала на боці попід стіною споруди (рис. 5: 4). Це також горщик, але трохи меншого розміру: висота 21 см, діаметр вінець 19 см, тулуба — 21 см, дна — 10,5 см із невисоким раструбоподібним вінчиком. Як і попередній, він має яйцеподібний тулуб і орнаментований на плечиках прокресленою горизонтальною хвилею. На дні — опукле клеймо у вигляді шестикінечної зірки (рис. 7: 2). Горщик також ліплений від руки з подальшим підправлінням на крузі. В тісті є грубі домішки, поверхня недбало заглажена, має коричневий колір із темними плямами унаслідок вторинного випалу під час пожежі.

З підлоги споруди походить лита бронзова підвіска-іконка: кулон сердечкоподібної форми

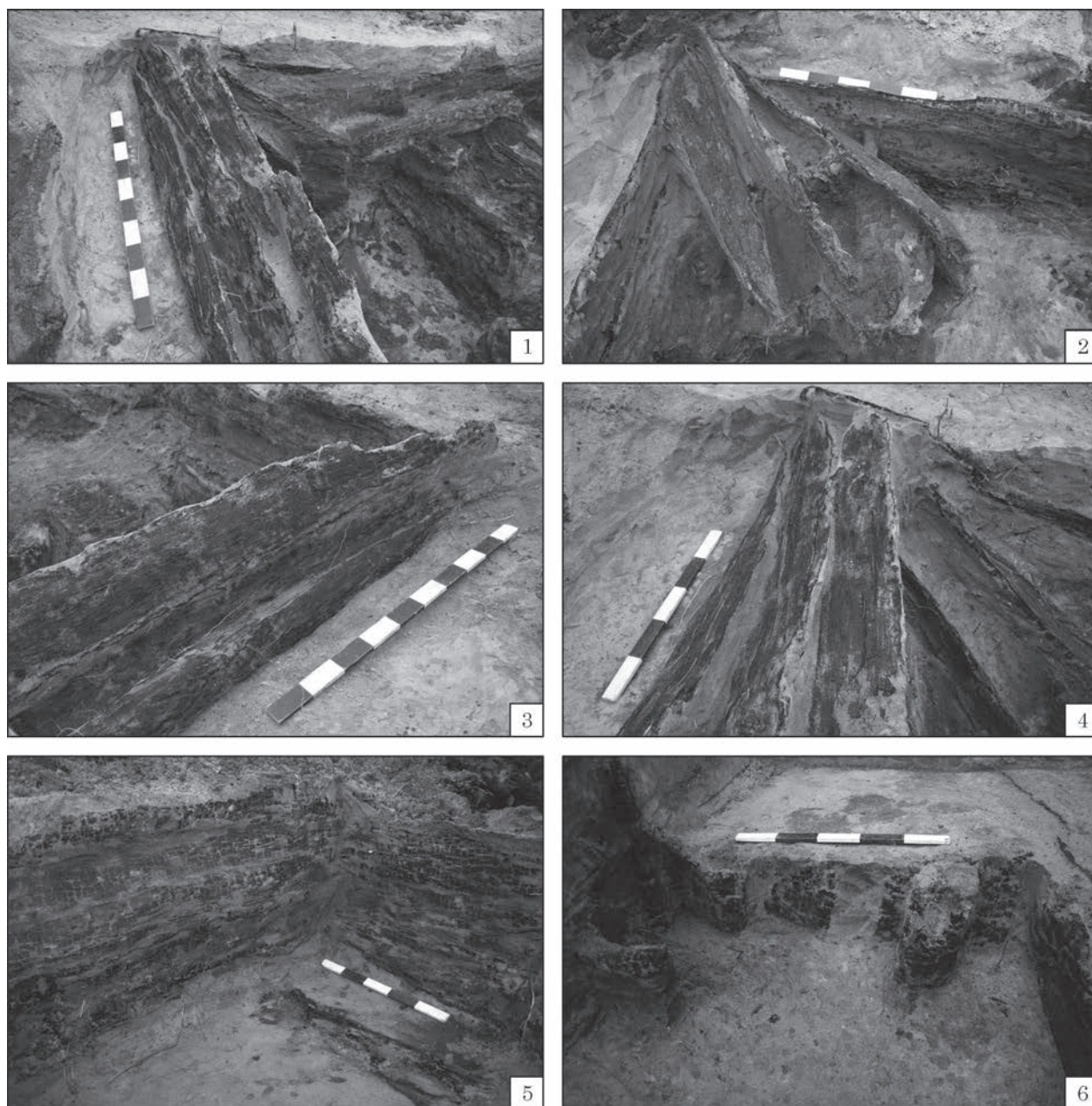

Рис. 4. Черкаси-Поділ, вул. Гагаріна, 60. Конструктивні деталі дерев'яного облицювання стін котловану напівземлянки-комори (споруди 2)

з вушком для підвішування, його розмір $2,2 \times 1,6$ см. На ньому зображено хрест типу «Голгофа» з хрестограмою «IC XC» обабіч і напис по околу: «КРЕСТУ ТВОЄМУ ПОКЛОНТСЕ» (рис. 8: 4). Там само трапились залізні вироби: голка з відламаним вушком (рис. 8: 5) та вузький ніж із накладним руків'ям (рис. 9: 1; 10: 1). Також у ході дослідження споруди знайдено значну колекцію інших предметів із заліза, зокрема спеціалізованих знарядь праці. У північній стінці комори ліворуч від виходу між дошками облицювання стирчала залізна коса-горбуша (рис. 5: 5). Вона має вигляд вузької пластини, вигнутої з обох кінців: у бік дзьоба та п'ятки, до якої кріпили держак (рис. 9: 4; 10: 4). Довжина коси 48 см, ширина полотна в середній частині 5 см, товщина — 0,7 см. Попід західною стінкою, ближче до північно-за-

хідного кута споруди в ямці виявлено сховок зі ще двома залізними предметами: стругом і дужкою від великого цебра або бадді. Струг дворучний (чинбарський або бондарський?) з полотном дугоподібної форми, кінці якого переходять у ручки-держак (рис. 9: 5; 10: 5). Його довжина 58 см, ширина полотна 4,5 см, товщина — 0,8 см. Держак підпрямокутні в перетині довжиною 13 см. Дужка цебра або бадді має вигляд дуги з кутими петлями на кінцях, в які вставлені скоби, за допомогою яких виріб кріпився до дерев'яної емності (рис. 9: 3; 10: 3). Діаметр останньої, судячи з розмірів дужки, мав становити 45 см. Ширина дужки 3 см, товщина — 0,3–0,6 см. Навпроти виходу зі споруди на рівні долівки знайдено товсті горілі дошки, атрибутовані як двері, що впали під час пожежі та руйнування конструкції (рис. 5:

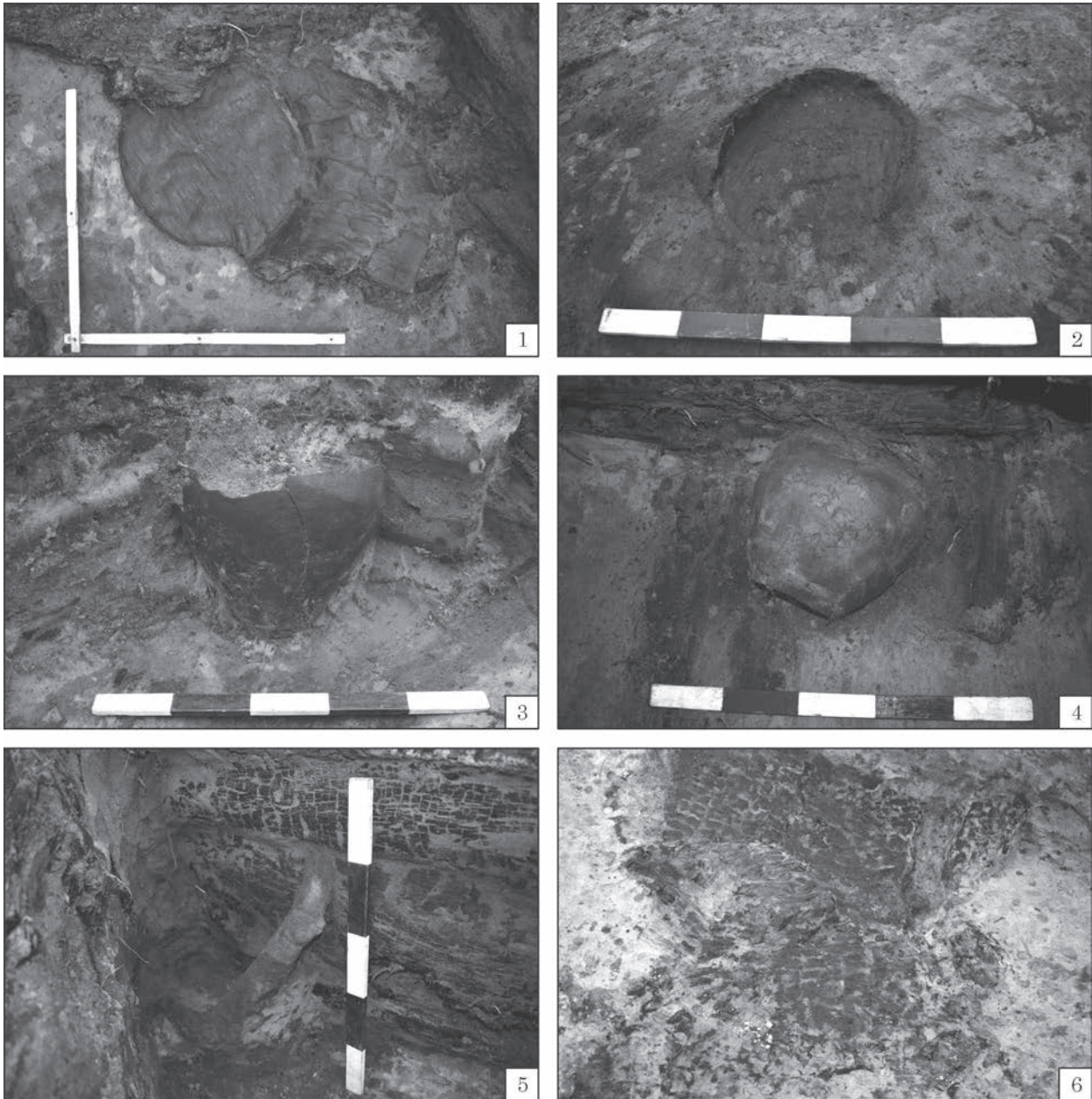

Рис. 5. Черкаси-Поділ, вул. Гагаріна, 60. Умови виявлення знахідок у напівземлянці-коморі (споруді 2)

6). Це підтверджує знахідка під ними залізної накидної петлі для замка. Вона кута з зігнутого навпіл товстого дроту (загальна довжина 20 см). З одного боку є менша петля з продітою скобою, якою виріб кріпився до дверей, з іншого — більша ромбоподібна петля з перекрученого дроту, яка закінчується склепанним і закрученим кінцем (рис. 9: 2; 10: 2).

Також на долівці напівземлянки трапились кілька скупчень згорілих зерен злаків. На аналіз було передано обгорілі рештки ботанічного походження загальним обсягом близько 50 см³. Природну збереженість палеоетноботанічних решток оцінити доволі складно. З одного боку, зер-

Рис. 6. Черкаси-Поділ, вул. Гагаріна, 60. Дно дерев'яного цебра чи діжки з долівки тамбура напівземлянці-коморі (споруди 2)

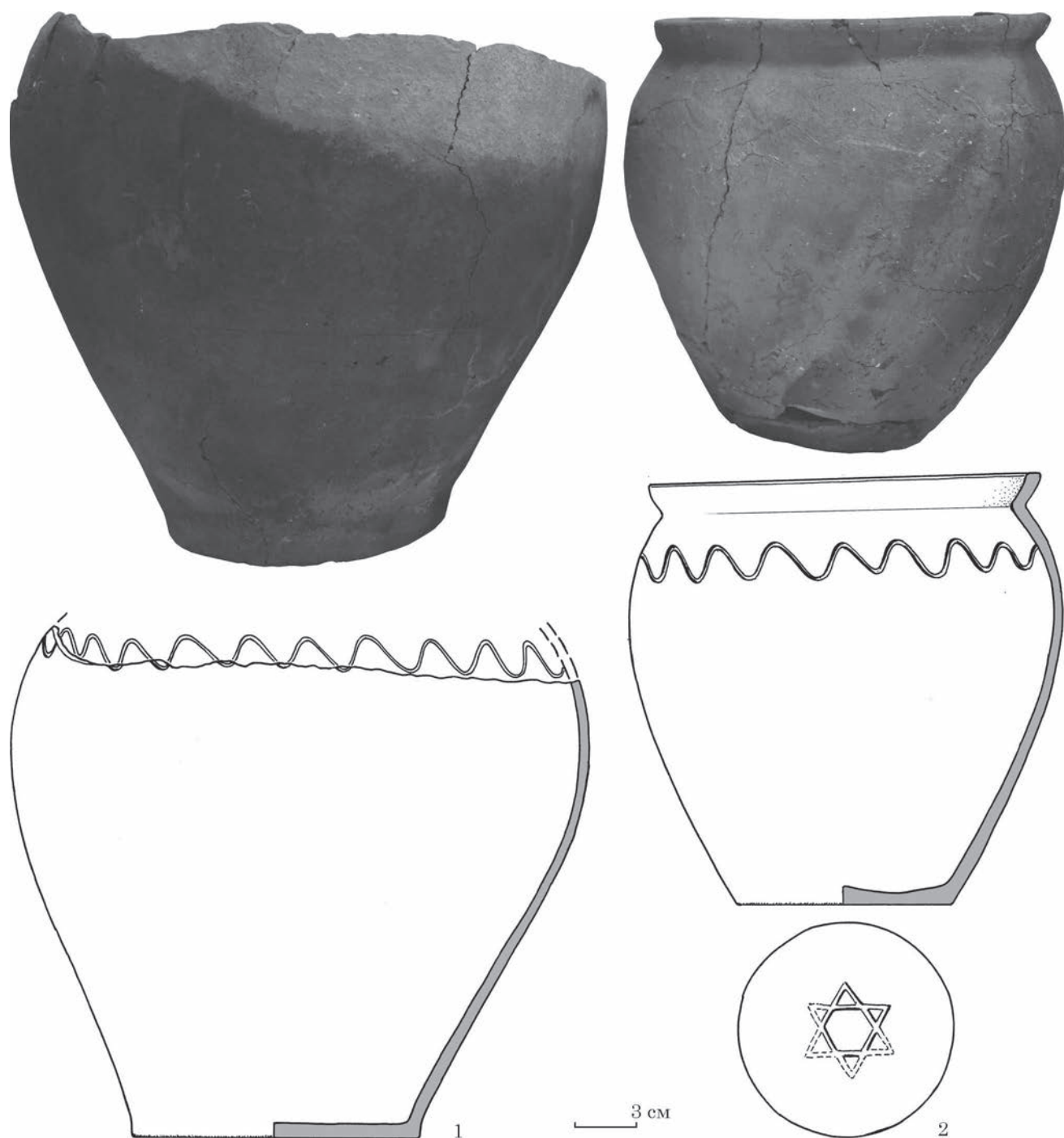

Рис. 7. Черкаси-Поділ, вул. Гагаріна, 60; керамічний посуд з долівки напівземлянки-комори (споруди 2)

нівки виглядають добре збереженими і такими, що майже не змінили форму за високотемпературного впливу. З іншого — з-поміж матеріалів було багато фрагментів. За п'ятибальною шкалою матеріал слід оцінити у 3 бали.

Ідентифікаційний аналіз зернівок культурних рослин виконано із залученням матеріалів широкого кола публікацій на цю тему, а також порівняння із сучасною колекцією і давніми зразками; бур'янів — за відповідними визначниками бур'янів України.

За попереднім переглядом, збіжжя виявилось одноманітним — це зернівки жита (*Secale*

cereale)¹. Для детальнішої перевірки було відібрано частину матеріалу близько 10 см³. Усі зернівки, а також частини, які не втратили важливі для визначень морфологічні ознаки, виявились зернівками жита. У відібраному зразку містилось 393 одиниці; показник загалом дещо вищий за сучасний. Себто зернівки могли бути дещо дрібнішими, ніж сучасні.

1. Жито було суттєво поширеним, а його значення набуло символічного навантаження, що оспіване в піснях і згадане в українських прислів'ях. Жито саме по собі є символом родючості й багатства (дет. див.: ред. Горбаненко 2020, с. 52—69).

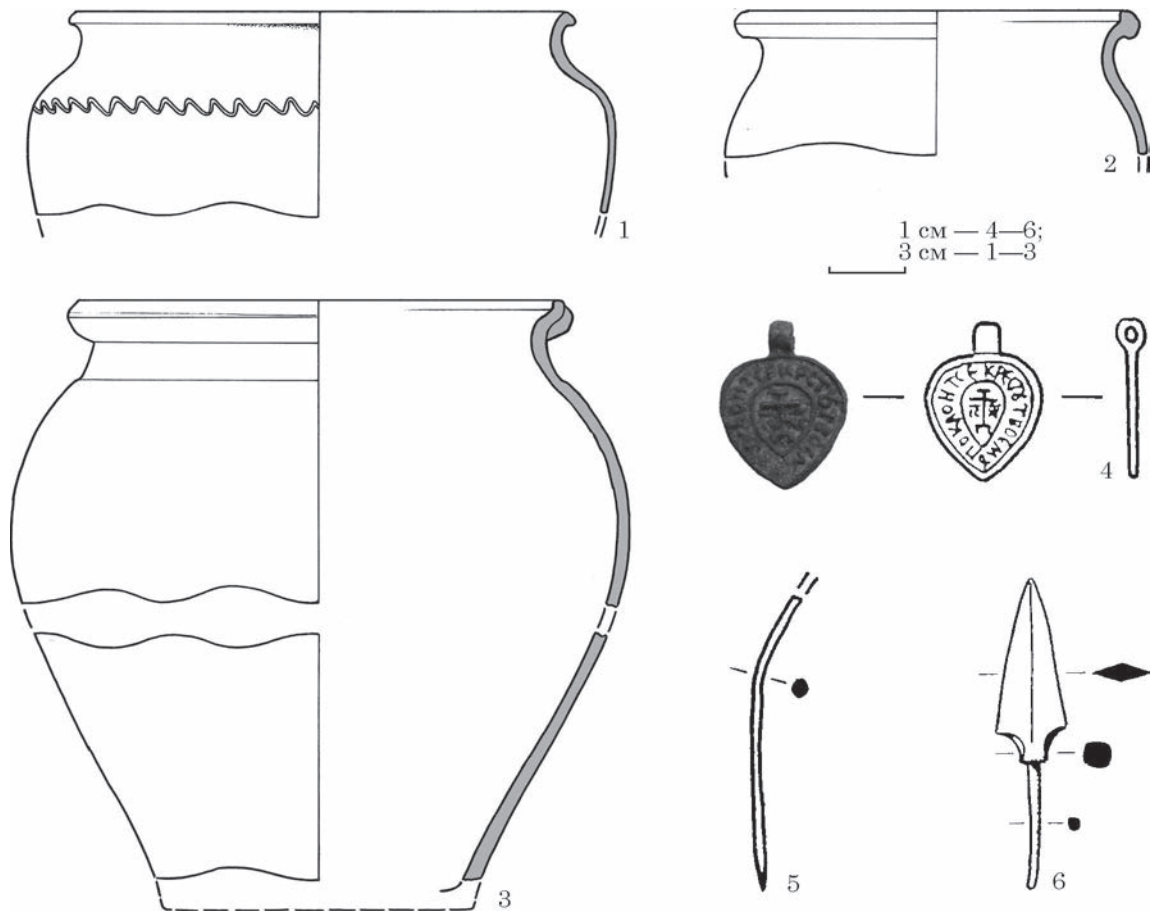

Рис. 8. Черкаси-Поділ, вул. Гагаріна, 60. Знахідки з напівземлянки-комори (споруди 2): 1—3, 6 — заповнення котловану; 4, 5 — долівка (1—3 — кераміка; 4 — бронза; 5, 6 — залізо)

З цього контрольного зразка вдалось вилучити лише шість зернівок бур'янів, подібних до безрезки польової (*Convolvulus arvensis*).

За станом збереженості матеріалу можемо припустити, що обвуглення не було надто інтенсивним. Зернівки виявились майже не спотвореними, але доволі крихкими. Мабуть у цьому випадку для збереженості важливішу роль відіграло не стільки обвуглення, скільки відносно нетривалий час археологізації збіжжя.

Зернівки жита були доволі значних розмірів, близьких до сучасних. Кількість бур'янів незначна — лише 1,5 %, тобто на рівні статистичної похибки. Отже, можна припустити, що маємо справу зі спеціально відібраним збіжжям, яке давні хлібороби готували як посівний фонд.

Контекст знахідки не проливає світла на умови зберігання збіжжя. Логічно було б припустити, що зерно зберігали в якійсь тарі, а не насипом на долівці. Утім, її решток виявлено не було.

Із заповнення споруди також походять обгорілі кістки та уламки рогів свійських і диких тварин.

У споруді 2 не виявлено будь-якого опалювального пристрою на кшталт вогнища чи печі, тож, імовірно, вона не була жилию, а використовували її як комору. Розташований цей об'єкт за 200 м від міського замку литовського часу на Дзеленьгорі. Імовірно, це була чинбарна або бондарна майстерня. На перше вказує наявність інструменту (стру-

га) і віддаленість від замку, адже процес обробки шкіри спричиняє сильний сморід. Про бондарну спеціалізацію споруди може свідчити специфічний (вигнутий) профіль дошок, яким приміщення обшито зсередини, та наявність готових дерев'яних емностей (продукції?). У такому випадку розташування бондарної майстерні на Подолі можна пояснити близькістю до сировини — будівельного лісу, що сплавливали по Дніпру. Окрім того комору використовували для зберігання продуктів і збіжжя, про що свідчать знахідки дерев'яних і керамічних посудин, а також скупчення зерен злаків.

Після пожежі котлован дерев'яної споруди ймовірно був закиданий піском, на що вказує добра збереженість обгорілих конструкцій. В її заповненні знайдені фрагменти кераміки і «своєрідної» (рис. 8: 1), і «традиційної» (рис. 8: 2, 3) груп. Також звідти походить залізне черешкове вістря стріли (рис. 8: 6), яке характеризується витягнутим трикутним пером із виїмками по основі. У верхній частині заповнення трапилась кераміка другої половини XV ст. — це фрагменти білоглиняних горщиків із характерним грибоподібним та овоїдним профілями вінець, а також покришки. Імовірно, XV ст. слід датувати невелику свинцеву підвісну печатку-молівдовул, знайдену на південь від розкопу 2. Вона овальної форми розміром 1,7 × 1,3 см. На одній стороні — залишки зображення у вигляді кругового канта та нечітке зображення святого (?).

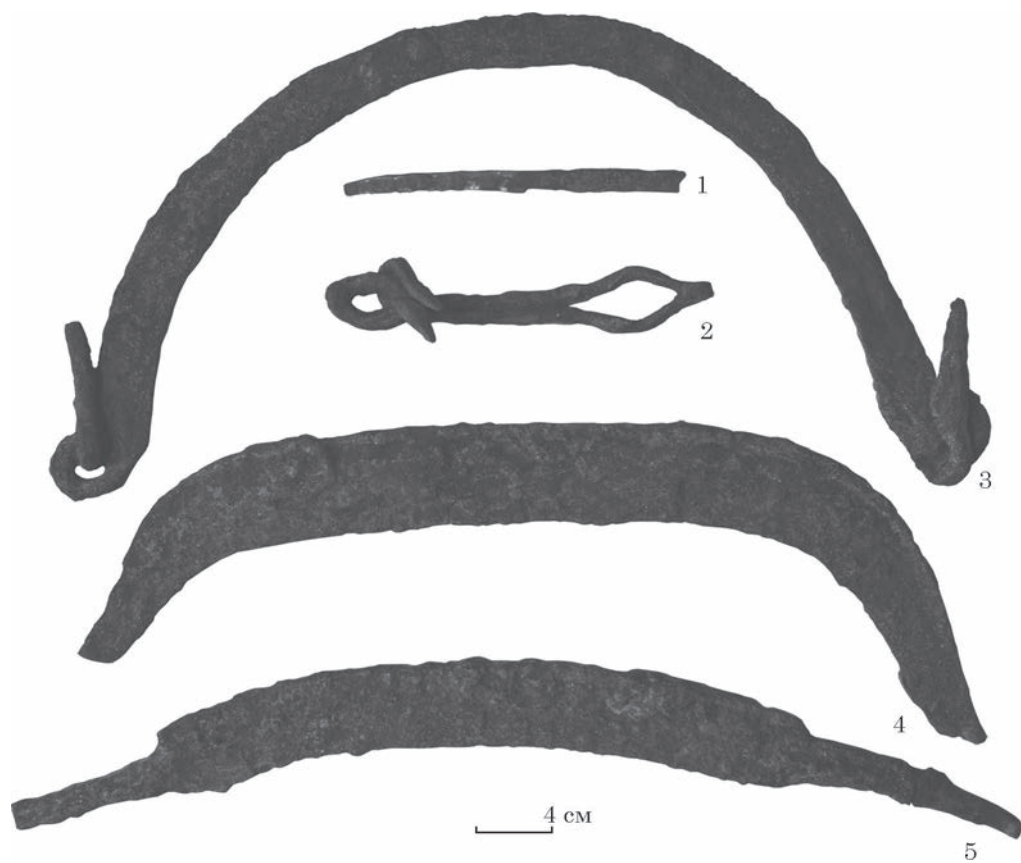

Рис. 9. Черкаси-Поділ, вул. Гагаріна, 60. Залізні вироби з напівземлянки-комори (споруди 2), фото

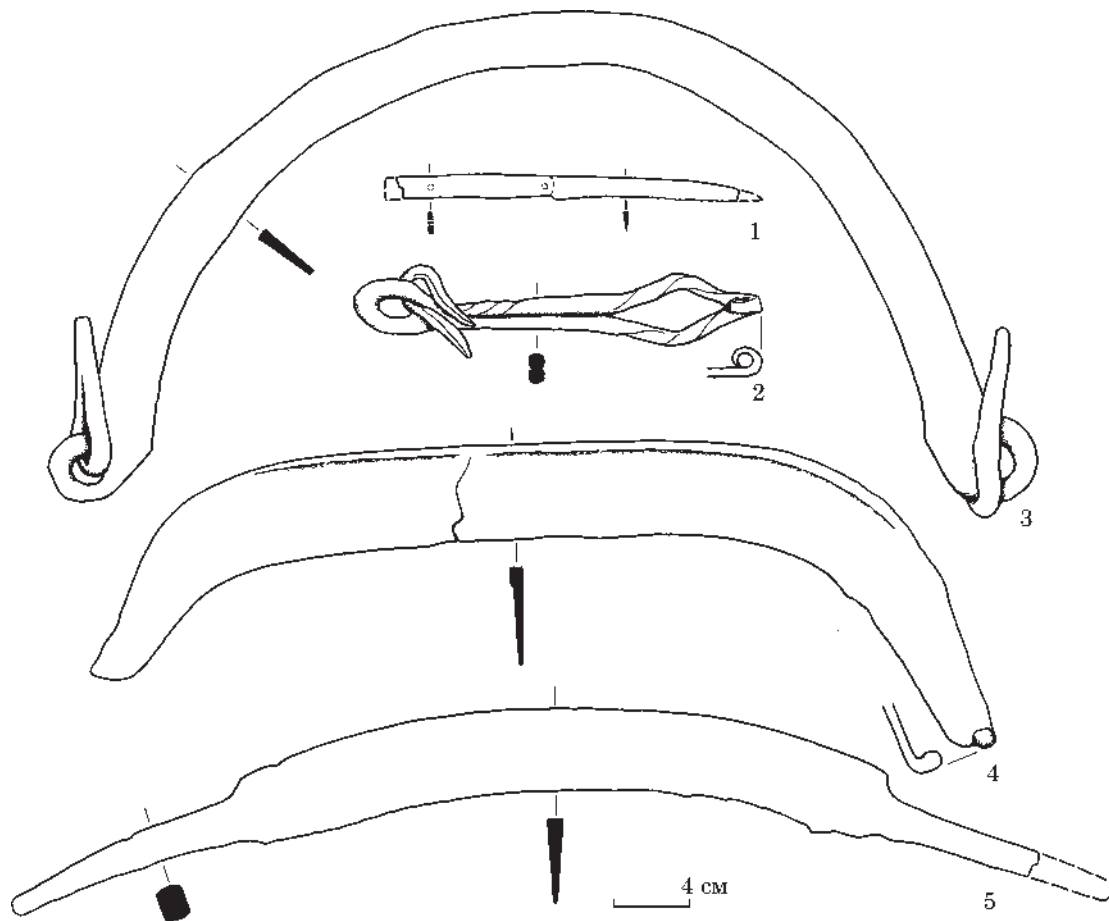

Рис. 10. Черкаси-Поділ, вул. Гагаріна, 60. Залізні вироби з напівземлянки-комори (споруди 2), прорисовки

Комплекс археологічних знахідок, виявлений у споруді 2 на території черкаського Подолу, є звичайним для пам'яток післямонгольського та ранньолитовського часів на теренах Південно-Східної Європи. Керамічний посуд (і «своєрідної», і «традиційної» груп) має аналогії на пам'ятках кінця XIV — початку XV ст. Київщини та Поділля (Кучера 1965, с. 208—210; 1969, рис. 5, 6; Беляєва 1982, с. 84—88, рис. 29; Івакін 1996, рис. 8—10, 49, 60, 67, 74, 75; Оногда 2007; 2008, с. 24, іл. 1; 2012, с. 10). Цікавим є клеймо на дні одного з горщиків — шестикутна зірка. Найімовірніше гончар запозичив цей знак із золотоординських монет того часу (дирхемів, або дангів), де той нерідко трапляється.

Такі знаряддя як коси-горбуші з'явилися і побутували в I тис. н. е. (див.: Горбаненко, Пашкевич 2010, с. 214—217; джерела див. там само). Суттєвого поширення вони набули наприкінці I тис. н. е. й у давньоруський період і проіснували до XIX ст. (Гюльденштедт 1804, с. 37, 38). У загальних рисах коси практично не змінювали. У давньоруський та післямонгольський часи коси-горбуші мали досить великий ареал поширення: від території сучасної Білорусі на півночі до Молдови на півдні (Беляєва 1982, рис. 14: 2; Бярня, Рябой 2000; Звягура и др. 2000, мал. 30: 3).

Дворучний залізний струг, подібний до черкаського, походить із білоруського Полоцька (там він атрибутований як деревообробне знаряддя) (Звягура и др. 2000, мал. 100: 27). Ножі з накладним рук'ям відомі з розкопок на городищі хут. Половецький на Київщині (Кучера 1969, с. 178; Беляєва 1982, рис. 16: 7, 8).

Важливе значення для датування виявленої споруди має знахідка на її долівці бронзової серцеподібної підвіски з зображенням Голгофського хреста і написом «Кресту твоему поклоняемся». Абсолютно подібні натільні прикраси — предмети християнського благочестя — походять із комплексів XV ст. із теренів сусіднього з ВКЛ Великого князівства Тверського: поховань некрополя в Стариці та посаду самої Твері (Романченко 1928, с. 38—39, рис. 1: 9; Солдатенкова, Персов 2005, с. 219—229, рис. 2: 7). Вочевидь, ці прикраси мають північноруське походження, адже, крім Тверської землі, знайдені в Пскові та Великому Новгороді (Колпакова 2014, рис. 1).

Виявлення на території черкаського Подолу господарської комори початку XV ст. свідчить про економічне зростання колишнього прикордонного форпосту на межі з Диким полем, яким були Черкаси з часу заснування. Через кілька десяти років після осадження Черкаський замок починає обростати ремісничо-сільськогосподарською округою. Вигідне географічне положення міста досить швидко перетворило його на значний адміністративний центр ВКЛ (після ліквідації у 1393 р. подільського уділу Коріатовичів), важливий транзитний пункт на жвавому торговельному та дипломатичному шляху, який пролягав із генуезького (згодом османського) порту Кафа (Феодосія) в Криму на Київ, далі — на Вільно, або Псков, Великий Новгород, Твер і Москву. Виняткове стратегічне значення Черкас було

обумовлено ще й тим, що місто на південно-східному прикордонні стало основним форпостом колонізації земель нижче по Дніпру та на Лівобережжі, де знаходилися підпорядковані замковій адміністрації мисливські та рибальські угіддя-уходи.

Загибель споруди від вогню можна пояснити і випадковою пожежею, і спаленням унаслідок ворожого нападу. Про останнє опосередковано свідчить вістря стріли, виявлене в заповненні об'єкту. Вочевидь, із закінченням «Великої замятні» в Золотій Орді (після 1380 р.) зазіхання татар на втрачені території відновились, особливо ж після поразки литовсько-польсько-руського війська в битві на р. Ворскла у 1399 р.

ЛІТЕРАТУРА

Беляєва, С. А. 1982. *Южнорусские земли во второй половине XIII — XIV вв. (по материалам археологических исследований)*. Київ: Наукова думка.

Бярня, П. П., Рябой, Т. Ф. 2000. *Два клада из Старого Орхья*. Кишинев: Высшая антропологическая школа.

Горбаненко, С. А. (ред.). 2020. *Побутова магія східних слов'ян за археологічними даними: нариси*. Київ: Наукова думка.

Горбаненко, С. А., Пашкевич, Г. О. 2010. *Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.)*. Київ: Академперіодика.

Гюльденштедт, А. 1804. Описание некоторых в малой России употребительных плугов. *Технологический журнал*, 1, 2, с. 3-31.

Звягура, Я. Г., Каробушкіна, Т. М., Лысенка, П. Ф., Штыхаў, Г. В. 2000. *Сярэдневяковы перыяд (IX—XIII ст.ст.)*. Археологія Беларусі, 3. Минск: Беларуская навука.

Івакін, Г. 1996. *Історичний розвиток Києва XIII — середина XVI ст. (історико-топографічні нариси)*. Київ.

Колпакова, Ю. В. 2014. Подвески-дорники в псковских археологических и вещевых музейных коллекциях. *Археология и история Пскова и Псковской земли*, 29 (59), с. 82-94.

Кучера, М. П. 1965. Середньовічне городище біля с. Сокильці на Південному Бузі. *Археологія*, XIX, с. 201-214.

Кучера, М. П. 1969. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР. В: Бідзіля, В. І. (ред.). *Слов'яно-руські старожитності*. Київ: Наукова думка, с. 174-181.

Куштан, Д. П. 2019. Черкаси — форпост Східного Поділля у XIV—XV століттях. В: Литвиненко, Р. О. (ред.). *Археологія Поділля. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 16 жовтня 2019 р.* Вінниця: Твори, с. 92-100.

Куштан, Д. 2022а. Археологічні розкопки в середмісті Черкас. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 326-330.

Куштан, Д. П. 2022б. Археологічні дослідження в Черкасах у контексті дискусій про час заснування міста. *Археологія і давня історія України*, 3 (44), с. 517-533.

Куштан, Д. П. 2023. Розкопки на території Черкаського Подолу. *Археологічні дослідження в Україні 2022 р.*, с. 323-331.

Куштан, Д., Ластовський, В. 2016. *Археологія та рання історія Черкас*. Київ; Черкаси: ІА НАН України.

Оногда, О. В. 2007. До питання про своєрідну групу кераміки післямонгольського часу. *Магістеріум*, 27: Археологічні студії, с. 70-74.

Оногда, О. В. 2008. Керамічні комплекси XIV—XVI століть з розкопок на території Старого Арсеналу. *Лаврський альманах*, 21 (8): Печерська фортеця та Київський Арсенал: нові дослідження, с. 24-31.

Оногда, О. В. 2012. *Кераміка Середньої Наддніпряниці другої половини XIII—XV ст.* Автореферат дисертації канд. істор. наук. ІА НАН України.

ПСРЛ. 1980. *Полное собрание русских летописей*. XXXV: Летописи белорусско-литовские. Москва: Наука.

Романченко, Н. Ф. 1928. Образцы старицкого медного литья. *Материалы по русскому искусству (Художественный отдел ГРМ)*. 1. Ленинград, с. 37-42.

Солдатенкова, В. В., Персов, Н. Е. 2005. К вопросу о бронзолитейном производстве и бытовании некоторых образцов медного литья в одном из кварталов средневековой Твери XV—XVI веков. В: Гнучова, С. В. (ред.). *Ставрографический сборник*. III: Крест как личная святыня. Москва: Древлехранилище, с. 210-222.

REFERENCES

- Beliaeva, S. A. 1982. *Iuzhnorusskie zemli vo vtoroi polovine XIII — XIV vv. (po materialam arkheologicheskikh issledovaniy)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Byrnia, P. P., Riaboi, T. F. 2000. *Dva klada iz Starogo Orkheia*. Kishinev: Vysshaya antropologicheskaya shkola.
- Horbanenko, S. A. (ed.). 2020. *Pobutova mahiia skhidnykh slov'ian za arkheolohichnymu danymu: narysy*. Kyiv: Naukova dumka.
- Horbanenko, S. A., Pashkevych, H. O. 2010. *Zemlerobstvo davnikh slov'ian (kinets I tys. do n. e. — I tys. n. e.)*. Kyiv: Akadempriodyka.
- Giuldenshtedt, A. 1804. *Opisanie nekotorykh v maloi Rossii upotrebitelnykh plugov. Tekhnologicheskii zhurnal*, 1, 2, s. 3-31.
- Zviahura, Ja. H., Karobushkina, T. M., Lysienka, P. F., Štychaŭ, H. V. 2000. *Sierednieviakovy pieryjad (IX—XIII st.)*. Archiealohija Bielarusi, 3. Minsk: Bielaruskaja navuka.
- Ivakin, H. 1996. *Istorychnyi rozvytok Kyieva XIII — seredyna XVI st. (istoryko-topohrafichni narysy)*. Kyiv.
- Kolpakova, Iu. V. 2014. Podveski-dorniki v pskovskikh arkheologicheskikh i veshchevykh muzeinykh kolektsiiakh. *Arkheologiya i istoriya Pskova i Pskovskoi zemli*, 29 (59), s. 82-94.
- Kuchera, M. P. 1965. Serednovichne horodyshche bilia s. Sokiltsi na Pivdenomu Buzi. *Arkheolohiia*, XIX, s. 201-214.
- Kuchera, M. P. 1969. Pro odnu hrupu serednovichnoi keramiki na terytorii URSR. In: Bidzilia, V. I. (ed.). *Slov'ianoruskii starozhytnosti*. Kyiv: Naukova dumka, s. 174-181.
- Kushtan, D. P. 2019. Cherkasy — forpost Skhidnoho Podillia u XIV—XV stolittiakh. In: Lytvynenko, R. O. (ed.). *Arkheolohiia Podillia. Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii, 16 zhovtnia 2019 r.* Vinnytsia: Tvory, s. 92-100.
- Kushtan, D. 2022a. Arkheolohichni rozkopky v seredmisti Cherkas. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020 r.*, s. 326-330.
- Kushtan, D. P. 2022b. Arkheolohichni doslidzhennia v Cherkasakh u konteksti diskusii pro chas zasnuvannia mista. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (44), s. 517-533.
- Kushtan, D. P. 2023. Rozkopky na terytorii Cherkaskoho Podolu. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2022 r.*, s. 323-331.
- Kushtan, D., Lastovskiy, V. 2016. *Arkheolohiia ta rannia istoriia Cherkas*. Kyiv; Cherkasy: IA NAN Ukrainy.
- Onohda, O. V. 2007. Do pytannia pro svoieridnu hrupu keramiki pislamonholskoho chasu. *Mahisterium*, 27: Arkheolohichni studii, s. 70-74.
- Onohda, O. V. 2008. Keramichni kompleksi XIV—XVI stolit z rozkopok na terytorii Staroho Arsenalu. *Lavrskiy almanakh*, 21 (8): Pecherska fortetsia ta Kyivskiy Arsenal: novi doslidzhennia, s. 24-31.

Onohda, O. V. 2012. *Keramika Serednoi Naddnyprianshchyny druhoi polovyny XIII—XV st.* Avtoreferat dysertatsii kand. istor. nauk. IA NAN Ukrainy.

PSRL. 1980. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. XXXV: Letopisi belorussko-litovskie. Moscow: Nauka.

Romanchenko, H. F. 1928. *Obraztsy staritskogo mednogo litia*. In: *Materialy po russkomu iskusstvu (Khudozhestvennyi otdel GRM)*. 1. Leningrad, s. 37-42.

Soldatenkova, V. V., Persov, N. E. 2005. K voprosu o bronзолитейном производстве i bytovanii nekotorykh obraztsov mednogo litia v odnom iz kvartalov srednevekovoi Tveri XV—XVI vekov. In: Gnutova, S. V. (ed.). *Staurograficheskii sbornik*. III: Krest kak lichnaia sviatynia. Moscow: Drevlekhranilishche, s. 210-222.

D. P. Kushtan, S. A. Gorbanenko

UTILITY COMPLEX OF THE EARLY 15th century FROM CHERKASY PODIL

This paper introduces the materials from archaeological explorations in 2022 at Gagarina str. 60 in Cherkasy. This area belongs to Cherkasy Podil (Lower Town) located in 200 m from the Lithuanian time castle at Dzelegora. Semi-pit-house or pit-storage (dwelling 2) dated to the beginning of 15th century is one of the most interesting features revealed by the excavations. The Feature is dated to the time when Cherkasy was shifted from a small border town of Podil principality (Lithuanian vassal) to an important administrative center of the Great Lithuanian Kingdom.

The dwelling was destroyed in fire which caused the preservation of its wooden construction including the wall coverage. Complex of finds composed of wooden and ceramic vessels, tannery's threshing machine, handle of a huge bucket, scythe, needle, knife and bronze icon-amulet comes from the feature's floor and filling. Charcoaled seeds were found on the floor of this dwelling. These are represented by rye (*Secale cereale*). The other domesticated plants were not found. We may note an admixture of weed looking similar to *Convolvulus arvensis* which is counted at 1.5 %. The latter estimate indicates the net cereal yield. Rye is a widely spread cereal. Its significance is underlined by the symbolic meaning in folk songs and expressions. Rye is a symbol of a good harvest and richness.

Burning of the dwelling may be explained by either the unintentional burning, or the military aggression. The latter may be indirectly confirmed by the arrowhead found in the filling of the dwelling. The analyzed feature is important in the study of subsistence and material culture of the «Lithuanian» period in the region.

Keywords: Cherkasy, Podil (Lower Town), Great Lithuanian Kingdom, medieval town, subsistence, material culture.

Одержано 16.09.2023

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

GORBANENKO Sergii, Ph. D., Senior Researcher, the Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-4786-0369, e-mail: gorbanenko@gmail.com.

КУШТАН Дмитро Павлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

KUSHTAN Dmytro, Ph. D., Senior Researcher, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-6411-2154, e-mail: kushtan_dp@ukr.net.

С. О. Сорокін, Ю. М. Ситий

ЩЕ РАЗ ПРО «СІВЕРЯНСЬКИЙ» ЧЕРНІГІВ

У статті зроблено історіографічний огляд вивчення питання передісторії давньоруського Чернігова. Розглянуто різні думки та гіпотези дослідників про існування у VII—IX ст. на території центральної частини міста поселень різних культур. Проаналізовано знайдені археологічні матеріали та їх датування. У результаті аналізу автори дійшли висновку, що на сьогодні немає одностайно визначених і доведених ознак існування в історичній частині Чернігова сіверянського поселення напередодні появи Давньоруської держави.

Ключові слова: Чернігів, сіверяни, поляни, кераміка волинцевської та роменської культур, 1300-літній ювілей міста.

Упродовж другої половини XX ст., часто під впливом політико-кон'юнктурних міркувань, багато дослідників долучились до напрацювання й підтримки «офіційної» теорії зародження Давньоруської держави на основі розселення літописних слов'янських племен на території Східної Європи. Нині виникла необхідність і можливість значно скорегувати застарілі уявлення про населення певних регіонів, зокрема такого важливого, як Чернігів та його округа, на основі саме археологічних матеріалів.

Межиріччя Дніпра та Десни і сьогодні привертає увагу дослідників. Природно-географічні та кліматичні особливості регіону в усі часи — від неоліту до сучасності — сприяли щільному заселенню цієї території завдяки сукупності багатьох факторів, що надавали можливості для будь-яких форм господарської діяльності (збиральництва, мисливства, рибальства, скотарства, землеробства, ремесел). Територія від Дніпра до Сноу та від устя Десни до Замглайських боліт розміром 60 км (захід—схід) і 140 км (північ—південь) за останні 150 років стала, без сумніву, однією з

найдослідженіших археологічними розвідками і розкопками у Лівобережному Подніпров'ї. Водночас розташування всіх виявлених на сьогодні пам'яток вказує на нерівномірне заселення цієї території у різні епохи. Аналіз напрацьованих попередніх років, розглянутих комплексно та з урахуванням усього обсягу здобутого матеріалу, призводить до висновків, що значно відрізняються від традиційної теорії розвитку регіону у VIII—X ст.

Етнокультурні процеси, що відбувались у цьому регіоні у другій половині I тис. н. е., відрізняються складністю та нерівномірністю. Рух полян із заходу на схід, та сіверян зі сходу на захід зумовили зіткнення та взаємопроникнення племінних особливостей. Різноманітність цих впливів, одночасна наявність ознак матеріальної культури, характерних для обох племінних груп населення Подніпров'я у період входження до складу Давньоруської держави, викликала появу різних (часто протилежних) поглядів науковців щодо загального характеру та особливостей цих процесів. Досі залишаються невизначеними хронологічні репери багатьох ключових подій, що серйозно вплинули на ситуацію, яка склалась у регіоні напередодні та на початку утворення Давньоруської держави (напр., час заснування того чи іншого поселення, від якого можна простежити безперервність його існування).

Дослідники, оперуючи даними з літописних джерел, особливостями поховального обряду та знайденими матеріалами робили певні висновки стосовно племінної приналежності населення Чернігова. Вже у XIX ст. склалась популярна думка про приналежність населення цього регіону наприкінці I тис. н. е. до літописних сіверян.

Перші широкомасштабні роботи у Чернігові та його окрузі провів Д. Я. Самоквасов, який,

досліджуючи поховальні пам'ятки, відносив їх до літописних сіверян. Це відображено у назві виданої 1916 р. монографії дослідника — «Могильные древности Северянской Черниговщины». Погляди Дмитра Яковича були сформовані наприкінці XIX ст. і значною мірою базовані на літописних повідомленнях про заселення басейнів Десни та Сейму племенами сіверян. На тодішній стадії розвитку археологічної науки такі припущення були цілком зрозумілими. Частина описаних розкопаних комплексів на території Середнього Подесення та Посем'я дійсно належала сіверянам. Але більшість комплексів, опублікованих Д. Я. Самоквасовим, мали яскраво виражені відмінності від комплексів, що належали давньоруському населенню.

Наступні після Д. Я. Самоквасова значні за масштабами роботи з дослідження Чернігова здійснив у 1940-х рр. Б. О. Рибаків. Розкопки в історичній частині міста дали певні матеріали для розуміння першопочатків Чернігова. Під час досліджень краю тераси р. Стрижень у східній частині Дитинця під насипом оборонних споруд, датованих Б. О. Рибаківим XII—XVII ст., вдалося виявити залишки котловану споруди з ліпною керамікою. Також дослідник зафіксував наявність ліпної кераміки протягом 70-метрового профілю берега у нижніх горизонтах (важливим моментом є вказівка на перевідкладений стан культурних нашарувань). Але Б. О. Рибаків не зміг впевнено віднести цю кераміку до роменської культури, підкреслюючи наявність як спільних, так і відмінних рис із керамікою з роменських городищ (1949, с. 64). Також він наголошував на важливості визначення конкретної ситуації з матеріалами, що передували давньоруським, для встановлення першопочатків міста (Рибаків 1949, с. 65).

Як вказано вище, дослідник відзначав необхідність установаження безперервності життя на деяких ділянках стародавнього міста для визначення дати його заснування. Зробивши зачистку профілю берега Стрижня, Б. О. Рибаків описав стратиграфію так: «1. По всій протяжності профілю зустрічалися невеличкі ділянки шару VII—VIII ст. із ліпною керамікою... 2. Шар IX—XII ст. з невиразними у профілі спорудами. 3. Шар 1180-х років, пов'язаний із будівництвом церкви...» (1949, с. 62). При цьому дослідник неодноразово вказував, що: «...майже повсюдно культурний шар сильно перекопаний...» (1949, с. 64). Але жодних характеристик горизонтів (особливостей, відмінностей від більш ранніх та пізніших, вигляд контактів різних шарів тощо) не надавав.

Також привертає увагу характеристика кераміки, яку Б. О. Рибаків відносить до найдавніших культурних нашарувань. У заповненні розкопаної землянки були знайдені: «...уламки грубої товстостінної ліпної кераміки з домішкою жорстви. Орнамент на посуді відсутній, край гладкий. Судячи з кількох черепків, форма посуду банкоподібна...». У подальшому описі дослід-

ник вказує на близькість цього посуду «...до кераміки нижніх шарів городищ роменського типу...», але відзначає: «...чи є ця культура роменською у повному розумінні слова, сказати важко» (Рибаків 1949, с. 64). Отже, навіть маючи досвід робіт наприкінці 1930-х рр. на роменському городищі Гочева, Б. О. Рибаків досить обережно зараховує чернігівську кераміку до роменської культури. Також необхідно вказати такі ознаки: роменська кераміка Чернігова, по-перше, має у домішках жорству дуже рідко, можна сказати — як виняток, стандартною є домішка крупного шамоту. По-друге, роменські горщики мають сильнопрофільовану верхню частину та овоїдний тулуб, що помітно звужується донизу, банкоподібна форма для них не є характерною. По-третє, опубліковані Б. О. Рибаківим один фрагмент вінця та один фрагмент стінки (1949, с. 63), не дають змоги впевнено визначити культурну належність посуду.

Окремо від досліджень на Дитинці Чернігова Б. О. Рибаків, у рамках встановлення етнокультурної належності населення регіону, звертався також до матеріалів поховальних пам'яток. Аналізуючи підкурғанний обряд поховання, він відносив до полян поховання в ямах під курганними насипами і вказував на їх поширення на лівому березі Дніпра в районі Любеча, Чернігова та Переяслава. Такі кургани були досліджені на території ядра Русі і, на його думку, це ядро сформувалось саме на території полянського союзу племен. Він зазначає, що ареал поховань зі спіралеподібними скроневими кільцями (розташований на північний схід від попередньої території) співпадає з пізнішими утвореннями — Сіверським князівством XII ст. та Сіверською землею (Рибаків 1947, с. 95—105).

Згадка Б. О. Рибаків про скроневі кільця, характерні для населення, яке було нащадками сіверян, вимагає звернення до матеріалів некрополя Чернігова. Окрім підкурғанних поховань, у місті досліджено приблизно 2000 могил ґрунтового могильника. У жіночих похованнях серед супровідного інвентарю скроневі кільця, характерні для сіверянського обряду поховання, не виявлені (Ситий 2013, с. 147).

Аналізуючи літописні повідомлення та матеріали попередніх археологічних досліджень А. М. Насонов та М. Ю. Брайчевський обстоювали ідею сіверянської племінної приналежності мешканців Чернігова та його найближчої округи. Наводячи згадку з літопису, датовану 1024 р. (Лиственська битва), А. М. Насонов впевнено пов'язував сіверян із Черніговом і вважав, що заперечити це можливо «...якби знайшлися археологічні дані, які б підтверджували, що у Чернігові проживали поляни чи якесь інше плем'я» (1951, с. 21—22). Зрозуміло, що здобуті станом на середину XX ст. археологічні матеріали були вкрай обмеженими і подавали нерівномірну та фрагментарну інформацію. Але, враховуючи сучасний стан джерельної бази, висновки А. М. Насонова потребують значного корегування.

М. Ю. Брайчевський, аналізуючи літописні повідомлення та перші договори Русі з Константинополем, взагалі додає до першої згадки Чернігова ще півстоліття. Заперечення сіверянської приналежності чернігівського Подесення дослідник вважав спробою «...вирішити проблему полянського ареалу суто кабінетним шляхом — за рахунок історичної Сіверщини» (Брайчевський 1988, с. 33—34).

Як археологічні підтвердження М. Ю. Брайчевський наводить матеріали розкопок В. А. Богусевича 1949 та 1951 рр., впевнено називаючи їх «волинцевськими» (1988, с. 39). Проте В. А. Богусевич у своїй публікації згадував лише знахідки уламків ліпного посуду з шорсткою поверхнею та домішками шамоту і жорстви у тісті, орнаментованого «мотузковим» штампом. Датуючи цю кераміку VII—VIII ст., дослідник не прив'язував її до конкретної археологічної культури, а опубліковане там само фото фрагмента вінця з «мотузковим» штампом може бути віднесено як до волинцевської, так і до роменської культури із датою впродовж VIII — початку XI ст. (Богусевич 1955, с. 5—11, табл. 1: 5).

Пізніше І. П. Русанова у своєму дослідженні, присвяченому інгумаційним похованням в ямах під курганами насипами, також стверджувала, що подібні кургани залишені полянами, і датувала ці кургани XI—XII ст. (Русанова 1966, с. 1—45).

Вивчаючи поховальний обряд населення округи Чернігова, І. П. Русанова (1966, с. 25—27) та В. В. Седов (1982, с. 109, 138) відзначали перевагу в цьому регіоні полянської традиції. Загалом погоджуючись із цією тезою, О. К. Зайцев розділяє територію сіверян на західну та східну, з кордоном в IX ст., що проходив на схід від р. Снов, ближче до устя Сейму (2009, с. 48—50). На його думку, у процесі «державного освоєння території західних сіверян у X ст.» відбулось набуття західними сіверянами загального для «Русской земли» «полянського етнографічного вигляду» (Зайцев 2009, с. 50).

Із розширенням джерельної бази почали з'являтися підсумкові праці науковців із сіверянської проблематики. О. П. Моця відкидає концепцію віднесення частини Лівобережжя до полянської на підставі поховального обряду (під курганні ямні поховання). Натомість, вказуючи на близькість керамічних наборів волинцевсько-сахнівських комплексів Шестовиці до пам'яток Правобережжя, він проводить кордон полян із сіверянами в зоні між Черніговом та Шестовицею (Моця 2013, с. 224).

Найвідоміші дослідники сіверянських старожитностей О. В. Сухококов та О. В. Григор'єв також приділяли значну увагу Чернігову та його округі. Але їхні погляди на етнокультурні процеси цього регіону істотно інші. О. В. Сухококов однозначно відносив пониззя Десни до ареалу волинцевсько-роменської культури (1992, с. 18, рис. 3), включно з Лівобережжям Десни навпроти Чернігова. Незрозуміло, на підставі

чого дослідник відносив Лівобережжя Десни до роменсько-волинцевського ареалу. Адже за матеріалами багаторічних розвідкових досліджень О. В. Шекуна, В. П. Коваленка, Ю. М. Ситого, Г. В. Жарова та інших, тут на сьогодні не виявлено жодного фрагмента кераміки, достовірно віднесеної до волинцевської чи роменської культур. Найближчі пам'ятки цих культур на Лівобережжі Десни розташовані значно східніше — в районі пониззя Сейму. Стосовно саме етнокультурної належності населення регіону дослідник зазначав: «...західна частина сіверянського племінного союзу ще у IX ст. була втягнута в процес соціально-економічної і культурної інтеграції, викликані створенням Київської Русі. Цей процес найінтенсивніше відбувався в районах міст Чернігова, Любеча» (Сухококов 1992, с. 56).

Інший відомий фахівець із досліджень сіверянських старожитностей О. В. Григор'єв визначав кордон між Руссю та сіверянами для другої половини IX ст. на сході від р. Снов, ближче до устя р. Мени (1993, с. 79—80). Також дослідник підкреслював дуже слабку заселеність Нижнього Подесення до початку руської експансії. Саме про Чернігів О. В. Григор'єв писав: «Матеріали, що дозволяють стверджувати про існування у IX ст. м. Чернігова, незважаючи на активні розкопки цієї пам'ятки, не виявлені» (2000, с. 196).

Розглядаючи матеріали розкопок кінця XX ст. в окрузі Чернігова, В. В. Приймак зробив висновки про неможливість пов'язати походження міста (Чернігова) з існуванням тут племінного центру сіверян (1999, с. 11).

Тезу про сумнівність і недоведеність роменської підоснови Чернігова також загалом підтримують кілька інших науковців, які безпосередньо вивчали слов'яно-руські старожитності регіону. Масштабні розвідкові роботи в межиріччі Десни, Дніпра та Снову роменських матеріалів на окресленій території не виявили. На думку О. В. Шекуна, О. М. Веремейчик, О. М. Бондаря, роменських поселень у IX ст. тут не існувало. О. В. Шекун та О. М. Веремейчик про давньоруські сільські поселення на території між Черніговом та Любечем писали: «...культурний шар... підстилається ранньослов'янськими культурами (київською, колочинською та волинцівською). На всіх досліджених селищах та могильниках зафіксована повна відсутність ліпної кераміки IX—X ст.» (1988, с. 93—110). Пізніше О. М. Веремейчик та О. М. Бондар стосовно цієї території відзначали: «Досить високий рівень вивченості регіону дозволяє висловити тезу про «чисту» територію напередодні його заселення наприкінці IX — на початку X ст. ...заселення відбувалося із західного боку, спочатку вздовж основних водних артерій — Дніпра і Десни, а потім водними шляхами вглиб території... Можливо, виникнення Чернігова та Любеча сталося раніше, але переконливих археологічних підтверджень цьому поки що не існує». У підсумках вони висловили таку думку: «Таким чином, відсутні жодні підстави для припущення, що міста Чернігів та Любеч

виникли в густо заселеній сільськогосподарській окрузі. Навпаки, цілком можливо, що поява цих міст та протогородських центрів зумовила приплив населення до регіону» (2012, с. 11—12).

О. Є. Черненко, яка у 2007—2008 рр. провадила розкопки на південь від ділянки Б. О. Рибаківа (в районі південної ділянки зачистки 1946 р.), дослідила близько 600 м² площі. У результаті вона підтвердила наявність горизонтів і матеріалів від Х ст. до сьогодення (Черненко 2017, с. 250). Матеріалів, стратиграфічних горизонтів та об'єктів періодів, що передували давньоруському, дослідниця не згадує (Черненко 2017, с. 244—256; Казаков, Черненко, Печений 2009, с. 314—315).

За матеріалами розкопок безпосередньо в історичному центрі Чернігова О. Є. Черненко зробила висновок про відсутність на території фортеці-дитинця виокремлених колочинського та волинцевсько-роменського горизонтів. Також наводячи факти щодо наявності в північно-східній частині Дитинця слідів оранки, що передували безпосередньо валу та горизонту з давньоруськими матеріалами, дослідниця вказує, що заселення цієї ділянки відбулось не раніше середини Х ст. (Черненко 2021, с. 38).

Отже значна частина дослідників або відкидала, або ставила під сумнів і підходила досить обережно до сіверянської приналежності та першопочатків стародавнього Чернігова. Але існує й інша точка зору.

Найбільш завзятими та послідовними прихильниками «сіверянського» Чернігова були В. П. Коваленко та А. Л. Казаков.

Обґрунтовуючи 1300-ліття Чернігова, В. П. Коваленко намагався довести безперервність заселення з кінця VII — початку VIII ст. сучасної історичної частини міста. Доказом такої безперервності могла стати безперервна послідовність горизонтів із забудовою колочинської, волинцевської та роменської культур, які передують наступному — давньоруському. Певні сподівання на вирішення цього питання давали матеріали досліджень Б. О. Рибаківа у Чернігові 1946 р. та періодичні поодинокі знахідки інших дослідників, яким траплялись фрагменти ліпної роменської кераміки (В. А. Богусевич, О. О. Попко, А. А. Карнабед; Коваленко 1988, с. 22—33). Розгорнувши в 1980-х роках широкомасштабні роботи на Дитинці, В. П. Коваленко спробував притягнути вкрай нечисленні та ще й знайдені в перевідкладеному стані (в нашаруваннях давньоруського періоду) фрагменти ліпної слов'янської кераміки як обґрунтування 1300-ліття Чернігова та його сіверянського походження. Підсумовуючи здобуті до кінця ХХ ст. матеріали дослідник писав: «У межах сучасного Чернігова вже існувало декілька заснованих місцевими племенами укріплених городищ: у гирлі правої притоки Десни р. Стрижень (на т. зв. Верхньому Замку, або Цитаделі), на Єлецькій горі, можливо на Татарській гірці на протилежному березі Десни тощо... Проте, незважаючи на значну перевідкладеність

найдавніших нашарувань, уже сьогодні вченим ясно, що на історичній території Чернігова, як і в його найближчій окрузі, роменські і волинцевські старожитності репрезентовані значною кількістю різноманітних знахідок» (Коваленко 2011, с. 150—161). Одразу слід зауважити, що згадка про Татарську гірку як одне з місць формування Чернігова потрапила до тез В. П. Коваленка лише як данина історіографічній традиції, бо ця пам'ятка в жодному разі не належить до історичної частини міста. Не можна вважати матеріали епохи бронзи, раннього заліза, слов'янського часу, Русі і т. ін., що походять з відстані понад 3 км від Чернігова (та й ще на іншому березі р. Десни), однією з основ для формування міста.

У результаті прискіпливого та комплексного дослідження усіх наявних на сьогодні матеріалів з робіт В. П. Коваленка на Чернігівському Дитинці, а саме польової документації, звітів, щоденників начальників розкопів, фондкових колекцій і загального аналізу ситуації, матеріали опубліковані ним матеріали (1988, с. 22—33), на нашу думку, на жаль не можна вважати стовідсотково придатними для обґрунтування тез про першопочатки Чернігова. Також (звісно, побічно) на це вказує повна відсутність аналогічних матеріалів (за кількістю та якістю) в розкопах інших дослідників, що були розташовані безпосередньо поблизу розкопів В. П. Коваленка. До того ж, опублікована ним кераміка (1988, с. 31) не може бути впевнено віднесена до конкретно волинцевської або роменської культур і чітко датована визначеним часом (сторіччям). Роботи В. П. Коваленка аж ніяк не доводять існування слов'янського (сіверянського) горизонту, що передував давньоруському раніше кінця IX ст.

Наймасштабніші археологічні дослідження за останні сорок років у Чернігові і значні на Дитинці було виконано під керівництвом А. Л. Казакова, який мав можливості для встановлення максимально достовірної картини походження стародавнього міста. На жаль, переважна більшість матеріалів цих робіт не опублікована.

Провівши дослідження на кількох пам'ятках із роменськими матеріалами (Новгород-Сіверський, Любеч, Радичів, Чернігів, Седнів), А. Л. Казаков увів до наукового обігу лише матеріали Любеча (Казаков, Марченко 1993; Казаков, Гребень 1991) та деякі — Чернігова (Моця, Казаков 2011, с. 69). При цьому, не ілюструючи свої тексти, дослідник у багатьох публікаціях намагався будувати теорії фундаментального характеру. Такий підхід свого часу викликав критичні зауваження Ю. Ю. Моргунова: «Схоже, для подібних розробок характерні декларативні тексти з таблицями малюнків окремих знахідок та планами пам'яток у тому вигляді, як вони збереглися досі. Але із подібними обґрунтуваннями таких висновків, забезпечених текстовим та графічним аналізом підземків досліджень, мені ознаяомитися не вдалося» (2014, с. 116—131).

Упродовж роботи з роменськими матеріалами Чернігова А. Л. Казаков кардинально змінив

власні погляди на сіверянську підоснову стародавнього міста. 1996 р. він писав: «Найбільш ранній (ліпний) посуд достовірно зафіксований у невеликій кількості (головним чином, у вигляді розрізаних фрагментів) у північній, західній та південно-західній частинах Окольного міста, а також на Подолі. Це кераміка роменського типу з відігнутих віночком та характерним «мотузковим» орнаментом. Але насторожує обставина, що при такій великій розкритій площі фрагменти роменського посуду буквально поодинокі. Можливо, це пояснюється тим, що нижче самого Чернігова будь-які ознаки роменської культури, на нашу думку, відсутні взагалі» (Казаков 1995, с. 77). Підбиваючи підсумки дослідник вказував: «Чернігів знаходиться ніби за межами ареалу розповсюдження роменських пам'яток, внаслідок чого і постановка питання про виникнення міста, як великого родоплемінного центру літописних сіверян, видається дуже спірною» (Казаков 1995, с. 77). Але з часом ставлення вченого до цієї проблеми зазнало суттєвих змін, і саме знахідки роменської кераміки перетворились на основний аргумент для обґрунтування ним сіверянської етнічної основи населення Чернігова. Відповідно до опублікованого А. Л. Казаковим плану, кераміка роменської культури була виявлена на Цитаделі, у північно-східній частині Дитинця (розкопи 1986 та 2005—2007 рр.), на розі вулиць Гончої та Родимцева, на розі вулиць Шевченка та Мстиславської (2017), на території Третьяка: одне в розкопках В. А. Богусевича, друге — на краю тераси по вул. Єлецькій, 2, третє — території Єлецького монастиря, на території неподалік Успенського храму та на ділянці тераси над Лозовою фабрикою, а також на Подолі під Єлецькою горою. Також згадується знахідка кераміки в розкопках по вулиці Князя Чорного — на південний захід від Єлецького монастиря (Казаков 2020, с. 412—415). На підставі цих знахідок дослідник побудував теорію про існування на території Чернігова великого роменського поселення або кількох, уздовж корінної тераси Десни від Єлецької гори через Третьяк, Цитадель, до північно-східного краю Дитинця (Казаков 2020, с. 414). Розвиваючи цю думку А. Л. Казаков висував гіпотезу про існування тут «родоплемінного гнізда».

Широка територіальна розповсюдженість роменської кераміки в Чернігові не підлягає сумніву. Але час її появи та використання на території міста на сьогодні не є визначеним. Наявність роменської кераміки А. Л. Казаков однозначно трактував як маркер, що визначає роменський (сіверянський) етап в генезі Чернігова, що передував давньоруському.

Уявлення А. Л. Казакова базувались на кількох хибних і необґрунтованих думках стосовно існування та розвитку роменської культури, зокрема її керамічного комплексу: «...сіверянський (етап), починається приблизно в другій половині VIII ст. В цей час та на початку IX ст. ми зустрічаємо виключно ліпний посуд характерного роменського типу. Досить рано, в IX ст., у сіве-

рян з'являється гончарне коло. Про це свідчать житлові будівлі, в печах яких знайдено одночасно ліпний та ранньогончарний посуд» (Казаков 2010, с. 109—115). Незважаючи на наявність десятків широко досліджених пам'яток, у комплексах яких одночасно знайдено роменський та давньоруський посуд, і достатньо чітко датованих якраз давньоруськими матеріалами (іноді включно до XI ст.), А. Л. Казаков безпідставно намагався визначити датування подібних комплексів ранішим часом (IX ст.). Наприклад, одне з досліджених у Любечі жител (будівля 6; Казаков, Марченко 1993, с. 33).

Тобто на сьогодні аргументація дослідників стосовно «сіверянського» Чернігова базується на літописних свідченнях, особливостях поховального обряду та знахідках роменської кераміки.

На жаль, літописні свідчення не дають конкретної відповіді на питання про сіверянську приналежність Чернігова та його найближчої округи в додержавний період. Фраза «...седоша по Десне, и по Сейми, по Суле, и нарекошася северь» (Повість... 1950, с. 11) вказує лише напрям, не уточнюючи будь-яких кордонів розселення племені, та не визначаючи якихось ключових пунктів (центрів). Це дає широкі можливості для будь-яких трактувань, залежно від тих чи інших уподобань дослідників. Подальші літописні повідомлення (напр., участь сіверян у Лиственській битві 1024 р.), лише відображають політичні реалії, що склались у Чернігівському регіоні на XI ст., і навряд чи можуть бути використані для визначення першопочатків Чернігова.

Знахідки роменської кераміки на території Чернігова, безумовно, є маркером присутності або контактів із сіверянським населенням. Але час та формати цієї присутності нині є дискусійними і невизначеними. Всі спроби притягнути до вирішення питання наявності ранніх (волинцевських) матеріалів (В. П. Коваленко, М. Ю. Брайчевський) є безпідставними. Коли В. А. Богусевич в середині ХХ ст. відносив добути ним фрагменти кераміки, орнаментовані «мотузковим» штампом, до VII—VIII ст. (1955, с. 4—11), на тодішньому рівні розвитку археологічної науки це було припустимо. Пізніше була висловлена слухна на наш погляд думка, що єдиною визначальною ознакою для волинцевського керамічного комплексу є характерний круговий посуд із вертикальними вінцями (Григорьев 1988, с. 67). На сьогодні жодного фрагмента подібної кераміки в Чернігові не знайдено.

Стосовно знахідок роменської кераміки необхідно відзначити важливу деталь. Як фрагменти, так і навіть цілі форми посудин на сьогодні не дають можливості детально датувати об'єкт або горизонт культурного шару в межах VIII — початку XI ст. (Сухобоков 1992, с. 85). Здебільшого датування відбувається за спільними знахідками датувальних речей або давньоруської кераміки (Григорьев 2000, с. 151—152).

У деяких випадках, за наявності великого набору фрагментів посудин, можливе датування

деяких комплексів за сукупністю типів горщиків (Сухобоков 1998, с. 52—56). Але навіть у таких випадках детальніше датування ускладнене та є досить умовним.

Таким чином, сама по собі наявність роменської кераміки не дає можливості для точного датування пам'ятки. А відсутність чітко визначених і зафіксованих стратиграфічних горизонтів із роменськими матеріалами не створює підстав для тверджень про роменську (сіверянську) підоснову Чернігова. Шляхи і час потрапляння роменської кераміки до пізніших (або синхронних) давньоруських об'єктів та горизонтів могли бути різноманітними.

Найбільше доказовою для заперечення сіверянської підоснови Чернігова є відсутність на сьогодні чітко визначеного та достовірно зафіксованого стратиграфічного горизонту з матеріалами та забудовою роменської культури, що передував давньоруському.

Достатньо показовим є приклад Полтави. Пам'ятка знаходиться в схожих із Черніговом географічних умовах (понижся Ворскли — великої притоки Дніпра, та аналогічна західна окраїна сіверянського ареалу). За хоч і менших, але зіставних розмірах стародавнього міста та досліджених археологічними розкопками площ, на сьогодні в Полтаві виявлено десятки комплексів із наявністю як спільно роменських і давньоруських, так і суто роменських матеріалів (Кулатова та ін. 1999). На жаль, щодо Чернігова подібні об'єкти у наукових звітах не зафіксовані.

Отже, на сьогодні не існує одноставно визначених і доведених ознак існування в історичній частині Чернігова сіверянського поселення напередодні появи Давньоруської держави. Матеріали, наведені деякими дослідниками (Б. О. Рибаків, В. П. Коваленко), не підтверджено в процесі багаторічних і широкомасштабних робіт, виконаних іншими науковцями (навіть упритул до розкопів вказаних дослідників). Керамічні матеріали, опубліковані Б. О. Рибаківим та В. П. Коваленком, не можуть бути чітко датовані у межах певного сторіччя та віднесені виключно до волинцевської культури. Також у Чернігові не знайдені речі (окрім кераміки), які можна було б пов'язати з волинцево-роменськими старожитностями VIII—IX ст. Багаторічні дослідження в різних локаціях історичного центру Чернігова зафіксували появу давньоруського горизонту (не раніше кінця IX ст.) з рівня родючого шару, що лежить безпосередньо на материкі. Знахідки поодиноких артефактів ранньослов'янської та більш ранніх культур у перевідкладеному стані в нашаруваннях давньоруського та пізніших часів не дають підстав малювати картину безперервності життя протягом другої половини I тис. н. е.

Таким чином, здобуті на сьогодні археологічні матеріали не дають змоги впевнено казати про постання Чернігова на сіверянській основі. Теза про «1300 років місту Чернігову» сумнівна

та недоведена. Звісно, подальші дослідження можуть значно змінити картину, але, зважаючи на обсяги виконаних на сьогодні робіт (а це близько 60000 м² у межах стародавнього міста), це малоймовірно. Тому максимально якісна та прискіплива фіксація матеріалів у процесі досліджень, а також практичний і незаангажований погляд на раніше здобуті матеріали, мають ключове значення для об'єктивних висновків із порушеного питання.

Наприкінці статті слід визначити, чийм містом був Чернігів? Є. О. Шинаков писав: «Критеріями землі русів для кінця IX — початку XI ст. можуть бути такі археологічні ознаки, поєднані у комплексі: наявність поховань у камерах, предметів скандинавського походження, дружинного інвентарю надетнічного характеру (напр., бойових поясів), ранньокружальної кераміки X ст. «шестовицького типу». Для XI — початку XII ст. такими критеріями можуть бути: переважання християнської похоронної обрядовості, ...відсутність курганных груп зі значною кількістю комплексів з інвентарем етнографічних груп східних слов'ян та інших народів Східної Європи, особливо тих, територія постійного розселення яких прилягає до досліджуваного нині регіону» (1990, с. 146—149). Базуючись на цьому визначенні, Чернігів у X ст. в жодному сенсі не можна вважати сіверянським. Він мав усі визначені Є. О. Шинаковим ознаки і знаходиться на території Руської землі.

ЛІТЕРАТУРА

- Богусевич, В. А. 1955. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 4-11.
- Брайчевский, М. Ю. 1988. Первое письменное упоминание Чернигова в связи с проблемой формирования города. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернигов и его округа в IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка, с. 33-41.
- Веремейчик, Е. М., Бондарь, А. Н. 2012. Между-речье нижнего течения Десны и Днепра в период становления Древнерусского государства. В: *Русь в IX—XIII вв.: общество, государство, культура. Тезисы докладов международной научной конференции. Москва, 6—8 ноября 2012 г.* Москва: ИА РАН, с. 11-12.
- Григорьев, А. В. 1988. О роменской культуре в Среднем Подесенье. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернигов и его округа в IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка, с. 65-74.
- Григорьев, А. В. 1993. О роменской и древнерусской керамике на Левобережье Днепра. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитности Южной Руси.* Чернігів: Сіверянська думка, с. 76-82.
- Григорьев, А. В. 2000. *Северская земля в VIII — начале XI вв. по археологическим данным.* Тула: Гриф и К°.
- Зайцев, В. В. 2009. *Черниговское княжество в X—XIII вв.* Москва: Квадрига.
- Казаков, А. Л. 1995. Древний Чернигов глазами летописцев и современных историков. В: Моця, О. П. (ред.). *Археологічні старожитності Подесення. Матеріали історико-археологічного семінару, при-*

свяченого 70-річчю від дня народження Г. О. Кузнецова. *Чернігів — Славутич, 22—23 вересня 1995 р.* Чернігів: Сіверянська думка, с. 74-78.

Казаков, А. Л. 2010. Літописна «Сівера» і літописні міста Чернігово-Сіверщини. *Археологія і давня історія України, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології*, с. 109-115.

Казаков, А. Л. 2020. Чернігівські сіверяни. *Археологія і давня історія України, 2 (35)*, с. 412-415.

Казаков, А. Л., Гребень, П. Н. 1991. Роменские комплексы Любеча. В: *Гомельщина: Археология, история, памятники. Тезисы II Гомельской областной научной конференции по историческому краеведению*. Гомель, с. 86-87.

Казаков, А. Л., Марченко, В. М. 1993. Південно-західна частина Любецького посаду IX—XIII ст. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Південної Русі*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 30-37.

Казаков, А. Л., Черненко, О. Є., Печений, Є. В. 2009. Дослідження на території Чернігівського дитинця у 2008 р. *Археологічні дослідження в Україні 2008 р.*, с. 314-315.

Коваленко, В. П. 1988. Основные этапы развития древнего Чернигова. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернигов и его округа в IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка, с. 22-33.

Коваленко, В. П. 2011. Стародавній Седнів та війна Олега з сіверянами у 884 р. В: Толочко, П. П. (ред.). *Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років. Матеріали міжнародної наукової конференції. Чернігів, 19—20 листопада 2010 року*. Чернігів: Вера и жизнь, Луцьк: Терен, с. 150-161.

Кулатова, І. М., Мироненко, К. М., Приймак, В. В., Супруненко, О. Б. 1999. Житлово-господарські комплекси X—XIV ст. з розкопок літописної Лтави 1998 р. *Археологічний літопис Лівобережної України, 1*, с. 47-68.

Моргунов, Ю. Ю. 2014. Ещё раз о северянских «протогородах». В: Толочко, П. П. (ред.). *Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи*. Київ: Стародавній світ, с. 116-131.

Моця, О. П. 2013. Ранньословянські об'єкти Шестовиці і проблема поляно-сіверянського розмежування. В: Івакіш, Г. Ю. (ред.). *Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірка праць на пошану дійсного члена НАН України П. П. Толочка з нагоди його 75-річчя*. Київ: Стародавній світ, с. 214-226.

Моця, О., Казаков, А. 2011. *Давньоруський Чернігів*. Київ: Стародавній світ.

Насонов, А. Н. 1951. «Русская земля» и образованные территории Древнерусского государства: историко-географическое исследование. Москва: АН СССР.

Повесть... 1950. *Повесть временных лет*. 1. Москва; Ленинград: АН СССР.

Приймак, В. В. 1999. Регіональні особливості роменської культури. *Археологічний літопис Лівобережної України, 1*, с. 11-19.

Русанова, И. П. 1966. *Курганы полян X—XII вв.* Свод археологических источников, Е1-24. Москва: Наука.

Рыбаков, Б. А. 1947. Поляне и северяне (к вопросу о размещении летописных племён на Среднем Днепре). *Советская этнография, VI—VII*, с. 81-105.

Рыбаков, Б. А. 1949. Древности Чернигова. В: Воронин, Н. Н. (ред.). *Материалы и исследования по археологии древнерусских городов*. I. Материалы и исследования по археологии СССР, 11. Москва: АН СССР, с. 7-102.

Самоковасов, Д. Я. 1916. *Могильные древности Северянской Черниговщины*. Москва: Синодальная типография.

Седов, В. В. 1982. *Восточные славяне в VI—XIII вв.* Археология СССР с древнейших времён до средневековья, 14. Москва: Наука.

Ситий, Ю. М. 2013. *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова*. Чернігів: Десна Поліграф.

Сухобоков, О. В. 1992. *Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст.* Київ: Наукова думка.

Сухобоков, О. В. 1998. К хронологии славянских памятников Днепровского Левобережья последней четверти I тыс. В: Моця, О. П. (ред.). *Історія Русі-України (історико-археологічний збірник)*. Київ: ІА НАН України, с. 49-60.

Черненко, Е. Е. 2017. К вопросу об истории Благовещенской церкви в Чернигове. В: Иоаннисян, О. М. (ред.). *Монументальное зодчество изучения Руси и восточной Европы эпохи Средневековья*. Труды Государственного Эрмитажа, LXXXVI. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 244-256.

Черненко, О. Є. 2021. Археологізовані сліди орних знарядь на території стародавнього Чернігова. *Археологія і давня історія України, 1 (38)*, с. 33-43.

Шекун, А. В., Веремейчик, Е. М. 1988. Селища IX—XIV вв. в междуречье низовой Десны и Днепра. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернигов и его округа в IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка, с. 93-110.

Шинаков Е. А. 1990. Северные границы «Русской земли» X века. В: *Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.»*. Чернигов, 15—18 мая 1990 г. Чернигов: Десна, с. 146-149.

REFERENCES

Bohusevych, V. A. 1955. Arkheolohichni rozkopky v Chernihovi v 1949 ta 1951 rr. *Arkheolohichni pam'iatky URSS, V*, s. 4-11.

Braichevskii, M. Iu. 1988. Pervoe pismennoe upominanie Chernigova v sviazi s problemoi formirovaniia goroda. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Chernigov i ego okruga v IX—XIII vv.* Kyiv: Naukova dumka, s. 33-41.

Veremeichik, E. M., Bondar, A. N. 2012. Mezhdureche nizhnego techeniia Desny i Dnepra v period stanovleniia Drevnerusskogo gosudarstva. In: *Rus v IX—XIII vv.: obshchestvo, gosudarstvo, kultura. Tezisy dokladov mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. Moscow, 6—8 noiabria 2012 g.* Moscow: IA RAN, s. 11-12.

Grigorev, A. V. 1988. O romenskoj kulture v Srednem Podeseene. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Chernigov i ego okruga v IX—XIII vv.* Kyiv: Naukova dumka, s. 65-74.

Grigorev, A. V. 1993. O romenskoj i drevnerusskoj keramike na Levoberezhe Dnepra. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starozhytnosti Pivdennoi Rusi*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 76-82.

Grigorev, A. V. 2000. *Severskaia zemlia v VIII — nachale XI vv. po arkheologicheskim dannym*. Tula: Grif i Ko.

Zaitsev, V. V. 2009. *Chernigovskoe kniazhestvo v X—XIII vv.* Moscow: Kvadriga.

Kazakov, A. L. 1995. Drevnii Chernigov glazami letopistsev i sovremennykh istorikov. In: Motsia, O. P. (ed.). *Arkheolohichni starozhytnosti Podeseenniia. Materialy istoriko-arkheolohichnoho seminaru, prysviachenoho 70-richchuu vid dnia narodzhennia H. O. Kuznetsova*. Chernihiv — Slavutych, 22—23 veresnia 1995 r. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 74-78.

Kazakov, A. L. 2010. Litopysna «Sivera» i litopysni mista Chernihovo-Sivershchyny. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy, 1: Problemy davnoruskoi ta serednovichnoi arkheolohii*, s. 109-115.

Kazakov, A. L. 2020. Chernihivski siveriany. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy, 2 (35)*, s. 412-415.

Kazakov, A. L., Greben, P. N. 1991. Romenskie komplekсы Liubecha. In: *Gomel'shchina: Arkheologiya, istoriya, pamiatniki. Tezisy II Gomelskoi oblasti nauchnoi konferentsii po istoricheskomu kraevedeniu*. Gomel, s. 86-87.

Kazakov, A. L., Marchenko, V. M. 1993. Pivdenno-zakhidna chastyna Liubetskoho posadu IX—XIII st. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starozhytnosti Pivdennoi Rusi*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 30-37.

Kazakov, A. L., Chernenko, O. Ye., Pechenyi, Ye. V. 2009. Doslidzhennia na terytorii Chernihivskoho dytyntsia u 2008 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2008 r.*, s. 314-315.

Kovalenko, V. P. 1988. Osnovnye etapy razvitiia drevnego Chernigova. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Chernigov i ego okrug v IX—XIII vv.* Kyiv: Naukova dumka, s. 22-33.

Kovalenko, V. P. 2011. Starodavnii Sedniv ta viina Oleha z siverianamy u 884 r. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Khrystyianizatsiini vplyvy v Kyivskii Rusi za chasiv kniazia Oskolda: 1150 rokiv. Materialy mizhnarodnoi naukovoii konferentsii. Chernihiv, 19—20 lystopada 2010 roku*. Chernihiv: Vera y zhyzn, Lutsk: Teren, s. 150-161.

Kulatova, I. M., Myronenko, K. M., Pryimak, V. V., Suprunenko, O. B. 1999. Zhytlovo-hospodarski komplekсы X—XIV st. z rozkopok litopysnoi Ltavy 1998 r. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 47-68.

Morganov, Iu. Iu. 2014. Eshche raz o severianskikh «protogorodakh». In: Tolochko, P. P. (ed.). *Mista Davnoi Rusi. Zbirka naukovykh prats pam'iaty A. V. Kuzy*. Kyiv: Starodavnii svit, s. 116-131.

Motsia, O. P. 2013. Rannoslovianski ob'ekty Shestovytsi i problema poliano-siverianskoho rozmezhuвання. In: Ivakin, H. Yu. (ed.). *Slov'iany i Rus: arkheolohiia ta istoriia. Zbirka prats na poshanu diisnoho chlena NAN Ukrainy P. P. Tolochka z nahody yoho 75-richchia*. Kyiv: Starodavnii svit, s. 214-226.

Motsia, O., Kazakov, A. 2011. *Davnoruskyyi Chernihiv*. Kyiv: Starodavnii svit.

Nasonov, A. N. 1951. «Russkaia zemlia» i obrazovanie terytorii Dreunerusskogo gosudarstva: istoriko-geograficheskoe issledovanie. Moscow: AN SSSR.

Povest... 1950. *Povest vremennykh let*. 1. Moscow; Leningrad: AN SSSR.

Pryimak, V. V. 1999. Rehionalni osoblyvosti romenskoii kultury. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 11-19.

Rusanova, I. P. 1966. *Kurgany polian X—XII vv.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-24. Moscow: Nauka.

Rybakov, B. A. 1947. Poliane i severiane (k voprosu o razmeshchenii letopisnykh plemen na Srednem Dnepre). *Sovetskaia etnografiia*, VI—VII, c. 81-105.

Rybakov, B. A. 1949. Drevnosti Chernigova. In: Voronin, N. N. (ed.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii drevnerusskikh gorodov*. I. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 11. Moscow: AN SSSR, s. 7-102.

Samokvasov, D. Ia. 1916. *Mogilnye drevnosti Severianskoi Chernigovshchiny*. Moscow: Sinodalnaia tipografiia.

Sedov, V. V. 1982. *Vostochnye slaviane v VI—XIII vv.* Arkheologiya SSSR s drevneishikh vremen do srednevekovia, 14. Moscow: Nauka.

Sytyi, Yu. M. 2013. *Khrystyianski pokhvalni pam'iatky davnorusskoho Chernihova*. Chernihiv: Desna Polihraf.

Sukhobokov, O. V. 1992. *Dniprovske lisostepove Livoberezhzhia u VIII—XIII st.* Kyiv: Naukova dumka.

Sukhobokov, O. V. 1998. K khronologii slavianskikh pamiatnikov Dneprovskogo Levoberezhia poslednei chetverti I tys. In: Motsia, O. P. (ed.). *Istoriia Rusi-Ukrainy (istoryko-arkheolohichni zbirnyk)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 49-60.

Chernenko, E. E. 2017. K voprosu ob istorii Blagoveshchenskoii tserkvi v Chernigove. In: Ioannisian, O. M. (ed.). *Monumentalnoe zodchestvo izucheniia Rusi i vostochnoi Evropy epokhi Srednevekovia*. Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha, LXXXVI. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 244-256.

Chernenko, O. Ye. 2021. Arkheolohizovani slidy ornykh znariad na terytorii starodavnogo Chernihova. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), s. 33-43.

Shekun, A. V., Veremeichik, E. M. 1988. Selishcha IX—XIV vv. v mezhdureche nizovii Desny i Dnepra. In: Tolochko,

P. P. (ed.). *Chernigov i ego okrug v IX—XIII vv.* Kyiv: Naukova dumka, s. 93-110.

Shinakov E. A. 1990. Severnye granitsy «Russkoi zemli» X veka. In: *Tezisy istoriko-arkheologicheskogo seminaru «Chernigov i ego okrug v IX—XIII vv.»*. Chernigov, 15—18 maia 1990 g. Chernigov: Desna, s. 146-149.

S. O. Sorokin, Y. M. Sytyi

FURTHER THOUGHTS ON THE «SIVERIAN» CHERNIHIV

The historiography on the prehistory of Old Rus Chernihiv is reviewed in the paper. The different opinions of researchers and hypotheses about the existence of settlements in the central part of the city in the 8th—9th centuries are considered. Archaeological finds and their dating are analyzed. Basing on this analysis, the authors concluded the following: currently there are no unanimously determined and proven markers of the existence of Siverians settlement in the historical part of Chernihiv on the eve of the Old Rus establishment. The materials presented by some researchers (B. Rybakov, V. Kovalenko) have not been confirmed during many years of large-scale work conducted by other scholars, even near the excavation areas of the mentioned researchers. While V. P. Kovalenko's investigation yielded some ceramic materials, no objects were discovered in the excavations. The presence of ploughing layers dating back to the 7th—8th centuries has not been confirmed. The pottery having been published by B. Rybakov and V. Kovalenko cannot be clearly dated within a certain century. Also, there are no known dating finds in Chernihiv that could be associated with Volyntsevo-Romny antiquities of the 8th—9th centuries. Long-term research in various locations of the historical center of Chernihiv recorded the Old Rus horizon appearance not earlier than the end of the 9th century. Single finds of artifacts of Early Slavic and earlier cultures in a re-deposited state in the layers of Old Rus and later times do not give grounds to depict the continuous life here during a certain period (the second half of the 1st millennium AD).

Keywords: Chernihiv, Siverians, Polans, ceramics of the Volyntsevsk and Romensk cultures, 1300-year anniversary of the city.

Одержано 30.06.2023

СИТИЙ Юрій Миколайович, науковий співробітник, Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця», Чернігів, Україна.

SYTYI Yurii, Researcher National Historical and Cultural Reserve «Hetman's Capital», Chernihiv, Ukraine.

ORCID 0000-0002-6117-3875,
e-mail: yurisytyi@gmail.com.

СОРОКІН Сергій Олексійович, співробітник ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Чернігів, Україна.

SOROKIN Serhii, Researcher, State Enterprise «Scientific Research Center «Protective Archeological Service of Ukraine» of Institute of Archeology of NAS of Ukraine, Chernihiv, Ukraine.

ORCID 0000-0001-7577-1772,
e-mail: kotssorokin@gmail.com.

Г. А. Козубовський

ПРО ГРОШОВІ ОДИНИЦІ В ГРАФІТО 25 ІЗ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

У статті аналізуються згадані в графіто із Софійського Собору в Києві назви — «гривни соболиш» і «драниця». Звертається увага на три можливі варіанти для здійснення великих грошових угод у Києві XII ст.: у скіфатних золотих і електрових монетах другої половини XI—XII ст., в перелитих із таких монет злитках, а також у срібних злитках — гривнах київського типу. Припускається можливість ототожнення скіфатних монет і «драниць».

Ключові слова: графіто, гроші, Боянова земля, «драниця», «гривни соболиш», скіфатні монети.

У середині XX ст. у південній галереї Софійського собору С. О. Висоцький виявив та ввів до наукового обігу надзвичайно інформативне графіто (рис. 1). Дослідник запропонував і сучасний переклад цього напису з 14 рядків: «Місяця січня в 30-те на святого Іполита купила землю Боянову княгиня Всеволодова, перед святою Софією, перед попами, а тут були: попин Яким Домило, Пантелей Ступко, Михалько Неженевич, Михайло, Данило, Марко, Сем'юн, Михал Єлісавинич, Іван Янчин, Тудор Тубинов, Ілля Копилович, Тудор Борзятнич; а перед тими свідками купила княгиня землю Боянову всю, а вдала за неї сімдесят гривен соболиних, а в тому драниць на сімсот гривен» (Висоцький 1964; 1966, с. 61, 64; Висоцький 1974, с. 12).

Упродовж останніх п'ятдесяти років графіто, його зміст, датування, палеографічні особливості тощо, стали предметом вивчення багатьох спеціалістів (сучасний огляд див.: Никитин 2001, с. 389—395; Дробышева 2020, с. 131—135, 138—139; Котышев 2020). Серед дослідників окреслилося кілька основних версій щодо датування, інтерпретації згаданих у тексті графіто осіб, самого характеру угоди, пояснення окремих

термінів. Частина науковців підтримала запропоноване С. О. Висоцьким датування — друга половина XII ст. і співвіднесення угоди з єдиною Всеволожою княгинією, що жила у Києві в цей час — вдовою Всеволода Ольговича Марією (Висоцький 1966, с. 60—71; Котышев 2020, п. 13). Інші пов'язують княгиню Всеволожу із вдовою князя Всеволода Ярославича і датують угоду межею XI—XII ст. (Німчук 1967, с. 89; 2015, с. 156; Рыбаков 1972, с. 415—417; Дробышева 2020, с. 133). Існує й окрема думка, що княгиня Всеволодова «сторгувала» землю княгині Боянової, а сам Боян, болгарський князь, осів у Києві в середині XI ст. (Никитин 2001, с. 400—403). Також запропоновано кілька версій щодо локалізації Боянової землі та зв'язок Бояна, згаданого у «Слові о полку Ігоревім», із назвою землі в графіто. С. О. Висоцький поєднав Боянову землю з Копиревим кінцем («Копиревъ конецъ оу Києвъ на Боюніш», за Єрмолаївським списком Іпатіївського літопису (XVIII ст.). Вдова Всеволода Ольговича купила землю під будівництво Кирилівського монастиря — родинної усипальниці Ольговичів (Висоцький 1985, с. 209—210). Нещодавно висунуто припущення про локалізацію «на Боюніш» із районом Києва Оболонню («на болоніш») (Дробышева 2020, с. 135, прим. 8 із посиланням на Н. Хамайко). Інші дослідники взагалі відкидають тлумачення Боянової землі як топоніма: натомість її розглядають як об'єкт права власності (Німчук 1967, с. 89; Никитин 2001, с. 389—404; Корнієнко 2013, с. 167).

Більшість сучасних дослідників вислів «крн-ла землю» графіто, слідом за С. О. Висоцьким, розуміють як «купила землю» (Висоцький 1966, с. 61, 69). За берестяними грамотами фіксується близько десятка варіантів написання терміну, що означає «купити»: «крити», «кръ», «кръни», «крили», «кръните» та інші (Зализняк 2004,

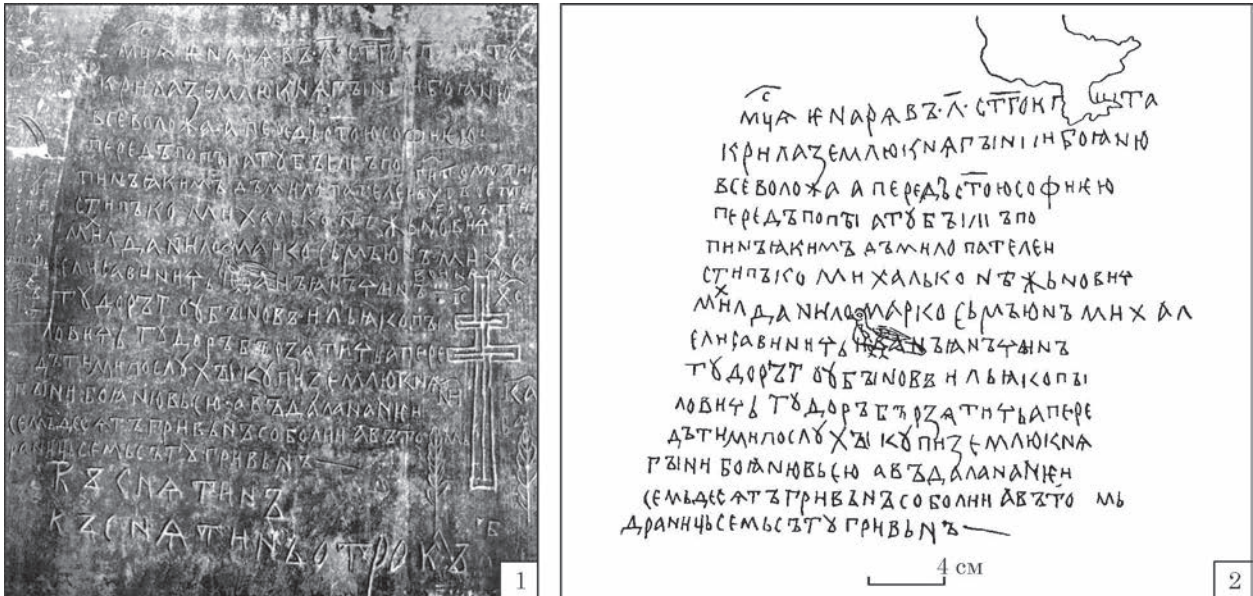

Рис. 1. Запис про купівлю «Боянної землі» (графіто 25): 1 — фото; 2 — прорис (за: Высоцкий 1966)

с. 75). Хоча існують й інші погляди щодо слова «крили». В новгородській свинцевій грамоті першої чверті XII ст. дієслово «крили» пов'язується з покриттям даху (Черепнин 1969, с. 127—129; Седова 2003, с. 134—135, 137).

Дуже цікавими й незвичними виглядають згадані у графіто «70 гривен соболіш» та «700 драниць». Першовідкривач напису С. О. Висоцький спочатку вважав, що княгинею була сплачена десятина — десята частина суми (70 гривен соболів) у казну храму, а загальна вартість землі становила 700 гривен. Слово «драниць» учений пояснював як «частину, відрізок, кусок», але й не виключив, із посиланням на думку філолога А. І. Багмут (1964, с. 295), перестановки літер у ньому (припущення, що автор графіто мав на увазі «дарниць» — від дар). Версія про дари, подарунки — «дарниць», як результат метатези, виглядає доволі привабливою. Адже княгиня, напевно, за життя накопичила значну кількість подарунків і вони могли зберігатися в Софійському соборі. Але інші мовознавці заперечують це, зважаючи на чітке написання слова «драниць» (Німчук 1967, с. 89). Означення суми в гривнях і хутрах С. О. Висоцький вважав звичним явищем (1966, с. 65—67). Пізніше учений пов'язав слово драниць із «тройницями» — зв'язками з трьох шкурок хутра, що згадуються серед документів ганзейського часу. А початкові літери слова — «дра» — як передачу з німецької «dreißig» (три) (Высоцкий 1976, с. 224).

В останній час з'явилися версії про зв'язок «драниць» із згаданими у Абу Хамид аль-Гарнаті (1150—1153) зв'язками старих білячих шкур, які начебто після їх опломбування ставали грошима. Відповідно до гіпотези О. В. Назаренка, одна гривня драниць прирівнюється одній південноруській гривні-сорочку XI ст. (сорочок — 40 зв'язаних шкур), і відповідно 81,86 г срібла. Такі «асигнацій»-драниці вважаються реальним

еквівалентом нових гривен кун із кінця XI ст. Вважається, що при купівлі Боянної землі сама сума була виплачена собольми. Гривни драниць розглядаються як розрахункові одиниці, в які для ясності переведена сума. Вартість гривни соболів оцінюється в 320—400 кун або 3840—4800 драниць. Слово «драниця» розглядається як інша назва терміну «векша нова» (Назаренко 1996, с. 70—71; 2001, с. 206—207). Існування «шкурок-асигнацій» — драниць, як і сорочок соболів = 10 гривен драниць, підтримується і частиною сучасних дослідників (Гипшиус 2017, с. 26, 32). Вся вартість Боянної землі оцінюється в 57,3 кг срібла (Дробышева 2020, с. 138, прим. 9—10).

Часто повідомлення Абу Хамид аль-Гарнаті 50-х рр. XII ст. про торгівлю на зв'язки шкур абсолютизується дослідниками. Вважається, що воно може стосуватися Рязанської землі, Києва чи може відноситися до всіх східнослов'янських земель (Монгайт 1971, с. 113—114). Але свідчення цього східного автора, як і інших подібних, можуть відноситися лише до окремих земель, окремих князівств-держав. Тому, напевно, частина дослідників справедливо відносять повідомлення східних джерел лише до окремих слов'янських племен (Рыбаков 1982, с. 258—260, 262). Тобто тих слов'ян, що мали безпосередні контакти з володарями величезних лісових ресурсів (хутряних тварин). Також, напевно, слушним є твердження, що єдине давніше свідчення (Ібн-Русте, 20-ті рр. X ст.) про використання куниць як грошей у мешканців волзького Булгара, не може розглядатися свідченням використання хутряних грошей як загального еквівалента. А лише свідчить про те, що використання таких товаро-грошей характерне для XII—XIV ст. та якоюсь мірою може бути реальним і для давнішого часу (Янин 2009, с. 53—54; Спасский 1970, с. 37). Для різних народів, зокрема різних груп східних слов'ян,

Рис. 2. Гривни на мініятурі Радзивиллівського літопису (за: Радзивиловская... 1994)

існували різні пріоритети у використанні тих чи інших загальних еквівалентів, обумовлених власними природними та людськими ресурсами. Не могла бути й однаковою вартість одиниць хутра, мір зерна чи меду в кількох десятках окремих держав Східної Європи XII—XIII ст. Також і базове посилання на відповідність руської куни дирхемові, виходячи з вартості: один дирхем — хутро куниці (що фіксується за окремими джерелами), не може розглядатися універсальним для усіх земель і князівств Східної Європи (Назаренко 1996, с. 53—55).

Хутра дійсно нерідко виступали еквівалентом обміну різноманітних товарів, зокрема й дорогоцінних металів. Широки природні умови і необмежений зовнішній попит на хутра залишали за продуктами полювання унормовані засоби виплати данини й обміну і в період Давньої Русі. Літописець назвав основні неслов'янські племена (безумовно, не всі — Г. К.), що були зобов'язані даниною: «А се — інші народи, які данину дають Руси: чюдь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям, литва, зимигола, корсь, нарова, ліб...» (ПСРЛ 1926—1928, с. 8—9; пер.: Махновець 1989, с. 6). Значна частина племен і народів уже мала чималий досвід у виплатах данини володарям різного рівня, і насамперед у хутрах та інших продуктах лісових ресурсів (часто єдино можливих для певної місцевості). Частину необхідних продуктів вони отримували від навколишніх племен і народів, що займалися мисливством. Отрок Гюрта Рогович, відправлений у Печору до людей «даючих дань Новгороду», почув від них розповідь про натуральний обіг із людьми (народом), що жили ще далі (біля 1096 р.): «...Знаходили ми дивне нове чудо... і в горах тих — крик великий і говір, і січуть вони гору, хоча чи прорубатися. І є в горі тій прорубане оконце невелике, і туди вони мовлять. [Але] не зрозуміти мови їх, а показують вони залізо, ...якщо хтось дасть їм залізо, або ножа, або сокиру, то вони дають хутро за це» (ПСРЛ 1926—1928, с. 184—185; пер.: Махновець 1989, с. 143). У Переяславському літописці цей текст доповнено глосюю: «дают соболи, куницю, белку против, тысяцю дороже цень» (ПСРЛ 1995, с. 64), що, напевно, відтворює реальний досвід XII—XIII ст. (Пашуто 1965, с. 81). Чи як вважає частина дослідників «хутряні гроші» могли виконувати тимчасові фун-

кції грошей, зокрема на великих міжнародних ринках. Чи їх використання як засобу обігу могло бути епізодичним явищем через неміцність шкур і хутр (Янин 2009, с. 53—54; Котляр 1971, с. 49).

Але, напевно, у XI—XII ст. можливість у накопиченні значної кількості дорогоцінних металів (зокрема і в обмін на хутра) існувала у багатьох народів Східної Європи. І могла вилучатися як данина замість хутр. Як, наприклад, в літописі (1193 р.): «...яко копимъ сребро и соболи, иная узорочія, а не губити своихъ смердов и своєю дани» (ПСРЛ 1851, с. 169).

Багатьом дослідникам на користь існування хутряних і шкур'яних грошей слугували й слугують відповідні мініатюри на сторінках Радзивиллівського (Кенігсберзького) літопису. Відповідно до сучасних досліджень, мініатюри Радзивиллівського літопису створені на початку XIII ст. і скопійовані чи творчо перероблені наприкінці XV ст. (напр.: Темушев 2014, с. 101, 112). Коментатори мініатюр звертають увагу на певну еволюцію в зображеннях данини, незважаючи на певну шаблонність (Темушев 2014, с. 107—108, 110). В одних випадках це лише хутра, в інших — до хутр долучається ще щось. Так, розповідь про похід синів київського князя Мстислава Володимировича на чудь 1130 р.: «і взяли вони їх, і наклали на них данину», супроводжується відповідним малюнком — представники народу чудь, крім традиційних зв'язок хутра, ведуть і дрібну рогату худобу (баран?) (Радзивиловская... 1994, л. 164; пер.: Махновець 1989, с. 185—186). Або ж хутра взагалі відсутні на мініатюрах, а натомість зображені горщики, посуд, короби (Радзивиловская... 1994, л. 8, 11 об., 34 об.). Припускається, що горщики вказують на мед, короби — на тканину або ємності для монет (Темушев 2014, с. 107—108, 110). Проте великі грошові виплати й міжкнязівські угоди супроводжуються зображенням грошових знаків — гривен. Зокрема на мініятурі, що ілюструє події 1144 р. — виплату контрибуції Володимиром Володаревичем Галицьким київському князю Всеволоду Ольговичу, на столі перед князями зображені злитки (рис. 2; Радзивиловская... 1994, л. 174 об.; Арциховский 1944, с. 14; Рыбаков 1984, с. 219; Темушев 2014, с. 11).

Тобто дорогі хутра дійсно становили значну частину данини, накопичувалися у князівських та церковних скарбницях. Але важко уявити купівлю значної ділянки землі у Києві за витерті шкурки. Чи навіть за таку значну кількість дорогих соболиних шкур.

Вважається, що у тексті графіто йдеться не про «соболи» гривни, а про 70 гривен «соболиш» (Німчук 1967, с. 89). Цілком імовірно, що термін «гривен соболиш», в поєднанні з визначенням, міг означати вид податку, побору, виплати, статті прибутків чи видатків: «міхові, соболині, баранячі, туккові, льняні гроші» — такі, що замінювали натуральний податок, данину (приклад див.: ред. Бархударов 1977, с. 218). Чи як «горностальніе деньги» — грошовий збір взамін хутр горностая: «Взял... с обжи без четверти дань, и

горностальныя деньги, и ямские» (1548 р.) (Там само, с. 89).

Тому, можливо, «гривни соболиш» вказують на походження коштів. Гривни, отримані на заміну соболиної данини, придане, подарунки. Такі кошти, в залежності від їх походження, могли знаходитися у різних емностях: коробах, корзинах, скринях, посудинах і зберігатися в Софійському соборі (приміщеннях на території монастиря).

Джерела згадують велику кількість коштів, що накопичувалася з приданим, весільними подарунками тощо. Це пов'язується з візантійською традицією. В Україні свати, що здійснювали розпис приданого (рухомого й нерухомого майна), називалися «людьми друкованими» (Остроухов 1905, с. 3—7, 14—21, 24—27, 38—39). Соболи грали велику роль у здійсненні весільних обрядів, де їх часто згадується чимала кількість поруч із монетами — золотими й позолоченими (Сахаров 1849, с. 107).

Одне з основних значень слова «куна» — словники здебільшого подають як «куниця, соболь». Куна — також грошова одиниця, куни — гроші (Филин 1980, с. 89; Фасмер 1986, с. 417). «Вивідна куниця» — податок за одруження, який фіксується до другої половини XVIII ст. У документі XV ст.: «...хто віддасть свою дочку заміж в інше місто, волость — алтин, за межі князівства — два алтина». Чи в документі XVII ст.: «Видав дочку свою Марію... А виводну куницю за наказом государя свого... взяв рубль» (Остроухов 1905, с. 20—22). І такі, ймовірно, чималі кошти осідали в князівських, боярських та монастирських скарбницях.

У сучасних дослідженнях згадані в графіто одиниці також пов'язуються з пожертвою (Корнієнко 2015, с. 16).

Слова «дранка», «драниця», «дрань», «dranica» словники здебільшого визначають як різновид покрівлі будівель — тонка дощечка. Воно вважається похідним від слова дерти (Грінченко 1927, с. 108—109; ред. Мельничук 1985, с. 40—41; Козюба 2016, с. 122). Саме так це слово із софійського графіто трактують й українські мовознавці. У пам'ятках української писемності це слово саме в такому значенні — покриття даху, тонкі дощечки для покрівлі фіксується з XVI ст. (Німчук 1967, с. 89). Автори фундаментального «Словаря древнерусского языка XI—XIV вв.» не змогли ідентифікувати це слово — «драница» у софійському графіто — і залишили його під знаком питання (ред. Аванесов 1990, с. 77).

«Дранка», «дрантя» також використовуються на означення зношеного одягу, але рідше — й одягу загалом (ред. Білодід 1971, с. 407). Але в діалектних східноєвропейських словниках — це також корзина, невелика корзинка з лубу, дранок (драцана корзина те ж саме, що й дранишня корзина) (ред. Мельниченко 1985, с. 18—19).

За перекладними пам'ятками найдавнішого періоду (Хроніка Георгія Амартола, XI ст.) термін «дранка» пов'язується із запозиченням із латині: «scandula» — дранка, скудель — черепок, шматок розбитого горщика, глиняний — скудельний

(Матвиенко, Щеголева 2000, с. 435, прим. И277; Шапошников 2010, с. 330). У латинській мові «scandula», «scandala» — гонт, дранка (Дворецкий 1986, с. 689).

Статус княгині, та й сам факт купівлі землі (ймовірно, значної ділянки), передбачає виплату великої суми коштів в існуючих на XII ст. грошових знаках — золотих чи срібних. На той час у Південній Русі такою одиницею могли бути гривни — злитки (золоті чи срібні) або візантійські монети (золоті, електрові, срібні). Інших еквівалентів в достатній кількості, щоб здійснити подібну угоду, на цих теренах в обігу не було.

З другої половини — кінця XI ст. на теренах Східної Європи починають з'являтися угнуті мисочкоподібні, т. зв. скіфатні монети. Сама форма таких монет обумовлена технікою карбування, яка на сьогодні ще не остаточно з'ясована. Назви «кавкіон» (гр.), «concauus» (лат.) чи «concave» (англ., фр.) — «увігнутий», «Schüsselförmig» (нім.) — «блюдеподібний», пов'язується з формою таких монет. У сучасній нумізматичній літературі використовують термін «скіфатні» (від чашкоподібної чи мисочкоподібної форми). Хоча сам термін відомий ще з XI ст.

Масове карбування таких монет характерне насамперед для Візантії, де для угнутих монет використовувався свій термін — «трахея». Такі монети випускалися ще в першій половині XI ст., але поширення їх пов'язується з карбуванням імператорів Михайла VII Дуки (1071—1078) та Олексія I Комніна (1081—1118), а також їх наступників. Монети, що карбувалися з кінця XI ст. до середини XIV ст. могли бути золотими, електровими (срібними) і білонними (мідними). Після падіння Візантії подібні монети карбувалися в Нікеї, Салоніках та Епірі. Протягом XII—XIV ст. угнуті монети карбувалися і в Європі, зокрема в Угорщині, Німеччині, Італії, Болгарії (Schrötter 1930, s. 336, 615, 619, 642; Grierson 1999, p. 15, 59, 44; Hendy 1969, p. 29; Потин 1998, с. 162; Харитонов 2004, с. 188—189).

Протягом другої половини XI ст. відбулося різке і стрімке погіршення золотої візантійської монети: вміст золота знизився до 83 % вже за Костянтина IX Мономаха (1042—1055), до 70—50 % — за Романа IV Діогена (1068—1071) та Михайла VII Дуки (1071—1078), до 36 % — за Никифора III Вотаніата (1078—1081) (Salamon 1987, s. 221). Дореформенні золоті монети Олексія I Комніна 1081—1092 рр. мають трохи більше 10 % золота (Morrisson 2002, s. 931, tabl. 5).

За грошовою реформою Олексія I Комніна (1092 р.), що впорядковувала монетне виробництво імперії, основним номіналом став новий золотий угнутий солід — «номізма гіперперон» масою 4,3—4,4 г і пробою в 20—21 карат (833,3—875°), який у джерелах часто називався в скороченій формі «перпер». Крім золотих монет, карбувалися електрові «то траху аспрон» — білі увігнуті монети (трахи — у формі чашки; аспрон — білий (гр.)) та білонні трахеї. У документах кінця XI ст. такі монети називають «нові трахеї», «нові увігнуті мо-

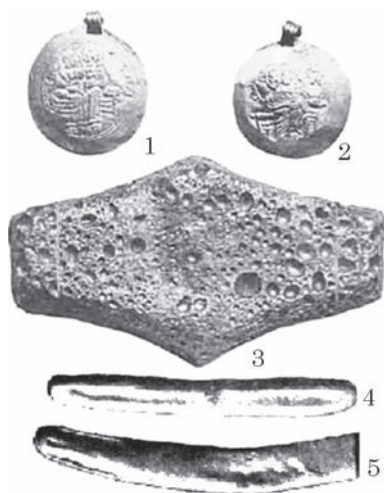

Рис. 3. Монети і злитки з київських скарбів другої половини XI — XII ст.: 1, 2 — скіфатні монети Олексія I Комніна (1081—1118) та Іоанна II Комніна (1118—1143); 3 — гривна київського типу з київського скарбу XII ст.; 4, 5 — золоті злитки масою 141 і 95 г другої половини XI ст. (за: 1—3 — Кондаков 1896; 4, 5 — Корзухина 1954)

нети» (Авдев 2005, с. 17). «Біла увігнута номізма» зафіксована в джерелах під 1104 р. для означення електрових монет (Hendy 1969, s. 30—31).

Існують погляди, що такі терміни, як «траху» (трахея) застосовувались на виокремлення нерівних монет чи «супһате» — на виокремлення легких монет (Kazhdan 1991, s. 2101; Потин 1993, с. 162).

Серед монетних знахідок кінця XI—XIII ст. на українських теренах такі нерівні, угнуті монети являють собою одну з найпоширеніших груп. А золоті вгнуті монети виглядають чи не єдиним реальними золотими монетами цього часу (Кропоткин 1962, с. 31—38; Зоценко 1991, с. 64—65, 69—72, 75—76). Саме такі скіфатні монети Олексія I (1081—1118) та Іоанна II (1118—1143) Комніних, зафіксовані разом із гривнами київського типу та прикрасами у скарбі з Києва поруч із Софійським собором (рис. 3: 1—3; Кондаков 1896, с. 138—139, табл. IX; Корзухина 1954, с. 118—119, № 99). В іншому київському скарбі кінця XI ст., ймовірно захованому ще до масової появи скіфатних монет, поруч із прикрасами та 15 (19?) візантійськими монетами від Никифора II Фоки (963—969) до Ісаака I Комніна (1057—1059) та монетою західного халіфату 1033 р., були знайдені золоті злитки масою 141 г і 95 г (рис. 3: 4—5; Ильин 1921, с. 27, № 90; Корзухина 1954, с. 90—91, № 30, табл. X). Дві золоті монети XII ст.: одна — Мануїла I Комніна (1143—1180), інша — не визначена, золотий злиток вагою 20 г і 8 гривен київського типу походять із скарбу, знайденого 1900 р. у Сахновці (Черкаська обл.) чи в Києві (?). Такі монети протягом значного періоду були не тільки бажаним засобом накопичення, джерелом наповнення князівських скарбниць, а й мірою вартості (Зоценко 1991, с. 64—65, 74; Ильин 1921, с. 27, № 91). Саме в золотій візантійській монеті проводився рахунок

у договорах із греками, а відтворювана в сріблі вартість золотої монети традиційно розглядається основною рахунковою одиницею (Назаренко 1996, с. 30—32). Сумісні знахідки таких золотих монет, золотих злитків і гривен київського типу вказують на одночасне використання таких грошових знаків. Але з появою низькоякісної золотої та електрової монети, напевно, виникла необхідність у її виокремленні та означенні в термінах, зрозумілих для цієї місцевості. Назва такої монети мала враховувати її особливості (вигляд, форму, розміри, якість) й могла бути похідною від схожого предмета: черепка, миски, чашки, шматка кори, дерева, черепиці, металевої бляхи, корзинки тощо.

Наприклад, на означення тонкої дерев'яної пластини (фанери) в латинській мові використовується термін «*bractea*» («*brattea*»). Але це ж слово використовують й для тонкого металевого листка золота чи (золотий) золотої бляхи (Дворецкий 1986, с. 106). Саме звідси виводять назву поширених у Європі з першої половини XII ст. монет із дуже тонкої пластини, карбованих одним штемпелем, — брактеатів (Фенглер, Гироу, Унгер 1982, с. 28). За середньовічними джерелами термін *pecunia minute bracteata* також застосовувався на означення дрібних монет загалом. Самі ж брактеати згадані під різними назвами, зокрема й *denarii concavi* (вгнуті денарії, Німеччина XIV ст.) (Schrötter 1930, S. 83; Kiersnowski 1964, s. 55, 116, note 4).

Болгари називають скіфатні монети «корубести монети» (Авдев 2005, с. 17), поляки — «*misczki*» (Salamon 1987, s. 326). Такі монети слугували й джерелом для відливки гривен: відомі гривни золотистого срібла, знайдені в Полтавській губернії, що, імовірно, містили певний відсоток золота, як і їх візантійські зразки (Ильин 1921, с. 6, 42, № 177). Саме увігнуто-випуклу форму має й частина монет волинського (1074—1077), тмутараканського (1083—1115?), чернігівського (1094—1096) і сіверського князя (1097—1115) Олега Святославича, що наслідують монети Михайла VII Дуки (Бауер 2014, с. 234; Спасский 1970, с. 51).

Напевно, саме такі вгнуті монети згадуються у відомих «Уривках В. М. Бенешевича з історії руської церкви XIV ст.» — записях грецькою мовою, які містяться в складі Ватиканської грецької збірки XIV ст., й пов'язуються із діяльністю канцелярії митрополита Феогноста (1328—1353) (Приселков, Фасмер 1916). У коротких нотатках про реєстри й надходження речей та грошових сум із різних міст Східної Європи, окремих осіб, пояснення природи божественної Трійці, уривків із послань апостолів Павла до коринфян, висвячення священника й диякона, записів про хрещення болгарів і Русі та ін., згадуються і грошові одиниці — гривни та «кавкії» («*каукіа*»), пояснюються як візантійські монети XI—XIV ст., що нагадували ківш чи блюдце.

«Наступні (речі) знаходяться в руках Іакова після смерті митрополита: гривен золотих три; у Г...ія срібних гривен 136... Кавкіїв 28 (зо-

лотих), а срібних 6... Сказав Рослав, що князь Муромський Ярослав винен 15 гривен. [...]

В Суботу Православ'я служив літургію Харалампій і рукопоклад священника і диякона і взяв два сомія (гривни) [...]

Федор монах від Москви 20 гривен, від Костроми 20 гривен, від Малого Онуграда (Новгорода) 20 гривен, від Галича 10 гривен [...] Владичко взяв від містечка Стольська 30 гривен. Тримає в Козельську Андрій 15 гривен митрополита [...] Дал Федор брат Гедьміна срібних кавкій два; від Олександра князя срібний кавкій; Князь Друцка Михайл — срібний кавкій [...] Георгій Сугдаєць — один кавкій. Єпископ — кавкій (один). Приніс Артемій два кавкія і одну гривну. Монах Антоній — один кавкій. Від Москви два кавкія, (?) і один (від) Кос(тро)ми (?). В Переявлі дали три кавкія, в Юр'єві два кавкія. У Володимирі княгиня — два кавкія. Інший боярин — два кавкія» (Приселков, Фасмер 1916, с. 50, 58—59).

У цьому переліку, напевно, є золоті, срібні й електрові монети домонгольського і монгольського часу, що розрізнялися за кольором. Такі монети залишалися бажаною формою зберігання коштів протягом значного часу. Особливо серед найвищих прошарків суспільства: князів, бояр, церковних ієрархів.

У столиці Давньої Русі монетні знахідки XI—XIII ст. концентруються на території храмів чи поблизу них, що може пояснюватися намаганнями і можливостями церкви займатися зберіганням коштовностей і лихварськими операціями. А також функцією церкви щодо контролю ваг і мір (зокрема і зважування срібла, грошей). Що, ймовірно, за візантійською традицією доручалося «найбільш шанованим церквам кожного міста» і фіксується в джерелах з кінця XII ст. Але, припускають, що ці функції церкви в якихось формах існували й раніше (Хорошев 1980, с. 90—94, 137). У Києві це правило, напевно, стосувалося саме Софійського собору. У своїй більшості церковні скарби зберігались у зводах підцерків'я, на хорах, в олтарі, під полом церков (Потин 1993, с. 82, 177, 191). Сербохорватське «*krovišće*» — укриття, покривало. Церковнослов'янське «*кровище*» — сховище, казна, комора (ред. Трубачев 1987, с. 20).

Дуже ймовірно, що грошові запаси княгині Всеволодової зберігалися в одному з приміщень на території Софійського собору чи поруч з ним. У присутності духовних осіб з однієї або кількох смностей було виїнято певну кількість дорогоцінного металу і перелито в гривни (саме в 70). Що на момент здійснення угоди коштувало 700 гривен у драницях (скіфатних золотих низьковартісних і електрових монетах (?)). Свого часу І. Г. Спаський звернув увагу, що гривна кун — це, можливо, спочатку певна кількість монет у намисті, а пізніше — просто пригоршня монет (і, якесь кругле число, кількість монет у такій пригоршні чи жмені) (Спаський 1970, с. 58). Ймовірно, і в XII ст. вимірювання пригоршнями залишалося простим і зручним способом. Але кількість і якість дорогоцінного металу перевірялась під

час переплавлення монет і речей у гривни. Деякі словники фіксують слово «куна» — як «пригоршня», поруч із значенням «соболю», «куниця» (ред. Філин 1986, с. 417; Фасмер 1986, с. 417). Пригоршні різних груп золотих і срібних монет повинні були також якось розрізнятися.

Дослідники звертають увагу на кратність згаданих у графіто грошових одиниць: «70 гривен» відповідають «700 гривнам драниць». Виглядає дуже привабливим, пов'язати таку кратність із вартістю золота й срібла — 1 : 10 за однакову кількість металу, одиницю ваги (літри, фунта), що іноді фіксується в джерелах. Але цьому певним чином суперечить відсутність слова «срібла» («гривен серебра»), що, як правило, є у випадках, коли йдеться про срібні гривни — злитки (Бауер 2014, с. 60—61, 250). Чи як припускають, що рахункова гривна кун Руської Правди за своїм походженням і метрологічному значенню є вираженим у сріблі вартості золотого — арабського динара чи візантійської номісми (Назаренко 1996, с. 30).

Погіршення золотої візантійської монети протягом 1034—1081 рр. визначають приблизно в 2,5 рази (з 24 каратів до 8 каратів). 16 каратів срібла оцінюють приблизно в 1,5 карата золота. Звідси повна вартість золотих візантійських монет цього часу визначається в 9,5 каратів (враховуючи відсотки срібла в таких монетах) (Hendy 1969, s. 7). Навряд чи в Києві кінця XI ст. не помічали й умовно золотих (а, по суті, срібних) дореформених монет Олексія I Комніна 1081—1092 рр. із вмістом золота в 10,6 % (Morrisson 2002, s. 931). Як і електрові візантійські монети XII ст. з вмістом золота від 10 до 30 % (Grierson 1999, s. 44).

У XII ст. княгиня Всеволодова могла розраховуватися грошовими знаками, подібними до представлених на рис. 3: монет і злитків різного часу, ваги та якості, що зберігалися в одній із князівських скарбниць. Монет (золотих і умовно золотих), які можливо, були перелиті у злитки перед здійсненням угоди за участі (присутності) духовних осіб. Додаткове пояснення щодо 700 драниць гривен може бути пов'язане з різним курсом (і / чи вартістю) між дорожочінним металом у скарбниці й курсом золотих скіфатних монет на час здійснення угоди.

Частина авторів звертає увагу на можливе іноземне походження самої княгині Всеволодової (Лесак, Хамайко, Черненко 2020, с. 326) й окремих осіб, згаданих у написі (імена вважаються більш характерними для південних, ніж східних слов'ян) (Никитин 2001, с. 400). Цілком імовірно, що вживання терміну «драниця» було характерним для певної місцевості. Деякі палеографічні особливості вказують на те, що напис здійснено духовною особою (Німчук 2015, с. 156).

Наведене вище не дає остаточної відповіді про купівлю Бояної землі, її основної складової. Звісно, вони не заперечують й інших гіпотез щодо пояснення слова «драниця». Але, можливо, розглянутий матеріал допоможе наблизитися до вирішення цього питання у майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

- Аванесов, Р. И. (ред.). 1990. *Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.)*. III: добродѣтельно—изжечиса. Москва: Русский язык.
- Авдев, С. 2005. *Монетна система в Средновековна България през XIII—XIV век*. София: ЕООД.
- Арциховский, А. В. 1944. *Древнерусские миниатюры как исторический источник*. Москва: МГУ.
- Багмут, А. Й. 1964. Мова граффіті Київської Софії XI—XII ст. В: *Тези доповідей VI української славистичної конференції. Чернівці, 13—18 жовтня 1964 р.* Чернівці: Чернівецький державний університет, с. 294-295.
- Бархударов, С. Г. (ред.). 1977. *Словарь русского языка XI—XVII вв.* 4: Г—Д. Москва: Наука.
- Бауер, Н. П. 2014. *История древнерусских денежных систем IX в. — 1535 г.* Москва: Русское слово.
- Білодід, І. К. (ред.). 1971. *Словник української мови*. П. Київ: Наукова думка.
- Висоцький, С. О. 1974. Деякі питання історичної інтерпретації софійських граффіті. *Археологія*, 14, с. 3-14.
- Высоцкий, С. А. 1964. Надпись о Бояновой земле в Софии Киевской. *История СССР*, 3, с. 112-117.
- Высоцкий, С. А. 1966. *Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв.* Киев: Наукова думка.
- Высоцкий, С. А. 1976. *Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI—XVII вв.)*. Киев: Наукова думка.
- Высоцкий, С. А. 1985. *Киевские граффити XI—XVII вв.* Киев: Наукова думка.
- Гишпиус, А. А. 2017. Берестяная грамота № 1072 и денежно-весовые системы средневекового Новгорода. В: Гайдуков, П. Г. (ред.). *Российский рубль: 700 лет истории. Материалы научной конференции. Великий Новгород, 25—27 апреля 2016 г.* Великий Новгород: Новгородский музей-заповедник, с. 25-36.
- Грінченко, Б. 1927. *Словарь української мови*. П. Д—Й. Київ: Горно.
- Дворецкий, И. Х. 1986. *Латинско-русский словарь*. Москва: Русский язык.
- Дробышева, М. М. 2020. Граффито № 25 из Софии Киевской: что мы знаем о покупке «Бояновой земли». *Вестник Пермского университета. История*, 1 (48), с. 130-145.
- Зализняк, А. А. 2004. *Древненовгородский диалект*. Москва: Языки славянской культуры.
- Зоценко, В. Н. 1991. Византийская монета в Среднем Поднепровье. В: Толочко, П. П. (ред.). *Южная Русь и Византия*. Киев: Наукова думка, с. 57-79.
- Ильин, А. А. 1921. *Топография кладов серебряных и золотых слитков*. Петроград: Государственное издательство.
- Козюба, В. К. 2016. Житло, двір, садиба (за матеріалами давньоруської лексики). *Археологія і давня історія України*, 3 (20), с. 113-136.
- Кондаков, Н. 1896. *Русские клады: исследование древностей великокняжеского периода*. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.
- Корзухина, Г. Ф. 1954. *Русские клады IX—XIII вв.* Москва; Ленинград: Наука.
- Корнієнко, В. В. 2013. Топоніми у граффіті Софії Київської XI—XVII століть. *Український археографічний щорічник*, 18 (21), с. 155-168.
- Корнієнко, В. В. 2015. *Корпус граффіті Софії Київської (XI—початок XVIII ст.)*. V: Приділ свв. Іоакима та Анни (південна сторона). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського.
- Котляр, М. Ф. 1971. *Грошовий обіг на території України доби феодалізму*. Київ: Наукова думка.
- Котышев, Д. М. 2020. Надпись о «Бояней земле» из Софии Киевской: о ранней традиции заключения поземельных сделок в Древней Руси (online). *Электронный научно-образовательный журнал «История»*, 11 (6/92). Режим доступа: <https://history.jes.su/s207987840010691-9-1/> (Дата звернення 21 жовтня 2022).
- Кропоткин, В. В. 1962. *Клады византийских монет на территории СССР*. Свод археологических источников, Е4-4. Москва: АН СССР.
- Лесак, Б., Хамайко, Н. В., Черненко, Е. Е. 2020. Печати княгини Марии. В: Рабинович, Р. А., Тельнов, Н. П. (ред.). *«На одно крыло — серебряная, На другое — золотая...»*. Сборник статей памяти Светланы Рябцевой. Кишинёв: Stratum plus, с. 315-329.
- Матвиенко, В., Щеголева, Л. 2000. *Временник Георгия Монаха (хроника Георгия Амартола)*. Русский текст, комментарий, указатели. Москва: Богородский печатник.
- Махновець, Л. (пер.). 1989. *Літопис руський за Іпатським списком*. Київ: Дніпро.
- Мельниченко, Г. Г. (ред.). 1985. *Ярославский областной словарь*. Ярославль: ЯГПИ.
- Мельничук, О. С. (ред.). 1985. *Етимологічний словник української мови*. 2: Д—Копці. Київ: Наукова думка.
- Монгайт, А. Л. 1971. Исторический комментарий. В: *Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131—1153)*. Москва: Восточная литература, с. 84-130.
- Назаренко, А. В. 1996. О происхождении древнерусского денежно-весового счета. *Древнейшие государства Восточной Европы 1994*: Новое в нумизматике, с. 5-79.
- Назаренко, А. В. 2001. *Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX—XII вв.* Москва: Языки русской культуры.
- Никитин, А. Л. 2001. *Основания русской истории: мифологемы и факты*. Москва: Аграф.
- Німчук, В. В. 1967. Рецензія на книгу С. А. Высоцкий. *Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв.* *Мовознавство*, 2, с. 86-91.
- Німчук, В. В. 2015. *Хрестоматія з історії української мови X—XIII ст.* Київ; Житомир: Інститут української мови НАН України.
- Остроухов, Н. И. 1905. *Свадебные обычаи в древней Руси. Историко-этнографический очерк*. Тула: И. Д. Фортунатов.
- Пашуто, В. Т. 1965. Особенности этнической структуры Древнерусского государства. В: Пашуто, В. Т., Черепнин, Л. В. (ред.). *Древнерусское государство и его международное значение*. Москва: Наука, с. 77-127.
- Потин, В. М. 1998. *Клады. Монеты. Коллекции*. Санкт-Петербург: Искусство-СПБ.
- Приселков, М. Д., Фасмер, М. Р. 1916. Отрывки В. Н. Бенешевича по истории русской церкви XIV века. *Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук*, XXI, 1, с. 48-70.
- ПСРЛ 1851. *Полное собрание русских летописей*. V: Псковская и Софийская летописи. Санкт-Петербург: Э. Прац.
- ПСРЛ 1926—1928. *Полное собрание русских летописей*. I: Лаврентьевская летопись. Ленинград: АН СССР.

ПСРЛ 1995. Полное собрание русских летописей. 41: Летописец Переслава Суздальского. Москва: Археографический центр.

Радзивилловская... 1994. Радзивилловская летопись. 2: Факсимильное воспроизведение рукописи. Санкт-Петербург; Москва: Глагол; Искусство.

Рыбаков, Б. А. 1972. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». Москва: Наука.

Рыбаков, Б. А. 1982. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. Москва: Наука.

Рыбаков, Б. А. 1984. Из истории культуры Древней Руси. Исследования и заметки. Москва: МГУ.

Сахаров, И. 1849. Сказания русского народа. II. Санкт-Петербург: Сахаров.

Седова, М. В. 2003. Суздаль в берестяных грамотах. В: Янин, В. Л. (ред.). Берестяные грамоты: 50 лет раскопок. Москва: Русские словари, с. 134-138.

Спаский, И. Г. 1970. Русская монетная система. Ленинград: Аврора.

Темущев, С. Н. 2014. Миниатюры Радзивилловской летописи как источник по проблеме функционирования налогового-даннической системы домонгольской Руси. Крыніцазнаўства і спецыяльныя історычныя дысцыпліны, 9, с. 98-114.

Трубачев, О. Н. (ред.). 1987. Этимологический словарь славянских языков (праславянский лексический фонд). 13: *kroměžigъ—kuziti. Москва: Наука.

Фасмер, М. 1986. Этимологический словарь русского языка. 2: Е—Муж. Москва: Прогресс.

Фенглер, Х., Гироу, Г., Унгер, В. 1982. Словарь нумизмата. Москва: Радио и связь.

Филин, Ф. П. (ред.). 1980. Словарь русских народных говоров. 16: Куделя—Лесной. Ленинград: Наука.

Харитонон, Х. 2004. Стари мерки теглилки и монети в България (VII—XX век). Велико Търново: Абагар.

Хорошев, А. С. 1980. Церковь в социально-политической системе Новгородской республики. Москва: МГУ.

Черепнин, Л. В. 1969. Новгородские берестяные грамоты как исторический источник. Москва: Наука.

Шапошников, А. К. (ред.). 2010. Этимологический словарь современного русского языка. 2: А—Н. Москва: Флинта; Наука.

Янин, В. Л. 2009. Денежно-весовые системы домонгольской Руси и очерки истории денежной системы средневекового Новгорода. Москва: Языки славянских культур.

Grierson, Ph. 1999. Byzantine coins. Washington: Dumbarton Oaks.

Hendy, M. F. 1969. Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081—1261. Washington: Dumbarton Oaks.

Kazhdan, A. P. (ed.). 1991. The Oxford Dictionary of Byzantium. 3: Nike—Zigostates. New York; Oxford: Oxford University.

Kiersnowski, R. 1964. Wstęp do numizmatyki polskiej wieków średnich. Warszawa: PWN.

Morrisson, C. 2002. Byzantine Money: Its Production and Circulation. In: Laiou, A. (ed.). The economic history of Byzantium from the through the fifteenth century. I—III. Washington, p. 906-966.

Salomon, M. 1987. Mennictwo bizantyńskie. Kraków: Polskie Towarzystwo Archeologiczne i Numizmatyczne.

Schrötter, F. Fr. v. (ed.). 1930. Wörterbuch der Münzkunde. Berlin; Leipzig: Walter De Gruyter & Co.

REFERENCES

Avanesov, R. I. (ed.). 1990. Slovar drevnerusskogo iazyka (XI—XIV vv.). III: dobrodĕtelo—izzhechisa. Moscow: Russkii iazyk.

Avdev, S. 2005. Monetnata sistema v Srednevekovna Bulgaria prez XIII—XIV vek. Sofia: EOOD.

Artsikhovskii, A. V. 1944. Drevnerusskie miniatiury kak istoricheskii istochnik. Moscow: MGU.

Bahmut, A. Y. 1964. Mova hraffiti Kyivskoi Sofii XI—XII st. In: Tezy dopovidei VI ukraïnskoi slavistychnoi konferentsii. Chernivtsi, 13—18 zhovtnia 1964 r. Chernivtsi: Chernivetskyi derzhavnyi universytet, s. 294-295.

Barkhudarov, S. G. (ed.). 1977. Slovar russkogo iazyka XI—XVII vv. 4: G—D. Moscow: Nauka.

Bauer, N. P. 2014. Istoriia drevnerusskikh denezhnykh sistem IX v. — 1535 g. Moscow: Russkoe slovo.

Bilodid, I. K. (ed.). 1971. Slovyk ukraïnskoi movy. II. Kyiv: Naukova dumka.

Vysotskyi, S. O. 1974. Deiaki pytannia istorychnoi interpretatsii sofiiskyykh hraffiti. Arkheolohiia, 14, s. 3-14.

Vysotskii, S. A. 1964. Nadpis o Boianovoi zemle v Sofii Kievskoi. Istoriia SSSR, 3, s. 112-117.

Vysotskii, S. A. 1966. Drevnerusskie nadpisi Sofii Kievskoi XI—XIV vv. Kyiv: Naukova dumka.

Vysotskii, S. A. 1976. Srednevekovnye nadpisi Sofii Kievskoi (po materialam hraffiti XI—XVII vv.). Kyiv: Naukova dumka.

Vysotskii, S. A. 1985. Kievskie hraffiti XI—XVII vv. Kyiv: Naukova dumka.

Gippius, A. A. 2017. Berestianaia gramota N 1072 i denezhno-vesovye sistemy srednevekovogo Novgoroda. In: Gaidukov, P. G. (ed.). Rossiiskii rubl: 700 let istorii. Materialy nauchnoi konferentsii. Velikii Novgorod, 25—27 aprelia 2016 g. Velikii Novgorod: Novgorodskii muzei-zapovednik, s. 25-36.

Hrinchenko, B. 1927. Slovar ukraïnskoi movy. II: D—I. Kyiv: Horno.

Dvoretiskii, I. Kh. 1986. Latinsko-russkii slovar. Moscow: Russkii iazyk.

Drobysheva, M. M. 2020. Graffito N 25 iz Sofii Kievskoi: chto my znaem o pokupke «Boianovoi zemli». Vestnik Permskogo universiteta. Istoriia, 1 (48), s. 130-145.

Zalizniak, A. A. 2004. Drevnenovgorodskii dialekt. Moscow: Iazyki slavianskoi kultury.

Zotsenko, V. N. 1991. Vizantiiskaia moneta v Srednem Podneprove. In: Tolochko, P. P. (ed.). Iuzhnaia Rus i Vizantiia. Kyiv: Naukova dumka, s. 57-79.

Plin, A. A. 1921. Topografiia kladov serebrianykh i zolotykh slitkov. Petrograd: Gosudarstvennoe izdatelstvo.

Koziuba, V. K. 2016. Zhytlo, dvir, sadyba (za materialamy davnoruskoi leksyky). Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy, 3 (20), s. 113-136.

Kondakov, N. 1896. Russkie klady: issledovanie drevnostei velikokniazheskogo perioda. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.

Korzukhina, G. F. 1954. Russkie klady IX—XIII vv. Moscow; Leningrad: Nauka.

Korniienko, V. V. 2013. Toponimy u hraffiti Sofii Kyivskoi XI—XVII stolit. Ukraïnskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk, 18 (21), s. 155-168.

Korniienko, V. V. 2015. Korpus hraffiti Sofii Kyivskoi (XI—pochatok XVIII st.). In: Prydil svv. Ioakyma ta Anny (pivdenna storona). Kyiv: Instytut ukraïnskoi arkheohrafi ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho.

Kotliar, M. F. 1971. Hroshovi obih na terytorii Ukrainy doby feodalizmu. Kyiv: Naukova dumka.

Kotyshev, D. M. 2020. Nadpis o «Boianeï zemle» iz Sofii Kievskoi: o rannei traditsii zakliucheniia pozemelnykh sdelok v Drevnei Rusi (online). Elektronnyi nauchno-obrazovatelnyi zhurnal «Istoriia», 11 (6/92). Rezhim dostupu: <https://history.jes.su/s207987840010691-9-1/> (Data zvernennia 21 zhovtnia 2022).

Kropotkin, V. V. 1962. Klady vizantiiskikh monet na terytorii SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E4-4. Moscow: AN SSSR.

Lesak, B., Khamaiko, N. V., Chernenko, E. E. 2020. Pechaty kniagini Marii. In: Rabinovich, R. A., Telnov, N. P. (ed.). «Na odno krylo — serebrianaia, Na drugoe — zolotaia...». Sbornik statei pamiaty Svetlany Riabtsevoi. Kishinev: Stratum plus, s. 315-329.

- Matvienko, V., Shehegoleva, L. 2000. *Vremennik Georgiia Monakha (khronika Georgiia Amartola). Russkii tekst, kommentarii, ukazateli*. Moscow: Bogorodskii pechatnik.
- Makhnovets, L. (per.). 1989. *Litopys ruskyi za Ipatskym spyskom*. Kyiv: Dnipro.
- Melnichenko, G. G. (ed.). 1985. *Iaroslavskii oblastnoi slovar*. Iaroslavl: IAGPI.
- Melnychuk, O. S. (ed.). 1985. *Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy*. 2: D—Koptsi. Kyiv: Naukova dumka.
- Mongait, A. L. 1971. Istoricheskie kommentarii. In: *Puteshestvie Abu Khamida al-Garnati v Vostochnuiu i Tsentralnuiu Evropu (1131—1153)*. Moscow: Vostochnaia literatura, s. 84-130.
- Nazarenko, A. V. 1996. O proiskhozhdenii drevnerusskogo denezhno-vesovogo scheta. *Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Evropy 1994*: Novoe v numizmatike, s. 5-79.
- Nazarenko, A. V. 2001. *Drevniia Rus na mezhdunarodnykh putiakh: Mezhdistsiplinarnye ocherki kulturnykh, torgovykh, politicheskikh sviazei IX—XII vv.* Moscow: Iazyki russkoi kultury.
- Nikitin, A. L. 2001. *Osnovaniia russkoi istorii: mifologemy i fakty*. Moscow: Agraf.
- Nimchuk, V. V. 1967. Retsenziia na knygu S. A. Vysotskii. *Drevnerusskie nadpisi Sofii Kievskoi XI—XIV vv. Movoznavstvo*, 2, s. 86-91.
- Nimchuk, V. V. 2015. *Khrestomatiia z istorii ukrainskoi movy X—XIII st.* Kyiv; Zhytomyr: Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy.
- Ostroukhov, N. I. 1905. *Svadebnye obychai v drevnei Rusi. Istoriko-etnograficheskii ocherk*. Tula: I. D. Fortunatov.
- Pashuto, V. T. 1965. Osobennosti etnicheskoi struktury Drevnerusskogo gosudarstva. In: Pashuto, V. T., Cherepnin, L. V. (eds.). *Drevnerusskoe gosudarstvo i ego mezhdunarodnoe znachenie*. Moscow: Nauka, s. 77-127.
- Potin, V. M. 1998. *Klady. Monety. Kollektii*. Sankt-Peterburg: Iskusstvo-SPB.
- Priselkov, M. D., Fasmer, M. R. 1916. Otryvki V. N. Beneshevicha po istorii russkoi tserkvi XIV veka. *Izvestiia otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti Imperatorskoi Akademii nauk*, XXI, 1, s. 48-70.
- PSRL 1851. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. In: Pskovskaia i Sofiiskaia letopisi. Sankt-Peterburg: E. Prats.
- PSRL 1926—1928. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. I: Lavrentevskaia letopis. Leningrad: AN SSSR.
- PSRL 1995. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 41: Letopisets Pereslavlja Suzdalskogo. Moscow: Arkheograficheskii tsentr.
- Radzivilovskaia... 1994. *Radzivilovskaia letopis*. 2: Faksimilnoe vosproizvedenie rukopisi. Sankt-Peterburg; Moscow: Glagol; Iskusstvo.
- Rybakov, B. A. 1972. *Russkie letopistsy i avtor «Slova o polku Igoreve»*. Moscow: Nauka.
- Rybakov, B. A. 1982. *Kievskaiia Rus i russkie kniazhestva XII—XIII vv.* Moscow: Nauka.
- Rybakov, B. A. 1984. *Iz istorii kultury Drevnei Rusi. Issledovaniia i zametki*. Moscow: MGU.
- Sakharov, I. 1849. *Skazaniia russkogo naroda*. II. Sankt-Peterburg: Sakharov.
- Sedova, M. V. 2003. Suzdal v berestianykh gramotakh. In: Ianin, V. L. (ed.). *Berestianye gramoty: 50 let raskopok*. Moscow: Russkie slovari, s. 134-138.
- Spasskii, I. G. 1970. *Russkaia monetnaia sistema*. Leningrad: Avrora.
- Temushev, S. N. 2014. Miniatiury Radzivilovskoi letopisi kak istochnik po probleme funktsionirovaniia nalogovo-danicheskoi sistemy domongolskoi Rusi. *Krynicaznaïstva i spitsychnyia istorichnyia dysypliny*, 9, s. 98-114.
- Trubachev, O. N. (ed.). 1987. *Etimologicheskii slovar slavianskikh iazykov (praslavianskii leksicheskii fond)*. 13: *kroměžirje—kyžiti. Moscow: Nauka.
- Fasmer, M. 1986. *Etimologicheskii slovar russkogo iazyka*. 2: E—Muzh. Moscow: Progress.
- Fengler, Kh., Girou, G., Unger, V. 1982. *Slovar numizmata*. Moscow: Radio i sviaz.
- Filin, F. P. (ed.). 1980. *Slovar russkikh narodnykh govorov*. 16: Kudelia—Lesnoi. Leningrad: Nauka.
- Kharitonov, Kh. 2004. *Stari merki teglilki i moneti v Bolgariia (VII—XX vek)*. Veliko Tiernovo: Abagar.
- Khoroshev, A. S. 1980. *Tserkov v sotsialno-politicheskoi sisteme Novgorodskoi respubliki*. Moscow: MGU.
- Cherepnin, L. V. 1969. *Novgorodskie berestianye gramoty kak istoricheskie istochniki*. Moscow: Nauka.
- Shaposhnikov, A. K. (ed.). 2010. *Etimologicheskii slovar sovremenno russkogo iazyka*. 2: A—N. Moscow: Flinta; Nauka.
- Ianin, V. L. 2009. *Denezhno-vesovye sistemy domongolskoi Rusi i ocherki istorii denezhnoi sistemy srednevekovogo Novgoroda*. Moscow: Iazyki slavianskikh kultur.
- Grierson, Ph. 1999. *Byzantine coins*. Washington: Dumbarton Oaks.
- Hendy, M. F. 1969. *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081—1261*. Washington: Dumbarton Oaks.
- Kazhdan, A. P. (ed.). 1991. *The Oxford Dictionary of Byzantium*. 3: Nike—Zigostates. New York; Oxford: Oxford University.
- Kiersnowski, R. 1964. *Wstep do numizmatyki polskiej wieków średnich*. Warszawa: PWN.
- Morrisson, C. 2002. Byzantine Money: Its Production and Circulation. In: Laiou, A. (ed.). *The economic history of Byzantium from the through the fifteenth century*. I—III. Washington, p. 906-966.
- Salamon, M. 1987. *Mennictwo bizantyjskie*. Kraków: Polskie Towarzystwo Archeologiczne i Numizmatyczne.
- Schrötter, F. Fr. v. (ed.). 1930. *Wörterbuch der Münzkunde*. Berlin; Leipzig: Walter De Gruyter & Co.

H. A. Kozubovskiy

ON THE MONETARY UNITS IN THE GRAFITO 25 FROM ST. SOPHIA CATHEDRAL IN KYIV

In the paper the author attempts to analyze the little-known monetary units of the 12th century mentioned in the grafito 25 from St. Sophia Cathedral in Kyiv. Grafito was discovered in the Apostles' side-chapel of the Cathedral by Ukrainian researcher Dr. Sergey Vysotsky. Grafito reports about the purchase of «Boyan's land» by Vsevolozha Princess for «seventy grivny sobolii» or «seven hundred drants». There is no consensus on the dating of the inscription in historiography, different authors date it since the early until the second part of 12th century (identified with the widow of Vsevolod Olgovich, who died in 1179 or second wife of Vsevolod Yaroslavich, after 1111). The analysis of written sources, linguistic, numismatic and archeological data allows the author to suppose the equivalent of «drants» and Byzantine scyphate (concave) gold coins. Money hoards and single finds show the important part of the golden Byzantine scyphate coins of 12th—14th centuries in the economic and cultural life in the Rus. Such coins are absolutely dominated in the finds of the gold coins in Ukrainian lands. Treasures with gold Byzantine coins of 11th—12th centuries were found with decorations and the gold ingots and silver grivnas in Kyiv (once near St. Sophia Cathedral). Byzantine gold coins with different gold purity were brought to Rus and were the main source for the gold ingot and decoration. Byzantine gold coins appeared to be the main currency in the international transactions but also in the local large payments in Rus. The monetary systems of the Old Rus principalities were established on the basis of the Byzantine monetary system. Litra of gold was fixed in the Old Rus sources.

Keywords: Grafito, coins, «Boyan's land», dranca, «grivny sobolii», scyphate coins.

Одержано 29.06.2023

КОЗУБОВСЬКИЙ Георгій Анатолійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

КОЗУБОВСЬКИЙ Heorhii A., Candidate of Historical Sciences (Ph. D.), Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-2633-604X,

e-mail: Kozubovskiy_yurii@iananu.org.ua.